

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
Φιλοσοφική Σχολή
ΤΜΗΜΑ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
Τομέας Ιστορίας του Γαλλικού Πολιτισμού

Αναστασία Τσαγκαράκη

Η ζωή και το έργο του Σπυρίδωνα Σωνιέρου
Συμβολή στις ελληνογαλλικές πολιτισμικές και στρατιωτικές σχέσεις

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Επιβλέπουσα: Δέσποινα Προβατά, Καθηγήτρια

Μέλη Συμβουλευτικής Ιφιγένεια Μποτουροπούλου, Ομότιμη Καθηγήτρια

Επιτροπής: Νικόλαος Μανιτάκης, Επίκουρος Καθηγητής

Αθήνα
Δεκέμβριος 2020

Σύμφωνα με την υπ' αριθ. 102/6-10-2020 απόφαση της Συνέλευσης του Τμήματος Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας ορίστηκαν τα κάτωθι μέλη ΔΕΠ ως μέλη της επταμελούς επιτροπής για την κρίση της διδακτορικής διατριβής:

Δέσποινα Προβατά, Καθηγήτρια, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας ΕΚΠΑ

Ιφιγένεια Μποτουροπούλου, Ομότιμη Καθηγήτρια, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας ΕΚΠΑ

Νικόλαος Μανιτάκης, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας ΕΚΠΑ

Μαρία Ευθυμίου, Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ

Άννα Καρακατσούλη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ

Γεράσιμος Παγκράτης, Καθηγητής, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας ΕΚΠΑ

Λάμπρος Φλιτούρης, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

*Τὸ γένος τῶν Γραικῶν εἶναι καθὼς τῶν Γάλλων
Ποῦ θέλει αὐτοὺς σ' ὑποταγή, λάθος ἔχει μέγαν*

(«Δημοτικά ἄσματα», συλλεχθέντα ὑπὸ κ. Ζαμπελλίου, Κέρκυρα, 1852: Μαρίνου Π.
Βρετού, *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1865*, Παρίσι, Αθήνα, σ. 80)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΑΣΙΚΟΤΕΡΕΣ ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ.	9
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
Γενικές παρατηρήσεις.....	13
Σκοπός και προσδοκώμενα αποτελέσματα της διατριβής.....	14
Το χωρο-χρονικό πλαίσιο	15
Μεθοδολογικές επιλογές.....	22
Οι πηγές μας.....	25
Δομή της έρευνας.....	31
ΜΕΡΟΣ Α΄	33
Γενικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις.....	33
Κεφάλαιο 1	35
Οι ελληνογαλλικές στρατιωτικές σχέσεις.....	35
Ποια ήταν τελικά η προσφορά των Γάλλων φιλελλήνων;.....	38
Πώς και για ποιους λόγους έρχονται οι Γάλλοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα;.....	59
Η γαλλική επιρροή στον Ελληνικό Στρατό	65
Η μετεξέλιξη της στρατιωτικής κοινωνικής τάξης κατά την οθωνική περίοδο...	71
Κεφάλαιο 2	75
Χτίζοντας τη βιογραφία ενός Επτανήσιου Ελληνογάλλου αξιωματικού	75
Μπορεί ένας στρατιωτικός να λειτουργήσει ως πολιτισμικός διαμεσολαβητής.;	80
Κεφάλαιο 3	85
Στρατιωτικός και λόγιος: Η εργογραφία του Σπυρίδωνα Σωνιέρου.....	85
Το προσωπικό ημερολόγιο ή journal intime.....	85
Η αυτοβιογραφία.....	89
Η Στρατιωτική Ιστορία και η διαφορά της από την Ιστοριογραφία	91
Αλληλογραφία και γαλλική γλώσσα.....	94
Η μετάφραση, κύριο διαπολιτισμικό μέσο	96
ΜΕΡΟΣ Β΄	99
Ιχνηλατώντας τον βίο του Σωνιέρου.....	99
Κεφάλαιο 1	101
Ο Antoine Saunier: Η στρατιωτική μετακίνηση και η παραμονή του στην Κέρκυρα	101
Η άφιξη στην Κέρκυρα του Antoine Saunier και ο γάμος με την Ευγενία Τόζη	102
Η επιστροφή στη Γαλλία και οι προσπάθειές του για επαναφορά στο γαλλικό ναυτικό	106

Ο Georges Saunier και η οικογένειά του στη Γαλλία.....	111
Κεφάλαιο 2	113
Ο Ελληνογάλλος Σωνιέρος.....	113
Τα νεανικά χρόνια στην Κέρκυρα	113
Η μητέρα του Σωνιέρου, Ευγενία Τόζη.....	114
Αναζητώντας τον πατέρα του: Το ταξίδι στη Γαλλία.....	118
Οι σχέσεις του Σωνιέρου με τον γαλλικό κλάδο της οικογένειας: Η αλληλογραφία	120
Κεφάλαιο 3	129
Η οικογένεια του Σωνιέρου στην Ελλάδα	129
Η Μαριγώ Σωνιέρου και η σχέση της με τον Σωνιέρο.....	129
Παιδεία και μόρφωση των κοριτσιών κατά τον 19ο αιώνα: Η περίπτωση της Ελισάβετ Σωνιέρου και η γαλλική της παιδεία.....	136
Με το βλέμμα στην Ευρώπη: Ο Όθων Σωνιέρος και οι σπουδές στην Ιατρική	152
Κεφάλαιο 4	155
Η στρατιωτική πορεία του Σωνιέρου: Συμβολή στην ιστορία του Ελληνικού Στρατού.....	155
Από το γαλλικό ναυτικό στον αγώνα για την ελευθερία	155
Η προσφορά του Σωνιέρου στα χρόνια της Επανάστασης.....	159
Η δράση του μέχρι την εκστρατεία της Χίου το 1827.....	163
Η εκστρατεία της Χίου	173
Το τέλος της στρατιωτικής του δράσης	176
Η εξέλιξη της καριέρας του Σωνιέρου.....	181
Τα προβλήματα στην καριέρα του	183
Η στάση του Τύπου.....	187
Προτάσεις στον Σωνιέρο για ανώτατα αξιώματα	194
Αποστρατεία και θάνατος του Σωνιέρου	196
Οι εργασιακές του ασχολίες κατά την καποδιστριακή περίοδο	198
Οι εργασιακές του ασχολίες κατά την οθωνική περίοδο	209
Οι σχέσεις του Σωνιέρου με φιλέλληνες και Έλληνες στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους.....	217
Έλληνας ή φιλέλληνας; Αυτόχθων ή «ξένος»; Το ζήτημα της ταυτότητας	249
Σύνοψη.....	256
ΜΕΡΟΣ Γ΄	259
Το συγγραφικό έργο του Σωνιέρου	259
Κεφάλαιο 1	261
Από το ξίφος στην πένα: <i>Ἡ Περίληψις τῶν Συμβάντων τοῦ Τακτικοῦ Σώματος</i> . Συμβολή στην ιστοριογραφία του Αγώνα	261

Η ιστοριογραφία του Αγώνα.....	261
Η μαρτυρία του Σωνιέρου για τον Αγώνα	263
Οι γαλλικές μεταφράσεις του εκδοθέντος ελληνικού έργου του 1841	275
Τελευταία γαλλική εκδοχή του έργου το 1867	283
Συγκριτική θεώρηση των ολοκληρωμένων χειρογράφων της Σωνιέρου	283
Απήχηση του έργου στο εξωτερικό και διεθνοποίηση της Ελληνικής Επανάστασης	287
Ανασκόπηση	292
Κεφάλαιο 2	295
Η υπηρεσιακή και η ιδιωτική αλληλογραφία του Σωνιέρου	295
Κεφάλαιο 3	299
Τα προσωπικά ημερολόγια του Σωνιέρου (1828-1863)	299
Εκδόσεις προσωπικών ημερολογίων στην Ελλάδα	299
Η αξία των σωνιετικών ημερολογίων για τους ερευνητές	301
Γενικά γνωρίσματα των ημερολογίων του Σωνιέρου	302
Οι μεταφράσεις των ημερολογίων του	308
Καταγράφοντας την επικαιρότητα: Οι θεματικές στα ημερολόγια του Σωνιέρου	309
Η λειτουργία της ημερολογιακής γραφής στον Σωνιέρο.....	366
Κεφάλαιο 4	373
Αυτοβιογραφία και βιογραφία του Σωνιέρου	373
Η τάση για προβολή του εαυτού: Η απόπειρα της αυτοβιογραφίας.....	374
Υπαγορεύοντας τη βιογραφία: Η μέριμνα του Σωνιέρου για την υστεροφημία του	375
Αντί συμπεράσματος: Η σχέση των διαφόρων έργων μεταξύ τους	379
ΜΕΡΟΣ Δ΄	373
Σωνιέρος: Ένας στρατιωτικός και λόγιος στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.....	373
Κεφάλαιο 1	385
Η ανώτερη μόρφωση του Σωνιέρου: Τα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο	385
Κεφάλαιο 2	391
Ο Σωνιέρος ως πολύγλωσσος αναγνώστης.....	391
Βιβλία.....	393
Τύπος.....	404
Κεφάλαιο 3	421
Στρατιωτική τέχνη και γλωσσομάθεια: Ο Σωνιέρος ως μεταφραστής και δάσκαλος	421

Κεφάλαιο 4	425
Ο Σωνιέρος ως πολιτισμικός διαμεσολαβητής και η συμβολή του στις ελληνογαλλικές σχέσεις.....	425
Το προφίλ των πολιτισμικών διαμεσολαβητών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: Η περίπτωση των Ελλήνων στρατιωτικών	425
Ο ρόλος του Σωνιέρου	428
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	433
Ποιος ήταν τελικά ο Σωνιέρος;.....	433
Αποτίμηση της έρευνας – προεκτάσεις	437
ΠΗΓΕΣ.....	441
Αρχεία	441
Εφημερίδες.....	448
Περιοδικά.....	451
Εκδόσεις.....	452
ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	461
Διαδικτυακές σελίδες.....	481
Διδακτορικές διατριβές (δημοσιευμένες ή μη).....	482
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ ΣΤΟΝ ΤΟΜΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΩΝ	483
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ 18ου – 19ου ΑΙΩΝΑ.....	489

ΒΑΣΙΚΟΤΕΡΕΣ ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

ΓΑΚ: Γενικά Αρχεία του Κράτους (Εννοείται του Ν. Αττικής όταν δεν υπάρχει κάποια άλλη ένδειξη)

ΓΕΣ: Γενικό Επιτελείο Στρατού

ΕΒΕ, ΤΧΟ: Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας

ΔΙΣ: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού

ΚΕΙΝΕ: Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού

Χ.Φ.: Χειρόγραφος Φάκελος

χ.η.: χωρίς ημερομηνία

χ.ε.: χωρίς έκδοση

SHD: Service Historique de la Défense (Vincennes, France).

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η ολοκλήρωση αυτής της διατριβής θα ήταν αδύνατη χωρίς τη συνδρομή και τη συμπαράσταση πολλών ανθρώπων. Θεωρώ χρέος μου, επομένως, να τους ευχαριστήσω από βάθη καρδιάς, επισημαίνοντας με ειλικρίνεια ότι οι όποιες ατέλειες επιβαρύνουν αποκλειστικά εμένα. Πρώτα απ' όλα θα ήθελα να εκφράσω τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη και ένα ολόψυχο ευχαριστώ στην Καθηγήτρια, κα Δέσποινα Προβατά, επιβλέπουσα της διατριβής, πολύτιμο σύμβουλο και αρωγό στη δύσκολη προσπάθεια της εκπόνησης της εργασίας. Η υπομονή, η καθοδήγηση και οι στοχευμένες και καθοριστικές συμβουλές της υπήρξαν ο μοχλός εκείνος που συντέλεσε αποφασιστικά ώστε να λάβει επιτηδευμένη μορφή το αχανές και άμορφο αρχαιακό υλικό που μας κληροδότησε ο Σπυρίδωνας Σωνιέρος και συνάμα να αναδειχθεί η μοναδική ανά τον κόσμο αξία του σε συνδυασμό με την εξαιρετική ιστορική και διαπολιτισμική σπουδαιότητά του. Ένα εγκάρδιο ευχαριστώ επίσης οφείλω στους δύο συνεπιβλέποντες καθηγητές, αξιότιμους κα Ιφιγένεια Μποτουροπούλου και κ. Νικόλαο Μανιτάκη, για τις πολύτιμες συμβουλές τους και τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους, αλλά και σε όλα τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής για τη συνδρομή τους.

Εξαιρετικά σημαντική υπήρξε ακόμη η βοήθεια και οι υποδείξεις που μου προσέφερε το προσωπικό στις αρχαιακές υπηρεσίες τόσο της Ελλάδας όσο και του εξωτερικού, το οποίο οφείλω θερμότητα να ευχαριστήσω. Ανάμεσά τους σημειώνω τα Γενικά Αρχεία του Κράτους Ν. Αττικής που με φιλοξένησαν επί πέντε συναπτά έτη στο αναγνωστήριό τους και με συνέδραμαν όσο καμία άλλη υπηρεσία στην έρευνά μου, αλλά και τα Γενικά Αρχεία Ν. Κερκύρας για την πολύτιμη βοήθειά τους στα πρώτα στάδια της έρευνάς μου. Ακόμη, ευχαριστώ τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, τη Δημοτική Βιβλιοθήκη του Μονάχου, την Κεντρική Εθνική Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας, τη Βιβλιοθήκη “F. D. Guerrazzi” στο Λιβόρνο, τη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Princeton στις ΗΠΑ, το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδας, το Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, το Μουσείο Μπενάκη, το Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, το Γενικό Επιτελείο Στρατού, τη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, την Ακαδημία Αθηνών, το Γενικό Επιτελείο Ναυτικού, την Υπηρεσία Ιστορίας Ναυτικού, το Ναυτικό Νοσοκομείο Σαλαμίνας, τα Γενικά Αρχεία του Γαλλικού Ναυτικού στις Vincennes, την Υπηρεσία Ιστορίας του

Γαλλικού Στρατού στην Τουλόν, καθώς και τα δημοτικά αρχεία στην Τουλόν, τη Μασσαλία, την Κέρκυρα, τον Πειραιά, την Αθήνα και αλλού.

Μέσα σε αυτήν την προσπάθεια, το γεγονός ότι εργάζομαι στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την επιτυχία της έρευνας, καθώς, χωρίς τη συνδρομή της υπηρεσίας μου, θα ήταν αδύνατος ο εντοπισμός πολλών και σημαντικών αρχείων. Στο ίδιο επίπεδο σημαντική και αποφασιστική ήταν η συνδρομή των σύγχρονων απογόνων του Σωνιέρου, συγκεκριμένα του κ. Γεωργίου Τσερούλη και του κ. Δημήτρη Φολερού, συζύγου της αποθανούσας Φανής Φολερού-Τσερούλη, ο οποίος έθεσε στη διάθεσή μου με μεγάλη ευχαρίστηση την πολύτιμη οικογενειακή του συλλογή, γεγονός που με βοήθησε ιδιαίτερα.

Τέλος, από τον μακρύ κατάλογο των ευχαριστιών δεν θα ήταν φυσικό να παραλείψω όλους εκείνους τους ανθρώπους του στενού οικογενειακού και φιλικού μου περιβάλλοντος που με στήριξαν ηθικά και μου έδωσαν δύναμη να συνεχίσω σε στιγμές που οι δυνάμεις μου είχαν αρχίσει να φθίνουν. Σε αυτούς τους ανθρώπους που αγαπώ πολύ, παρόντες και απόντες, θα ήθελα τελικά να αφιερώσω την παρούσα εργασία.

Γενικές παρατηρήσεις

Ο ρόλος των στρατιωτικών ως διακριτή κοινωνική ομάδα στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους έχει ελάχιστα μελετηθεί: Μια πρώτη σχετική διατριβή δημοσίευσε ο Δημήτριος Σμοκοβίτης το 1977 που αποτέλεσε προοίμιο στρατιωτικής κοινωνιολογίας για τον Ελληνικό Στρατό, παρουσιάζοντας τις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις ως ένα ιδιάζον υποσύστημα της ελληνικής κοινωνίας¹. Μια νεότερη διατριβή του Γεροζήση πραγματεύεται με ενδιαφέρον τον ρόλο του στρατού στην ελληνική κοινωνία και ειδικότερα στα πολιτικά κινήματα που την αναστάτωσαν τον 19ο αιώνα². Αντίστοιχα στη Γαλλία, τα τελευταία χρόνια, τυγχάνουν μελέτης οι στρατιωτικοί, κυρίως της στρατιάς του Μεγάλου Ναπολέοντα, οι οποίοι, ως ομάδα³, επηρέασαν τους στρατούς όλων των άλλων ευρωπαϊκών κρατών μέσα στις αναταραχές που γνώρισε ο κόσμος τον 19ο αιώνα και μελετώνται οι λόγοι που ώθησαν πολλούς από αυτούς να μετακινηθούν σε άλλες χώρες και να λάβουν μέρος σε εθνικά και απελευθερωτικά κινήματα⁴. Τα έργα αυτά και την προσφορά τους παρουσιάζουμε διεξοδικότερα παρακάτω.

Η περίπτωση του Σωνιέρου, το έργο και τη ζωή του οποίου εξετάζουμε στην παρούσα διατριβή, εντάσσεται στο πλαίσιο αυτής της τάσης της ιστοριογραφίας, καθώς αναδεικνύει έναν Ελληνογάλλο στρατιωτικό του Τακτικού Στρατού (από πατέρα που κατέφθασε στα Επτάνησα τον καιρό των Δημοκρατικών Γάλλων και μητέρα Ζακύνθια), ήρωα του Αγώνα της Ανεξαρτησίας και λόγιο. Πρόκειται για μια φυσιογνωμία που σημάδεψε την ιστορία του Τακτικού Στρατού, όχι μόνο με τη στρατιωτική συμβολή του, αλλά και με την προσπάθειά του να συγγράψει και να διαδώσει διεθνώς τα κατορθώματα του στρατεύματος με το έργο του *Περίληψις τῶν*

¹ Πρόκειται για διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 1977, με τίτλο *Μια ιδιότυπος κοινωνική ομάδα: Αι Ένοπλα Δυνάμεις*, που εκδόθηκε το 2012 από το Τυπογραφείο του Ελληνικού Στρατού: Δ. Σμοκοβίτης, *Προοίμιον στρατιωτικής κοινωνιολογίας στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΤΥΕΣ, 2012.

² Τ. Γεροζήσης, *Το Σώμα των Αξιωματικών και η θέση του στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία 1821-1975*, τόμος Α', Αθήνα, Δωδώνη, 1996, διατριβή στη Σορβόνη. Υπάρχει σαφώς και το πόνημα του Θ. Βερέμη, «Σκέψεις γύρω από τον Τακτικό Στρατό και το σώμα των Ελλήνων Αξιωματικών (1828-1935)», ανάπτυπο από το βιβλίο *Η πολιτική στη σύγχρονη Μεσόγειο*, Αθήνα, χ.ε., 1981.

³ Θα μιλήσουμε διεξοδικά για την κοινωνική μελέτη-διατριβή του P. Lénèque, *Les officiers de Marine du Premier Empire, Étude sociale*, tome I, Thèse pour le doctorat d'Université de Paris I U.F.R. d'Histoire, Vincennes, Service Historique de la Marine, Octobre 1998.

⁴ W. Bruyère-Ostells, *La grande armée de la liberté*, Paris, Tallandier, 2009, που βασίζεται σε σχετική διδακτορική διατριβή του 2005.

Συμβάντων τοῦ Τακτικοῦ Σώματος, Ἀπ' ἀρχῆς τῆς πρώτης συστάσεως αὐτοῦ Μέχρι τῆς ἐλεύσεως τῆς Α.Μ. τοῦ Σεβαστοῦ ἡμῶν ΑΝΑΚΤΟΣ, ἡ οποία κυκλοφόρησε το 1841¹. Ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο πρώτους καὶ ὁ μακροβιότερος ὄλων τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ Αγώνα, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Τύπος τον χαρακτηρίζει συχνά ὡς «λείψανο τοῦ Αγώνα». Επιπρόσθετα, διακρίθηκε γιὰ τὴ φιλομάθειά του καὶ τὴν ευγενὴ προσωπικότητά του καὶ κυρίως γιὰ τὸ πολὺπλευρο συγγραφικὸ ἔργο του ποὺ περιλαμβάνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πτυχὴ, ἐπιστολές, μεταφράσεις, βιογραφίες καὶ αυτοβιογραφία, ἀλλὰ κυρίως τὰ ἀδημοσίευτα ἡμερολόγια του, ἀστείρευτη πηγὴ καταγραφῆς τῆς ζωῆς του ἐπὶ 36 ἔτη. Τα ἡμερολόγια αὐτὰ εἶχε ἐντοπίσει καὶ ἀγοράσει ὁ ἱστοριοδίφης Γιάννης Βλαχογιάννης, με σκοπὸ νὰ τὰ ἐκδώσει, σχέδιο ποὺ δὲν πραγματοποιήθηκε. Παράλληλα, ἡ διαδρομὴ του σε κρίσιμες στιγμὲς γιὰ τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος τον ἔφερε κοντὰ σε φιλέλληνες ποὺ βρέθηκαν στὴν Ελλάδα, ἀλλὰ καὶ σε στρατιωτικὸς καὶ διπλωματικὸς ἀξιωματοῦχους τῆς Γαλλίας με τοὺς οὗσιους ἀνέπτυξε ἰδιαίτερες σχέσεις λόγω τοῦ γαλλικοῦ ὑπόβαθρου τῆς καταγωγῆς του. Οἱ σχέσεις τοὺς αὐτὲς ἐνέχουν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐλληνογαλλικῶν στρατιωτικῶν σχέσεων.

Τὸ γεγονός ὅτι μὴ τέτοια πολυτάλαντη προσωπικότητα παρέμενε ελάχιστα γνωστὴ στὸ ευρὺ ἐλληνικὸ καὶ γαλλικὸ κοινὸ με προέτρεψε νὰ μελετήσω τὴν περίπτωσή του Σωνιέρου, νὰ προσπαθῆσω νὰ φωτίσω τὴν πολυδιάστατη δράση του, νὰ ἀναδείξω τὸ γαλλικὸ, δημοκρατικὸ καὶ πατριωτικὸ προσανατολισμὸ του, ἀλλὰ καὶ τὴν πολὺτιμη προσφορά του ὡς φωτισμένου καὶ προικισμένου διαμεσολαβητῆ μεταξύ τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ γαλλικοῦ κόσμου, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ τὸν τομέα τῶν ἐλληνογαλλικῶν στρατιωτικῶν σχέσεων.

Σκοπὸς καὶ προσδοκώμενα ἀποτελέσματα τῆς διατριβῆς

Πρὶν ξεκινήσουμε τὴ θεωρητικὴ μας προσέγγιση, οφείλουμε νὰ παρουσιάσουμε τὸν σκοπὸ τῆς διατριβῆς μας. Αὐτὸς δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ νὰ ἀναστήσουμε τὸ ἀποτύπωμα τοῦ Σωνιέρου στὴν Ἱστορία² νὰ ολοκληρώσουμε τὴν ἱστορικὴ βιογραφία τοῦ Σωνιέρου ποὺ ἔμεινε στὴν ἀρχή, ἐκπληρώνοντας –ὅπως θα δούμε– τὴν ἐπιθυμία του νὰ δεῖ τὴ ζωὴ του γραμμὴν στὸ χαρτί με τρόπο ποὺ θα ἀναδεικνύει τὴν

¹ Στὸ ἐξῆς, *Περίληψις*.

² «[...] ἡ βιογραφία τοῦ ἐνδόξου τούτου πρωταγωνιστοῦ, καὶ ἐνὸς τῶν πρωτίστων ἀξιωματικῶν τοῦ ἐν ἐλλάδι τακτικοῦ στρατοῦ, ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν», γράφει ἡ ἐφημερίδα *Φάρος τῆς Ὀθρυος*, Λαμία, ἔτος Η', ἀριθ. φύλ. 391, 21 Δεκεμβρίου 1863, σσ. 2-3, στὴ νεκρολογία τῆς γιὰ τὸν Σωνιέρου.

προσφορά του στην πατρίδα και στους συνανθρώπους του, αιτιολογώντας τη χρησιμότητα της ύπαρξής του. Επιπλέον, να παρουσιάσουμε τη «μικρο-ιστορία» του, φωτίζοντας εξίσου την προσωπικότητα και τη δράση του ως αγωνιστή με διττή εθνική ταυτότητα, όσο και τον περίγυρο, το πλαίσιο, προβάλλοντας στιγμιότυπα από τη ζωή της οικογένειάς του, της κοινωνίας και της εποχής του που μονοπωλούν τα ημερολόγια του. Να περιγράψουμε τις σκέψεις του, τα αισθήματά του, τις προσδοκίες του, τις απογοητεύσεις του, αλλά και τις σχέσεις του με την εξουσία, τους συναδέλφους του, τους φίλους του, την οικογένειά του. Επίσης, τις εμπειρίες του από την εποχή του, το στρατιωτικό περιβάλλον, τα κόμματα και την κοινωνία, τη φιλοσοφία του για τη ζωή και εν τέλει να προβούμε στην αποτίμηση της ύπαρξής του¹. Προσδοκούμε η βιογραφία μας να είναι αποκαλυπτική για τον περίγυρο και την εποχή, να παρουσιάζει την αλήθεια του «ταπεινού» αλλά «μεγάλου ανθρώπου» Σωνιέρου και να είναι βασισμένη τόσο σε ιστορικές πηγές όσο και στα αυτοβιογραφικά κείμενα του πρωταγωνιστή για να μην υπάρχει κενό μεταξύ της μικρο-ιστορίας του και των ιδιαίτερων πτυχών της προσωπικότητάς του. Στόχος μας είναι να δώσουμε την πλήρη εικόνα του ατόμου, πράγμα που μας οδηγεί στο τελευταίο μέρος της εργασίας, όπου περιγράφεται ο ρόλος του ως πολιτισμικού διαμεσολαβητή.

Γιατί παράλληλα, η παρούσα εργασία, θέτει και έναν άλλον στόχο: να αναδείξει τον προσωπικό ρόλο του Σωνιέρου ως στρατιωτικού διαπολιτισμικού μεσολαβητή ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Γαλλία και τη συμβολή του στις ελληνογαλλικές στρατιωτικές σχέσεις μέσα από το γενικότερο πλαίσιο της στρατιωτικής οργάνωσης της εποχής. Καθοριστικός παράγοντας για την τεκμηρίωση του ρόλου αυτού είναι, πέραν από κάθε αμφιβολία, το πολυσχιδές και πολυσήμαντο έργο που ο Σωνιέρος δημιούργησε σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, αποτύπωση της πολύπλευρης προσωπικότητάς του.

Το χωρο-χρονικό πλαίσιο

Το χωρο-χρονικό πλαίσιο της έρευνας ξεκινά από την εποχή των Δημοκρατικών Γάλλων στην Κέρκυρα, όπου γεννιέται ο Σωνιέρος. Το 1797, έτος που οι Δημοκρατικοί Γάλλοι κατέφθασαν στην Κέρκυρα, έχει σηματοδοτηθεί από την

¹ Στοιχεία της βιογραφίας όπως αποτυπώνονται στο B. Bennassar, « La biographie, un genre historique retrouvé », in Kmar Bendana, Katia Boissevain, Delphine Cavallo, *Biographies et récits de vie*, Collection Maghreb et sciences sociales, Institut de Recherche sur le Maghreb Contemporain, 2005, B. Bennassar, ό.π. σσ. 89-95.

κατάλυση του αριστοκρατικού πολιτεύματος της Βενετίας, συνέπεια της νικηφόρας επέλασης του αυτοκράτορα Ναπολέοντα Α΄ στην Ιταλία¹. Με πρόσχημα την παροχή βοήθειας προς τους Ενετούς επιτρόπους, οι οποίοι επιφορτίστηκαν με το καθήκον να αναδιοργανώσουν τα τοπικά καθεστώτα στις πάλαι ποτέ ενετικές κτήσεις και με αποστολή τη διασφάλιση της ασφάλειας των νησιών, τα γαλλικά στρατεύματα, αποτελούμενα από 1.500 άνδρες και από κοινό γαλλο-ενετικό στόλο², αποβιβάστηκαν στην Κέρκυρα στις 18/29 Ιουνίου 1797³. Τη διοίκηση του νησιού ανέλαβε ο Κορσικανός στρατηγός Anselmo Gentili σε αντικατάσταση του Γενικού Προβλεπτή Aurelio Widmann⁴. Και παρόλο που, προσχηματικά, σύμφωνα και με τη Συνθήκη του Leoben τα Επτάνησα ανήκαν ακόμη στη Βενετία, οι Γάλλοι έσπευσαν να τα καταλάβουν απροκάλυπτα, κάνοντας έκδηλο το ενδιαφέρον που απέδιδαν στην κατοχή τους⁵.

Τον στρατηγό Gentili ακολούθησε σύντομα και κατόπιν συστάσεως του Ναπολέοντα ο αντιναύαρχος Bueys, ο οποίος απέπλευσε από την Τουλόν για την Κέρκυρα στις 28 Ιουνίου 1797 με σκοπό την ενίσχυση του στόλου της Αδριατικής και την ενδυνάμωση της φρουράς της Κέρκυρας, εξαιτίας του φόβου του Ναπολέοντα για πιθανή ναυτική συμπλοκή με τους Άγγλους στα νερά της Αδριατικής. Σύμφωνα με τις οδηγίες του στρατηγού Βοναπάρτη, σκοπός της αποστολής του αντιναύαρχου ήταν να μεταβεί «στην Κέρκυρα προκειμένου να παραλάβει τα ενετικά πλοία που βρίσκονταν εκεί και να τα οδηγήσει στη Γαλλία»⁶ σε συνδυασμό και με άλλες επιχειρήσεις που σχετίζονταν με το στράτευμα της Ιταλίας. Ο στόλος του αντιναύαρχου Bueys αποτελείτο από έξι σκάφη και αρκετές φρεγάτες⁷, ενώ το ανθρώπινο δυναμικό που τον ακολούθησε αριθμούσε 3.500 ψυχές. Στο πλήρωμά του συμπεριλαμβάνονταν ο Antoine Saunier, πατέρας του Σωνιέρου, και ο αδελφός του Georges.

¹ Ε. Κούκου, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, Αθήνα, Παπαδήμας, 1983, σσ. 43-44.

² Για τα ονόματα και το πλήρωμα των έντεκα γαλλικών και τεσσάρων ενετικών πλοίων, βλ. Σ. Θεοτόκης, *Αναμνηστικόν Τεύχος της Πανιονίου Αναδρομικής Εκθέσεως, Μέρος Β΄, Δημοκρατούμενοι Γάλλοι*, Κέρκυρα, Ασπιώτη, 1914-1917, σ. 144.

³ Σ. Κατσαρός, *Χρονικά των Κορυφών*, τόμος ΣΤ΄, Κέρκυρα, Εκδόσεις Κατσαρού, 1983, σ. 85 και Π. Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα της Νήσου Ζακύνθου*, τόμος Γ΄, Κέρκυρα, Εν τη Τυπογραφία της Κυβερνήσεως, 1849, σ. 572.

⁴ Ε. Κούκου, *ό.π.*, σ. 46.

⁵ *Histoire de la Grèce, Description des îles Ioniennes*, À Paris, Chez Dondey-Dupré père et fils, 1823, σσ. 281-282. Και É. Driault – M. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce, de 1821 à nos jours*, tome I, Paris, Presses Universitaires de France, 1925, σ. 35. Και Π. Χιώτης, *ό.π.*, σ. 579.

⁶ G. Lacour-Gayet, « Napoléon et l'empire de la mer, L'occupation des îles Ioniennes », *Extrait de la Revue de la Semaine*, n° du 22 avril 1921, σ. 406.

⁷ Στο ίδιο, σ. 402.

Την 1η Νοεμβρίου 1797 ο στρατηγός Βοναπάρτης έστειλε στην Κέρκυρα τον γιο της συζύγου του, Eugène de Beauharnais, ο οποίος ήταν μόλις δεκαέξι ετών, επιφορτισμένος με την αποστολή να αναγγείλει στους Κερκυραίους την επικείμενη ένωσή τους με τη Γαλλία, σε εκτέλεση της Συνθήκης του Campo Formio¹. Κλίμα ενθουσιασμού ήταν διάχυτο εκείνη την εποχή για την επικείμενη ένωση των Νησιών με τη Γαλλία, καθώς ο απλός λαός θεωρούσε το γεγονός αυτό ως ένδειξη διασφάλισης της ελευθερίας και της δημοκρατίας².

Η ήττα στο Aboukir τον Αύγουστο του 1798 είχε καταστροφικές συνέπειες για την εκστρατεία του Βοναπάρτη στην Αίγυπτο, δεδομένου ότι αναπτέρωσε τις ελπίδες των εχθρών της Γαλλίας για τελική νίκη. Η Αγγλία, μέσα σε ένα κλίμα ενθουσιασμού, συσπείρωσε γρήγορα γύρω της όλες τις υπόλοιπες ηπειρωτικές δυνάμεις κατά της Γαλλίας: Τη Ρωσία, την Αυστρία και την Τουρκία που κατάφεραν την καταστροφή της γαλλικής ισχύος και τη ματαίωση των σχεδίων του Βοναπάρτη στην Ανατολική Μεσόγειο³.

Εν τω μεταξύ, στα Επτάνησα, το κύμα του ενθουσιασμού που είχε πλημμυρίσει την καρδιά των υπόδουλων Ελλήνων κατά την άφιξη των Γάλλων Δημοκρατικών γρήγορα αντικαταστάθηκε με απέχθεια, λόγω κυρίως των πολλαπλών εκτροπών που σημειώθηκαν στα χωριά της Κέρκυρας από Γάλλους υπηκόους κατά την κυριαρχία τους, αλλά και εξαιτίας της δεσποτικής συμπεριφοράς τους προς τον πληθυσμό ο οποίος επαναστατούσε⁴. Επιπλέον, η εγκατάλειψη στην οποία αφέθηκε σταδιακά η «Μεραρχία της Ανατολής»⁵ ελλείπει χρημάτων, τροφίμων, πολεμοφοδίων ακόμα και φαρμάκων, οι προκηρύξεις των Ρώσων που εμφανίζονταν ως προστάτες της θρησκείας των Ελλήνων την οποία οι Γάλλοι περιφρονούσαν και οι αντιδράσεις από τους ευγενείς, οι οποίοι δεν λησμονούσαν να εξάπτουν τον λαό κατά των «φιλελεύθερων Γάλλων», επιδείνωσαν το κλίμα κατά την περίοδο της

¹ Π. Χιώτης, ό.π., σ. 618.

² Είχε δρομολογηθεί η αποστολή αναφοράς των Κερκυραίων προς τον Βοναπάρτη στην Ιταλία αιτούμενη την ένωση με τη Γαλλία. Ε. Κούκου, ό.π., σσ. 48-49. Για τη Γαλλική Επανάσταση και την επιρροή της στις απελευθερωτικές φιλοδοξίες των Ελλήνων, βλ. Π. Κιτρομυλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Πορεία, 2000 και C. Keitner, *The Paradoxes of Nationalism. The French Revolution and its Meaning for Contemporary Nation-Building*, State University of New York Press, New York, 2007.

³ Ε. Ροδοκανάκης, *Ο Βοναπάρτης και οι Ιόνιοι Νήσοι: Επεισόδιον των κατακτήσεων της Δημοκρατίας της Πρώτης Αυτοκρατορίας (1797-1816)*, μετάφραση Ν. Α. Ζωηρού-Πασσά, Κέρκυρα, Εταιρεία προς Ενίσχυσιν Επτανησιακών Μελετών, 1937, σ. 115. Και É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome I, σσ. 67-70.

⁴ Σ. Κατσαρός, ό.π., σ. 89.

⁵ Για την Ιταλία και τη «Μεραρχία της Ανατολής», βλ. Γ. Παγκράτης, *Ιστορία της Ιταλίας, από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, [Αθήνα], Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σσ. 113-115.

διακυβέρνησης των Δημοκρατικών Γάλλων¹. Οι Γάλλοι, θεωρώντας ως υποχρέωση των νησιωτών να διατρέφουν τα γαλλικά στρατεύματα, όχι μόνο δεν μείωσαν την επαχθή φορολογία που είχαν επιβάλει οι Ενετοί κατά των κατοίκων, αλλά αντιθέτως την επαύξησαν, επιδεινώνοντας την οικονομική κρίση. Οι ελπίδες του λαού επομένως για μια καλύτερη διαβίωση είχαν πλέον διαψευστεί οικτρά, ενώ η αντιγαλλική προπαγάνδα έβρισκε εύφορο έδαφος².

Τον Ιούλιο του 1798, η Ρωσία θορυβημένη από τις επεκτατικές τάσεις της Γαλλίας στα Βαλκάνια, που ενισχύθηκαν ιδιαίτερα μετά την κατάληψη της Μάλτας, πρότεινε –στην εξίσου ενοχλημένη από τις γαλλικές κινήσεις Τουρκία– συμμαχία εναντίον των Γάλλων³. Συνέπεια τούτων, όταν ο ρωσοτουρκικός στόλος προχώρησε στην κατάληψη των Νησιών τον Οκτώβριο του 1798 ξεκινώντας από τα Κύθηρα, η γαλλική αντίδραση κάμφθηκε εύκολα λόγω του μεγάλου φιλορωσικού ρεύματος των κατοίκων⁴. Η γαλλική φρουρά της Κέρκυρας, αποτελούμενη από μόλις 900 άτομα, έχοντας βρεθεί σε αδυναμία να υπερασπιστεί το νησί ενάντια στα πολυπληθή ρωσοτουρκικά στρατεύματα, αφού παρέδωσε τα όπλα της στους Ρώσους μέσα σε εγκάρδιο και ειρηνικό κλίμα, αναχώρησε για τη Γαλλία στις 6 Μαρτίου υπό τη συνοδεία μιας ρωσικής κορβέτας⁵. Η περιγραφή που παραθέτει ο Λούντζης Ερμάννος για το κλίμα που επικράτησε στο νησί κατά τη στιγμή της παράδοσής του στους Ρωσοτούρκους θυμίζει έντονα το αντίστοιχο κλίμα που είχε χαρακτηρίσει την άφιξη των Γάλλων Δημοκρατικών. Μόνο που αυτή τη φορά επρόκειτο για την αναχώρησή τους⁶. Έτσι, ύστερα από είκοσι μήνες έλαβε τέλος η κυριαρχία των Γάλλων Δημοκρατικών στην Κέρκυρα και από τότε και έπειτα ξεκίνησε νέα εποχή στην ιστορία των Επτανήσων. Μαζί τους αποχώρησε και ο Antoine Saunier, χωρίς να αντικρίσει τον νεογέννητο γιο του, Σπυρίδωνα.

Ακολούθως, μεταφερόμαστε στην επαναστατημένη Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο της καποδιστριακής περιόδου. Με την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης ο Σωνιέρος εγκατέλειψε τη Ζάκυνθο, όπου εργαζόταν τότε, και ενθουσιασμένος από τον ευγενή σκοπό της Παλιγγενεσίας του έθνους, εντάχθηκε

¹ *Histoire de la Grèce...*, ό.π., σσ. 281-283.

² Ε. Κούκου, ό.π., σ. 55.

³ Στο ίδιο, σσ. 52-53.

⁴ Στο ίδιο, σ. 58. Και Ε. Ροδοκανάκης, ό.π., σσ. 154-155.

⁵ *Histoire de la Grèce...*, ό.π., σ. 287. Και Ε. Ροδοκανάκης, ό.π., σ. 188.

⁶ Ε. Λούντζης, *Τα Επτάνησα επί Γάλλων Δημοκρατικών 1797-1799: Έκδοσις επί του εορτασμού της εθνικής παλιγγενεσίας*, μετάφραση Α. Λούντζη-Νικοκάβουρα, Κέρκυρα, Τυπ. Γ. Σ. Δούβαλη-Κων. Π. Πασχάλη, 1971, σ. 216.

στον Αγώνα, με το Τακτικό Σώμα του Υψηλάντη και μετά του Φαβιέρου, με το οποίο συμμετείχε σε διάφορες μάχες τις οποίες εξιστορεί στο έργο του *Περίληψις*. Η άφιξη του Ιωάννη Καποδίστρια στην Ελλάδα τον βρήκε να πολεμά στη Χίο.

Όπως είναι γνωστό, ο Καποδίστριας ενθαρρυσμένος από τα νέα της ναυμαχίας του Ναβαρίνου έφθασε στην Ελλάδα τον Ιανουάριο του 1828¹. Τα πολιτικά μέτρα που πήρε άμα τη αφίξει του είναι γνωστά: κατήγγησε το φιλελεύθερο σύνταγμα της Τροιζήνας και την Γ΄ Εθνοσυνέλευση και την αντικατάστησε από ένα εικοσιεπταμελές Πανελλήνιον που ήταν κάτω από τον άμεσο έλεγχο του². Αυτό το Πανελλήνιον αντικαταστάθηκε πάλι, τον Ιούλιο του 1829, από τη Γερουσία, με απόφαση της Δ΄ Εθνικής Συνέλευσης στο Άργος. Ήταν πεπεισμένος ότι η Ελλάδα, ακόμα επί ποδός πολέμου, με την οικονομία της σε άσχημη κατάσταση και τα σύνορα της όχι ακόμα καθορισμένα, δεν ήταν έτοιμη για το δημοκρατικό πολίτευμα³.

Στο εξωτερικό, κατάλαβε από την αρχή ότι η απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων για τα μελλοντικά σύνορα της Ελλάδας θα επηρεαζόταν από την έκταση των περιοχών που βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο των επαναστατών. Για τον λόγο αυτόν, υποστήριξε τις πολεμικές επιχειρήσεις του στρατηγού Church και του Δημήτριου Υψηλάντη που είχαν ως αποτέλεσμα την επέκταση των απελευθερωμένων περιοχών στη δυτική και την ανατολική ηπειρωτική Ελλάδα. Πράγματι, κατά τη συγκέντρωση των πρεσβευτών των Μεγάλων Δυνάμεων το 1828 στον Πόρο, προτάθηκαν σύνορα από την Άρτα μέχρι τον Βόλο, τα οποία επικυρώθηκαν με το πρωτόκολλο του Λονδίνου τον Μάρτιο του 1829, ενώ απερρίφθη η πρόταση να συμπεριληφθούν στα σύνορα του νέου κράτους η Κρήτη και η Σάμος⁴. Η αποδοχή του Πρωτοκόλλου τον Μάρτιο του 1829 ήταν ένας από τους όρους της συνθήκης της Αδριανούπολης, τον Σεπτέμβριο του 1829, που τερμάτισε τον ρωσοτουρκικό πόλεμο, επικυρώνοντας τα ρωσικά εδαφικά κέρδη στην Ασία και αναγνωρίζοντας την αυξημένη επιρροή των Ρώσων στις ηγεμονίες του Δούναβη⁵.

Πέραν από τα θέματα εξωτερικής πολιτικής, ο Καποδίστριας προσπάθησε με γενναιότητα να βάλει μια τάξη στις χαώδεις υποθέσεις του εμβρυακού ελληνικού

¹ R. Clogg, *Σύντομη ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, μετάφραση Φουντέας Χάρης, 3^η έκδοση, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1993, σ. 101.

² É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome I, Paris, σ. 397.

³ R. Clogg, ό.π., σ. 102.

⁴ Και É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome I, σ. 438.

⁵ Στο ίδιο, σ. 103.

κράτους. Εργάστηκε σκληρά για τη δημιουργία ενός εθνικού στρατού, έθεσε τις βάσεις της κεντρικής δημόσιας διοίκησης και του εθνικού συστήματος εκπαίδευσης, προσπάθησε να βελτιώσει τις μεταφορές και τις επικοινωνίες, να ενισχύσει την αναζωπύρωση της οικονομίας που είχε υποστεί σοβαρές ζημιές από χρόνια διακοπτόμενου πολέμου, να δημιουργήσει ένα νόμισμα και τη βάση ενός τραπεζικού συστήματος και, πάνω από όλα, να ασχοληθεί με το θέμα των «εθνικών γαιών», το πιο εκρηκτικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε στο εσωτερικό μέτωπο¹. Παράλληλα, ο κυβερνήτης επιχείρησε και μια γενναία ανασυγκρότηση του στρατού και κυρίως την «τακτικοποίηση» των ατάκτων στρατευμάτων, με τη βοήθεια των Γάλλων αξιωματικών που στελέχωναν τα διάφορα σώματα του Τακτικού Στρατού, αφήνοντας ανεξίτηλο το σημάδι τους, όπως θα καταδείξουμε παρακάτω. Η εξαιρετική αυτή προσπάθεια ανακόπηκε από τη δολοφονία του Κυβερνήτη. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, δρα στρατιωτικά και γαλουχείται από το γαλλικό στρατιωτικό πνεύμα ο Σωνιέρος.

Μετά από τον θάνατο του Καποδίστρια την εξουσία ανέλαβε, όπως είναι γνωστό, αρχικά μια τριμελής επιτροπή, που αποτελούσαν ο Κολοκοτρώνης, ο Κωλέττης και ο αδελφός του Καποδίστρια, Αυγουστίνος. Μέσα σε μερικούς μήνες όμως ο Κωλέττης απομάκρυνε τον Αυγουστίνο Καποδίστρια. Οι Μεγάλες Δυνάμεις εν τω μεταξύ, επιχειρώντας να επαναφέρουν την τάξη, κατάφεραν να λύσουν το θέμα της διακυβέρνησης της Ελλάδας με την υπογραφή της Σύμβασης του Μαΐου του 1832 ανάμεσα στη Βρετανία, τη Ρωσία και τη Γαλλία αφενός και τη Βαυαρία αφετέρου, επιβεβαιώνοντας ότι η Ελλάδα υπό την κυριαρχία του πρίγκιπα Όθωνα της Βαυαρίας και την εγγύηση των τριών Μεγάλων Δυνάμεων θα αποτελούσε κράτος μοναρχικό και ανεξάρτητο². Έτσι ο δεκαεπτάχρονος πρίγκιπας Φρειδερίκος-Όθων, γιος του Λουδοβίκου της Βαυαρίας, έγινε «Βασιλεύς της Ελλάδος»³. Το νέο μοναρχικό και ανεξάρτητο κράτος τοποθετήθηκε κάτω από την προστασία της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας, που συμφώνησαν επίσης να εγγυηθούν ένα δάνειο 60 εκατομμυρίων φράγκων προς τον νέο βασιλιά. Η Ελλάδα θα πλήρωνε και μια αποζημίωση στην Υψηλή Πύλη και τα τελικά της σύνορα θα καθορίζονταν από τις διαπραγματεύσεις που είχαν ήδη αρχίσει μεταξύ των εγγυητριών δυνάμεων και της

¹ Στο ίδιο, σ. 104.

² É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome II, σσ. 69-87.

³ Στο ίδιο, σσ. 85-86.

Υψηλής Πύλης, και στις οποίες δεν συμμετείχαν οι Έλληνες¹. Μέχρι την ενηλικίωση του Όθωνα, την Ελλάδα θα κυβερνούσε ένα συμβούλιο αντιβασιλείας τριών Βαυαρών, τους οποίους θα συνόδευε ένα βαυαρικός στρατός 3.500 στρατιωτών. Μετά από έντεκα χρόνια πικρών αγώνων ενάντια στους Τούρκους, οι Έλληνες κατάφεραν, σε πείσμα όλων των πιθανοτήτων, να αποκτήσουν και τυπικά την ανεξαρτησία τους. Στην πραγματικότητα όμως, όπως θα δείξουν τα μεταγενέστερα γεγονότα, τη σκληρά κερδισμένη ανεξαρτησία των Ελλήνων επρόκειτο να σημαδέψει ένας σημαντικός αριθμός θλιβερών γεγονότων², πολλά από τα οποία αποτυπώνει ο Σωνιέρος σε ημερολογιακές εγγραφές του για τις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω.

Όταν ο νέος βασιλιάς Όθων έφτασε στο Ναύπλιο, την προσωρινή πρωτεύουσα, τον Φεβρουάριο του 1833, οι νέοι υπήκοοί του τον υποδέχθηκαν με ενθουσιασμό³. Η κληρονομιά που του έδιναν όμως δεν υποσχόταν πολλά. Περισσότερα από δέκα χρόνια περιοδικής πάλης ενάντια στους Τούρκους κατακτητές, συνδυασμένης με μια ακατάπαυστη εσωτερική διχόνοια, είχαν διαλύσει τη χώρα. Η οικονομία ήταν αποδιορθωμένη. Οι προσπάθειες των κυβερνήσεων κατά τη διάρκεια του πολέμου την Ανεξαρτησίας, αλλά και του Καποδίστρια στη συνέχεια, να δημιουργήσουν τα θεμέλια μιας κρατικής δομής, πάνω από τοπικά και προσωπικά συμφέροντα είχαν πολύ μικρή επιτυχία. Η χώρα ήταν γεμάτη από ομάδες ατάκτων οπλισμένων, που πολλοί ήταν αγανακτισμένοι, επειδή η προσφορά τους τον καιρό της Επανάστασης δεν είχε ανταμειφθεί ικανοποιητικά, και κάποιοι από αυτούς είχαν επιστρέψει στην πρακτική της ληστείας για να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές ανάγκες τους. Επιπλέον, κανένα από τα μεγάλα κέντρα του ελληνικού εμπορίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Σμύρνη, η Θεσσαλονίκη, η Αλεξάνδρεια και η Κωνσταντινούπολη, δεν περιλαμβανόταν στα όρια του νέου κράτους, γεγονός που εξηγεί σε μεγάλο βαθμό το παράδοξο φαινόμενο της μετανάστευσης των Ελλήνων από το ελληνικό βασίλειο στα τουρκικά εδάφη, το οποίο άρχισε να παρατηρείται από τα πρώτα έτη της ανεξαρτησίας. Σοβαρότερο ακόμα ήταν το γεγονός ότι το νέο κράτος περιλάμβανε μέσα στα σύνορά του μόνο τρία τέταρτα του εκατομμυρίου υπηκόους, ενώ περισσότερο από δύο εκατομμύρια αριθμούσαν οι Έλληνες κάτω από οθωμανική διακυβέρνηση ή κάτω από το βρετανικό προτεκτοράτο των Ιονίων

¹ R. Clogg, *ό.π.*, σ. 106.

² Στο ίδιο, σ. 107.

³ É. Driault – M. Lhéritier, *ό.π.*, tome I, σσ. 100-101.

Νήσων. Το γεγονός αυτό επηρέασε αναπόφευκτα την εσωτερική και εξωτερική πολιτική του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και οδήγησε στην καλλιέργεια της «Μεγάλης Ιδέας»¹.

Κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας, το τριμελές συμβούλιο της αντιβασιλείας που ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας και το οποίο αποτελούσαν ο κόμης Artmansperg, ο καθηγητής Maurer και ο στρατηγός Heideck, επεδίωξε να δώσει στις θεσμικές δομές του νέου κράτους μια συντηρητική ευρωπαϊκή μορφή. Σε αυτή την προσπάθεια υπερέκρασε τις παραδοσιακές μορφές κοινοτικής εξουσίας που είχαν αναπτυχθεί επί Οθωμανών. Ο καθορισμός της διοικητικής δομής του κράτους ακολούθησε τις διαδικασίες που είχαν τεθεί από τον Καποδίστρια. Η Ελλάδα διαιρέθηκε σε δέκα νομαρχίες. Αυτές διαιρέθηκαν σε επαρχίες, οι οποίες αργότερα διαιρέθηκαν σε δήμους. Οι νομάρχες και οι έπαρχοι διορίζονταν από τον βασιλιά και γινόταν μια συνειδητή προσπάθεια να διορίζονται διοικητές σε περιοχές, όπου δεν είχαν κανένα δεσμό, για να σταματήσουν έτσι οι πιέσεις από τους τοπικούς ισχυρούς παράγοντες, τους προύχοντες και τους στρατιωτικούς αρχηγούς². Όμως, αμέσως μετά από την πολιτική αλλαγή αποφασίστηκε και η στρατιωτική αναδιοργάνωση, με όχι τόσο θετικά αποτελέσματα. Κατά την περίοδο αυτή, ακολουθούμε τον Σωνιέρο από το Ναύπλιο στην Αθήνα, όπου μεταφέρθηκε η πρωτεύουσα του κράτους το 1834. Ο ίδιος μετοικεί μόνιμα εκεί λίγα χρόνια αργότερα, και μέχρι τον θάνατό του, και υπόκειται σε πλήθος διώξεων και στρατιωτικών μεταβολών λόγω του αντιμοναρχισμού του.

Μεθοδολογικές επιλογές

Πριν ξεκινήσουμε την ιστορική βιογραφία του Σωνιέρου είναι σημαντικό να θέσουμε υπόψη της μελέτης του αναγνώστη σημαντικές μεθοδολογικές επιλογές που προτάξαμε σε όλο το μήκος της εργασίας.

Η πρώτη πολύ σημαντική επιλογή μας συνίσταται στο γεγονός ότι για κάθε θέμα, οποιασδήποτε φύσης, κάθε πρόσωπο ή ομάδες που περιγράφουμε, αντλούμε στοιχεία από όλες τις πηγές μας συνδυαστικά, προκειμένου να αποτυπώσουμε πληρέστερα τα γεγονότα ή τις πράξεις ή τη σχέση του Σωνιέρου με αυτά· οι πηγές αυτές –τις οποίες παρουσιάζουμε αναλυτικά παρακάτω– είναι είτε τα ημερολόγιά του που είναι η

¹ R. Clogg, ό.π., σσ. 108-109.

² Στο ίδιο, σσ. 109-110.

βασική πηγή είτε οι επιστολές του είτε οι βιογραφίες του κ.λπ. Το γεγονός αυτό δίνει ίσως την αίσθηση ότι μπερδεύουμε τις πηγές μεταξύ τους, όμως δεν είναι έτσι. Η προσέγγισή μας είναι καθαρά θεματική και συνδυαστική: γύρω από κάθε θέμα, πρόσωπο ή ζήτημα αρθρώνονται όλες οι πηγές που περιέχουν σχετικές με αυτό πληροφορίες. Διαφορετικά αν παρουσιαζόταν το περιεχόμενο της κάθε πηγής χωριστά θα είχαμε κατακερματισμό πληροφοριών και επαναλήψεις. Βέβαια τα ημερολόγια έχουν θεματικές οι οποίες δεν εμφανίζονται αλλού (π.χ. εξεγέρσεις, γεγονότα ανεκδοτολογικού χαρακτήρα, ιατρικές πληροφορίες, διατροφικές συνήθειες κτλ.). Το ίδιο συμβαίνει και με άλλες πηγές (π.χ. οι νεκρολογίες – βιογραφίες του έχουν στοιχεία που αφορούν τα πρώτα χρόνια της ζωής του, τα οποία σχεδόν καθόλου δεν εμφανίζονται στα ημερολόγια). Ένα βασικό παράδειγμα συνδυασμού πηγών είναι όταν χρησιμοποιούμε υλικό για να περιγράψουμε τις σχέσεις του Σωνιέρου με τα διάφορα πρόσωπα. Για παράδειγμα, για τη σχέση του Σωνιέρου με τη σύζυγό του Μαρία, χρησιμοποιούμε τόσο το ημερολόγιο όσο και τις επιστολές που της αποστέλλει, διότι εκεί της μιλά με ιδιαίτερη γλυκύτητα και τρυφερότητα, και το στοιχείο αυτό επιθυμούμε να το αναδείξουμε για τις σχέσεις τους, σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες πληροφορίες. Για τον λόγο αυτόν τις εντάσσουμε στη θεματική του προσώπου «Μαρία», και όχι στην ανάλυση του είδους των «επιστολών», μιας και εκεί τις μνημονεύουμε μονάχα ως προς το είδος τους και όχι για τις πληροφορίες τους. Με λίγα λόγια δηλαδή, όλο το υλικό μας μνημονεύεται πρώτα ως προς το περιεχόμενό του και ακολούθως αναλύεται ως λογοτεχνικό είδος σε ξεχωριστό τμήμα της εργασίας.

Η δεύτερη μεθοδολογική μας προσέγγιση έχει να κάνει με την οπτική που υιοθετούμε απέναντι στο υλικό μας. Και εξηγούμε: Τα ημερολόγια του Σωνιέρου θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι έχουν μικρή ή ίσως και μηδενική λογοτεχνική αξία, δεδομένου ότι δεν ήταν λόγιος κατά κύριο λόγο, αλλά στρατιωτικός, συνηθισμένος σε μια πιο ξύλινη γλώσσα, σύντομη και λακωνική. Τις περισσότερες φορές μάλιστα δεν παραθέτει σχόλια ή τα προσωπικά του συναισθήματα, αλλά τα αφήνει να διαφανούν από μόνα τους μέσα από την παράθεση των γεγονότων. Τα ημερολόγιά του όμως έχουν αξία μέγιστη ως μαρτυρίες της εποχής του, δεδομένου ότι περιγράφει με λεπτομέρειες πράγματα, πρόσωπα, συνήθειες και γεγονότα, εντός και εκτός Ελλάδας τη στιγμή που τα βιώνει. Τα στοιχεία αυτά είναι εξαιρετικά απαραίτητα για να συγκροτήσουν μια βιογραφία, καθώς πρέπει να φωτίσουν το

άτομο, το πλαίσιο και την εποχή του¹. Αναμφισβήτητα, θεωρούμε βασικότερη αξία των ημερολόγιων, επομένως, αυτή της καταγραφής της διηγούμενης εποχής από έναν αυτόπτη μάρτυρα, τον Σωνιέρο. Για τον λόγο αυτόν, μεγάλο μέρος της εργασίας μας είναι περιγραφικό, αναδεικνύοντας άγνωστες πληροφορίες για διάφορα θέματα και πρόσωπα της εποχής. Αυτό δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως μειονέκτημα, αλλά αντιθέτως ως πλεονέκτημα, δεδομένου ότι πρόκειται για μια πηγή αυθεντική, σύγχρονη της εποχής, ταυτόχρονης των γεγονότων. Τονίζουμε λοιπόν εξ αρχής ότι αντιμετωπίζουμε τα ημερολόγια ως μαρτυρία της εποχής και όχι αποκλειστικά και μόνο ως τόπο φιλοσοφικής αναζήτησης του ατόμου.

Όσον αφορά τις γλώσσες του υλικού μας διευκρινίζουμε ότι τόσο το αρχειακό υλικό όσο και η βιβλιογραφία που εντοπίστηκε είναι στην ελληνική, τη γαλλική, την ιταλική, την αγγλική αλλά και τη γερμανική γλώσσα. Οι παλαιότεροι τίτλοι της ελληνικής βιβλιογραφίας μεταφέρονται σε μονοτονικό σύστημα για λόγους ομοιομορφίας με τους νεότερους.

Επιπλέον, όλα τα παραθέματα στην παρούσα διατριβή είτε είναι στη γαλλική είτε στην ιταλική ή στην αγγλική γλώσσα είναι σε μετάφραση δική μας χωρίς αυτό να αναφέρεται πλέον. Μόνη εξαίρεση τα παραθέματα από τη γερμανική γλώσσα στα οποία μας βοήθησε η κα Ελένη Χαλάτση, ερευνήτρια των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ).

Η ιστορική ορθογραφία διατηρείται μόνο στα παραθέματα που είναι πολυτονισμένα, όπως στο πρωτότυπο κείμενό τους, ενώ όταν στην εργασία συναντώνται παραθέματα στα ελληνικά σε μονοτονικό εξυπακούεται ότι προέρχονται από μεταφράσεις ακόμα και αν οι συντάκτες τους είναι Έλληνες (π.χ. η Μαρία Σωνιέρου όταν αποστέλλει επιστολή στη γαλλική γλώσσα στον Όθωνα για την απελευθέρωση του συζύγου της)². Η ιστορική ορθογραφία δεν χρησιμοποιείται σε τίτλους έργων. Επιπλέον, δεδομένου ότι οι ελληνικές εγγραφές του Σωνιέρου βρίθουν λαθών, λόγω του γεγονότος ότι καλλιέργησε την ελληνική γλώσσα σε μεγάλη ηλικία, δεν χρησιμοποιούμε ένδειξη (sic), καθώς θα παραμορφώνονταν εντελώς τα παραθέματα.

Η σειρά εξιστόρησης που ακολουθείται είναι η γραμμική χρονολογική σειρά, κλασική στις ιστορικές βιογραφίες, εκκινώντας από τους γονείς του Σωνιέρου.

¹ Βλ. σχετικά, L. Avezou, « La biographie. Mise au point méthodologique et historiographique », *Hypothèses*, vol. I, issue 4, Paris, Éditions de la Sorbonne, σσ. 13-24.

² Η γλώσσα των προτύπων επισημαίνεται σε κάθε περίπτωση, είτε στο σώμα κειμένου είτε σε υποσημείωση.

Οι πηγές μας

Η πολεμική δράση του Σωνιέρου αναμφίβολα αποδεικνύει ότι υπήρξε σημαντικός αγωνιστής της Επανάστασης, σπουδαίος αξιωματικός και ένθερμος πατριώτης. Οδηγούμενος από την ανάγκη να διασώσει από τη λήθη τα γεγονότα όχι μόνο της ατομικής του ζωής, αλλά και του τάγματός του γενικότερα, καθώς επίσης και του Τακτικού Στρατού συνολικότερα, μεταμορφώνεται σε όλη του τη ζωή σε μια ακούραστη πένα που καταγράφει κάθε γεγονός της ζωής του, ως άτομο, ως οικογενειάρχης, ως αξιωματικός επικεφαλής ενός τάγματος. Το αρχειακό υλικό που μας κατέλειπε και από το οποίο αντλούμε τις πληροφορίες που παραθέτουμε στην παρούσα εργασία αποδεικνύει την άοκνη αυτή προσπάθεια.

Έχοντας ως δεδομένους τους ρόλους της προσωπικότητας του Σωνιέρου, αντιλαμβανόμαστε ότι το αρχειακό υλικό απαντά σε κάθε έναν από αυτούς και λαμβάνει τη μορφή διαφορετικών λογοτεχνικών ειδών, τα οποία εντούτοις συνδέονται με αλληλουχία μεταξύ τους.

Συγκεντρωτικά, το αρχειακό υλικό που μας επιτρέπει να ανασυστήσουμε την προσωπικότητα και το έργο του Σωνιέρου προέρχεται από δεκατέσσερις διαφορετικές κατηγορίες πηγών. Οι πηγές αυτές περιλαμβάνουν, χονδρικά, τις επιστολές του Σωνιέρου για υπηρεσιακά ή επαγγελματικά θέματα, δικά του ή της οικογένειάς του, τα *Πρωτόκολλα αλληλογραφίας* του Γ΄ Τάγματος για τα έτη 1828-1834, τα σπαράγματα ημερολογίου του για τα έτη 1828-1829, τα σημειώματα του Φαβιέρου προς τον Σωνιέρο (1827-1850), τα χειρόγραφα σημειώματά του που αναφέρονται στα έτη 1814-1863 και το χειρόγραφο της *Περίληψεως* στην ελληνική γλώσσα του έτους 1833. Επίσης, το αντίστοιχο γαλλικό χειρόγραφο του 1833 και τις μετέπειτα εκδοχές του το 1848 και το 1867 μαζί με τα αντίγραφά τους, τα σπαράγματα από τις διορθώσεις του γαλλικού χειρόγραφου που χρονολογούνται στο 1850, τις επιστολές προς τις αυλές των μοναρχών του κόσμου για τη διάχυση της *Περίληψεως*, τις διάφορες εκδόσεις των βιογραφιών και της αυτοβιογραφίας του, τα δομημένα ημερολόγιά του, ανεξάντλητος θησαυρός των ετών 1828-1863. Τέλος, τα 603 έγγραφα της ιδιωτικής συλλογής Σωνιέρου που καλύπτουν τα έτη 1804-1880, μέσα στα οποία περιλαμβάνονται η αυτοβιογραφία του, έγγραφα που αφορούν όλη την οικογένεια και αλληλογραφία κυρίως προς τον Σωνιέρο, μαζί με ελάχιστες προσωπικές επιστολές του από τις αμέτρητες που έγραψε σε αγαπημένα του πρόσωπα στην ελληνική, τη γαλλική και την ιταλική γλώσσα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Μέσα σε αυτό το υλικό, θα πρέπει αδιαμφισβήτητα να προσθέσουμε το σημαντικότερο οικογενειακό αρχείο της Φανής Φολερού-Τσερούλη, απογόνου του Σωνιέρου, το οποίο έρχεται και συμπληρώνει με έγγραφα και επιστολές, εξαιρετικά σημαντικές, όλα τα παραπάνω αρχεία.

Ορισμένα από τα προαναφερθέντα είδη θα μπορούσαν να ενωθούν και να ενταχθούν σε μια ευρύτερη κατηγορία. Τέτοια είναι για παράδειγμα οι επιστολές του Σωνιέρου προσωπικού και υπηρεσιακού χαρακτήρα ή τα χειρόγραφα που σχετίζονται με την έκδοση της *Περίληψως* στην ελληνική και τη γαλλική γλώσσα και τη διάδοσή της. Επιλέξαμε, εντούτοις, μια πιο εξειδικευμένη κατηγοριοποίηση για λόγους περισσότερης σαφήνειας και διαφάνειας. Αναλόγως, ορισμένα άλλα είδη, όπως για παράδειγμα οι υπηρεσιακές επιστολές ή οι επιστολές καθαρά προσωπικού χαρακτήρα, θα μπορούσαν να αναλυθούν σε λεπτομερέστερες κατηγορίες, ανάλογα με τις θεματικές και τους αποδέκτες τους, όπως αναλυτικά αποτυπώνεται στο σχήμα που ακολουθεί.

Όλες οι κατηγοριοποιήσεις, είτε αναλυτικές είτε όχι, οδηγούν τον ερευνητή που επιχειρεί να τις αξιολογήσει στο ίδιο συμπέρασμα. Το συμπέρασμα αυτό δεν είναι άλλο από το ότι το αρχειακό υλικό είναι εξαιρετικού όγκου και ξεχωριστής σημασίας για την άντληση ιστορικών στοιχείων. Μπορεί να ενταχθεί σε πολλαπλές κατηγορίες και αποτελεί προϊόν σίγουρα μακροχρόνιας προσπάθειας. Ειδικότερα, δε, ως προς τη χρονική αλληλουχία του υλικού, παρατηρούμε ότι από τη μια μεριά έχουμε τα πολλά και διαφορετικά αρχεία που καλύπτουν χρονικά, αλλά ακανόνιστα, το διάστημα 1804-1880, και από την άλλη έχουμε ξεχωριστά τα δομημένα ημερολόγια που καλύπτουν με τακτικότητα και συνέχεια το διάστημα 1828-1863, ενώ οι επιστολές, διάσπαρτες και μη μετρήσιμες, καλύπτουν και αυτές σαφώς όλο το διάστημα της ζωής του Σωνιέρου. Πέραν όμως της ανωτέρω χρονολογικής σχέσης, υπάρχει και μια άλλη άκρως πιο ενδιαφέρουσα κλιμάκωση την οποία θα δούμε στη συνέχεια, αφού παραθέσουμε αναλυτικά τις σπουδαιότερες μορφές του έργου του Σωνιέρου και τη σημασία τους.

Το μεγαλύτερο μέρος του παραπάνω αρχειακού υλικού απόκειται στα ΓΑΚ και περιλαμβάνεται μέσα στο χειρόγραφο φάκελο του Σωνιέρου στην κατηγορία «Ημερολόγια Επαναστάσεως» της Συλλογής Ιωάννη Βλαχογιάννη.

1 Επιστολές Σωνιέρου:
- προσωπικών υπηρεσιακών υποθέσεων
- γενικού υπηρεσιακού χαρακτήρα
- που αφορούν μέλη της οικογένειάς του (διάσπαρτες + μη μετρήσιμες)

Έγγραφα και καταστάσεις που αφορούν το τάγμα (Γραμμ. Στρατ.)

Αποδεικτικά αγωνιστών (μη μετρήσιμα)

Επιστολές προς τον βασιλιά, πρωθυπουργούς για διάφορα θέματα

Επιστολές προς Σαρλότ Βολμεράνζ (6 φάκελοι)

Επιστολές προς εφημεριδογράφους, συναδέλφους του, δημοτικές αρχές, πρέσβεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό για παράσημα και προβιβασμούς του και μονάρχες του εξωτερικού για προσωπικά του ζητήματα ή ζητήματα που σχετίζονται με τα παιδιά του

4
Σημειώματα Φαβιέρου προς Σωνιέρο (Χίο, Μέθανα, Κόρινθο και επιστολή 1850, 37 σσ.)

9
Επιστολές του προς τις αυλές για τη διάχυση της *Περίληψης τῶν Συμβάντων* (Ευρώπη και ΗΠΑ), ελληνικά και γαλλικά (> 100 αντίγραφα)

2
Πρωτόκολλα αλληλογραφίας Γ' Τάγματος 1828-1834 (326 σσ.)

3
Σπάραγμα ημερολογίου 1829 (6 σσ.)

5
Χειρόγραφα σημειωμάτων του όλων των ετών 1814-1862 (24 σσ.)

6
Περίληψις τῶν Συμβάντων στα ελληνικά (1 χειρ. 1833 – εκδίδεται 1841)

8
Γαλλικά σπαράγματα διορθώσεων της *Περίληψης τῶν Συμβάντων* 1850 (4 σσ.)

10
Αυτοβιογραφία Σωνιέρου, ελληνικά (>20 σσ.) λανθάνει τμήμα

13 Οικογενειακό αρχείο Φανής-Φολερού Τσερούλη (απογόνων)

14
603 έγγραφα της ιδιωτικής συλλογής Σωνιέρου 1804-1880, μέσα σε αυτά: η αυτοβιογραφία και ελάχιστες επιστολές του (>1000 σσ.)

7
1833-1848-1867 *Περίληψις τῶν Συμβάντων* στα γαλλικά (5 ολοκληρωμένα χειρόγραφα και 1 σπάραγμα) (> 100 σσ.)

11
Δομημένα ημερολόγια Σωνιέρου, ιταλικά και ελληνικά (με αποσπάσματα γαλλικά και αγγλικά), 1828-1863: 36 έτη > (6.000 σσ)

12
Προσωπικές επιστολές

Γράμματα προς την οικογένειά του υπό τη μορφή ημερολογίου στην ελληνική γλώσσα

Γράμματα προς την οικογένειά του στη Γαλλία + γαλλικές αποικίες στη γαλλική γλώσσα

Γράμματα προς συγγενείς του στα Επτάνησα στην ιταλική γλώσσα

Αναδιφώντας τον συγκεκριμένο φάκελο, ο ερευνητής που αναζητά στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Σωνιέρου έρχεται αντιμέτωπος με ένα εκπληκτικό αρχειακό υλικό μοναδικής αξίας για την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά και για τη ζωή του συγκεκριμένου αξιωματικού. Πεισμένος ότι ο ευπειθής και ευσυνείδητος αξιωματικός ήταν υποχρεωμένος να καταγράφει την κάθε υπηρεσιακή και προσωπική του δράση στο πλαίσιο της στρατιωτικής του καριέρας, ο Σωνιέρος μας άφησε το προσωπικό και υπηρεσιακό του αρχείο στο οποίο καταγράφει τη ζωή του από τα πρώτα χρόνια της μέχρι και το τέλος της. Η τακτική αυτή εξυπηρετεί διττό σκοπό: δημιουργεί τα τεκμήρια από τη μια, για λόγους απόδειξης ή μνήμης και από την άλλη, ιδίως όταν πρόκειται για επιστολές, για λειτουργικούς λόγους που εξυπηρετούν την καθημερινή επικοινωνιακή δραστηριότητά του. Οι λειτουργίες αυτές διέπουν όλα τα αρχειακά τεκμήρια και τους προσδίδουν διπλή αξία: ιστορική και λειτουργική¹. Πράγματι, η καταγραφή δεν είναι γνώρισμα μόνο υπηρεσιών, αλλά και ιδιωτών, ακόμα και συγγραφέων. Αντίστοιχη πρακτική με τον Σωνιέρο που κράτησε ημερολόγιο καθημερινά από τα 30 του χρόνια μέχρι τον θάνατό του, σε 13.000 ημερολογιακές εγγραφές, αποτελεί ο Ελβετός Η.-F. Amiel, το ημερολόγιο του οποίου εκδόθηκε σε δώδεκα τόμους². Πέραν από αυτό, ο J. Derrida προσδίδει στην ανάγκη για τήρηση αρχείου μια φροϋδική διάσταση, παραλληλίζοντας τα αρχεία με το υποσυνείδητο που αποθηκεύει κάθε πληροφορία για να τη χρησιμοποιήσει αναλόγως³.

Ειδικότερα, λοιπόν, το συγκεκριμένο αρχείο ή «χειρόγραφος φάκελος», όπως αποκαλείται στον κατάλογο των Γενικών Αρχείων, χωρίζεται σε τρία τμήματα, (Α'), (Β') και (Γ') και τα τρία εκ των οποίων κατατάσσονται στην υποκατηγορία «Ημερολόγια της Επαναστάσεως», παρόλο που δεν πρόκειται αποκλειστικά και μόνο για ημερολόγια⁴. Συγκεκριμένα, στο Α' τμήμα του χειρόγραφου φακέλου βρίσκουμε τα λείψανα από τα σχέδια της «ιστορίας συντόμου του τακτικού στρατού» (4 σσ.), δηλαδή της *Περιλήψεως* του Σωνιέρου. Επιπλέον, ανευρίσκουμε χωριστά έξι βιβλία υπηρεσιακής αλληλογραφίας με τίτλους:

¹ Την αξία αυτή ο Μπάγιας ονομάζει πρωτογενή και δευτερογενή αντίστοιχα. Για την αξία των αρχειακών τεκμηρίων και τα είδη της, βλ. Α. Μπάγιας, *Αρχειονομία. Βασικές Έννοιες και Αρχές*, Αθήνα, Κριτική, 1998, σσ. 47-48.

² Η.-F. Amiel, *Journal Intime*, Lausanne, L'âge d'homme, 1976-1994, 12 τόμοι.

³ J. Derrida, *Archive fever: A Freudian Impression*, translated by Eric Prenowitz, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1998. Τίτλος πρωτοτύπου: J. Derrida, *Mal d'Archive*, Galilée, 1995.

⁴ ΓΑΚ, Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη, Κατάλογοι Β', Κατάλογος Χειρογράφων, Θ' Ημερολόγια της Επαναστάσεως, Χ. Φ. 52 [στο εξής: ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52], Υποφάκελοι Α', Β' και Γ'.

α) Βιβλίο αλληλογραφίας Σ. Σωνιέρου εκ σελ. 84, Απρίλιος 1828-Ιούνιος 1829, β) Βιβλίο ανταποκρίσεως Σ. Σωνιέρου εκ σελ. 52, Αύγουστος 1829-Αύγουστος 1830, γ) Βιβλίο ανταποκρίσεως Σ. Σωνιέρου εκ σελ. 62, Μάρτιος 1829-Δεκέμβριος 1830, δ) Βιβλίο ανταποκρίσεως Σ. Σωνιέρου εκ σελ. 58, Απρίλιος 1832- Σεπτέμβριος 1833 και στ) Βιβλίο ανταποκρίσεως Σ. Σωνιέρου εκ σελ. 70, Σεπτέμβριος 1833-Μάιος 1834¹.

Τα βιβλία αυτά, βιβλία υπηρεσιακής αλληλογραφίας που συναντάμε στο Α΄ τμήμα του χειρόγραφου φακέλου και ονομάζονται βιβλία «αλληλογραφίας» και «ανταποκρίσεως», περιλαμβάνουν όλη την υπηρεσιακή αλληλογραφία του Σωνιέρου από τον Απρίλιο του 1828 έως και τον Μάιο του 1834. Αποτελούνται από επιστολές που έχει γράψει προς τρίτους –αλλά και έχει λάβει από αυτούς– στο πλαίσιο των καθηκόντων του, επιστολές που συγκροτούν τα διάφορα πρωτόκολλα αλληλογραφίας του τάγματος, αλλά και από ημερήσιες διαταγές του τάγματος στο οποίο υπηρετούσε. Οι επιστολές όλων αυτών των ετών, δυσανάγνωστες και γραμμένες είτε στην ιταλική είτε στη γαλλική είτε στην ελληνική γλώσσα, απευθύνονται ή προέρχονται από διάφορους συντάκτες (φιλέλληνες στρατιωτικούς, πολιτικούς, Έλληνες αξιωματικούς και πολιτικούς κ.λπ.).

Τα λείψανα της «ιστορίας συντόμου του τακτικού στρατού» αποτελούν ιδιαίτερο κομμάτι και δεν θα πρέπει να συγχέονται με τα βιβλία αλληλογραφίας, παρόλο που ο κατάλογος τα παρουσιάζει ενιαία, ούτε να κατατάσσονται στα «Ημερολόγια»². Πέραν τούτου, το αρχείο που αποκαλούμε «ιδιωτική συλλογή Σωνιέρου»³ αποτελείται από επίσης δύο πολύ σημαντικούς φακέλους με έγγραφα: α) 1804-1832 και β) 1833-1840, μέσα στα οποία υπάρχει και η αυτοβιογραφία του Σωνιέρου, στο ίδιο τμήμα της συλλογής.

Σίγουρα, όμως, αυτό που κεντρίζει εξαιρετικά το ενδιαφέρον του ερευνητή στον χειρόγραφο φάκελο είναι τα προσωπικά ημερολόγια του Σωνιέρου, τα οποία συγκροτούν και τα υπόλοιπα δύο τμήματα της συλλογής (Β΄ και Γ΄). Συγκεκριμένα, στο Β΄ τμήμα του χειρόγραφου φακέλου βρίσκουμε, σύμφωνα με τον κατάλογο των Γενικών Αρχείων τα εξής ημερολόγια:

α) χειρόγραφο ημερολόγιο 1828-1829 (52 σσ., διαστάσεων 0,29 x 0,43), β) χειρόγραφο ημερολόγιο 1828 (70 σσ., διαστάσεων 0,16 x 0,22) και γ) χειρόγραφο

¹ Βλ. Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, αριθ. 13, *Τα Περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους, Τόμος Τρίτος, Μέρος Τέταρτον, Τα Ιστορικά έγγραφα του Αγώνος του 1821 εις περιλήψεις και περικοπές, Κατάλογος τέταρτος*, Αθήνα, 1974, σσ. 365-366.

² Στο ίδιο.

³ Παρότι λάνθαναν στην αρχή της έρευνάς μας, στη συνέχεια ανευρέθηκαν στα αταξινόμητα των ΓΑΚ και προστέθηκαν στη συλλογή, όπως έπρεπε. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται εδώ στο προσωπικό των ΓΑΚ που συνέδραμε σε αυτήν την επιτυχία.

ημερολόγιο 1829 (80 σσ., διαστάσεων 0,16 x 0,22). Το α) ημερολόγιο είναι αρκετά μεγάλο σε μέγεθος και είναι γραμμένο στην ιταλική γλώσσα. Τα ημερολόγια β) και γ) αποτελούν μετάφραση του α), γεγονός που δηλώνει και ο ίδιος ο συγγραφέας με σημείωση στο πάνω μέρος των εξωφύλλων¹. Η μετάφραση όμως καλύπτει τις εγγραφές μέχρι και τις 9/21 Σεπτεμβρίου 1829 και από εκεί και πέρα διακόπτεται για άγνωστο λόγο. Το τμήμα της συλλογής κλείνει με το δ) χειρόγραφο σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833². Το τμήμα αυτό, εξίσου σημαντικό, αποτελείται στην ουσία από σκόρπιες χειρόγραφες σημειώσεις του Σωνιέρου με γεγονότα από το 1814 έως και το 1862 στα ιταλικά και στα ελληνικά (24 σσ.) και από λείψανα ελληνικού ημερολογίου (6 σσ.) του έτους 1829 (πρώτη εγγραφή στις 21 Φεβρουαρίου, τελευταία εγγραφή στις 17 Απριλίου) υπό τη μορφή έκθεσης. Τα γεγονότα που περιγράφονται σε αυτό (η συνάντηση του Σωνιέρου με τον Κυβερνήτη και η πολιορκία και η παράδοση της Ναυπάκτου) έχουν περιληφθεί πιο συνοπτικά στο ημερολόγιο γ) του 1829³.

Το Γ' τμήμα του χειρόγραφου φακέλου ακολουθεί μια πιο τακτική δομή, καθώς αποτελείται από 26 χειρόγραφα ημερολόγια διαστάσεων τα περισσότερα 0,16 x 0,22 με την ακόλουθη ταξινόμηση: α) 1830-31, σσ. 110, β) 1830-31, σσ. 24, όπου το β) αποτελεί σύντομη μετάφραση του α) το οποίο είναι γραμμένο στην ιταλική γλώσσα⁴, γ) 1831, 32, 33, σσ. 122 με πρόσθετες 86, δ) 1834-37 (και μέρος του 1838), σσ. 270⁵, ε) 1838-42, σσ. 392, στ) (μέρος του 1842) και 1843, σσ. 128, και 1844, σσ. 148, ζ) 1845, σσ. 186, η) 1846, σσ. 196, θ) 1847, σσ. 206, ια) 1848, σσ. 230, ιβ) 1849, σσ. 234, ιγ) 1850, σσ. 160, ιδ) 1851, σσ. 196, ιε) 1852, σσ. 172, ιστ) 1853, σσ. 330, ιζ) 1854, σσ. 354, ιη) 1855, σσ. 352, ιθ) 1856, σσ. 246, κ) 1857, σσ. 294, κα) 1858, σσ. 238, κβ) 1859, σσ. 218, κγ) 1860, σσ. 214, κδ) 1861, σσ. 230, κε) 1862, σσ. 236, κστ) 1863, σσ. 172⁶. Ημερολόγιο με αρίθμηση ι) δεν υφίσταται.

¹ Συγκεκριμένα στο ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) γράφει: «ἄρχισα νὰ μεταφράζω τὴ Α' Ἰουλίου 1853», ἐνὸς το ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) γράφει: «ἄρχισα νὰ μεταφράζω τὴν 3 Αὐγούστου 1853».

² Βλ. Βιβλιοθήκη Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, αριθ. 13, ό.π., σ. 366.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β'.

⁴ Η μετάφραση αυτή, αποτελούμενη από μόλις 24 σελίδες μεγάλων διαστάσεων, δεν έχει γραφτεί από τον Σωνιέρου, καθώς ο γραφικός χαρακτήρας είναι πολύ διαφορετικός και συχνά δυσανάγνωστος. Πρόκειται για ιδιαίτερα «τηλεγραφική» μετάφραση όπου περιλαμβάνονται κυρίως τα υπηρεσιακά γεγονότα και έχουν παραλειφθεί πάρα πολλά άλλα γεγονότα. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', β) Χειρ. ημερ. 1830-1831.

⁵ Το ημερολόγιο Γ', γ) σταματάει στην πραγματικότητα μετά από τις 1/13 Φεβρουαρίου 1834, ἐνὸς το δ) ξεκινά στις 13/25 Φεβρουαρίου. Επομένως, λείπουν εγγραφές 11 ημερών ανάμεσα στα δύο αυτά ημερολόγια. Επιπλέον, το δ) περιγράφει μέχρι και τον Αύγουστο του 1838, ἐνὸς το ε) λείπουν μερικά φύλλα που αναφέρονται σε εγγραφές του Σεπτεμβρίου του 1838.

⁶ Βλ. Βιβλιοθήκη Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, αριθ. 13, ό.π. Τα αναγραφέντα διορθώθηκαν ύστερα από την έρευνά μας, καθώς είχαν λάθος καταγραφεί, δεδομένου ότι δεν υφίσταται ημερολόγιο ι).

Συνολικά, τα δομημένα χειρόγραφα προσωπικά ημερολόγια του Σωνιέρου (τμήμα Β΄ και Γ΄) καλύπτουν μια περίοδο 36 ετών (1828-1863) και αποτυπώνονται σε ένα σύνολο 5.908 σελίδων με πάνω από 13.000, όπως είπαμε, ημερολογιακές εγγραφές. Τα νούμερα και μόνο είναι δηλωτικά της αξίας του αρχείου. Στο σύνολο αυτό δεν υπολογίζονται τα λείψανα ημερολογίων και τα χειρόγραφα σημειώματα του Σωνιέρου του Α΄ τμήματος, διότι στερούνται δομής, όμως δεν θα πρέπει επ' ουδενί να παραβλεφθούν, καθώς παρέχουν εξαιρετικά σημαντικές πληροφορίες. Το υπόλοιπο αρχειακό υλικό που συμπληρώνει τις δεκατέσσερις πηγές μας βρίσκεται διάσπαρτο σε διαφορετικούς φακέλους ή/και τοποθεσίες.

Δομή της έρευνας

Όπως προειπώθηκε, αρχική ερευνητική υπόθεση της διδακτορικής εργασίας αποτελεί η ιχνηλάτηση του βίου του Σωνιέρου. Εισαγωγικά, το πρώτο μέρος της διατριβής αναλώνεται σε σύντομες θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες όμως κρίνονται απολύτως απαραίτητες, καθώς συγκροτούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται όλα τα υπόλοιπα τμήματα –αλλά και τα συστατικά στοιχεία– της εργασίας και αποτελούν το σημαντικότερο υπόβαθρό τους. Το πρώτο κεφάλαιο φωτίζει το θέμα των ελληνογαλλικών στρατιωτικών σχέσεων, το δεύτερο θέτει βασικές συνιστώσες στη βιογραφία του Σωνιέρου και το τρίτο τη θεωρητική βάση της εργογραφίας του. Στη συνέχεια, στο δεύτερο μέρος της διατριβής, πραγματοποιείται η διαδικασία της σκιαγράφησης της ζωής του Σωνιέρου, η οποία ξεκινά από την ανάδειξη των Γάλλων προγόνων του Σωνιέρου, στο πρώτο κεφάλαιο, κυρίως του πατέρα του Antoine Saunier, με σκοπό να αποδειχτεί η γαλλική καταγωγή του Σωνιέρου. Ακολούθως, στο επόμενο κεφάλαιο, επιχειρείται η βιογραφική εξιστόρηση των νεανικών του χρόνων που διανύονται στην Κέρκυρα υπό την προστασία της Ελληνίδας μητέρας του, δεδομένου ότι ο πατέρας του έχει επιστρέψει στη Γαλλία, όπου ο Σωνιέρος επιχειρεί να τον συναντήσει σε νεαρή ηλικία. Έχοντας ολοκληρώσει τις σχέσεις με τον γαλλικό κλάδο της οικογένειας, παρουσιάζουμε τώρα, στο τρίτο κεφάλαιο την οικογένεια που δημιούργησε ο Σωνιέρος ως ενήλικας στην Ελλάδα και τονίζουμε το ελληνογαλλικό της χαρακτήρα.

Το επόμενο κεφάλαιο, αρκετά μεγάλο, αναλώνεται στη στρατιωτική πορεία του Σωνιέρου από την υπηρεσία του στο γαλλικό ναυτικό στα νεανικά του χρόνια, μέχρι την υπηρεσία του στον Τακτικό Στρατό και την προσφορά του στην Επανάσταση. Μέσα σε

αυτό το στρατιωτικό πλαίσιο, φωτίζουμε τις πτυχές της στρατιωτικής επαγγελματικής του ζωής κατά την καποδιστριακή και την οθωνική περίοδο, επιθυμώντας να αναδείξουμε τον κοινωνικό του ρόλο. Η διαδρομή αυτή τελειώνει με την αποστρατεία και τον θάνατό του. Ακολούθως, επιχειρούμε κάτι πολύ βασικό, να περιγράψουμε τις σχέσεις του Σωνιέρου με την επαγγελματική του ομάδα, αλλά και με την πολιτική εξουσία. Μέσα σε αυτό το κεφάλαιο αναδεικνύουμε επίσης τη στάση του Τύπου απέναντι στα επαγγελματικά του προβλήματα, αλλά και το ζήτημα της διττής ταυτότητας που τον βασάνιζε, πηγή των προβλημάτων του αυτών.

Στο τρίτο τμήμα της εργασίας επιδιώκουμε να αποτιμήσουμε το συγγραφικό έργο του Σωνιέρου σε μια προσπάθεια να δώσουμε πληρέστερη και αληθινότερη την εικόνα του ατόμου. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζουμε την πορεία της συγγραφής και την απήχηση του έργου του *Περίληψις*, μαζί με τις γαλλικές εκδόσεις του, στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζουμε την αλληλογραφία, προσωπική και μη, του Σωνιέρου, και στο τρίτο αναδεικνύουμε το βασικό του έργο και τις θεματικές του, δηλαδή τα ημερολόγια, στο επίπεδο των ιδεών, με στόχο να διαμορφωθεί μια εικόνα για το πνεύμα της εποχής στην οποία αναφέρονται. Σημαντικό και απαραίτητο, το κεφάλαιο αυτό κλείνει με την αποτίμηση της λειτουργίας της ημερολογιακής γραφής για τον Σωνιέρο. Στο τέταρτο κεφάλαιο, τελευταίο για αυτό το μέρος, παρουσιάζουμε τις διάφορες βιογραφίες (στην ουσία αυτοβιογραφίες, καθώς γράφονται από τον ίδιο ή καθ' υπαγόρευση) και την αυτοβιογραφία του, αναγνωσμένες όχι στο επίπεδο των ιδεών, διότι αυτό έγινε ήδη στην περιγραφή του βίου του, αλλά ως αυτοβιογραφικό είδος προκειμένου να ιχνηλατήσουμε τα κίνητρα και τη λειτουργία τους.

Το επόμενο και τελευταίο μέρος της εργασίας, επιχειρεί να καταδείξει τη σταδιακή μεταμόρφωση του Σωνιέρου σε λόγιο στρατιωτικό και εν τέλει πολιτισμικό διαμεσολαβητή. Ξεκινώντας, στο πρώτο κεφάλαιο, από την ανώτερη μόρφωση που λαμβάνει ο Σωνιέρος στο Πανεπιστήμιο, παρακολουθούμε στη συνέχεια τα άπειρα αναγνώσματά του στο δεύτερο κεφάλαιο, που οδηγούν στον ρόλο του ως μεταφραστή και διδάσκαλου στο επόμενο. Στο τελευταίο, τέταρτο κεφάλαιο, επιχειρούμε την απόδειξη της υπόθεσης που θέσαμε στην Εισαγωγή της διατριβής, δηλαδή το αν ο Σωνιέρος έδρασε και ως πολιτισμικός διαμεσολαβητής, βασική συνιστώσα της εργασίας. Στον επίλογο, τέλος, συνοψίζουμε τις επιτυχίες –ή τις αποτυχίες– της προσπάθειας, και ρίχνουμε μια τελευταία ματιά στον «ταπεινό», αλλά «μεγάλο άνδρα», του οποίου προσπαθήσαμε να σκιαγραφήσουμε τον βίο, το έργο, και την προσωπικότητα.

ΜΕΡΟΣ Α΄
Γενικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις

Κεφάλαιο 1

Οι ελληνογαλλικές στρατιωτικές σχέσεις

Δεδομένου ότι ο Σωνιέρος ήταν Ελληνογάλλος στρατιωτικός, κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε λίγα λόγια για τη γέννηση και την ανάπτυξη των ελληνογαλλικών στρατιωτικών σχέσεων. Είναι αλήθεια ότι η Ελλάδα και η Γαλλία συνδέονται με διαχρονικούς δεσμούς πολύπλευρης συνεργασίας σε πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών ανάγονται στην αρχαιότητα με την ίδρυση ελληνικών αποικιών στα παράλια της νότιας Γαλλίας, μεταξύ αυτών και της Μασσαλίας που διαδραμάτισε ιδιαίτερο ρόλο στο φιλελληνικό κίνημα τη νεότερη εποχή. Έκτοτε, και μέχρι την ίδρυση του ελληνικού κράτους, οι δύο χώρες συναντήθηκαν αρκετές φορές: μετά την Άλωση με την εγκατάσταση εμπόρων στη Μασσαλία και την ανάπτυξη έντονης ναυτικής δραστηριότητας από τους Έλληνες σε όλη τη Μεσόγειο για μακρύ χρονικό διάστημα. Με την εγκατάσταση λογίων στο Παρίσι, όπως ο Κοραΐς και ο Μουστοξύδης, που μεταλαμπάδευσαν τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό συμβάλλοντας στην ευρωπαϊκή αναγέννηση και στη συνέχεια με την αντίστροφη μεταφορά των ιδεών του Γαλλικού Διαφωτισμού στην υπόδουλη Ελλάδα¹.

Σημαντικότερες όμως υπήρξαν οι σχέσεις μεταξύ της Ελλάδας και της Γαλλίας στον πολιτικο-στρατιωτικό τομέα. Η πρώτη ουσιαστική επαφή έγινε το 1797, όταν τα Ιόνια Νησιά τέθηκαν υπό γαλλική κατοχή, ύστερα από μακράιωνη βενετική κυριαρχία². Τα νησιά αυτά ενείχαν ιδιαίτερη στρατηγική αξία για τη Γαλλία³. Αλλά και κατά τη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων, πολλοί Έλληνες αξιωματικοί που διαβιούσαν στη Γαλλία ήταν αξιωματικοί της Μεγάλης Στρατιάς⁴. Με την έκρηξη της Επανάστασης, οι Γάλλοι έσπευσαν να συμπαρασταθούν στον ελληνικό αγώνα με κάθε τρόπο διογκώνοντας το κίνημα του φιλελληνισμού: με έργα τέχνης, με τα συγγράμματά τους, αλλά κυρίως με τη συγκέντρωση χρημάτων και εφοδίων που είχε τόσο ανάγκη η Επανάσταση· ακόμη και πολεμώντας οι ίδιοι στο πλευρό των

¹ R. Porte, « Introduction », *Les relations militaires franco-grecques, De la Restauration à la Seconde Guerre mondiale*, Vincennes, Service Historique de la Défense, 2007, σσ. 8-11.

² ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας (19^{ος}-20^{ος} αι)*, Αθήνα, ΔΙΣ, 2011, σ. 1.

³ Τη σημασία αυτή αναδεικνύουμε στο άρθρο μας: «Η Κέρκυρα των Δημοκρατικών Γάλλων και η σημασία της για τον Ναπολέοντα Βοναπάρτη», *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, τεύχος 1, 2019, σσ. 40-63.

⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο συνταγματάρχης Διονύσιος Βούρβαχης. Βλ. Μ. Άννινος, «Οι Φιλέλληνες του 1821», *Ιστορικά Σημειώματα*, Αθήνα, Εστία, 1925, σσ. 246-249.

Ελλήνων¹. Το ίδιο σημαντική υπήρξε σε πολλούς τομείς η αποστολή του στρατηγού Maison στην Πελοπόννησο, με σκοπό την εκκένωση της περιοχής από τα αιγυπτιακά στρατεύματα, όπως θα δούμε εκτενέστερα. Στα ιδεολογικά κίνητρα και συστήματα διακίνησης που οδήγησαν τους φιλέλληνες στρατιωτικούς στην Ελλάδα προεπαναστατικά, θα αναφερθούμε επίσης λίγο παρακάτω, καθώς η στρατιωτική διασπορά παρουσιάζει αυξημένο ενδιαφέρον μελέτης τα τελευταία χρόνια, τόσο στη Γαλλία όσο και στην Ελλάδα.

Στην παρούσα διατριβή φωτίζουμε επιπρόσθετα, και υπό ένα γενικότερο πρίσμα, τις σχέσεις των Γάλλων στρατιωτικών φιλελλήνων με τους Έλληνες, ιδιαίτερα στην πορεία του νεοελληνικού κράτους, όπου οι Μεγάλες Δυνάμεις, ανάμεσα σε αυτές και η Γαλλία, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο. Τα γραπτά του Σωνιέρου μας προσφέρουν αναλλοίωτη μαρτυρία γι' αυτή τη σχέση. Κυρίως όμως καταδεικνύουν ότι η γαλλική επιρροή ήταν ακόμα εντονότερη σε πολλές εκφάνσεις της στρατιωτικής οργάνωσης, εκπαίδευσης, κατάρτισης, νομοθεσίας, βιβλιογραφίας, καθημερινής πρακτικής, ακόμη και στον τομέα της στρατιωτικής κοινωνικής ζωής, τομείς για τους οποίους ο Σωνιέρος προσφέρει μοναδική μαρτυρία επί σειρά δεκαετιών. Όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Γεροζήσης στη διδακτορική διατριβή του για *το Σώμα των Αξιωματικών και τη θέση του στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία*, «οι σχέσεις ανάμεσα στον γαλλικό και τον ελληνικό στρατό ξεπερνούσαν τα όρια μιας καθαρά στρατιωτικής συνεργασίας», καθώς «βασίζονταν σταθερά στην ιδεολογική συγγένεια των δύο Επαναστάσεων, τη σε μεγάλο βαθμό όμοια νοοτροπία των δύο λαών και υπήρχε το πρόσφατο γεγονός, όπου ο γαλλικός στρατός υπό τον Maison συμπεριφέρθηκε σαν φιλικός στρατός, ενώ ο βαυαρικός σαν εχθρικός σε κατακτημένη χώρα»².

Οι πολύ βαθιές ρίζες και τα θεμέλια, κυρίως πολιτισμικά, που έχουν οι πολιτικές, διπλωματικές και στρατιωτικές σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Γαλλία εξηγούν πώς ένα μικρό έθνος, όπως το ελληνικό, μπόρεσε να επηρεάσει τόσο πολύ την ιστορία της Ευρώπης και ειδικότερα της Γαλλίας. «Σε καμία χώρα, εδώ και αιώνες, η απήχηση αυτή δεν είχε τέτοια διάσταση» όσο στη Γαλλία όπου «η γενναιότητα των

¹ Βλ. D. Barau, « La mobilisation des philhellènes en faveur de la Grèce, 1821-1829 », in L. Cambrézy – V. Lassailly-Jacob (dir.), *Populations réfugiées. De l'exil au retour*, IRD, Paris 2001, [Colloques et Séminaires], σσ. 37-76.

² Τ. Γεροζήσης, *ό.π.*, σ. 81.

Ελλήνων προκαλεί ιδιαίτερη συγκίνηση διαχρονικά»¹, δηλώνει ο στρατηγός De Gaulle, απευθυνόμενος στα μέλη του Ελληνικού Κοινοβουλίου και στον ελληνικό λαό, στις 17 Μαΐου 1963². Διαχρονικά, οι σχέσεις της Γαλλίας με τον ελληνικό κόσμο εδράζονται σε αξίες και όχι στις εφήμερες δράσεις των ανθρώπων, γι' αυτό αν και γνώρισαν πολλές διακυμάνσεις, επιβίωσαν στο πέρασμα των αιώνων. Ο λόγος είναι απλός: Σύμβολο πολιτικό, σημείο αναφοράς του πνεύματος και, ενίοτε, προστάτης των λαών που παλεύουν για την ελευθερία τους τον 19ο αιώνα, η Γαλλία ασκεί μια ιδιαίτερη γοητεία στους Έλληνες που αγωνίζονται για την απελευθέρωση – και αργότερα την υπεράσπιση– της πατρίδας τους. Οι Έλληνες, αγωνιζόμενοι με τη σειρά τους, μαγεύουν τους εκπροσώπους του πνεύματος στη Γαλλία, μεγάλο μέρος των οποίων επηρεάζει τις ευρωπαϊκές εθνικές πνευματικές ελίτ, μεταξύ αυτών και της Ελλάδας³. Πρόκειται δηλαδή για μία σχέση αμφίδρομη που διαρκώς ανατροφοδοτείται. Την ίδια ιδέα της αμφίδρομης γοητείας ασπάζεται και ο επαναστάτης Giuseppe Garibaldi όταν το 1870 γράφει τα εξής:

Η Ελλάδα, η μητέρα του Μιλτιάδη, του Θρασύβουλου και του Τιμολέοντα, η Ελλάδα των ηρώων του 1821, δεν μπορεί παρά να τρέφει συμπάθεια για τη Γαλλία. Σήμερα πολεμάμε στη Γαλλία για την ελευθερία, αύριο πολεμάμε στην Ήπειρο και τη Μακεδονία [...]. Όλοι οι λαοί και όλοι οι πραγματικά φιλελεύθεροι οφείλουν στην Ελλάδα⁴.

Από τα τέλη του 19ου αιώνα και μέχρι τη λήξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου –με εξαίρεση την περίοδο της Μικρασιατικής Εκστρατείας– η δράση της εξωτερικής πολιτικής της Γαλλίας στον ελλαδικό χώρο ήταν έντονη και οι δεσμοί των δύο χωρών σε πολιτικό, διπλωματικό και στρατιωτικό επίπεδο ενισχύθηκαν περαιτέρω. Ιδιαίτερα οι στρατιωτικές σχέσεις ενισχύθηκαν σημαντικά και μεταφράστηκαν σε αμοιβαία αλληλοϋποστήριξη, με ένοπλα τμήματα, στις διάφορες πολεμικές περιόδους, όσο και σε άμεση επιρροή και ενίσχυση στο ζήτημα της οργάνωσης, της εκπαίδευσης και του εξοπλισμού του Ελληνικού Στρατού⁵. Οι διάφορες στρατιωτικές γαλλικές αποστολές που έφτασαν στην Ελλάδα κατ' επανάληψη εξύφαναν το πλέγμα των ελληνογαλλικών

¹ Βλ. για παράδειγμα για τη συμμετοχή των Ελλήνων στον Β΄ ΠΠ, το βιβλίο του R. Milliex, *Hommage à la Grèce 1940-1944*, IFA, Αθήνα, 1979. Το βιβλίο αυτό μεταφράστηκε στα ελληνικά και εκδόθηκε από το ΥΠΕΘΑ/ΓΕΕΘΑ τον Σεπτέμβριο του 2014. Επανεκδόθηκε το 2018.

² R. Porte, ό.π., σσ. 8-11.

³ Στο ίδιο.

⁴ G. Garibaldi, *ENSGG*, vol. VI, *Scritti e discorsi*, τόμος 3, 1868-1882, Bologne, Cappelli, 1937, σσ. 49-50, επιστολή με ημερ. 4 Οκτωβρίου 1870, όπως τη μεταφέρει ο G. Pécout, « Amitié littéraire et amitié politique méditerranéennes : philhellènes français et italiens de la fin du XIXe siècle », *Revue germanique internationale*, n° 1-2, 2005, σσ. 207-218.

⁵ Θ. Κοπανιτσάνου, «Στρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας 1939-1940, το σχέδιο δημιουργίας βαλκανικού θεάτρου επιχειρήσεων», ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας (19^{ος}-20^{ος} αι)*, Αθήνα, ΔΙΣ, 2011, σσ. 149-167.

στρατιωτικών σχέσεων ακόμη πιο ισχυρά¹ και συνέβαλαν ώστε σήμερα Ελλάδα και Γαλλία να θεωρούνται παραδοσιακά στρατηγικοί εταίροι και σύμμαχοι μεταξύ τους. Οι λίγες εκδόσεις που υπάρχουν σήμερα στον τομέα των ελληνογαλλικών στρατιωτικών σχέσεων του 19ου αιώνα αντικατοπτρίζουν το κενό που υπάρχει στη θεώρηση των σχέσεων αυτών και την ανάγκη για περαιτέρω μελέτη του συγκεκριμένου θέματος. Πόσο μάλλον, όταν σε όλες τις περιπτώσεις ο ρόλος της γαλλικής βιβλιογραφίας εμφανίζεται ιδιαίτερα περιορισμένος.

Ποια ήταν τελικά η προσφορά των Γάλλων φιλελλήνων;

Η Ελληνική Επανάσταση, που αναμφίβολα επηρεάστηκε από τις αρχές της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης², εγγράφεται μέσα στο πλαίσιο του ρομαντισμού, όπως αυτός εκφράστηκε πολιτικά στα ρεύματα του εθνικισμού και φιλελευθερισμού³. Το κίνημα του φιλελληνισμού που συνδέθηκε μαζί της εκφράζεται πολιτικά καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, δομώντας τον εαυτό του σαν μια σχέση μεταξύ πολιτισμών που εδράζεται στην αρχή της αμοιβαιότητας: Οι Δυτικοί βοηθούν τους σύγχρονους Έλληνες εις ανάμνηση της συμβολής των Αρχαίων Ελλήνων στον δυτικό πολιτισμό, ανταποδίδοντας με αυτόν τον τρόπο ένα χρέος προς τους Έλληνες⁴. Ο φιλελληνισμός, που ουσιαστικά εγκαινιάζεται με την καλλιέργεια του αρχαίου ελληνικού πνεύματος στη Δύση, αποκτά μακρά χρονική διάσταση που ξεπερνά τα όρια της Επανάστασης. Ταυτόχρονα, καθίσταται γρήγορα ένα πολιτικό φαινόμενο διεθνικό και πανευρωπαϊκό⁵, ενώνοντας ανθρώπους διαφορετικών αντιλήψεων σε έναν κοινό στόχο: γύρω από τις διεκδικήσεις των Ελλήνων για ελευθερία και ανεξαρτησία, εξυφαίνεται μια διεθνική φιλία ανάμεσα στους λαούς η οποία θα τροφοδοτήσει τις εθνικές διεκδικήσεις τους⁶, αλλά συνάμα και την ιδέα της δημιουργίας ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού⁷.

¹ Στο ίδιο, σ. 1.

² Βλ. γενικά, Π. Κιτρομιλίδης, ό.π.

³ W. Bruyère-Ostells, « Le philhellénisme, creuset d'un romantisme politique européen ? », in Gérard Raulet, *Les romantismes politiques en Europe*, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 2009, σσ. 417-439.

⁴ M. Espagne – G. Pécout, « Philhellénismes et transferts culturels dans l'Europe du XIXe siècle », *Revue germanique internationale*, n° 1-2, 2005, Introduction, σσ. 1-2.

⁵ Στο ίδιο.

⁶ Βλ. A.-M. Thiesse, *La création des identités nationales, Europe XVIIIe-XXe siècle*, Paris, Point Seuil, 1999, όπου αναλύονται διεξοδικά τα συστατικά στοιχεία και ο τρόπος δόμησης της εθνικής ταυτότητας στα ευρωπαϊκά κράτη.

⁷ D. Provata, « Regards saint-simoniens sur la Grèce insurgée : L'éphémère *Producteur* (1825-1826) », *The Historical Review/La Revue Historique*, Vol. XVI, 2019, σσ. 119-140.

Σαν κίνημα –μαχητικό και μη μαχητικό¹– που συνέβαλε στην επιτυχία του Αγώνα, ο φιλελληνισμός εκκινεί το 1821, με το ξέσπασμα της Επανάστασης. Στη Γαλλία, είναι εντούτοις το έτος 1825 αυτό που σηματοδοτεί την ιστορία του κινήματος, καθώς τότε ιδρύεται το Φιλελληνικό Κομιτάτο του Παρισιού («Comité philhellénique de Paris»)², μέλη του οποίου υπήρξαν ονομαστοί Γάλλοι φιλέλληνες αριστοκράτες, λογοτέχνες, στρατιωτικοί, επιχειρηματίες, βουλευτές και υπουργοί από αντίθετους συχνά πολιτικούς χώρους. Ανάμεσά τους ο Chateaubriand, ο Villemain, ο Horace Sébastiani, ο Jacques Lafitte, ο Casimir Périer και ο Ambroise Firmin-Didot. Όλοι τους δραστηριοποιούνται κινούμενοι σε δύο άξονες: είτε πολιτικο-στρατιωτικά είτε φιλανθρωπικά³. Το γαλλικό κομιτάτο συμμετείχε, όπως και τα υπόλοιπα γαλλικά και ευρωπαϊκά κομιτάτα, στην αποστολή χρημάτων και πολεμοφοδίων προς ενίσχυση του πολέμου στην Ελλάδα, αλλά και στην αποστολή μαχητών⁴ οι περισσότεροι εκ των οποίων αναχώρησαν από το λιμάνι του φιλελληνισμού, τη Μασσαλία⁵. Αλλά για τους λόγους που οδήγησαν αυτούς τους πολεμιστές στην Ελλάδα κατά την επαναστατική και καποδιστριακή περίοδο και τον τρόπο με τον οποίο οργανώθηκαν και μετακινήθηκαν οι πολεμιστές αυτοί προς την Ελλάδα θα μιλήσουμε εκτενέστερα παρακάτω.

Το σύνολο των φιλελλήνων που ήρθαν να πολεμήσουν στην Ελλάδα για την Επανάσταση ανέρχεται σε περίπου 1.200 άτομα, όλων των εθνοτήτων⁶. Οι Γάλλοι, αν και καταλαμβάνουν τη δεύτερη θέση σε πλήθος μετά τους Γερμανούς⁷, είναι λιγότεροι σε σχέση με εκείνους που έτρεξαν να πολεμήσουν στην Ισπανία⁸ ή την Αλγερία, αλλά η συνδρομή και η πολεμική παρουσία τους στην Ελλάδα είναι εντούτοις μακρόχρονη και συνολικά μεγαλύτερη, όπως αποδεικνύουν ο G. Pécout και ο M. Espagne⁹. Γάλλοι και Ιταλοί συμμετέχουν και στις μετέπειτα ελληνικές πολεμικές επιχειρήσεις και επαναστάσεις –από εκείνη του 1866 στη Κρήτη μέχρι τον

¹ Η διάκριση μεταξύ «μαχητών» φιλελλήνων και «μη μαχητών» γίνεται με κριτήριο τη συμμετοχή ή όχι στην ένοπλη δράση, καθώς πολλοί ήταν οι φιλέλληνες, ακόμα και επί του ελληνικού εδάφους, που συνέδραμαν τον Αγώνα με τις ιδέες τους και όχι με το ξίφος.

² D. Prouvaire, ό.π.

³ Για τη σύνθεση της επιτροπής και τη δράση της, βλ D. Barau, ό.π., σσ. 47-51.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 53-54.

⁵ W. Bruyère-Ostells, « Le philhellénisme... », ό.π., σσ. 417-439.

⁶ Ε. Τράιμπερ, *Αναμνήσεις από την Ελλάδα, 1822-1828 – Ανέκδοτο χρονικό του Αγώνα*, χ.ε., Αθήνα 1960, σ. 137. Τον ίδιο αριθμό δέχεται και η Λ. Δρούλια («Χρονολόγιο της Επανάστασης», στο Ε. Τραΐου (επιμ.), *Ο φιλελληνισμός στη Γαλλία, ένθετο Επτά Ημέρες, Καθημερινή* (23 Μαρτίου 1997), σ. 4.

⁷ Ε. Τράιμπερ, ό.π., σ. 137.

⁸ D. Barau, ό.π., σσ. 51-52.

⁹ M. Espagne – G. Pécout, ό.π., σσ. 1-2.

πόλεμο του 1897, όπου συμμετέχει η «φιλελληνική λεγεώνα»¹– διατηρώντας τη μακροβιότητα του πολεμικού φιλελληνικού πνεύματος καθ' όλο τον 19ο αιώνα και εξυφαίνοντας μια ελληνο-γαλλο-ιταλική φιλία². Ιδιαίτερα οι Ιταλοί ενίσχυσαν και συμπαραστάθηκαν με τρόπο ενεργό σε όλες τις ελληνικές πολιτικές και πολεμικές διεκδικήσεις, μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, συντηρώντας την επαναστατική παράδοση της φιλελεύθερης Ευρώπης³.

Εκτός από την αποστολή μαχητών και πολεμοφοδίων, μια ακόμη σημαντική πτυχή της δράσης των γαλλικών κοιμημάτων, κυρίως μετά την καταστροφή της Χίου και την έξοδο του Μεσολογγίου, ήταν η εξαγορά Ελλήνων αιχμαλώτων από τους Τούρκους⁴. Η Φιλελληνική Επιτροπή του Παρισιού, μόνο για το έτος 1828, αφιερώνει 20% του προϋπολογισμού της, ήτοι 9.600 φράγκα⁵, γι' αυτόν τον σκοπό. Παράλληλα, ο Chateaubriand εκφωνεί έναν πύρινο λόγο στο γαλλικό κοινοβούλιο και εισάγει τροπολογία νόμου που απαγορεύει στα γαλλικά πλοία να μεταφέρουν Έλληνες αιχμαλώτους⁶. Άλλη σημαντική πτυχή της δράσης της Επιτροπής καθίσταται η εκπαίδευση ελληνοπαίδων στη Γαλλία, έστω και περιορισμένου αριθμού⁷. Ο Denys Barau, στη μελέτη του για την εκπαιδευτική πτυχή του φιλελληνικού κινήματος, αναφέρεται σε 61 από τα ορφανά παιδιά αγωνιστών ή φτωχών ελληνικών οικογενειών, τα οποία τα φιλελληνικά κοιμητάτα της Γενεύης, του Παρισιού και της Γερμανίας προθυμοποιήθηκαν επίσημα να αποστείλουν στο εξωτερικό για σπουδές. Άλλοτε πάλι επρόκειτο για παιδιά αιχμάλωτα ή ασυνόδευτα, που βρέθηκαν μόνα τους συνεπεία των σφαγών και των πολιορκιών, όπως του Μεσολογγίου. Τα κίνητρα ήταν ανθρωπιστικά ή πολιτικά⁸.

Σημαντικότερη όμως κρίνεται η δράση των μελών των Γάλλων φιλελλήνων για την ευαισθητοποίηση της λαϊκής κοινής γνώμης στην Ευρώπη υπέρ του Αγώνα («en faveur des Grecs»), μέσω καλλιτεχνικών εκδηλώσεων όλων των ειδών, συνεστιάσεων⁹

¹ G. Pécout, « Amitié... », ό.π.

² G. Pécout, «Ελληνική επανάσταση: Η ιδρυτική στιγμή των μεσογειακών πολιτικών αλληλεγγύης», Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η ελληνική επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, [Αθήνα], Ιόνιο Πανεπιστήμιο/Τμήμα Ιστορίας & Κέδρος, 2009, σσ. 119-130.

³ G. Pécout, "Philhellenism in Italy: political friendship and the Italian volunteers in the Mediterranean in the nineteenth century", *Journal of Modern Italian Studies*, Vol. 9, n° 4, 2004, σσ. 405-428. Επίσης, βλ. τον τόμο *Risorgimento Greco e filellenismo Italiano: lotte, cultura, arte*, Roma, Edizioni del Sole, 1986, 465 σσ.

⁴ D. Barau, ό.π., σ. 74.

⁵ Στο ίδιο, σ. 56.

⁶ Στο ίδιο, σ. 57.

⁷ Στο ίδιο, σσ. 79-94.

⁸ Στο ίδιο.

⁹ W. Bruyère-Ostells, « Le philhellénisme... », ό.π., σσ. 417-439.

και καλλιτεχνικών ή λογοτεχνικών δημιουργημάτων¹: Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αποτελούν η συλλογή *Orientales* του Victor Hugo, οι πίνακες του Delacroix², το *Note sur la Grèce* του Chateaubriand³, το *Appel aux Nations chrétiennes en faveur des Grecs* του Benjamin Constant, το *Dernier Chant du pèlerinage d'Harold* του Lamartine, έργο που είχε τέτοια επιτυχία ώστε επανεκδόθηκε τέσσερις φορές μέσα σε ένα έτος, διάφορα θεατρικά έργα εμπνευσμένα από τους Έλληνες αγωνιστές που ανεβαίνουν στις γαλλικές σκηνές, υπέρ του Αγώνα, όπως το *Les Martyrs de Souli ou l'Épire moderne*, του Népomucène Lemercier⁴, ακόμα και κατασκευές αντικειμένων καθημερινής χρήσης, όπως πορσελάνινα πιάτα, σαπούνια και λικέρ⁵.

Παρότι όλες αυτές οι δράσεις αποφέρουν έσοδα που τροφοδοτούν των Αγώνα, το αποδοτικότερο μέσο για τη συλλογή χρημάτων παρέμεναν οι «συνδρομές» («souscriptions»). Επρόκειτο στην ουσία για εράνους που πραγματοποιούνταν σε μόνιμη βάση από τις επιτροπές με σκοπό να βοηθήσουν τους Έλληνες και έπαιρναν διάφορες μορφές: εβδομαδιαίες συνδρομές, χορηγίες, πώληση σε δημοπρασίες πολύτιμων αντικειμένων, δωρεές, συνδρομές με προσκλήσεις στον Τύπο ή με φυλλάδια υπέρ των Ελλήνων, ακόμα και χειρόγραφα⁶. Οι συνδρομές έρχονται από όλες τις μεγάλες πόλεις της Γαλλίας και ορισμένες μάλιστα οργανώθηκαν μέσα από τεκτονικές στοές: το 1826 η στοά «η Ένωση στο Perpignan» διοργάνωσε συνδρομή υπέρ των Ελλήνων σε όλη την πόλη, το 1828 στο Παρίσι, η στοά της «Αρετής και των Τεχνών» συνέθεσε ένα «Τραγούδι για την αναχώρηση των Γάλλων για τον Μοριά»⁷, ενώ το 1842, τεκτονικό περιοδικό της Λυών, περιγράφοντας την έκταση της προσπάθειας, αποκάλυψε ότι «όλοι οι τέκτονες της Ευρώπης έδωσαν χρήματα και έκαναν διαβήματα υπέρ των Ελλήνων», όπως μεταφέρει στο έντυπό του ο τέκτονας Jean Bossu που μελέτησε διεξοδικά τη συνδρομή των Γάλλων τεκτόνων υπέρ του

¹ L. Droulia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'Indépendance grecque 1821-1833. Répertoire bibliographique*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, 1974.

² Βλ. C. Constant, *La Grèce en révolte : Delacroix et les peintres français, 1815-1848*, Paris, Éditions de la Réunion des musées nationaux, 1996.

³ Fr. R. de Chateaubriand, *Note sur la Grèce*, Paris, Le Normant père, 1825.

⁴ D. Provata, ό.π., σσ. 133-134.

⁵ D. Barau, ό.π., σσ. 65-66.

⁶ Στο ίδιο, σσ. 59-62.

⁷ Τις πληροφορίες μεταφέρει ο W. Bruyère-Ostells, στο « Réseaux maçonniques et paramaçonniques des officiers de la Grande Armée engagés dans les mouvements nationaux et libéraux », *Cahiers de la Méditerranée*, n° 72, 2006, σσ. 153-169, καθώς και στο « Le philhellénisme... », ό.π., σσ. 417-439, του ίδιου, βασισμένος σε γαλλικά αρχεία.

ελληνικού αγώνα¹. Στην ίδια δράση για συνδρομή χρημάτων αλλά και πολεμοφοδίων υπέρ των Ελλήνων μέσω των γαλλικών, αλλά και αγγλικών τεκτονικών στοών, αναφέρεται και ο Hivert-Messeca, ο οποίος επιπλέον επισημαίνει ότι στη Μασσαλία δημιουργήθηκε στοά αποκλειστικά αφιερωμένη στον φιλελληνισμό, η οποία στη συνέχεια μετεξελίχθηκε σε πολιτικο-στρατιωτική κοινότητα που στήριζε τις προσπάθειες του Κάρολου Φαβιέρου στην Ελλάδα². Την αποτελεσματικότητα του εγχειρήματος ενίσχυσε αναμφίβολα η προσωπικότητα του δούκα De Choiseul, επικεφαλής της «Μεγάλης Ανατολής της Γαλλίας» και μέλους της Φιλελληνικής Επιτροπής του Παρισιού³.

Στα έργα που συγγράφουν οι Γάλλοι φιλέλληνες και αναφέρονται στην Ελλάδα ή εκδίδονται υπέρ του Αγώνα θέτουν το πρόβλημα της απελευθέρωσης των Ελλήνων και το εξαιρούν σε ζήτημα πανευρωπαϊκό ή και χριστιανικό, καθώς είναι πεπεισμένοι ότι αν οι Έλληνες ξαναζούσαν τη δόξα της αρχαίας Ελλάδας θα μπορούσαν να προσφέρουν και πάλι σπουδαία έργα στην ανθρωπότητα. Στηριζόμενος στην ίδια αντίληψη, ο γαλλικός Τύπος, που παρακολουθούσε στενά τα γεγονότα ήδη από το ξέσπασμα της Επανάστασης⁴, ζητά από τις ευρωπαϊκές χώρες να συνδράμουν τον Αγώνα των Ελλήνων⁵. Ταυτόχρονα τα φυλλάδια για το ελληνικό ζήτημα συνεχώς πολλαπλασιάζονταν⁶. Η Ελληνική Επανάσταση απασχολούσε τον γαλλικό Τύπο περισσότερο από κάθε άλλο εξωτερικό γεγονός⁷. Ο Τύπος κρατούσε ζωντανό το ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στην Ελλάδα και διαφώτιζε τους πληθυσμούς για τα πολεμικά γεγονότα μέσω φιλελλήνων που βρίσκονταν στο θέατρο των επιχειρήσεων⁸, τρέφοντας τον μύθο του Έλληνα αρματολού, γενναίου πολεμιστή⁹. Ορισμένοι μάλιστα σύγχρονοι μελετητές στη Γαλλία υποστηρίζουν ότι ο γαλλικός Τύπος προκειμένου να συντηρήσει τον φιλελληνικό ενθουσιασμό δημοσίευε ψευδείς

¹ J. Bossu, *Les francs-maçons français au secours de la Grèce insurgée (1821-29)*, 1975, 15 σσ., Fonds Jean Bossu, Archives Départementales des Vosges, 42 J, Br 5350.

² Y. Hivert-Messeca, *L'Europe sous l'acacia : Histoire des Franc-maçonneries européennes du XVIIIe siècle à nos jours*, tome 2, coll. L'univers maçonnique, Paris, éditions Hervy, 2014.

³ D. Barau, ό.π., σσ. 60-61.

⁴ Στο ίδιο, σ. 43.

⁵ D. Provata, ό.π., σσ. 126.

⁶ D. Barau, ό.π., σ. 43.

⁷ J. Dimakis, *La presse française face à la chute de Missolonghi et la bataille navale de Navarin : recherche sur les sources du philhellénisme français*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1976.

⁸ Βλ. για παράδειγμα τις εντυπώσεις και τις προσωπικές μαρτυρίες του Γάλλου ιατρού Bailly, αυτόπτη μάρτυρα και ατόμου που έλαβε ενεργή συμμετοχή στα γεγονότα του Αγώνα, όπως αποτυπώνονται στην εφημερίδα *Le Producteur* και σχολιάζονται στο D. Provata, ό.π., σσ. 136-139.

⁹ Βλ. H. Mazurel, *Vertiges de la guerre. Byron, les philhellènes et le mirage grec*, Les Belles Lettres, collection Histoire, Paris, 2013.

ειδήσεις, διόγκωνε ή παραποιούσε τα γεγονότα υπέρ των Ελλήνων¹. Την άποψη αυτή ασπάζεται, σε πιο μετριασμένο βαθμό, και ο Α. Βακαλόπουλος². Τα άρθρα που σχολιάζουν τις προοπτικές του Αγώνα αλλά και οι μελέτες που αφορούν την πολιτική, την οικονομική και την πολιτισμική κατάσταση στην Ελλάδα κατακλύζουν τις γαλλικές εφημερίδες, αποσκοπώντας τόσο στην ενημέρωση όσο και στην ανάληψη δράσης υπέρ του ελληνικού ζητήματος. Οι περισσότερες γαλλικές εφημερίδες, αλλά και ορισμένα περιοδικά, ασχέτως πολιτικής τοποθέτησης³, υποστηρίζουν επομένως τον αγώνα των Ελλήνων⁴, διασταυρώνοντας τα ξίφη τους με τα λιγιστά έντυπα που καταδικάζουν την Επανάσταση στο όνομα της νομιμότητας που είχε εγκαθιδρύσει η Ιερή Συμμαχία⁵. Η νίκη των φιλελεύθερων εντύπων ήταν ξεκάθαρη: όχι μόνο περνούν το μήνυμα ότι η αρχή της ένοπλης επέμβασης δεν δύνατο να εφαρμοστεί στην Ελληνική Επανάσταση, καθώς οι Έλληνες πολεμούσαν ενάντια σε έναν εχθρό που δεν συμμετείχε στον ευρωπαϊκό πολιτισμό και στη διαμόρφωση του μεταναπολεόντειου συστήματος, αλλά ταυτόχρονα της αποδίδουν την ιδιότητα μιας σταυροφορίας του χριστιανισμού ενάντια στους βαρβάρους, γεγονός που δικαιολογεί τη μη καταστολή της⁶. Άλλοι σύγχρονοι μελετητές αποδίδουν την απόφαση για μη καταστολή της Ελληνικής Επανάστασης στη μεταβολή του Συμβουλίου της Βερόνας και της Ιερής Συμμαχίας σε ένα πιο «φιλελεύθερο συμβούλιο», ύστερα από μεταστροφή της Αγγλίας και της Ρωσίας και με τη σύμφωνη γνώμη της Γαλλίας⁷. Όπως και να έχει, το αποτέλεσμα ήταν ότι μέσω της αφύπνισης της κοινής γνώμης, τα κομιτάτα και οι φιλέλληνες φωτισμένοι Γάλλοι άσκησαν πίεση στις ευρωπαϊκές ηγεσίες για αλλαγή της σκληρής διπλωματικής στάσης τους απέναντι στον ελληνικό αγώνα, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα στάδια του πολέμου.

¹ Βλ. H. Mazurel, « 'Nous sommes tous des Grecs', Le moment philhellène de l'Occident romantique, 1821-1830 », *Monde(s)*, n° 1, 2012, σσ. 71-88.

² Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα, ΟΕΔΒ, 1971, σσ. 263-264.

³ Τον αγώνα των Ελλήνων υποστηρίζουν πρωτίστως οι φιλελεύθερες εφημερίδες, όπως η *Journal de Paris*, η *L'Étoile*, η *Le Constitutionnel* και η *Le Courrier français*, μαχητικές όπως η *Le Globe* και η *Le Producteur*, περιοδικά όπως το *Tablettes universelles* και το *Revue encyclopédique*, αλλά και η μοναρχική εφημερίδα *Le journal des Débats* επίσημο όργανο του Chateaubriand. Στο D. Provata, ό.π., σσ. 126.

⁴ Στο ίδιο.

⁵ Η κυριότερη ήταν η *La Gazette de France* στις στήλες τις οποίας ο μοναρχικός Achille de Jouffroy καταδίκασε την Επανάσταση από το φθινόπωρο του 1821. D. Barau, ό.π., σσ. 63-64.

⁶ D. Barau, ό.π., σ. 67.

⁷ A. Couderc, « L'Europe et la Grèce, 1821-1830 : Le Concert européen face à l'émergence d'un État-nation », *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin*, n° 42, Automne 2015, σσ. 47-74.

Με δεδομένο ότι δεν καταπνίγηκε στο ξεκίνημά της η Ελληνική Επανάσταση καθίσταται συνεπώς η μοναδική επιτυχημένη επανάσταση¹ από αυτές που ο Eric Hobsbawm ονομάζει επαναστάσεις του «πρώτου κύκλου»² στην Ευρώπη του 19ου αιώνα. Στις επαναστάσεις αυτές εντάσσονται οι επαναστάσεις των ετών 1820-1824, με επίκεντρο τον μεσογειακό νότο, διεκδικώντας κυρίως την ανατροπή των απολυταρχικών καθεστώτων³. Η αρχή έγινε το 1819 όταν ξεσηκώθηκαν οι φοιτητές στα γερμανικά πανεπιστήμια. Έπειτα, επαναστάτησε η Ισπανία τον Ιανουάριο του 1820. Ο βασιλιάς Φερδινάνδος Β΄ που από το 1810 πάλευε να καταστείλει τα επαναστατικά κινήματα στη Λατινική Αμερική ανατράπηκε και επανήλθε στη χώρα το φιλελεύθερο σύνταγμα του 1812. Ακολούθησε η Πορτογαλία, με μια πετυχημένη επανάσταση του στρατού που υποχρέωσε την κυβέρνηση να υποσχεθεί σύνταγμα ανάλογο με αυτό της Ισπανίας. Τον Ιούλιο του 1820, στο Βασίλειο των Δύο Σικελιών, ο στρατός βάδισε εναντίον της Νάπολης, υποχρεώνοντας τον βασιλιά Φερδινάνδο Α΄ να δεχθεί σύνταγμα στο πρότυπο εκείνου της Ισπανίας, υπόσχεση που δεν τήρησε. Το κύμα των εξεγέρσεων έκλεισε με τη βραχύβια εξέγερση στο Πιεμόντε και τη Λομβαρδία το 1821⁴. Στον επαναστατικό αυτόν πυρετό η Ιερά Συμμαχία αντέδρασε με δύο συνέδρια (στο Τροπιάου τον Νοέμβριο του 1820 και στο Λάμπιαχ τον Ιανουάριο του 1821), όπου Αυστρία, Πρωσία και Ρωσία, εκτός της Γαλλίας και της Βρετανίας, αποφάσισαν να επεμβαίνουν στρατιωτικά στις χώρες εκείνες που εκδηλώνονταν φιλελεύθερες πρωτοβουλίες⁵. Πολλοί από τους επαναστάτες θανατώθηκαν, φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν, ενώ όσοι επέζησαν, διέφυγαν σε διάφορες βορειοευρωπαϊκές χώρες ή βρήκαν καταφύγιο στην Ισπανία και την Ελλάδα. Η δημιουργία, επομένως, του ελληνικού κράτους, του μοναδικού ανεξάρτητου κράτους που δημιουργήθηκε στην Ευρώπη μετά το 1815 και πριν από το 1830, φαντάζει ως μια μοναδική περίπτωση στην ιστορία της Ευρώπης, καθώς στηρίχτηκε στο δίπολο φιλελευθερισμός-εθνικισμός⁶. Η ανεξαρτησία του το 1830 εγκαινίαζε μια σειρά

¹ Ε. Βόγλη, «‘Αι ελπίδες ημών εστράφησαν προς τους Έλληνας’: Προτάσεις Φιλελλήνων για την πολιτειακή και οικονομική οργάνωση του ελληνικού κράτους κατά τη διάρκεια του Αγώνα», στο Α. Β. Μανδουλαρά – Γ. Β. Νικολάου – Λ. Φλιτούρης – Ν. Αναστασόπουλος (επιμ.), *Φιλελληνισμός: Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Αθήνα, Δήμος Νικολάου Σκουφά & Ηρόδοτος, 2015, σ. 114.

² Ε. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, μετάφραση Μ. Οικονομοπούλου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, δ΄ ανατύπωση, 2002, σ. 93.

³ Λ. Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1930-1947), απόπειρα πατριδογνωσίας*, Αθήνα, Εύδοξος, 2000, σ. 73.

⁴ Γ. Παγκράτης, ό.π., σσ. 130-132.

⁵ Στο ίδιο, σσ. 126, 131.

⁶ A. Couderc, ό.π., σσ. 47-74.

αγώνων για τις επόμενες εθνικές επαναστάσεις που θα ακολουθούσαν. Ίσως, λοιπόν, η μεγαλύτερη προσφορά των φιλελλήνων, και σαφώς των Γάλλων φιλελλήνων, να είναι η διεθνοποίηση του Αγώνα σε πολιτικο-στρατιωτικό επίπεδο και του ελληνικού ζητήματος σε διπλωματικό επίπεδο¹.

Η Άννα Καρακατσούλη στο βιβλίο της «*Μαχητές της Ελευθερίας*» και 1821 αναδεικνύει τη διεθνική διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης και αποδεικνύει ότι η Ελληνική Επανάσταση εντάσσεται στο επαναστατικό κύμα του φιλελευθερισμού, και μάλιστα του ριζοσπαστικού. Εξετάζει τους φιλέλληνες που ήρθαν στην Ελλάδα να πολεμήσουν για την ελληνική Ανεξαρτησία, ως μια δυναμική, διεθνική ομάδα που διατρέχει τα πολλαπλά επαναστατικά μέτωπα της μεταναπολεόντειας περιόδου, διασυνδέοντας τις επαναστάσεις που ξεσπούν αλληπάλγηλα από τη λεκάνη της Μεσογείου μέχρι τη Λατινική Αμερική. Η Ελληνική Επανάσταση προβάλλεται ως μέρος του γενικότερου φαινομένου των επαναστάσεων αυτών που δημιουργήθηκαν ως προσπάθεια εξυπηρέτησης των σύγχρονων αναγκών της Ευρώπης και της αστικής τάξης. Η μελέτη της, επίσης, τοποθετεί τον φιλελληνισμό στο πλαίσιο του οριενταλισμού² και διαπιστώνει ότι στην περίπτωση της Ελλάδας ο οριενταλισμός δεν συνδεόταν με την αποικιακή υποταγή της Ανατολής, αλλά μόνο με έναν οριενταλιστικό και ρομαντικό λόγο στα φιλελληνικά κείμενα³.

Η συγκεκριμένη ιδεολογική αντίληψη της Ευρώπης για την Ανατολή δεν είχε εντούτοις μόνο θρησκευτικές συνιστώσες, αλλά προέβαλλε τον δίκαιο αγώνα της διατήρησης των πολιτικών αξιών της ελευθερίας και του φιλελευθερισμού έναντι της καταπίεσης και του δεσποτισμού. Οι αρχές αυτές και η επιθυμία για διάδοσή τους στα αναδυόμενα εθνικά κράτη υπήρξαν το ελατήριο για τη συμμετοχή των «Μαχητών της Ελευθερίας» στα επαναστατικά κινήματα στην Ευρώπη⁴. Κυρίως, όμως, η προβολή των αρχών της χριστιανοσύνης δίπλα σε εκείνες του ανθρωπισμού και της ελευθερίας ευνοούσε την πολιτικοποίηση του φιλελληνισμού και ιδιαίτερα του ρομαντισμού και

¹ Τη διάσταση αυτή αναδεικνύει ο Beaton Roderick στο τελευταίο του βιβλίο, *Biography of a Modern Nation*, London, Penguin Books, 2019.

² Για τον οριενταλισμό και ειδικότερα την εικόνα της Ανατολής από τη Δύση, βλ. Th. Hentsch, *L'Orient imaginaire. La vision politique occidentale de l'Est méditerranéen*, Paris, Les Éditions de Minuit, 1988, και το κλασσικό έργο του E. Saïd, *L'Orientalisme. L'Orient créé par l'Occident*, Paris, Le Seuil, 1997.

³ Α. Καρακατσούλη, «*Μαχητές της Ελευθερίας*» και 1821, Αθήνα, Πεδίο, 2016.

⁴ Α. Καρακατσούλη, «Φιλέλληνες και ελληνική επανάσταση: η διεθνική διάσταση», στο Α. Β. Μανδουλαρά – Γ. Β. Νικολάου – Λ. Φλιτούρης – Ν. Αναστασόπουλος (επιμ.), *Φιλελληνισμός: Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Αθήνα, Δήμος Νικολάου Σκουφά & Ηρόδοτος, 2015, σσ. 134-157.

προετοίμαζε την εξάπλωσή του ως ευρύτερης αποστολής στην Ευρώπη¹. Η ελληνική διπλωματική ρητορεία βασίστηκε επιτυχώς στις ανωτέρω συνιστώσες προκειμένου να προβάλει τον διεθνικό χαρακτήρα της Επανάστασης, αντλώντας από «τον μύθο της σταυροφορίας»² και ξεκαθαρίζοντας ταυτόχρονα από την αρχή προς όλες τις κατευθύνσεις ότι διήγαγε έναν εθνικό - απελευθερωτικό αγώνα ενάντια σε έναν βάρβαρο δυνάστη – τον σουλτάνο³. Συνηγορώντας, ο Roderick Beaton θεωρεί ότι οι πολιτικοί άνδρες του Αγώνα, με βασικότερο τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, είχαν από νωρίς συνειδητοποιήσει ότι για να επιτύχουν τους στόχους τους έπρεπε να διεθνοποιήσουν τον αγώνα τους μέσα από την ευρωπαϊκή διπλωματία και αναγκαστικά τα δάνεια από το εξωτερικό⁴. Στον αντίποδα, Έλληνες ιστορικοί προβάλλουν συνήθως την άποψη ότι στην ουσία ήταν τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων ο κινητήριος μοχλός που βοήθησε να ολοκληρωθεί αυτό που άρχισε ο ένοπλος αγώνας επ' ωφελεία του έθνους⁵. Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Γάλλος É. Driault στην Ιστορία του Ανατολικού ζητήματος⁶. Σε ένα άλλο πνεύμα, ο Walter-Ostells εδράζει την επιτυχία της Ελληνικής Επανάστασης στον δεσμό που κατάφερε η Ελλάδα να εξυφάνει με την Ευρώπη γύρω από τα φιλελεύθερα ιδανικά: ο φιλελληνισμός προήγαγε τα εθνικά και φιλελεύθερα ιδανικά στις ευρωπαϊκές συνειδήσεις, ακόμα και στις συντηρητικές⁷, και τοποθέτησε την Ελληνική Επανάσταση στο κέντρο του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, δημιουργώντας ένα κύμα κινητοποίησης χωρίς προηγούμενο σε όλο τον πλανήτη, και αναπτύσσοντας πολιτικο-ιδεολογικό λόγο που προετοίμασε τον δρόμο για τις επόμενες επαναστάσεις⁸. Πράγματι, κατά την Ε. Βόγλη, «ο σύγχρονος εθνικισμός που προσλάμβανε τη μορφή μιας πολιτικής θρησκείας, η οποία αντλούσε τη νομιμότητά της από τις χριστιανικές παραδόσεις και εξαρτούσε την απήχησή της από την ενσωμάτωση της χριστιανικής φιλανθρωπίας στην αναδιαμορφούμενη εικόνα του κράτους, μπορεί να θεωρηθεί το μακροπρόθεσμα επαναστατικότερο και ελκυστικότερο επίτευγμα των Γάλλων»⁹.

¹ Ε. Βόγλη, ό.π., σ. 118.

² Επ' αυτού, βλ. A. Dupront, *Le mythe de croisade*, Paris, Gallimard, 1997, σ. 532.

³ Ε. Βόγλη, ό.π., σ. 117.

⁴ R. Beaton, *Byron's War, Romantic Rebellion, Greek Revolution*, London, Cambridge University Press, 2013, ιδιαίτερα το 3ο μέρος, σσ. 143 κ.ε.

⁵ Β. Κρεμμυδάς, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, Αθήνα, Gutenberg, 2016.

⁶ Βλ. É. Driault, *Ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος*, μετάφραση Χ. Άννινος, Αθήνα, Μ. Α. Δεπάστας, 1900, σ. 174.

⁷ S. Ghervas, « Le philhellénisme d'inspiration conservatrice en Europe et en Russie », *Peuples, États et nations dans le Sud-Est de l'Europe*, Bucarest, Anima, 2004, σσ. 98-110.

⁸ W. Bruyère-Ostells, « Le philhellénisme... », ό.π., σσ. 417-439.

⁹ Ε. Βόγλη, ό.π., σ. 115.

Η εξύμνηση της ελευθερίας, η νοσταλγία του εξιδανικευμένου παρελθόντος, το αίσθημα του εθνικισμού, του εξωτισμού και του λαϊκού στοιχείου και μαζί μια αίσθηση μελαγχολίας, βασικά χαρακτηριστικά του ρομαντισμού, αντανακλώνται στη γαλλική φιλελληνική λογοτεχνία¹. Μέσα από τα γραπτά τους, όχι μόνο οι άνθρωποι του πνεύματος, αλλά και οι απλοί Γάλλοι πολιτικοί που ταξιδεύουν στην Ελλάδα στη διάρκεια του Αγώνα και ιδιαίτερα οι φιλέλληνες στρατιωτικοί που συμμετέχουν σε αυτόν και δημοσιεύουν επιστρέφοντας στη Γαλλία τα απομνημονεύματά τους, αποδίδουν στον ελληνικό αγώνα τον θρησκευτικό χαρακτήρα που αναφέραμε (για παράδειγμα ο Raybaud², ο Voutier³, ο Jourdain⁴, ο Pellion⁵). Το γεγονός αυτό συγκινεί την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη και μετουσιώνεται σε μήνυμα προς τους ευρωπαϊκούς διπλωματικούς κύκλους. Ιδιαίτερα οι φιλέλληνες που αναλαμβάνουν ένοπλη δράση αποδίδουν στον εαυτό τους έναν εθνικοαπελευθερωτικό ρόλο επιβεβαιώνοντας ότι η συμμετοχή τους στον Αγώνα είχε στόχο την ελευθερία ενός λαού⁶, όπως προέτασσε η ελληνική διπλωματία, αλλά και οι ίδιοι οι Έλληνες, διακηρύσσοντας ηρωικά και αποδεικνύοντας με τη θυσία τους το «ελευθερία ή θάνατος». Μέσα από την αλληλογραφία, τα απομνημονεύματα και τις δημοσιεύσεις των φιλελλήνων η «κλασική Ελλάδα» από φιλολογικός όρος γίνεται απτή γεωγραφική οντότητα (ο Μοριάς, το Μεσολόγγι, η Χίος), θέατρα μαχών και γεγονότων για τα οποία οι φιλέλληνες προσφέρουν τις επιτόπιες μαρτυρίες τους, δημιουργώντας αναμφίβολα ιστορικές πηγές μεγίστης σημασίας για τη μελέτη του Αγώνα. Χωρίς να λείπουν τα αρχαιολατρικά παραληρήματα στη θέα των ερειπίων, σταματούν πολλές φορές στις διηγήσεις τους για να ονειροπολήσουν ή αφήνονται σε ρομαντικές αναπολήσεις εμπνευσμένοι από την ελληνική φύση (π.χ. ο Raybaud) και τους απλούς ανθρώπους της (π.χ. ο Mangeart)⁷, προεκτείνοντας την αρχαία στη σύγχρονη Ελλάδα και

¹ Βλ. H. Mazurel, « Les guerriers de l'Ailleurs. De la croisade philhellène aux guerres lointaines du XIXe siècle », *Écrire l'histoire*, n° 7, 2011, σσ. 53-62.

² M. Raybaud, dans ses *Mémoires sur la Grèce*, tomes I et II, Paris, Tournachon-Molin libraire, 1824.

³ O. Voutier, *Mémoires du Colonel Voutier, sur la guerre actuelle des grecs*, Paris, Bossange frères libraires, 1823. Ο Voutier δεν διστάζει μάλιστα να μιλήσει για αγώνα κατά των «βαρβάρων». Βλ. σχετικά σσ. VII, 226, 261, 262.

⁴ J. Ph. Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce : Depuis 1822, jusqu'au combat de Navarin*, tomes I et II, Paris, Brissot-Thivars, 1828.

⁵ J. Pellion, *La Grèce et les Capodistrias pendant l'occupation française de 1828 à 1834*, Paris, Librairie Militaire, 1855.

⁶ W. Bruyère-Ostells, « Le philhellénisme... », ό.π., σ. 420.

⁷ J. Mangeart, *Souvenirs de la Morée, pendant le séjour des Français dans le Péloponnèse*, Paris, Igonette, 1830.

περιγράφοντας τις εντυπώσεις τους¹. Άλλοι πάλι επιχειρούν να δώσουν πολλά και ακριβή στοιχεία για τους σύγχρονους Έλληνες και τις ασχολίες τους (π.χ. ο Schack)² και τη χώρα που τους φιλοξενεί ή συγγράφουν την ιστορία της (π.χ. ο Raffenel)³ σε μια προσπάθεια να μεταφέρουν μια σαφή εικόνα της και να καταδείξουν τη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού. Πρόκειται για μια τάση που, σύμφωνα με τον M. Espagne, ευνόησε ιδιαίτερα τις πολιτισμικές μεταφορές μεταξύ της Ελλάδας και της Γαλλίας⁴.

Αλλά και προεπαναστατικά, καθώς και μετεπαναστατικά επίσης, οι Γάλλοι αποδεικνύουν με τα γραπτά τους και τις μελέτες τους τη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού, τον αδιάρρηκτο δεσμό μεταξύ των αρχαίων και των νέων Ελλήνων. Το ιστορικό και ταυτόχρονα ρομαντικό μυθιστόρημα του *Ανάχαρση* του Abbé Barthélemy, το 1788⁵, που παρουσιάζει με μεγάλη παραστατικότητα το παρελθόν της Ελλάδας βασισμένο σε ιστορικά στοιχεία και που γνωρίζει μεγάλη επιτυχία, το πεντάτομο έργο του Rouqueville, *Voyage dans la Grèce*, ο οποίος αργότερα συνέγραψε και την *Ιστορία της αναγέννησης της Ελλάδας*⁶, το δίτομο έργο με τα δημοτικά τραγούδια του Glaude Fauriel⁷ που συνηγορεί για το άξιο θαυμασμού του σύγχρονου ελληνικού λαϊκού πολιτισμού και σφυρηλατεί την εικόνα των Κλεφτών όσο κανένα άλλο⁸, αλλά και το πόνημα του Edgar Quinet που δημοσιεύθηκε στο Παρίσι το 1830 και το 1857⁹ υπηρετούν αυτή την απαραίτητη επανασύνδεση στους κόλπους του ευρωπαϊκού πνεύματος.¹

¹ Ε. Παπαγεωργίου-Προβατά, «Εντυπώσεις από τον Μωριά στην Αλληλογραφία μελών του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος υπό τον Maison», στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Ο περιηγητισμός στην Ελλάδα τον 18^ο και 19^ο αιώνα» (Αθήνα, 23-24 Νοεμβρίου 1995)*, Αθήνα, 1997, σσ. 77-93. Αντίστροφα, βλ. Μ. Ευθυμίου, «Η γαλλική εκστρατεία στην Πελοπόννησο (1828-1829) και η πρόσληψή της από τους Έλληνες αγωνιστές», στο Ε. Χρυσός (επιμ.), *Ελλάδα και Γαλλία τον 19^ο αιώνα*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2012, σσ. 107-116.

² Schack, F.-R., *Campagne d'un jeune Français en Grèce, envoyé par M. le duc de Choiseul étudiant en droit à Paris, ancien palicane du général en chef Colocotroni*, Paris, Firmin Didot père et fils, 1827.

³ C. D. Raffenel, *Histoire des événements de la Grèce, depuis les premiers troubles jusqu'à ce jour ; Avec des notes critiques et topographiques sur le Péloponnèse et la Turquie et suivie d'une notice sur Constantinople*, une carte du Théâtre de la guerre est jointe à l'ouvrage ; à Paris, chez Dondey-Dupré père et fils, Imp-Lib, Éditeurs, 1822.

⁴ M. Espagne, *Les transferts culturels franco-allemands*, Paris, Presses Universitaires de France, 1999, σ. 48.

⁵ J.-J. Barthélemy, *Voyage du jeune Anarcharsis en Grèce, vers le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire*, Paris, γνώρισε πολύ μεγάλο αριθμό εκδόσεων και μεταφράστηκε και στα ελληνικά.

⁶ F. C. H. L. Rouqueville, *Voyage dans la Grèce*, Paris, 5 vols, Firmin Didot, 1820. Και F. C. H. L. Rouqueville, *Histoire de la Régénération de la Grèce*, 4 vols, Paris, Firmin Didot, 1824.

⁷ C. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, 2 vols. Paris, chez Firmin Didot père et fils, 1824-1825.

⁸ Βλ. επ' αυτού S. Maufroy, *Le philhellénisme franco-allemand (1815-1848)*, Paris, Belin, 2011. Και D. Barau, ό.π., σ. 65.

⁹ E. Quinet, *La Grèce moderne et ses rapports à l'Antiquité*, Paris, F. G. Levrault, 1830, 1^η έκδοση. Δεύτερη έκδοση το 1857, της οποίας το κείμενο αναπαρίσταται στην επανέκδοση του 1984, Παρίσι,

Εντούτοις, δεν είναι όλοι οι φιλέλληνες ρομαντικοί ιδεολόγοι. Με την άφιξη τους στην Ελλάδα, πολλοί από τους φιλέλληνες, μεταξύ αυτών και Γάλλοι, απογοητεύονταν από την οικτρή πραγματικότητα που αντίκριζαν, όπου κυριαρχούσε η φτώχεια και οι ασθένειες, από τις συνθήκες υποδοχής που τους επιφυλάσσονταν, οι οποίες δεν ήταν πάντα οι θερμότερες, και από την κατάσταση του «κράτους» που έβρισκαν, όπου έλειπαν οι στοιχειώδεις δομές και κυρίως τα χρήματα². Πολλοί απογοητευμένοι μαχητές αποχωρούσαν (όπως ο Persat)³, άλλοι γίνονταν μισέλληνες (όπως ο Louis de Bollman)⁴, άλλοι αυτοκτονούσαν από απελπισία μπροστά στους κόπους και στις στερήσεις (όπως ο Πρώσος De Gruben⁵). Η απογοήτευση που αισθάνθηκαν οι φιλέλληνες μετά τη γνωριμία τους από κοντά με τους Έλληνες και τις συνθήκες τους αποτυπώνεται στα κείμενά τους⁶. Στα μάτια τους χάνεται ο εξωτισμός της Ανατολής και ο φιλελληνισμός σταδιακά μεταμορφώνεται σε μια «ουτοπία» («le mirage grec» κατά τη S. Basch⁷, «un Ailleurs fascinant»⁸ κατά τον H. Mazurel⁹), στηριγμένη στην εξιδανικευμένη εικόνα της Ελλάδας, αποκύημα της φαντασίας τους. Η απογοήτευση μεγαλώνει όταν οι προσδοκίες τους δεν γίνονται πραγματικότητα¹⁰ γιατί σκοντάφτουν στην απροθυμία των τοπικών αρχών να τους αξιοποιήσουν ή όταν τα κίνητρά τους δεν γίνονταν κατανοητά από τους Έλληνες, δεδομένου ότι οι τελευταίοι είχαν διαφορετική οπτική σε ζητήματα στρατιωτικής τακτικής ή ακόμα όταν εισπράττουν τη δυσπιστία των Ελλήνων, λόγω του γενικότερου φόβου τους

Belles Lettres. Σε αυτό το βιβλίο ο συγγραφέας προσθέτει κυρίως σκέψεις και γενικές θεωρήσεις και αφαιρεί πολλά στοιχεία από την πρώτη ύλη του 1830.

¹ Τις ίδιες απόψεις εκφράζει και η Κωνσταντίνα Ζάνου στο “Europe’s imaginary of ancient and modern ruins: Hellenism and Philhellenism”, in O. Kholeif (ed.), *Two Days After Forever: A Reader on the Choreography of Time*, Berlin, New York, Sternberg Press, σσ. 36-49.

² H. Mazurel, *Vertiges...*, ό.π.

³ M. Persat, *Mémoires du Commandant Persat, 1806 à 1844*, Paris, Plon-Nourrit & Co, 1910.

⁴ Παρότι δεν ήταν Γάλλος δημοσιεύει τα απομνημονεύματά του στα γαλλικά με σκοπό να μεταπειθεί τους φιλέλληνες που αναχωρούσαν για την Ελλάδα. L. De Bollmann, *Remarques sur l'état moral, politique et militaire de la Grèce, écrites sur les lieux*, Marseille, des imprimeries réunies de Carnaud et Simonin, 1822.

⁵ Βλ. H. Fornèsy, *Le monument des philhellènes*, 1860, χειρόγραφο 1697, Εθνική Βιβλιοθήκη.

⁶ Α. Καρακατσούλη, «Φιλέλληνες...», ό.π., σσ. 134-157.

⁷ Βλ. το έργο της S. Basch, *Le mirage grec, la Grèce moderne devant l'opinion française (1846-1946)*, Hatier, Kauffmann, 1995 για τη μεταβολή της έννοιας του φιλελληνισμού, από ανθρωπιστική ιδέα, σε συνώνυμο της ουτοπίας, έπειτα της αφέλειας και της κοροϊδίας, μέχρι τη σύγχρονη πιο επιεική του μορφή, σ. 419.

⁸ H. Mazurel, « Les guerriers... », ό.π., σσ. 53-62.

⁹ Βλ. H. Mazurel, *Vertiges...*, ό.π. Αποτελεί έκδοση διδακτορικής μελέτης στο Université D'Orléans. Ο συγγραφέας επικεντρώνεται στον φιλελληνικό πυρετό που συγκλόνισε τα γαλλογερμανικά κράτη και την Αμερική και στην αρχαιολατρική και ρομαντική διάθεση των πολεμιστών που δημιούργησε μια εξιδανικευμένη εικόνα της Ελλάδας στη Δύση σε όλους τους τομείς, γεγονός που έκανε ακόμα χειρότερη τη απογοήτευσή τους όταν βρέθηκαν αντιμέτωποι με τη ελληνική σύγχρονη πραγματικότητα.

¹⁰ M. Espagne – G. Pécout, ό.π.

προς τη Δύση ή του αθέμιτου ανταγωνισμού τους με τους ξένους¹. Παρά ταύτα, οι φιλέλληνες στρατιωτικοί συνέχιζαν να καταφθάνουν, και μάλιστα περισσότεροι κατά τα έτη 1824-1827, οργανωμένοι από τα φιλελληνικά κομιτάτα². Όσοι επέλεγαν να μείνουν, επιχειρούσαν να προσαρμοστούν και να γνωρίσουν τον λαό που τους φιλοξενούσε. Ελάχιστοι το καταφέρνουν.

Βασικό μέλημα των κομιτάτων γινόταν τώρα η διανομή τροφίμων στον πληθυσμό που μαστιζόταν από τη φτώχεια, μέσω των απεσταλμένων των κομιτάτων στο ελεύθερο ελληνικό έδαφος. Οι φιλέλληνες επαναστάτες βοηθούσαν επομένως τον ελληνικό λαό να επιβιώσει υπό τις αντίξοες συνθήκες του πολέμου³. Η κατάσταση ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη κατά τη διάρκεια των πολιορκιών και μετά από την έλευση του Ιμπραήμ. Για να την αντιμετωπίσει, ο Φαβιέρος μοίραζε μερίδες φαγητού στον άμαχο πληθυσμό⁴, όπως θα δούμε στο σχετικό τμήμα της διατριβής, το ίδιο και ο διάδοχός του στην αρχηγία του Τακτικού Στρατού, Heideck, ενώ είναι γνωστό ότι οι Γάλλοι στρατιώτες του στρατάρχη Maison κατά την καποδιστριακή περίοδο πραγματοποιούσαν εράνους μεταξύ τους υπέρ του ελληνικού λαού⁵. Παράλληλα, οι πιο φωτισμένοι από τους φιλέλληνες που βρίσκονταν στην επαναστατημένη Ελλάδα υπέβαλλαν προτάσεις στην ελληνική διοίκηση για την οργάνωση βασικών τομέων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Η προσπάθεια αυτή συνεχίστηκε αμείωτη και κατά την οθωνική περίοδο⁶.

Δεδομένου ότι οι Γάλλοι συμμετείχαν σε έναν εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, ο πρώτος βασικός τομέας για τον οποίον διαμόρφωσαν θέσεις και προτάσεις ήταν ο τομέας του στρατού. Οι επιφανέστεροι από τους Γάλλους φιλέλληνες στρατιωτικούς (Fabvier, Gérard, Trézel) που κατέφθασαν στην Ελλάδα, όχι μόνο κατά την περίοδο του Αγώνα αλλά κυρίως κατά την καποδιστριακή περίοδο, αναλώνονταν με την οργάνωση και τη συγκρότηση του στρατού, τόσο σε γενικό επίπεδο, καθώς χρίζονταν επικεφαλής του, όσο και των επιμέρους Σωμάτων και Όπλων. Για το έργο αυτό γίνεται λόγος εκτενέστερα παρακάτω. Πολλοί από τους Γάλλους φιλέλληνες στρατιωτικούς κατέγραψαν τις προτάσεις τους σε πονήματα που δημοσίευσαν στη

¹ Α. Καρακατσούλη, *Μαχητές...*, ό.π., σσ. 194-197.

² D. Barau, ό.π., σ. 44.

³ Ε. Βόγλη, ό.π., σ. 119.

⁴ Βλ. άρθρο μας με τίτλο: « L'ardent philhellénisme du général Charles Fabvier », *Revue Historique des Armées*, n° 297, 2019, Vincennes, France, σσ. 112-124.

⁵ Β. Κρεμμυδάς, «Ο Γαλλικός Στρατός στην Πελοπόννησο. Συμβολή στην ιστορία της Καποδιστριακής περιόδου», *Πελοποννησιακά*, τόμος ΙΒ' (1976-1977), σσ. 75-102.

⁶ Ε. Βόγλη, ό.π., σσ. 113-134.

Γαλλία, όπως ο Voutier, που μαζί με τις επιστολές του παρουσιάζει μελέτη για τα στρατεύματα της Ελλάδας¹, προκρίνοντας την αξία των Αρματολών και του πολέμου στη θάλασσα για τη σωτηρία της Ελλάδας, ή ο Richard Farrat που δημοσίευσε ανώνυμα συμβουλές για την οργάνωση ενός αξιόμαχου ελληνικού στρατού κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα².

Αλλά και στους τομείς της υγειονομικής οργάνωσης, της ανάπτυξης της γεωργίας, του σχεδιασμού βιομηχανικής παραγωγής, της οικονομίας, οι Γάλλοι έχουν να επιδείξουν έργο και αξιοζήλευτες προτάσεις για την ανάταση και την ευημερία του νέου κράτους. Οι προτάσεις αυτές υποβάλλονταν κυρίως από σαινσιμονιστές³. Ίσως γιατί ανάμεσα στα άτομα που υποστήριξαν ευθέως την απελευθέρωση των Ελλήνων ήταν και ο Γάλλος φιλόσοφος Saint-Simon⁴. Αποτελεσματικότερος όλων φαίνεται ότι ήταν ο ιατρός Bailly, προσωπικός ιατρός του φιλοσόφου, ο οποίος κατά τα έτη 1825-1829 που παρέμεινε στην Ελλάδα εργάστηκε με ζήλο για την οργάνωση ενός γενικού υγειονομικού συστήματος, όπως καταδεικνύει αναλυτικότερα στη μελέτη της η Δ. Προβατά⁵. Ο Bailly υπέβαλε στην κυβέρνηση σχέδιο νόμου, το οποίο προέβλεπε την ίδρυση τεσσάρων υγειονομικών καταστημάτων και ρύθμιζε τους όρους λειτουργίας τους, ενώ παράλληλα όριζε ότι κανένα άτομο δεν μπορούσε να ασκήσει ιατρικό ή φαρμακευτικό επάγγελμα χωρίς να είναι κάτοχος σχετικού πτυχίου, το οποίο χορηγούσε ειδική επιτροπή. Ένα ιδιαίτερο μέρος του διατάγματος ήταν αφιερωμένο στην περίθαλψη των τραυματιών του Αγώνα και επέβαλε τον ορισμό ενός αρχιάτρου και ενός χειρουργού δίπλα σε κάθε στρατιωτικό διοικητή. Παράλληλα, με τη βοήθεια χρημάτων που χορηγήθηκαν από το Κομιτάτο του Παρισιού, ο Bailly επιχείρησε την ίδρυση κεντρικού φαρμακείου. Δυστυχώς, η έλλειψη πόρων καθώς και άλλες δυσκολίες εμπόδισαν την ολοκλήρωση του σχεδίου του. Οργανώθηκε μόνο ένα νοσοκομείο στο Ναύπλιο και ο Bailly ο ίδιος εγκαταστάθηκε στην Αθήνα

¹ Ο. Voutier, *Lettres sur la Grèce, notes et chants populaires, extraits du portefeuille du colonel Voutier*, Paris, Firmin Didot et autres, 1826, ειδικότερα σσ. xiii-xxxi.

² R. Farrat, *Essai sur l'organisation d'une armée régulière en Grèce, et sur l'emploi des forces qui s'y trouvent présentement*, Paris, chez Anselin et Pochard, libraires pour l'art militaire et chez Delaunay, Libraire au Palais-Royal, 1829. (Υπογεγραμμένο ως εξής: *Par un Philhellène français, ex-capitaine-commandant d'artillerie au service de la Grèce*).

³ Βλ. Δ. Προβατά, «Η διάδοση του σαινσιμονισμού στην Ελλάδα. Μια πρώτη προσέγγιση», στο ΕΚΠΑ, *Ουτοπικές θεωρίες και κοινωνικά κινήματα στην Ευρώπη, από τον 18^ο ως τον 20^ο αιώνα*, Φιλίστωρ, 2006, σσ. 148-158.

⁴ C.-H. de Saint-Simon, *Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains: Œuvres complètes*, tome 1, Genève, Slatkine, 1977, φωτοτυπική επανέκδοση της έκδοσης του 1868-1878, Paris, Anthropos, όπως μνημονεύεται σε D. Provatá, ό.π., σσ. 119-140.

⁵ Δ. Προβατά, *Bailly Étienne-Marin 1796-1837, ένας σαινσιμονιστής στην επαναστατημένη Ελλάδα*, Αθήνα, Σοκόλη, 2008.

προκειμένου να οργανώσει ένα νέο υγειονομικό κατάστημα. Η συμβολή του, παρ' όλα αυτά, δεν περιορίστηκε στην οργάνωση των υγειονομικών υπηρεσιών. Ο Bailly προσπάθησε να καταπολεμήσει τις πρακτικές των τσαρλατάνων ιατρών, εκπαιδεύοντας τους Έλληνες ιατρούς στην ιατρική επιστήμη και κατάφερε, συνεπικουρούμενος από τον ανιψιό του Félix Blondeau, να βοηθήσει στην περίθαλψη περισσότερων από 30.000 τραυματιών και ασθενών, διαφόρων εθνικοτήτων. Χάρη στο έργο του εκτιμάται ότι περίπου το ¼ του συνολικού πληθυσμού της πόλης του Ναυπλίου σώθηκε από τον θάνατο¹. Επιπλέον, μια άλλη πτυχή των φιλελληνικών του υπηρεσιών υπήρξε η δράση του στους κόλπους της επιτροπής που ήταν επιφορτισμένη με τη διαχείριση των προμηθειών που έφταναν στη χώρα από τα Κομιτάτα του εξωτερικού, στις αρχές του 1827. Σύμφωνα με έναν απολογισμό που συνέταξε ο ίδιος², χάρη στις προσπάθειές του, 6.000 στρατιώτες έλαβαν μερίδες φαγητού, εξοπλισμό και πολεμοφόδια, ενώ διατέθηκαν 500.000 φράγκα για την ενίσχυση των φρουριών, τη συντήρηση του ναυτικού και του στρατού ξηράς³.

Ένας άλλος σπουδαίος Γάλλος φιλέλληνας σαινσιμονιστής, στρατιωτικός που πέθανε στην Ελλάδα, δημιουργός και πρώτος αρχηγός της Χωροφυλακής που συγκρότησε σε γαλλικά πρότυπα, υπήρξε ο François Graillard. Πέραν από τη στρατιωτική του δράση, αυτό που είναι πιο σημαντικό, αδιαμφισβήτητα, είναι η προσπάθειά του να συμβάλει στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας την οποία είχε μελετήσει κατά τη διάρκεια της μακροχρόνιας παραμονής του στην Ελλάδα. Ο καρπός των σκέψεών του με τίτλο *Υπόμνημα σχετικά με τον νόμο για την ανάπτυξη του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού (Mémoire sur la loi du développement de la civilisation hellénique moderne)*⁴ υπεβλήθη στον Όθωνα, λίγο πριν αναλάβει τα καθήκοντά του ως μονάρχης, προκειμένου να τον λάβει υπόψη του για τη διακυβέρνηση του νέου ελληνικού κράτους και περιλάμβανε λεπτομερείς και ολοκληρωμένες προτάσεις, στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης πολιτικής στρατηγικής, με στόχο την πολιτική, την οικονομική και την κοινωνική ανάταξη της χώρας⁵. Δυστυχώς, οι προτάσεις του, ίσως γιατί συνέδεαν την ευημερία και την ασφάλεια της

¹ Στο ίδιο, σσ. 42-55.

² Πρόκειται για έκθεση των δραστηριοτήτων του που υποβάλλει στη Φιλελληνική Επιτροπή του Παρισιού. Βλ. Bailly de Blois, « Rapport à MM. les membres du Comité Philhellénique de Paris », *Documents relatifs à l'état présent de la Grèce*, Paris, Firmin-Didot, 1831.

³ Δ. Προβατά, *Bailly...*, ό.π., σσ. 55-73.

⁴ Χ. Δημακοπούλου, *Ο Σαινσιμονιστής François Graillard περί των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων*, ανάπτυξον εκ του 22ου τόμου του Δελτίου Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, Αθήνα, 1979, σσ. 368-394. Το *Υπόμνημα* βρίσκεται στο ίδιο, σ. 395 κ.ε.

⁵ Δ. Προβατά, «Η διάδοση...», ό.π., σσ. 151-152.

χώρας με τη γοργή δημογραφική ανάπτυξη μέσω της δημιουργίας «αποικιών» σε «πρότυπες κοινότητες» από τα πιο τεχνολογικά και επιστημονικά ανεπτυγμένα έθνη (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία), κρίθηκαν αρκετά προοδευτικές και δεν εισακούστηκαν¹.

Σύμφωνα με τον David Todd οι σανσιμονιστές διακήρυτταν ότι η σύμπραξη Αγγλίας και Γαλλίας, παρά τις προϋπάρχουσες διαφορές τους, θα ήταν επωφελής για την παγκόσμια πρόοδο και την ειρήνη και προέτασαν τον ειρηνικό αποικισμό ως μέσο πολιτισμικής επιρροής και ανάπτυξης του διεθνούς εμπορίου². Ο Saint-Simon μάλιστα φαίνεται να είχε προτείνει τη συγχώνευση της Αγγλίας και της Γαλλίας σε ένα κράτος με την αιτιολογία ότι αυτές ήταν οι δύο δυνάμεις που είχαν ξεκινήσει κάθε πρόοδο στον μοντέρνο κόσμο³.

Πέραν τούτων, η ανάληψη δράσης των σανσιμονιστών στην Ελλάδα δεν σταματά εδώ. Κατά το έτος 1834 ο σανσιμονιστής Eichthal που βρισκόταν στο Ναύπλιο από το 1833 και είχε συσπειρώσει γύρω του μια ομάδα σανσιμονιστών Γάλλων, ανέλαβε επικεφαλής του Γραφείου Πολιτικής Οικονομίας, αρμόδιου φορέα για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, υπό την «προστασία» του Ιωάννη Κωλέττη. Πίστευαν ότι στο παρθένο έδαφος της μετεπαναστατικής Ελλάδας θα έβρισκαν τις παρθένες συνθήκες για να πραγματοποιήσουν το ουτοπικό όραμά τους⁴. Ταυτόχρονα, με τη δράση τους καθίστανται φορείς πολιτισμικής διαμεσολάβησης⁵. Ο Eichthal, αφού πραγματοποίησε ταξίδι στην Ανατολική Στερεά για να εκτιμήσει την κατάσταση της χώρας και να διαπιστώσει κατά πόσο το πρόγραμμα που κατέστρωνε ήταν εφικτό, κατέληξε και αυτός στο ότι η σύσταση ξένων αποικισμών στην Ελλάδα ήταν αδύνατη για πολλούς λόγους. Απογοητευμένος εγκατέλειψε το όραμά του και λίγο αργότερα και τη χώρα, κνηγημένος από την αντιβασιλεία για τις ιδέες του, όμως, μετά την επιστροφή του στη Γαλλία, εργάστηκε σκληρά για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και την προβολή της αξίας της ελληνικής γλώσσας⁶.

Παρόμοια πρόταση, εντούτοις, είχε υποβάλει και ο συμπατριώτης του –παρότι μη σανσιμονιστής– Φαβιέρος, πολύ νωρίτερα, ο οποίος είχε φτάσει στην Ελλάδα, στα

¹ Στο ίδιο, σσ. 149-154.

² D. Todd, "Transnational projects of empire in France, c. 1815-c. 1870", *Modern Intellectual History*, Vol. 12, no 2, August 2015, σσ. 265-293. Στο ίδιο.

³ Στο ίδιο, σσ. 15-20.

⁴ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις της γαλλοφωνίας στο Ναύπλιο του 19^{ου} αιώνα», *Πολύχρωμες ψηφίδες, Γαλλοφωνία και πολυπολιτισμικότητα*, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Καλών Τεχνών, Τμήμα Θεατρικών σπουδών, Αθήνα, εκδόσεις Γρηγόρη, 2013, σσ. 19-27 και ειδικότερα 21-22.

⁵ Για τους σανσιμονιστές που καλλιέργησαν τις μεταφορές μεταξύ της Γαλλίας και της Γερμανίας, βλ. M. Espagne, *ό.π.*, σ. 11.

⁶ Δ. Προβατά, «Η διάδοση...», *ό.π.*, σσ. 155-157.

τέλη του 1823 με στόχο να δημιουργήσει μια γεωργική και βιομηχανική αποικία για τους εξόριστους συντρόφους του βοναπαρτιστές Γάλλους και Ιταλούς που είχαν καταφύγει στην Ισπανία και την Αγγλία. Η ελληνική κυβέρνηση, μάλιστα, παραχώρησε στον Φαβιέρο έκταση 3.000-4.000 εκταρίων για τη δημιουργία της προαναφερθείσας αποικίας, για την οποία ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει την πρώτη δόση του τιμήματος την 1η Ιανουαρίου 1826¹. Σύμφωνα με το σχέδιο, η ζωή των αποίκων θα ήταν συλλογική και με τις γνώσεις που είχαν αποκτήσει τον καιρό της υπηρεσίας τους στη Μεγάλη Στρατιά θα πρόσφεραν υπηρεσίες στους πολίτες και στην ελληνική κυβέρνηση «χωρίς να αιτούνται στρατιωτικούς βαθμούς»². Οι υπηρεσίες αυτές περιλάμβαναν τη μύηση των Ελλήνων στις σύγχρονες τεχνικές της γεωργίας και της βιομηχανίας, χάρη στις οποίες η Ελλάδα θα κατόρθωνε να προχωρήσει στην παραγωγή προϊόντων που ως τότε εισήγαγε από το εξωτερικό, καθώς και ολοκληρωμένη στρατιωτική βοήθεια, με την κατασκευή οπλοστασίων και οχυρωματικών έργων, εκπαίδευση στρατιωτικής τακτικής και εγκαθίδρυση στρατιωτικής ακαδημίας³. Για την αποστολή του αυτή, ο Φαβιέρος φαίνεται ότι είχε ενημερώσει και τον στρατάρχη Maison⁴. Από το σχέδιο αυτό, μονάχα η στρατιωτική οργάνωση προχώρησε. Ο Φαβιέρος ανέλαβε την αρχηγία του Τακτικού Στρατού τον Ιούλιο του 1825 και σε πολύ λίγο διάστημα κατέστησε αξιόμαχη δύναμη περίπου 3.700 ανδρών που συντηρούνταν χάρη στις προμήθειες και τα χρήματα που απέστειλε το Φιλελληνικό Κομιτάτο του Παρισιού, όπως διεξοδικά έχουμε αναλύσει στη μεταπτυχιακή μας εργασία⁵.

Αν ο Φαβιέρος ήταν ο πιο γνωστός φιλέλληνας στον ελληνικό Τακτικό Στρατό, η επισημότερη πρόταση για τη στρατιωτική οργάνωση τέθηκε από τον στρατάρχη Maison. Διά στόματός του, η γαλλική κυβέρνηση διατύπωσε πρόταση προς τον Κυβερνήτη της Ελλάδας για την οργάνωση Τακτικού Στρατού από Γάλλους

¹ Δ. Θεμελή-Κατηφόρη, *Το γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια, 1828-1831*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1985, σσ. 18-19.

² Απόσπασμα του σχεδίου για τη δημιουργία αποικίας στην Ελλάδα, το 1825, που απόκειται στα Αρχεία της κοινότητας Meurthe-et-Moselle (αριθ. 16J9) όπως το αναφέρει ο Walter Bruyère-Ostells, « Le philhellénisme... », ό.π., σ. 429.

³ Δ. Θεμελή-Κατηφόρη, ό.π.

⁴ Βλ. το υπόμνημα του Φαβιέρου προς τον Στρατηγό Maison με τίτλο « Mission du colonel Fabvier – notes sur la Grèce – vers 1825 », το οποίο περιλαμβάνεται στο προσωπικό αρχείο του τελευταίου και μνημονεύεται στο Β. Κρεμμυδάς, «Ο Γαλλικός Στρατός...», ό.π., σσ. 93-94.

⁵ Α. Tsagakaraki, *La contribution des Français à l'organisation de l'armée régulière grecque pendant la période 1821-1831*, Μεταπτυχιακή εργασία, ΕΚΠΑ/Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αθήνα, Νοέμβριος 2011, σσ. 133.

αξιωματικούς¹. Το σχέδιο προέβλεπε ότι η Γαλλία θα αναλάμβανε τα έξοδα για τη συντήρηση του Σώματος μέσω πίστωσης μηνιαίων χορηγήσεων², ότι ο διοικητής θα ήταν πρόσωπο που θα υποδείκνυε ο στρατάρχης³ και ότι οι Γάλλοι θα παρέμεναν αξιωματικοί του γαλλικού στρατού⁴. Υπό την πίεση της οικονομικής δυσχέρειας αλλά και του γεγονότος ότι ο αιγυπτιακός στρατός ήλεγχε τη χώρα⁵, ο Κυβερνήτης αποδέχθηκε την πρόταση του Maison και επομένως ένας αριθμός περίπου 150 Γάλλων αξιωματικών, υπαξιωματικών και οπλιτών⁶ εισήχθησαν στον ελληνικό στρατό προκειμένου να εκπαιδεύσουν τους Έλληνες αξιωματικούς. Πρώτος Γενικός Διευθυντής του Τακτικού Σώματος ορίστηκε ο συνταγματάρχης Camille Alphonse Trézel, που λίγο καιρό έπειτα αντικαταστάθηκε από τον συνταγματάρχη Gérard⁷. Και αυτή τη σημαντική προσπάθεια έχουμε αναλύσει στη μεταπτυχιακή μας εργασία.

Όλες οι ανωτέρω προσπάθειες αναμφισβήτητα αποκαλύπτουν την επιθυμία των Γάλλων φιλελλήνων να εφαρμόσουν εκσυγχρονιστικά σχέδια που θα προήγαγαν το νεοσύστατο κράτος σε ζωτικούς τομείς, με βάση τους όρους της αναπτυγμένης Ευρώπης, διασφαλίζοντας την πρόοδο, τη δικαιοσύνη και την ευμάρεια των Ελλήνων. Η όποια αποτυχία τους οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι δεν κατάφεραν να αντιληφθούν εις βάθος τις ιδιαιτερότητες των Ελλήνων. Ωστόσο, στον πολιτικό τομέα οι Γάλλοι δεν έκαναν ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία τους άμεσα. Ίσως γιατί η πολιτική μεταβολή θεωρείτο αντικείμενο των Άγγλων, και ιδιαίτερα του J. Bentham, τα σχέδια του οποίου για συνταγματική δημοκρατία έμειναν ανεφάρμοστα για διάφορους λόγους⁸. Παρόμοια σχέδια, αν και πιο ριζοσπαστικά, είχαν οραματιστεί απ' ό,τι φαίνεται και Ιταλοί επαναστάτες που συμμετείχαν στον Αγώνα και είχαν διατυπώσει τις προτάσεις τους⁹.

¹ Για τις λεπτομέρειες της συμφωνίας, βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Ο Γαλλικός Στρατός...», ό.π., σ. 87.

² Στο ίδιο, σ. 79 και Θεμελή-Κατηφόρη, ό.π., σ. 18 και 32.

³ Ξ. Μπαλωτή, *Μαιζών, ένας μεγάλος Φιλέλληνας – Η εκστρατεία του στην Πελοπόννησο*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1993, σ. 195.

⁴ Το άρθρο 21 του γαλλικού Αστικού Κώδικα προέβλεπε τη στέρηση της υπηκοότητας στους Γάλλους που θα υπηρετούσαν σε ξένους στρατούς και επέβαλλε την πληρωμή προστίμου στους Γάλλους στρατιωτικούς που επιθυμούσαν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Ακριβώς γι' αυτό, πολλοί Γάλλοι αξιωματικοί είχαν αποκρύψει την απασχόλησή τους στους κόλπους του Ελληνικού Στρατού από τις γαλλικές αρχές, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης. D. Barau, ό.π., σσ. 52-53.

⁵ Β. Κρεμμυδάς, «Ο Γαλλικός Στρατός...», ό.π., σ. 86.

⁶ Τα ονόματα των Γάλλων αξιωματικών που αποσπάστηκαν στον Ελληνικό Στρατό δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Ελληνική Πολιτεία*, αριθ. φύλ. 63, 2 Αυγούστου 1828, σ. 262 και αναλυτικά από την Ξ. Μπαλωτή, ό.π., σσ. 235-239.

⁷ Βλ. σχετικό διάταγμα σε *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, αριθ. φύλ. 82, 4 Δεκεμβρίου 1829, σ. 1.

⁸ Ε. Βόγλη, ό.π., σ. 128.

⁹ G. Pécouit, «Ελληνική επανάσταση...», ό.π., σ. 129.

Το 1828, όμως, όπως και νωρίτερα τον Οκτώβριο του 1827 με τη ναυμαχία του Ναβαρίνου, όπου συμμετείχε ο γαλλικός στόλος υπό τον ναύαρχο De Rigny, καίριας σημασίας ήταν η άφιξη του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος στο Μοριά, υπό τον στρατάρχη Maison. Η αποστολή αυτή, που στην ουσία ήταν η πρώτη γαλλική αποστολή στο ελεύθερο ελληνικό έδαφος που μελέτησε πολυ-επιστημονικά την νεότερη Ελλάδα¹, συνέδραμε τα μέγιστα στην υπόθεση των Ελλήνων: αρχικά, έχοντας ως στόχο την εκκαθάριση της ελληνικής επικράτειας από τα στρατεύματα του Ιμπραήμ, δημιούργησε τη βασική προϋπόθεση για την αναγνώριση του ελεύθερου ελληνικού κράτους, η οποία δεν ήταν άλλη παρά μόνο το γεγονός ότι στα εδάφη που είχαν ελευθερωθεί από τους Έλληνες ζούσαν πλέον μόνο Έλληνες, όπως αρχικά όριζε η Συνθήκη του Λονδίνου του 1827, κάνοντας πιο δίκαιο το αίτημά τους². Η επέμβαση του στρατηγού Maison και μαζί η ναυμαχία του Ναβαρίνου αποτέλεσαν ξεκάθαρη έκφραση της διεθνοποίησης του ελληνικού ζητήματος, υπό την Αγγλία, τη Γαλλία και τη Ρωσία, και της ανάληψης, όχι πλέον, διπλωματικής άλλα και έμπρακτης στρατιωτικής δράσης, υπέρ των Ελλήνων³. Επιπλέον, με τα έργα οχύρωσης και υποδομής που κατασκευάστηκαν –ορισμένα μοναδικά για τον τόπο– η Γαλλική Αποστολή του Μοριά δημιούργησε τις προϋποθέσεις για ασφαλή και ποιοτική διαβίωση των μετέπειτα ελεύθερων κατοίκων σε όλη τη Μεσσηνία⁴. Εκτός από την ανοικοδόμηση των πόλεων της Πελοποννήσου, οι μηχανικοί του εκστρατευτικού σώματος χρησιμοποιήθηκαν αργότερα από τον Κυβερνήτη για τον σχεδιασμό και την ανοικοδόμηση των πόλεων της Στερεάς Ελλάδας. Οι Γάλλοι στρατιωτικοί του Σώματος, εκτός από την οργάνωση του ελληνικού Τακτικού Στρατού, βοήθησαν στην καταπολέμηση της πανούκλας που έπληξε την περιοχή των Καλαβρύτων, στον εμβολιασμό των κατοίκων, στην οικονομική ενίσχυση των φτωχών και στην ανάπτυξη της καλλιέργειας, καθώς δίδαξαν πρώτοι την καλλιέργεια της πατάτας τον Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1829. Παράλληλα, η επιστημονική αποστολή που ακολούθησε τη στρατιωτική ήταν η πρώτη οργανωμένη προσπάθεια μελέτης του φυσικού και του αρχαιολογικού πλούτου της Πελοποννήσου⁵. Οι

¹ S. Basch, ό.π. σ. 19.

² Και É. Driault et M. Lhéritier, ό.π., tome I, σ. 424.

³ Στο ίδιο, σ. 384.

⁴ Π. Καλογεράκου, «Η συμβολή του Γαλλικού Εκστρατευτικού Σώματος στην αποκατάσταση των φρουριών και των πόλεων της Μεσσηνίας», *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας (19^{ος}-20^{ος} αι)*, Αθήνα, ΓΕΣ/ΔΙΣ, 2011, σσ. 13-40.

⁵ L. Droulia, « Reflets et répercussions de l'expédition française en Grèce », in M.-N. Bourguet et al., *Enquêtes en Méditerranée. Les expéditions françaises d'Égypte, de Morée et d'Algérie*, Actes de Colloque (Athènes-Nauplie, 8-10 juin 1995), Athènes 1999, σσ. 49-54.

πρωτοποριακές επιστημονικές μελέτες που συγκροτήθηκαν κατά τη διάρκεια της παραμονής του Σώματος –γεγονότα ήδη γνωστά και πολυ-μελετημένα– ήταν χρήσιμες, όχι μόνο για την υποβολή εμπεριστατωμένων προτάσεων προς το ελληνικό κράτος, αλλά έκαναν γνωστά στη Γαλλία τα προτερήματα του ελληνικού εδάφους της Πελοποννήσου, επαυξάνοντας το γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα¹.

Επιπλέον, η συνεχής παρουσία στο Ναύπλιο μέχρι και την οθωνική περίοδο των Γάλλων φιλελλήνων, των στρατιωτών του *Maison*, αλλά και των σαινσιμονιστών που ανέπτυξαν κοινωνικές σχέσεις με επιφανείς οικογένειες της πόλης², ευνόησαν την ανάπτυξη της γαλλοφωνίας και της πολυ-πολιτισμικότητας. Ενισχυμένη από το γεγονός ότι είχε επικρατήσει εξάλλου ως *lingua franca* στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου³, η θέση της γαλλικής γλώσσας κατέστη εξέχουσα και οδήγησε στη δημιουργία έξι συνολικά γαλλόγλωσσων εφημερίδων για την περίοδο 1828-1832⁴. Σταδιακά, ο γαλλόφωνος Τύπος που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα και σε άλλα ελληνόφωνα κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή της διασποράς γνώρισε μια πραγματική έκρηξη⁵, φτάνοντας να αριθμεί 100 έντυπα⁶ στο τέλος του 19ου αιώνα, γεγονός που δεν περνά απαρατήρητο στη Γαλλία⁷. Ο σκοπός των εκδοτών ήταν διττός: από τη μία επιθυμούσαν να ενημερώσουν τους ξένους αναγνώστες τους για τα πολιτικά ζητήματα που απασχολούσαν τον ελληνισμό, και από την άλλη να φωτίσουν το ελληνόφωνο κοινό με τα επιτεύγματα της Ευρώπης. Κυρίως όμως, μέσω του γαλλόφωνου Τύπου Έλληνες και φιλέλληνες υποστήριζαν τα ελληνικά αιτήματα προς τη Δύση και κατέρριπταν τις εκάστοτε κατηγορίες που αποδίδονταν στους Έλληνες⁸. Η ελληνική κυβέρνηση, έχοντας συναισθανθεί τη δύναμη του Τύπου και της γαλλικής γλώσσας να λειτουργούν ως μέσα που σφυρηλατούν την εικόνα της χώρας προς τη Δύση, ανέθεσε τον ρόλο επίσημου κρατικού οργάνου αρχικά στην εφημερίδα *Le Courrier de la Grèce*, που εκδιδόταν στην Αίγινα ως το 1832 και ακολούθως στον *Moniteur grec*, αμιγώς γαλλόφωνη εφημερίδα, που εκδιδόταν στο Ναύπλιο από τον Ιούλιο του 1832 έως τον Ιανουάριο του 1833: υπεύθυνος του τυπογραφείου ήταν ο

¹ Βλ. Ξ. Μπαλωτή, ό.π. Β. Κρεμμυδάς, «Ο Γαλλικός Στρατός...», ό.π., σσ. 75-102. Δ. Θεμελή-Κατηφόρη, ό.π.

² Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 22.

³ Στο ίδιο, σ. 19 και D. Provata, « La presse francophone grecque. Revendications nationales et ouverture vers l'Europe », Presses allophones de la Méditerranée, Études Alexandrines, n° 41, Centre d'études Alexandrines, 2017, σσ. 281-296 και ειδικότερα 281.

⁴ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 25 και D. Provata, « La presse... », ό.π., σ. 286.

⁵ D. Provata, « La presse... », ό.π., σσ. 281-296, ειδικότερα παράρτημα σσ. 293-296.

⁶ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 27.

⁷ S. Basch, ό.π., σσ. 135-139.

⁸ D. Provata, « La presse », ό.π., σσ. 283 και 286-287.

Γάλλος Léon Badin, ο οποίος είχε μάλιστα προηγουμένως την ευθύνη έκδοσης του *Courrier de la Grèce*¹. Τον ίδιο ακριβώς σκοπό εξυπηρετούσε λίγα έτη νωρίτερα (1828-1829) η *Abeille Grecque* του Ιταλού Chiappe, στην Ύδρα, πρώτη γαλλική εφημερίδα που απευθυνόταν «στους φιλέλληνες όλων των εθνών» που υποστήριζαν τα «δίκαια» της Ελλάδας². Τέλος, μια άλλη δίγλωσση ελληνογαλλική εφημερίδα, *Ο Σωτήρ/Le Sauveur*, δημοσιογραφικό όργανο του Κωλέττη στο Ναύπλιο και ημιεπίσημο κυβερνητικό φύλλο, είχε προσλάβει, για τη σύνταξη των γαλλικών κειμένων, τον Jourdan, ένα από τα μέλη της ομάδας των σαινσιμονιστών, σύμφωνα με τη Δ. Προβατά³.

Αλλά και αργότερα, παρά τη βαυαρική παρουσία, με τη θεσμοθέτηση της διδασκαλίας της γαλλικής γλώσσας στη δημόσια εκπαίδευση το 1834-1836⁴, και ταυτόχρονα με τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης αποκλειστικά στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό (με βάση το πρόγραμμα του Βαυαρού Thiersch, ενισχύεται, αφενός, η διασύνδεση μεταξύ του νέου και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και, αφετέρου, οι Έλληνες, με διάυλο τη γαλλική γλώσσα, φωτίζονται από τα κείμενα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού που διδάσκονται στα σχολικά εγχειρίδια και επανα-υιοθετούν τις αρχαίες ελληνικές αξίες μέσα από μία διαδικασία επαναγνωριμίας με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, τον οποίο είχαν σχεδόν λησμονήσει στους καιρούς της αμάθειας και της σκλαβιάς⁵. Με αυτόν τον τρόπο η γαλλική γλώσσα και η παιδεία συνέβαλε καίρια στη δόμηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας⁶. Επιπλέον, Γάλλοι φιλέλληνες παιδαγωγοί, κάτοικοι του κράτους, επιδίδονταν στην οργάνωση ιδιωτικών σχολείων, παρά τα εμπόδια που συχνά συναντούσαν, ή δίδασκαν κατ' οίκον τα παιδιά της ελληνικής αστικής τάξης, διογκώνοντας τη γαλλική επιρροή και προσφέροντας μόρφωση υψηλού επιπέδου στους ελληνόπαιδες γεγονός που τους επέτρεπε να ενταχθούν στα ανώτερα πνευματικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας⁷.

Τελικός στόχος όλης αυτής της προσπάθειας των Γάλλων φιλελλήνων –αλλά και των Ελλήνων συνάμα– ήταν να αποδείξουν στον σύγχρονο κόσμο ότι δίκαια το νέο κράτος ανήκε στη Δύση, δίνοντάς του μια θέση στο πάνθεον του ευρωπαϊκού

¹ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 26.

² D. Provata, « La presse... », ό.π., σσ. 285-286.

³ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 26.

⁴ D. Provata, « Enseignement féminin et apprentissage du français en Grèce au XIXe siècle », *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde, Voix féminines, Ève et les langues dans l'Europe moderne*, n° 47-48, Décembre 2011-Juin 2012, σσ. 173-187 και ιδιαίτερα 176.

⁵ Στο ίδιο, σ. 283 και D. Provata, « Enseignement... », ό.π., σ. 176.

⁶ D. Provata, « Construction... », ό.π. σσ. 281-292.

⁷ D. Provata, « Enseignement... », ό.π., σσ. 177-179.

πολιτισμού. Ακόμα και αν ορισμένοι μελετητές, όπως η S. Basch, η S. Maufroy και η E. Βόγλη, διακρίνουν σε αυτήν την προσπάθεια την αναγωγή της Ελλάδας σε πεδίο πειραματισμού της δυτικής ουτοπίας¹ με την ανοχή της ελληνικής πολιτείας² ή προσάπτουν στη δυτικοποίηση της Ελλάδας την εξαφάνιση του εξωτισμού και τον εκφυλισμό του πνεύματος που είχε τροφοδοτήσει τον φιλελληνισμό³, η προσφορά των Γάλλων φιλελλήνων σε όλους τους τομείς που μόλις αναφέραμε καταδεικνύει ότι στην πραγματικότητα η συνεισφορά τους στη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους ήταν ανεκτίμητη.

Πώς και για ποιους λόγους έρχονται οι Γάλλοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα;

Εκτός από τους Γάλλους αξιωματικούς και στρατιωτικούς του *Maison* που έρχονται στην Ελλάδα ύστερα από επίσημη εντολή του Γάλλου μονάρχη, αξίζει να αναφέρουμε επιγραμματικά τους λόγους που ώθησαν τους «Μαχητές της Ελευθερίας» να έρθουν και να δώσουν τη ζωή τους στην Ελλάδα κατά την επαναστατική περίοδο, αλλά και τα δίκτυα μέσα από τα οποία διακινήθηκαν.

Σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του το φιλελληνικό κίνημα παρουσιάζει έναν συνδυασμό ανάμεσα σε αυθόρμητες πρωτοβουλίες και στην οργανωμένη δράση, κινητοποιώντας εξίσου άτομα και θεσμούς. Από την άνοιξη του 1821 μέχρι το τέλος του 1822, η πλειονότητα των εθελοντών Ευρωπαίων που καταφθάνουν στην Ελλάδα για να πολεμήσουν εθελοντικά στο πλευρό των Ελλήνων το κάνουν από προσωπική τους πρωτοβουλία. Με την οργάνωση των φιλελληνικών κοιμιτάτων, οι αποστολές σταδιακά αυξάνονται και βελτιώνεται η οργάνωσή τους. Στις 22 Νοεμβρίου 1822 αναχώρησε από τη Μασσαλία η μεγαλύτερη αποστολή αποτελούμενη από 132 εθελοντές, από τους οποίους 95 ήταν Γερμανοί⁴. Κατά τα επόμενα δύο έτη, 1823-1824, το κίνημα αποδυναμώθηκε αισθητά, λόγω της επιστροφής απογοητευμένων φιλελλήνων, με αποτέλεσμα οι αναχωρήσεις για την Ελλάδα να γίνουν πιο αραιές.

¹ S. Maufroy, ό.π., σ. 246. Σύμφωνα με την Μ. Ευθυμίου ακόμα και η θλιβερή καταστροφή του Τάγματος των Φιλελλήνων στο Πέτα αποτέλεσε πεδίο πειραματισμού νέων εθνικών και διεθνών πρακτικών. Βλ. σχετικά, Μ. Ευθυμίου, «Η μάχη του Πέτα, πεδίο πειραματισμού νέων εθνικών και διεθνών θεσμών και πρακτικών», στο *Ο Φιλελληνισμός από το 1821 έως σήμερα*, Πρακτικά συνεδρίου, Πέτα, έκδοση Δήμου Πέτα, 2009, σσ. 27-35.

² Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο τα συντάγματα της Ελλάδας είχαν χαρακτηριστεί «προσωρινά». Ε. Βόγλη, ό.π., σσ. 116-117.

³ S. Basch, ό.π., σσ. 177, 220, 364-365.

⁴ D. Barau, ό.π., σ. 43.

Από τα τέλη του 1824 μέχρι τον Οκτώβριο του 1827 το κίνημα γνώρισε τη μεγαλύτερη ανάπτυξή του μέσα από τη δράση των φιλελληνικών κοιμημάτων σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Δραστηριοποιημένες είτε για φιλανθρωπικούς είτε για πολιτικούς λόγους, όλες αυτές οι επιτροπές έγιναν σύντομα ο κινητήριο άξονας του φιλελληνικού ρεύματος¹.

Κατά την καποδιστριακή περίοδο, εντούτοις, δεν παρατηρείται ο ίδιος πρωτοεπαναστατικός φιλελληνικός ενθουσιασμός. Σύμφωνα με τον Γιάννη Κορινθίου και τη μελέτη του για τις μυστικές εταιρείες στην Ελλάδα, κατά την περίοδο αυτή, οι περισσότεροι από τους φιλέλληνες στρατιωτικούς κατέφθασαν στα Επτάνησα και στη συνέχεια διεκπεραιώθηκαν στην ελληνική επικράτεια για να ενταχθούν στον Αγώνα μέσω μυστικών ευρωπαϊκών πολιτικών οργανώσεων, οι οποίες διείσδυσαν και στην Ελλάδα². Επομένως, το πέρασμα των παλαιών αξιωματικών της Μεγάλης Στρατιάς προς τα διάφορα εθνικά και φιλελεύθερα κινήματα πραγματοποιείται μέσω μυστικών δικτύων, δικτύων στρατολόγησης ή μυστικών μαχητικών εταιρειών³. Πράγματι, μετά την πτώση του Ναπολέοντα, δεδομένου ότι οι εκπρόσωποι των φιλελεύθερων κινήματων δεν είχαν πια τη δυνατότητα να εκφραστούν, οδηγήθηκαν στην οργάνωση μυστικών εταιρειών, που δεν ήταν άλλο παρά παράνομα πολιτικά κόμματα. Η αντίδραση εναντίον της απολυταρχίας έπαιρνε έτσι τη μορφή διεθνούς συνωμοσίας στη βάση της οποίας βρισκόταν η ανερχόμενη αστική τάξη. Οι ισχυρότερες εταιρείες είχαν συγκροτηθεί στην Ιταλία, αλλά και στη Γαλλία, και στηρίζονταν σε επαναστατικά προγράμματα στα οποία είχαν μνηθεί μόνο τα ανώτατα στελέχη της ιεραρχίας τους⁴.

Στην Ελλάδα, ιδιαιτέρως δραστηριοποιήθηκε η «μεγάλη αναγεννητική εταιρεία» που στόχο της είχε να υλοποιήσει την ευρωπαϊκή παλιγγενεσία. Επιφανή μέλη της ήταν οι φιλέλληνες Church, Dentzel, Almeida, Pisa, Raybaud, ο Φαβιέρος, αλλά και ο Υψηλάντης και ο Καποδίστριας⁵. Πολλοί Έλληνες αγωνιστές και πρώην Φιλικοί είχαν σχέση με αυτή την εταιρεία. Οι «αναγεννητές» είχαν ως κύριο στόχο την επιβολή κοινοβουλευτικών καθεστώτων και διαφοροποιούνταν από τους πράκτορες που προωθούσαν τους στόχους των Μεγάλων Δυνάμεων και παρακολουθούσαν τους ίδιους τους φιλελεύθερους Ευρωπαίους, ενώ πολλές φορές εξέφραζαν αντικρουόμενα

¹ Το θέμα αναλύουμε διεξοδικά στη μεταπτυχιακή μας εργασία: Α. Tsagkaraki, ό.π.

² Γ. Κορίνθιος, «Οι μυστικές εταιρείες κατά την Καποδιστριακή περίοδο», *Παρνασσός*, Αθήνα, τόμος Λ, αριθ. 2, Απρίλιος-Ιούνιος 1988, σσ. 233-254.

³ W. Bruyère-Ostells, « Réseaux... », ό.π., σ. 1.

⁴ Γ. Κορίνθιος, ό.π., σ. 241.

⁵ Στο ίδιο, σσ. 233-254.

συμφέροντα μεταξύ τους¹. Κατά την καποδιστριακή περίοδο η εταιρεία διατηρούσε κομιτάτα στις κυριότερες ελληνικές πόλεις, αποστολή των οποίων ήταν να προωθήσουν τα διάφορα πολιτικά σχέδια στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

Επιπλέον, πολλοί από τους Γάλλους (και ιδιαίτερα τους Ιταλούς μαχητές) ήταν ως γνωστόν καρμπονάροι επαναστάτες. Αρκετοί ήταν τέκτονες και καρμπονάροι μαζί, ή και αναγεννητές, όπως ο Φαβιέρος και ο Thomas Gordon². Ειδικότερα, ο Φαβιέρος, μετά την αναχώρησή του από την Ισπανία, κατηγορήθηκε από τη γαλλική αστυνομία που τον παρακολουθούσε, ότι «ανήκε στη διεθνή συνωμοσία»³. Η διασύνδεση των καρμπονάρων με τον τεκτονισμό και τις φιλελεύθερες ιδέες είναι αδιαμφισβήτητη και έχει πολύ παλιές ρίζες. Κατά ορισμένους, ο καρμποναρισμός σε κάποια μορφή γεννήθηκε στην Ελλάδα ή στην Αίγυπτο⁴. Πολλοί καρμπονάροι ήταν στρατιωτικοί που στρατολογήθηκαν στις διάφορες πρωτεύουσες της Ευρώπης από εκπροσώπους του αρχηγού της οργάνωσης, στρατηγού Pere. Αρκετοί από αυτούς μετά την καταστολή των κινημάτων της Ισπανίας και της Νάπολης κατέφθασαν στην Ελλάδα, ορισμένοι παρακινημένοι από τον ίδιο τον Φαβιέρο⁵. Με τη δράση τους, μετά το 1815, η μεσογειακή Ευρώπη μεταβλήθηκε σταδιακά σε εστία επαναστατικών κινημάτων. Εντούτοις, η ελληνική διπλωματική ηγεσία, βιάστηκε εξ αρχής να αποσυνδέσει την Επανάσταση από τον καρμποναρισμό, θέλοντας να πείσει την Ευρώπη ότι ο Αγώνας διεξαγόταν για την ανεξαρτησία ενός χριστιανικού έθνους. Για τον ίδιο λόγο, φρόντισε να εφοδιάσει τη χώρα από την αρχή του Αγώνα με συνταγματικά κείμενα, αλλά και αργότερα να αποδεχτεί την εκλογή ενός ευρωπαϊού μονάρχη⁶.

Εκτός από την ένταξή τους σε πολιτικά φιλελεύθερα μυστικά σχήματα, οι περισσότεροι επιφανείς Γάλλοι φιλέλληνες στρατιωτικοί ήταν ελεύθεροι τέκτονες⁷, καθώς ως γνωστό οι μυστικές εταιρείες έλκουν την καταγωγή τους από τον τεκτονισμό⁸. Έτσι, αρκετοί από αυτούς οργανώθηκαν στην κάθοδό τους στην Ελλάδα

¹ Στο ίδιο, σ. 245.

² Y. Hivert-Messeca, ό.π. και W. Bruyère-Ostells, « Réseaux... » ό.π., σσ. 2-3. Γ. Κορίνθιος, ό.π., σσ. 247-248.

³ W. Bruyère-Ostells, « Réseaux... », ό.π., σ. 7.

⁴ Saint-Edme, *Constitution et organisation des Carbonari*, Paris, Brissot-Thivars, 1822, σ. 8.

⁵ W. Bruyère-Ostells, « Réseaux... », ό.π., σσ. 7-9.

⁶ Ε. Βόγλη, «΄Πολίτευμα Ευρωπαϊκόν΄: Απόψεις για το πολίτευμα των Ελλήνων κατά τον Αγώνα, 1821-1828», *Ελληνικά*, αριθ. 49, 1999, τεύχος 2, σσ. 347-365.

⁷ W. Bruyère-Ostells, « Réseaux... », ό.π., σ. 1.

⁸ Γ. Κορίνθιος, ό.π., σ. 241.

μέσα από τεκτονικές στοές, ιδιαίτερα στη Μασσαλία, όπως ήδη αναφέραμε¹. Ορισμένοι Γάλλοι μελετητές, όπως ο Walter-Ostells και ο Hivert-Messeca, μιλώντας για την Ελλάδα, υποστηρίζουν ότι ο φιλελληνισμός ήταν ρεύμα που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα ανάμεσα στους Αγγλο-Γάλλους τέκτονες². Ο Walter-Ostells ειδικότερα διακρίνει στο γεγονός ότι επίσημα ο τεκτονισμός δεν είχε εκφραστεί ανοικτά υπέρ του φιλελευθερισμού, τον λόγο για τον οποίο συγκροτήθηκαν οι παραπολιτικές, παρατεκτονικές, φιλελεύθερες οργανώσεις. Σύμφωνα με τον ίδιο, το μόνο ζήτημα για το οποίο εκφράστηκε θεσμοθετημένα ο τεκτονισμός ήταν το φιλελληνικό ζήτημα³. Το θέμα των Γάλλων τεκτόνων στρατιωτικών της Μεγάλης Στρατιάς που κατέφυγαν μετά την ήττα του Ναπολέοντα για πολιτικούς λόγους σε παρατεκτονικές οργανώσεις αναλύει και ο Quoy-Bodin εκφράζοντας παρόμοια άποψη⁴. Στην Κέρκυρα είχαν ήδη συσταθεί τρεις τεκτονικές στοές πριν από τον Αγώνα, οι οποίες ανέπτυξαν επαφές αργότερα με τη Φιλική Εταιρεία και συνέδραμαν την Επανάσταση⁵. Μια από αυτές, είχε συσταθεί από τους Δημοκρατικούς Γάλλους στρατιωτικούς του νησιού, οι οποίοι έβλεπαν στην κίνηση αυτή ένα έξυπνο μέσο για τη δημιουργία δεσμών μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων, για τον εκπολιτισμό των λαών, αλλά και την ενίσχυση της γαλλικής επιρροής⁶. Πολλοί από τους Γάλλους φιλέλληνες που συμμετείχαν στον Αγώνα σύχναζαν στη συνέχεια σε στοές που ιδρύθηκαν στο ελεύθερο ελληνικό έδαφος⁷, με βασικότερη τη «Στοά των Τέκνων της Σπάρτης και των Αθηνών» που συγκέντρωσε στρατιωτικούς του Φαβιέρου, αλλά και άλλες παρατεκτονικές οργανώσεις στο Ναύπλιο⁸.

Αλλά ποια ήταν τα κίνητρα των αγωνιστών αυτών; Οι λόγοι που υποκίνησαν τους φιλέλληνες και ιδιαίτερα τους Γάλλους που συμμετείχαν στον Αγώνα ήταν πολλαπλών ειδών. Αρχικά, στη διανόησή τους κυριάρχησε η αίσθηση του χρέους που ένιωθαν απέναντι στην αρχαία Ελλάδα, μήτρα του δυτικού πολιτισμού, όπως ήδη αναφέραμε, ενισχυμένη από την εικόνα του αρχαίου ήρωα πολεμιστή και του

¹ M. Grenet, « La loge et l'étranger : les Grecs dans la Franc-maçonnerie marseillaise au début du XIXe siècle », *Cahiers de la Méditerranée*, n° 72, 2006, σσ. 225-243.

² W. Bruyère-Ostells, « Réseaux... », ό.π., σσ. 153-169. Y. Hivert-Messeca, ό.π.

³ W. Bruyère-Ostells, ό.π., σ. 4. Επίσης, W. Bruyère-Ostells, « Le parcours d'officiers issus de la Grande Armée : une redéfinition des cultures politiques dans la première moitié du XIXe siècle ? », *Histoire, économie & société*, n° 2, 2008, σσ. 89-101.

⁴ J.-L. Quoy-Bodin, « Le militaire en Maçonnerie (XVIIIème-XIXème siècles) », *Histoire, économie et société*, 1983, 2e année, n° 4. σσ. 549-576.

⁵ B. Ducret, *Franc-maçonnerie et fondation de la Grèce*, σ. 5, Πηγή: www.academia.edu. [πρόσβαση Μάιος 2020]. Και Γ. Κορίνθιος, ό.π., σσ. 233-254.

⁶ J.-L. Quoy-Bodin, ό.π., σ. 570.

⁷ B. Ducret, ό.π., σ. 9.

⁸ W. Bruyère-Ostells, « Réseaux... », ό.π., σσ. 4, 7.

Κλέφτη-Αρματολού¹. Έπειτα, τα κίνητρά τους ήταν ρομαντικά με αναφορά στον εξωτισμό, στη λαϊκή εικόνα της Ελλάδας, στη μελαγχολία του παρελθόντος, στην ιδέα της ελευθερίας και της εθνικότητας, δεδομένης της συνέχειας των αρχαίων και των νέων Ελλήνων². Άλλοτε ήταν κίνητρα συμπόνιας και θαυμασμού για έναν λαό εναντίον του οποίου διαπραττόταν «ένας πόλεμος εξολόθρευσης» κατά τον Rouqueville³, ένας αγώνας του Δαβίδ ενάντια στον Γολιάθ. Επιπλέον, όπως πάλι αναφέραμε, η Επανάσταση είχε γίνει αντιληπτή ως ένα είδος σταυροφορίας ενάντια στην ημισέληνο, μια αποστολή σωτηρίας ενός χριστιανικού λαού από έναν βάρβαρο δυνάστη⁴. Σε αυτήν την ιδέα συσπειρώθηκαν κυρίως οι συντηρητικές δυνάμεις που είδαν την ελληνική υπόθεση ως «πόλεμο ιερό»⁵. Άλλοι, ιδιαίτερα οι στρατιωτικοί της Μεγάλης Στρατιάς, ως μισθοφόροι πολιτισμού, ένιωθαν την ανάγκη να διαδώσουν μέσα σε ένα πνεύμα σταυροφορίας και αδελφοσύνης τις αξίες της Γαλλικής Επανάστασης και της *Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* σε μη φωτισμένες χώρες⁶. Τέλος, υπήρχαν σαφώς και πολιτικοί λόγοι, όπως η δημιουργία ενός ελληνικού κράτους ως ανάχωμα στον ρωσικό επεκτατισμό στη Μεσόγειο, και κοινωνικο-οικονομικοί, όπως η δημιουργία αποικιών στο ελληνικό έδαφος⁷. Το εντυπωσιακό στην περίπτωση του φιλελληνισμού είναι ότι η ελληνική υπόθεση συνένωσε εκπροσώπους αντίθετων πολιτικών ρευμάτων που παρακινούμενοι από τα ανωτέρω ελατήρια εργάζονταν για έναν κοινό σκοπό: την επιτυχία του ελληνικού αγώνα⁸.

Έτσι, όπως αναφέραμε προηγουμένως, η Επανάσταση γρήγορα μεταφράστηκε σε κίνημα που απαντούσε στις φιλελεύθερες προσδοκίες των ευρωπαϊκών λαών που οραματίζονταν την αφύπνιση των διαφορετικών εθνοτήτων και συνεπαίρονταν από την ιδέα δημιουργίας ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού⁹. Ο Γάλλος στρατηγός Vaudoncourt, τελευταίος αρχηγός των επαναστατικών δυνάμεων στο Πεδεμόντιο, ενάντια στους Αυστριακούς, έγραψε σε έναν Έλληνα φίλο του: «Συμμερίζομαι τη γνώμη όλων των φωτισμένων ανθρώπων για την ανάγκη δημιουργίας ή διασφάλισης

¹ D. Barau, ό.π., σσ. 68-69.

² W. Bruyère-Ostells, « Le philhellénisme... », ό.π., σσ. 419-423. D. Barau, ό.π., σ. 69.

³ D. Barau, ό.π., σσ. 70-71.

⁴ D. Provata, « Regards... », ό.π., σ. 126. W. Bruyère-Ostells, « Le philhellénisme... », ό.π., σσ. 423-425. D. Barau, ό.π., σ. 67.

⁵ W. Bruyère-Ostells, « Le philhellénisme... », ό.π., σ. 424.

⁶ J.-L. Quoy-Bodin, ό.π., σ. 569. D. Barau, ό.π., σσ. 71-72.

⁷ D. Barau, ό.π., σ. 72.

⁸ W. Bruyère-Ostells, « Le philhellénisme... », σσ. 423-424.

⁹ D. Provata, « Regards... », ό.π., σ. 120.

της εθνικής συγκρότησης όλων των λαών»¹. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι οι μαχητές εναλλάσσονταν στα διάφορα κινήματα. Ειδικά, για τους μαχητές της Μεγάλης Στρατιάς ο Walter-Ostells αποφαίνεται ότι δεν τους ενδιέφερε η ανεξαρτησία της Ελλάδας καθ' εαυτή και τα σύνορά της, όσο η ελευθερία και η πάλη ενάντια στην απολυταρχία. Η πάλη αυτή αποτελεί κινητήρια δύναμη για τον ναπολιτάνο επαναστάτη Vincent Pisa και τον Πεδεμόντιο κόμη Santa Rosa που πεθαίνουν στην Ελλάδα². Την ίδια άποψη ασπάζεται και ο Γ. Κορινθίου, λέγοντας ότι οι ξένοι ενδιαφέρονταν κυρίως για την εκμετάλλευση των αναστατώσεων που θα προκαλούσε σε διεθνές επίπεδο η δημιουργία ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους³. Η Ελλάδα καθίσταται σταδιακά το νέο καταφύγιο των φιλελεύθερων μαχητών που δημιουργούν κατά την έκφραση του Walter-Ostells έναν «φιλελεύθερο αντι-κόσμο» ενάντια στην Ιερή Συμμαχία⁴. Αναμφίβολα, η επιτυχία του ελληνικού αγώνα ενίσχυσε τη δύναμη και τους οπαδούς του κόσμου αυτού βγάζοντάς τους από το περιθώριο. Ο ίδιος ο Φαβιέρος, μετά το τέλος της αποστολής του, έλαβε άφεση από τον Γάλλο μονάρχη και γύρισε θριαμβευτής στη Γαλλία⁵.

Άλλοι, νοσταλγοί της δόξας των ναπολεόντειων πολέμων⁶, δεν μπορούν να φανταστούν τη Γαλλία χωρίς τον Ναπολέοντα και αποχωρούν εξόριστοι ή αυτοεξόριστοι, αλλά πάντα έτοιμοι να υπηρετήσουν κάθε επαναστατική κίνηση⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Maurice Persat που διατρέχει όλα σχεδόν τα επαναστατικά κινήματα που του δίνουν «την ευκαιρία να συνεχίσει εντίμως τη στρατιωτική και πολιτική του καριέρα»⁸, της Ελλάδας συμπεριλαμβανομένης⁹. Γενικά, οι στρατιωτικοί της Μεγάλης Στρατιάς, οι οποίοι ακολούθως έλαβαν μέρος σε επαναστατικά κινήματα χαρακτηρίζονται πολιτικά, σύμφωνα με τη μελέτη του Walter-Ostells, ως ναπολεοντιστές, βοναπατριστές, φιλελεύθεροι, ρεπουμπλικάνοι και συνταγματικοί, στον αντίποδα του Μέτερνιχ και της Ιερής Συμμαχίας¹⁰. Η πλειονότητα των Γάλλων εθελοντών που κατέφθασαν στην Ελλάδα ήταν

¹ Όπως μεταφέρεται από επιστολή του Vandocourt στο W. Bruyère-Ostells, « Le philhellénisme... », ό.π., σ. 425.

² Στο ίδιο.

³ Γ. Κορινθίου, ό.π., σ. 239.

⁴ W. Bruyère-Ostells, « Le philhellénisme... », ό.π., σ. 423.

⁵ Στο ίδιο, σ. 427.

⁶ H. Mazurel, « Les guerriers... », ό.π., σσ. 59-61.

⁷ W. Bruyère-Ostells, « Le parcours... », ό.π., σ. 95.

⁸ D. Barau, ό.π., σσ. 60-61.

⁹ Το έργο του «ιδιότυπου» Maurice Persat αναλύεται στη μεταπτυχιακή μας εργασία: A. Tsagkaraki, ό.π., σσ. 21-38. Από τη συμμετοχή του στον ελληνικό Αγώνα άφησε απομνημονεύματα: M. Persat, ό.π.

¹⁰ W. Bruyère-Ostells, « Le parcours... », ό.π., σσ. 89-101.

στρατιωτικοί, οι οποίοι μετά το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων και την Παλινόρθωση των Βουρβόνων αποτάχθηκαν από τον γαλλικό στρατό και βρέθηκαν χωρίς απασχόληση, καταδικασμένοι στην αδράνεια. Κάποιοι από αυτούς κινούνταν ως μισθοφόροι, άεργοι που ζητούσαν εργασία σε διάφορους στρατούς, γιατί το μόνο που ήξεραν να κάνουν ήταν να πολεμούν. Οι πολεμιστές αυτοί, εκατοντάδες χιλιάδες και από διάφορα έθνη, τροφοδοτούμενοι από «τον μύθο του πολέμου», οδηγήθηκαν σε μια «πολεμική μετανάστευση», έναν «νομαδισμό πολεμιστών»¹, σύμφωνα με την έκφραση του H. Mazurel, αποτελώντας ένα μεταναστευτικό κύμα μαχητών, σε παγκόσμιο επίπεδο. Για μια ιδέα, για μια λέξη, πέθαιναν. Αυτή ήταν η αποστολή τους.

Η γαλλική επιρροή στον Ελληνικό Στρατό

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι πολιτισμικές μεταφορές μεταξύ της Ελλάδας και της Γαλλίας –από το ξέσπασμα της Επανάστασης μέχρι και τις αρχές της οθωνικής περιόδου– είναι ιδιαίτερα έντονες σε όλες τις εκφάνσεις των στρατιωτικών πτυχών. Η γαλλική επιρροή στον Ελληνικό Στρατό έχει σαφώς τις ρίζες της στην εποχή της Επανάστασης, όταν Γάλλοι φιλέλληνες στρατιωτικοί έρχονται να υπηρετήσουν τον Αγώνα της Ελευθερίας παρακινημένοι από δικά τους ρομαντικά, ανθρωπιστικά, χριστιανικά ή και φιλελεύθερα πολιτικά ελατήρια². Πρώτος απ' όλους ο Ελληνογάλλος³ Joseph Baleste, εκπαιδευτής των Ελλήνων στρατιωτικών στο στράτευμα του Δημήτριου Υψηλάντη στα Βέρβενα και στην Καλαμάτα και οι Γάλλοι φιλέλληνες του «Τάγματος των Φιλελλήνων» και του Ιου Συντάγματος Πεζικού του 1822⁴. Ακολουθεί ο επιφανέστερος όλων, Φαβιέρος, αρχηγός του Τακτικού Σώματος κατά τα 1825-1827, που οργανώνει το στράτευμα σύμφωνα με τα γαλλικά πρότυπα, με εκπαιδευτή τον Alexis Mailliet⁵, προσελκύνοντας λόγω της προσωπικότητάς του μεγάλο αριθμό Γάλλων φιλελλήνων στρατιωτικών που κατέφθασαν από την Ευρώπη.

¹ H. Mazurel, « Les guerriers... », ό.π., σσ. 53-62.

² D. Barau, ό.π., σσ. 37-76.

³ Υπό έκδοση είναι άρθρο μας με τίτλο: «Ο «Ελλην» Baleste: προσωπογραφία ενός ήρωα της Κρητικής Επανάστασης, ελληνογαλλικής καταγωγής», στο οποίο καταδεικνύεται με νέα τεκμήρια η καταγωγή του ήρωα.

⁴ Κ. Διαμαντής, *Δημήτριος Υψηλάντης (1793-1832) – Μέρος Α': Πληρεξούσιος του Γεν. Επιτρόπου της Αρχής*, χ.ε., Αθήνα 1966, σ. 100.

⁵ Ο Mailliet έθεσε σε λειτουργία το πρώτο στρατιωτικό σχολείο της Ελλάδας, που ο Βυζάντιος ονόμασε «Ελληνική Σχολή». Για τη μέθοδο της διδασκαλίας του, βλ. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία των κατά την Ελλην. Επανάστασιν εκστρατειών και μαχών και των μετά ταύτα συμβάντων, ων συμμετέσχεν ο Τακτικός Στρατός, από του 1821 μέχρι του 1833*, [εκδ. 1901], σσ. 94-95.

Οι περισσότεροι από αυτούς οργανώθηκαν στον «Λόχο των Φιλελλήνων» με αρχηγό τον Vincent Pisa¹. Συνολικά, οι Γάλλοι φιλέλληνες αξιωματικοί που συμμετείχαν στον Αγώνα υπολογίζονται γύρω στους 300, και από αυτούς οι 61 πέθαναν στην Ελλάδα². Σε αυτούς δεν συμπεριλαμβάνονται οι 915 Γάλλοι στρατιώτες που πέθαναν λόγω των ανθυγιεινών συνθηκών, στο στρατόπεδο της Γιάλοβας του στρατάρχη Maison³. Σημαντικότατο έργο επιτέλεσαν επιπλέον οι στρατηγοί Trézel και Gérard που ανέλαβαν την αρχηγεία του Ελληνικού Στρατού κατά την Καποδιστριακή περίοδο, απεσταλμένοι από τη γαλλική κυβέρνηση που χρηματοδοτούσε το ελληνικό στράτευμα με μηνιαίες χορηγίες μέχρι την Ιουλιανή Επανάσταση⁴. Ιδιαίτερα ο Gérard πάλεψε με ζήλο για την «τακτικοποίηση» των ατάκτων στρατευμάτων και θεωρείται ο εισηγητής του «Τυπικού Τάγματος» («bataillon modèle») σύμφωνα με τον Βακαλόπουλο⁵. Όλη αυτή η ομάδα των Γάλλων στρατιωτικών που αποδήμησαν στην Ελλάδα, είτε προσωρινά είτε μόνιμα, έδρασε αναμφισβήτητα ως κανάλι πολιτισμικής μεταφοράς της γαλλικής στρατιωτικής κουλτούρας προς την Ελλάδα. Η γαλλική επιρροή στον Ελληνικό Στρατό έφτασε στο απόγειό της, εντούτοις, με την εισδοχή Γάλλων αξιωματικών, από το εκστρατευτικό σώμα του στρατηγού Maison το 1828⁶. Σε όλα αυτά τα έτη, οι Γάλλοι αξιωματικοί οργάνωσαν το στράτευμα αφήνοντας ισχυρό αποτύπωμα σε όλους τους τομείς. Το έργο και ο ρόλος όλων των Γάλλων πολεμιστών, μαχητικών και μη, για την περίοδο 1821-1831, αναλύθηκε διεξοδικά, ανά περίοδο και ανά τομέα, στη μεταπτυχιακή μας εργασία⁷. Περιοριζόμαστε να πούμε ότι χάρη στις προσπάθειες των Γάλλων αξιωματικών συγκροτήθηκαν τα εξής Σώματα και Όπλα του Ελληνικού Στρατού: το Πυροβολικό από τον Voutier, το Ιππικό από τον St-Jean d'Angely, το Σώμα Οχυρωματοποιίας και Αρχιτεκτονικής (δηλ. το Μηχανικό) από τον Garnot, η Επιμελητεία από τον Saint-Martin, αργότερα, η Χωροφυλακή από τον Graillard και το Πυροσβεστικό Σώμα από τον Touret, ακόμα το Οπλοστάσιο από τον Arnaud, αλλά και η Σχολή Ευελπίδων στην πρώτη της μορφή (Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο στο Ναύπλιο) από τον Pauzié-Banne⁸.

¹ Στο ίδιο, σ. 144.

² Ε. Τράιμπερ, ό.π., σ. 137 και Η. Fornèsy, ό.π.

³ Οι στρατιώτες αυτοί ταφίσαν σε νεκροταφείο στη θέση «Στρογγυλό», έξω από την Πύλο. Π. Καλογεράκου, ό.π., σ. 19.

⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού, (1821-1954)*, ΔΙΣ, Αθήνα, 2005, σσ. 36-42.

⁵ Α. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1991, σσ. 275-276.

⁶ Ξ. Μπαλωτή, ό.π.

⁷ Βλ. Α. Tsagkaraki, ό.π.

⁸ Βλ. το ίδιο και ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π.

Οι στρατιωτικοί κανονισμοί της καποδιστριακής και οθωνικής περιόδου –και όχι μόνον αυτής–, βάσει των οποίων λειτούργησαν τα ανωτέρω Σώματα, αποτελούν ίσως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτού που ονομάζουμε «γαλλική επιρροή» στον Ελληνικό Στρατό. Ο Ελληνικός Στρατός συνέχισε να υιοθετεί γαλλικούς στρατιωτικούς κανονισμούς ακόμα και κατά τον 20ό αιώνα¹. Συγκεντρωτικά, μπορούμε να διακρίνουμε τις παρακάτω κατηγορίες στρατιωτικών κανονισμών και εγχειριδίων που ενίσχυσαν την όσμωση μεταξύ των δύο στρατιωτικών πραγματικοτήτων, της γαλλικής και της ελληνικής:

Εγχειρίδια που τυπώθηκαν στη Γαλλία, κανονισμοί και εγχειρίδια που αποτελούσαν πιστή μετάφραση αντίστοιχων γαλλικών, κανονισμοί που συντάχθηκαν με βάση τους αντίστοιχους γαλλικούς, χωρίς να αποτελούν πιστή μετάφρασή τους, εκδόσεις που έκαναν ευρεία ή αποκλειστική χρήση της γαλλικής βιβλιογραφίας, εγχειρίδια που μετέφεραν το πνεύμα του γαλλικού στρατιωτικού δόγματος και εγχειρίδια που χρησιμοποιούσαν ευρέως παραπομπές σε γαλλική ορολογία για την απόδοση των αντίστοιχων γαλλικών όρων². Συγκεκριμένα παραδείγματα των ανωτέρω κατηγοριών παρέχονται, χάρη στη μαρτυρία του Σωνιέρου, στην παρούσα εργασία. Ο ίδιος μάλιστα συμμετέχει στη μετάφραση ορισμένων από αυτούς.

Ακόμα πιο τρανταχτό παράδειγμα της γαλλικής επιρροής στο στράτευμα αποτελεί η χρήση του γαλλικού ποινικού στρατιωτικού κώδικα, ελλείψει ελληνικού, με απόφαση της Συνέλευσης της Επιδάουρου το 1822³. Το ίδιο ίσχυε και για όλα τα γαλλικά στρατιωτικά διατάγματα, με εξαίρεση τις τροποποιήσεις που πρότειναν ο Υπουργός Πολέμου και η Προσωρινή Κυβέρνηση⁴. Η γαλλική στρατιωτική νομοθεσία είχε τέτοια τύχη στην Ελλάδα, ώστε, ακόμα και μετά την πάροδο πολλών ετών, ο γαλλικός στρατιωτικός κώδικας συνέχισε να εφαρμόζεται στην Ελλάδα στην αρχική του μορφή, ενώ στη Γαλλία είχε ήδη τροποποιηθεί ή συμπληρωθεί. Ένδειξη της καθυστέρησης με την οποία αναθεωρείτο η ελληνική στρατιωτική νομοθεσία

¹ Βλ. Δ. Κατσικόστας, «Η αναδιοργάνωση των Ενόπλων Δυνάμεων και το έργο της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής Eyδoux», ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας (19^{ος}-20^{ος} αι)*, Αθήνα, ΔΙΣ, 2011, σσ. 59-76 και ειδικότερα σ. 65, υποσ. 26.

² Κατηγοριοποίηση που συγκροτεί, στο μεγαλύτερο μέρος της, ο αντισυνταγματάρχης Γ. Σκαλτσογιάννης, ιστορικός, στη μελέτη του για τους στρατιωτικούς κανονισμούς της Ανωτέρας Σχολής Πολέμου, η οποία όμως ισχύει και στη δική μας περίοδο. Γ. Σκαλτσογιάννης «Η Ανωτέρα Σχολή Πολέμου και η Γαλλική Στρατιωτική Αποστολή στην Ελλάδα (1925-1928)», ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας (19^{ος}-20^{ος} αι)*, Αθήνα, ΔΙΣ, 2011, σ. 135.

³ Νόμος 8 του Κώδικα των Νόμων, 1η Απριλίου 1822, *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, 1821-1832*, τόμος Α': *Πρακτικά του Βουλευτικού και προβουλευμένα της Α' Βουλευτικής περιόδου (1822-1823) και λοιπά δημόσια έγγραφα των ετών 1821, 1822, 1823*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1857, σσ. 154-156.

⁴ Παράγραφος (ια) του ίδιου νόμου, στο ίδιο.

αποτελεί η μαρτυρία του Πέτρου Κυράλη, γραμματέα του Στρατοδικείου, ο οποίος εξέδωσε το *Εγχειρίδιον των πολεμικών συμβουλίων ή Συλλογή ζητημάτων του Στρατιωτικού Δικαίου – Μεταφρασθέν εκ του γαλλικού*¹, στο οποίο μεταφράζει το λεξικό του Γάλλου νομικού Chénier, που προοριζόταν για χρήση από τα γαλλικά στρατιωτικά δικαστήρια. Στην εισαγωγή του έργου του και απευθυνόμενος στον βασιλιά Όθωνα, ο Κυράλης εξηγεί τους λόγους που τον οδήγησαν σε αυτή την εργασία και υποστηρίζει την ανάγκη για αναθεώρηση της στρατιωτικής νομοθεσίας. Ο Χρήστος Βυζάντιος συγκαταλέγεται στους πρώτους αξιωματικούς που είχαν το κουράγιο να συγκεντρώσουν όλους τους στρατιωτικούς νόμους και τα διατάγματα που εφαρμόζονταν εκείνη την εποχή. Για τον σκοπό αυτόν, δημοσίευσε το 1853 τη *Συλλογή στρατιωτικών νόμων και διατάξεων* που κυκλοφόρησαν από το 1821 έως το 1853². Η παράδοση αυτή συνεχίστηκε για πολλές δεκαετίες, ενώ δεν έλειπαν τα προβλήματα επικοινωνίας λόγω της πολυεθνικής σύνθεσης των Πολεμικών Συμβουλίων, όπως αποκαλύπτουμε στην παρούσα εργασία. Ο Σωνιέρος υπήρξε και ο ίδιος για αρκετό διάστημα πρόεδρος του Β΄ Πολεμικού Συμβουλίου και μελέτησε σε βάθος τη σχετική γαλλική στρατιωτική νομοθεσία.

Η παρουσία των Γάλλων στο στράτευμα και το εύρος της επιρροής που αναπτύχθηκε, αναμφισβήτητα, καλλιέργησε και τη γαλλοφωνία των στρατιωτικών, και συνεπώς τη γαλλική γλωσσομάθεια. Τόσο το Ναύπλιο όσο και η Αθήνα εξελίχθηκαν σε κέντρα πολυπολιτισμικού, ευρωπαϊκού πολιτισμού μέσω της γαλλικής γλώσσας και της γαλλοφωνίας³, που βρήκε ευρεία αποδοχή στη νέα, καλλιεργημένη, ελληνική αστική τάξη, για την οποία η χρήση της γαλλικής γλώσσας ήταν ένδειξη ότι ο ομιλών ανήκε σε ανώτερη κοινωνική τάξη⁴. Στους κόλπους της εντάσσονται αναμφίβολα και οι στρατιωτικοί πολλοί από τους οποίους είχαν μετεκπαιδευτεί στη Γαλλία⁵ και αρκετοί από τους οποίους παρήγαγαν γαλλικά συγγράμματα, όχι μόνο στρατιωτικού περιεχομένου, αλλά ακόμα και λογοτεχνικού⁶.

¹ Π. Κυράλης, *Εγχειρίδιον των πολεμικών συμβουλίων ή Συλλογή ζητημάτων του Στρατιωτικού Δικαίου – Μεταφρασθέν εκ του γαλλικού*, Αθήνα, χ.ε., 1851.

² Χ. Βυζάντιος *Συλλογή στρατιωτικών νόμων και διατάξεων. Από το 1821 μέχρι του 1853*, Αθήνα, χ.ε., 1853.

³ Βλ. Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σσ. 19-27.

⁴ D. Provatá, «Enseignement...», ό.π., σ. 176. Επίσης, D. Provatá, «Construction...», ό.π., σ. 281.

⁵ Για παράδειγμα οι αξιωματικοί του Σώματος Μηχανικού. Βλ. Σ. Παπαγεωργίου, *Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια – Δομή, οργάνωση και λειτουργία του Στρατού Ξηράς της Καποδιστριακής περιόδου*, Αθήνα, Εστία, 1986, σσ. 179-194.

⁶ Για παράδειγμα ο λοχαγός Βασίλειος Νικολαΐδης που δημοσιεύει *εθνικό ποίημα* το 1880 στην εφημερίδα *Αιών*, όπως αναφέρεται στο D. Provatá, «Écrire en français en Grèce au XIXe siècle»,

Ενδεικτικό της επιρροής της γαλλικής γλώσσας είναι η θέση που καταλαμβάνει η εκμάθηση των γαλλικών στην πρώτη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, όπου η ύλη των γαλλικών ήταν διπλάσια από εκείνη των ελληνικών το 1832¹. Αλλά και αργότερα, κατά την οθωνική περίοδο, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σωνιέρου, συγκροτήθηκε και λειτούργησε στους κόλπους του στρατεύματος σχολείο γαλλικής μετάφρασης για τους Έλληνες αξιωματικούς, όπως θα καταδείξουμε σε σχετικό κεφάλαιο της εργασίας, γεγονός που ευνόησε τη μετάφραση των στρατιωτικών εγχειρίδιων και διαταγών από τους αξιωματικούς και σε αυτή την περίοδο.

Μέσα από αυτή την προσπάθεια, και χρησιμοποιώντας ως όχημα πάντα τη γαλλική γλώσσα που λειτουργεί διαχρονικά ως *lingua franca*², οι αξιωματικοί συμβάλλουν και αυτοί –στον βαθμό που τους αναλογεί– στην οικοδόμηση της εθνικής ταυτότητας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους³. Συνδεδεμένη με τη νίκη του ανθρωπισμού ενάντια στον δεσποτισμό και την καταπίεση, η γαλλική γλώσσα γίνεται το μέσον με το οποίο εισάγονται στον ελληνικό κόσμο οι αξίες της ελευθερίας και της ισότητας, η ιδέα της αντίστασης στην καταπίεση και της δικαιολογημένης επανάστασης⁴, αξίες που σφυρηλάτησαν ακόμα πιο ισχυρά το φιλελεύθερο πολιτικό φρόνημα των αξιωματικών, οδηγώντας στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου, αλλά και στις μετέπειτα στάσεις κατά του «τυράννου» Όθωνα⁵. Τη γαλλική επιρροή οι αξιωματικοί, συνειδητά ή ασυνείδητα, τη μεταφέρουν στην καθημερινή τους ζωή: διαβάζουν αδιάλειπτα τον γαλλόφωνο Τύπο, αλλά και γαλλικά βιβλία και μεταφράσεις τους που κατακλύζουν την Ελλάδα τον 19ο αιώνα, ακόμα και σε βιβλιοθήκες, και παρακολουθούν γαλλικές παραστάσεις, μερικές από τις οποίες, οι πιο επιφανείς τις οργανώνουν στις οικίες τους⁶. Όλα τα ανωτέρω αποτελούν βασικά αγαθά που λειτουργούν ως οχήματα πολιτισμικής διαμεσολάβησης μεταξύ των δύο πολιτισμών⁷. Μέσα στο περιβάλλον αυτό, ο Σωνιέρος αποτελεί μοναδικό παράδειγμα γαλλόφωνου

Nouvelles du Sud, Les écrivains grecs de langue française, n° 13, Novembre-Décembre-Janvier 1990, σσ. 13-25.

¹ Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, 1828-1834*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000, σ. 99.

² M. van Strien-Chardonneau – M.-C. Kok Escalle, « Le français langue seconde, langue de la relation intime, de la relation à soi et à l'autre », in Srien-Chardonneau, Madeleine van – Marie-Christine Kok Escalle (eds.), *French as Language of Intimacy in the Modern Age. Le français, langue de l'ultime à l'époque moderne et contemporaine*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2017, σσ. 23, 32-33.

³ D. Provata, « Enseignement... », ό.π., σ. 176 και D. Provata, « Construction... », ό.π., σσ. 281-292.

⁴ D. Provata « Construction... », σσ. 281-292 και ειδικότερα 282.

⁵ Βλ. Τ. Γεροζήσης, ό.π.

⁶ Βλ. Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σσ. 19-27.

⁷ M. Espagne, ό.π., σσ. 8-9, 30.

αναγνώστη, δεδομένου ότι διάβασε αναρίθμητα γαλλικά έντυπα, εφημερίδες και βιβλία, όπως θα καταδείξουμε στο σχετικό κεφάλαιο.

Γενικά, η γαλλική επιρροή στον Ελληνικό Στρατό συντηρήθηκε για πολλές δεκαετίες με δύο τρόπους: μέσω της αποστολής Ελλήνων αξιωματικών στο εξωτερικό για σπουδές, αλλά και μέσω των γαλλικών στρατιωτικών αποστολών που έφτασαν στην Ελλάδα σε τακτά χρονικά διαστήματα για οργανωτικούς σκοπούς.

Αρχικά, έγινε προσπάθεια για αποστολή ελληνοπαίδων στη Γαλλία για σπουδές ήδη από την περίοδο της Επανάστασης. Ο D. Barau αναφέρεται σε 19 συνολικά παιδιά που απεστάλησαν στον Παρίσι, πολλά από τα οποία ήταν παιδιά αγωνιστών, όπως ο Νικόλας Κανάρης. Ένας από τους εμπνευστές της ιδέας ήταν ο J. G. Eynard, ο οποίος θεώρησε ότι έπρεπε να προτιμηθούν τα παιδιά των οπλαρχηγών γιατί με αυτόν τον τρόπο θα ενισχυόταν το κουράγιο των Ελλήνων, θα μεταφέρονταν, στη συνέχεια, τα χρηστά ήθη στην Ελλάδα, αλλά και η κοινή γνώμη στο Παρίσι με την παρουσία των παιδιών των Αγωνιστών θα ήταν σε διαρκή κινητοποίηση¹. Αλλά και αργότερα, οι Γάλλοι επέλεξαν και προσέλκυσαν ελληνόπαιδες, τους οποίους θα φρόντιζε η γαλλική κυβέρνηση να εκπαιδεύσει. Συγκεκριμένα, ύστερα από εισήγηση του De Valmy, συμφωνήθηκε, τον Μάρτιο του 1829, να οδηγηθούν στη Γαλλία νέοι ηλικίας 16 με 20 ετών, προερχόμενοι από τις σημαντικότερες ελληνικές οικογένειες, νέοι οι οποίοι θα εκπαιδούνταν στο Μηχανικό και στο Πυροβολικό. Ο ίδιος ο Maison είχε γράψει στον Κ. Δεληγιάννη ότι ήταν πρόθυμος να αποστείλει στη Γαλλία τους γιους του για εκπαίδευση, καθώς θεωρούσε την προσέλκυση ελληνοπαίδων έναν τρόπο εκπολιτισμού της Ελλάδας, αλλά και ένα μέσο «αποκατάστασης της [γαλλικής] επιρροής»². Την επιρροή αυτή κράτησαν έπειτα ισχυρή τα γαλλικά ιδιωτικά σχολεία που ιδρύθηκαν στην Ελλάδα, τα οποία φιλοξενούσαν στις τάξεις τους πολλά από τα παιδιά των αγωνιστών, όπως ακριβώς συνέβη με τις κόρες του Σωνιέρου.

Από την άλλη, οι συνεχείς πραγματοποιήσεις, μέχρι τα τέλη του 1920, γαλλικών στρατιωτικών αποστολών –σε συνδυασμό και με τις συνεχείς μετεκπαιδεύσεις Ελλήνων αξιωματικών στη Γαλλία– κράτησαν ζωντανό το γαλλικό πνεύμα στον Ελληνικό Στρατό και διαμόρφωσαν ισχυρούς πολιτικούς και στρατιωτικούς δεσμούς

¹ D. Barau, « La dimension éducative du mouvement philhellène », *Revue d'histoire du XIXe siècle*, n° 39, 2009, σσ. 79-94.

² Δ. Θεμελή-Κατηφόρη, ό.π., σσ. 84-85 και Π. Σπυρόπουλος, «Η επίδραση της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής στη διαμόρφωση της ελληνικής στρατηγικής σκέψης (1830-1939)», ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας (19^{ος}-20^{ος} αι)*, Αθήνα, ΔΙΣ, σσ. 167-193, ειδικότερα σ. 176.

μεταξύ της Ελλάδας και της Γαλλίας¹. Οι αποστολές αυτές ανέλαβαν την εκπαίδευση και την οργάνωση του Ελληνικού Στρατού και βοήθησαν να χορηγηθούν δάνεια και εξοπλισμός από τη Γαλλία². Επιπλέον, οι περισσότεροι κανονισμοί συνέχισαν να είναι γαλλικοί, ακόμα και μέχρι τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ και η Ανώτατη Σχολή Πολέμου ιδρύθηκε και αυτή από Γάλλους αξιωματικούς³. Παράλληλα, οι αξιωματικοί που μετεκπαιδεύτηκαν στη Γαλλία επηρέασαν τη διαμόρφωση της ελληνικής στρατηγικής σκέψης και δεν είναι τυχαίο ότι ανέλαβαν μείζονος σημασίας αξιώματα στον στρατό, την πολιτική, ακόμη και τη δικαστική εξουσία.

Όλα τα ανωτέρω παραδείγματα τεκμηριώνουν το γεγονός ότι στον τομέα των στρατιωτικών σχέσεων μεταξύ της Ελλάδας και της Γαλλίας υπάρχει μια αλληλεπίδραση σχεδόν διαχρονική και βαθιά, καθώς και ότι η συγκρότηση της στρατιωτικής επιστήμης στη νεότερη Ελλάδα δέχθηκε αλληπάλληλες πολιτισμικές μεταφορές από τη Γαλλία, φορείς των οποίων υπήρξαν οι στρατιωτικές ομάδες των δύο χωρών.

Η μετεξέλιξη της στρατιωτικής κοινωνικής τάξης κατά την οθωνική περίοδο

Η διάδραση αυτή ανακόπηκε απότομα με την οθωνική διακυβέρνηση. Με την άφιξη της βαναρικής αντιβασιλείας στην Ελλάδα, το 1833, κατέφθασαν 3.500 Βαυαροί στρατιωτικοί. Η βαναρική διοίκηση με δύο διατάγματα διέλυσε τα «άτακτα στρατεύματα», δηλαδή τα Ελαφρά Τάγματα, στέλνοντας του αγωνιστές στα σπίτια τους⁴. Σύμφωνα με τον Γεροζήση, 10.000 ή 15.000 στρατιωτικοί βρέθηκαν στον δρόμο: Το γεγονός αυτό ήταν τραγικό για τους πολεμιστές που προέρχονταν από τις μη ελεύθερες περιοχές, οι οποίοι ήταν και οι περισσότεροι. Διατηρήθηκε μόνο ένα σώμα 2.000 πολεμιστών (10 τάγματα ακροβολιστών και 110 αξιωματικοί) και η Χωροφυλακή, αποτελούμενη από 1.200 άτομα και 50 αξιωματικούς⁵. Αποτέλεσμα της διάλυσης του στρατεύματος ήταν η έκρηξη της ληστοκρατίας, όπως είχε προβλέψει ο Καποδίστριας, καθώς δεν είχε λυθεί παράλληλα το θέμα της διανομής

¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις...*, ό.π., σσ. VIII-IX.

² Δ. Κατσικώστας, ό.π., σσ. 59-76.

³ Γ. Σκαλτσογιάννης, ό.π., σσ. 126-148.

⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σσ. 80-81

⁵ Τ. Γεροζήσης, ό.π., σσ. 77-78.

των γαιών στους αγωνιστές. Αυτές διανεμήθηκαν μόνο σε ορισμένους παλαιούς αρχηγούς προκειμένου να τους προσεταιριστεί το Παλάτι. Από αυτούς που βρέθηκαν χωρίς απασχόληση, άλλοι έφυγαν στις μη ελεύθερες περιοχές, και άλλοι, τραυματισμένοι ή ηλικιωμένοι για να γίνουν ληστές, ζητιάνευαν ή έκαναν θελήματα για να ζήσουν ή ακόμα κτυπούσαν τις πόρτες των ισχυρών ζητώντας βοήθεια¹.

Ύστερα από γενικευμένες αντιδράσεις, οι Βαυαροί δέχθηκαν τη δημιουργία επιτροπής από γνωστούς στρατιωτικούς, για να εξετάσει την κατάσταση των καπεταναίων και αξιωματικών αγωνιστών. Η επιτροπή αυτή όφειλε να εξετάσει την αρχαιότητα, τους βαθμούς, τις διάφορες προαγωγές, τις οικονομικές απαιτήσεις, την υπηρεσία στη διάρκεια της Επανάστασης και άλλα στοιχεία. Παράλληλα, με διάταγμα της 25ης Φεβρουαρίου διαλύθηκε το Τακτικό Σώμα και καθορίστηκε η μορφή του νέου Τακτικού Στρατού: 6.870 στρατιωτικοί και 237 αξιωματικοί, η πλειονότητα των οποίων ήταν Βαυαροί². Η συμμετοχή των Ελλήνων αξιωματικών ήταν μικρή και περιθωριακή, ιδιαίτερα στο Μηχανικό και στο Ιππικό. Ο Σωνιέρος ήταν από τους «τυχερούς» που παρέμειναν στο στράτευμα, αλλά από τους λίγους άτυχους που δεν έλαβαν γαίες. Την ίδια χρονιά, σχηματίστηκε ο «Λόχος των Βετεράνων» στη θέση του «Ταξιαρχικού Σώματος», που είχε συγκροτήσει ο Καποδίστριας, με τη βοήθεια των Γάλλων, και στη συνέχεια η «Ελληνική Φάλαγγα» που συγκέντρωσε καπεταναίους και αξιωματικούς, που δεν είχαν ενταχθεί στον κυρίως στρατό, αν αποδείκνυαν τη συμμετοχή τους στην Επανάσταση. Εξού και η πληθώρα των σχετικών πιστοποιητικών που συντάχθηκαν εκείνη την εποχή³. Αργότερα συγκροτήθηκαν η Εθνοφυλακή και η Οροφυλακή, αμιγώς από Έλληνες αγωνιστές⁴.

Η άφιξη των Βαυαρών στρατιωτικών και η αναδιοργάνωση του στρατού σήμαινε βέβαια τη αποχώρηση του τμήματος του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος που βρισκόταν ακόμη στην Ελλάδα, καθώς και των Γάλλων εκπαιδευτών, αξιωματικών και υπαξιωματικών⁵. Οι Βαυαροί προσπάθησαν να εξαφανίσουν την ελληνογαλλική στρατιωτική παράδοση και να την αντικαταστήσουν με τη βαυαρική στρατιωτική

¹ Στο ίδιο, σ. 78.

² Στο ίδιο, σ. 79. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σσ. 82-83.

³ Τ. Γεροζήσης, ό.π., σ. 80.

⁴ Για την οργάνωση του στρατού στην περίοδο 1833-1843, βλ. περισσότερο, Δ. Μαλέσης, *Ο ελληνικός στρατός στην πρώτη οθωνική δεκαετία (1833-1843). Πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 1992.

⁵ É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome II, σ. 106.

σκέψη και νοοτροπία. Στη Σχολή Ευελπίδων η επίσημη αλληλογραφία στη γαλλική γλώσσα αντικαταστάθηκε από τη γερμανική. Ο ίδιος ο Σωνιέρος μάς ενημερώνει ότι στους κόλπους του στρατεύματος συγκροτήθηκε σχολείο για την εκμάθηση της γερμανικής. Όπως, όμως, διαπιστώνει ο Γεροζήσης στον τομέα αυτόν οι Βαυαροί απέτυχαν οικτρά. Η γαλλική γλώσσα είχε τόσο βαθιές και μακρόχρονες ρίζες από την εποχή του Φαβιέρου και του Maison που ήταν αδύνατο να εξαλειφθούν¹. Η δύναμή της ενισχυόταν από το γεγονός ότι πολλοί Έλληνες ηγέτες ομιλούσαν την ελληνική, αλλά δεν ήξεραν να τη γράφουν σε τέτοιο επίπεδο όπως έγραφαν τη γαλλική (π.χ. ο Καποδίστριας, ο Κωλέττης), το ίδιο και ο Σωνιέρος, απλός Επτανήσιος αξιωματικός. Το φαινόμενο αυτό, σε συνδυασμό με το ότι η γαλλική αποτελούσε ακόμη τη *lingua franca*, ίσως να συντέλεσε ώστε η επίσημη αλληλογραφία προς το Παλάτι να συντάσσεται στη γαλλική γλώσσα. Πράγματι, πολλά από τα αιτήματα της οικογένειας Σωνιέρου προς τον Όθωνα είναι στη γαλλική.

Η ισχυρότερη μαρτυρία της γαλλικής επιρροής στο στράτευμα είναι εντούτοις η νομοθεσία: Το 1851, υπό τη συνεχή πίεση των στρατιωτικών, η Βουλή ψήφισε τον νόμο ΡΟΗ΄ «Περί καταστάσεως των αξιωματικών του στρατού». Ο νόμος αυτός που προέβλεπε τις καταστάσεις της ενέργειας, διαθεσιμότητας, αργίας, απόταξης και αποστρατείας, ήταν ακριβής μετάφραση και αντιγραφή του «Νόμου Sault-Paixhans» της 19ης Μαΐου 1834 και εφαρμόστηκε στην Ελλάδα ως το 1928, επηρεάζοντας τη στρατιωτική νομοθετική πρακτική σε πολλά θέματα². Αλλά και αργότερα, νόμος του 1852 καθόριζε την αρμοδιότητα και θέματα των Στρατοδικείων που εφαρμόζαν γαλλικούς ακόμα κανονισμούς³. Και αυτό γιατί η γαλλική γλώσσα χρησιμοποιούνταν πάντα, η γαλλική παρουσία ήταν ακόμα ζωντανή, λόγω των Γάλλων ιδρυτών του στρατού. Επιπλέον, τη δεκαετία του 1850 ο οπλισμός του Πεζικού και του Πυροβολικού ήταν γαλλικός⁴. Παρά τη βαυαρική παρουσία, και τους λιγοστούς φιλέλληνες πολεμιστές που είχαν απομείνει στην Ελλάδα την ίδια περίοδο⁵, «η ξένη επιρροή η πιο δυνατή, ήταν η γαλλική»⁶.

¹ Τ. Γεροζήσης, *ό.π.*, σ. 80.

² Στο ίδιο, σ. 126.

³ Στο ίδιο, σ. 127.

⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, *ό.π.*, σ. 147.

⁵ Η εφημερίδα *Ήλιος* στο φύλλο της 10ης Ιανουαρίου 1858, αναφερόμενη στους φιλέλληνες που διαβιούσαν εκείνη τη στιγμή στην Ελλάδα, αναφέρει μόλις 19 φιλέλληνες (αριθ. φύλ. 148). Το 1860, ο Ερρίκος Φορνέζι αναφέρει μόλις 16. Η. Fornèsy, *ό.π.*

⁶ Τ. Γεροζήσης, *ό.π.*, σ. 106.

Τα προβλήματα στο στράτευμα ξεκίνησαν όταν από την αρχή η αντιβασιλεία έδειξε την πρόθεσή της να κυβερνήσει κατά τρόπο τυραννικό, στηριζόμενη στον βαυαρικό στρατό¹. Την κατάσταση επέτεινε το γεγονός ότι ο βασιλιάς απένειμε τους βαθμούς των αξιωματικών, διάταξη που όριζε το Σύνταγμα του 1844, αλλά εφαρμόστηκε μέχρι και το 1861². Από πολιτικής άποψης, την περίοδο αυτή διακρίνονται δύο κατηγορίες αξιωματικών: εκείνοι που είχαν λάβει μέρος στην Επανάσταση, μέσα στους οποίους εντάσσονταν και οι φιλέλληνες του Αγώνα, και εκείνοι που την είχαν ζήσει σε παιδική ηλικία. Οι πρώτοι ασχολούνταν με την πολιτική και ανήκαν στα τρία κόμματα, οι πιο πολλοί στο ρωσικό και το γαλλικό. Οι δεύτεροι είτε δεν ασχολούνταν με την πολιτική είτε ανήκαν στον θρόνο³. Όπως και να έχει, οι περισσότεροι Έλληνες αξιωματικοί είχαν φρονήματα δημοκρατικά, καθώς προέρχονταν από λαϊκά στρώματα, γι' αυτό και τα δημοκρατικά συντάγματα ήταν κύρια απαίτηση του στρατού και των εκπροσώπων του, ακόμα και όταν αυτοί δεν προέβαλλαν την κατάργηση της βασιλείας⁴. Και δεν θα μπορούσε να είναι αλλιώς, καθώς το στράτευμα που είχε ανατραφεί στη γαλλική επιρροή έβρισκε στη γαλλική γλώσσα και κουλτούρα το συνώνυμο της ελευθερίας⁵. Ο Σωνιέρος δεν θα αποτελέσει εξαίρεση της εποχής του, πόσο μάλλον λόγω του γεγονότος ότι ήταν Ελληνογάλλος. Μάλιστα, εξορίστηκε στην Τρίπολη ως αντιμοναρχικός.

Έτσι εξηγείται γιατί η εμμονή του Όθωνα στη μη παραχώρηση Συντάγματος προκάλεσε την πρώτη επέμβαση των στρατιωτικών δυνάμεων στην Ελλάδα. Για πρώτη φορά ο στρατός και ο ένοπλος λαός ενώθηκαν για έναν κοινό σκοπό, την κατάλυση της βαυαρικής απολυταρχίας. Πολλοί Βαυαροί, εκτός από τους «αρχαίους φιλέλληνες», απομακρύνθηκαν από το στράτευμα⁶. Με την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου εγκαινιάστηκαν όμως οι επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας, οι οποίες απέκτησαν μεγάλη συχνότητα στις αρχές του 20ού αιώνα. Η επόμενη παρέμβαση ήταν καταλυτική: τη νύκτα της 10ης Οκτωβρίου 1862 ο λαός και στρατός των Αθηνών επαναστάτησαν και κήρυξαν τον Όθωνα έκπτωτο του ελληνικού θρόνου⁷.

¹ Στο ίδιο, σ. 83.

² Στο ίδιο, σ. 127.

³ Στο ίδιο, σ. 105.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 70, 76.

⁵ Α. Κοραΐς, *Ατακτα*, τόμος Β', Εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Παρίσι, 1829, σ. 90.

⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 92.

⁷ Δ. Σμοκοβίτης, ό.π., σ. 287.

Κεφάλαιο 2

Χτίζοντας τη βιογραφία ενός Επτανήσιου Ελληνογάλλου αξιωματικού

Μέσα σε αυτό το πολυσύνθετο στρατιωκοινωνικό πλαίσιο, επιχειρούμε στη διατριβή μας να εξιστορήσουμε «την ιστορία της ζωής» του Σωνιέρου. Επομένως, είναι σημαντικό να δούμε τι είναι και πώς δομείται μια βιογραφία, σε μια προσπάθεια να συγκροτήσουμε επιστημονικότερα τη δική μας μελέτη.

Είδος ιστορίας που έχει ως αντικείμενο τη ζωή ενός μόνο ατόμου¹, η βιογραφία διακρίνεται σε λογοτεχνική και ιστορική², καθαρά ιστορικό είδος που απαιτεί τη σύνθεση πηγών³. Αν και δανείζεται από το μυθιστόρημα το αντικείμενό της –τον άνθρωπο και τη ζωή του–, είναι από την Ιστορία που αντλεί τις μεθόδους της, της έρευνας⁴ και της παρατήρησης: η δύναμη της αξιοπιστίας της είναι οι πηγές της⁵. Στο πέρασμα του χρόνου, εντούτοις, η ιστορία της ιδιωτικής ζωής, η ιστορία του ατόμου, δηλαδή η «μικρο-ιστορία», δεν γνώρισαν πάντα την ίδια ανάπτυξη με την καθ' αυτή Ιστορία⁶. Η βιογραφία θεωρήθηκε μάλιστα σαν ένα υποείδος της Ιστορίας, τόσο στη Γαλλία όσο και την Ισπανία και την Ιταλία, όπου ο τόνος δόθηκε στη μελέτη περισσότερο κατηγοριών ατόμων ανδρών και γυναικών, και λιγότερο μεμονωμένων ατόμων, τα οποία προτιμήθηκαν μόνο όταν επρόκειτο για σπουδαίες προσωπικότητες⁷. Ο Diderot, για παράδειγμα, δεν τη θεωρούσε ικανή να αποδώσει την πραγματικότητα της ζωής, αλλά απέδιδε στη βιογραφία μια διδακτική διάσταση, ακολουθώντας την αντίληψη του Πλουτάρχου, καθώς φέρνει στο φως τις δημόσιες αρετές αλλά και τις προσωπικές αδυναμίες του ατόμου. Η αντίληψη αυτή επικρατούσε και τον 19ο αιώνα, όπου μεθοδολογικά κύριος στόχος της βιογραφίας έγινε ο τονισμός μόνο των γεγονότων που θεωρούνταν σημαντικά και που ενείχαν μια δημόσια πτυχή, εις βάρος της προσωπικής διάστασης. Τη μέθοδο αυτή ακολούθησαν

¹ Όπως την προσδιορίζει ο Γάλλος Littré στο L. Avezou, ό.π., σ. 19.

² Για τις διαφορές των δύο, βλ. J. Hytier, « Le roman de l'individu et la biographie », *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, n°19, 1967, σσ. 87-100.

³ L. Avezou, ό.π., σ. 24.

⁴ L. Giovanni, « Les usages de la biographie », *Annales. Economies, sociétés, civilisations*, n° 6, 1989, σ. 1325.

⁵ J. Hytier, ό.π., σσ. 93-99.

⁶ L. Avezou, ό.π., σσ. 13-24 και ειδικότερα σ. 16.

⁷ B. Barrassar, ό.π., σσ. 89-95.

τα Annales στη Γαλλία που βιογραφούσαν με χρονολογική σειρά «μεγάλες προσωπικότητες»¹, καθιερώνοντας το είδος.

Η ανανέωση του ενδιαφέροντος για τη βιογραφία, που εκδηλώθηκε στη δεκαετία του 1970 στη Γαλλία, εγγράφεται στο ευρύτερο πλαίσιο ανάπτυξης της έρευνας γύρω από το άτομο και την ατομικότητα². Ειδικότερα, εκτός από την Ιστορία και η ψυχανάλυση άσκησε ιδιαίτερη επιρροή στην ιστορική βιογραφία³. Ένα πρώτο έργο που γνώρισε σημαντική επιτυχία ήταν η βιογραφία του Λουδοβίκου ΙΔ΄ από τον Αμερικανό συγγραφέα P. Murray Kendall, που εκδόθηκε από τον οίκο Arthème Fayard το 1974. Έκτοτε, το είδος της ιστορικής βιογραφίας γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη στον αγγλοσαξονικό κόσμο, στη Γερμανία, την Ισπανία και την Ιταλία⁴. Η επιστροφή στο είδος δεν συντελέστηκε χωρίς όμως την αλλαγή του⁵. Σύμφωνα με τον L. Febvre, σκοπός της βιογραφίας ήταν τώρα να σχεδιάσει την πορεία της ζωής ενός ατόμου, να προσδιορίσει με σαφήνεια τα βασικά σημεία της πορείας αυτής, να καταδείξει, πώς και υπό ποιες πιέσεις συγκρατήθηκε η ορμή της ή άλλαξε η κατεύθυνσή της, να θέσει, σεβόμενη τη μοναδικότητα του ατόμου που εξιστορεί, το πρόβλημα των σχέσεων του ατόμου με τη συλλογικότητα, να εξηγήσει τις προσωπικές πρωτοβουλίες του ατόμου απέναντι στο κοινωνικό σύνολο⁶. Η βιογραφία νοείται πλέον ως η μελέτη του ατομικού που επαληθεύει το συλλογικό⁷, μέσα στο πλαίσιο της Ιστορίας, ένα ατέρμονο πήγαιν' έλα από το ατομικό στο συλλογικό⁸ που γράφει με δικό του τρόπο την Ιστορία⁹. Η βιογραφία καθίσταται εν τέλει ένας μίτος της Αριάδνης ανάμεσα στις διάφορες γενιές και ο αναγνώστης επιτυγχάνει, αν είναι πειστική, να βιώσει ορισμένα στιγμιότυπα από τη ζωή του ατόμου που εξιστορείται. Εκεί ακριβώς έγκειται και η επιτυχία της¹⁰. Στις περισσότερες περιπτώσεις το βιογραφούμενο άτομο ταυτίζεται με μια ομάδα του συνόλου, με την οποία φέρει τα ίδια χαρακτηριστικά¹¹. Στη δική μας περίπτωση, πρόκειται για τους αξιωματικούς του Τακτικού Στρατού της επαναστατικής, καποδιστριακής και οθωνικής περιόδου.

¹ L. Avezou, ό.π., σ. 17.

² Στο ίδιο, σ. 15.

³ Βλ. A. Levallois, « Le retour de la biographie historique. L'histoire et la psychanalyse s'y rejoindraient-elles ? », *L'Harmattan*, « L'Homme & la Société », n° 146, 2002/4, σσ. 127-140.

⁴ B. Bennassar, ό.π.

⁵ T. Lepeltier, « La biographie réhabilitée », *La pensée éclatée*, n° 167, janvier 2006, σ. 550.

⁶ Όπως τα μεταφέρει ο L. Avezou, ό.π., σσ. 17-18.

⁷ Βλ. σχετικά, G. Piketty, « La biographie comme genre historique ? Étude de cas », *Vingtième Siècle, revue d'histoire*, n° 63, juillet-septembre 1999, σσ. 119-126 και ειδικότερα σ. 120.

⁸ L. Avezou, ό.π., σσ. 18-19.

⁹ T. Lepeltier, ό.π.

¹⁰ B. Bennassar, ό.π.

¹¹ L. Giovanni, ό.π., σ. 1330.

Στόχος που καθίσταται σημαντικός είναι να προσδιοριστεί η εποχή, το περιβάλλον και ο περίγυρος για να εξηγηθεί η ατομικότητα και οι επιλογές της. Αντίστροφα, η βιογραφία τείνει να φωτίζει το πλαίσιο, όπως η μικρο-ιστορία φωτίζει την Ιστορία¹. Στην περίπτωση του Σωνιέρου και των αστείρευτων πληροφοριών που μας κληροδότησε για τις κοινωνικές, στρατιωτικές, ιατρικές, ακόμη και διατροφικές συνήθειες της εποχής του και της ομάδας του, αυτό είναι περισσότερο από εμφανές. Η αλληλεπίδραση αυτή δεν σημαίνει απαραίτητα ότι το άτομο συμβαδίζει με το πλαίσιο, καθώς πολλές φορές ο βιογραφούμενος συγκρούεται με τους όμοιούς του (και ο Σωνιέρος επίσης) ή προκαλεί αλλαγές στην κοινωνία². Επιπλέον, παρατηρείται, ολοένα και περισσότερο μετά το 1970, η βιογραφία των «ταπεινών» να κερδίζει σε έδαφος και αξία εις βάρος της βιογραφίας των «σπουδαίων ανδρών», που μονοπωλούν τις βιογραφίες του παρελθόντος σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες³. Διαπιστώνεται εξίσου ότι η βιογραφία χρειάζεται ιστορική έρευνα και εμπειρία ζωής από τον συγγραφέα της για να αποδώσει την πλήρη εικόνα του ατόμου⁴. Ο Jacques Le Goff μάλιστα χαρακτηρίζει την ιστορική βιογραφία ως κορυφαία έκφραση του επαγγέλματος του ιστορικού, μοναδικό μέσο για να διεισδύσει σε μία εποχή⁵, να αναστήσει μια ζωή και να αποτυπώσει την αλήθεια της προσωπικότητας που βιογραφείται⁶.

Ταυτόχρονα, όμως, εγείρονται και προβληματισμοί: αποδίδει η βιογραφία τη ζωή ολόκληρη ή κομμάτι της ζωής του ατόμου; Σίγουρα δεν μπορούμε να εξιστορήσουμε τη ζωή ενός ατόμου από την πρώτη ως την τελευταία ημέρα, γι' αυτό στην ουσία τελικά επιλέγουμε να φωτίζουμε τα διάφορα στάδια της ζωής του που εξηγούν την ώριμη και τελική στάση του⁷. Και επιπλέον, είναι ο ιστορικός ικανός να φωτίσει όλες τις πτυχές της ζωής και της προσωπικότητας ενός ατόμου; Για παράδειγμα, τις αναζητήσεις, τη συμπεριφορά, την ψυχολογία, τις σκέψεις, την καθημερινή ζωή, τις αδυναμίες του χαρακτήρα και τη δυναμική της ταυτότητας ενός ατόμου;⁸ Η πολυσυνθετότητα της ανθρώπινης ταυτότητας και η σταδιακή απόκτησή της γίνεται

¹ L. Avezou, ό.π., σσ. 19-20.

² Στο ίδιο, σ. 20.

³ Στο ίδιο, σ. 21. Και T. Lepeltier, ό.π.

⁴ L. Avezou, ό.π., σ. 21.

⁵ Παρόμοια άποψη εκφράζει και ο François Dosse που διακρίνει τρία είδη ιστορικής βιογραφίας: την «ηρωική», την τυπική και την ερμηνευτική. Βλ. σχετικά, F. Dosse, *Le pari biographique. Écrire une vie*, Paris, La Découverte, 2005.

⁶ Βλ. A. Levallois, ό.π., σ. 136-140.

⁷ Στο ίδιο, σσ. 22-23.

⁸ L. Giovanni, ό.π., σσ. 1325-1326.

βασικό εμπόδιο των βιογράφων. Για να το αντιμετωπίσουν, ανέπτυξαν νέα μοντέλα που εγκαθιστούν το εξεταζόμενο άτομο στο κέντρο του ιστορικού, κοινωνικού, πολιτικού, οικονομικού, οικογενειακού και επαγγελματικού του πλαισίου, βάζοντας τον τόνο πάνω στο άτομο και στη σχέση του με το πλαίσιο¹. Στην περίπτωση αυτή, το ατομικό και οι επιλογές του εξηγούνται μέσα από το πλαίσιο που συμπληρώνει όποια κενά υπάρχουν στη σκιαγράφηση της προσωπικότητας, αλλά και αντίστροφα ο αυτοβιογραφούμενος φωτίζει το πλαίσιο, ακόμα και αν αποτελεί περιθωριακή περίπτωση². Ο ίδιος ο Σωνιέρος είναι μια ιδιάζουσα περίπτωση. Άλλοτε πάλι ο ιστορικός βάζει τη βαρύτητά του στην ερμηνεία των πραγμάτων, καθιστώντας τη βιογραφία μια ερμηνευτική διαδικασία, και άλλοτε πάλι αναλώνεται σε αμιγείς ψυχογραφίες³. Εξαρτάται από την οπτική του και τον στόχο του. Σε κάθε περίπτωση, η βιογραφία –ιδιαίτερα η ιστορική– έχει στόχο την επαύξηση της υστεροφημίας του ατόμου (αυτό γίνεται έντονα αντιληπτό στις βιογραφίες μεγάλων προσωπικοτήτων), το χτίσιμο του μύθου του, γεγονός που της αποδίδει ένα διδακτικό και εποικοδομητικό ρόλο⁴.

Τέλος, υπάρχει και το πρόβλημα της σύνθεσης. Συνήθως στις βιογραφίες ακολουθείται γραμμική χρονολογική σειρά (από τη γέννηση και τις καταβολές μέχρι τον θάνατο)⁵, ακόμα και όταν η βιογραφία είναι θεματική ή εξιστορεί μόνο μια περίοδο από τη ζωή ενός ατόμου⁶. Αντιστοίχως, τα κύρια εκφραστικά της μέσα είναι η αφήγηση, η περιγραφή, η ανάλυση και πολύ λιγότερο ο διάλογος⁷.

Στην προσπάθεια για τη συγκρότηση της βιογραφίας του Σωνιέρου, δύο πράγματα πρέπει κατά τη γνώμη μας να ληφθούν σοβαρά υπόψη. Το πρώτο αφορά την επτανησιακή, πολυ-πολιτισμική του ταυτότητα. Το γεγονός ότι ο Σωνιέρος ήταν Επτανήσιος του προσδίδει αυτόματα μια ιδιαιτερότητα. Δεδομένου ότι τα Επτάνησα έφεραν διττή πολιτισμική ταυτότητα, βενετική/ιταλική και ελληνική, πολύ ξεχωριστή και συχνά ανώτερη πνευματικά από την ελληνική ταυτότητα των υπόδουλων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία Ελλήνων, ο Σωνιέρος φέρει ένα διαφορετικό παρελθόν που θα πρέπει να συνταιριαστεί με την ελληνικότητα των άλλων συναδέλφων του από τη στιγμή που ιδρύεται το ελληνικό κράτος. Αυτό δεν είναι πάντα εύκολο, καθώς οι

¹ Στο ίδιο, σσ. 1328, 1333-1334.

² Στο ίδιο, σ. 1331.

³ Στο ίδιο, σσ. 1332-1333.

⁴ L. Avezou, *ό.π.*, σσ. 23-24.

⁵ B. Bennassar, *ό.π.*

⁶ L. Avezou, *ό.π.*, σ. 22.

⁷ J. Hytier, *ό.π.*, σ. 93.

Επτανήσιοι θεωρήθηκαν εν τέλει «ξένοι» και ετερόχθονες, γεγονός που οδήγησε ορισμένους να αποποιηθούν την ιταλική γλώσσα προκειμένου να καθαριστεί η ταυτότητά τους και να διευκολυνθεί η συνάντησή τους με το ελληνικό κράτος¹. Αυτό έκανε και ο Σωνιέρος, σταδιακά, όχι όμως και ο θεός τους Ούγκο Φώσκολο, ο οποίος εντάσσεται οριστικά πλέον στο πάνθεον των Ιταλών συγγραφέων². Ακόμα και έτσι, ο Σωνιέρος εξακολουθεί να παραμένει μια ιδιαίτερη περίπτωση, διότι εκτός από Επτανήσιος, με ιταλικές επιρροές, ξένος με την ελληνικότητα, είναι και «Γάλλος» ή «Γάλλος φιλέλληνας». Όσο και αν πασχίζει να αποδείξει ότι είναι «Έλληνας» παραμένει «ξένος» και «ετερόχθων», αλλά πάντα αυθεντικά «Επτανήσιος».

Το δεύτερο στοιχείο που κατά τη γνώμη μας θα πρέπει να έχουμε κατά νου είναι η διαπίστωση ότι σκιαγραφούμε την προσωπικότητα ενός στρατιωτικού. Η προσωπικότητα του στρατιωτικού φέρει από μόνη της ιδιαίτερα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με τον Δ. Σμοκοβίτη, οι στρατιωτικοί ασκούν ρόλους που αποτελούν τεκμήρια εξουσίας: λειτουργούν ως σύμβολα εθνικού γοήτρου, αναλαμβάνουν ρόλους που άπτονται της εσωτερικής και εξωτερικής ασφάλειας του κράτους, ρόλους οικονομικούς και κοινωνικούς και ενίοτε πολιτικούς³. Οι ρόλοι αυτοί, τεκμήρια εξουσίας, προσδίδουν ιδιαίτερο κύρος στο στρατιωτικό επάγγελμα, γι' αυτό και σε χώρες όπου οι οικονομικές δυνατότητες και οι επαγγελματικές ευκαιρίες είναι μικρές, το στρατιωτικό επάγγελμα αποτελεί εναλλακτική οδό προς την κοινωνική ανέλιξη⁴. Οι ρόλοι αυτοί και το κίνητρο αυτό βρίσκουν την εφαρμογή τους στον Σωνιέρο. Εκτός τούτων, ίσως το βασικότερο στοιχείο στην προσωπικότητα ενός στρατιωτικού να είναι ο τύπος του προφίλ που ο ίδιος προβάλλει ως άξιο επαίνου. Σύμφωνα πάλι με τον Δ. Σμοκοβίτη, μεταξύ των μεγαλύτερης ηλικίας αξιωματικών επικρατεί ο «ηρωικός» τύπος αξιωματικού, όπως ακριβώς συμβαίνει στην περίπτωση του Σωνιέρου, ενώ μεταξύ των νεότερων, ο «τεχνοκράτης»⁵. Το προφίλ αυτό του φιλόπατρη και ηρωικού αξιωματικού αναδύεται μέσα από τα αυτοβιογραφικά κείμενα του Σωνιέρου και θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη στη συγκρότηση της βιογραφίας που επιχειρούμε.

¹ Δ. Αρβανιτάκης, «Φίλοι του λαού ή εχθροί του έθνους;», *Τα Ιστορικά*, τόμος 26, τεύχος 51, Δεκέμβριος, 2009, σσ. 369-398, ειδικότερα 386-389.

² Για την «ιταλοποίηση» του Ούγκο Φώσκολου, βλ. Κ. Ζανου, *Transnational Patriotism in the Mediterranean, 1800-1850: Stammering the Nation*, Oxford University Press, 2018, σσ. 33-46. Επίσης, της ίδιας, «Διανοούμενοι – “γέφυρες” στη μετάβαση από την προεθνική στην εθνική εποχή», ανάτυπο από *Τα Ιστορικά*, τόμος 30, τεύχος 58, Ιούνιος 2013, σσ. 4-22 και ειδικότερα σ. 6.

³ Δ. Σμοκοβίτης, *ό.π.*, σ. 44.

⁴ Στο ίδιο, σ. 220.

⁵ Στο ίδιο, σ. 297.

Μπορεί ένας στρατιωτικός να λειτουργήσει ως πολιτισμικός διαμεσολαβητής;

Άλλο ένα ερώτημα που θέτει η μελέτη μας είναι αν ο Σωνιέρος έδρασε ως παράγοντας διαμεσολάβησης μεταξύ του γαλλικού και του ελληνικού πολιτισμού. Ο όρος «πολιτισμός» αποτελεί ίσως έναν από τους πλέον σύνθετους και πολύσημους όρους των ανθρωπιστικών και κοινωνικών σπουδών. Σε γενικές γραμμές, σημαίνει το σύνολο των πεποιθήσεων και τρόπων συμπεριφοράς μιας οργανωμένης ανθρώπινης κοινότητας, καθώς και το σύνολο των πνευματικών και υλικών αγαθών, τα οποία η κοινότητα αυτή επινόησε, κατασκεύασε και αξιολογεί ως απαραίτητα για την επιβίωσή της¹. Έχοντας αυτό ως δεδομένο, η έννοια της πολιτισμικής διαμεσολάβησης προϋποθέτει την κίνηση προσώπων, αντικειμένων, πληθυσμών, λέξεων, ιδεών και αντιλήψεων ανάμεσα σε δύο πολιτισμικές ομάδες, είτε πρόκειται για κράτη, έθνη, εθνοτικές ομάδες, γλωσσικά σύνολα, πολιτισμικούς χώρους και θρησκευτικούς². Σύμφωνα με τον M. Espagne, η κίνηση αυτή συνεπάγεται παράλληλα και τη «μεταμόρφωση» του αντικειμένου, την ανασηματοδότησή του³, καθώς είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ετερότητα του πολιτισμού υποδοχής⁴. Παραδόξως, μέσα στο πλαίσιο αυτών των μετακινήσεων και πολιτισμικών διεπαφών, τίποτα από αυτά που οι ιστοριογραφικές παραδόσεις θεωρούν ως δεδομένο δεν είναι βέβαιο: ούτε μια συγκεκριμένη εθνική κουλτούρα, ούτε μια συγκεκριμένη εθνική ταυτότητα, ούτε η ανωτερότητα ενός πολιτισμικού συνόλου έναντι άλλου⁵. Για τον M. Espagne μάλιστα ο διαχωρισμός ανάμεσα στις ευρωπαϊκές κοινωνίες δεν είναι παρά ένα ιδεολογικό κατασκεύασμα της Ιστορίας⁶. Επιπλέον, η μετακίνηση αφορά τον πολιτισμό ως σύνολο⁷, σε όλες τις πτυχές της ανθρώπινης επικοινωνίας μεταξύ των ατόμων⁸ και αγγίζει κάθε εποχή και κάθε πολιτισμό⁹. Για τον λόγο αυτόν η έρευνα στον τομέα της πολιτισμικής διαμεσολάβησης οφείλει να είναι

¹ Για την έννοια του πολιτισμού, βλ. M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σ. 5.

² B. Joyeux, « Les transferts culturels, un discours de la méthode », *Hypothèses 2002, Travaux de l'École doctorale d'Histoire*, Paris, Publications de la Sorbonne, 2003, σσ. 151-161.

³ M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σσ. 5, 20-21. Και M. Espagne, « La notion de transfert culturel », *Revue Sciences/Lettres*, n° 1, 2013, σσ. 2-8.

⁴ M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σσ. 15, 17.

⁵ B. Joyeux, ό.π.

⁶ M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σσ. 7, 43.

⁷ Στο ίδιο, σσ. 6, 19.

⁸ Στο ίδιο, σ. 1. Και B. Joyeux, ό.π.

⁹ B. Joyeux, ό.π.

διεπιστημονική¹ και να δανείζεται εργαλεία από άλλους τομείς, όπως λ.χ. της Λογοτεχνίας και της Μετάφρασης, της Ιστοριογραφίας².

Οι πολιτισμικές μεταφορές εξηγούν την πολυ-συνθετότητα του κοινωνικού συνόλου και επηρεάζουν τις κοινωνικές ομάδες από τις οποίες συντελούνται³. Μια από αυτές είναι και οι ένοπλες δυνάμεις, η οποία ως ιδιότυπη κοινωνική ομάδα, αποτελούν αναπόσπαστο υποσύστημα της κοινωνίας βρισκόμενες σε λειτουργική σχέση με τα άλλα κοινωνικά υποσυστήματα, αλλά και με το κοινωνικό σύνολο⁴.

Όπως καταδείξαμε προηγουμένως, η ελληνική στρατιωτική πραγματικότητα δέχθηκε ποικίλες και επανειλημμένες πολιτισμικές μεταφορές από τη Γαλλία. Γέφυρα για αυτή τη μεταφορά ήταν τα κοινά χαρακτηριστικά των δύο πολιτισμών. Ειδικά τον 19ο αιώνα με την ανάπτυξη των ελληνικών σπουδών, η Ελλάδα ήταν κατά τα λεγόμενα του Espagne «μια αξία τόσο στη Γαλλία όσο και στη Γερμανία»⁵. Το θετικό αυτό κλίμα σίγουρα ευνόησε τις μεταφορές σε όλα τα επίπεδα. Οι μεταφορές συντελούνταν κυρίως από άτομα της αστικής τάξης⁶, ανάμεσα στα οποία, είτε πρόκειται για μεμονωμένα άτομα είτε για κοινωνικές ομάδες, συγκαταλέγονται οι έμποροι, οι μεταφραστές, οι διδάσκαλοι, όλων των ειδών οι απόδημοι και οι μετανάστες⁷ (και γιατί όχι οι στρατιωτικοί μετανάστες των ναπολεόντειων πολέμων) οι καλλιτέχνες, ακόμα και οι ιεραπόστολοι⁸. Επιπλέον, αν σύμφωνα πάλι με τον ίδιο, όλες οι κοινωνικές ομάδες που έχουν την ικανότητα να περνούν από τον έναν εθνικό ή γλωσσικό χώρο στον άλλο μπορούν δυνητικά να καταστούν φορείς πολιτισμικής διαμεσολάβησης⁹, τότε κρίνοντας εκ του αποτελέσματος που άντεξε στον χρόνο¹⁰, ανάμεσα σε αυτές τις ομάδες θα πρέπει αναμφίβολα να εντάξουμε και τη στρατιωτική τάξη. Η προσέγγιση και η διεπαφή είναι ταξική και όχι εθνική¹¹. Και αυτό γιατί, όπως εξηγεί ο μελετητής, οι μεταφορές που πραγματοποιούν οι διάφορες ομάδες της κοινωνίας και οι αλλαγές που μπορεί να επιφέρει μια ομάδα στο κοινωνικό σύνολο

¹ Την ίδια άποψη εκφράζει και ο M. Espagne, « La notion... », ό.π.

² B. Joyeux, ό.π.

³ M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σ. 6.

⁴ Δ. Σμοκοβίτης, σ. 219.

⁵ M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σ. 22.

⁶ Στο ίδιο, σ. 19.

⁷ Στο ίδιο, σ. 14.

⁸ M. Espagne, « La notion... », ό.π.

⁹ Στο ίδιο.

¹⁰ Σύμφωνα με τον Espagne το μέγεθος της μεταφοράς μετριέται από τη υποδοχή-χρήση του στοιχείου που μεταφέρθηκε και τη διάρκεια της. M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σ. 24.

¹¹ Στο ίδιο, σσ. 29, 39-40.

περνούν μέσα από το επάγγελμα¹. Την εποχή που μας ενδιαφέρει, η έννοια του πολιτισμικού διαμεσολαβητή αναφερόταν αναμφισβήτητα σε ευέλικτους και πολυλειτουργικούς δρώντες που μεσολάβησαν, ο καθένας με τον τρόπο του και για διαφορετικούς λόγους, είτε ακούσια είτε εκούσια, ανάμεσα σε διαφορετικές πολιτισμικές και γλωσσικές ομάδες. Εργαζόμενοι ως γέφυρες μεταξύ πολιτισμών, συνέβαλαν με τον τρόπο τους στη δημιουργία των νέων πολιτισμικών ταυτοτήτων. Εν συντομία, οι πολιτισμικοί διαμεσολαβητές συμπεριφέρονταν συχνά ως πρόσωπα μετακινούμενα μεταξύ δύο πολιτισμών, υβριδικές φιγούρες, με ευέλικτη ιδεολογία που εναλλάσσονταν ανάμεσα σε δύο διακριτούς κόσμους, χωρίς απαραίτητα να καταργούν τα σύνορα μεταξύ τους. Με τον τρόπο αυτόν καθιστούσαν τους εαυτούς τους παράγοντες διαμόρφωσης πολιτισμού στις ετερογενείς κοινωνίες στις οποίες ανήκαν².

Σίγουρα, στην ομάδα των στρατιωτικών που ενέργησαν ως φορείς πολιτισμού συγκαταλέγονται και οι φιλέλληνες στρατιωτικοί, οι οποίοι για τους λόγους που αναλύσαμε αναζήτησαν μια δεύτερη ευκαιρία απασχόλησης και καριέρας στον Ελληνικό Στρατό ήδη από το 1821. Τα άτομα αυτά, ορισμένα από τα οποία έγιναν υπήκοοι του ελληνικού κράτους, ανέλαβαν διάφορους και πολλαπλούς ρόλους, πολλές φορές παράλληλα είτε, για παράδειγμα, ως συγγραφείς χρονικών και μεταφραστές ή αυτομεταφραστές είτε ως πολυγλωσσικοί συγγραφείς και καλλιτέχνες³, μεταφέροντας πολλά και διαφορετικά αντικείμενα πολιτισμού με τα έργα τους⁴ (μεταφράσεις, χρονικά, δοκίμια κ.ά.) μέσω διάφορων τεχνικών πολιτισμικής μεταβίβασης (μετάφραση, αντιγραφή, περίληψη, προσαρμογή έργων, κτλ.), επηρεάζοντας την πολιτισμική δημιουργία των δύο κρατών. Για ορισμένα από τα απομνημονευτικά τους έργα από τη συμμετοχή τους στον Αγώνα, αλλά και για την απασχόλησή τους στο νεοσύστατο κράτος σε διάφορους ρόλους που ενίσχυαν τη διασύνδεση με τη Γαλλία και τη γαλλική κουλτούρα, εκπαιδευτική ή στρατιωτική, μιλήσαμε ήδη αναπτύσσοντας το εύρος της γαλλικής επιρροής στο στράτευμα. Η διάδρασή τους αυτή δεν περιοριζόταν σε ορισμένους τομείς, αλλά αντανακλούνταν

¹ Στο ίδιο, σσ. 27-28.

² Στο ίδιο, σσ. 26, 41-42. M. Gonne – T. Lobbles, “Belgian cultural mediators, 1830-1945, Crossing borders/Borders resisting”, *Revue Belge de Philologie et d’Histoire/Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, n° 92, 2014, σσ. 1249-1253.

³ Βλ. σχετικά M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σσ. 25-27.

⁴ Σύμφωνα με τον M. Espagne οι πολιτισμικές ανταλλαγές είναι είτε επιστημονικές είτε ανταλλαγές αγαθών πολιτισμού. Στο ίδιο, σ. 19.

και σε απλές πράξεις της καθημερινής τους ζωής¹, όπως η αλληλογραφία με τους φίλους ή συναδέλφους σε προσωπικό επίπεδο, ή η συμμετοχή τους σε κοινωνικές, θρησκευτικές, επαγγελματικές ή τεκτονικές ομάδες. Ο Σωνιέρος φέρει κατά τη γνώμη μας πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά, γεγονός που μας επιτρέπει να θέσουμε ως βασική υπόθεση εργασίας της παρούσας εργασίας την τεκμηρίωση του ρόλου του ως διαπολιτισμικού μεσολαβητή μεταξύ της Ελλάδας και της Γαλλίας.

¹ Και η καθημερινή ζωή συντελεί στη μικρο-ιστορία των πολιτισμικών μεταφορών. Βλ. σχετικά, στο ίδιο, σ. 30.

Κεφάλαιο 3

Στρατιωτικός και λόγιος: Η εργογραφία του Σπυρίδωνα Σωνιέρου

Ο Σωνιέρος εκτός από αξιωματικός του Τακτικού Στρατού υπήρξε και λόγιος με τη γενικότερη έννοια του όρου. Έγραψε την ιστορία του Τακτικού Στρατού κατά την Επανάσταση και την καποδιστριακή περίοδο, έργο το οποίο αναφέραμε ως *Περίληψις*. Επίσης, συνέγραψε, όπως είπαμε, το προσωπικό του ημερολόγιο για δεκαετίες, αμέτρητες επιστολές, την αυτοβιογραφία του και βιογραφίες του που υπαγόρευε σε τρίτους, και υπήρξε μεταφραστής και διδάσκαλος για κάποιο διάστημα. Στη διατριβή μας θα αναφερθούμε διεξοδικά σε όλα αυτά τα έργα, ωστόσο κρίνονται απαραίτητες ορισμένες θεωρητικές διευκρινίσεις.

Το προσωπικό ημερολόγιο ή *journal intime*

Με τον όρο ημερολόγιο εννοούμε τη συστηματική καταγραφή από το άτομο των πιο σημαντικών γεγονότων της προσωπικής του ζωής, καθώς και της δημόσιας ζωής της εποχής του. Το ημερολόγιο είναι κείμενο με προσωπικό χαρακτήρα και κατά κανόνα δεν γράφεται για να δημοσιευθεί ή να διαβαστεί από άλλους πλην του ίδιου του συγγραφέα του¹. Το ημερολόγιο που αποκαλούμε ως προσωπικό αφορά την καθημερινή ή την τακτική καταγραφή των σκέψεων και των βιωμάτων του συντάκτη και με τον ιδιωτικό του χαρακτήρα έρχεται σαφώς σε αντίθεση με το επίσημο ημερολόγιο, που αναφέρεται σε ημερολόγια πλοίων ή υπηρεσιών, όπως αυτά των στρατιωτικών μονάδων.

Χονδρικά, δύο φαίνεται να είναι οι ανάγκες που οδήγησαν στην τήρηση ημερολογίου κατά τον Ph. Lejeune και την C. Bogaert: η ανάγκη της αυτογνωσίας και κανονικότητας στον καθημερινό βίο και η πρακτική ανάγκη διαχείρισης υλικών, όπως στην αρχαιότητα, ή η καταγραφή αξιομνημόνευτων γεγονότων του συλλογικού και ατομικού βίου². Σταδιακά, μετά από τον 15ο αιώνα, το ημερολόγιο εμφανίστηκε με μια ποικιλία μορφών ανάμεσα στις οποίες ήταν τα ημερολόγια πλοίων και τα ταξιδιωτικά ημερολόγια και αργότερα τα χρονικά τα οποία ο Alain Girard κατατάσσει

¹ Βλ. σχετικά, Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, Αθήνα, Δωδώνη, 1994, σσ. 183-196.

² Ph. Lejeune – C. Bogaert, *Un journal à soi*, Paris, Textuel, 2003.

στα συγγενικά προς το ημερολόγιο είδη¹. Ο Georges Gusdorf ονόμασε αργότερα αυτόν τον τύπο ημερολογίου «εξωτερικό ημερολόγιο» σε αντιδιαστολή προς το «intime», το οποίο είχε έντονο το στοιχείο της αυτοπαρατήρησης και της εσωτερικής παρουσίας². Το προσωπικό ημερολόγιο ήταν αυτό που –εξ ορισμού– σκοπό είχε να παρουσιάσει τις πράξεις, τις βαθύτερες σκέψεις και τα αισθήματα του συγγραφέα του. Τόσο όμως τα εξωτερικά ημερολόγια ή χρονικά, που κυκλοφόρησαν πολύ μέσω του Τύπου, όσο και τα προσωπικά ημερολόγια του 18ου αιώνα αντικατοπτρίζουν την ανάγκη του ανθρώπου να κατανοήσει τις συγκλονιστικές μεταβολές της εποχής του.

Επιπλέον, το ημερολόγιο στην Ευρώπη συνδέθηκε κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα ιδιαίτερα με την επιστολογραφία, η οποία όταν προερχόταν από ανθρώπους του πνεύματος είχε λόγια μορφή, κοντινή με το δοκίμιο και τη φιλοσοφική πραγματεία³. Λίγο πριν από τη Γαλλική Επανάσταση το ημερολόγιο άρχισε να αποκτά τον *intime* χαρακτήρα του⁴. Το *journal intime* άκμασε στην Ευρώπη ιδιαίτερα τον 19ο αιώνα, όταν διαμορφώθηκαν οι πολιτιστικοί όροι που συντέλεσαν στον μετασχηματισμό του: η εξάπλωση της παιδείας, η ανάπτυξη του ατομικισμού με εκφάνσεις, όπως η ενδοσκόπηση, η οριοθέτηση του ιδιωτικού χώρου, η νέα αντίληψη του χρόνου, που ήταν καρπός της βιομηχανικής επανάστασης, και η αλλαγή της αντίληψης για τον ρόλο της γυναίκας⁵.

Η μελέτη των *journal intime* ειδικά στη Γαλλία οδήγησε τον Girard να ταξινομήσει τα προσωπικά ημερολόγια του 19ου αιώνα σε τρεις περιόδους: σε αυτά που γράφτηκαν από την αρχή του αιώνα μέχρι το 1860, στις πρώτες ανθολογίες ημερολογίων που ακολούθησαν από το 1860 μέχρι το 1910 και τα ημερολόγια τρίτης γενιάς που γράφτηκαν μετά το 1910 και ήταν στην ουσία κείμενα με αποδέκτη το αναγνωστικό κοινό⁶. Στην πρώτη, η οποία είναι αυτή που μας ενδιαφέρει, καθώς συμπίπτει χρονολογικά με την περίοδο συγγραφής του ημερολογίου του Σωνιέρου, το χαρακτηριστικό της ημερολογιακής γραφής ήταν ότι οι ημερολογιογράφοι αποτύπωναν ό,τι θεωρούσαν συνετό, χωρίς να περνά από τον νου τους καμιά ιδέα περί δημοσίευσης, καθώς τα ήθη της εποχής αυτής δεν επέτρεπαν τη δημοσίευση

¹ A. Girard, *Le journal intime*, Paris, PUF, 1963, σσ. 7-16.

² G. Gusdorf, *La découverte de soi*, Paris, PUF, 1948, σσ. 39-42.

³ Βλ. J. Bessière, *Les écritures de l'intime : La correspondance et le journal*, Paris, Honoré Champion, 2000.

⁴ Για τη σημασιολογική εξέλιξη του όρου «intime» από την ιδιαίτερη σχέση με έναν άλλον, στο εσωτερικό αίσθημα του ίδιου του υποκειμένου, βλ. M. van Strien-Chardonneau – M.-C. Kok Escalle, *ό.π.*, σσ. 30, 37, 38.

⁵ A. Girard, *ό.π.*, σ. xvi.

⁶ Στο ίδιο, σ. 57.

πληροφοριών που προέρχονταν από την ιδιωτική ζωή¹. Το κατεξοχήν αντιπροσωπευτικό journal intime προέρχεται από τη δεύτερη περίοδο και ήταν το ημερολόγιο του H.-F. Amiel (1821-1881), καθηγητή της Ακαδημίας της Γενεύης που κατέγραψε την καθημερινότητά του, από την εφηβεία του μέχρι τον θάνατό του, σε 17.000 σελίδες, έργο αναφοράς για τη θεωρία του journal intime. Η πρώτη ανθολογία του ημερολογίου τούτου εκδόθηκε το 1882, έναν χρόνο μετά από τον θάνατο του συγγραφέα².

Ο όρος προσωπικό ημερολόγιο σήμερα εξακολουθεί να είναι ισοδύναμος του ιδιωτικού, του ατομικού, με το ημερολόγιο να παραμένει άλλοτε στην αφάνεια κι άλλοτε να αποκτά εκδοτικό ενδιαφέρον, ανάλογο της προσωπικότητας του συντάκτη. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες στη Γαλλία, είδαν το φως της δημοσιότητας πολλαπλές μελέτες που άλλαξαν την οπτική στη μελέτη των ημερολογίων, όπως των M. Leleu³, A. Girard⁴, B. Didier⁵, P. Ricœur⁶ και Ph. Lejeune⁷, ασκώντας πολλαπλή κριτική στο ημερολόγιο ως είδος, αλλά και στους ημερολογιογράφους. Το ενδιαφέρον για τη μελέτη του ημερολογίου ανανεώθηκε με θετικό τρόπο, με το ημερολόγιο να αποτελεί πεδίο μελέτης διαφορετικών επιστημών που ανέδειξαν την ανθρωπολογική, την κοινωνική, την ηθική, την αισθητική και την ψυχολογική λειτουργία του. Επιπλέον, μια θέση που αναθεωρήθηκε τελευταία και αφορά την ύπαρξη ενός κοινού προφίλ όλων των ημερολογιογράφων αποδεικνύει πως το κοινό στοιχείο όλων αυτών των διαφορετικών ανθρώπων είναι η αγάπη τους για τη γραφή και μάλιστα πολλοί από αυτούς έχουν να επιδείξουν και άλλη συγγραφική δραστηριότητα⁸. Το γεγονός αυτό ισχύει αδιαμφισβήτητα και για τον Σωνιέρο.

Από τα γνώρισμα της ημερολογιακής γραφής, ίσως το πιο βασικό γνώρισμα των ημερολογίων να είναι η καταγραφή της ημερομηνίας στην αρχή της καταχώρισης. Άλλο γνώρισμα, είναι η τακτικότητα των εγγραφών και η εν θερμώ συγγραφή τους, δηλαδή η ύπαρξη μικρής χρονικής απόστασης ανάμεσα στο γεγονός και στην καταγραφή του. Επιπρόσθετο χαρακτηριστικό αποτελεί το γεγονός ότι συνήθως το ημερολόγιο τηρείται για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Άλλο γνώρισμα αποτελούν τα

¹ Ph. Lejeune – C. Bogaert, ό.π., σ. 54. Και A. Girard, ό.π., σ. 569.

² H.-F. Amiel, ό.π.

³ M. Leleu, *Les journaux intimes*, Paris, PUF, 1952.

⁴ A. Girard, ό.π.

⁵ B. Didier, *Le journal intime*, Paris, PUF, 1976.

⁶ P. Ricœur, *Soi-même comme un autre*, Paris, Seuil, 1990.

⁷ Ph. Lejeune, *Le Pacte autobiographique*, Paris, Seuil, 1975.

⁸ F. Simonet-Tenant, *Le journal intime : genre littéraire et écriture ordinaire*, Paris, Téraèdre, 2004, σ. 9.

συνήθη θέματα του ημερολογίου που αφορούν πράξεις της καθημερινότητας που συχνά επαναλαμβάνονται, τα προβλήματα της ψυχής και του σώματος, η αναζήτηση της αυτογνωσίας, οι σχέσεις με τους άλλους, και σε δεύτερο πλάνο η επικαιρότητα. Ένα άλλο στοιχείο αφορά το υλικό των ημερολογίων, το οποίο μπορεί να είναι οτιδήποτε, ακόμα και λυτά χαρτιά, ενώ βασικό στοιχείο είναι, επίσης, η διαπίστωση ότι το ημερολόγιο αποτελεί για τους ημερολογιογράφους έναν απολογισμό πράξεων και έναν έλεγχο του εαυτού τους¹. Σύμφωνα με την B. Didier τα *journal intime* ειδικότερα αποτελούν ένα καταφύγιο, όπου ο συγγραφέας είναι ελεύθερος να γράψει ό,τι θέλει χωρίς κανόνες, παρουσιάζοντας τον εαυτό του όπως θέλει, χωρίς όμως να χάνει από τον νου ότι μια μέρα το ημερολόγιο του μπορεί να διαβαστεί από πρόσωπα του κοντινού περιβάλλοντος². Συχνά, μάλιστα, οι ημερολογιογράφοι ξαναδιαβάζουν τις παλιές εγγραφές τους, για να αναβιώσουν το παλαιό παρελθόν και τη νοσταλγία του, να ανασυγκροτήσουν τις δυνάμεις τους και να βγουν κερδισμένοι από τη διαδικασία αυτή. Τα στοιχεία όλα αυτά που περιγράψαμε παραπάνω απαντώνται, όπως θα δούμε, σύσσωμα στα ημερολόγια του Σωνιέρου και στον ρόλο του ως ημερολογιογράφου.

Σε γενικές γραμμές, συγκρινόμενα με την αυτοβιογραφία ή τα απομνημονεύματα που αφήνουν στον συγγραφέα περιθώρια για μια εκ των υστέρων ωραιοποίηση, το ημερολόγιο, εντούτοις, θεωρείται ότι υπερέχει γιατί διασφαλίζει μεγαλύτερη αυθεντικότητα χάρη στην εν θερμώ καταγραφή του. Ο ελάχιστος χρόνος που μεσολαβεί μέχρι την καταγραφή του γεγονότος και της εντύπωσης που αυτό αφήνει δεν επιτρέπει τη σημαντική αλλοίωση των εντυπώσεων και των γεγονότων³. Έτσι, ακόμα και αν οι κριτικοί λογοτεχνίας θεωρούν το ημερολόγιο υβριδικό είδος, για την Ιστορία αποτελεί μια πρώτης τάξεως μαρτυρία, της οποίας η αξία είναι ανάλογη με την εποχή, τα ενδιαφέροντα και τη διεισδυτική ματιά του ημερολογιογράφου. Ο ίδιος ο André Gide προτείνει να «το θεωρήσουμε και να το μελετήσουμε ως τεκμήριο μαρτυρίας» που αναδεικνύει την ολότητα του ατόμου⁴.

Το ημερολόγιο λοιπόν ως πρωτογενής πηγή ιδιάζοντος χαρακτήρα προσφέρει μια διαφορετική ανάγνωση της Ιστορίας, της οποίας η αλήθεια μένει να τεκμηριωθεί με τη σύγκριση των ημερολογίων με άλλες ιστορικές πηγές. Σίγουρα όμως τα

¹ Για τα χαρακτηριστικά του είδους, βλ. A. Girard, *ό.π.*, σσ. 3-5.

² B. Didier, *ό.π.*, σσ. 8-25.

³ Α. Σαμουήλ, *Ο βυθός του καθρέπτη. Ο André Gide και η ημερολογιακή μυθοπλασία στην Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1998, σ. 223.

⁴ A. Gide, *ό.π.*, σσ. XX, XXI.

ημερολόγια, πέραν από την όποια λογοτεχνική¹ ή ιστορική αξία, έχουν και μια γοητεία διαχρονική, ανεξάρτητη από τα μέτρα της κάθε εποχής και την προσωπικότητα του ημερολογιογράφου.

Η αυτοβιογραφία

Σύμφωνα με τον G. May και την ιστοριογραφική μελέτη του για την αυτοβιογραφία², παρά τα έργα σημαντικών Γάλλων μελετητών, η αυτοβιογραφία παρέμενε μέχρι πριν από λίγα χρόνια ένα λογοτεχνικό είδος όχι τόσο γνωστό. Δημιούργημα της Δυτικής Ευρώπης, ήδη από τον 18ο αιώνα, η αρχή της ύπαρξής της ανάγεται στον Rousseau και στο έργο του *Les confessions*, το οποίο χάρη στην επιτυχία που γνώρισε έδωσε μοναδική ώθηση στο είδος, προβάλλοντας τη σημασία της αυτοεξέτασης του εαυτού και της ανθρώπινης συνείδησης³, γεγονός που το καθιέρωσε ως κλασική λογοτεχνική αυτοβιογραφία⁴. Παρόμοια άποψη εξέφρασε και ο Ph. Lejeune, βασικός μελετητής του προσωπικού ημερολογίου στη Γαλλία, ο οποίος μίλησε για τον Rousseau, ως ιδρυτή του είδους στην εκλαϊκευμένη του μορφή⁵. Σύμφωνα με τον ίδιο και το έργο του *Le Pacte autobiographique*, η αυτοβιογραφία συνίσταται σε μια ενδοσκοπική διήγηση σε πεζό λόγο, στην οποία ένα πραγματικό πρόσωπο αναλώνεται αναφορικά με την ύπαρξή του, βάζοντας σε πρώτο πλάνο την ατομική του πορεία, και ειδικότερα την ιστορία της προσωπικότητάς του⁶.

Επιπρόσθετα, ο May –και όχι μόνο αυτός– διαπιστώνει ότι η αυτοβιογραφία γράφεται συνήθως στο τέλος της ζωής του ατόμου, ιδίως όταν πρόκειται για έναν απολογισμό ζωής, αλλά και νωρίτερα, για λόγους προβολής της προσωπικότητας⁷. Ο Σωνιέρος είναι αλήθεια ότι επιχείρησε να γράψει τη αυτοβιογραφία του, περίπου δέκα χρόνια πριν πεθάνει, εγχείρημα που τελικά δεν ολοκλήρωσε.

Στους λόγους που οδηγούν τα υποκείμενα στην αυτοβιογράφηση, ο May εντάσσει, εκτός από τον απολογισμό και την προβολή του εαυτού για δοξαστικούς λόγους, απολογητικά κίνητρα, την επιθυμία για διόρθωση δυσφημιστικών στοιχείων ή τη διάψευση αρνητικών πληροφοριών, ακόμα και την εκδίκηση ή την επιθυμία

¹ Ο Ph. Lejeune το θεωρεί μια πρακτική της καθημερινότητας που μπορεί να έχει και λογοτεχνική αξία. Ph. Lejeune – C. Bogaert, ό.π., σ. 7.

² G. May, *L'autobiographie*, Paris, Presses Universitaires de France, 1979.

³ Στο ίδιο, σσ. 20-23.

⁴ L. Giovanni, ό.π., σ. 1327.

⁵ Απόψεις όπως μεταφέρονται στο M. van Strien-Chardonneau – M.-C. Kok Escalle, ό.π., σ. 31.

⁶ Ph. Lejeune, ό.π., σ. 14.

⁷ G. May, ό.π., σσ. 30-31.

συγκρότησης ενός χρονικού της ζωής. Επιπλέον, η αυτοβιογραφία καθίσταται ένα τεκμήριο, όπου ο άνθρωπος μάχεται το πέρασμα του χρόνου, προβάλλοντας την ύπαρξή του, αναμετριέται δηλαδή με τον χρόνο, κινούμενος από την ηδονή της ενθύμησης του εαυτού του στους άλλους και ενάντια στον φόβο του θανάτου¹. Ίσως όμως το σημαντικότερο κίνητρο καθίσταται η αναζήτηση, εν τέλει, του νοήματος της ζωής του ανθρώπου που αυτοεξιστορείται².

Έτσι, εκτός από την ιστορική λειτουργία που ενέχει για τη διαφώτιση της ύπαρξης του ατόμου³, η αυτοβιογραφία καθίσταται και προσωπική ενθύμηση ή ανασκόπηση της ζωής για τον συγγραφέα της⁴, όπου το ιδιωτικό και η ατομικότητα γίνεται παγκοσμιότητα⁵, υπηρετώντας, σύμφωνα με τον May, το βασικό αξίωμα της αυτοβιογραφίας: το ότι ο άνθρωπος υπάρχει⁶. Αυτό δεν γίνεται πάντοτε αθώα. Στην προσπάθειά του να συγκροτήσει την εικόνα που έχει ο ίδιος για τον εαυτό του, αλλά και την εικόνα που θέλει να έχουν οι άλλοι γι' αυτόν, ο αυτοβιογράφος κατασκευάζει ένα παρελθόν με βάση τις αναμνήσεις του και συμπληρώνει τα κενά της μνήμης με μεταγενέστερες εκλογικεύσεις και αιτιολογήσεις, δημιουργώντας μια ουτοπική «αληθινή εικόνα», όχι τόσο ειλικρινή⁷.

Όσον αφορά τη μορφή τους, οι αυτοβιογραφίες, όπως και αν ονομάζονται (*Εξομολογήσεις, Απομνημονεύματα, Η Ζωή μου*), γράφονται τόσο σε πρώτο πρόσωπο, γεγονός που ευνοεί την έκφραση των συναισθημάτων, όσο και σε τρίτο πρόσωπο⁸. Πολλές φορές, επίσης, η ζωή του ατόμου γίνεται αντικείμενο διήγησης διά μέσου ενός τρίτου ατόμου⁹, ιδιαίτερα στις λογοτεχνικές αυτοβιογραφίες. Η σειρά αφήγησης που ακολουθούν είναι στις περισσότερες περιπτώσεις η χρονολογική σειρά, χωρίς να αποκλείεται σε άλλες περιπτώσεις η θεματική εξιστόρηση, ή η εξιστόρηση με διάταξη *ad hoc*¹⁰.

Η αυτοβιογραφία στην Ελλάδα γνώρισε άνθηση κυρίως τον 19ο αιώνα και συνδέεται άμεσα ως είδος με τα απομνημονεύματα και τα ημερολόγια, καθώς κοινές συμβάσεις των τριών ειδών είναι η ταύτιση συγγραφέα και πρωταγωνιστή και η

¹ Στο ίδιο, σσ. 41-48.

² Στο ίδιο, σσ. 55-60.

³ Στο ίδιο, σσ. 100-103.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 107-109.

⁵ Στο ίδιο, σσ. 109-110.

⁶ Στο ίδιο, σ. 110.

⁷ Στο ίδιο, σσ. 86-92.

⁸ Στο ίδιο, σσ. 63-66.

⁹ Στο ίδιο, σσ. 66-69.

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 74.

ιστορική προέλευση του θέματος, όπως τις έχει ορίσει ο J. Starobinski¹. Μεγαλύτερη ίσως άνθηση από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο γνώρισε η αυτοβιογραφία στα Επτάνησα, ιδιαίτερη πατρίδα του Σωνιέρου, με σπουδαία αλλά και πρωτοπόρα έργα, όπως η αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, πρώτη αυτοβιογραφία γυναίκας, του Λούντζη Ερμάννου, του Βράιλα-Αρμένη και άλλων, που ανέπτυξαν το είδος κυρίως της λογοτεχνικής αυτοβιογραφίας από τις αρχές ήδη του 19ου αιώνα, ευνοούμενοι από την ιδιαίτερη σχέση τους με την Ευρώπη². Η αυτοβιογραφία του Σωνιέρου συγκροτεί εντούτοις διαφορετική περίπτωση.

Η Στρατιωτική Ιστορία και η διαφορά της από την Ιστοριογραφία

Με δεδομένο ότι ο Σωνιέρος συνέγραψε ιστορικό δοκίμιο στο οποίο εξιστορεί τα κατορθώματα του Τακτικού Στρατού κατά την περίοδο της Επανάστασης³, κρίνουμε σκόπιμο να πούμε λίγα λόγια για την επιστήμη της Στρατιωτικής Ιστορίας, θέλοντας να τοποθετήσουμε το έργο στην επιστήμη, σε συνάρτηση ταυτόχρονα και με την ιστοριογραφία του Αγώνα.

Όμως τι ακριβώς είναι Στρατιωτική Ιστορία; Οι S. Morillo και M. Pankovic, στο έργο τους *What is Military History?*, που κυκλοφόρησε στην Αμερική και στην Αγγλία το 2006, οριοθετούν το ιστορικό πλαίσιο, τους στόχους και την εξέλιξη της Στρατιωτικής Ιστορίας, ως επιστημονικού κλάδου, με σαφή και κατανοητό τρόπο. Δανειζόμαστε από τη μελέτη τους για να περιγράψουμε τις βασικές αρχές αυτής της πανάρχαιας, αλλά όχι εις βάθος ακαδημαϊκά μελετημένης επιστήμης.

Η Στρατιωτική Ιστορία, σήμερα, αποτελεί βασικό αντικείμενο των ιστορικών, με πολιτικό, ιδεολογικό και στρατιωτικό ενδιαφέρον, όπως κάθε άλλος κλάδος της Ιστορίας στην οποία εξάλλου ανήκει και της οποίας τις τεχνικές μοιράζεται. Οι απαρχές της όμως χάνονται στο πέρασμα των χρόνων, δεδομένου ότι η εξιστόρηση πολεμικών γεγονότων είναι τόσο παλιά όσο είναι και η ύπαρξη στρατών και

¹ J. Starobinski, « Le style de l'autobiographie », *Poétique*, n° 3, Paris, 1970, σσ. 257-265, ειδικότερα σ. 257.

² Για την αυτοβιογραφία στα Επτάνησα και ειδικά για τον Λούντζη Ερμάννο, βλ. Α.-Δ. Λαζαρίδου, «Μορφές του επαναστασιακού Διαφωτισμού: ο Ερμάννος Λούντζης, η αυτοβιογραφία και η διερεύνηση των λογοτεχνικών ειδών», *Πρακτικά Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://www.eens.org>. [πρόσβαση Μάιος 2020].

³ Σ. Σωνιέρος, *Περίληψις των Συμβάντων του Τακτικού Σώματος, Απ' αρχής της πρώτης συστάσεως αυτού, Μέχρι της ελεύσεως της Α.Μ. του Σεβαστού ημών ΑΝΑΚΤΟΣ*, Ναύπλιο, Εκ της τυπογραφίας Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνιέως και Κωνσταντίνου Ιωαννίδου Σμυρναίου, 1841.

βασιλείων¹. Μάλιστα, η Στρατιωτική Ιστορία αποτελεί την παλαιότερη μορφή ιστορικής αφήγησης σε πολλούς πολιτισμούς: για παράδειγμα, η *Ιλιάδα*, το αρχαιότερο λογοτεχνικό κείμενο του κόσμου, θεωρείται, υπό ένα πρίσμα, μια μορφή στρατιωτικής εξιστόρησης².

Βασικό αντικείμενο της επιστήμης της Στρατιωτικής Ιστορίας, όπως έχει διαμορφωθεί ως επιστήμη στη σημερινή της μορφή, είναι η μελέτη των πολέμων (μαχών, εκστρατειών κτλ.), αλλά και της «τέχνης» του πολέμου. Ο ιστορικός μελετά τον πόλεμο θέλοντας να ανακαλύψει τους πολιτικούς στόχους, τις στρατηγικές, τα μέσα, τον τρόπο εκτέλεσης των στρατηγικών και, εν τέλει, τα αποτελέσματα του εκάστοτε πολέμου. Επιδίωξή του είναι επίσης να ερμηνεύσει τις αποφάσεις, τις ιδεολογίες, την εμπειρία και τις πρακτικές των ηγετών ή των ομάδων που οδηγήθηκαν σε πολεμική δράση. Χωρίς να εξιστορεί πάντοτε στρατιωτικά γεγονότα, ο μελετητής Στρατιωτικής Ιστορίας μπορεί να μελετά επιπρόσθετα τον ρόλο των στρατιωτικών στις διάφορες κοινωνίες, και τον κοινωνικό αντίκτυπο των πολέμων στους μαχητές, στις κοινωνίες, αλλά και στα κράτη τα ίδια, ακόμα και στο περιβάλλον ή τη γεωγραφία³. Η Τεχνολογία, η Οικονομία, ακόμη και η Στρατιωτική Ιατρική παρεισέρονται στη Στρατιωτική Ιστορία. Οι στρατιωτικές αρετές αντιπαραβάλλονται στις πολιτιστικές αξίες των διάφορων κοινωνιών για να μελετηθούν τα προφίλ των πολεμιστών. Με μια τέτοια ευρύτητα θεμάτων, συνεπάγεται ότι πολλές μελέτες Στρατιωτικής Ιστορίας θα μπορούσαν να θεωρηθούν πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές κτλ. Πράγματι η Στρατιωτική Ιστορία αλληλεπιδρά με πολλούς άλλους ακαδημαϊκούς τομείς, οι σημαντικότεροι εκ των οποίων είναι η Ανθρωπολογία και η Κοινωνιολογία. Η διεπαφή αυτή οδήγησε στην ανάπτυξη πιο εξειδικευμένων τομέων, όπως για παράδειγμα η Στρατιωτική Κοινωνιολογία⁴, κλάδο που, όπως είπαμε, εισήγαγε στην Ελλάδα το 1977 ο Δημήτριος Σμοκοβίτης⁵. Επιστήμη της Ιστοριογραφίας από την άλλη λογίζεται η μελέτη της ιστορίας της ιστορικής γραφής⁶. Αντίθετα από τη Στρατιωτική Ιστορία, περιλαμβάνει διακριτές κατηγορίες και εξειδικεύσεις που αναπτύχθηκαν κυρίως στο β' μισό του 19ου αιώνα⁷. Στην Ελλάδα, ιδιαίτερα αναπτύχθηκε η ιστοριογραφία του

¹ S. Morillo – M. Pavkovic, *What is Military History?* UK, USA, Polity Press, 2006, σ. 1.

² Στο ίδιο, σ. 2.

³ Στο ίδιο, σ. 3.

⁴ Στο ίδιο, σ. 4.

⁵ Δ. Σμοκοβίτης, *ό.π.*

⁶ S. Morillo – M. Pavkovic, *ό.π.*, σ. 4.

⁷ Στο ίδιο, σ. 5.

Αγώνα¹. Το έργο του Σωνιέρου *Περίληψις*, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω, δεδομένου ότι αποτελεί αφήγηση του στρατιωτικού αγώνα των Ελλήνων κατά των Τούρκων τοποθετείται αναμφισβήτητα μέσα στο πλαίσιο της ελληνικής στρατιωτικής ιστορίας, της περιόδου του Αγώνα. Από την άλλη όμως, η ιστορία της συγγραφής του, τα γεγονότα που καθόρισαν την εξελικτική του πορεία ως έργο, και ο ρόλος του ως απομνημόνευμα ουσιαστικά του Σωνιέρου, το εντάσσει παράλληλα, με άλλη διάσταση, στην ιστοριογραφία της Ελληνικής Επανάστασης, κλάδο που εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο οι διάφοροι αγωνιστές έγραψαν τα απομνημονεύματα ή τα χρονικά τους, περίπου είκοσι χρόνια μετά τον Αγώνα, όπως αναδεικνύουμε εκτενέστερα στο σχετικό κεφάλαιο. Το γεγονός ότι τη μετάφρασε στα γαλλικά και τη διαμοίρασε στις ευρωπαϊκές αυλές την κατέστησε επιπλέον αναμφισβήτητο διαπολιτισμικό μέσο, όπως θα δούμε στο σχετικό κεφάλαιο.

Όσον αφορά το κοινό της Στρατιωτικής Ιστορίας, αυτό περιλαμβάνει τρεις κατηγορίες: το δημόσιο κοινό που αρέσκεται στη μελέτη συγγραμμάτων Στρατιωτικής Ιστορίας, το ακαδημαϊκό κοινό, και το στρατιωτικό κοινό που μελετά Στρατιωτική Ιστορία για επαγγελματικούς λόγους². Κατ' αναλογία, μια ιστορία που συγγράφεται για απλό ή ακαδημαϊκό κοινό διαφέρει σαφώς από εκείνη που συγγράφεται για επαγγελματίες στρατιωτικούς, πράγμα που σημαίνει ότι και η Στρατιωτική Ιστορία έχει τις δικές τις οπτικές και προσεγγίσεις³.

Παρά την απήχηση των στρατιωτικών εξιστορήσεων η Στρατιωτική Ιστορία δεν αποτελούσε πάντοτε δημοφιλές αντικείμενο στα ακαδημαϊκά ιδρύματα. Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα τέθηκε στο περιθώριο της ακαδημαϊκής μελέτης λόγω του γεγονότος ότι είχε ως κύριο αντικείμενο ένα πολύ ευαίσθητο –και όχι πάντα ευχάριστο– θέμα: τον πόλεμο. Με την άνθηση όμως των κοινωνικών επιστημών που ακολούθησε, η μελέτη του πολέμου συνδέθηκε με τις κοινωνικές επιστήμες και απέκτησε νέα δυναμική⁴. Το έργο του J. Keegan *The Face of Battle*, το 1976,⁵ τοποθέτησε τη μελέτη των πολέμων σε ένα αντιπολεμικό πλαίσιο, σε αντίθεση με τις παραδοσιακές στρατιωτικές ιστορίες που διηγούνταν τα ένδοξα πολεμικά κατορθώματα αυτοκρατοριών και βασιλιάδων, και άνοιξε τον δρόμο για τη διασύνδεση του πολέμου με τις κοινωνικές επιστήμες. Η «νέα» Στρατιωτική Ιστορία

¹ Τ. Γριτσόπουλος, «Ιστοριογραφία του Αγώνος», ανάπτυπο από το περιοδικό *Μνημοσύνη*, τεύχος Γ', 1970-1971, σ. 33.

² S. Morillo – M. Pavkovic, ό.π., σσ. 5-6.

³ Στο ίδιο, σ. 9.

⁴ Στο ίδιο, σ. 39.

⁵ J. Keegan, *The Face of Battle*, London, Jonathan Cape, 1976.

που γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση μετά το 1980, στηρίχτηκε συνεπώς στο ερευνητικό τρίπτυχο Πόλεμος-Κοινωνία-Μέτωπο της μάχης¹.

Ακόμα περισσότερο, ο δεσμός της Στρατιωτικής Ιστορίας με το ακαδημαϊκό περιβάλλον ενισχύθηκε με το έργο του G. Parker *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, το 1988², το οποίο συνέδεσε την εξέλιξη της στρατιωτικής επιστήμης με τη γέννηση των σύγχρονων κρατών και τις απαρχές της κυριαρχίας του Δυτικού Πολιτισμού στον πλανήτη, μετά το 1800. Το έργο αυτό έδωσε μια παγκόσμια διάσταση στη Στρατιωτική Ιστορία και ταυτόχρονα ανέδειξε την ισχυρή σχέση ανάμεσα στον εκάστοτε πολιτισμό και τη στρατιωτική πρακτική, μέσα από τη σύγκριση διαφορετικών στρατιωτικών συστημάτων³. Ιδωμένη μέσα από ένα παγκόσμιο πρίσμα, η Στρατιωτική Ιστορία απέκτησε τη δική της – τρόπον τινά– ιστοριογραφία⁴.

Υπο αυτό το πλαίσιο, η «νέα» Στρατιωτική Ιστορία γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση στον αγγλοαμερικανικό κόσμο, στη Γερμανία και τη Γαλλία, την Κίνα και την Ιαπωνία⁵. Σήμερα, αν και οι μελετητές Στρατιωτικής Ιστορίας εξακολουθούν να αποτελούν μειονότητα στον ακαδημαϊκό κόσμο, το παγκόσμιο ενδιαφέρον για την επιστήμη της Στρατιωτικής Ιστορίας και τη διασύνδεσή της με τους υπόλοιπους επιστημονικούς κλάδους αυξάνεται συνεχώς και παγκοσμίως⁶.

Αλληλογραφία και γαλλική γλώσσα

Στη γαλλοποιημένη Ευρώπη του 18ου αιώνα, τα γαλλικά αποτελούσαν, όπως είπαμε, τη *lingua franca*, λόγω του κύρους του γαλλικού πολιτισμού⁷. Αλλά και στη μετέπειτα διευρυμένη Ευρώπη του 19ου, η γαλλική αποτελούσε μια γλώσσα κοινή μεταξύ των λαών, λόγω της καθαρότητας και της σαφήνειας που τη χαρακτηρίζει⁸. Παράλληλα και σταδιακά, όμως, από τον 17ο μέχρι τον 19ο αιώνα, η γαλλική γλώσσα, από γλώσσα του εμπορίου και της διπλωματίας –όπου γίνεται αντιληπτή ως ουδέτερο

¹ S. Morillo – M. Pavkovic, ό.π., σ. 41.

² G. Parker, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, πρώτη έκδοση το 1988, και δεύτερη και γνωστότερη το 1996, Cambridge University Press.

³ S. Morillo – M. Pavkovic, ό.π., σ. 42.

⁴ Στο ίδιο, σ. 43.

⁵ Χαρακτηριστικά τα έργα του κινέζου Sun Tzu (Sunzi), *Η τέχνη του Πολέμου*, ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ. και κλασσικό το έργο του Clausewitz, *Vom Kriege (Περί Πολέμου)* το 1832, που μεταφράστηκε στα ελληνικά με τον τίτλο *Περί του πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1999.

⁶ S. Morillo – M. Pavkovic, ό.π., σ. 43.

⁷ M. van Strien-Chardonneau – M.-C. Kok Escalle, ό.π., σ. 23.

⁸ Στο ίδιο, σ. 32.

πεδίο που βοηθά την εξομάλυνση των διαφορών– μετουσιώνεται σε γλώσσα του πολιτισμού και της εκπαίδευσης, γλώσσα κοινωνικής και πολιτικής ανωτερότητας ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη¹.

Η δυναμική αυτή γρήγορα ανάγει τα γαλλικά σε γλώσσα των προσωπικών επαφών και της έκφρασης του εαυτού στους κόλπους της ευρωπαϊκής ελίτ², καθιστώντας τα, γλώσσα της ιδιωτικής αλληλογραφίας ακόμη και ανάμεσα στα μέλη της ίδιας οικογένειας που έχουν άλλη μητρική γλώσσα³. Η γαλλική γλώσσα γίνεται σε αυτήν την περίπτωση η γλώσσα των συναισθημάτων και των αισθημάτων που βοηθά στη συγκρότηση της σκέψης και στην ενδοσκόπηση, ακόμα και στη συναίσθηση της εθνικής ταυτότητας⁴. Εξάλλου, η ιδιωτική και δημόσια σφαίρα δεν ήταν πάντα ξεχωριστές τον 18ο και 19ο αιώνα. Οι επιστολές συνήθως διαβάζονταν δυνατά μπροστά σε όλα τα μέλη της οικογένειας⁵ γεγονός που επιβεβαιώνει ότι ανήκουν εκ φύσεως στα γραπτά που απευθύνονται σε άλλους –τρίτους– και έχουν καθαρά επικοινωνιακό ρόλο⁶.

Εκτός από τις λογοτεχνικές επιστολές που αποτελούν ένα ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος, το οποίο καλλιεργήθηκε από πολλούς συγγραφείς σε πολλές χώρες, οι επιστολές της προσωπικής ζωής των πολιτικών, κοινωνικών, διπλωματικών, και επιστημονικών ελίτ μαρτυρούν ότι οι συντάκτες τους ανήκουν σε έναν αριστοκρατικό κύκλο, ενισχύοντας την ιδέα ότι η χρήση της γαλλικής δίνει πρόσβαση σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα⁷. Η επιστολή εκλαμβάνεται ως συζήτηση ανάμεσα σε άτομα που απουσιάζουν με τη φυσική έννοια του όρου, αλλά που στην πραγματικότητα βρίσκονται ενώπιος ενώπιω⁸ και συζητούν για τα πάντα, ακόμα και για τους έρωτές τους⁹. Η γραφή σε πρώτο πρόσωπο ευνοεί τη γραφή του εαυτού και τη γραφή συναισθημάτων και εντυπώσεων και οι επιστολές, μαζί με τα ημερολόγια, θεωρούνται από τα πιο ευνοϊκά είδη για μια τέτοιου είδους γραφή¹⁰.

Ο Σωνιέρος δεν θα αποτελέσει εξαίρεση, πόσο μάλλον λόγω της ελληνογαλλικής του ταυτότητας, και συντάσσει μεγάλο αριθμό των υπηρεσιακών, προσωπικών

¹ Στο ίδιο, σσ. 21-22.

² Στο ίδιο.

³ Στο ίδιο, σσ. 21-44 και ειδικότερα σ. 26.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 37-41.

⁵ Στο ίδιο, σ. 28.

⁶ Στο ίδιο, σσ. 28-29.

⁷ Στο ίδιο, σσ. 32-33.

⁸ Στο ίδιο, σ. 34.

⁹ Στο ίδιο, σ. 35.

¹⁰ Βλ. J. Bessière, ό.π. Και M. van Strien-Chardonneau – M.-C. Kok Escalle, ό.π., σ. 29.

επαγγελματικών, και προσωπικών οικογενειακών του επιστολών στη γαλλική γλώσσα, απευθυνόμενος σε μια ευρεία γκάμα πολιτικών, διπλωματικών και στρατιωτικών προσωπικοτήτων σε ολόκληρη την Ευρώπη. Η γαλλική γλώσσα καθίσταται για αυτόν μια γλώσσα καταφύγιο, ένα διαπολιτισμικό μέσο, με τη βοήθεια του οποίου επικοινωνεί τα δίκαια κατ' αυτόν αιτήματά του. Την αλληλογραφία του αυτή παρουσιάζουμε αναλυτικά στο σχετικό κεφάλαιο.

Η μετάφραση, κύριο διαπολιτισμικό μέσο

Αν στην Ανθρωπολογία η έννοια της πολιτισμικής διαμεσολάβησης εδράζεται εν πολλοίς στη μετακίνηση πληθυσμών, στη λογοτεχνία εδράζεται στις μεταφράσεις ή στα έργα που γράφονται από συγγραφείς σε γλώσσα που δεν είναι η μητρική τους¹. Επιπλέον, στη σύγχρονη μεταφρασεολογία η μετάφραση γίνεται πλέον αντιληπτή όχι ως μια απλή διαμεσολάβηση μεταξύ διαφορετικών γλωσσών, αλλά ως διαμεσολάβηση μεταξύ πολιτισμών, δηλαδή ως πολιτισμική διαμεσολάβηση². Η ίδια η πολιτισμική διαμεσολάβηση είναι κατά τον M. Espagne «ένα είδος μετάφρασης, καθώς αντιστοιχεί στο πέρασμα από έναν κώδικα σε έναν άλλον»³. Η πολιτισμική αυτή διάσταση της μετάφρασης τεκμηριώθηκε και διερευνήθηκε συστηματικά τις τελευταίες δεκαετίες με τη θεωρητική κίνηση που έμεινε γνωστή ως «πολιτισμική στροφή»⁴, για να συνεχίσει αργότερα με την αποκαλούμενη «μεταμοντέρνα θεωρία»⁵. Το σημαντικότερο γνώρισμα της πολιτισμικής στροφής έγκειται στην εγκατάλειψη της απλής γλωσσολογικής προσέγγισης στη μετάφραση που εστίαζε στην ισοδυναμία και πιστότητα μεταξύ των λεξικών και εκφραστικών μονάδων⁶ και στην ανάδειξη της έννοιας του πολιτισμού ως ένα πολύπλοκο και μεταβαλλόμενο σύνολο παραγόντων, όπου –ιδίως σε ό,τι αφορά τη μετάφραση– η διαδικασία της μεταφοράς προϋποθέτει στην ουσία την ύπαρξη ενός ενδιάμεσου πεδίου μεταξύ των πολιτισμών⁷. Επομένως, η μετάφραση ενός κειμένου δεν σημαίνει απλά μεταφορά

¹ M. Espagne, « La notion... », ό.π.

² M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σσ. 10-11.

³ Στο ίδιο, σ. 8.

⁴ Ο όρος εισήχθη επίσημα από την S. Brassnett στον πρόλογο του συλλογικού τόμου που εξέδωσε με τον A. Lefevère, με τίτλο *Translation History and Culture*, London, Pinter, 1900.

⁵ Ch Spivak, “Translation as Culture”, *Parallax*, n° 6, (1), 2000, σσ. 13-24.

⁶ Σ. Γραμμενίδης, *Μεταφράζοντας τον Κόσμο του Άλλου: Θεωρητικοί Προβληματισμοί, Λειτουργικές Προοπτικές*, Αθήνα, Διάλογος, 2009, σ. 74 κ.ε.

⁷ M. Wolf, “Culture as Translation – And Beyond. Ethnographic Models of Representation in Translation Studies”, in Th. Hermans (ed.), *Cross cultural Transgressions. Research Models in*

γλωσσικών στοιχείων, αλλά και μεταφορά πολιτισμικών στοιχείων, συμβάλλοντας στη νοερή επαφή μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών. Σύμφωνα με τον Espagne, μάλιστα, καμιά μετάφραση δεν είναι ταυτόσημη με το αρχικό κείμενο πηγή, αλλά αποτελεί πάντα μια νέα δημιουργία¹, μία επανερμηνεία². Δεδομένου όμως ότι πρόκειται για ενεργή και διαρκή διαδικασία, και όχι απλή επαφή, μιλάμε πλέον για διαμεσολάβηση, αντικατοπτρίζοντας την αντίληψη ότι στη μετάφραση η επικοινωνία μεταξύ δύο διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων διενεργείται μέσω ενός τρίτου μέρους, το οποίο επιχειρεί να γεφυρώσει τις πολιτισμικές διαφορές. Το τρίτο αυτό μέρος είναι οι μεταφραστές, οι οποίοι δεν δρουν ως απλοί διακομιστές γλωσσικών μηνυμάτων, αλλά καθίστανται ενεργοί παράγοντες που λειτουργούν ως φίλτρα και αναλαμβάνουν την ευθύνη για τη διαδικασία της διαπολιτισμικής επαφής και επικοινωνίας³. Σύμφωνα με τον M. Espagne οι μεταφραστές επιτελούν καίριο διαπολιτισμικό έργο γιατί, όχι μόνο ερμηνεύουν ένα ξένο αντικείμενο, αλλά κυρίως το επανεισάγουν μεταμορφωμένο στο πολιτισμικό σύστημα στο οποίο οι ίδιοι ανήκουν⁴. Φέρουν, δε, μέγιστη ευθύνη γιατί είναι εκείνοι που πολλές φορές επιλέγουν τα έργα που θεωρούνται άξια να μεταφραστούν⁵. Εξαιτίας αυτού, οι σύγχρονες μεταφρασεολογικές αντιλήψεις θεωρούν πλέον απαραίτητο οι μεταφραστές να διαθέτουν δεξιότητες που προϋποθέτουν τη γνώση των ομοιοτήτων και διαφορών των πολιτισμών ανάμεσα στους οποίους καθίστανται γέφυρες⁶, αλλά και ικανότητα για υπεύθυνη επιλογή, καθώς στον «τρίτο χώρο», όπου δρα ο μεταφραστής, υφίσταται τις πιέσεις των εμπλεκόμενων πολιτισμών και δεν μεταφέρει απλώς από τον έναν πολιτισμό στον άλλον⁷.

Translation Studies II. Historical and Ideological Issues, Manchester, St. Jerome, 2002, σσ. 180-192 και ειδικότερα σ. 186.

¹ M. Espagne, « La notion... », ό.π.

² M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σ. 5.

³ Η αντίληψη αυτή αποτυπώνεται στη σύγχρονη μεταφρασεολογική σκέψη, μεταξύ άλλων στις μελέτες των M. Wolf, “The Third Space in Postcolonial Representation”, in S. Simon – P. St-Pierre (eds), *Changing the Terms: Translating in the Postcolonial Era*, Ottawa, University of Ottawa Press, 2000, σσ. 127-146. M. Baker, *Translation and Conflict: A Narrative Account*, London, Routledge, 2006. M Tymoczko, *Enlarging Translation, Empowering Translators*, Manchester, St Jerome, 2007. C. Maier, “The Translator’s Visibility: The Rights and Responsibilities Thereof”, in M. Salama-Carr (ed.), *Translating and Interpreting Conflict*, Amsterdam, Rodopi, 2007, σσ. 255-266. K. Bachelor, “Third Spaces, Mimicry and Attention to Ambivalence: Applying Bhabhian Discourse to Translation Theory”, *The Translator*, n° 14(1), 2008, σσ. 51-70. J. Milton – P. Bandia, *Agents of Translation*, Amsterdam, Benjamins, 2009.

⁴ M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σ. 20.

⁵ Στο ίδιο.

⁶ Στο ίδιο, σ. 22.

⁷ Για τον «τρίτο χώρο», βλ. σχετικά H. Bhabha, *The Location of Culture*, London, Routledge, 1994.

Η αντιπαλότητα μεταξύ γλωσσολογικής και πολιτισμικής προσέγγισης στη μετάφραση είναι πολύ παλιά και οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι η μεν πολιτισμική προσέγγιση επικεντρώθηκε στη μετάφραση λογοτεχνικών κειμένων, όπου αναπόφευκτα εγείρονται θέματα πολύ πέρα από το γλωσσικό, ενώ η γλωσσολογική προσέγγιση επικεντρώθηκε στα λεγόμενα «χρηστικά κείμενα», όπου τα ζητήματα γλωσσικής πιστότητας και ισοδυναμίας είναι πιο σημαντικά. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην ευρέως διαδεδομένη παρανόηση ότι τα πολιτισμικά μεταφραστικά διλήμματα απαντώνται μόνο στη λογοτεχνική μετάφραση, εντύπωση την οποία ενδυνάμωσε και η άνθηση της συγκριτικής λογοτεχνίας. Αντιθέτως, τα λεγόμενα «τεχνικά» κείμενα, κείμενα δηλαδή που περιέχουν ορολογία ή καθημερινή γλώσσα, και στα οποία συγκαταλέγονται –για την περίπτωση του Σωνιέρου που μας ενδιαφέρει– τα νομικά, τα στρατιωτικά, τα τεχνολογικά, τα διοικητικά κείμενα, ακόμα και οι συνταγές μαγειρικής, θεωρούνται ότι δεν εμφανίζουν πολιτισμικές προκλήσεις. Η αντίληψη αυτή είναι λανθασμένη και οφείλεται αφενός μεν, στο γεγονός ότι η υψηλή περιεκτικότητα των κειμένων αυτών σε ορολογία στρέφει συχνά την προσοχή του μεταφραστή στην αντιμετώπιση περισσότερο των ορολογικών προκλήσεων παρά στην πολιτισμική διάσταση, και αφετέρου, σε μία λανθασμένη αντίληψη σχετικά με τον πολιτισμό, ο οποίος γίνεται δεκτός με έναν τρόπο που περιορίζεται στην κουλτούρα και όχι σε όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής. Εντούτοις, τα ορολογικά προβλήματα προκύπτουν εν πολλοίς από τα πολιτισμικά προβλήματα, καθώς οι τεχνικές διαφορές και η έλλειψη ισοδυναμίας μεταξύ όρων οφείλονται κατά κύριο λόγο στη διαφορετική δομή των πολιτισμών, των συστημάτων των χωρών, των συνηθειών των κοινωνιών κτλ. Επομένως, η πολιτισμική προσέγγιση στη μετάφραση οφείλει να εξετάζει όλα τα πιθανά κειμενικά είδη προς μετάφραση και όχι μόνο τα λογοτεχνικά ή ποιητικά κείμενα¹. Σίγουρα όμως κάθε βιβλίο που μεταφράζεται και κυκλοφορεί ανάμεσα σε δύο πολιτισμικές πραγματικότητες αποτελεί πράξη πολιτισμικής διαμεσολάβησης γιατί μεταφέρει ξένους κώδικες σε έναν πολιτισμό υποδοχής, όπως εύλογα παρατηρεί ο M. Espagne².

¹ Σ. Γραμμενίδης – Ξ. Δημητρούλια – Ε. Κουρδής – Ε. Λουπάκη – Γ. Φλώρος, *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις της μετάφρασης*, Αθήνα, Σύνδεσμος Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.

² M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σ. 9.

ΜΕΡΟΣ Β΄
Ιχνηλατώντας τον βίο του Σωνιέρου

Κεφάλαιο 1

Ο Antoine Saunier: Η στρατιωτική μετακίνηση και η παραμονή του στην Κέρκυρα

Τον 19ο αιώνα η γαλλική παρουσία στη Μεσόγειο, αλλά και σε αυτή ακόμη τη μικρή Ελλάδα, παρέμενε εντονότατη. Πρώτη ουσιαστική επαφή της Ελλάδας και της Γαλλίας πραγματοποιήθηκε, όπως είπαμε, το 1797, με τη γαλλική κατοχή των Ιονίων Νήσων¹, όπου καταφθάνουν οι Γάλλοι πολεμιστές της Μεγάλης Στρατιάς, ομάδες που δρούσε με «νομαδικά» χαρακτηριστικά, συμμετέχοντας σε όλες τις πολεμικές επιχειρήσεις του Μεγάλου Ναπολέοντα στην Ανατολή². Ο Bruyère-Ostells στις μελέτες του για τη Μεγάλη Στρατιά και την πολιτική ταυτότητα των πολεμιστών του Μεγάλου Ναπολέοντα μιλά μάλιστα για «διεθνοποίηση της στρατολόγησης των στρατιωτικών» και για «Αρχιπέλαγος της ελευθερίας»³. Ανάμεσα σε αυτούς τους στρατιωτικούς συγκαταλέγονται ο πατέρας του Σωνιέρου, Antoine Saunier και ο θείος του Georges Saunier, που βρίσκει ένδοξο θάνατο στη ναυμαχία του Aboukir.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Σωνιέρος γεννιέται στην Κέρκυρα το 1798 από την Ελληνίδα Ευγενία Τόζη και τον Γάλλο Antoine Saunier, που παρέμεινε για λίγο στο νησί και αποχώρησε σύντομα για τη Γαλλία. Η παρουσία των Γάλλων δημοκρατικών στα Επτάνησα εξάλλου ήταν εξαιρετικά βραχύβια. Ο στόλος της ρωσοτουρκικής συμμαχίας, σε συνεννόηση με την Αγγλία, κατέλαβε τα νησιά το 1799, βάζοντας τέλος στην επέκταση του Ναπολέοντα στην Ανατολή. Με αυτό ως δεδομένο, τα ίχνη της οικογένειας Σωνιέρου-Saunier εντοπίζονται τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Γαλλία.

Στο παρόν κεφάλαιο παρακολουθούμε την πορεία της οικογένειας από την άφιξη του Saunier στο νησί, μαζί με τον αδελφό του, μέχρι την επιστροφή του στη Γαλλία όπου δημιούργησε νέα οικογένεια. Στόχος μας είναι να καταδείξουμε τη χρονική συνέχεια των δύο οικογενειών, τους συγγενικούς δεσμούς μεταξύ τους και να φωτίσουμε το οικογενειακό περιβάλλον του Σωνιέρου στη Γαλλία με το οποίο διατήρησε μακρόχρονες επαφές.

¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις...*, ό.π., σ. 1. Και É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome I, σ. 58.

² H. Mazurel, « Les guerriers... », ό.π., σσ. 53-62.

³ W. Bruyère-Ostells, *La grande armée...*, ό.π., σ. 147. Βλ. επίσης, του ιδίου, « Les officiers républicains sous l'Empire : entre tradition républicaine, ralliement et tournant libéral », *Annales historiques de la Révolution française*, tome 346, n° 1, 2009, σσ. 31-44.

Η άφιξη στην Κέρκυρα του Antoine Saunier και ο γάμος με την Ευγενία Τόζη

Ο Antoine Saunier ήταν αξιωματικός του γαλλικού ναυτικού που γεννήθηκε στις 17 Φεβρουαρίου 1764 και κατετάγη στο ναυτικό μετά από προτροπή του πατέρα του, την 1η Ιανουαρίου 1777¹. Ο Pierre Lénêque, στη διδακτορική διατριβή του για τους αξιωματικούς του ναυτικού της Πρώτης Αυτοκρατορίας, αναλύοντας τις κοινωνικές καταβολές των αξιωματικών της περιόδου αυτής, αναφέρει ότι ο Antoine Saunier συγκαταλέγεται στους αξιωματικούς που προέρχονταν από τα χαμηλότερα στρώματα και συγκεκριμένα σε εκείνους που ο πατέρας τους εργαζόταν ως υπάλληλος στο ναυτικό σώμα. Πράγματι, ο πατέρας του Antoine Saunier εργαζόταν ως κατώτερος υπάλληλος υπεύθυνος για τις γαλέρες («sous-comite des galères»), αξίωμα που ισοδυναμούσε με τον βαθμό του επικελευστή του πληρώματος, ενώ ο γιος του ξεκίνησε την καριέρα του ως ναύτης².

Ο Lénêque μελέτησε και κατέγραψε τις βαθμολογικές μεταβολές του Antoine Saunier, όμως, ίσως σε μια προσπάθεια απλοποίησης της καταγραφής, αναφέρει ότι οι περισσότερες από τις βαθμολογικές προαγωγές δόθηκαν στον Antoine Saunier κατά την 1η Ιανουαρίου³, γεγονός που, όπως διαπιστώσαμε μέσα από την έρευνά μας, δεν ευσταθεί⁴.

Από την καταγραφή του Lénêque λείπουν ορισμένα σημαντικά στοιχεία για τον Antoine Saunier, γι' αυτό θεωρήσαμε χρήσιμο να αποκαταστήσουμε τα βιογραφικά του στοιχεία, όπως τα ονόματα των γονέων του, το όνομα της συζύγου του, καθώς και την ημερομηνία θανάτου του, τα οποία παρουσιάζουμε ολοκληρωμένα στο παράρτημα. Επιπλέον, όπως φαίνεται από τη ληξιαρχική πράξη θανάτου, αλλά κυρίως από τη ληξιαρχική πράξη γέννησης-βάπτισης που ανευρέθηκε στα αρχεία της

¹ P. Lénêque, ό.π., σ. 579.

² P. Lénêque, ό.π., σ. 98. Ναύτης = «proyer» ή «mousse» στη γαλλική γλώσσα, λέξη που χρησιμοποιείτο στην παλαιότερη ναυτική ορολογία για να περιγράψει τις μερίδες που διανέμονταν μηνιαίως στο πλήρωμα μιας γαλέρας: A. Jal, *Glossaire Nautique, répertoire polyglotte de termes de Marine anciens et modernes*, Paris, chez Firmin Didot Frères, Libraires-Éditeurs, 1848, σ. 1233.

³ P. Lénêque, ό.π., σ. 579.

⁴ Σύμφωνα με το φύλλο μητρώου του, πλείστες εκδόσεις του οποίου συναντάμε στον ατομικό φάκελό του που φυλάσσεται σήμερα στις Vincennes, συνθέσαμε απόσπασμα μητρώου, το οποίο παρατίθεται ως παράρτημα Α' στον τόμο παραρτημάτων της παρούσας εργασίας και στο οποίο φαίνεται ότι οι βαθμοί προαγωγής χορηγήθηκαν σε διαφορετικές ημερομηνίες. Στον πίνακα αυτόν, αναλύονται όλες οι βαθμολογικές μεταβολές του, τα πλοία και οι κυβερνήτες υπό τις διαταγές των οποίων υπηρέτησε, καθώς και οι διάφορες αποστολές στις οποίες συμμετείχε σε όλη την πορεία της καριέρας του, τόσο στο πολεμικό όσο και στο εμπορικό ναυτικό. Τέλος, παρατίθενται και προσωπικά δεδομένα, τόσο του ίδιου όσο και του αδελφού του, Georges.

περιφέρειας του Bouches-du-Rhône, ο Antoine Saunier γεννήθηκε στη Μασσαλία¹ και όχι στην Τουλόν, όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία². Στην παρούσα πράξη αναγράφονται με ευκρίνεια τα ονόματα των νονών του³, το όνομα της μητέρας του και του πατέρα του⁴, καθώς και το επάγγελμα του τελευταίου, το οποίο συμφωνεί απολύτως με τις πληροφορίες που μας δίνει ο Lénéque. Δύο αποσπάσματα της ληξιαρχικής πράξης γέννησης και βάπτισης που συναντάμε στον ατομικό του φάκελο, πιστά μεταγενέστερα αντίγραφα της ληξιαρχικής πράξης γέννησης-βάπτισης που περιγράφηκε ανωτέρω, επιβεβαιώνουν και αυτά ότι ο Antoine Saunier γεννήθηκε στη Μασσαλία την ίδια ημερομηνία⁵.

Μέσα στην ταραγμένη διετία της κυριαρχίας των Επτανήσων από τους Γάλλους Δημοκρατικούς, ο Antoine Saunier, σύμφωνα με το ατομικό του μητρώο, αναχώρησε από τη Γαλλία με το πολεμικό πλοίο «L'Heureux» του κυβερνήτη, Étienne, ως πλήρωμα της «Μεραρχίας της Ανατολής» και έφτασε στην Κέρκυρα τον Σεπτέμβριο του 1797⁶.

Λίγους μήνες αργότερα, πραγματοποιήθηκε ο γάμος του Antoine Saunier με την Ευγενία Τόζη, μητέρα του Σωνιέρου. Η έρευνα στα ληξιαρχικά αρχεία της Κέρκυρας έφερε στο φως τη ληξιαρχική πράξη του γάμου τους που συνήφθη στις 19 Νοεμβρίου 1797⁷. Απορίας άξιον παραμένει το γεγονός γιατί εφόσον ο Antoine Saunier ήταν καθολικός οδηγήθηκε στο να συνάψει ορθόδοξο γάμο. Η τακτική αυτή ακολουθούνταν συνήθως σε περιπτώσεις όπου υπήρχε σκοπιμότητα από ξένους υπηκόους απόκρυψης ήδη υπάρχοντα γάμου, στη Γαλλία εν προκειμένω, καθώς για τους καθολικούς ένας ορθόδοξος γάμος στην Ελλάδα θεωρείτο άκυρος. Το γεγονός αυτό εξηγεί και εν μέρει τη μετέπειτα άρνηση του Antoine Saunier να δεχθεί τον γιο του Σπυρίδωνα, όταν εκείνος τον επισκέφθηκε στη Γαλλία, και κυρίως αιτιολογεί γιατί ο Antoine Saunier δεν δήλωσε την ύπαρξη του Σπυρίδωνα στην οικογενειακή του μερίδα στην Τουλόν. Επιπλέον, η έρευνα στην Καθολική Αρχιεπισκοπή Κερκύρας έδειξε ότι ο γάμος τους δεν καταχωρήθηκε παράλληλα και στη λατινική

¹ Archives Départementales des Bouches-du-Rhône, Registres de l'état civil, Marseille, Paroisse de Saint-Laurent, Naissances-Baptêmes, 1764, σ. 6.

² Στο ίδιο, σ. 579.

³ Antoine André και Maydeleine Anne.

⁴ Ο πατέρας του ονομαζόταν Jacques Saunier και η μητέρα του Marie Chaix.

⁵ Ατομικός φάκελος Antoine Saunier, CC7 alpha 2261, SHD, Centre Historique des Archives, Vincennes, πιστοποιητικό 14 Φεβρουαρίου 1797 και άλλο αντίστοιχο αριθ. 835.

⁶ Ατομικός φάκελος Antoine Saunier, ό.π., όλες οι εκδόσεις των αποσπασμάτων ατομικού φύλλου μητρώου.

⁷ ΓΑΚ Κερκύρας, Εκκλησιαστικά αρχεία, Μεγάλοι πρωτοπαπάδες, Φάκελος 79, κατάστιχο 1 (1795-1799) έγγραφα γάμων, Γεώργιος Χαλκιάπουλος Μάντζαρος, σ. 135.

αρχιεπισκοπή την ίδια περίοδο, όπως συνέβαινε πολλές φορές σε περιπτώσεις μικτών γάμων¹.

Επομένως, σύμφωνα με τη ληξιαρχική πράξη γάμου των ανωτέρω που καταχωρήθηκε στο βιβλίο γάμων του Μεγάλου πρωτοπαπά Γεωργίου Χαλκιόπουλου Μάντζαρου, ο οποίος ήταν εκείνος που είχε υποδεχθεί τους Γάλλους Δημοκρατικούς κατά την άφιξή τους στο λιμάνι της Κέρκυρας τον Ιούνιο του 1797, «ή πολίτησαν Εὐγενίαν θυγάτηρ τοῦ ποτε² πολίτου Φραγκίσκου Τόζη», αφού εξομολογήθηκε και μετέλαβε, «ἀρραβωνοστεφανώθηκε» με «τὸν πολίτην Ἀντωνιον Σονιέ, τενέντε θαλασσινὸν» «εἰς γάμον πρῶτον». Τον γάμο «εὐλόγησε» «ὁ πολίτης ἱερεὺς Φώτιος Γαββαλάς», «παρανύμφων ὄντων τῶν πολιτῶν Νικολάου Τζερμίνη καὶ Μουσιου³ Μπλάν, κομισαρίου»⁴. Σημειωτέον, δε, ότι τόσο στην Καθολική όσο και στην Ορθόδοξη Εκκλησία, ο γαμπρός έδινε όρκο για τη μη ύπαρξη πρωτύτερου γάμου, γεγονός που πιστοποιούσε με την προσκόμιση μαρτύρων, προκειμένου να του χορηγηθεί η σχετική άδεια. Στα ιστορικά αρχεία της Κέρκυρας συναντάμε τέτοια πιστοποιητικά στρατιωτικών που υπηρετούσαν στο φρούριο και οι οποίοι προκειμένου να νυμφευθούν δήλωναν μέσω μαρτύρων που παρουσίαζαν στη διοίκησή τους ότι δεν είχαν κανένα κώλυμα⁵. Σε περίπτωση επομένως ψευδούς δήλωσης, επρόκειτο για σοβαρό αδίκημα.

Το ενδεχόμενο ο Antoine Saunier να προχώρησε στην ουσία στη σύναψη παράνομου για τον ίδιο γάμου δεν θα πρέπει να φαντάζει απίθανο, όχι μόνο διότι ο γάμος ήταν άκυρος λόγω θρησκευματος, αλλά και γιατί μια τέτοια πράξη εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της ελευθερίας των ηθών που ταρακούνησε την κοινωνική δομή της Κέρκυρας εκείνη την εποχή. Η άφιξη των Δημοκρατικών Γάλλων είναι γνωστό ότι σηματοδοτήθηκε με την κατάργηση των προνομίων και των περιορισμών κάθε είδους.

¹ Ο François-Antoine Reboul, για παράδειγμα, συνεργάτης και φίλος του Antoine Saunier με τον οποίο ο Σπυρίδων κράτησε επικοινωνία, συνήψε νόμιμο καθολικό γάμο με την Κερκυραία Ελισάβετ Θεοτόκη, στις 13 Αυγούστου 1812 (v.η.), καταχωρώντας τον γάμο σύμφωνα με τις προκαθορισμένες διαδικασίες στο βιβλίο της Αρχιεπισκοπής. Τον συναντάμε αργότερα στην Τουλόν να κατέχει ανώτερα διοικητικά καθήκοντα στο ναυτικό σώμα. Καθολική Αρχιεπισκοπή Κέρκυρας, Βιβλίο γάμων, 1795-1848, κωδικός LXV, σ. 75 καθώς και E. R. Rangbabe, *Livre d'or de la Noblesse Ionienne, Corfou, Athènes, Maison d'éditions « Eleftheroudakis »*, 1925, σ. 235, όπου όμως η σύζυγος αναφέρεται ως «Contesse Isabella». Επίσης, L. M. Bajot, *Annales Maritimes et Coloniales, Année 1820-1ère Partie*, Paris, Imprimerie Royale, 1820, σ. 439.

² Η εισαγωγή της λέξης «ποτέ» είναι ένδειξη ότι ο πατέρας της Ευγενίας Τόζη είχε ήδη πεθάνει.

³ Η λέξη «Μουσιου» ήταν δηλωτική ανώτερης κοινωνικής βαθμίδας και αντιστοιχούσε στη γαλλική «Monsieur» ή «M^r», δηλώνοντας ότι ο «Επίτροπος Κύριος Μπλάν» ήταν σημαίνον πρόσωπο στη Διοίκηση και προφανώς φίλος του Antoine Saunier.

⁴ ΓΑΚ Κερκύρας, Εκκλησιαστικά αρχεία, ό.π.

⁵ Βλ. για παράδειγμα, ΓΑΚ Κερκύρας, Αρχείο Δημοκρατικών Γάλλων, Φάκελος 1, Υποφάκελος Αναφοραί.

Σε ένα τέτοιο καθεστώς απόλυτης ελευθερίας, τελούνταν ακόμα και παράνομοι γάμοι, οι οποίοι συνεχίστηκαν και κατά την περίοδο της πολιορκίας της Κέρκυρας από τους Ρωσοτούρκους¹ και υφίστατο επίσης η πρακτική να καταγράφονται γεννήσεις και βαπτίσεις εκτός γάμου².

Όλο αυτό το κλίμα κοινωνικής ελευθερίας θα φάνταζε σήμερα ιδιαίτερα προοδευτικό, με τους παράνομους γάμους και τις γεννήσεις, καθώς επίσης με τις επιγαμίες Γάλλων αξιωματικών και κερκυραίων γυναικών. Εντούτοις, δεν ήταν ξένο προς τα ήθη της εποχής. Ο Εμμανουήλ Ροδοκανάκης περιγράφει πολύ χαρακτηριστικά το φαινόμενο των επιγαμιών μεταξύ Γάλλων στρατιωτικών και ελληνίδων γυναικών, βοηθώντας μας να κατανοήσουμε σήμερα με ευκολία γιατί ένας γάμος σαν και αυτόν της Ευγενίας Τόζη και του Antoine Saunier δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ασύμφωνος με την πρακτική της εποχής. Αναφερόμενος στο κλίμα που είχε δημιουργηθεί υπέρ των Γάλλων, ιδιαίτερα μετά την έναρξη της εκστρατείας του Ναπολέοντα Α΄ στην Αίγυπτο, σημειώνει:

Οί Γάλλοι ήρχισαν νᾶ γίνωνται ἀγαπητοί, ἐπιγαμίαι ἐλάμβανον χώραν ὁ ἱστορικὸς Μπόττα, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὰς νήσους τῆς Ἀνατολῆς, ἐξέπληγη μεγάλως, βλέπων γάλλον στρατιώτην ἀγορεύοντα ἐλληνιστὶ εἰς δίκην ἐπὶ διαζυγίῳ, ἐναντίον μίας γυναικὸς τοῦ τόπου, ἣν πρὸ τινὸς εἶχε συζευχθῆ. Οἱ Γάλλοι, ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης, πολὺ γρήγορα εἶχον καταστῆ οἰκεῖοι εἰς τὰς Ἰονίους νήσους διότι, ἐκτὸς τοῦ ἀτυχοῦς τούτου γάμου, ἄλλοι πλέον εὐπρόσωποι ἀναμφιβόλως θὰ ἐγίνοντο εἰς τὴν Κέρκυραν ὡς καὶ εἰς τὴν Μογουνθίαν, καθὼς καὶ εἰς τόσας ἄλλας κατακεκτημένας χώρας, ὅταν ἡ κατοχὴ παρετείνοντο ἐπὶ ἀρκετὸν διάστημα. Οἱ Γάλλοι δὲν ἐθεωροῦντο πλέον ὑπὸ τῶν ἰθαγενῶν ὡς ἐπιδρομεῖς, καὶ τὰ πλεονεκτήματα τῆς ἐπεμβάσεώς τῶν ἐγένοντο αἰσθητὰ³.

Στις 20 Νοεμβρίου 1797, ακριβώς την επομένη του γάμου του, ο Antoine Saunier αναχώρησε από την Κέρκυρα, με το πλοίο «Frontin» υπό τη διακυβέρνηση του αδελφού του Georges Saunier, προκειμένου να συμμετάσχει σε επιχειρήσεις στην Αδριατική και τη Μάλτα υπό τις εντολές του αντιναύαρχου Brueys⁴. Έφτασε στην Τουλόν τον Απρίλιο του 1798⁵, με το πλοίο «Le Dubois», και από εκεί αναχώρησε στις 9 Μαΐου με το σκάφος «Guillaume-Tell» προκειμένου να λάβει μέρος στην Εκστρατεία της Αιγύπτου, μεταφέροντας προμήθειες για τον στρατό του στρατηγού Βοναπάρτη στην Αίγυπτο⁶.

¹ Σ. Κατσαρός, ὁ.π., 1983, σ. 88.

² Βλ. Καθολικὴ Ἀρχιεπισκοπὴ Κέρκυρας, βιβλίο με τίτλο *Bastardini*, που περιλαμβάνει καταχωρήσεις νόθων παιδιών ως το 1801, παιδιών που κατά το μεγαλύτερο μέρος τους προέρχονταν ἀπὸ το εκθετοκομείο τῆς Κέρκυρας Monte di Pieta.

³ Ε. Ροδοκανάκης, ὁ.π., σ. 104.

⁴ Ατομικὸς φάκελος Antoine Saunier, ὁ.π., ἀπόσπασμα ατομικοῦ φύλλου μητρώου, Τουλόν, 15 Οκτωβρίου 1811.

⁵ G. Lacour-Gayet, ὁ.π., σ. 409.

⁶ *Histoire scientifique et militaire de l'expédition française en Égypte*, tome III, Paris, Éditeurs-Propriétaires : Gagniard, A. J. Dénain, 1830, σ. 60.

Επικεφαλής του στόλου ήταν ο αντιναύαρχος Brueys και ναυαρχίδα του στόλου ήταν το πολεμικό πλοίο «L'Orion», 120 κανονιών, με κυβερνήτη τον πλοίαρχο Casa-Bianca. Αμέσως μετά, ακολουθούσε το «Guillaume-Tell», 80 κανονιών, με κυβερνήτη τον πλοίαρχο Georges Saunier¹, έχοντας ανάμεσα στο πλήρωμά του τον Antoine Saunier². Οι δύο αδελφοί έλαβαν μέρος από κοινού τόσο στην πολιορκία της Μάλτας τον Ιούνιο του 1798, όσο και στη ναυμαχία στον κόλπο του Aboukir την 1η Αυγούστου 1798.

Δυστυχώς, μετά την ήττα στο Aboukir το κλίμα άρχισε σταδιακά να αλλάζει και η γαλλική επιρροή στα Ιόνια Νησιά άρχισε να παρακμάζει μέχρις ότου η κατοχή των νησιών απέβη «διά τούς Γάλλους πραγματικὸς Γολγοθᾶς»³. Λίγο αργότερα (22 Νοεμβρίου 1798) βαφτίζεται ο Σωνιέρος, τις μέρες μάλιστα εκείνες που ξεκινούσε η τρίμηνη πολιορκία της Κέρκυρας από τους Ρωσοτούρκους (20 Νοεμβρίου). Κατά το διάστημα εκείνο επικράτησε μεγάλη αναρχία και αναταραχή, με αρκετές βιαιότητες και έκτροπα, διαψεύδοντας για μια ακόμη φορά τις ελπίδες των Κερκυραίων για δημοκρατία και δικαιοσύνη⁴.

Έτσι, τελειώνει το σύντομο πέρασμα του Antoine Saunier από την Ελλάδα και μαζί και του Georges Saunier, που όπως όλα δείχνουν ταυτίζεται αποκλειστικά με τις αποστολές του αντιναύαρχου Brueys στη Μεσόγειο και την Αδριατική (1797-1800) με ελάχιστα διαστήματα παραμονής στην Κέρκυρα. Το 1800 όμως, ο Antoine Saunier πιάστηκε αιχμάλωτος και τέθηκε για δύο χρόνια υπό περιορισμό, προτού καταφέρει επιτέλους να επιστρέψει στην πατρίδα του⁵, όπου δημιούργησε νέα οικογένεια, αποκτώντας έναν ακόμη γιο.

Η επιστροφή στη Γαλλία και οι προσπάθειές του για επαναφορά στο γαλλικό ναυτικό

Μετά την επιστροφή του στη Γαλλία, ο Antoine Saunier ολοκλήρωσε τη θαλάσσια υπηρεσία και ανέλαβε υπηρεσία ξηράς και διοικητικά καθήκοντα⁶. Ο Antoine Saunier

¹ Στο ίδιο, σσ. 46-47. Για την πλήρη παράθεση των δυνάμεων που είχαν εμπλακεί, βλ. στο ίδιο, σσ. 47-55.

² Ατομικός φάκελος Antoine Saunier, ό.π., όλες οι εκδόσεις των αποσπασμάτων ατομικού φύλλου μητρώου.

³ Σ. Παππάς, *Η Γαλλία και η Ρούμελη από τον 1797 μέχρι του 1799 κατά τα έγγραφα του στρατηγού Chabot, διοικητού των Ιονίων Νήσων*, ΔΙΕΕ, αριθ. 6 (1902-1906) σ. 303.

⁴ Σ. Κατσαρός, ό.π., σ. 88.

⁵ Ατομικός φάκελος Antoine Saunier, ό.π., όλες οι εκδόσεις αποσπασμάτων ατομικού φύλλου μητρώου.

⁶ Το 1811 υπηρέτησε ως διοικητής του Καταστήματος του 22ου Πληρώματος του άνω λιμένα της Τουλόν, ενώ τον Ιούλιο του 1812 μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 1812 εκτέλεσε και πάλι υπηρεσία θαλάσσης στο πολεμικό πλοίο «Le Donawert» και στη συνέχεια επανήλθε στα προηγούμενα καθήκοντα του στην ξηρά, βλ. P. Lénêque, ό.π., σ. 579 και ατομικός φάκελος Antoine Saunier, ό.π., όλες οι εκδόσεις αποσπασμάτων ατομικού φύλλου μητρώου.

διαγράφηκε τελικά από τις λίστες των εν ενεργεία αξιωματικών του γαλλικού ναυτικού με διάταγμα του βασιλιά της Γαλλίας στις 4 Δεκεμβρίου 1815, όντας ήδη 51 ετών και έχοντας διανύσει 249 μήνες σε υπηρεσία θαλάσσης¹. Το γεγονός αυτό δεν τον απέτρεψε, εντούτοις, από το να ζητήσει επανειλημμένα την επιστροφή του στην ενεργό υπηρεσία. Ο ατομικός του φάκελος βρήκε σχετικών αιτημάτων. Σε ένα πρώτο αίτημα που χρονολογείται στις 8 Σεπτεμβρίου 1816 και απευθύνεται στον διοικητή της 1ης Μεραρχίας του Υπουργείου Ναυτικών της Γαλλίας, ο Antoine Saunier μαρτυρεί ότι βρισκόταν σε αξιολύπητη κατάσταση, γεγονός που επιδείνωνε η παρουσία της ογδοντάχρονης και ανάπηρης μητέρας του την οποία συντηρούσε οικονομικά. Η επιστολή συνοδεύεται από βεβαίωση χρόνου υπηρεσίας, στην οποία αναγράφεται ότι ο Antoine Saunier συνταξιοδοτήθηκε τον Ιανουάριο του 1816².

Ίδιο αίτημα απευθύνεται τέσσερις ημέρες νωρίτερα προς τον Υπουργό Ναυτικών της Γαλλίας, όπου γίνεται διεξοδική αναφορά στα κατορθώματα του Georges Saunier και παρέχεται η πληροφορία ότι ο Antoine Saunier είχε λάβει μέρος σε έξι μάχες και είχε τραυματιστεί σε μία από αυτές³. Άλλο αίτημά του που χρονολογείται στις 23 Απριλίου 1823 και αποστέλλεται ξανά στον Υπουργό είναι πολύ χαρακτηριστικό ως εξής:

Κύριε μου,

Ο Antoine Saunier, γεννηθείς στη Μασσαλία, –υποπλοίαρχος, από το έτος 6, συνταξιοδοτηθείς από το 1815· αδελφός του μακαρίτη Georges Saunier πλοίαρχου Α΄ τάξης, ο οποίος πέθανε επί της φρεγάτας «l'Africaine» το 1801,– έχει την τιμή να θέσει υπόψη της Εξοχότητάς Σας ότι παρά τις υπηρεσίες του και την ηλικία του των 58 ετών, – χαίρει άκρας υγείας, και διαθέτει ακόμα τις απαραίτητες δυνάμεις και κουράγιο προκειμένου να συνεχίσει να υπηρετεί στο βασιλικό ναυτικό. Συνεπώς, εκλιπαρεί την Εξοχότητά Σας να του επιτρέψει να επιστρέψει στην ενεργό υπηρεσία, ώστε να μπορέσει να αφιερώσει τις υπόλοιπες των ημερών του στην υπηρεσία του Βασιλιά του και της πατρίδος.

Αναμένοντας την υπογραφή της σχετικής πράξης από την Εξοχότητά σας, έχει την τιμή να διατελεί, Κύριε μου, μετά σέβας.

Υπογραφή:

Saunier

οδός Pradel No 5⁴

Φαίνεται λοιπόν ότι, όπως και στις προηγούμενες επιστολές, ο Antoine Saunier, σε μια προσπάθεια να εισακουστεί καλύτερα από τη διοίκηση, προβάλλει επισταμένως

¹ Στο ίδιο αρχείο, πιστοποιητικό αριθ. 790.

² Στο ίδιο αρχείο, επιστολή 8 Σεπτεμβρίου 1816 και συνημμένη βεβαίωση χρόνου υπηρεσίας σε εκτέλεση διατάγματος της 27ης Νοεμβρίου 1816, χ.η.

³ Στο ίδιο αρχείο, επιστολή 4 Σεπτεμβρίου 1816.

⁴ Στο ίδιο αρχείο, επιστολή 23 Απριλίου 1823.

το γεγονός ότι ήταν αδελφός του επιφανούς πλοιάρχου Α΄ τάξης Georges Saunier, ο οποίος πέθανε ένδοξα στη μάχη του Aboukir.

Στη συνέχεια ο Antoine Saunier με νέο αίτημά του προς τον υπουργό αιτείται τη «συμμετοχή του στην εκστρατεία στο Αλγέρι, η οποία ανταποκρίνεται στα καθήκοντα του βαθμού του, ή τη χρησιμοποίησή του σε οποιαδήποτε άλλη θέση»¹, υπενθυμίζοντας τη μακρά πείρα του στις πολεμικές αποστολές. Τελευταία προσπάθεια χρονολογείται στις 19 Μαρτίου 1831, όταν επανέρχεται και πάλι σε αυστηρότερο και δραματικότερο τόνο, ζητώντας την «επανείσοδοχό του στην υπηρεσία»², χωρίς αποτέλεσμα.

Είναι αλήθεια ότι ο Antoine Saunier ήταν γενναίος αξιωματικός. Η ενεργός πολεμική του δράση μαρτυρείται από το γεγονός ότι είχε τραυματιστεί στο κατάρωμα του πλοίου «L'Atlas» κατά τη διάρκεια μάχης ανάμεσα στον γαλλικό στόλο υπό τη διοίκηση του υποναυάρχου Villeneuve και τον αντίστοιχο αγγλικό, που έλαβε χώρα στο ακρωτήριο Finisterre της Ισπανίας στις 22 Ιουλίου 1805. Κατά τη μάχη αυτή, μια αδέσποτη σφαίρα τον πέτυχε στο δεξιό μηρό προκαλώντας του ισχυρή θλάση. Συνέπεια τούτου, υπέβαλε αίτημα στις στρατιωτικές αρχές της Γαλλίας ώστε να του χορηγηθεί το παράσημο της Λεγεώνας της Τιμής, πράγμα που δεν κατορθώθηκε³. Σε άλλη περίπτωση, οδηγούμενος από τον ηρωϊσμό του, έσωσε τη ζωή ενός υποπλοιάρχου του ισπανικού ναυτικού που είχε σταθμεύσει στην Τουλόν το 1796, ο οποίος δέχθηκε επίθεση από εγκληματικά στοιχεία. Ο Antoine Saunier τον έσωσε από βέβαιο θάνατο και τον φυγάδευσε με μία λέμβο⁴.

Εκτός από την έντονη δράση του στο πολεμικό ναυτικό της Γαλλίας, ο Saunier υπηρέτησε μαζί με τον αδελφό του και στο γαλλικό εμπορικό ναυτικό⁵, επί του βρικίου «Le Paris»⁶, για ένα έτος και πέντε ημέρες, από όπου χαρακτηριζόμενοι ως «passagers disgraciés», αναγκάστηκαν να επιβιβασθούν στο πλοiάριο «Le Chasseur»⁷

¹ Στο ίδιο αρχείο, επιστολή 24 Φεβρουαρίου 1830. Σε αυτήν ο Antoine Saunier υπογράφει από άλλη διεύθυνση, ως «υποπλοiάρχος εν αποστρατεία οδός Neuve No 26».

² Στο ίδιο αρχείο, επιστολή 15 Μαρτίου 1831. Την επιστολή διαβιβάζει προς τον υπουργό, από το Παρίσι, ένας αντιστράτηγος, προσωπικός φίλος του Antoine Saunier, ο οποίος συνυπηρέτησε μαζί του στην εκστρατεία του St-Domingue και ο οποίος εγγυάται ενώπιον του υπουργού για την ποιότητα των υπηρεσιών του Antoine Saunier.

³ Στο ίδιο αρχείο, πιστοποιητικό 24 Μαρτίου 1811.

⁴ Στο ίδιο αρχείο, βεβαίωση συνταχθείσα στη Μασσαλία, 16 Μαρτίου 1815.

⁵ Η υπηρεσία του στο εμπορικό ναυτικό πιστοποιείται και από άλλη βεβαίωση χρόνου υπηρεσίας. Στο ίδιο αρχείο, επιστολή με αναλυτική περιγραφή του χρόνου υπηρεσίας 20 Οκτωβρίου 1813.

⁶ Στο ίδιο αρχείο, απόσπασμα φύλλου μητρώου στο εμπορικό ναυτικό 16 Οκτωβρίου 1793 και βεβαίωση παροπλισμού του πλοίου «Le Paris», αριθ. 554, 22 Δεκεμβρίου 1792.

⁷ Στο ίδιο αρχείο, πιστοποιητικό του πλοiάρχου και απόσπασμα φύλλου μητρώου αριθ. 2, συνταχθέν στη La Ciotat, 3 Οκτωβρίου 1793.

και να τεθούν σε καραντίνα, προτού επιστρέψουν στην πατρίδα τους¹. Πράγματι, σύμφωνα με την πρακτική της εποχής, οι ναυτικοί οι οποίοι για κάποιο λόγο είχαν χάσει το πλοίο τους και χαρακτηρίζονταν ως «disgraciés» ήταν υποχρεωμένοι, σε εκτέλεση συμφωνιών που είχαν συναφθεί ανάμεσα στους προξενικούς πράκτορες της Γαλλίας και των υπόλοιπων χωρών, να μεταφέρονται ως «passagers» με διάφορα πλοία στη χώρα τους. Για τη μεταφορά αυτή οι πλοίαρχοι πληρώνονταν ένα συγκεκριμένο ποσό κατ' άτομο, ενώ σε περίπτωση που οι ναυτικοί προορίζονταν για τη Γαλλία ήταν υποχρεωτικό να έχουν τεθεί προηγουμένως και σε καραντίνα για την αποφυγή μεταδοτικών ασθενειών².

Από αποσπάσματα φύλλων μητρώου τόσο του Antoine Saunier όσο και του Georges Saunier επιβεβαιώνεται ότι ο Antoine και ο Georges Saunier είχαν κοινή ναυτική πορεία, δηλαδή συνυπηρετούσαν σε πολλά από τα πλοία που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της καριέρας τους, τόσο στο εμπορικό όσο και στο πολεμικό ναυτικό³. Η κοινή αυτή πορεία, φυσικά λαμβάνει τέλος με τον αιφνίδιο θάνατο του Georges Saunier το 1801. Σίγουρα όμως καταδεικνύει ότι υπήρχαν ισχυροί δεσμοί μεταξύ των δύο αδελφών⁴.

Τέλος, όσον αφορά τα πολιτικά φρονήματα του Antoine Saunier, ο Pierre Lénêque στη μελέτη του καταγράφει τον Antoine Saunier ως «βοναπαρτιστή», λόγω της συμμετοχής του στη στέψη του αυτοκράτορα Ναπολέοντα Α΄ ως επικεφαλής αντιπροσωπείας του πολεμικού πλοίου «L'Atlas», στο πλαίσιο απόφασης του Υπουργού των Στρατιωτικών για αποστολή ναυτικών αποσπασμάτων από κάθε πλοίο, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως αγήματα τιμών κατά την τελετή⁵. Το γεγονός αυτό του στοίχισε την αποπομπή του από το στράτευμα και τη συνταξιοδότησή του⁶.

Ένα σχετικό, πολύ σημαντικό, εύρημα που συναντάμε στον ατομικό φάκελό του είναι ένα επικυρωμένο αντίγραφο με επίσημη σφραγίδα «πιστοποιητικού πολιτικών φρονημάτων», το οποίο χορηγήθηκε προς όφελός του από τη «Δημοτική Επιτροπή του λιμένα της Montagne» στις 14 Απριλίου 1794, υπογράφεται από διάφορους εθνικούς εκπροσώπους και επικυρώνεται από την «Comité de Surveillance

¹ Στο ίδιο αρχείο, βεβαίωση αριθ. 7, συνταχθείσα στη La Ciotat, 3 Οκτωβρίου 1793 που αφορά τους αδελφούς Saunier. Επίσης, σε P. Lénêque, ό.π., σ. 232.

² M. Bajot, ό.π., σ. 486.

³ Ατομικός φάκελος Antoine Saunier, ό.π., διαβιβαστικό έγγραφο αποσπασμάτων φύλλων μητρώων του Antoine και Georges Saunier προς τον Υπουργό των Ναυτικών, 14 Νοεμβρίου 1793.

⁴ Στο ίδιο αρχείο, όλες οι εκδόσεις αποσπασμάτων ατομικού φύλλου μητρώου και επιστολές του Antoine Saunier.

⁵ P. Lénêque, ό.π., σσ. 579 και 403 αντίστοιχα.

⁶ Βλ. Ατομικός φάκελος Antoine Saunier, ό.π., επιστολή 15 Μαρτίου 1831.

Révolutionnaire» του λιμένα της Montagne. Το πιστοποιητικό αυτό πιστοποιεί ότι «[...] ο πολίτης antoine Saunier, σημαιοφόρος, διακατέχεται από αισθήματα πραγματικά Δημοκρατικά, και ότι είναι άξιος της πλήρους εμπιστοσύνης των συμπολιτών του»¹.

Πράγματι, το 1793 οι οπαδοί της Επανάστασης στη Γαλλία, σε μια προσπάθεια να ελέγξουν τις αντεπαναστατικές αντιδράσεις, εγκατέστησαν με νόμο της 21ης Μαρτίου «Επιτροπές Παρακολούθησης» σε κάθε κοινότητα. Οι επιτροπές αυτές τέθηκαν υπό την εποπτεία των Επιτροπών Γενικής Ασφαλείας και τα μέλη τους ορίζονταν από τη Δημοτική Συνέλευση. Έργο της εκάστοτε επιτροπής ήταν να συντάσσει τη λίστα με τους υπόπτους αντεπαναστάτες και να εκδίδει εναντίον τους εντάλματα σύλληψης. Επιπλέον, οι επιτροπές αυτές ήταν υπεύθυνες να χορηγούν πιστοποιητικά πολιτικών φρονημάτων, τα οποία ονομάζονταν «certificats de civisme» ή απλά «cartes de civisme» στα άτομα τα οποία ήταν οπαδοί του καθεστώτος (La Terreur), προκειμένου να αποφεύγουν τις οχλήσεις των αρχών και να είναι ικανά να κυκλοφορούν ελεύθερα στην επικράτεια². Τα πιστοποιητικά αυτά, όπως και αυτό του Saunier, απόδειξη ότι ο κάτοχός τους διέθετε ορθόδοξα πολιτικά φρονήματα και σωστή συμπεριφορά, χορηγούνταν κυρίως σε άτομα που απασχολούνταν σε κρατικές υπηρεσίες και δημόσια αξιώματα (αξιωματικούς, δικηγόρους, δημοσίους υπαλλήλους, συμβολαιογράφους κ.λπ.)³. Ιδιαίτερα μετά από την υιοθέτηση του «Νόμου για τους υπόπτους» («Loi des suspects») στις 17 Σεπτεμβρίου 1793 από το επαναστατικό καθεστώς, όσοι δεν διέθεταν το πολύτιμο αυτό πιστοποιητικό διέτρεχαν ισχυρό κίνδυνο σύλληψης⁴. Τα πιστοποιητικά αυτά καταργήθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1795.

Ο Antoine Saunier πέθανε στις 22 Νοεμβρίου 1842 σε ηλικία 78 ετών. Ο θάνατός του δηλώθηκε στο δημαρχείο της Τουλόν⁵. Σίγουρα, όμως, η πορεία και η διαδρομή

¹ Στο ίδιο αρχείο, πιστοποιητικό πολιτικών φρονημάτων 14 Απριλίου 1794.

² Βλ. σχετικά τη νομοθεσία για το ζήτημα αυτό σε G. Beaulac, *Répertoire des lois et des arrêtés du gouvernement, de 1789, à l'an XI*, seconde édition, Paris, an XII, σ. 90.

³ Βλ. σχετικά *Table générale par ordre alphabétique de matières, des lois, sénatus-consultes, décrets, arrêtés, avis du Conseil d'État & c, publiés dans le Bulletin des Lois et les collections officielles, Depuis l'ouverture des États-Généraux, au 5 mai 1789, jusqu'à la restauration de la Monarchie Française, au 1er avril 1814*, tome I, Paris, Imprimerie Royale, 1816, σ. 486.

⁴ Βλ. σχετικά: B. Duvergier, *Collection complète des lois, Décrets, Ordonnances, Règlements, Avis du Conseil d'État*, tome VI, deuxième édition, chez A. Guzot et Scribe, libraires éditeurs, 1834, σσ. 172-173.

⁵ Archives Départementales du Var, Registres de l'état civil, Toulon, cote 7E146_172R2 (1842-1842), Décès, acte 2150. Η ημερομηνία του θανάτου του επιβεβαιώνεται επιπλέον από τα *Annales Maritimes* αλλά και από τα ημερολόγια του Σωνιέρου. Βλ. M. Bajot – M. Poirré, *Annales Maritimes et Coloniales*, 28e année, 3e série, partie officielle, tome 80, Paris, Imprimerie Royale, 1843, σ. 450. Βλ.

του δεν θα μας ενδιέφερε αν, κατά το πέρασμά του στην Ελλάδα, δεν είχε αποκτήσει τον Σωνιέρο, τον οποίο προσπάθησε αργότερα να καταστήσει κοινώνο του ένδοξου παρελθόντος της οικογένειας Saunier και της προσφοράς της στο γαλλικό πολεμικό ναυτικό.

Ο Georges Saunier και η οικογένεια του στη Γαλλία

Στα ιστορικά λεξικά της εποχής, ο θείος του Σωνιέρου, Georges Saunier, που αναφέραμε παραπάνω, κατείχε εξέχουσα θέση και συγκαταλεγόταν αδιαμφισβήτητα ανάμεσα στους ενδοξότερους ήρωες του πολεμικού ναυτικού της Γαλλίας¹. Ο θάνατός του στο κατάστρωμα του «L'Africaine» αναφέρεται σε πληθώρα βιογραφιών και ιστορικών συγγραμμάτων της εποχής, τόσο στη γαλλική όσο και στην αγγλική γλώσσα. Όλα επικεντρώνουν στο ατρόμητο του χαρακτήρα του, στο κουράγιο του και στο ηρωικό του τέλος, καθώς έπεσε μαχόμενος μέχρι την τελευταία του πνοή². Από απόφαση υπογεγραμμένη από τον Ναπολέοντα Α΄ σχετικά με την απονομή σύνταξης μετά τον θάνατό του, μαθαίνουμε ότι η χήρα του Georges Saunier³ και θεία του Σωνιέρου λεγόταν Rosalie Vallerieu και είχε δύο γιους, τον Léonce και τον François

ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 22 Φεβρουαρίου/5 Μαρτίου 1844.

¹ *Dictionnaire Historique, critique et bibliographique, contenant les vies des hommes illustres, célèbres ou fameux de tous les pays et de tous les siècles*, par une société de gens de lettres, tome XXIV, Paris, chez Ménard et Desenne Libraires, 1822, σσ. 235-236.

² Ενδεικτικά αναφέρουμε:

α) A. Gréhan, *La France Maritime*, tome II, Paris, Dutertre Libraire-Éditeur, 1855, σ. 267: « Le capitaine Saunier et l'Africaine ».

β) Ph. Le Bas, *L'Univers ou Histoire et Description de tous les peuples, de leurs religions, mœurs, coutumes, etc.*, *Dictionnaire encyclopédique de l'histoire de la France*, tome I, A-AZ, Paris, Firmin Didot Frères, Éditeurs, 1840, σσ. 502-503: *Africaine* (combat de l').

γ) *Dictionnaire historique des batailles, sièges et combats de terre et de mer, qui ont eu lieu pendant la Révolution Française*, par une société de militaires et de marins, tome I, Paris, Menard et Desenne fils libraires, 1818, σσ. 23-25: *Africaine* (combat de l').

δ) L. G. Michaul, *Biographie Universelle, ancienne et moderne*, par une société de gens de lettres et de savants, tome XXXVIII, Paris, Delagrave et Cie, σ. 64.

ε) O. Troude, *Batailles navales de la France*, tome III, Paris, Challamel aîné éditeur, 1867, σ. 250.

στ) *A collection of State papers relative to the War against France*, vol. XI, Printed by assignment from the assignees of John de Brett, 1802, σσ. 32-34.

ζ) W. James, *The naval history of Great Britain, from the declaration of war by France, in February 1793, to the accession of George IV, in January 1820*, vol. II, London, Printed for Baldwin, Cradock and Joy, 1822, σσ. 573-577: *Phæbe and Africaine*.

η) J. Marshall, *Royal Naval Biography*, vol. II, London, 1824, printed for Longman, Hurst, Orme, Brown, and Green, Paternoster Row, σ. 47.

³ Σήμερα στην Τουλόν, υπάρχει οδός που φέρει το όνομά του, στην αρχή της οποίας βρίσκεται και ομώνυμο κτήριο αποκαλούμενο «Palais Saunier». Στην περιοχή Toulon-Centre, Ouest-Ville, Arsenal, 83000 Toulon, κοντά στην Place de la Liberté.

Saunier, για τους οποίους επετράπη η είσοδος στο γαλλικό Πρυτανείο όπου επρόκειτο να ανατραφούν με έξοδα του γαλλικού κράτους¹.

Η διασύνδεση αυτή του Σωνιέρου με τον Georges Saunier είναι ελάχιστα γνωστή στη βιβλιογραφία. Μονάχα ο Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής, από τους ελάχιστους συγγραφείς που παραθέτουν ακριβή ατομικά στοιχεία για τον Σωνιέρο, αναφέρεται στη *Χρυσή Βίβλο* της Κέρκυρας στο γένος Τσερούλη (Cerulli), αναφέροντας τον Antoine Saunier και τον αδελφό του «ήρωα της μάχης του Aboukir, Georges Saunier»².

Ο Σωνιέρος γνώριζε, όμως, όπως αποδεικνύεται από τα ημερολόγιά του, για τον ηρωικό θάνατο του θείου του, Georges, τον οποίο προσπάθησε να κάνει γνωστό μέσα από δημοσιεύματα και στους ελληνικούς στρατιωτικούς κύκλους. Αντίστροφα, στη Γαλλία και τις γαλλικές αποικίες, ανέπτυξε ιδιαίτερη αλληλογραφία με τον ξάδελφό του Léonce, αλλά και τη μητέρα του για δεκαετίες³. Την αλληλογραφία αυτή εξετάζουμε σε παρακάτω τμήμα της μελέτης.

¹ Arrêté No 623 du 15 Germinal an 9, σε *Recueil des loix de la République Française, et des Actes des Autorités Constituées, Depuis le Régime constitutionnel de l'an VIII*, tome V, cahier XIII, Bruxelles, Chez G. Huyshe, Imprimeur Libraire, an IV, σσ. 144-145.

² Ο Ραγκαβής μας πληροφορεί για τον Σωνιέρο ότι ήταν «Γάλλος νέος, γεννηθείς στην Κέρκυρα στις 22 Νοεμβρίου 1798, ο οποίος πήρε μέρος το 1821 στην Ελληνική Επανάσταση εναντίον των Τούρκων, κατά τη διάρκεια της οποίας χρημάτισε διοικητής του Γ' Τάγματος του Τακτικού Πεζικού, και ο οποίος πέθανε στην Αθήνα στις 12 Δεκεμβρίου 1863 με τον βαθμό του αντιστρατήγου». Βλ. E. R. Rangbabe, *ό.π.*, σ. 95.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφή 3/15 Μαΐου 1845.

Κεφάλαιο 2

Ο Ελληνογάλλος Σωνιέρος

Η γέννηση του Σωνιέρου το 1798 καταχωρήθηκε σύμφωνα με τις προβλεπόμενες διαδικασίες στην Ελλάδα. Σε ληξιαρχική πράξη βάπτισης που περιέχεται στο οικογενειακό αρχείο των απογόνων του Σωνιέρου αναφέρεται ότι ο Σωνιέρος γεννήθηκε μέσα από τον νόμιμο γάμο των γονιών του και βαπτίστηκε στην οικία στις 22 Νοεμβρίου 1798, με το όνομα «Γεώργιος Σπύρος»¹, «όντας παιδί τριών μηνών»². Αντιθέτως, η έρευνα στα ληξιαρχικά αρχεία του Δήμου της Τουλόν επιβεβαίωσε ότι ο Antoine Saunier, θέλοντας να αποκρύψει την ύπαρξη του γιου του στην Ελλάδα, δεν είχε καταχωρήσει επίσημα στην οικογενειακή του μερίδα τη γέννηση του Σπυρίδωνα³. Παρ' όλα αυτά, οι στρατιωτικές αρχές της Γαλλίας φαίνεται να γνώριζαν για την ύπαρξη του Σωνιέρου στην Ελλάδα ως γιου του Antoine Saunier.

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζουμε το πώς η ελληνογαλλική καταγωγή του Σωνιέρου επηρέασε τα νεανικά του χρόνια και συγκρότησε τη διττή του ταυτότητα που διατηρήθηκε και καλλιεργήθηκε περαιτέρω μέσα από τις επαφές με την οικογένειά του στη Γαλλία. Καθοριστικό ρόλο σε αυτά τα πρώτα χρόνια της ζωής του έπαιξε όπως ήταν φυσικό η μητέρα του και αργότερα η σχέση αλληλογραφίας με τον πατέρα του.

Τα νεανικά χρόνια στην Κέρκυρα

Λιγιστά είναι τα στοιχεία που διαθέτουμε για τα νεανικά χρόνια του Σωνιέρου, φαίνεται όμως ότι εξαρχής η μητέρα του τον προόριζε για το στράτευμα.

Δυστυχώς, η μόνη πληροφορία που έχουμε για την εκπαίδευση του Σωνιέρου είναι ότι έλαβε τα πρώτα του γράμματα στα «εκπαιδευτικά καταστήματα» της Ζακύνθου

¹ Με το όνομα αυτό (Georges Spiro) τον συναντάμε να υπηρετεί σε νεαρή ηλικία στο πολεμικό ναυτικό της Γαλλίας, ύστερα από απόφαση του Γάλλου βασιλιά το 1814.

² Η πράξη αυτή, που εκδόθηκε το 1824 στην ιταλική γλώσσα, είναι αντίγραφο ληξιαρχικής πράξης του 1807 που προέρχεται από το αρχείο της Ι. Μ. της Αγίας Τριάδας και Αγίας Νίκης στην Κέρκυρα. Οικογενειακό αρχείο Φανής Φολερού-Τσερούλη, απογόνου του Σωνιέρου, αριθ. εγγρ. 46, 16 Ιανουαρίου 1824. Φέρει σημείωση του Ι. Βλαχογιάννη.

³ Στην έρευνα αυτή, συνέδραμε η κα Berenger Magali, attachée de conservation du patrimoine, των δημοτικών αρχείων της Τουλόν, την οποία ευχαριστούμε θερμά.

και της Κέρκυρας¹, όπου σίγουρα εκτός από την ελληνική και την ιταλική –επίσημη γλώσσα των Επτανήσων μέχρι το 1820²– καλλιεργήθηκε και στη γαλλική γλώσσα. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη γαλλική καταγωγή του και την προϋπηρεσία του πατέρα του στο γαλλικό ναυτικό, οδήγησε τον στρατηγό Donzelot, φίλο του πατέρα του και στρατιωτικό διοικητή της Κέρκυρας, να προτείνει στη μητέρα του την αποστολή του νεαρού Σωνιέρου στις στρατιωτικές σχολές της Γαλλίας προς εκπαίδευση. Η τακτική αυτή, ελληνόπαιδες να αποστέλλονται στη Γαλλία για στρατιωτικές σπουδές ήταν πάγια τακτική των Γάλλων αξιωματούχων όχι μόνο κατά την Επανάσταση³, όπως έχουμε ήδη εντοπίσει, αλλά, όπως φαίνεται με την περίπτωση του Σωνιέρου, και νωρίτερα. Ο Σωνιέρος ήταν τότε μόλις δεκατεσσάρων ετών. Η μητέρα του, μη θέλοντας να χάσει τον μονάκριβο γιο της, πρότεινε ο νεαρός να παραμείνει στην Κέρκυρα, όμως αποφασίστηκε να αναλάβει υπηρεσία στο γαλλικό ναυτικό και στο γραφείο του εκεί ναυτικού επιτρόπου⁴. Με τον τρόπο αυτόν ο Σωνιέρος ξεκίνησε τη στρατιωτική του πορεία ήδη από τα εφηβικά του χρόνια και μάλιστα στο γαλλικό ναυτικό, όπως ακριβώς και ο πατέρας του.

Η μητέρα του Σωνιέρου Ευγενία Τόζη

Πληροφορίες για τη μητέρα του Σωνιέρου εντοπίζουμε στο πρώτο από τα σκόρπια χειρόγραφα σημειώματά του που είναι γραμμένο στην ιταλική γλώσσα και στο οποίο ο Σωνιέρος μιλά για τη σχέση της μητέρας του, Ευγενίας Τόζη, με τον πατέρα του, Antoine Saunier⁵. Η μητέρα του, όπως μας πληροφορεί, καταγόταν από τον Φραγκίσκο Τόζη⁶ και διαβιούσε στη Ζάκυνθο¹, καθώς σύμφωνα με τα περισσότερα *Λεξικά* της εποχής ήταν Ζακύνθια².

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφο Β', Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», τρισέλιδο βιογραφικό σημείωμα με τίτλο «Σπυρίδων Γεώργιος Σωνιέρος». Επιπλέον, στην ίδια συλλογή, ίδιος υποφάκελος, δισέλιδο βιογραφικό σημείωμα με ημερομηνία 10/22 Οκτωβρίου 1851 (Τετάρτη) και οκτασέλιδο βιογραφικό σημείωμα με τίτλο «βίος Σπυρ. Γ. Σωνιέρου».

² D. Provata, «Écrire...», ό.π., σ. 14.

³ Βλ. D. Barau, «La dimension...», ό.π. και την Εισαγωγή.

⁴ Την απασχόληση του αυτή τοποθετεί ο Σωνιέρος στα ημερολόγια του πολύ νωρίτερα, περί τα 1808 ή 1809. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 17/29 Δεκεμβρίου 1851.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφο σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833, εξασέλιδο χειρόγραφο σημείωμα στην ιταλική γλώσσα με την ένδειξη 1821.

⁶ E. Rangbabe, ό.π., σσ. 200-210. Η Μαρίνα Τόζη παντρεύτηκε το 1771 με τον Δρ. Γερόλαμο-Αντώνιο Ροδόσταμο-Τριαντάφυλλο το όνομα του οποίου αναγράφεται στη *Χρυσή Βίβλο* της Κέρκυρας, τόσο στην παλαιότερη όσο και σε αυτή του 1803. Στο αντίγραφο της *Χρυσής Βίβλου του 1803* που παραχώρησε στον Ραγκαβή η οικογένεια Λοβέρδου με τίτλο: «Copia: Libro No 205 del 1803 25 giugno, instituito alla conscrizione generale dell'originaria nobilita corcirese», στη σ. 25,

Η οικογένεια «Τόζη» συγκαταλέγεται, ωστόσο, ανάμεσα στις λατινικές οικογένειες της Κέρκυρας, χωρίς όμως ευγενή καταγωγή. Στα σωζόμενα ιταλικά ληξιαρχικά αρχεία της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Κέρκυρας, στις βαπτίσεις, συναντάμε αρκετές καταχωρήσεις την εποχή εκείνη με το επίθετο «Tosi»³. Φυσικά, στο συγκεκριμένο αρχείο δεν ανευρέθηκε ληξιαρχική πράξη γέννησης του Σωνιέρου, καθώς η γέννησή του είχε καταχωρηθεί στο αρχείο ορθόδοξου ναού. Η οικογένεια «Tosi» εν γένει φαίνεται να είναι ιταλικής καταγωγής, καθώς συναντάται στην Ιταλία όχι μόνο εκείνη την εποχή⁴ αλλά ακόμα και σήμερα.

Με τον πατέρα του Σωνιέρου, Antoine Saunier, η Ευγενία Τόζη συνδέθηκε όπως είπαμε αμέσως μετά την άφιξη του αντιναυάρχου Brueys στο νησί τον Σεπτέμβριο 1797. Εντούτοις, η ήττα των Γάλλων από τους Ρωσοτούρκους που επέβαλε την εκδίωξή τους από την Κέρκυρα, οδήγησε σε εγκατάλειψη την Ευγενία Τόζη. Μετά την αναχώρηση του Antoine από την Κέρκυρα, η Ευγενία Τόζη αναφέρεται με εξαιρετική θλίψη στη σχέση της με τον Antoine Saunier σε χειρόγραφη επιστολή της στην ιταλική γλώσσα προς τον μεγάλο Ελληνοϊταλό συγγραφέα και φιλόσοφο Ούγκο Φώσκολο⁵, του οποίου ήταν ξαδέλφη⁶.

Στην επιστολή αυτή που χρονολογείται στην Κέρκυρα στις 27 Φεβρουαρίου 1810, η Ευγενία Τόζη-Saunier μνημονεύει διεξοδικά την «κακή τύχη» που την καταδιώκει

αναφέρονται οι τρεις κλάδοι της οικογένειας Rodostamo και Rodostamo Trandafilo. KEINE, Αρχείο Ευγενίου Ραγκαβή (ΑΡ/Ε), Φάκελος 3. Το έγγραφο είναι στην ιταλική γλώσσα.

¹ Στη Ζάκυνθο το αρχείο των ετών εκείνων έχει ολοκληρωτικά καταστραφεί συνέπεια της σεισμοπυρκαγιάς του 1953, καθιστώντας αδύνατη την έρευνα.

² Λ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τόμος Α', Ιστορικών- Βιογραφικών, Αθήνα 1963, σ. 631 και Χ. Στασινόπουλος, *Λεξικόν της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, τόμος Γ', Αθήνα, Εκδόσεις Λεβεντιά, 1972, σ. 512.

³ Καθολική Αρχιεπισκοπή Κέρκυρας, Βιβλίο βαπτίσεων, 1778-1817, κωδικός LXXXIX.

Ευχαριστούμε θερμά τον αξιότιμο κ. Σπύρο Γαούτση, εφημέριο της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Κερκύρας, για τις πολύτιμες πληροφορίες που μας παρείχε καθώς και για την εξαιρετική του συνδρομή στην έρευνά μας.

⁴ Βλ. για παράδειγμα, *Gazetta Romana*, Ρώμη, αριθ. φύλ. 23, 18 Μαρτίου 1808, σ. 115, όπου γίνεται αναφορά σε Francesco Tosi, δικαστή στην Αγκόνα.

⁵ Κεντρική Εθνική Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας, Αίθουσα χειρογράφων, Φωσκολιανό αρχείο: Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Salle di manoscritti, Fondo Foscoliani, Naz., VI, E, 3 (πρώην 9). Ευχαριστούμε την Δρα Francesca Gallori υπεύθυνη του τμήματος για τη βοήθειά της.

⁶ Η ύπαρξη της επιστολής μνημονεύεται σε επίσημο κατάλογο του Υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης της Ιταλίας, ήδη από το 1885: G. Chiarini, C. Martelli, *Catalogo dei manoscritti foscoliani già proprietà Martelli della R. Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze*, Ministero della Pubblica Istruzione, Roma, 1885, σ. 42, όπου γίνεται αναφορά σε έξι επιστολές διαφόρων συγγενών προς τον Ούγκο Φώσκολο από τις 6 Ιανουαρίου 1810 έως τις 25 Οκτωβρίου 1814, μεταξύ των οποίων είναι και η Ευγενία Τόζη, ξαδέλφη. Η συγκεκριμένη επιστολή υπάρχει αποσπασματικά δημοσιευμένη στα άπαντα του Ούγκο Φώσκολου, στην έκδοση του 1953. *Edizione Nazionale delle opere di Ugo Foscolo, Volume XVI, Epistolario, Volume Terzo, (1809-1811)*, a cura di Plinio Carli, Firenze, Le Monnier Felice, 1953, σ. 568, επιστολή CLIX – Corfù 27 Febbraro (N.S.) 1810, Eugenia Tosi Sonniè al F.

στον ύψιστο βαθμό και αποκαλύπτει ότι «πηγή των βασάνων» της ήταν ο γάμος της με έναν Γάλλο αξιωματικό», αιτία για την οποία, εδώ και περισσότερο από δέκα χρόνια, είχε κυριευθεί από τη μιζέρια. Από όλα όμως τα βάσανά της, όπως αναφέρει, εκείνο που τη στεναχωρούσε περισσότερο ήταν η ύπαρξη του άτυχου γιου της, ο οποίος ήταν ήδη δώδεκα ετών και ο οποίος «ελλείπει των μέσων κινδύνευε να πεθάνει μέσα στην πιο μεγάλη άγνοια» για τον πατέρα του. Απευθυνόμενη στον «πολυαγαπημένο της ξάδελφο», η Ευγενία Τόζη αποκαλύπτει ότι πολλές φορές πέρασε από το νου της η σκέψη να αποθέσει στις αγκάλες του Φώσκολου τον γιο της, αυτή την «τρυφερή ύπαρξη» για την οποία αγωνίζεται μέχρι θανάτου. Σε μία ικετευτική έκκληση προς τον «φιλόανθρωπο», «καλλιεργημένο», «καλοσυνάτο» και «αξιοθαύμαστο» στην Ευρώπη για το ταλέντο του Φώσκολου, τον παρακαλεί να τη συνδράμει σχετικά με το ζήτημα της εκπαίδευσης του «αθώου αγοριού», αποστέλλοντας σχετική επιστολή προς τον υπουργό και συγγενή τους, Αντρέα Ξύνδα¹.

Η εγκατάλειψη που βίωσε ο Σωνιέρος και η μητέρα του επιβεβαιώνεται όμως και από τον Pierre Lénêque, ο οποίος, μιλώντας για τη συζυγική ζωή των Γάλλων αξιωματικών, αναφέρεται ξεκάθαρα στην ύπαρξη του Σωνιέρου και δεν παραλείπει να σημειώσει ότι ο Antoine Saunier λησμόνησε την οικογένειά του στην Ελλάδα και ότι «οι αρχές έπρεπε να του θυμίσουν τα καθήκοντα τα οποία όφειλε να εκπληρώσει απέναντι στην οικογένειά του και να του συστήσουν να λάβει τα απαραίτητα μέτρα, ώστε να μην υπάρξουν ξανά στο μέλλον παρόμοια παράπονα» από την Ευγενία Τόζη². Η σύσταση αυτή, η οποία εμπεριέχεται σε επιστολή των γαλλικών αρχών προς τον αντιναύαρχο Emeriau, διοικητή του στόλου της Μεσογείου, χρονολογείται στις 9 Σεπτεμβρίου 1811 και προφανώς σχετίζεται με τις αλληπάλληλες οχλήσεις της Ευγενίας Τόζη προς αναζήτηση του συζύγου της στη Γαλλία. Δυστυχώς, οι εκκλήσεις της αλλά και οι συστάσεις των γαλλικών αρχών δεν εισακούστηκαν, καθώς ο Υπουργός Στρατιωτικών επανήλθε με νέες συστάσεις προς τον διοικητή του Antoine

¹ Επιστολή της Ευγενίας Τόζη Saunier προς τον Ούγκο Φώσκολο (αντίγραφο), Κέρκυρα, 27 Φεβρουαρίου 1810. Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, ό.π.

² Archives Nationales, Fonds Marine, Série CC (Personnel), Sous-série CC1 (État-major de la flotte et Officiers militaires), article 205, lettre au vice amiral Émeriau, commandant l'escadre de la Méditerranée, 9 septembre 1811 όπως παρατίθεται από τον P. Lénêque, ό.π., σ. 354. Επιστολή για το ίδιο θέμα του Υπουργού Ναυτικών της Γαλλίας προς τον κυβερνήτη των Ιονίων Νήσων, στρατηγό Donzelot, βρήκαμε αργότερα στο οικογενειακό αρχείο Φανής Φολερού-Τσερούλη, την οποία παραθέτουμε σε φωτογραφία στον τόμο παραρτημάτων.

Saunier, τον Φεβρουάριο και τον Αύγουστο του 1813¹, χωρίς αποτέλεσμα, γεγονός που οδήγησε το επόμενο έτος τον Σωνιέρο να αναζητήσει τον πατέρα του στη Γαλλία.

Ακολούθως, η Ευγενία Τόζη νυμφεύθηκε τον Σπυρίδωνα Βάρδα, προξενικό πράκτορα που είχε αναπτύξει ιδιαίτερες σχέσεις με τη Γαλλία, αφού προηγουμένως ο πρώτος γάμος της με τον Antoine Saunier είχε οδηγηθεί σε θρησκευτική λύση².

Αλληλογραφία που αποτελείται από επιστολές που απευθύναν από κοινού ο Βάρδας και η Τόζη προς τον Σωνιέρο, αλλά και από δύο απαντήσεις του Σωνιέρου προς εκείνους, αποκαλύπτει τα βαθιά συναισθήματα αγάπης ανάμεσα στην Ευγενία Τόζη και τον γιο της, και αντίστροφα. Η αλληλογραφία αυτή, γραμμένη στην ιταλική γλώσσα, καλύπτει το διάστημα από τον Νοέμβριο του 1824 μέχρι και το 1828³ και αναλύεται στο παράρτημα.

Ωστόσο, πέραν από τα χειρόγραφα σημειώματά του, ο Σωνιέρος αναφέρεται στη μητέρα του, όπως είναι φυσικό, και στα δομημένα ημερολόγιά του, αρχής γενομένης την 29η Μαΐου 1828, όταν γράφει ότι ήρθε η μητέρα του από την Κέρκυρα και ότι πήγε να την πάρει, τρέχοντας την ίδια ημέρα⁴. Ένδειξη ίσως σεβασμού αποτελεί το γεγονός ότι σε όλες τις εγγραφές που αναφέρονται στη μητέρα του, ο Σωνιέρος χρησιμοποιεί κεφαλαίο, γράφει δηλαδή: «ή Μήτηρ μου»⁵. Επιπλέον, στη μητέρα του ο Σωνιέρος αναφερόταν πάντοτε με συμπόνια. Συχνά στα ημερολόγιά του τη χαρακτηρίζει «δύστυχη»⁶ και «φτωχή»⁷, αλλά πάντα τη θεωρεί ως «η αγαπητήν τοῦ Μήτηρ»⁸.

¹ P. Lénêque, ό.π., σ. 354.

² Δυστυχώς, η έρευνα στα ευρετήρια των ορθόδοξων Μητροπολιτών της Κέρκυρας για τα έτη 1800-1828 δεν έφερε στο φως κανένα στοιχείο διαζυγίου, παρόλο που το αναφέρει ο Σωνιέρος. ΓΑΚ Κερκύρας, Μητροπολίται Κερκύρας, Ευρετήρια ετών 1800-1828. Ευχαριστούμε θερμά την αξιότιμη κα Σοφία-Αικατερίνη Πανταζή, Αναπληρώτρια Διευθύντρια των ΓΑΚ Κερκύρας και τον γενεαλόγο κ. Γεώργιο Λινάρδο για την εξαιρετική συνδρομή τους στην έρευνα αυτή.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου έγγραφα Α', Υποφάκελος 1827 και Σωνιέρου έγγραφα Β', Υποφάκελοι 1828 και 1829, τέσσερις επιστολές. Επιπλέον, Οικογενειακό αρχείο Φανής Φολερού-Τσερούλη, επιστολή Σωνιέρου από το Μεσολόγγι, 24 Νοεμβρίου 1824 και επιστολή Ευγενίας και Σπυρίδωνα Βάρδα προς τον Σωνιέρο, Κέρκυρα, 25 Μαρτίου 1828.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828 (ελληνικό), εγγραφή 29 Μαΐου/10 Ιουνίου 1828. Στην αντίστοιχη εγγραφή του ιταλικού ημερολογίου δεν υπάρχει η ένδειξη «έτρεξα τήν ίδια ημέρα». ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', α) Χειρ. ημερ. 1828[-1829] (ιταλικό), ίδια εγγραφή.

⁵ Βλ. για παράδειγμα εγγραφές από 26 Ιουλίου έως 21 Αυγούστου 1828 που αναφέρονται στη μητέρα του σε ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 13/25 Αυγούστου 1828.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833, εξασέλιδο χειρόγραφο σημείωμα στην ιταλική γλώσσα με την ένδειξη 1821.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 21 Αυγούστου/2 Σεπτεμβρίου 1828.

Δηλωτική των συναισθημάτων του είναι και η περιγραφή της ασθένειας της μητέρας του, από την 26η Ιουλίου 1828 και έπειτα¹, η οποία κατέληξε στον θάνατό της:

ή αγαπητήν μοῦ Μητέρα ἐξέπνευσεν εἰς τὰς ἀγγάλας μοῦ» ἔχοντας εκπληρώσει αὐτό «τ' ὅποιον ἐτάχθη εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκο, ὅτι νά ἔλθῃ νά εἰδῇ καὶ νά ἀποθάνῃ εἰς τὰς ἀγγάλας μοῦ. Τα μαλιὰ (sic) τῆς ἔπιανε καὶ μᾶς εὔχετο ἐμὲ καὶ τὴν σύζυγον μοῦ Μαρία ὅσα μαλιὰ (sic) ἔχω τόσα καλὰ νᾶ ἔχετε. Ὅταν ἐπέστρεψα ἀπὸ τὸ γυμνάσιον τὸ κατάλαβα ὅτι θά ἐκπνεύσει –ἔστειλα εἰς τὴν πόλιν καὶ ἦλθαν 8 ἱερεῖς– τὴν συνοδεύσαμεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν εἰς τὰς 5 ½ πρὸ μεσημβρία ὅλο τὸ τάγμα ἄνευ ὄπλων μὲ κεριὰ εἰς τὰς χεῖρας ὅλοι –κρασι καὶ ψωμι ἔφαγαν κατὰ τὸ ἔθιμον–².

Λίγες ημέρες αργότερα, πραγματοποιήθηκε το μνημόσυνό της πάλι με τη συμμετοχή των λόχων και όλων των στρατιωτών³ που φαίνονται να συμερίζονται τον πόνο του διοικητή τους, Σωνιέρου. Μετά τον θάνατό της, ο Σωνιέρος αναφέρεται στη μητέρα του σε ελάχιστες περιστάσεις⁴.

Αναζητώντας τον πατέρα του: Το ταξίδι στη Γαλλία

Το γεγονός ότι δεν γνώρισε τον πατέρα του, αλλά γνώριζε για το ένδοξο παρελθόν του, σημάδεψε τον νεαρό Σωνιέρο. Στις 25 Μαΐου 1814 ο Σωνιέρος, παρακινούμενος από πολλούς Γάλλους που γνώριζαν τον Antoine Saunier και ιδιαίτερα τον κύριο Burle, πάλαι ποτέ επίτροπο στην Κέρκυρα, αναχώρησε για τη Μασσαλία προς αναζήτηση του πατέρα του⁵. Τον Μάιο του 1814, ο Γάλλος στρατηγός Donzelot παρέδωσε την Κέρκυρα στους Άγγλους, σύμφωνα με την απόφαση για παραχώρηση των Ιονίων Νήσων στους Άγγλους, σε εκτέλεση της συνθήκης της Βιέννης που υπεγράφη στις 9 Ιουνίου 1815⁶. Έτσι, ο Σωνιέρος πραγματοποίησε το ταξίδι αυτό με

¹ Στο ίδιο ελληνικό ημερολόγιο, εγγραφή 26 Ιουλίου/7 Αυγούστου 1828 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', α) Χειρ. ημερ. 1828[-1829] (ιταλικό), ίδια εγγραφή.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 21 Αυγούστου/2 Σεπτεμβρίου 1828. Η αναφορά στα «μαλιὰ» της μητέρας του δεν υπάρχει στην αντίστοιχη εγγραφή του ιταλικού κειμένου, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', α) Χειρ. ημερ. 1828[-1829], ίδια εγγραφή. Πρόκειται για προσθήκη του Σωνιέρου κατά τη μετάφραση.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφές 28 Αυγούστου/9 Σεπτεμβρίου 1828.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 12/24 Απριλίου και 1/13 Μαΐου 1833.

⁵ Ο Σωνιέρος αναφέρει ότι εργαζόταν ως γραφέας στο γραφείο του στην Κέρκυρα και ότι αργότερα, το 1843, ο Burle ήταν επιθεωρητής στο γαλλικό πολεμικό ναυτικό. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833, εξασέλδο χειρόγραφο σημείωμα στην ιταλική γλώσσα με την ένδειξη 1821. Και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 3/15 Οκτωβρίου 1843. Μέχρι τον θάνατο του Antoine Saunier, ο Burle αποτελεί τον κομιστή της αλληλογραφίας που ανταλλάσσουν οι δύο άντρες μεταξύ τους.

⁶ Και É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome I, σ. 68.

τον στόλο των Γάλλων που εγκατέλειψαν την Κέρκυρα για να επιστρέψουν στη Γαλλία. Συγκεκριμένα, ο Σωνιέρος αναφέρει στο ημερολόγιό του ότι το πλοίο πήγαινε, αρχικά, στη Μασσαλία για να ξεφορτώσει τα άλογα του στρατηγού Donzelot και κατόπιν στην Τουλόν¹. Στο ταξίδι αυτό, η ανυπομονησία του προκειμένου να γνωρίσει τον πατέρα του ήταν μεγάλη, καθώς είχε πιστέψει, όπως σημειώνει, εκτιμήσεις τρίτων που τον διαβεβαίωναν ότι θα μπορούσε να δει τον πατέρα του και να τον γνωρίσει και εκείνος, «άνδρα ολόκληρο και με κάποια μικρή μόρφωση εκείνη που η φτωχή μητέρα του μπόρεσε να του δώσει με τον ιδρώτα της»².

Το ταξίδι πραγματοποιήθηκε συνοδεία και ευθύνη του πλοίαρχου Raymond, παρέα με τον οποίο εκτέλεσαν ορισμένες προγραμματισμένες εργασίες σχετικά με το φορτίο του πλοίου. Ακολούθως ο Σωνιέρος επισκέφτηκε τον κύριο Burle ώστε να τον οδηγήσει στον πατέρα του. Εκείνος, όμως, σε μια αιφνίδια αλλαγή της συμπεριφοράς του τον πληροφορεί ότι «εδώ και καιρό» ο πατέρας του είχε «ενωθεί» με μία άλλη κυρία, ότι είχε ακόμα έναν γιο και του προτείνει να τον αφήσει καλύτερα στην ησυχία του χωρίς να παραλείψει να τον χαρακτηρίσει «βάρβαρο και απάνθρωπο πατέρα»³. Η έρευνα στα ληξιαρχικά αρχεία της κοινότητας του Var έδειξε ότι ο ετεροθαλής αδελφός του Σωνιέρου ήταν ο André Marius Saunier που «γεννήθηκε στις 21 Απριλίου 1804 στην Τουλόν από τον Antoine Saunier, υποπλοίαρχο του πολεμικού ναυτικού»⁴ και την B. Pelissier και επρόκειτο για τέκνο εκτός γάμου. Η νόμιμη σύζυγος του Antoine Saunier, η Barbe Mierbauer, ήταν κάτοικος της Τουλόν⁵ και ο γάμος τους, σύμφωνα με επιστολή του Burle προς τον Σωνιέρο το 1850, είχε πραγματοποιηθεί στις 23 Δεκεμβρίου 1818⁶, δηλαδή μετά από την επίσκεψη του Σωνιέρου στην Τουλόν.

Δεδομένων των συνθηκών, ο πλοίαρχος Raymond και ο Σωνιέρος αποφασίζουν να επισκεφτούν από κοινού τον Antoine Saunier, στην οικία του⁷, χωρίς όμως

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833, εξασέλιδο χειρόγραφο σημείωμα στην ιταλική γλώσσα με την ένδειξη 1821.

² Στο ίδιο σημείωμα.

³ «Barbaro e inumano padre!» γράφει ο Σωνιέρος. Στο ίδιο σημείωμα.

⁴ Archives Départementales du Var, Registres de l'état civil, Toulon, cote 7E146_029_0253 AD83 (1803-1804), Naissances, acte 879.

⁵ Archives Départementales du Var, ό.π., Décès, acte 2150.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, επιστολή Burle προς Σπυρίδωνα Σωνιέρο, 16 Ιουλίου 1850.

⁷ Ως οδό κατοικίας του πατέρα του, ο Σωνιέρος αναφέρει την «4. S. M.». Από τα αρχικά, πολύ πιθανό να πρόκειται για τη σημερινή Vieux chemin de Ste Musse, στις συνοικίες Canton 8 και 9 στην Τουλόν. Εντούτοις, στη ληξιαρχική πράξη θανάτου του Antoine Saunier, ως οδό κατοικίας του αναφέρεται με ευκρίνεια η «Chemin de la Valette, N° 36, Toulon». Η οδός αυτή υπάρχει ακόμα και σήμερα, ως Ancien chemin de la Valette, στη συνοικία Canton 7, στην Τουλόν. Στον ατομικό φάκελο

αποτέλεσμα¹. Τελικά, η συνάντηση πραγματοποιήθηκε αργότερα, ανάμεσα μονάχα στους δύο πλοιάρχους². Ο Antoine Saunier παραδέχτηκε ότι δεν είχε λησμονήσει τον γάμο που είχε συνάψει στην Κέρκυρα, αναγνωρίζοντας τον γιο του, δικαιολογήθηκε όμως λέγοντας ότι οι εκκλήσεις που έκανε η μητέρα του Σπυρίδωνα και ο ίδιος με το ταχυδρομείο χάνονταν, καθώς η αλληλογραφία των μη εγγάμων από την Κέρκυρα διαχωριζόταν από εκείνη των υπολοίπων, αφήνοντας υπόνοιες για εκ προμελέτης απώλεια³. Το γεγονός αυτό ίσως είναι αληθές, καθώς σύμφωνα με τον Γ. Κορινθίου, Άγγλοι πράκτορες στα Επτάνησα ήταν επιστρατευμένοι να ελέγχουν όλη την αλληλογραφία που διεκπεραιωνόταν στην Ευρώπη διά μέσου των νησιών⁴. Όπως και να έχει δυστυχώς αρνήθηκε να γνωρίσει τον γιο του και κάλεσε τον Raymond να αποχωρήσει από την οικία.

Το θλιβερό αυτό γεγονός προκάλεσε τη μήνιν του πλοιάρχου Raymond, ο οποίος φαίνεται ότι γνώριζε πολύ καλά τους αδελφούς Saunier, αλλά και τον πατέρα τους και παππού του Σπυρίδωνα (Jacques Saunier)⁵. Μετά την άκαρπη αυτή συνάντηση, ο Σωνιέρος παρέμεινε για λίγο καιρό στη Μασσαλία από όπου αποφάσισε να φύγει έπειτα προς αναζήτηση εργασίας. Ήταν ακόμη «νέος 16 ετών, αμούστακος και μικρού αναστήματος»⁶, όπως γράφει. Από την ανωτέρω, όμως, μαρτυρία που μας παραθέτει, γίνεται αντιληπτό ότι τελικά δεν συνάντησε τον πατέρα του, γεγονός που τον βασάνισε για όλη του σχεδόν τη ζωή, καθώς έκτοτε ζητούσε απεγνωσμένα να λάβει τη φωτογραφία του από τη Γαλλία για να δει τη μορφή του.

Οι σχέσεις του Σωνιέρου με τον γαλλικό κλάδο της οικογένειας: Η αλληλογραφία

Η αποτυχία της συνάντησης μεταξύ του Σωνιέρου και του Antoine Saunier το 1814 δεν προοιωνίζει διόλου τη μετέπειτα ισχυρή σχέση που ανέπτυξε ο Σωνιέρος με τον πατέρα του. Μια σχέση που αναπτύχθηκε μέσω αλληλογραφίας και που επεκτάθηκε

του Antoine Saunier συναντάμε και άλλες δύο διευθύνσεις κατοικίας που αναφέρει στις επιστολές του. Βλ. Ατομικό φύλλο μητρώου Antoine Saunier, στον τόμο παραρτημάτων.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833, εξασέλιδο χειρόγραφο σημείωμα στην ιταλική γλώσσα με την ένδειξη 1821.

² Στο ίδιο σημείωμα.

³ Στο ίδιο σημείωμα.

⁴ Γ. Κορινθίου, ό.π., σ. 239.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833, εξασέλιδο χειρόγραφο σημείωμα στην ιταλική γλώσσα με την ένδειξη 1821.

⁶ Στο ίδιο σημείωμα.

σε όλα τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας του πατέρα του και του ήρωα, αποθανόντα θείου του, με πολυάριθμες επιστολές που ανταλλάχθηκαν για πολλά χρόνια. Κανάλι για όλη αυτή τη διαπολιτισμική διάδραση μεταξύ τους καθίσταται η επιστολογραφία, κατ' εξοχήν είδος που υπηρετεί την επικοινωνία, και κώδικας επικοινωνίας η γαλλική γλώσσα, γλώσσα της ιδιωτικής αλληλογραφίας της ευρωπαϊκής αστικής ελίτ, γλώσσα της καρδιάς εμπνευσμένη από τη λογοτεχνία¹, αλλά και της συναίσθησης της εθνικής ταυτότητας².

Επομένως, η επαφή με τον Antoine Saunier ξεκίνησε την εποχή που ο Σωνιέρος βρισκόταν στο απόγειο της στρατιωτικής του καριέρας, ταγματάρχης υπό τις σημαίες του Φαβιέρου, της εκτίμησης του οποίου έχαιρε απεριόριστα. Τότε φαίνεται ότι ανοίγει ο διάυλος επικοινωνίας με τον πατέρα του. Έτσι, σε εγγραφή στις 5/17 Μαΐου 1829 στο αρχικό ιταλικό ημερολόγιο ο Σωνιέρος γράφει ότι έλαβε «επιτέλους» γράμμα από τον πατέρα του στην Τουλόν, μέσω του κυρίου Burle³. Δύο ημέρες μετά, απαντά στην επιστολή, χωρίς δηλαδή αξιοσημείωτη καθυστέρηση⁴. Σε άλλη αναφορά στις 11/22 Ιουλίου 1829 αναφέρει το όνομα του πατέρα του για πρώτη φορά, γραμμένο στα ελληνικά μέσα στο ιταλικό ημερολόγιό του («Αντώνιος Σωνιέρος») επ' ευκαιρία επιστολής που του στέλνει μέσω του ίδιου Burle, κάνοντας πολλαπλή μνεία στο γεγονός ότι του στέλνει επίσης και δύο «μανδύλια κενισμένα με χρισαφή κατά τὸν τουρκικὸν συρμόν, τὰ ὀνομάζουσι τζεβρέδες προῖκα τῆς συζύγου» του⁵.

Η έρευνά μας στα λυτά έγγραφα του Σωνιέρου έδειξε ότι η αλληλογραφία με τον πατέρα του ξεκίνησε πράγματι το 1829 και συνεχίστηκε αδιάλειπτα για πολλά χρόνια, όχι όμως με τον ίδιο ρυθμό. Το σύνολο των ανευρεθεισών επιστολών μας επιτρέπει να ανασυγκροτήσουμε την ιδιόμορφη σχέση μεταξύ πατέρα και γιου, όπως αυτή διαφαίνεται μέσα από τα λείψανα αυτά⁶. Πρόκειται για μια σχέση σεβασμού και

¹ M. van Strien-Chardonneau – M. C. Kok Escalle, ό.π. σσ. 28-41.

² D. Provata, « Construction... », ό.π.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', α) Χειρ. ημερ. 1828[-1829], εγγραφή 6 Μαΐου 1829 και γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 6/18 Μαΐου 1829.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β' γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 8/20 Μαΐου 1829.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 11/22 Ιουλίου 1829. Η αναφορά αυτή στους «τζεβρέδες» εμφανίζεται και σε άλλα δύο σκόρπια χειρόγραφα σημειώματά του, γεγονός που δηλώνει ότι ο Σωνιέρος θεώρησε την πράξη αυτή σημαντική, πράξη απόδειξης της εκτίμησης προς τον πατέρα του, ώστε να την καταγράψει τρεις φορές. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828, Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1862, εγγραφή του 1829 και Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1861, εγγραφή του 1829.

⁶ Σήμερα, στην ιδιαίτερη συλλογή Σωνιέρου, καθώς και στο οικογενειακό αρχείο Φανής Φολερού-Τσερούλη σώζονται συνολικά είκοσι τρία γράμματα του Antoine προς τον Σπυρίδωνα, έξι εκ των οποίων χρονολογούνται το 1829, δύο το 1830, τρία το 1831, δύο το 1832, ένα το 1833, ένα το 1834, τρία το 1835, ένα το 1836, ένα το 1837, δύο το 1838 και ένα το 1841, παρόλο που η αλληλογραφία τους συνεχίστηκε και αργότερα.

τρυφερότητας, ενδιαφέροντος και ανυπομονησίας για το μέλλον, αλλά και αναπόλησης του ένδοξου παρελθόντος. Το τελευταίο γίνεται αντιληπτό κυρίως μέσα από τα εκτενή αποσπάσματα γαλλικής πολεμικής ιστορίας ή γαλλικών εφημερίδων που παραθέτει ο Antoine Saunier εντός των επιστολών του, προς διαφώτιση του γιου του. Προφανώς, ο Antoine Saunier, με τον τρόπο αυτόν αποσκοπούσε στο να καλλιεργήσει στον γιο του τη γαλλική του ταυτότητα, να τον συνδέσει με τη δική του γενέτειρα τη Γαλλία, και τη δική του προσωπική πορεία. Επιπλέον, παρά την ταραγμένη αρχή της σχέσης τους, ο Antoine Saunier φρόντιζε να προωθεί το επαγγελματικό προφίλ του γιου του σε αξιωματούχους που συνδέονταν με τη Γαλλία και την Ελλάδα, όπως, για παράδειγμα, οι στρατηγοί Gérard και Trézel, αρχηγοί του Τακτικού Στρατού της Ελλάδας, ο Φαβιέρος στη Γαλλία, αλλά και ο ίδιος ο Καποδίστριας, ενώ δεν παρέλειπε να δίνει στον γιο του και σχετικές συμβουλές¹: ανακτούσε έτσι σε κάποιο βαθμό τον ρόλο του πατέρα, έστω και διά μέσου της αλληλογραφίας.

Όσον αφορά τις απαντήσεις του Σωνιέρου προς τον πατέρα του, στα πολυάριθμα αρχεία του Σωνιέρου δεν ανευρίσκονται αντίγραφα δικών του επιστολών. Μαθαίνουμε όμως για αυτές μέσα από τα ημερολόγια του, καθώς ο Σωνιέρος πάντοτε σημείωνε το γεγονός της αποστολής τους και επιπλέον απαριθμούσε τις επιστολές του, μια τακτική πολύ προσφιλή σε εκείνον. Σαν να γνώριζε ότι θα αποτελούσε σημείο αναφοράς της Ιστορίας, σαν να προέβλεπε ότι θα προκαλούσε το ενδιαφέρον του ιστορικού του μέλλοντος, ο Σωνιέρος πάντοτε τηρούσε με σχολαστικότητα λεπτομερή αρχεία, αντέγραφε τις επιστολές του προς τα διάφορα πρόσωπα στην Ελλάδα και τη Γαλλία, ή απλώς κατέγραφε τις αποστολές ή τις λήψεις, μαρτυρώντας ακούσια ότι είχε πλήρη συναίσθηση του ρόλου του στην Ιστορία. Συνολικά, επομένως, του απέστειλε 82 επιστολές². Πολλές από αυτές τις επιστολές γράφτηκαν σε περιόδους κρίσης και φτώχειας³, όπου ο Σωνιέρος ζητούσε χρήματα από τον πατέρα του⁴. Η πρώτη αριθμημένη καταγραφή επιστολής προς τον πατέρα του στα ημερολόγια γίνεται τον Αύγουστο του 1831 και αφορά την επιστολή (υπ' αριθ. 14)

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου έγγραφα Β' 1833-1840, Υποφάκελοι 1829 έως και 1838 και οικογενειακό αρχείο Φανής Φολερού-Τσερούλη, επιστολές Antoine Saunier, 1 Μαρτίου 1830 και 1 Αυγούστου 1841. Η τελευταία επιστολή κλείνει με την έκφραση: «Αντίο για πάντα».

² Βλ. για ορισμένες ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 5/17 Νοεμβρίου 1831. Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 23 Ιανουαρίου/4 Φεβρουαρίου, 30 Ιανουαρίου/11 Φεβρουαρίου, 9/21 Μαρτίου και 25 Απριλίου/7 Μαΐου 1833. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 10/22 Απριλίου 1834. Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 7/19 Μαρτίου 1835.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 16/28 Μαρτίου, 18/30 Μαΐου και 5/17 Σεπτεμβρίου 1832.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 24 Αυγούστου/5 Σεπτεμβρίου 1832

που έλαβε και την επιστολή (υπ' αριθ. 12) που του απέστειλε μέσω του Γάλλου Manguin, ο οποίος ανέλαβε να τη μεταφέρει στην Τουλόν¹. Η αλληλογραφία τους είχε όμως ξεκινήσει από το 1829, όπως αναφέραμε προηγουμένως, ίσως και νωρίτερα, και εκτείνεται μέχρι και τις 10 Ιανουαρίου 1844, οπότε ο Σωνιέρος αποστέλλει την επιστολή υπ' αριθ. 82, την οποία φυσικά ο Antoine Saunier δεν έλαβε², καθώς είχε αποβιώσει αρκετό καιρό πριν. Ο Σωνιέρος πληροφορήθηκε το γεγονός του θανάτου του πατέρα του από τον φίλο του «κύριο Burle»³, ύστερα όμως από αρκετή καθυστέρηση, πάνω από έναν χρόνο μετά⁴.

Μετά από τον θάνατο του πατέρα του, ο Σωνιέρος ζήτησε να λάβει από την Τουλόν το ξίφος του ως ενθύμιο, πράγμα που πέτυχε. Του δόθηκε μάλιστα η άδεια να το φορέσει για πρώτη φορά το 1844⁵.

Επιπλέον, εκτός από τα άτομα στη Γαλλία που γνώριζαν τον Σωνιέρο και ταυτόχρονα τον Antoine Saunier, υπήρχαν και άτομα στην Ελλάδα που γνώριζαν τον Antoine Saunier. Ένα από αυτά ήταν ο Βιτάλης (Vitali), άτομο που σχετιζόταν με το στράτευμα⁶ –προερχόταν από οικογένεια που δραστηριοποιούνταν στη Μασσαλία και υποστήριζε την υποψηφιότητα του δούκα της Ορλεάνης για τον ελληνικό θρόνο⁷, ο οποίος πολλές φορές μεσολαβούσε για τη μεταφορά της αλληλογραφίας του Σωνιέρου στη Γαλλία, αλλά και ο Ελβετός Henri Fornèsy, βιογράφος των φιλελλήνων, ο οποίος γνώριζε προσωπικά, τόσο τον πατέρα όσο και τον θείο του Σωνιέρου⁸.

Εκτός από τον πατέρα του, ο Σωνιέρος, όπως ήταν φυσικό, αναφέρει στα ημερολόγιά του και άλλα άτομα στην Τουλόν, με τα οποία διατηρούσε επαφές, μέσω αλληλογραφίας. Έτσι, για παράδειγμα, το 1830, σημειώνει με «φρίκη» εξ αφορμής της έκδοσης «διαβατηρίου» από την ελληνική διοίκηση ότι το Συμβούλιο του ζήτησε να προσκομίσει όλα τα ονόματα των γνωριμιών του στην Τουλόν, δεδομένου ότι ήταν

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφές 27 Αυγούστου/8 Σεπτεμβρίου και 28 Αυγούστου/9 Σεπτεμβρίου 1831.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 22 Φεβρουαρίου/5 Μαρτίου 1844.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, επιστολή Burle από Τουλόν, 15 Φεβρουαρίου 1844, στην οποία τον ενημερώνει για τον θάνατο του πατέρα του στις 22 Νοεμβρίου 1842.

⁴ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 22 Φεβρουαρίου/5 Μαρτίου 1844.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές 5/17 και 17/29 Μαΐου, καθώς και 1/13 Ιουλίου 1844.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ' γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφές 23 Φεβρουαρίου/6 Μαρτίου 1832 και 26 Φεβρουαρίου/6 Μαρτίου 1832.

⁷ Βλ. Γ. Κορίνθιος, ό.π., σ. 238.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 24 Μαΐου/5 Ιουνίου 1836.

γνωστή στις ελληνικές αρχές η ελληνογαλλική καταγωγή του, προκειμένου να εγκριθεί η έκδοση του διαβατηρίου του, ονόματα τα οποία παραθέτει επιγραμματικά: «Burle, Legond, Reboul, Reguin, Eigot André»¹. Οι Burle και Reboul που υπηρετούσαν στο ναυτικό σώμα της Τουλόν συγκαταλέγονται ανάμεσα στα πρόσωπα με τα οποία ο Σωνιέρος είχε τακτική αλληλογραφία στην πόλη αυτή².

Πέραν αυτών, με τον θάνατο του πατέρα του εγκαινιάζεται η αλληλογραφία του Σωνιέρου με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του στη Γαλλία, ξεκινώντας από τη μηριά του στην Τουλόν, στην οποία ο Σωνιέρος έλαβε την πρωτοβουλία να αποστείλει μια πρώτη επιστολή το 1844, χωρίς όμως να μας αναφέρει το όνομά της³. Από τα ημερολόγια μαθαίνουμε εξάλλου ότι τον Δεκέμβριο του 1845, ο Σωνιέρος έλαβε πρώτη φορά επιστολή από τον εξάδελφό του Léonce, που βρισκόταν στο Πορτο-Πρενς στη Βόρεια Αμερική⁴ και ότι ανταπάντησε⁵. Τον Μάρτιο του 1846, ο Σωνιέρος αλληλογραφεί, για πρώτη φορά, με τη θεία του, η οποία βρισκόταν στη Μασσαλία⁶. Η απαντητική επιστολή της Rosalie Vallerieu έχει διασωθεί μέχρι τις ημέρες μας. Σε αυτήν εξιστορεί όλα τα γεγονότα από τον θάνατο του Georges Saunier και μετά, και επιπλέον ενδιαφέρεται να μάθει πληροφορίες για την οικογένεια του Σωνιέρου και τον βαθμό του στον Ελληνικό Στρατό⁷. Τέλος, ο Σωνιέρος αλληλογραφεί ακόμη και με τον ετεροθαλή αδελφό του, André, ο οποίος βρισκόταν αρχικά στην Τουλόν, αποστέλλοντάς του επιστολή για πρώτη φορά τον Οκτώβριο του ίδιου έτους⁸ αλλά και τον Ιούνιο του 1847 στο Αλγέρι⁹, χωρίς δυστυχώς συνέχεια.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 11/23 Νοεμβρίου 1830.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 7/19 Ιουνίου 1847. Ειδικά ο Reboul, τόσο ο ίδιος όσο και ο γιος του επισκέπτονταν συχνά την Ελλάδα με τα γαλλικά πλοία. Το 1845, ο πατέρας Reboul αναφέρει μάλιστα σε επιστολή του ότι είχε ζητήσει από τον Κωλέττη το παράσημο του Σωτήρος για τον γιο του Σπυρίδωνα που υπηρετούσε στην κορβέτα «Diligence» και παρακαλούσε για τη μεσολάβηση του Σωνιέρου προς τον Κωλέττη. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 9/21 Σεπτεμβρίου 1841. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου έγγραφα Β', Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1835, πρόσκληση Paulier Reboul 6 Ιουνίου 1835 και Υποφάκελος Β' 1841-1880, επιστολή Reboul, Τουλόν, 20 Μαΐου 1845 προς τον Σπυρίδωνα Σωνιέρο.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές 18/30 Σεπτεμβρίου και 27 Δεκεμβρίου 1844/8 Ιανουαρίου 1845.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 28 Σεπτεμβρίου/10 Οκτωβρίου 1846.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 29 Ιανουαρίου/10 Φεβρουαρίου 1846.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 8/20 Μαρτίου 1846.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, επιστολή θείας του, «χήρας Saunier», Μασσαλία, 2 Απριλίου 1846.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 28 Οκτωβρίου/9 Νοεμβρίου 1846.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 7/19 Ιουνίου 1847.

Έκτοτε και μέχρι τα γεράματά του, η αλληλογραφία του Σωνιέρου με την οικογένειά του στη Γαλλία επικεντρώνεται γύρω από τα τρία αυτά πρόσωπα: τον ξάδελφό του «Σωνιέρον Λεόντιον»¹, ο οποίος βρίσκεται τώρα «στη Νήσο Βουρβόν» (St Denis, île Bourbon) όπου ήταν «κτηματίας ζαχάρεως»² και το 1853 μετοικεί στη Μαδαγασκάρη³, για να επιστρέψει το 1856 στη Νήσο Βουρβόν⁴, όπου συνεχίζεται η αλληλογραφία τους μέχρι το 1860⁵. Τη θεία του στη Μασσαλία με την οποία η αλληλογραφία συνεχίζεται αδιάλειπτα μέχρι και το 1859⁶, ενώ το 1855, παραθέτει και τη διεύθυνση της: «Οδός Vacon No 49 à Marseille»⁷. Τέλος, τη μητριά του, που το 1847 κατοικεί στη Μασσαλία, κοντά στη θεία και τον ξάδελφο του Σπυρίδωνα⁸, αλλά επιστρέφει στην Τουλόν το 1849, όπου συνεχίζουν την αλληλογραφία τους⁹ μέχρι και το 1859¹⁰.

Παράλληλα, τον Φεβρουάριο του 1851 απέστειλε επιστολή στον εισαγγελέα της Τουλόν, ζητώντας να λάβει αντίγραφο από τη διαθήκη του μακαρίτου πατέρα του¹¹. Το ίδιο είχε πράξει και κατά το 1850, στέλνοντας γράμμα στον Burle και ζητώντας «τήν εικόνα τοῦ πατρός» του, «τή βιβλιοθήκη», «τά χαρτιά τῆς ὑπηρεσίας» και αντίγραφο της διαθήκης του¹², αλλά και το 1851 και 1852, όταν απευθύνθηκε ξανά στους φίλους του πατέρα του, Reboul και Burle¹³. Για το ίδιο θέμα ο Σωνιέρος είχε

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 18 Φεβρουαρίου/2 Μαρτίου 1849.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 6/18 Φεβρουαρίου 1850.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 5/17 Μαρτίου 1853. Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 5/17 Μαΐου 1853.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856, εγγραφή 30 Ιανουαρίου/11 Φεβρουαρίου 1856.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 7/19 Ιανουαρίου 1860.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 25 Δεκεμβρίου 1847/6 Ιανουαρίου 1848 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 7/19 Απριλίου 1848. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 28 Ιανουαρίου/9 Φεβρουαρίου 1849. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 26 Ιουλίου/7 Αυγούστου 1852. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 26 Ιουλίου/7 Αυγούστου 1852. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856, εγγραφή 30 Ιανουαρίου/11 Φεβρουαρίου 1856. Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 30 Ιανουαρίου/11 Φεβρουαρίου 1856. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 8/20 Απριλίου 1859.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 8/20 Ιανουαρίου 1855.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 7/19 Ιουνίου 1847.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 28 Ιανουαρίου/9 Φεβρουαρίου 1849.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 8/20 Απριλίου 1859.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 6/18 Φεβρουαρίου 1850.

¹² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 27 Μαΐου/8 Ιουνίου 1850.

¹³ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, επιστολή Burle για τα αντικείμενα του πατέρα του και την αποστολή πιστοποιητικού υπηρεσίας του

απευθυνθεί εξάλλου στον πρόξενο της Γαλλίας στη Σύρο, Roujoux, ο οποίος απέστειλε επιστολή στην αρχιγραμματεία του Υπουργείου Εξωτερικών Υποθέσεων του Παρισιού προκειμένου ο Σωνιέρος να προμηθευτεί τα ατομικά έγγραφα του πατέρα του από τον εισαγγελέα της Τουλόν. Σύμφωνα με την απάντηση του καγκελάριου προς τον Γάλλο πρόξενο, ο Σωνιέρος θα έπρεπε να καταβάλει τα έξοδα της αποστολής των ογκωδών φακέλων, καθώς η μηριά του αδυνατούσε να το πράξει¹. Φαίνεται όμως ότι η προσπάθεια αυτή δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς το 1860 ο Σωνιέρος αναζητούσε ακόμα να πάρει «τήν εικόνα του πατρός» με γράμμα που απευθύνει προς τη μηριά του², αλλά και το 1861, με επιστολή που απηύθυνε προς τον Γάλλο πρόξενο της πόλης, με την οποία αιτείτο να τον βοηθήσει να λάβει, εκτός από το πορτρέτο του πατέρα του, τα διπλώματά του στο ναυτικό, τα αποδεικτικά υπηρεσίας του και σε περίπτωση που η μηριά του είχε πεθάνει, επίσης τη διαθήκη του πατέρα του και οποιοδήποτε κινητό ή ακίνητο στοιχείο είχε απομείνει. Στην επιστολή αυτή ο Σωνιέρος επιβεβαιώνει ότι είχε λάβει το ξίφος του πατέρα του και τα τεκτονικά του διπλώματα, και ότι η μηριά του ήταν η Barbe Mierbauer, η οποία διέμενε στη συνοικία St Jean de Var μαζί με τον αδελφό της. Επαναλαμβάνει επίσης ότι της πρότεινε να έλθει να μείνει μαζί του στην Ελλάδα, αλλά εκείνη αρνήθηκε διότι ήταν ηλικιωμένη (ήδη 82 ετών το 1861, όταν γράφεται η επιστολή) και παρακαλεί τον πρόξενο να τον βοηθήσει να λάβει τουλάχιστον την εικόνα του πατέρα του, πράγμα που επιθυμούσε έντονα. Βλέπουμε, επομένως, ότι ακόμα και στα γράματά του ο Σωνιέρος εκλιπαρούσε να λάβει τη φωτογραφία του πατέρα του, δεδομένου ότι δεν τον είχε δει ποτέ. Στην επιστολή αυτή ο Σωνιέρος υπογράφει ως στρατηγός³. Απορίας άξιο μένει το γεγονός γιατί ο ίδιος ο Antoine Saunier δεν είχε αποστείλει τη φωτογραφία του μέσα στην αλληλογραφία του προς τον γιο του. Τον επόμενο χρόνο, δηλαδή κατά το 1862, ο Σωνιέρος δεν περιλαμβάνει στα ημερολόγιά του εγγραφές σχετικές με αλληλογραφία με πρόσωπα στη Γαλλία, ίσως γιατί είχε μετακομίσει στην Αίγινα, ή εξαιτίας των καταγιστικών πολιτικών

Σωνιέρου στο γαλλικό ναυτικό βάσει του οποίου θα αιτείτο το παράσημο της Λεγεώνας της Τιμής, 27 Σεπτεμβρίου 1851 και επιστολή του Reboul από την Τουλόν για το ίδιο ζήτημα, 11 Δεκεμβρίου 1852.

¹ Στην ίδια συλλογή, ίδιος υποφάκελος, έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών Υποθέσεων, Αρχιγραμματεία/Καγκελαρία, Κληρονομιά Saunier, αριθ. 466, Παρίσι, 16 Απριλίου 1849.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 15/27 Νοεμβρίου 1860.

³ Οικογενειακό αρχείο Φανής Φολερού-Τσερούλη, επιστολή Σπυρίδωνα Σωνιέρου αριθ. 48, 1861. Την πληροφορία περνάει στα ημερολόγια του στις 13/25 Νοεμβρίου 1861. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κδ) Χειρ. ημερ. 1861, εγγραφή 13/25 Νοεμβρίου 1861.

γεγονότων που μονοπωλούν τις εγγραφές του. Το ίδιο συμβαίνει και κατά το 1863, έτος του θανάτου του.

Συνολικά ιδωμένη, επομένως, η αλληλογραφία του Σωνιέρου με τον γαλλικό κλάδο της οικογένειας, αλλά και πρόσωπα του περίγυρού της, διαρκεί για πάνω από τριάντα χρόνια και πλαισιώνεται από δεκάδες επιστολές που ανταλλάσσει με πολλούς αποδέκτες σε διάφορα μέρη της γαλλικής επικράτειας. Το γεγονός αυτό εμπλουτίζει τις γνώσεις του, ενισχύει τη γαλλική του ταυτότητα και στερεώνει τη σχέση του με την οικογένεια Saunier. Συγχρόνως, μαρτυρεί την εξωστρέφεια του χαρακτήρα του και την ασύλληπτη οικειότητα που ένιωθε με τη χρήση της γαλλικής γλώσσας ως γλώσσας επικοινωνίας για τις στενές οικογενειακές και διαπροσωπικές του σχέσεις. Η διαδικασία αυτή, αδιαμφισβήτητα ήταν καθοριστική για την προσωπικότητά του που κινείτο ανάμεσα στη γαλλική και στην ελληνική πραγματικότητα.

Παράλληλα, στην Ελλάδα, ο Σωνιέρος δημιούργησε τη δική του πολυάριθμη, οικογένεια, με σύζυγο τη Μαρία Σωτήλη, την οποία νυμφεύθηκε το 1826. Το ελληνογαλλικό στοιχείο μεταφέρθηκε από τον ίδιο στα παιδιά του και κυριαρχούσε κυρίως στην αγωγή και την εκπαίδευσή τους, επηρεάζοντας τη μετέπειτα πορεία τους.

Κεφάλαιο 3

Η οικογένεια του Σωνιέρου στην Ελλάδα

Η Μαρία Σωνιέρου και ο Σωνιέρος απέκτησαν μαζί 11 παιδιά, από τα οποία επιβίωσαν τα πέντε, ενώ τα υπόλοιπα έξι πέθαναν από διάφορες ασθένειες σε βρεφική ηλικία, εκτός από τη Μελπομένη που πέθανε μεγαλύτερη. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν τα μεγαλύτερα τέκνα (Ελισάβετ, Άννα, και Όθων), καθώς η ζωή τους και κυρίως η γαλλική μόρφωσή τους περιγράφεται αναλυτικά στα ημερολόγια του Σωνιέρου. Στο παράρτημα συγκροτούμε το πλήρες γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας στην Ελλάδα και στη Γαλλία, και επιπλέον, παραθέτουμε όλα τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε για τα παιδιά της οικογένειας. Στο παρόν κεφάλαιο, κρίνουμε σκόπιμο να σταθούμε, πρωτίστως, στη συμβολή της Ελισάβετ Σωνιέρου, δεδομένου ότι συνδέεται άμεσα με το συγγραφικό έργο του πατέρα της, Σπυρίδωνα, και δευτερευόντως στον Όθωνα Σωνιέρο, στο τμήμα της ζωής του που αφορά την εκπαίδευση και την κατάρτιση, καθώς ο Σωνιέρος επεδίωξε κατά σειρά ετών την αποστολή του στη Γαλλία για σπουδές, μη διστάζοντας να απευθυνθεί κατ' επανάληψη στον αυτοκράτορα της Γαλλίας για να το επιτύχει. Σκοπός του κεφαλαίου είναι να αναδείξουμε τη γαλλική αγωγή, τη μόρφωση και την κατάρτιση των παιδιών του Σωνιέρου. Επιπλέον, δεν λησμονούμε να αναφερθούμε στη σύζυγο του Σπυρίδωνα, Μαρία, η οποία αν και κυριολεκτικά αμόρφωτη, απηύθυνε επανειλημμένα αιτήματα στον Όθωνα και στον Γεώργιο Α', γραμμένα κατά παραγγελία στη γαλλική γλώσσα.

Η Μαριγώ Σωνιέρου και η σχέση της με τον Σωνιέρο

Η σύζυγος του Σωνιέρου, Μαρία, με καταγωγή από τη Λειβαδιά δεν είχε λάβει ιδιαίτερη μόρφωση, αλλά διέθετε αξιόλογη κτηματική περιουσία¹. Η οικονομική ανεξαρτησία του αξιωματικού, είτε από δική του περιουσία είτε από προίκα, ήταν απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να λάβει άδεια γάμου ο εκάστοτε αξιωματικός και διατηρήθηκε και κατά την οθωνική περίοδο². Σύμφωνα με χειρόγραφο σημείωμά του, ο Σωνιέρος παντρεύτηκε τη Μαρία Σωνιέρου το 1826, κατά πάσα πιθανότητα

¹ Εκείνη την εποχή, είναι γνωστό ότι το ίδιο το κράτος ενθάρρυνε τους αξιωματικούς να νυμφεύονται συζύγους με προίκα και ότι πριν από τον γάμο ο αξιωματικός δήλωνε την περιουσία του ή την προίκα της συζύγου του στη διοίκηση, προκειμένου να λάβει έγκριση γάμου. Η διάταξη αυτή καταργήθηκε αρκετά πρόσφατα με το νέο οικογενειακό δίκαιο του 1982. Βλ. Διάταγμα στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* 13 Σεπτεμβρίου 1861 όπως ανατυπώνεται σε Τ. Γεροζήση, ό.π., σ. 136.

² ΒΔ 14 Αυγούστου 1861. Το σκεπτικό της απόφασης ήταν ότι ο αξιωματικός έπρεπε «να έχη μέσα υπάρξεως ανάλογα πρὸς τὴν κοινωνικὴν τοῦ θέσιν». ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σσ. 150-151.

τον μήνα Απρίλιο, την εποχή που υπηρετούσε υπό τον Φαβιέρο¹. Δεν γνωρίζουμε πολλά για τη μορφή της², μιας και ο Σωνιέρος δεν την περιγράφει, ενώ αρκείται να την αποκαλεί «συμβία» του στα ημερολόγιά του³.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση μεταξύ των δύο συζύγων, όπως περιγράφεται μέσα από τις εγγραφές, σχέση που φωτίζει κοινωνικές πρακτικές στην κοινωνία της εποχής. Όπως καταμαρτυρεί τόσο ο Ε. About, όσο και ο Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός, οι σχέσεις μεταξύ των δύο συζύγων στην οικογένεια της εποχής βασίζονταν στην ατομικότητα και την ελευθερία. Οι γυναίκες δεν ήταν άβουλα όντα, αλλά ισότιμα που υπάκουαν οικειοθελώς στον άνδρα τους, αλλά και τον γιο τους⁴. Η γυναίκα κατέστη η σύντροφος με την οποία ο άνδρας μοιραζόταν τις προκλήσεις της οικογενειακής ζωής. Επιπλέον, ειδικά η σύζυγος του αξιωματικού όφειλε διά νόμου να είναι ενάρετη και καλού ήθους⁵. Εκτός αυτού, όπως όλες οι Ελληνίδες έπρεπε να είναι «φιλοστοργότατη μήτηρ»⁶, ακόμα και όταν δεν ήταν μορφωμένη. Ο πατέρας ήταν ο αρχηγός της οικογένειας και όλοι ήταν ισότιμοι απέναντι στον πατέρα, η μητέρα όμως απολάμβανε τα περισσότερα δικαιώματα⁷.

Το ίδιο συνέβαινε και μεταξύ του Σωνιέρου και της συζύγου του, καθώς η σχέση τους σε γενικές γραμμές φαίνεται να ήταν καλή, χωρίς όμως να λείπουν οι διαφωνίες⁸, όχι μόνο με τη σύζυγό του, αλλά και με την πεθερά του⁹. Οι διενέξεις αυτές θύμωναν πολύ τον Σωνιέρο¹⁰ και φαίνεται ότι η διαφορά μορφωτικού επιπέδου ενίοτε δημιουργούσε μεταξύ τους προβλήματα¹¹. Οι διαφωνίες τους όμως περνούσαν χωρίς να διαταράσσουν σημαντικά την ισορροπία της οικογένειας. Έτσι, στα ημερολόγιά του συνηθίζει να περιγράφει τακτικά όμορφες καταστάσεις που ζουν

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833, χειρόγραφο σημείωμα 1826-1828.

² Αναφέρει μονάχα ότι ήταν «γαλανομάτα». ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', β) Χειρ. ημερ. κε) 1862, εγγραφή 23 Μαρτίου/4 Απριλίου 1862.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 25 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1829.

⁴ Ε. About, *La Grèce contemporaine*, Paris, Librairie de D. Hachette et Cie, 1863, σσ. 166-169.

⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 77.

⁶ Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός, «Οι Νεώτεροι Έλληνες», «Οι ιδιώται», *Εθνικόν Ημερολόγιον διά το δίσεκτον έτος 1864*, Έτος Δ', Παρίσι, Αθήνα, σσ. 175-195.

⁷ Στο ίδιο, σ. 191.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 17/29 Οκτωβρίου 1835. Στο ίδιο ημερ. εγγραφές 16/28 Δεκεμβρίου 1835, 7/19 και 14/26 Ιανουαρίου 1836 και 20 Ιανουαρίου/1 Φεβρουαρίου 1836. Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 9/21 Μαρτίου 1837.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 3/14 Φεβρουαρίου 1831.

¹⁰ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 5/17 Μαΐου 1831.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 17/29 Οκτωβρίου 1835.

μαζί¹, ή ευχάριστες κοινές ασχολίες τους². Αναγνωρίζει τη μέριμνα της συζύγου του για εκείνον³ και σε εποχές που μετατιθόταν μακριά, όπως το 1849 που μετατέθηκε στη Σύρο και η Μαρία με τα υπόλοιπα παιδιά τους παρέμεινε στην Αθήνα, η σύζυγός του τού λείπει ιδιαίτερα. Την εποχή εκείνη, την αποκαλούσε «χρυσή» και «ακριβή» στις εγγραφές του και την επέπληττε επανειλημμένα και δριμύτατα που λησμονούσε να του γράφει, μαρτυρώντας τη βαθιά αγάπη του για εκείνη⁴.

Η αγάπη του για τη σύζυγό του επιβεβαιώνεται, εκτός από τα ημερολόγιά του, κυρίως από την ιδιαίτερη αλληλογραφία τους. Στην αλληλογραφία αυτή, που συντάσσεται στην ελληνική γλώσσα, τη μόνη γλώσσα που γνώριζε η σύζυγός του, ο Σωνιέρος ξεδιπλώνει τα αισθήματά του και παρουσιάζει ένα τρυφερό και ρομαντικό πρόσωπο, διαφορετικό από το συνηθισμένο του προφίλ. Η αλληλογραφία εξάλλου ευνοεί, όπως είπαμε ήδη, την έκφραση των συναισθημάτων και την παρουσίαση του εσωτερικού κόσμου του γράφοντα. Αυτό γίνεται ακράδαντα εμφανές μέσα από τις πέντε επιστολές του Σωνιέρου προς τη Μαρία και μία της Μαρίας Σωνιέρου που ανευρίσκουμε σήμερα: Σε επιστολή που της απευθύνει ο Σωνιέρος όταν βρισκόταν στην Μάνη τον Ιούλιο του 1834, την αποκαλεί «άγαπημένημου Μαριγώ», «ψυχίτζαμου» και υπογράφει: «σε γλυκασπάζομε ό έδικόσου», αφήνοντας να φανούν τα τρυφερά αισθήματά του. Στην επιστολή αυτή την ενημερώνει ότι την ημέρα εκείνη ξεκίνησε η κατεδάφιση των πύργων της Μάνης, επιχείρηση για την οποία στη συνέχεια θα λογοδοτήσει. Κατά τον ίδιο τρόπο, σε δύο επιστολές που της απευθύνει από τη Σύρο το 1862 την αποκαλεί «Μαριγόμου!» και περιγράφει ομοίως γεγονότα της ημέρας που πέρασε, όμως με αρκετές λεπτομέρειες σαν να επρόκειτο για το ημερολόγιό του⁵. Ιδιαίτερα τρυφερός είναι ο τρόπος με τον οποίο ανοίγει δύο επιστολές προς εκείνη που σώζονται στο αρχείο των απογόνων της οικογένειας Σωνιέρου: Γράφοντας από τη Σύρο στις 19 Μαρτίου 1862, ξεκινά ως εξής: «Μαριγόμου και Δουδου μου και χρισόμου όνομα. Θα σε ζωγραφήσω θέλω εις τήν

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 28 Μαΐου/9 Ιουνίου 1842.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 14/26 Φεβρουαρίου 1842.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 5/17 Φεβρουαρίου 1832.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφές από 7/19 Φεβρουαρίου έως 7/19 Μαρτίου 1849.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου έγγραφα Β', Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1834, επιστολή προς τη Μαρία Σωνιέρου, Πορτοκάγιο, 10/22 Ιουλίου 1834 και Υποφάκελος Β' 1841-1880, επιστολές προς την Μαρία Σωνιέρου από τη Σύρο, 18 Μαρτίου και 20 Μαΐου/1 Ιουνίου 1862. Ομοίως, «γράμμα εις είδος ήμερολογίου» της αποστέλλει τον Σεπτέμβριο του 1862 από την Αίγινα, καθώς εκείνη είχε μεταβεί στην Αθήνα για λίγες ημέρες. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', β) Χειρ. ημερ. κε) 1862, εγγραφές 9/21 και 11/23 Σεπτεμβρίου 1862.

καρδίαν μου Εικόνησμα»¹, ενώ σε άλλη επιστολή που της γράφει από την Αθήνα, μία από τις τελευταίες που της απέστειλε το 1862, αρχίζει ως: «Μαρίαμου και παιδάκημου χρισόν και μαλαματένιον»². Δεδομένου ότι η σύζυγός του δεν γνώριζε γραφή, οι απαντήσεις της Μαρίας Σωνιέρου προς τον Σπυρίδωνα ήταν πολύ λιγότερες. Έτσι, μόνο μία κατάφερε να φτάσει στα χέρια μας και χρονολογείται στο Ναύπλιο στις 7 Ιουνίου 1836. Είναι πολύ πιο σύντομη και τυπική, καθώς έχει γραφτεί από ξένο πρόσωπο, και υπογράφεται από τη «Μαριγό Σονιέρ»³. Το 1860, τελικά, η Μαρία Σωνιέρου αρχίζει να μαθαίνει γραφή, τη διδάσκει η κόρη της Μελλομένη, η οποία ήταν δασκάλα σε δημοτικό σχολείο⁴, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Όπως και να έχει, τα λίγα αυτά δείγματα επιστολών αποτυπώνουν σαφέστατα τη μεταξύ τους τρυφερή σχέση και προβάλλουν μια άλλη αξία του Σωνιέρου, ως συντρόφου ζωής και συζύγου στο αστικό περιβάλλον της εποχής.

Διαφορετική εικόνα όμως και της Μαρίας Σωνιέρου προκύπτει μέσα από την επίσημη αλληλογραφία που αποστέλλει στους Έλληνες μονάρχες, η οποία συντάσσεται στη γαλλική γλώσσα, τη γλώσσα επικοινωνίας μεταξύ του Παλατιού και των Ελλήνων⁵, για διάφορους σκοπούς. Επομένως, το γεγονός ότι διέθετε περιορισμένη μόρφωση δεν την εμπόδισε από το να διατυπώνει κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου της –αλλά και αργότερα– επανειλημμένα αιτήματα για διάφορα ζητήματα της οικογένειας, γραμμένα με εξαιρετικό τρόπο, όπως αρμόζει στον κοινωνικό ρόλο της ως συζύγου επιφανούς στρατιωτικού παράγοντα. Μέσα από ένα διαρκή αγώνα για την ανατροφή και την εκπαίδευση των τέκνων τους, τόσο ο Σπυρίδωνας όσο και η Μαρία Σωνιέρου θα θεωρήσουν ως επιβεβλημένο αρωγό τους το κράτος σε μια εποχή όπου ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα πρόσωπα, λόγω της γενικότερης ένδειας, ήταν θεμιτός και αναπόφευκτος. Τα μέσα για τη βελτίωση της ζωής ήταν ελάχιστα και οι όποιοι χρηματικοί πόροι προέρχονταν αποκλειστικά από το κράτος, το οποίο είχε επιπλέον το προνόμιο να αποφασίζει, πέραν από τον γενικό

¹ Οικογενειακό αρχείο Φανής-Φολερού Τσερούλη, επιστολή Σωνιέρου προς τη σύζυγό του, αριθ. 49, Σύρος, 19 Μαρτίου 1862.

² Στο ίδιο αρχείο, επιστολή αριθ. 50 προς τη σύζυγό του, χ.η. Από τα γεγονότα συνεπάγεται ότι πρόκειται για επιστολή που της απευθύνει όταν είχε επιστρέψει στην Αθήνα, αμέσως μετά από την εκθρόνιση του Όθωνα και ενόσω η υπόλοιπη οικογένεια βρισκόταν στην Αίγινα. Η επιστολή είναι διάχυτη από ενθουσιασμό και εξιστορεί τα γεγονότα που ακολούθησαν στην πρωτεύουσα μετά από το γεγονός (13/25 Οκτωβρίου 1862). Στα ημερολόγια του αναφέρει ότι γράφει στη σύζυγό του στις 22 Οκτωβρίου/3 Νοεμβρίου, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κε) Χειρ. ημερ. 1862, εγγραφή εκείνης της ημέρας.

³ Οικογενειακό αρχείο Φανής Φολερού-Τσερούλη, επιστολή αριθ. 36 προς τον Σπυρίδωνα Σωνιέρου, Ναύπλιο, 7 Ιουνίου 1836.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 14/26 Οκτωβρίου 1860.

⁵ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 23.

κανόνα και ενίοτε κατά περίπτωση. Επομένως, η Μαρία Σωνιέρου, αντί να είναι μια άβουλη και αφανής γυναίκα περιορισμένη να εκτελεί στα όρια της οικίας της και σιωπηρά τα χρέη της συζύγου και της οικοκυράς, αναλαμβάνει ενεργό ρόλο –ιδίως σε περιόδους εξορίας του άνδρα της ή και μετά από τον θάνατό του– και αποτείνεται με θάρρος και ικετευτικό συνάμα πνεύμα προς τη διοίκηση, προκειμένου να επιτύχει τα δίκαια της οικογένειάς της.

Ήδη από το 1834, κατά τη διάρκεια της φυλάκισης του Σωνιέρου, η σύζυγός του ζητά από τον βασιλιά Όθωνα την αποφυλάκιση του συζύγου της, επικαλούμενη βιοποριστικούς λόγους, ως εξής:

Ο σύζυγός μου αντισυνταγματάρχης Σωνιέρος καταδικάσθηκε από ένα Στρατοδικείο σε έναν χρόνο κράτηση. Ο νόμος που εφαρμόστηκε του έδινε το δικαίωμα να κάνει έφεση μέσα σε διάστημα τριών ημερών στο Ακυρωτικό Δικαστήριο. Δεν θα εξετάσω, Μεγαλειότατε, ούτε τον άνθρωπο ο οποίος εδώ και δεκατρία χρόνια αντιτάχθηκε στον εχθρό από την πρώτη γραμμή του στρατιωτικού σώματος στο οποίο ανήκει, παρόλο που ο άνθρωπος αυτός από απλός στρατιώτης κατάφερε να γίνει αντισυνταγματάρχης, παρόλο που ο άνθρωπος αυτός που ακολούθησε πάντα το δρόμο της τιμής μεταμορφώθηκε ξαφνικά σε έναν δειλό, ούτε το αν αξίζει την ποινή που εκτίει, δεν θα εξετάσω τους λόγους που τον οδήγησαν να αποποιηθεί του δικαιώματός του να ασκήσει έφεση επί της ποινής του σε ένα Ακυρωτικό Δικαστήριο. Αφήνω την έρευνα αυτή στο αίσθημα δικαιοσύνης της Α. Μεγαλειότητάς σας.

Ο σύζυγός μου, βυθισμένος στη μελαγχολία, δεχόμενος με υπομονή μια ποινή η οποία δεν του άξιζε, δεν έχει άλλη σωτηρία παρά εκείνη της γενναϊόδωρης και γεμάτης ευεργεσίας ψυχής του Βασιλιά του. Ο άνθρωπος αυτός, Μεγαλειότατε, είναι αρχηγός μιας πολυμελούς οικογένειας και πατέρας τεσσάρων παιδιών. Τα μόνα του έσοδα είναι εβδομήντα πέντε δραχμές που του χορηγούνται ανά μήνα, και με τις οποίες ζει η οικογένειά του εδώ και πέντε μήνες. Αυτό που του άφησε το Στρατοδικείο δεν είναι παρά η τιμή του, τα χρέη του και η δυστυχία του.

Προσπίπτοντας στα πόδια σας Μεγαλειότατε, εκλιπαρώ για την ευεργεσία και τη δικαιοσύνη σας που ευελπιστώ να λάβω από έναν Βασιλιά που απέδειξε σε χιλιάδες περιστάσεις στον λαό του ότι ξέρει να προστατεύει τους αθώους όταν καταδιώκονται, και ότι καταδέχεται να είναι ο προστάτης των δυστυχισμένων.

Μαρία Σωνιέρου

Ναύπλιο 18/30 Νοεμβρίου 1834¹

(γλώσσα πρωτοτύπου: γαλλική)

Το αίτημα της Μαρίας Σωνιέρου δεν ικανοποιήθηκε, καθώς ο Υπουργός Πολέμου Schmaltz αρνήθηκε την αποφυλάκιση του Σωνιέρου για λόγους μη σωστής εκτέλεσης των καθηκόντων του, ισχυριζόμενος ότι «εξέθεσε σε κίνδυνο όλο το στράτευμα»²,

¹ ΓΑΚ, Προσωπικές υποθέσεις ανακτορικού αρχείου οθωνικής περιόδου, δημόσια αρχεία, Σ7, Saunier, 8/2 RA 105, επιστολή Μαρίας Σωνιέρου προς τον Όθωνα στη γαλλική γλώσσα, Ναύπλιο, 18/30 Νοεμβρίου 1834. Προσχέδιο του εγγράφου της Μαρίας Σωνιέρου προς τον βασιλιά για την απελευθέρωση του συζύγου της το 1834 βρίσκουμε στα ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου έγγραφα Β', Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1835.

² ΓΑΚ, Προσωπικές υποθέσεις ανακτορικού αρχείου οθωνικής περιόδου, ό.π., αριθ. εγγρ. 20351 16/28 Δεκεμβρίου 1834 στη γερμανική γλώσσα. Ευχαριστούμε την κα Ελένη Χαλάτση, ερευνήτρια

δεδομένου ότι ήρθε σε συνεννόηση για συνθηκολόγηση χωρίς πρότερη έγκριση κατά τη διάρκεια της καταστολής της επανάστασης στη Μάνη, το 1834. Εντούτοις, με την ίδια απόφαση, που επικυρώθηκε από βασιλικό διάταγμα¹, αποφασίστηκε η χορήγηση στην οικογένεια Σωνιέρου μηνιαίου βοηθήματος της τάξεως των 50 δραχμών υπό τίτλου ευεργεσίας, βοήθημα το οποίο θα καθυστερήσει να φθάσει στα χέρια της Μαρίας Σωνιέρου, όπως φαίνεται από επιστολή της την οποία απευθύνει στον βασιλιά σε συνέχεια της προηγούμενης. Στην επιστολή αυτή, η Μαρία Σωνιέρου δεν λησμονεί να αναφερθεί σε όλες τις σημαντικές υπηρεσίες του συζύγου της από την αρχή της υπηρεσίας του στον Ελληνικό Στρατό και τολμά εν τέλει να ζητήσει με ικετευτικό πνεύμα και θάρρος τη χορήγηση άφεσης προς τον σύζυγό της και την απελευθέρωσή του².

Η αποφυλάκιση του συζύγου της επιτυγχάνεται λίγο αργότερα, ενώ με νέο βασιλικό διάταγμα χορηγήθηκαν επιτέλους στη Μαρία Σωνιέρου οι 50 δραχμές, γεγονός που μνημονεύεται στα ημερολόγια του Σωνιέρου³.

Όμως, και μετά από τον θάνατο του Σωνιέρου η Μαρία Σωνιέρου συνέχιζε τις προσπάθειες για χρηματική ενίσχυση της οικογένειας και απέστειλε οικονομικά αιτήματα προς τον νέο μονάρχη της Ελλάδας, βασιλιά Γεώργιο Α΄. Στην ιδιωτική συλλογή Σωνιέρου φυλάσσεται ολόκληρη, αλλά και σε απόσπασμα, σχετική μη χρονολογημένη επιστολή της χήρας Μαρίας Σωνιέρου και πάλι στη γαλλική γλώσσα⁴. Στο ίδιο πνεύμα, απέστειλε στις 27 Απριλίου 1865 προς την «Επιτροπή τῆς Ἐξελέγξεως τῶν ἀρχαίων ἐκδουλεύσεων», «αἴτησιν ἀποδώσεως δικαίου», ζητώντας όπως η «Επιτροπή λαμβάνουσα ὑπ' ὄψιν τὰς ἐκδουλεύσεις καὶ θυσίας τοῦ Μακαρίτου, τὴν ἔντιμον πενίαν καὶ τὰς μεγάλας ἀνάγκας τῆς πολυμελοῦς οἰκογενείας τοῦ» «μεταξὺ τῶν μελλόντων νὰ λάβωσιν Ἐθνικῆς τινὰ ἀμοιβῆς σύμφωνα μὲ τὰ κατὰ καιροὺς ψηφίσματα τῶν Ἐθνικῶν Συνελεύσεων», ώστε να

των αρχείων της βαυαρικής περιόδου για τη συνδρομή στη μετάφραση των εγγράφων του εν λόγω φακέλου.

¹ Στο ίδιο αρχείο, βασιλικό διάταγμα 19/31 Δεκεμβρίου 1834 στη γερμανική γλώσσα.

² Στο ίδιο αρχείο, επιστολή της Μαρίας Σωνιέρου προς τον Όθωνα στη γαλλική γλώσσα, Ναύπλιο, 25/6 Ιανουαρίου 1835 και σχετικό βασιλικό διάταγμα υπ' αριθ. 233357, 30 Μαρτίου 1835. Προσχέδιο της επιστολής υπάρχει στα ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α΄, Σωνιέρου έγγραφα Β΄, Υποφάκελος 1833-1840, Υποφάκελος 1835.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 2/14 Ιανουαρίου 1835.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α΄, Σωνιέρου έγγραφα Β΄, Υποφάκελος Β΄ 1841-1880, επιστολή Μαρίας Σωνιέρου προς τον Γεώργιο Α΄ στη γαλλική γλώσσα, χ.η.

μπορέσει να αποκαταστήσει τις ορφανές κόρες της, οι οποίες «ὡς μόνη προίκα ἤδη ἔχουσι τ' ὄνομα καὶ τὴν ἔντιμον πενίαν τοῦ Μακαρίτου πατρὸς τῶν»¹.

Λίγο νωρίτερα, σε μια προσπάθεια στήριξης της χήρας Σωνιέρου, αποστέλλουν προς την Εθνοσυνέλευση ανάλογο αίτημα και οι «ἐν Ἀθήναις παροικοῦντες Ἴονες»².

Η Β' Εθνοσυνέλευση, εξάλλου, με ψήφισμά της στις 9 Οκτωβρίου 1863, είχε ήδη λάβει απόφαση για τον σχηματισμό επιτροπής, έργο της οποίας ήταν να καθορίσει τις προϋποθέσεις για την απονομή σύνταξης στις χήρες συζύγους των αγωνιστών και για τη δημιουργία μνημείου λειψάνων των αγωνιστών³. Ψήφισμα σύνταξης για τη χήρα Σωνιέρου δεν ανευρέθηκε στο εν λόγω αρχείο, όμως εντοπίστηκε κατάλογος των στρατιωτικών που τον Νοέμβριο του 1863 (μόλις έναν μήνα πριν από τον θάνατο του Σωνιέρου) είχαν συμπληρώσει τον απαιτούμενο χρόνο της 25ετούς θητείας προκειμένου να λάβουν σύνταξη. Στον κατάλογο αυτόν, μόλις εβδομοσ, αναγράφεται ο Σωνιέρος⁴. Η Μαρία Σωνιέρου πράγματι έλαβε σύνταξη από τον σύζυγό της, από τον Ιανουάριο του 1864⁵.

Τα αιτήματα της Μαρίας Σωνιέρου δεν σταματούν εδώ. Το 1867, η «Μαρία, χήρα Σπ. Συνιέρου», ως αντιπρόσωπος των τέκνων της, δεν δίστασε να φτάσει μέχρι τον Άρειο Πάγο προκειμένου να αναίρεσει απόφαση του Εφετείου Αθηνών, η οποία της αρνιόταν αποζημίωση, δεδομένου ότι η οικογένεια θεώρησε ότι ο Σωνιέρος υπέστη παράνομα μείωση μισθού κατά το διάστημα που είχε τεθεί σε διαθεσιμότητα. Το αίτημα για αποζημίωση της τάξεως των 19.255 δραχμών απορρίφθηκε και η απόφαση επικυρώθηκε με την υπ' αριθ. 271 Πολιτική Απόφαση του Αρείου Πάγου, το 1867⁶.

¹ ΕΒΕ, Αρχείο Αγωνιστών, Κυτίο 202, Φάκελος 104, Σπυρίδων Σωνιέρος. Στο διαβιβαστικό της ανωτέρω αίτησης αναγράφονται διάφορες πληροφορίες που αφορούν τη διευθέτηση της αίτησης στην οποία έχει τεθεί η σφραγίδα της «Ἐπὶ τοῦ Ἀγῶνος Ἐπιτροπῆς» και υπάρχει συνημμένο επίσημο «Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Γενικοῦ Μητρώου τῶν Ἀξιωματικῶν», δηλ. επίσημο αντίγραφο του φύλλου μητρώου του Σπυρίδωνα Σωνιέρου. Το μητρώο έχει συνταχθεί από τον Διευθυντή του Προσωπικού του Ελληνικού Στρατού και υπογράφεται από τον Υπουργό των Στρατιωτικών.

² Η αναφορά αποστέλλεται στις 29 Ιανουαρίου 1864 και συζητείται στη Συνεδρίαση ΣΕΓ' της Εθνοσυνέλευσης στις 9 Μαΐου 1864 ως θέμα υπ' αριθ. 22 «Περὶ προικοδότησις». Στη Συνεδρίαση αυτή γίνεται λόγος για «ἀναφορὰ τῶν ἐν Ἀθήναις παροικοῦντων Ἴονων, ἐπικαλουμένων ὑπὲρ τῆς πολυμελοῦς καὶ ἀπόρου οἰκογενείας τοῦ ἀποβιώσαντος ἀντιστρατήγου Σωνιέρου τὴν πρόνοιαν καὶ συνδρομὴν τῆς Συνελεύσεως». *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμος Ε', Αθήνα, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1864, σ. 119. Ο πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης, Δεληγιώργης, στη συνέχεια την απέστειλε στον πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου, Βάλβη, για τελική απόφαση. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Ιδιωτικές Συλλογές, Κατάλογος Α', Εθνοσυνελεύσεις, 1864, Φάκελος 208, διαβιβαστικό έγγραφο αριθ. 3127, Δ. 1241.

³ Στην ίδια συλλογή, Φάκελος 209.

⁴ Στην ίδια συλλογή, Φάκελος 205.

⁵ Βλ. αίτημα Μαρίας Σωνιέρου, 27 Απριλίου 1865, ΕΒΕ, Αρχείο Αγωνιστών, ό.π.

⁶ *Συλλογή των Πολιτικών Αποφάσεων του Αρείου Πάγου του έτους 1867*, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως, Αθήνα, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1867, σσ. 786-789.

Τέλος, η Μαρία Σωνιέρου απεβίωσε, σύμφωνα με χειρόγραφη σημείωση του υποστρατήγου Γεώργιου Τσερούλη, απογόνου της οικογένειας, σε πρόχειρο σημειώμά του, το έτος 1871¹, αφήνοντας πίσω πολυμελή οικογένεια.

Παιδεία και μόρφωση των κοριτσιών κατά τον 19ο αιώνα: Η περίπτωση της Ελισάβετ Σωνιέρου και η γαλλική της παιδεία

Η Ελισάβετ, πρωτότοκος κόρη του Σωνιέρου, γεννήθηκε στα Μέθανα² στις 2/14 Οκτωβρίου 1826³ και φαίνεται ότι άρχισε το σχολείο πολύ νωρίς, στα τέλη του 1831⁴ σε ηλικία πέντε ετών, λαμβάνοντας μαθήματα σε ιδιωτικό σχολείο⁵, το οποίο ο πατέρας της επισκεπτόταν συχνά⁶.

Η περίπτωση της Ελισάβετ Σωνιέρου συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα της μόρφωσης που λάμβαναν οι θυγατέρες της νεόκοπης τότε αστικής τάξης και επιβεβαιώνει τη σημασία που είχε η γαλλική παιδεία στη μόρφωση των κοριτσιών κατά τον 19ο αιώνα. Πέραν από το γεγονός ότι ο πατέρας της είχε διπλή καταγωγή, η γαλλική παιδεία κυριαρχούσε στην εκπαίδευση των παιδιών του Σωνιέρου και ιδιαίτερα των μεγαλύτερων κοριτσιών του που ανατρέφονταν σε μια εποχή όπου η γαλλική επιρροή στη γυναικεία εκπαίδευση βρισκόταν στο απόγειο της⁷.

Πράγματι, η επαφή της Ελισάβετ με τη γαλλική γλώσσα ξεκίνησε στην τρυφερή ηλικία των επτά ετών με την εκμάθηση του γαλλικού αλφαβήτου, σύμφωνα με την παραδοσιακή μέθοδο διδασκαλίας που είχε υιοθετηθεί στην Ελλάδα⁸. Η μέθοδος διδασκαλίας που χρησιμοποιήθηκε στα δημοτικά σχολεία όπου φοιτούσαν υποχρεωτικά και τα δύο φύλα από το 1834, ήταν η αλληλοδιδασκτική του αγγλικού

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατηγορία Ε΄, Κυτίο 8 (1) Φιλελληνικά, ΜΑ΄ Σωνιέρος Σπ. (Saunier), «έπιστολή του S. Saunier, Général, Athènes le 28 novembre 1850, εις πρόχειρον αντίγραφον, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου σημειοῦται διὰ μολυβδίδος τὸ οἰκογενειακὸν δένδρον αὐτοῦ. (Ἐδόθη ὑπὸ Γ. Τσερούλη ὑποστρατήγου)».

² Για τους τόπους γέννησης ορισμένων παιδιών του μας ενημερώνει ο Σωνιέρος στο ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ΄, κδ) Χειρ. ημερ., 1861, εγγραφή 28 Αυγούστου/9 Σεπτεμβρίου 1861.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Β΄, δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833, Χειρόγραφο σημείωμα 1826-1828. Την ημερομηνία αυτή επιβεβαιώνει σε άλλο σημειώμά του, ένα μικρό βιβλιαράκι, υπό τύπου ημερολογίου στην ιταλική γλώσσα σε ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Α΄, 1804-1832, Υποφάκελος 1826.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ΄, γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 15/27 Δεκεμβρίου 1831.

⁵ Στο ίδιο ημερ. εγγραφές 5/17 Ιουλίου 1832, 1/13 Οκτωβρίου 1832 και 13/25 Νοεμβρίου 1833.

⁶ Στο ίδιο ημερ. εγγραφές 13/26 Νοεμβρίου και 16/28 Δεκεμβρίου 1832, καθώς και 31 Ιανουαρίου/12 Φεβρουαρίου, 13/25 Οκτωβρίου και 20 Οκτωβρίου/1 Νοεμβρίου 1833.

⁷ Βλ. D. Provata, « Enseignement... », ὄ.π.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ΄, γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 17/29 Νοεμβρίου 1833.

προτύπου του Lancaster, η οποία είχε διατηρηθεί από τα επαναστατικά χρόνια¹. Η εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας θεωρείτο επιβεβλημένη και είχε κηρυχτεί υποχρεωτική στα σχολεία ήδη από την Πελοποννησιακή Γερουσία το 1822². Τα πρώτα μαθήματα εντούτοις ξεκίνησαν στην Αίγινα το 1829³ και στο Γυμνάσιο Ναυπλίου το 1833, αλλά θεσμοθετήθηκαν επίσημα στη δημόσια δευτεροβάθμια εκπαίδευση, που απευθυνόταν μόνο στα αγόρια⁴, το 1836⁵, καταλαμβάνοντας τη δεύτερη θέση στο ελληνικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, μετά τα Αρχαία Ελληνικά⁶.

Αντίθετα, η ανώτερη μόρφωση των κοριτσιών ήταν καθαρά ιδιωτική υπόθεση. Όπως ήδη αναφέραμε, Γάλλοι φιλέλληνες παιδαγωγοί, κάτοικοι του κράτους, επιδόθηκαν στην οργάνωση ιδιωτικών σχολείων, από πολύ νωρίς, συχνά αντιμετωπίζοντας την αντίδραση των ελληνικών αρχών, ή δίδασκαν κατ' οίκον τα κορίτσια της ελληνικής αστικής τάξης⁷, ιδιαίτερα τη γαλλική γλώσσα. Είναι χαρακτηριστικό το σχόλιο του Μ. Παπαδόπουλου-Βρετού για το πόσο εύκολα γινόταν κανείς καθηγητής της γαλλικής γλώσσας στην Αθήνα την οθωνική εποχή, όπου κάθε κάτοικος ανεξαιρέτως επιθυμούσε να μάθει τη γαλλική γλώσσα⁸. Και αυτό γιατί η χρήση της γαλλικής είχε συνδεθεί με την ανώτερη μόρφωση και κουλτούρα και αποτελούσε ένδειξη ότι ο ομιλών ανήκε σε μια καλλιεργημένη κοινωνική ελίτ⁹. Μια τέτοια περίπτωση, παρθεναγωγείου με γαλλόφωνους παιδαγωγούς ήταν και το παρθεναγωγείο της Charlotte Volmerange στο οποίο φοίτησε η Ελισάβετ αλλά και η αδελφή της Άννα, από το 1834 μέχρι και το 1840, γεγονός που της έδωσε τη δυνατότητα να καλλιεργήσει βαθύτερα και καλύτερα τη γαλλική γλώσσα, ώστε να τη χειρίζεται με άνεση και σαφήνεια. Ιδιαίτερη σχέση εκτίμησης με τη Charlotte Volmerange ανέπτυξε η Ελισάβετ Σωνιέρου, αλλά και όλη η οικογένεια.

Γενικά είναι γνωστό ότι αμέσως μετά από την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό και την έλευση στην Ελλάδα του κυβερνήτη Καποδίστρια έγινε μια πρώτη προσπάθεια για την οργάνωση της εκπαίδευσης των κοριτσιών, καθώς με την ολοκλήρωση της Επανάστασης, στο πλαίσιο της αναγέννησης και του φωτισμού του

¹ D. Provata, « Enseignement... », ό.π., σ. 175.

² Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 23.

³ D. Provata, « Construction ... », ό.π., σ. 285.

⁴ D. Provata, « Enseignement... », ό.π., σ. 176.

⁵ Στο ίδιο.

⁶ D. Provata, « Construction... », ό.π. σσ. 281-292. Και D. Provata « Enseignement... », ό.π., σ. 176.

⁷ D. Provata, « Enseignement... », ό.π., σσ. 177-179.

⁸ Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός, «Οι Νεώτεροι Έλληνες», *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1865*, Έτος Ε', Παρίσι, Αθήνα, σ. 73.

⁹ D. Provata, « Construction... », ό.π., σ. 281.

Έθνους, δημιουργήθηκαν σταδιακά στον ελληνικό αστικό χώρο οι απαραίτητες συνθήκες που ευνόησαν την εκπαίδευση του γυναικείου φύλου¹.

Μέσα στο πλαίσιο της πρώτης προσπάθειας για τη δημιουργία παρθεναγωγείου στη σημαντικότερη πόλη της χώρας εκείνη την εποχή, κατέφθασε το 1831 στο Ναύπλιο, από τη Ρωσία, η Γαλλίδα Charlotte Volmerange, έμπειρη παιδαγωγός με επιτυχημένη εκπαιδευτική θητεία 20 ετών², η οποία εξέθεσε στον Κυβερνήτη τα σχέδιά της, ζητώντας του να συνεπικουρήσει στο έργο της. Σκοπός της αγωγής του σχολείου της ήταν οι μαθήτριές της να καταστούν καλές νοικοκυρές, ενάρετες σύζυγοι, τρυφερές μητέρες, με ιδιαίτερη έμφαση στην εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας³. Το 1831 ήταν σημαντική χρονιά για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα, καθώς τότε ιδρύθηκαν τρία ανώτερα σχολεία για κορίτσια, όλα από ξένους⁴, σκοπός των οποίων ήταν η μόρφωση των κοριτσιών των σχετικά εύπορων τάξεων και αργότερα η προετοιμασία των κοριτσιών για να ακολουθήσουν το επάγγελμα της δασκάλας⁵.

Η Volmerange συγκρότησε επομένως το σχολείο, αλλά το έργο της ανακόπηκε απότομα από τη δολοφονία του Καποδίστρια⁶, για να ξεκινήσει και πάλι τον Οκτώβριο του 1833 με υπόμνημα που υπέβαλε στον βασιλιά Όθωνα, το οποίο έφερε τον τίτλο: «Προσχέδιο εκπαιδευτικού οίκου νεαρών δεσποινίδων υπό τη διεύθυνση της κυρίας de Volmerange»⁷, θέτοντας το Ναύπλιο ανάμεσα στις σημαντικότερες πόλεις όπου λειτουργούσαν αλληλοδιδασκτικά σχολεία θηλέων, πέραν του Άργους και της Αθήνας⁸.

Το σχολείο, το οποίο λάμβανε μηνιαία χορήγηση από την κυβέρνηση ύψους εξήντα φοινίκων το μήνα, περιλάμβανε στους κόλπους του έναν αριθμό 15 με 20

¹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1986, σ. 66.

² Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδευσεως, Σειρά 002, Δημόσια Εκπαίδευση (1833-1848), Φάκελος 1309, Σχολείον των κορασιών της Βολμεράντζ (1834-1835), «Projet de Maison d'Education de jeunes demoiselles sous la direction de Mad^e de Volmerange», 1/13 Οκτωβρίου 1833.

³ D. Provata, « Enseignement... », ό.π., σ. 178. Για τα γαλλικά σχολεία στην Ελλάδα, βλ. Δ. Αντωνίου, *Γαλλικά Σχολεία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Cirel, 2009.

⁴ Για το έργο της Ελένης Πιτταδάκη, βλ. Κ. Δαλακούρα, «Γυναίκες και εκπαίδευση (1828-1850): Διαπραγμάτευση των ορίων και υπέρβαση των φραγμών», *Εκπαίδευση Ενηλίκων και Πολιτισμός στην Κοινότητα*, τεύχος 8, 16 Δεκεμβρίου 2012, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://cretaadulthoodeduc.gr> [πρόσβαση Απρίλιος 2019].

⁵ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π., σ. 64 και 69. Σχετικά με τους ρόλους της γυναίκας, βλ. Η. Fournaraki, «*Institutrice, femme et mère*» : idées sur l'éducation des femmes grecques au XIXeme siècle (1830-1880), διδακτορική διατριβή, Paris 7, 1992, επίβλεψη: Michelle Perrot.

⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδευσεως, ό.π.

⁷ Στο ίδιο έγγραφο.

⁸ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π., σ. 65.

κοριτσιών που ήταν υπότροφοι του κράτους και προέρχονταν κυρίως από τις οικογένειες των Ελλήνων αξιωματικών, όπως του Δημήτριου Καλλέργη και Παναγιώτη Ρόδιου¹, όχι όμως και του Καραϊσκάκη, όπως αναφέρεται συχνά στη βιβλιογραφία². Αρχικά ορίστηκαν δώδεκα θέσεις υποτρόφων, οι οποίες έπρεπε να προέρχονται από όλους τους νομούς της χώρας³, ενώ τα κορίτσια που γίνονταν δεκτά ήταν από 7-11 ετών⁴. Μέσα σε αυτές θα πρέπει να εντάξουμε και τις κόρες του Σωνιέρου, Άννα και Ελισάβετ, αν και το καθεστώς της υποτροφίας θα εφαρμοστεί μόνο στη μία, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Επομένως, πέραν των διδασκτρων που καταβάλλονταν μάλιστα προκαταβολικά από το κράτος προς όφελος των υποτρόφων, υπήρχαν και άλλες μαθήτριες για τις οποίες οι γονείς πλήρωναν κανονικά τα δίδακτρα.

Όσον αφορά τα μαθήματα, το πρόγραμμα των μαθημάτων απαρτιζόταν από βασικά μαθήματα, όπως η ανάγνωση και η γραφή τόσο στα ελληνικά όσο, βεβαίως, και στα γαλλικά, αλλά περιλάμβανε και άλλα μαθήματα, όπως η αριθμητική, η γεωγραφία, η ιστορία, η μυθολογία, η λογοτεχνία και η καλλιγραφία, ενώ δεν αποκλειόταν σε μεταγενέστερο στάδιο η εξάσκηση σε οικιακές τέχνες, με έμφαση στο ράψιμο και στο κέντημα, απαραίτητα στοιχεία για την ολοκληρωμένη διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών. Τέλος, άλλα μαθήματα που ευνοούσαν την πνευματική καλλιέργεια των μαθητριών ήταν η ζωγραφική και η μουσική, ο χορός και η γυμναστική με τη χρήση στεφανιών και κορίνων. Οι μαθήτριες της Volmerange συχνά ανέβαζαν θεατρικά έργα. Σε ένα από αυτά, και μάλιστα κωμωδία, συμμετείχε και η Ελισάβετ Σωνιέρου τον Απρίλιο του 1835⁵. Αν και ο ρόλος του θεάτρου στα σχολεία εντατικοποιήθηκε μετά τον 20ό αιώνα, οι θεατρικές παραστάσεις πάντοτε αποτελούσαν μέρος της εκπαιδευτικής διαδικασίας και επρόκειτο συνήθως για παραστάσεις που ανέβαιναν στο τέλος της σχολικής χρονιάς ή σε εθνικές και θρησκευτικές γιορτές⁶.

¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως, ό.π., Φάκελος 1312, αριθ. εγγρ. 12928, 11 Μαΐου 1837.

² Στο ίδιο αρχείο, Φάκελος 1310, αριθ. εγγρ. 4201, 26 Ιουνίου 1834, όπου η Volmerange ενημερώνει τον Γραμματέα Δημοσίου Εκπαιδύσεως ότι οι δεσποινίδες Καραϊσκάκη δεν ήθελαν οριστικά να έρθουν στο σχολείο.

³ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π., σ. 67.

⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως, ό.π., Φάκελος 1312, αριθ. εγγρ. 8160, 25 Σεπτεμβρίου 1836.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 8/20 Απριλίου 1835.

⁶ Για το θέατρο στην εκπαιδευτική διαδικασία, βλ. W. Puchner, «Το θέατρο στο σχολείο», *Θεατρική τέχνη και παιδί: Προοπτικές της θεατρικής παιδείας στο σχολείο. Πρακτικά ημερίδας υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, 1996, σσ. 6-28.

Η διδακτική μέθοδος που ακολουθείτο ήταν, όπως προειπώθηκε, η αλληλοδιδασκτική¹. Σύμφωνα με σημείωμα που συναντάμε στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, ανάμεσα στα βιβλία που ήταν αναγκαία για τη διδασκαλία των μαθητριών της Volmerange (τουλάχιστον για το 1836) ήταν τα εξής: οι έξι πρώτοι τόμοι της Εγκυκλοπαίδειας του Φαρμακίδου, το *Ελληνικό Λεξικό* του Βλαντή, η *Γεωγραφία* του Κοκώνη για τα δημοτικά σχολεία, η *Γενική Ιστορία* του Βρετώφ και η *Αριθμητική* της έκδοσης Μελίτης 1832, η οποία μαζί με τη *Γεωγραφία* διατίθονταν από το βιβλιοπωλείο του Κ. Κορομηλά².

Αναφορικά με τις τιμωρίες που επιβάλλονταν στις απείθαρχες μαθήτριες, αυτές δεν ήταν εξουθενωτικές, αλλά ήπιες και περιλάμβαναν κυρίως τη στέρηση φρούτου ή επιδόρπιου ή την παράθεση δείπνου χωρίς τραπεζομάντηλο. Αντιθέτως, η επιβράβευση των καλών και πειθαρχημένων μαθητριών γινόταν μπροστά σε όλο το προσωπικό, σε ειδική τελετή και αφορούσε την απονομή ενός είδους παρασήμου (όπως μια γαλάζια κορδέλα) ή τη δωρεά ενός λευκοκεντημένου φορέματος, έργου των υπόλοιπων μαθητριών, το οποίο αποτελούσε στο εξής την «επίσημη» φορεσιά της βραβευμένης μαθήτριας. Άλλη μορφή επιβράβευσης μπορούσε ακόμα να είναι η τιμητική θέση δίπλα στη διευθύντρια της σχολής κατά τη διάρκεια γεύματος.

Πολλά από τα μαθήματα (όπως Γεωγραφία, Ιστορία, Μυθολογία) διδάσκονταν από την ίδια την Volmerange. Οι μαθήτριες υπόκειντο σε αξιολόγηση για την πρόοδο των μαθημάτων τους από δημόσιο λειτουργό³, όμως και ο ίδιος ο βασιλιάς επιθεωρούσε συχνά το σχολείο, όπως φαίνεται από εγγραφές στο ημερολόγιο του Σωνιέρου. Μια τέτοια επιθεώρηση πραγματοποιήθηκε τον Ιανουάριο του 1835, με συμμετοχή της Άννας και της Ελισάβετ Σωνιέρου, συνομιλώντας μαζί του η Ελισάβετ, ενώ στη συνέχεια ο βασιλιάς επισκέφθηκε και άλλα σχολεία της πόλης⁴.

Όπως σε όλα τα παρθεναγωγεία της εποχής, σκοπός της εκπαίδευσης του σχολείου παρέμενε η διαμόρφωση του κοινωνικού προφίλ της γυναίκας, η οποία έπρεπε να ανταποκρίνεται στο πρότυπο της γυναικείας αρετής, της σεμνότητας, της διακριτικότητας και της υπακοής, με πλήρη αποχή από τον δημόσιο χώρο και έχοντας

¹ Το σχέδιο μαθημάτων παρουσιάζεται από τη Volmerange στα ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδευσεως, ό.π., Φάκελος 1309, αριθ. εγγρ. 2048, 23 Δεκεμβρίου 1833.

² Στο ίδιο αρχείο, Φάκελος 1312, κατάλογος χωρίς αριθ. εγγρ. και ημερ., συνημμένος προφανώς στην επιστολή της με αριθ. εγγρ. 15393, 10/22 Σεπτεμβρίου 1837, του ίδιου φακέλου.

³ Στο ίδιο αρχείο, Φάκελος 1311, αριθ. εγγρ. 6738, 6 Σεπτεμβρίου 1834.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 27 Ιανουαρίου/8 Φεβρουαρίου 1835.

ως απώτερο στόχο τη δημιουργία επιτυχημένης οικογένειας¹. Έχοντας αυτά κατά νου, ο Σωνιέρος μαχόταν αγωνιωδώς για την ένταξη των κοριτσιών του στο σχολείο.

Πολλά από τα έγγραφα που συναντάμε στα Γενικά Αρχεία του Κράτους να αφορούν το «Σχολείον των κορασιών της Volmerange (1834-1835)» σχετίζονται με τον Σωνιέρο και τις κόρες του. Ήδη από τη σύσταση του σχολείου, ο Σωνιέρος επιχειρούσε να πιέσει τις δημοτικές αρχές για την εισαγωγή των κοριτσιών του στο σχολείο, ξεκινώντας από την Ελισάβετ², τον Μάρτιο του 1834³, στόχος που δεν επετεύχθη αμέσως⁴. Πληροφορούμενος τη μη εισδοχή της κόρης του, ο ταγματάρχης «Σωνιέρ» συνέταξε επιστολή «Πρὸς τὴν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα τὸν Βασιλέα τῆς Ἑλλάδος» στην οποία τον παρακαλούσε να διατάξει την κατάταξη της Ελισάβετ στο συσταθέν σχολείο, δεδομένου ότι δεν διέθετε τα αναγκαία μέσα για να της παράσχει την πρέπουσα ανατροφή⁵, καθώς και ανάλογη επιστολή στον Γ. Πραϊδή, Υπουργό Δικαιοσύνης της Κυβέρνησης Κωλέττη⁶. Ο Σωνιέρος αναπαράγει εδώ το βασικό μοτίβο της εποχής που επέβαλε ανατροφή για τα κορίτσια –καθώς σκοπός ήταν να παραμένουν στον οίκο–, και μόρφωση για τα αγόρια που προορίζονταν για τη δημόσια σφαίρα⁷. Τελικά, από τα δεκατρία κορίτσια, τα οποία έγιναν δεκτά στο σχολείο με βάση τους καταλόγους, φαίνεται ότι μέχρι εκείνη τη στιγμή προσήλθαν στο σχολείο τα δέκα, σύμφωνα με επιστολή της Charlotte Volmerange⁸. Ευτυχώς, στις 23 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου 1834, ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, Γραμματέας Δημοσίου Εκπαιδύσεως, απηύθυνε αίτημα στον βασιλιά, ζητώντας την αντικατάσταση δύο κοριτσιών που δεν σκόπευαν να καλύψουν θέσεις στο σχολείο της Volmerange με άλλες δύο, μία εκ των οποίων ήταν η μεγαλύτερη κόρη του ταγματάρχη Σωνιέρου⁹. Πράγματι στη θέση της Βασιλικής Λιακάτα, η οποία αρνείτο

¹ Κ. Δαλακούρα, ό.π.

² ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως, ό.π., Φάκελος 1309, χωρίς αριθ. εγγρ. και ημερ. Επιπλέον, ΓΑΚ, Προσωπικές υποθέσεις ανακτορικού αρχείου οθωνικής περιόδου, ό.π., αριθ. εγγρ. 11201, Ναύπλιο, 20 Φεβρουαρίου/4 Μαρτίου 1834.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ' δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 21 Μαρτίου/2 Απριλίου 1834.

⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως, ό.π., Φάκελος 1309, αριθ. εγγρ. 2629, 19 Φεβρουαρίου/7 Μαρτίου 1834. Επίσης, στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 2795/2970, 23 Μαΐου/4 Απριλίου 1834.

⁵ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 12070/2795, 22 Μαρτίου 1834. Στο ίδιο θέμα αναφέρεται και το ΓΑΚ, Προσωπικές υποθέσεις ανακτορικού αρχείου οθωνικής περιόδου, ό.π., αριθ. εγγρ. 12070, Ναύπλιο, 15 Μαρτίου/6 Απριλίου 1834.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ' δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 3/15 Σεπτεμβρίου 1834.

⁷ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π., σσ. 74-75.

⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως, ό.π., Φάκελος 1310, αριθ. εγγρ. 4201, 26 Ιουνίου 1834.

⁹ Στο ίδιο αρχείο, Φάκελος 1311, αριθ. διατάγματος 16793, 23 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου 1834.

να φοιτήσει στο σχολείο, καθώς ήταν ήδη 18 ετών και θεωρείτο ηλικιωμένη, θα γίνει δεκτή με διάταγμα η κόρη του ταγματάρχη Σωνιέρου¹, γεγονός που αναφέρει ο Σωνιέρος με ιδιαίτερη ευχαρίστηση στα ημερολόγιά του².

Τα ημερολόγια του Σωνιέρου συνιστούν εδώ μια σημαντική πηγή που μας επιτρέπει να ανασυστήσουμε στοιχεία της καθημερινής ζωής στο εκπαιδευτήριο της Volmerange, αλλά και τις ιδιαίτερες οικονομικές ανάγκες που δημιουργούσε η φοίτηση σε αυτό. Ο Σωνιέρος κατέγραφε αναλυτικά τα έξοδα ένδυσης και υπόδησης της Ελισάβετ για το σχολείο, σημειώνοντας ότι έπρεπε να πάρει γάντια, κάλτσες, ύφασμα για ρούχα, χτένες, boccale di toletta κτλ.³ Για τον Σωνιέρο, όμως, που είχε πολυμελή οικογένεια, τα έξοδα αυτά φαίνεται πως ήταν δυσβάστακτα, γι' αυτό και υπέβαλε αίτημα⁴ για χορήγηση βοηθήματος της τάξεως των 100 δραχμών⁵, το οποίο εγκρίθηκε⁶ και ελήφθη με βασιλικό διάταγμα⁷. Λίγο καιρό αργότερα, ο Σωνιέρος με νέα αίτησή του ζήτησε την καταβολή εκ νέου του βοηθήματος της τάξεως των 100 δραχμών, ποσό το οποίο ο ίδιος θεώρησε ως ετήσια χορηγία για τα έξοδα της κόρης του Ελισάβετ, αλλά φυσικά το αίτημά του δεν έγινε δεκτό, καθώς η Γραμματεία Εκκλησιαστικών διευκρίνισε ότι το βοήθημα ήταν άπαξ καταβαλλόμενο και όχι ετήσιο⁸.

Ας σημειωθεί ότι η Άννα Σωνιέρου, η μικρότερη κόρη του Σωνιέρου, ήδη λάμβανε εκπαίδευση στο σπίτι με δικά του έξοδα, υπό την εποπτεία της ίδιας της Charlotte Volmerange, παρουσιάζοντας μάλιστα αξιοσημείωτη πρόοδο. Στις 5/17 Αυγούστου 1835 ο Σωνιέρος, που πλέον είχε προαχθεί στον βαθμό του αντισυνταγματάρχη, απηύθυνε νέα αίτηση προκειμένου να μπορέσει και εκείνη να εισαχθεί στο σχολείο. Φαίνεται ότι ο Σωνιέρος οδηγήθηκε στην απόφαση αυτή θέλοντας να προσφέρει καλύτερη εκπαίδευση στην κόρη του, επειδή θεωρούσε ότι μόνο σε ένα τέτοιο

¹ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 17230, 28 Σεπτεμβρίου/10 Οκτωβρίου 1834. Το προσχέδιο του διατάγματος στη γερμανική γλώσσα βρίσκεται στο ΓΑΚ, Προσωπικές υποθέσεις ανακτορικού αρχείου οθωνικής περιόδου, ό.π., αριθ. εγγρ. 17230, 28 Σεπτεμβρίου/10 Οκτωβρίου 1834. Επιπλέον, ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδευσεως, ό.π., αριθ. εγγρ. 5543/2010, 29 Σεπτεμβρίου 1834.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 2/14 Οκτωβρίου 1834.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 3/15 έως και 6/18 Οκτωβρίου 1834.

⁴ Η επιστολή του Ι. Ρίζου προς τον βασιλιά για το ζήτημα αυτό βρίσκεται στα ΓΑΚ, Προσωπικές υποθέσεις ανακτορικού αρχείου οθωνικής περιόδου, ό.π., αριθ. εγγρ. 5627/10837, 10/22 Οκτωβρίου 1834.

⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδευσεως, ό.π., αριθ. εγγρ. 5627 (3), 4/16 Οκτωβρίου 1834 και 10/22 Οκτωβρίου 1834.

⁶ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 5543/2009, 29 Σεπτεμβρίου 1834.

⁷ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 6086, 26 Οκτωβρίου/7 Νοεμβρίου 1834. Η σχετική απόφαση περιέχεται σε ΓΑΚ, Προσωπικές υποθέσεις ανακτορικού αρχείου οθωνικής περιόδου, ό.π., αριθ. εγγρ. 14145, 22 Οκτωβρίου/3 Νοεμβρίου 1834.

⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδευσεως, ό.π., αριθ. εγγρ. 5433, 5 Μαΐου 1836 και εγγρ. αριθ. 6834, 29 Απριλίου/11 Μαΐου 1836.

σχολικό περιβάλλον θα μπορούσε να αναπτυχθεί το πνεύμα και ο νους της, όπως ο ίδιος χαρακτηριστικά σημειώνει¹. Η αίτηση του Σωνιέρου διαβιβάστηκε από τη Γραμματεία Στρατιωτικών προς τη Γραμματεία Δημοσίου Εκπαιδύσεως με την ένδειξη να γίνει δεκτή, καθόσον ήταν γνωστό, ότι ο ανώτερος αυτός αξιωματικός βρισκόταν σε «δυστυχή κατάστασιν»². Σύμφωνα με εγγραφή στα προσωπικά του ημερολόγια ήδη από τον Μάρτιο του 1835 είχε διατυπώσει σχετικό αίτημα³, αλλά και τον Ιούλιο, με άλλη επιστολή του προς τον Γραμματέα Εκκλησιαστικών ο Σωνιέρος ζητούσε την ίδια ευεργεσία⁴. Γνωρίζεται εντούτοις ότι το αίτημα ήταν δύσκολο να γίνει δεκτό, καθώς ήδη μια κόρη του (η Ελισάβετ) φοιτούσε ως υπότροφος στο σχολείο της Volmerange⁵.

Σύμφωνα με απόφαση που μνημονεύει ο Σωνιέρος σε άλλη αίτησή του, οι μαθήτριες των οποίων οι γονείς συναινούσαν να εκπαιδευτούν για να γίνουν δασκάλες, γίνονταν δεκτές στο εν λόγω σχολείο δημοσία δαπάνη⁶. Την απόφαση αυτή επικαλείται ο Σωνιέρος στη σχετική αίτησή του που συντάσσει από το Μεσολόγγι στις 25 Σεπτεμβρίου 1837, προκειμένου να απαλλαγεί η κόρη του Άννα από τα δίδακτρα:

Πληροφορηθῆς μετὰ θετικότητος ὅτι ἡ Α. Μ. ὁ Σ. Βασιλεὺς εὐδοκήσας ἐπέτρεψε νὰ ἐκπαιδευθῶσι διὰ Δημοσίων ἐξόδων, τινὰ τῶν ἐν τῇ Βασιλικῇ Σχολῇ τῆς Κυρίας Volmerange μαθητευόντων κορασίων τῶν ὁποίων οἱ Γονεῖς ἤθελον συγκατανεύσει μετὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς Δημόσιοι Διδάσκαλοι, καὶ ἐπειδὴ ὁ ὑποφαινόμενος ἔχω κοράσιον ὀνομαζόμενον Άννα τὸ ὅποιον πρὸ δύο ἡδὴ ἐτῶν δι' ἰδίων ἐξόδων σπουδάζει ἐν τῇ μνησθείσῃ σχολῇ, ἐπικαλοῦμαι τὴν Βασιλικὴν ταύτην εὐδοκίαν, συγκατανεύων εἰς τὸ μετὰ τὴν ἐκπαίδευσιν ληφθὲν μέτρον⁷.

Πράγματι, ελλείπει άλλης δυνατότητας να καταρτιστούν οι μέλλουσες δασκάλες του νεοσύστατου κράτους, στο σχολείο της Volmerange εκπαιδεύθηκαν οι πρώτες δασκάλες, ως υπότροφες της κυβέρνησης⁸. Σημειώνεται ότι η εκπαίδευση της

¹ Στο ίδιο αρχείο, Φάκελος 1312, αριθ. εγγρ. 1539, 5/17 Αυγούστου 1835.

² Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 12254, 23 Αυγούστου 1835.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ' δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 7/19 Μαρτίου 1835.

⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως, ό.π., Φάκελος 1312, αριθ. εγγρ. 647, 27 Ιουλίου 1835.

⁵ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 1539/710, 25 Αυγούστου 1835. Πιθανόν σχετικό με το εν λόγω ζήτημα να είναι και έγγραφο που αναφέρεται σε αίτημα του Σωνιέρου κατά τις ίδιες περίπου ημέρες, το οποίο δεν εγκρίθηκε από την ηγεσία, χωρίς περαιτέρω πληροφορίες και το οποίο συναντάμε σε ΓΑΚ, Προσωπικές υποθέσεις ανακτορικού αρχείου οθωνικής περιόδου, ό.π., σχέδιο απόφασης 3309, 31 Αυγούστου/12 Σεπτεμβρίου 1835.

⁶ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 13894, 1/13 Οκτωβρίου 1837, του Γραμματέα των Στρατιωτικών, Shmaltz.

⁷ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 15729, 25 Σεπτεμβρίου 1837.

⁸ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π., σ. 64.

δασκάλας –του μόνου αποδεκτού επαγγέλματος για τις ανύπανδρες γυναίκες¹– εκείνη την εποχή ήταν εντελώς στοιχειώδης και επειδή δεν υπήρχαν πολλές μορφωμένες κοπέλες, συχνά έπαιρναν πτυχίο δασκάλας μικρά κορίτσια, γεγονός που ανάγκασε στη συνέχεια το Υπουργείο Εκκλησιαστικών να καθορίσει την κατώτερη ηλικία των διδασκαλισσών στα δεκαπέντε έτη. Η απόκτηση του πτυχίου διδασκαλίας (Α', Β', Γ' βαθμού) γινόταν βέβαια ύστερα από εξετάσεις που πραγματοποιούνταν στο δημόσιο διδασκαλείο². Χωρίς να αποτελούν εξαίρεση, πολλές από τις κόρες του Σωνιέρου εργάστηκαν κατά καιρούς ως δασκάλες, ανάμεσα σε αυτές και η ίδια η Άννα Σωνιέρου το 1844 στην Αθήνα³. Επιπλέον, οι δασκάλες ήταν απαραίτητο να γνωρίζουν γαλλικά προκειμένου να λάβουν το σχετικό δίπλωμα, παρότι η γλώσσα δεν διδασκόταν εξ αρχής στα δημοτικά σχολεία⁴.

Από την επιστολή του Σωνιέρου γίνεται κατανοητό πόσο ενεργά αναζητούσε τρόπο να προσφέρει ποιοτική εκπαίδευση στα παιδιά του, καλύπτοντας το κόστος με χορηγία του κράτους, μιας και τα έξοδα της πολυπληθούς οικογένειάς του δεν του άφηναν πολλές δυνατότητες. Η Άννα Σωνιέρου τελικά παρέμεινε στο *institutede* της *Volmerange*, ο αριθμός των υποτρόφων του οποίου εκείνη την εποχή αυξήθηκε για να φτάσει στις 24 μαθήτριες, λαμβάνοντας ως χορηγία τα μισά δίδακτρα από αυτά που της αναλογούσαν, με την αιτιολογία ότι ήδη η μεγαλύτερή της αδελφή φοιτούσε στο ίδρυμα ως υπότροφος της κυβέρνησης⁵, χορηγία που επικυρώθηκε με σχετικό βασιλικό διάταγμα το 1838⁶.

Όμως και από αυτά τα μισά δίδακτρα που ανέρχονταν σε 35 δραχμές θα ζητήσει να απαλλαγεί ο Σωνιέρου⁷. Την αίτησή του συνέταξε αυτή τη φορά από τη Χαλκίδα, στις 10 Μαρτίου του 1839, ζητώντας τη «χάρη» και την ελεημοσύνη του βασιλικού θρόνου, προβάλλοντας ως λόγο την αδυναμία του να χορηγήσει προς τον αυξανόμενο αριθμό των τέκνων του, ως «άπαιτείται», την «είς ἕκαστον τούτων χρωστούμένη καλή ἀνατροφή καὶ ἐκπαίδευσις»⁸. Στο ίδιο θέμα επανέρχεται με νέα αίτηση από το

¹ Στο ίδιο, σ. 82.

² Στο ίδιο, σ. 68.

³ Για τον σκοπό αυτόν ο πατέρας της της αγοράζει εσάρπα και καπέλο. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές από 16/28 Μαΐου έως και 24 Ιουνίου/6 Ιουλίου 1844.

⁴ D. Provata, « Enseignement... », ό.π., σσ. 182-183.

⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως, ό.π., Φάκελος 1312, αριθ. εγγρ. 16613, 23 Νοεμβρίου 1837, εισαγωγικό σημείωμα του Γραμματέα Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γ. Γλαράκη.

⁶ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. διατ. 25752, 3/15 Ιανουαρίου 1838.

⁷ Στο ίδιο αρχείο, Φάκελος 1313, αριθ. εγγρ. 4122, 16/28 Μαρτίου 1839.

⁸ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 26054, 10 Μαρτίου 1839.

Ναύπλιο στις 30 Δεκεμβρίου 1839¹, όπου του προτείνεται από τη Γραμματεία Δημοσίου Εκπαιδεύσεως η μαθήτρια να μετατεθεί από το σχολείο της Volmerange στο κατάστημα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα όπου υπήρχαν θέσεις². Ο Σωνιέρος, ενώ αρχικά δέχεται τη μεταφορά³, στη συνέχεια ανακαλεί την απόφασή του⁴ και ζητά να μείνουν οι κόρες του στο σχολείο της Volmerange με τις τρέχουσες αναληφθείσες υποχρεώσεις⁵, καθώς η εξέλιξη αυτή λύπησε ιδιαίτερα τη δασκάλα τους και επιπλέον ο διαχωρισμός των δύο αδελφών κρίθηκε επικίνδυνος για την υγεία τους⁶.

Εν τω μεταξύ τον Ιούλιο του 1840 αναχώρησε η Charlotte Volmerange από την Ελλάδα, έχοντας καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια να διατηρήσει το εκπαιδευτικό της κατάστημα ακμαίο και η διεύθυνση του σχολείου ανατέθηκε με βασιλικό διάταγμα προσωρινά στην Ελένη Πιτταδάκη⁷. Τρεις ημέρες πριν, στις 10/22 Ιουλίου 1840, η Charlotte Volmerange υπέβαλε στον Γραμματέα Δημοσίου Εκπαιδεύσεως αναλυτική έκθεση για την πρόοδο των μαθητριών της. Σε συνημμένο κατάλογο περιέγραφε την πρόοδο δεκαεπτά συνολικά μαθητριών, οι οποίες φοιτούσαν εκείνη τη στιγμή στο σχολείο, καθώς και την ηλικία τους. Είναι επομένως ενδιαφέρον να δούμε τι έγραφε η Charlotte Volmerange για την πρόοδο της Άννας και Ελισάβετ Σωνιέρου, λίγο πριν από την αναχώρησή της από την Ελλάδα. Συγκεκριμένα για την Άννα Σωνιέρου, η οποία το 1840 δηλώθηκε ως δεκάχρονη στην ηλικία, η Charlotte Volmerange σημειώνει ότι εκείνη και άλλες δύο συμμαθήτριές της «γνωρίζουν τη γραμματική, την αρχαία ελληνική και τη ρωμαϊκή ιστορία, με τους αυτοκράτορες, μέχρι τον [Μ.] Κωνσταντίνο, τη μυθολογία, την περιγραφική γεωγραφία βάσει χαρτών για τις πέντε ηπείρους του πλανήτη, καθώς και τη φυσική και ιστορική γεωγραφία, μέχρι το Βέλγιο», γεγονός που σημαίνει ότι η διδασκαλία που λάμβαναν ήταν για τα δεδομένα των μαθητριών της εποχής ποιοτική και πολύπλευρη.

Για την Ελισάβετ όμως Σωνιέρου, η οποία τότε ήταν δεκατριών ετών, η Charlotte Volmerange κάνει ξεχωριστή μνεία, υπογραμμίζοντας με υπερηφάνεια την αξιολογη

¹ Στο ίδιο αρχείο, φάκελος 1314, αριθ. εγγρ. 192, 30 Δεκεμβρίου 1839.

² Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 192, πίσω μέρος, 31 Ιανουαρίου 1840.

³ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 448, 13 Φεβρουαρίου 1840.

⁴ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 830, 18 Μαρτίου 1840.

⁵ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 3936, 29 Μαρτίου 1840.

⁶ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 1274, 2 Μαρτίου 1840. Το γεγονός αυτό σημειώνει ο Σωνιέρος και στα ημερολόγιά του, τονίζοντας την απόφασή του να μη χωρίσει τα δύο κορίτσια μεταξύ τους. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 6/18 Μαρτίου 1840.

⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως, ό.π., Φάκελος 1314, βασιλικό διάταγμα υπ' αριθ. 1830, 13/25 Ιουλίου 1840.

πρόοδο της και επιβεβαιώνοντας το γεγονός ότι επρόκειτο για προικισμένη μαθήτρια του σχολείου. Συγκεκριμένα και χωρίς να εξαντλήσει όλα τα γνωστικά πεδία σημειώνει:

Η μαθήτρια αυτή πραγματοποίησε πρόοδο ανώτερη της ηλικίας της: Γνωρίζει τη γραμματική, την αρχαία ιστορία, ελληνική και ρωμαϊκή με τους αυτοκράτορες, τη Μυθολογία, την ιστορία της Γαλλίας, την Κοσμογραφία [του] Πλανήτη, την περιγραφική Γεωγραφία και την ιστορική Γεωγραφία σε πολύ μεγαλύτερη έκταση, ιδιαίτερα όσον αφορά τους λαούς, την καταγωγή τους, την πρόοδό τους στις επιστήμες, την παραγωγή των χωρών κτλ. κτλ. κτλ.¹

Σαφώς τα μαθήματα αυτά δεν ήταν τα μόνα που διδάσκονταν στο εκπαιδευτήριο, καθώς κυρίαρχη θέση είχε η διδασκαλία της γαλλικής, μετά την ελληνική, και το πρόγραμμα εμπλουτιζόταν και από άλλα μαθήματα, όπως μουσική, γυμναστική, οικοκυρικά, ραπτική κτλ., όπως συνέβαινε στα περισσότερα παρθεναγωγεία². Οι παρατηρήσεις όμως αυτές, σε συνδυασμό με σημειώσεις της Volmerange αναφορικά με την Ελισάβετ Σωνιέρου σε μία από τις πολλές επιστολές που της ανέθεσε να αντιγράψει σε ηλικία μόλις εννέα ετών³, την οποία απέστειλε στον Υπουργό Δημόσιας Εκπαίδευσης, μαρτυρούν την αγάπη της και την εκτίμησή της για τη συγκεκριμένη μαθήτρια και αποδεικνύουν ότι η Ελισάβετ Σωνιέρου ήταν μια ιδιαίτερα προικισμένη μαθήτρια που ξεπερνούσε τις προσδοκίες των δασκάλων της⁴.

Σε όλο το διάστημα της λειτουργίας του σχολείου, ο Σωνιέρος καλλιέργησε εξαιρετικές σχέσεις με τη δασκάλα των κοριτσιών του. Από εγγραφές στο ημερολόγιό του φαίνεται μάλιστα ότι προσπαθώντας να αντισταθμίσει την αδυναμία του να ανταποκριθεί ενίοτε στις οικονομικές απαιτήσεις του σχολείου, της απέστειλε τακτικά τρόφιμα, αλλά και δώρα επ' ευκαιρία εορτών, μια τακτική ευρέως διαδεδομένη και σε εκπαιδευτικά ιδρύματα της Γαλλίας την εποχή εκείνη. Τα τρόφιμα ήταν, για παράδειγμα, μία οκά καφέ ή ζάχαρη, τυρί, κρέας και ψωμί, ενώ τα

¹ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 2993, 10/22 Ιουλίου 1840 και συνημμένη στην επιστολή, κατάσταση με τίτλο: «Rapport sur les progrès des élèves confiés à mes soins», της Charlotte Volmerange.

² D. Provata, « Enseignement... », ό.π., σ. 181.

³ Σε ιδιόχειρη σημείωση στο τέλος της επιστολής η ίδια η Volmerange, γράφει για την Ελισάβετ Σωνιέρου τα εξής (στη γαλλική γλώσσα): «Το νέο αυτό κορίτσι δεν είναι πάρα μόνο 9 ετών. Ο πατέρας της υπηρετεί την Ελλάδα με τον βαθμό του συνταγματάρχη και έχει την τιμή νομίζω να είναι φίλος σας», κάνοντας φανερό τον θαυμασμό της για τη νεαρή της μαθήτρια. Στο ίδιο αρχείο, Φάκελος 1312, αριθ. εγγρ. 6177, 31 Μαΐου 1836.

⁴ Στις 17 Μαρτίου 1838 η Volmerange ενημερώνει τον Γραμματέα Δημοσίου Εκπαιδευσεως για την είσοδο νέων μαθητριών στο σχολείο με επιστολή της, την οποία αντιγράφει για μια ακόμη φορά η Ελισάβετ Σωνιέρου, όπως φαίνεται σε υποσημείωσή της. Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 19460, 17 Μαρτίου 1838.

δώρα, χρήματα για να αγοράσει ένα φουστάνι ή ένα βιβλίο καλλιγραφίας¹. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Ναύπλιο, ο Σωνιέρος συνήθιζε να βγαίνει περίπατο μαζί με τη Volmerange και τις κόρες του, ιδίως μετά από την απελευθέρωσή του, τον Ιούνιο του 1835².

Έτσι, χάρη στα ημερολόγια του Σωνιέρου μπορούμε να αποκαταστήσουμε τη διαδρομή της Charlotte Volmerange και τη συμβολή της στην ελληνική εκπαίδευση, στοιχεία που αγνοούσε μέχρι στιγμής η ιστορική έρευνα. Οι λεπτομερείς καταγραφές του Σωνιέρου, επιβεβαιώνουν και σε αυτό το σημείο την αξία της ημερολογιακής γραφής για την αποκατάσταση της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής της ελληνικής πρωτεύουσας.

Το 1836 το σχολείο μεταφέρθηκε στην Αθήνα³, όπου λειτούργησε αντιμετωπίζοντας πολλές αντιξοότητες, μέχρι το 1840, όταν η Charlotte Volmerange αποχώρησε τελικά από την Ελλάδα⁴. Όταν έφυγε, αποχώρησαν μαζί και πολλές μαθήτριες⁵, μεταξύ αυτών και οι κόρες του Σωνιέρου. Εκτός από την αποχώρηση της Volmerange, που σίγουρα ήταν ένας σημαντικός λόγος για να αποσύρει τα κορίτσια του από το σχολείο, φαίνεται από σχετική επιστολή του Σωνιέρου, ότι άλλος ένας λόγος ήταν η αντίληψη της εποχής ότι τα κορίτσια έπρεπε να μάθουν μετά από μια ορισμένη ηλικία και «τά άφορῶντα τήν οίκιαν»⁶, ώστε να είναι ικανά να ανταποκριθούν στο μελλοντικό κοινωνικό τους ρόλο ως σύζυγοι και ως μητέρες, γεγονός που εξηγούσε γιατί τα περισσότερα κορίτσια εκπαιδεύονταν στα σχολεία κυρίως κατά την νεότερη τους ηλικία, χωρίς να ολοκληρώνουν ανώτερες σπουδές. Επομένως, εδώ τελειώνει η διαδρομή των αδελφών Σωνιέρου στο διδακτήριο της Charlotte Volmerange.

Εντούτοις, με τη Charlotte Volmerange η οικογένεια Σωνιέρου διατηρούσε δεσμούς φιλίας για αρκετά χρόνια. Έτσι, όταν το 1848 η Charlotte Volmerange επέστρεψε στην Αθήνα και ζήτησε από τον Γραμματέα Δημοσίου Εκπαιδύσεως, Γ. Γλαράκη, την άδεια για να διδάξει και πάλι γαλλικά, αυτή τη φορά στους νέους της

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 19/31 Μαΐου 1835.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 20 Δεκεμβρίου 1834/1 Ιανουαρίου 1835, 22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου και 5/17 Απριλίου 1835, 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837 και 19/31 Μαΐου και 3/15 Ιουνίου 1835.

³ Επιστολή της Charlotte Volmerange, στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 9721/3 Δεκεμβρίου 1836.

⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως, ό.π., ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 3112 (β), 21 Ιουλίου/2 Αυγούστου 1840.

⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως, ό.π., Φάκελος 1314, αριθ. εγγρ. 3112 (α), 23 Ιουλίου 1840.

⁶ Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 3626, 13 Αυγούστου 1840.

Αθήνας, φιλοξενήθηκε για αρκετό διάστημα στο σπίτι της οικογένειας Σωνιέρου, όπου διέμενε και τρεφόταν, παραδίδοντας ως αντάλλαγμα μαθήματα γαλλικών στις αγαπημένες της μαθήτριες Σωνιέρου αλλά και στον γιο, Όθωνα Σωνιέρο. Η Volmerange μένει εκεί, χωρίς αυτό να δυσαρεστήσει την οικογένεια, μέχρι που να καταφέρει να φτιάξει το δικό της σπίτι και να μετακομίσει σε αυτό, και αφού ίσως είχε καταφέρει να τακτοποιηθεί και επαγγελματικά προκειμένου να συντηρηθεί μόνη της¹. Το γεγονός αυτό είναι σίγουρα δηλωτικό της εκτίμησης που έχαιρε από την οικογένεια Σωνιέρου και από τον ίδιο τον Σωνιέρο, ο οποίος σε διαφορετική περίπτωση θα δυσανασχετούσε έχοντας να θρέψει και άλλο ένα άτομο τόσο καιρό, για οικονομικούς λόγους. Τον Σεπτέμβριο του 1848 η Charlotte Volmerange λειτουργούσε πράγματι γαλλικό σχολείο στην Αθήνα², πέθανε όμως ξαφνικά στις 10/22 Ιανουαρίου 1849, όπως πληροφορεί ο Σωνιέρος μέσα από τις ημερολογιακές εγγραφές του. Ο Σωνιέρος, όπως ήταν φυσικό, αναφέρεται στην κηδεία της και σχολιάζει δυσμενώς το γεγονός ότι οι δυτικοί κληρικοί δεν ήθελαν να την ψάλουν, καθώς δεν είχε εξομολογηθεί και λάβει Θεία Κοινωνία πριν από τον θάνατό της, αιτία που οδήγησε στο να καθυστερήσει η κηδεία της. Παράλληλα, θλίβεται ιδιαίτερα και εξοργίζεται για το ότι δεν παρουσιάστηκε πολύς κόσμος στην εκφορά, η οποία έγινε με συμμετοχή κυρίως Γάλλων αξιωματούχων, παρόλο που εκείνη «ανέθρεψε» τόσα παιδιά της αθηναϊκής κοινωνίας³.

Στα ημερολόγια του Σωνιέρου ανιχνεύονται στοιχεία και για την εκπαίδευση που λάμβαναν τα παιδιά του μετά την αποχώρηση της Volmerange από το Ναύπλιο, τα οποία εντάχθηκαν σταδιακά στα δημόσια σχολεία, με πρώτη την Ελισάβετ Σωνιέρου που φοιτούσε, προς μεγάλη ευχαρίστηση του πατέρα της στο Δημοτικό σχολείο Ναυπλίου. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι η φοίτηση δεν ήταν καθημερινή, αλλά ότι η μαθήτρια παρακολουθούσε μαθήματα τρεις φορές την εβδομάδα (κατά τις ημέρες Τρίτη, Πέμπτη και Σάββατο) τον Σεπτέμβριο του 1840⁴. Το έτος εκείνο μάλιστα η Ελισάβετ είχε τιμηθεί με αριστείο⁵. Το 1841 βοήθησε ο ίδιος ο Σωνιέρος τα παιδιά του με μαθήματα στο σπίτι, παράλληλα με τα μαθήματα που λάμβαναν στο

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφές 3/15 Φεβρουαρίου, 22 Φεβρουαρίου/5 Μαρτίου, 29 Μαρτίου/10 Απριλίου και 2/14 Απριλίου 1848.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 27 Σεπτεμβρίου/9 Οκτωβρίου 1848.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 10/22 Ιανουαρίου 1849.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 7/19 Σεπτεμβρίου 1840.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833, Χειρόγραφο σημείωμα, πίνακας εορτών της συζύγου του Μαρία Σωνιέρου από το 1828-1850, εγγραφή του 1840.

αλληλοδιδασκτικό σχολείο Πύλου. Στο σπίτι μελετούσαν ελληνική γραμματική, μουσική και μετάφραση από τα γαλλικά στα ελληνικά με βοηθήματα που του έδινε ο Σκούφος, γαλλικό λεξικό και ελληνική γραμματική. Ο Όθων μαθαίνει το γαλλικό αλφάβητο για πρώτη φορά τον Απρίλιο, παρότι ήταν ακόμη μικρός¹.

Όταν το 1843 μετατέθηκε στη Μεθώνη, τα παιδιά παράλληλα με το σχολείο λάμβαναν και πάλι μαθήματα στο σπίτι από δάσκαλο τα απογεύματα, και εξασκούνταν στην ελληνική γραμματική, τη γεωγραφία και τη μετάφραση από τα γαλλικά στα ελληνικά και αντίστροφα. Ένα από τα βιβλία που μετέφρασαν στα γαλλικά ήταν ένα έργο του Ισοκράτη².

Από τα βιβλία που αναφέρει ο Σωνιέρος ότι διδάσκονταν τα παιδιά του κατά καιρούς στα διάφορα σχολεία, ξεχωρίζουν οι χρηστομάθειες σε τόμους, τις οποίες διδάσκονται όλα του τα παιδιά το 1843, συγκεκριμένα, η ελληνική *Χρηστομάθεια* του Ραγκαβή από το βιβλιοπωλείο του Κορομηλά, οι «γαλλικοί διάλογοι», η γαλλική γραμματική του «Noël et Chapsal», η «λατινική γραμματική» κ.ά. Ειδικότερα η γαλλική γλώσσα διδασκόταν συνήθως με γαλλικές χρηστομάθειες, γραμματικές και λεξικά³. Το 1844, η Ελισάβετ είχε καλλιεργήσει σε τέτοιο βαθμό τη γνώση της γαλλικής γλώσσας, ώστε ήταν σε θέση να μεταφράσει από τα ελληνικά στα γαλλικά την ελληνική ιστορία. Το έτος εκείνο ήταν μόλις δεκαεπτά ετών⁴. Επιπλέον, σύμφωνα με τη Δ. Προβατά, τα εγχειρίδια που χρησιμοποιούνταν για την εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης, στόχευαν εκτός από την καλλιέργεια της γλώσσας, στην καλλιέργεια του ήθους, των αρετών και της πνευματικής καλλιέργειας και συνέβαλαν στην οικοδόμηση μιας εθνικής, πολιτικής και θρησκευτικής συνείδησης⁵.

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 2/14 Απριλίου έως και 20 Απριλίου/2 Μαΐου 1841.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές από 20 Οκτωβρίου/6 Νοεμβρίου έως και 24 Οκτωβρίου/5 Νοεμβρίου 1844. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφή 19/31 Ιανουαρίου 1845 και 25 Απριλίου/7 Μαΐου και 31 Απριλίου/12 Μαΐου 1845.

³ Ο Ιωάννης Καρασούτσας συγκαταλέγεται ανάμεσα στους λόγιους που συνέγραψαν και τα τρία αυτά είδη σχολικών βιβλίων για την εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας από τους μαθητές. Βλ. σχετικά, D. Provata, « Ioannis Carassoutsas (1824-1873) : médiateur culturel, professeur et auteur de manuels pour l'enseignement du français », in N. McLelland – R. Smith, *The History of Language Learning and Teaching*, volume II, 19th-20th century Europe, Cambridge, Legenda, Modern Humanities Research Association, 2018, σσ. 34-46.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 6/18 Οκτωβρίου 1844.

⁵ Βλ. D. Provata, « Construction... », ό.π., 289.

Παράλληλα, όλα σχεδόν τα παιδιά του Σωνιέρου έμαθαν και την ιταλική από τον πατέρα τους¹. Η Ελισάβετ δεν περιορίστηκε όμως εκεί. Καλλιέργησε εξίσου καλά και την αγγλική γλώσσα την οποία άρχισε να μαθαίνει το 1853². Το 1858, μάλιστα, έγινε δασκάλα της αγγλικής στο παρθεναγωγείο της Χιλλ³, το δεύτερο βασικό ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα για κορίτσια που ιδρύθηκε το 1831 στην Αθήνα και ένα από τα πρωτοπόρα στην Ελλάδα⁴. Το επόμενο έτος, εκτός από αγγλικά παρέδιδε και γαλλικά στην ανιψιά του Χιλλ⁵. Το ίδιο και το 1861⁶. Μετά τον θάνατο του πατέρα της, τον Δεκέμβριο του 1863, η Ελισάβετ δέχτηκε πρόταση να εργαστεί τελικά ως δασκάλα γαλλικών σε δημοτικό σχολείο της Αθήνας⁷.

Η αξιόλογη καλλιέργεια της Ελισάβετ μαρτυρείται επιπλέον από το γεγονός ότι είχε λάβει ιδιαίτερη μουσική παιδεία και ασχολείτο με τη μουσική ακόμη και σε μεγάλη ηλικία. Αρχικά, διδάχτηκε εντατικά φωνητική και πιάνο, ενώ ο Σωνιέρος αναφέρει και μαθήματα κιθάρας⁸. Το 1850 η Ελισάβετ συνέθεσε στο πιάνο μία όμορφη πόλκα την οποία ερμήνευσε η βασιλική μουσική και άρεσε ιδιαίτερα στο κοινό⁹. Η Ελισάβετ είχε βαφτίσει, μάλιστα, παιδί του διευθυντή της βασιλικής μουσικής M. Mangel (το οποίο ονόμασε «Ευγενία») τον Νοέμβριο του 1845¹⁰. Το 1851 η Ελισάβετ παρακολουθούσε επιπλέον μαθήματα ορθοφωνίας από τον διδάσκαλο Μέξη¹¹ και το επόμενο έτος συνέθεσε εκ νέου μία πόλκα μαζούρκα με ιδιαίτερη επιτυχία, είδηση που έφτασε στα αυτιά του βασιλιά Όθωνα, ο οποίος σε χορό στο Παλάτι ενδιαφέρθηκε να πληροφορηθεί προσωπικά για την επιτυχία αυτή¹².

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 20 Οκτωβρίου/6 Νοεμβρίου έως και 24 Οκτωβρίου/5 Νοεμβρίου 1844. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφές 19/31 Ιανουαρίου, 25 Απριλίου/7 Μαΐου και 31 Απριλίου/12 Μαΐου 1845.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1853.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 20 Σεπτεμβρίου/2 Οκτωβρίου 1858 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 3/15 Μαρτίου 1859.

⁴ D. Provatá, « Enseignement... », ό.π., 179. Και Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π. σ. 79.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 25 Σεπτεμβρίου/7 Οκτωβρίου 1859.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', κδ) Χειρ. ημερ. 1861, εγγραφές 22 Φεβρουαρίου/6 Μαρτίου και 14/26 Μαρτίου 1861.

⁷ Την πρόταση κάνει ο Γεώργιος Δασκαλόπουλος, φίλος του Όθωνα Σωνιέρου, με μισθό 100 δραχμές. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφή 18/30 Δεκεμβρίου 1863.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 16/28 Σεπτεμβρίου έως και 26 Σεπτεμβρίου/8 Οκτωβρίου 1840.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 5/17 Μαΐου 1850.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφές 7/19 και 14/26 Νοεμβρίου 1845.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850, στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 2/14 Απριλίου 1851.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 9/21 Φεβρουαρίου 1852.

Η Ελισάβετ Σωνιέρου είχε εξάλλου παρουσία και στην κοσμική ζωή της Αθήνας. Από μικρή συνόδευε τον πατέρα της στους χορούς του Παλατιού, μια πρακτική που συνεχίστηκε και στα νεανικά της χρόνια¹.

Παρότι, είχε λάβει όλη την απαραίτητη μόρφωση προκειμένου να κάνει την είσοδό της στους κοσμικούς κύκλους της Αθήνας, τελικά έμεινε ανύπανδρη. Το γεγονός αυτό φαίνεται ότι της προξένησε έντονη θλίψη. Πόσο μάλλον όταν προορισμός της γυναίκας, σύμφωνα με την κοινωνία εκείνης της εποχής, ήταν ο γάμος, το νοικοκυριό, η μητρότητα, ο ενάρετος συζυγικός βίος, η διατήρηση της εθνικής και οικογενειακής παράδοσης που όφειλαν να κληροδοτήσουν έπειτα στα παιδιά τους².

Μέσα σε μια τέτοια κοινωνία, όπου η σημασία του γάμου ήταν εξέχουσα, «η αγαμία θεωρείτο ως δυστύχημα και οι μένοντες άνυμφοι διά βίου οικτείροντο»³ σύμφωνα με τον Μ. Παπαδόπουλο-Βρετό, αλλά και τον Ε. About⁴. Γι' αυτό και παντρεύονταν σε πολύ νεαρή ηλικία. Ειδικά οι αστοί φαίνεται ότι επεδίωκαν έναν πλούσιο γάμο. Δεδομένου τούτου, το 1851 η Ελισάβετ Σωνιέρου και η αδελφή της, Ζωή, σε μια στιγμή έντονης απογοήτευσης, διέπραξαν απόπειρα αυτοκτονίας⁵. Το έτος εκείνο, όπως και το επόμενο, ο Σωνιέρος απέστειλε επιστολές σε γνωστά του πρόσωπα στο εσωτερικό της Ελλάδας αλλά και σε πλούσια άτομα του εξωτερικού ζητώντας συνδρομή για να παντρέψει την Ελισάβετ και τη Ζωή⁶. Αντίστροφα, το 1860 η Ελισάβετ, έχοντας κατά νου την εξορία του πατέρα της στην Τρίπολη, λόγω της εναντίωσης του στο οθωνικό καθεστώς, εξέφρασε το παράπονο ότι η αιτία για την οποία δεν κατάφερε να παντρευτεί ήταν ο πατέρας της που ξεσπάθωνε και μιλούσε ανοικτά κατά του καθεστώτος⁷.

Κλείνοντας να αναφέρουμε ότι η Ελισάβετ Σωνιέρου κρατούσε και η ίδια δικό της ημερολόγιο, σύμφωνα με ενδείξεις που έχουμε από σημειώσεις του πατέρα της⁸, ενώ

¹ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, πρόσκληση του αυλάρχη του βασιλιά Γεωργίου Α' προς «τάς δεσποινίδας Σωνιέ» προκειμένου να συμμετάσχουν «εις τὸν χορὸν τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1887, ὥρα 9 μ.μ.».

² Ρ. Provata, « Enseignement... », ό.π., σσ. 176-177.

³ Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός, «Οι Νεώτεροι Έλληνες», «Οι ιδιώται», ό.π., σ. 185.

⁴ Ε. About, ό.π., σσ. 166-169. Εντύπωση του προκαλεί ότι η πρώτη ερώτηση που κάνουν οι Έλληνες σε έναν ξένο, μετά το όνομά του, είναι αν είναι παντρεμένος και πόσα παιδιά έχει η οικογένειά του.

⁵ Βλ. τη σπαραχτική περιγραφή του γεγονότος στο ημερολόγιο του πατέρα της σε ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 17/29 Σεπτεμβρίου 1851.

⁶ Ενδεικτικά, στο ίδιο ημερ., εγγραφή 9/21 Σεπτεμβρίου 1851 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφές 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1852 και 30 Δεκεμβρίου 1852/12 Ιανουαρίου 1853.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 14/26 Οκτωβρίου 1860.

⁸ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', β) Χειρ. ημερ. κε) 1862, εγγραφή 19 Ιουνίου/1 Ιουλίου 1862, όπου ο Σωνιέρος γράφει: «Ανέγνωσα τὸ ἡμερολόγιο Ἐλισάβετ».

ιδιαίτερος θα ήταν ο ρόλος της όσον αφορά τη μετάφραση στη γαλλική γλώσσα και τη διάχυση του ιστορικού δοκιμίου του Σωνιέρου *Περίληψις*¹, για το οποίο γίνεται εκτενής λόγος σε ιδιαίτερο κεφάλαιο παρακάτω. Η Ελισάβετ Σωνιέρου απεβίωσε, σύμφωνα με χειρόγραφη σημείωση του υποστρατήγου Γεώργιου Τσερούλη σε πρόχειρο σημείωμά του, στις 25 Ιανουαρίου 1892².

Με το βλέμμα στην Ευρώπη: Ο Όθων Σωνιέρος και οι σπουδές στην Ιατρική

Ο γιος του Σπυρίδωνα, Όθων Σωνιέρος, ήταν μια σπουδαία ιατρική φυσιογνωμία του ελληνικού Πολεμικού Ναυτικού, με λαμπρές σπουδές χειρουργικής τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Γαλλία, και το μοναδικό αρσενικό τέκνο του. Γεννήθηκε στις 27 Σεπτεμβρίου/9 Οκτωβρίου 1834³ και ξεκίνησε τις βασικές σπουδές του στο Δημοτικό Σχολείο Αρρένων του Ναυπλίου, το 1839⁴. Όπως όλα τα παιδιά του Σωνιέρου απέκτησε και αυτός γαλλική παιδεία. Μάλιστα ξεκίνησε να μαθαίνει τη γαλλική γλώσσα από τον πατέρα του, όταν ήταν μόλις έξι ετών⁵. Επιπρόσθετα, και με δική του πρωτοβουλία, από μικρή ήδη ηλικία, συμπλήρωνε την εκπαίδευση που λάμβανε στο σχολείο με τη μελέτη πολλών ελληνικών βιβλίων, αρκετά από τα οποία είχαν σχέση με τη Γαλλία, όπως η ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης και του Μεγάλου Ναπολέοντα, εγκυκλοπαίδειες, αλλά και γαλλικά μυθιστορήματα σε μετάφραση ή στο πρωτότυπο.

Το γαλλικό υπόβαθρο της ανατροφής και των σπουδών του Όθωνα Σωνιέρο, αλλά και το γεγονός ότι οι γόννοι των σημαντικότερων οικογενειών της αστικής ελληνικής τάξης αποστέλλονταν συχνά στην Ευρώπη για σπουδές, καλλιέργησαν στην οικογένεια Σωνιέρου, και στον ίδιο τον Όθωνα προσωπικά, σφοδρότατη επιθυμία για την αποστολή του στη Γαλλία, όπου θα μπορούσε να λάβει εκπαίδευση κύρους στον τομέα της Ιατρικής και ακολούθως να καταξιωθεί ευκολότερα στον κλάδο του, στην Ελλάδα.

Συνεπώς, τον Ιούλιο του 1852 ο Σωνιέρος ξεκίνησε έναν αγώνα δρόμου για την ανεύρεση χορηγίας χάρη στην οποία θα μπορούσε ο Όθων να αποσταλεί στο εξωτερικό για να σπουδάσει την Ιατρική. Έτσι, σε κατ' ιδίαν ακρόαση με τη

¹ [Σ. Σωνιέρος], ό.π.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατηγορία Ε', ό.π., «Επιστολή του S. Saunier...».

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 27 Σεπτεμβρίου/9 Οκτωβρίου 1834.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 14/26 Μαρτίου και 1/13 Ιουνίου 1839 («Ο Όθων γράφει εις τήν πλάκαν, έπροβιβάσθη»), καθώς και 30/12 Ιουνίου 1840.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 21 Ιανουαρίου/2 Φεβρουαρίου 1844.

βασίλισσα, τόσο το 1852 όσο και το 1853, αιτήθηκε χρήματα προκειμένου ο Όθων να σπουδάσει στο Παρίσι. Ο Όθων Σωνιέρος ήταν τότε μαθητής του Γυμνασίου και σίγουρα το γεγονός ότι καλλιεργούνταν στη γαλλική παιδεία, καθώς τα γαλλικά κυριαρχούσαν στο σχολικό πρόγραμμα της μέσης εκπαίδευσης των αρρένων¹, ενίσχυσε την επιθυμία του. Το αίτημά του δυστυχώς απορρίφθηκε για οικονομικούς λόγους². Δεδομένης της αποτυχίας αυτής, ο Σωνιέρος επιδόθηκε στη συνέχεια σε μια προσπάθεια ανεύρεσης χρημάτων από ευκατάστατους αξιωματούχους της εποχής (όπως για παράδειγμα, ο Ράλλης στο Λονδίνο και ο Φαβιέρος στο Παρίσι)³ και προκειμένου να πετύχει τον σκοπό του δεν δίστασε να αποστείλει το 1852 επιστολή και στον ίδιο τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα⁴, επιστολή που επανέλαβε το 1854⁵, με την οποία τον παρακαλούσε να δεχθεί να μεταβεί ο Όθων στη Γαλλία και να σπουδάσει με έξοδα του γαλλικού κράτους. Ούτε όμως και αυτή η προσπάθεια έφερε το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Επομένως, ο Όθων Σωνιέρος ολοκλήρωσε τις εξαιρετικές σπουδές του και αποφοίτησε από το Α΄ Γυμνάσιο Αθηνών το 1855, έτος κατά το οποίο εισήχθη στην Ιατρική Σχολή του «Βασιλικού Πανεπιστημίου Όθωνος». Στη σχολή αυτή, όπως φαίνεται από μαρτυρίες στα ημερολόγια του Σωνιέρου, πολλά από τα βιβλία τα οποία διδάσκονταν ήταν και πάλι στη γαλλική γλώσσα⁶. Όμως και ο ίδιος προσωπικά λάμβανε συχνά ιατρικά βιβλία και περιοδικά από τη Γαλλία⁷ και διάβαζε διάφορα γαλλικά βιβλία⁸, συνεχίζοντας τη γαλλική πνευματική του μόρφωση, αλλά, συγχρόνως, καλλιεργώντας και τη γαλλική ιατρική του κατάρτιση.

Παράλληλα, ακόμα και μετά από την είσοδο του Όθωνα Σωνιέρου στο Πανεπιστήμιο και καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών του, το θέμα της αποστολής του στη Γαλλία για σπουδές συνέχισε να ταλαιπωρεί την οικογένεια. Η επαφή και οι

¹ Βλ. σχετικά, Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμος Α΄, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1987, σσ. 85-89.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφές 22 Ιουλίου/3 Αυγούστου, 25 Ιουλίου/6 Αυγούστου, 30 Ιουλίου/11 Αυγούστου, 10/22 Αυγούστου, 26 Αυγούστου/7 Σεπτεμβρίου, 18/30 Σεπτεμβρίου και 2/14 Οκτωβρίου 1852. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 16/28 Ιανουαρίου 1853.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφές 29 Δεκεμβρίου 1852/10 Ιανουαρίου 1853 και 30 Φεβρουαρίου 1852/11 Ιανουαρίου 1853.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 23 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου 1852.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, ιζ) Χειρ. ημερ. 1854, εγγραφή 17/29 Δεκεμβρίου 1854.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 22 Ιουλίου/3 Αυγούστου 1857 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 28 Ιανουαρίου/9 Φεβρουαρίου 1859. Επιπλέον, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφές 5/17 Ιουνίου και 18/30 Νοεμβρίου 1863.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κε) Χειρ. ημερ. 1862, εγγραφή 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1862.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κδ) Χειρ. ημερ. 1861, εγγραφή 29 Νοεμβρίου/11 Δεκεμβρίου 1861.

σπουδές στον δυτικό κόσμο, και ιδιαίτερα στη Γαλλία, θεωρήθηκαν μείζων στόχος. Και μέσο γι' αυτό αποτελούσε η γαλλική γλώσσα¹. Συνεπώς, για αρκετό διάστημα, από το 1856 μέχρι και το 1858, ο Σωνιέρος απέστειλε εκ νέου επιστολές σε διάφορα εξέχοντα πρόσωπα², ανάμεσά τους και ο Λουδοβίκος Ναπολέοντας στον οποίο υπέβαλε το 1857 τρίτη «άναφορά» για «νά σπουδάσει τὸν Ὅθωνα»³. Προσχέδιο της επιστολής αυτής, μαζί και όλα τα υπόλοιπα στοιχεία που αφορούν τη ζωή του Ὅθωνα Σωνιέρου, παρουσιάζουμε στο Παράρτημα. Παρά την τόσο έντονη αυτή προσπάθεια, ο Σωνιέρος, δυστυχώς, και πάλι δεν κατάφερε να βρει τα απαιτούμενα χρήματα.

Η μετάβαση του Ὅθωνα Σωνιέρου για σπουδές στη Γαλλία επετεύχθη πολύ αργότερα, όταν ήδη υπηρετούσε στο Πολεμικό Ναυτικό. Ακολουθώντας την τάση της εποχής, ο Ὅθων Σωνιέρος αναχώρησε για τη Γαλλία, συγκεκριμένα στις 18 Μαΐου 1880 και επέστρεψε στην Ελλάδα στις 24 Οκτωβρίου 1880 για να αναλάβει υπηρεσία στη βασιλική θαλαμηγό του Γεωργίου Α'⁴. Κατά το διάστημα της εκεί παραμονής του εξειδικεύτηκε στον τομέα της χειρουργικής που αποτέλεσε την ειδικότητά του⁵. Η εκπαίδευση αυτή στη Γαλλία, έστω και σύντομη, του προσέδωσε κύρος και συνέβαλε ώστε μετά την επάνοδό του στην Ελλάδα οι σύγχρονοί του ημερολογιογράφοι, αποτιμώντας την προσφορά του στον τομέα της χειρουργικής, να τον χαρακτηρίσουν ως έναν από τους «δοκιμωτάτους» χειρουργούς που παρακολουθούσε μάλιστα με «νεανικό ζήλον» τις προόδους της ιατρικής επιστήμης⁶. Πέθανε στις 25 Μαρτίου 1891 χωρίς να αφήσει απογόνους.

¹ D. Provata, «Construction...», ό.π., σ. 292.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856, εγγραφές 21 Απριλίου/3 Μαΐου, 3/14 και 14/26 Μαΐου, 23 Μαΐου/4 Ιουνίου, 29 Δεκεμβρίου 1856/10 Ιανουαρίου 1857, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφές 15/27 Απριλίου, 23 Απριλίου/5 Μαΐου, 3/15 και 17/29 Μαΐου, 3/15 Ιουνίου, 26 Ιουλίου/7 Αυγούστου, 1/13 Σεπτεμβρίου, 9/21 Δεκεμβρίου 1857. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφές 4/16 Φεβρουαρίου, 9/21 Απριλίου, 24 Απριλίου/6 Μαΐου και 12/24 Ιουλίου 1858.

³ Χειρ. σημ. ένθετο στο ημερολόγιο ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κε) Χειρ. ημερ. 1862.

⁴ *Επίσημον Μητρώον των Αξιωματικών του Β. Ναυτικού, Βιβλίον Γ', Υγειονομικοί Αξιωματικοί, Ὅθων Σωνιέρος*, σ. 2.

⁵ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Αθήνα, αριθ. 76, 12 Ιουλίου 1880.

⁶ *Νεκρολογία Ὅθωνα Σωνιέρου, Ημερολόγιο Σκόκου του έτους 1892*, τόμος Ζ', Αθήνα, 1891, Τυπ. Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1891, σ. 473.

Κεφάλαιο 4

Η στρατιωτική πορεία του Σωνιέρου: Συμβολή στην ιστορία του Ελληνικού Στρατού

Είπαμε προηγουμένως στην Εισαγωγή της διατριβής ότι στην προσπάθειά μας να φωτίσουμε την εκάστοτε πτυχή της βιογραφίας που επιχειρούμε, χρησιμοποιούμε συνδυασμό πηγών, αρκεί αυτές να αναφέρονται στο αντικείμενο που περιγράφουμε. Η μεθοδολογία αυτή κρίνεται απαραίτητη ώστε να έχουμε πλήρη εικόνα του εξιστορούμενου. Στην περίπτωση της ανάδειξης της στρατιωτικής πορείας του Σωνιέρου η προσέγγιση αυτή γίνεται περισσότερο από εμφανής: η στρατιωτική του διαδρομή ανασυστήνεται μέσα από ποικιλία πηγών, με κυριότερες την ιστορία του Τακτικού Σώματος, όπως ο ίδιος ο Σωνιέρος την αποτυπώνει με την πένα του μέσα από την *Περίληψιν*, αλλά και τις πολλαπλές εκδοχές των ατομικών στρατιωτικών του μητρώων. Χωρίς να περιοριζόμαστε σαφώς σε αυτά, η εικόνα μας συμπληρώνεται εξίσου από τα βιογραφικά και τα αυτοβιογραφικά κείμενα του Σωνιέρου, από τις πολύ σημαντικές νεκρολογίες του, από τη βιογραφική επιστολή που αποστέλλει στον Λουδοβίκο Ναπολέοντα και ασφαλώς από την ανεξάντλητη πηγή των ημερολογίων του που περιγράφουν με λεπτομέρεια την κάθε δραστηριότητα της ζωής του. Οι πηγές μας διασταυρώνονται με επιστολές του Σωνιέρου ή επιστολές προς τον Σωνιέρο που φωτίζουν τις σχέσεις του με τα πρόσωπα και τα γεγονότα. Πολλές από αυτές ανευρίσκονται στα πλαίσια αρχειακών συλλογών, όπως αυτής του Γεώργιου Τσερούλη, απογόνου του Σωνιέρου, ιστορικών αρχείων και διαφόρων άλλων ιστορικών πηγών στην Ελλάδα, αλλά και στη Γαλλία. Η προσπάθειά μας ολοκληρώνεται με τη συνδρομή της βιβλιογραφίας και φυσικά του Τύπου που αναλαμβάνει τον σημαντικό ρόλο του υπερασπιστή και του προβολέα των δικαιών του Σωνιέρου. Η προσέγγισή μας στο κεφάλαιο αυτό που καλείται να ανασυστήσει τη στρατιωτική προσωπικότητα του Σωνιέρου είναι δηλαδή πολύπτυχη και πολυσύνθετη.

Από το γαλλικό ναυτικό στον αγώνα για την ελευθερία

Όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ήδη από τα εφηβικά του χρόνια, ο Σωνιέρος υπηρέτησε στο γαλλικό ναυτικό. Πολλαπλές πηγές επιβεβαιώνουν το

γεγονός¹, μεταξύ αυτών και δημοσιεύματα στον Τύπο², και αναδεικνύουν ότι ήδη από νεαρή ηλικία ο Σωνιέρος είχε συναίσθηση της ελληνογαλλικής του ταυτότητας.

Αρχικά, ο Σωνιέρος διορίστηκε από τον στρατηγό Donzelot, πηδαλιούχος στη φρεγάτα «La Pomone» και ανέλαβε την οικονομική διαχείριση³. Παράλληλα, ήταν υπάλληλος και στο γραφείο του Γάλλου ναυτικού επιτρόπου, Burle, συμπατριώτη και φίλου του πατέρα του⁴. Της ενασχόλησής του αυτής κάνει κοινώνό τον Γάλλο μονάρχη Λουδοβίκο Ναπολέοντα σε επιστολή, όπου βεβαίως παρουσιάζει τον εαυτό του ως «Γάλλο»⁵.

Λίγο αργότερα, πριν από την αναχώρηση των Γάλλων το 1814, διορίστηκε υπάλληλος οικονομικής διαχείρισης στο γαλλικό μεταγωγικό πλοίο υπ' αριθ. 3 («Transport No 3»). Σε ηλικία 16 ετών, πλέον, και τελώντας υπό τις διαταγές του κυβερνήτη Raymond, αναχώρησε με τον γαλλικό στόλο για την Τουλόν και από εκεί έφτασε στη Μασσαλία, επανερχόμενος ακολούθως στα Επτάνησα, όπως είδαμε σε προηγούμενη ενότητα⁶. Στο διάστημα αυτό ο Σωνιέρος διήγαγε «θαλασσοπόρον βίον» ως «έμποροπλοιάρχος» σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις, σύμφωνα με βιογραφικό του σημείωμα⁷.

Η έρευνα που πραγματοποιήσαμε για τον Σωνιέρο στη Γαλλία, και συγκεκριμένα στα ναυτικά αρχεία της Τουλόν, έφερε, πράγματι, στο φως στοιχεία που σχετίζονται με την προϋπηρεσία του στο γαλλικό ναυτικό και μας επιτρέπουν έτσι να τον

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», τρία χειρόγραφα λείψανα βιογραφίας: α) δισέλιδο βιογραφικό σημείωμα με ημερομηνία 10/22 Οκτωβρίου 1851 (Τετάρτη), γραμμένο από τον ίδιο σε πρώτο ενικό πρόσωπο, β) τρισέλιδο βιογραφικό σημείωμα γραμμένο από την κόρη του Ελισάβετ με τίτλο «Σπυρίδων Γεώργιος Σωνιέρος» και γ) οκτασέλιδο βιογραφικό σημείωμα με τίτλο «βίος Σπυρ. Γ. Σωνιέρου» γραμμένο και διορθωμένο από τον διδάσκαλο του Όθωνα, Οικονομίδη δ) νεκρολογία και βιογραφία Σπυρίδωνα Σωνιέρου στην εφημερίδα *Φάρος της Όθρου*, Λαμία, έτος Η', αριθ. φύλ. 391, 21 Δεκεμβρίου 1863, σσ. 2-3. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, επιστολή στον Λουδοβίκο Ναπολέοντα για αποστολή του Όθωνα Σωνιέρου στη Γαλλία, χ.η.

² Αναλύονται στη συνέχεια στο παρόν κεφάλαιο.

³ Την απασχόληση του αυτή τοποθετεί ο Σωνιέρος στα ημερολόγια του πολύ νωρίτερα, περί τα 1808 ή 1809. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 17/29 Δεκεμβρίου 1851.

⁴ Η πληροφορία αυτή εμφανίζεται ως προσθήκη στο ελληνικό ημερολόγιο, καθώς στο αρχικό ιταλικό ημερολόγιο δεν υπάρχει. Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 5/7 Μαΐου 1829 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', α) Χειρ. ημερ. 1828[-1829], ίδια εγγραφή.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, επιστολή στον Λουδοβίκο Ναπολέοντα για αποστολή του Όθωνα Σωνιέρου στη Γαλλία, χ.η.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, προσχέδιο επιστολής πιθανολογούμε προς τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα με τίτλο «Majesté!» και χ.η, γραμμένη σύμφωνα με σημείωση του Σωνιέρου σε χειρόγραφο σημείωμά του το 1857.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», δισέλιδο βιογραφικό σημείωμα με ημερομηνία 10/22 Οκτωβρίου 1851 (Τετάρτη).

συνδέσουμε ακόμα πιο ισχυρά με τη γενέτειρα του πατέρα του. Η ναυτική διαδρομή του ξεκινά το έτος 1814 στο μεταγωγικό πλοίο «Transport No 3», όπου αναφέρεται ως «βοηθός πηδαλιούχος» («aide timonier») με το πλήρες όνομα του, «Georges Spiro Saunier».

Φαίνεται όμως ότι ο Σωνιέρος προερχόταν από άλλο πλοίο, ονόματι «Bonne Volonté»¹, το οποίο αποδείχθηκε ότι ήταν εμπορικό, και όχι το «La Pomone»². Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για κατασκευασμένη πληροφορία που παρουσιάζει ο Σωνιέρος εσκεμμένα για να επαυξήσει την προϋπηρεσία του στο γαλλικό ναυτικό, όπως πολλές φορές συμβαίνει στις αυτοβιογραφίες που αφήνουν εκ φύσεως περιθώρια στον συντάκτη τους για μια εκ των υστέρων ωραιοποίηση των γεγονότων³. Φαίνεται όμως ότι απέδιδε σπουδαιότητα στο γεγονός, καθώς τη συγκεκριμένη ενασχόληση στην «La Pomone» αναπαράγουν και οι νεκρολογίες του στον Τύπο.

Το μεταγωγικό πλοίο «Transport No 3» είχε εικοσαμελές πλήρωμα, επικεφαλής τον πλοίαρχο Raymond από τη Μασσαλία, πηδαλιούχο από την Κεφαλονιά, αλλά και άλλους Έλληνες ναυτικούς. Εξοπλίστηκε στον κόλπο της Κέρκυρας την 1η Ιανουαρίου 1814. Από εκεί απέπλευσε στις 25 Ιουνίου 1814 για να φτάσει στις 23 Ιουλίου στη Μασσαλία από την οποία αναχώρησε στις 3 Αυγούστου για να φτάσει στην Τουλόν στις 9 Αυγούστου⁴. Στις 17 Αυγούστου το πλοίο αποπλίστηκε και παρέμεινε για πάντα στο λιμάνι της Τουλόν. Ο Σωνιέρος μπόρεσε να υπηρετήσει το πλοίο από την αρχή του έτους, ενώ την 1η Ιουλίου με διάταγμα του βασιλιά της

¹ Service Historique de la Défense, Département du réseau territorial, Division Sud-Est, Toulon, Αλληλογραφία του ναυτικού επιτρόπου (préfet maritime) για το έτος 1852, Φάκελοι 2A⁶ 251-256, 2A⁷ 125, 2A⁷ 127, 2A⁷ 129.

² Service Historique de la Défense, Département du réseau territorial, Division Sud-Est, Toulon, Κατάλογος πληρώματος της φρεγάτας «Pomone» για το έτος 1810, Φάκελοι 1C 343 και 2E⁶ 1047 και για το έτος 1811, Φάκελοι 1C 439 και 2E⁶ 123. Στην έρευνα αυτή οφείλουμε να ευχαριστήσουμε τον κ. Patrice Triboux, Conservateur du Patrimoine, Chef de la division Sud-Est – Toulon, Service Historique de la Défense – CHA/DRT, για την πολύτιμη βοήθειά του. Ο ναυτικός επιθεωρητής, Reboul, σε επιστολή του από την Τουλόν, αναιρεί τον ισχυρισμό του ότι εργάστηκε στην «La Pomone» και τον διαβεβαιώνει ότι δεν μπόρεσε να βρει πουθενά στοιχεία για την εργασία του εκεί, παρέχοντας του βεβαίωση μόνο για την εργασία του στο «Transport No 3», επιβεβαιώνοντας την έρευνά μας. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Έγγραφα Σωνιέρου Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, επιστολή Reboul, 11 Σεπτεμβρίου 1852.

³ Είναι χαρακτηριστικό το έργο του G. Genette, *Fiction et diction*, Paris, Seuil, 1991, ιδιαίτερα το κεφάλαιο αριθ. 3, « Récit fictionnel, récit factuel », σσ. 65-94.

⁴ Επικεφαλής του στόλου της Μεσογείου είχε τεθεί ο αντιναύαρχος Cosmao Kerjulien, ο οποίος είχε λάβει διαταγή να εκτελέσει την εκκένωση των Ιονίων Νήσων από τους Γάλλους υπηκόους και τις γαλλικές δυνάμεις. Για τον λόγο αυτόν, αναχώρησε από την Τουλόν με πέντε πλοία (τέσσερις φρεγάτες, ένα βρίκι και μεταγωγικά πλοία) και έφτασε στην Κέρκυρα στις 12 Ιουνίου ξεκινώντας αμέσως την επιβίβαση. Ο στόλος αναχώρησε στις 25 Ιουνίου για την Τουλόν και τα νησιά παραδόθηκαν στους Άγγλους για 50 χρόνια. Πηγή: <http://www.cosmaodumanoir.fr/>, ιστοσελίδα απογόνου του Cosmao Kerjulien σχετικά με την ιστορία του αντιναύαρχου και τις υπηρεσίες του [πρόσβαση Απρίλιος 2019].

Γαλλίας υπογεγραμμένο στις 13 του ίδιου μήνα, ορίστηκε ως βοηθός πηδαλιούχος Α΄ τάξης με επαυξημένο μισθό. Μετά από τον αποπλισμό του πλοίου ο Σωνιέρος επέστρεψε σπίτι του. Στον κατάλογο μισθοδοσίας του πλοίου αναγράφεται αναλυτικά το ποσό των χρημάτων που έλαβε για τις υπηρεσίες του αυτές κατά τα δύομιση τρίμηνα (226 ημέρες) που υπηρέτησε στο συγκεκριμένο πλοίο, ποσό το οποίο ανερχόταν σε 315,860 φράγκα¹. Την υπηρεσία του αυτή επιβεβαιώνει όχι μόνο στη βιογραφική επιστολή προς τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα, αλλά και στα τρία λείψανα της βιογραφίας του. Το στοιχείο αυτό αναπαράγει τέλος η νεκρολογία του στην εφημερίδα *Φάρος της Όθρυος*, η οποία αναγράφει αναλυτικότερα ότι «ἀπῆλθεν εἰς Γαλλίαν ἔνθα ἐξεπαιδεύθη εἰς ἔν τῶν ναυτικῶν σχολείων τοῦ Τουλώνος καὶ ἔλαβεν βαθμὸν τινά, ὑπηρετῶν εἰς τὸν γαλλικὸν στρατὸν»².

Εγκαταλείποντας το γαλλικό ναυτικό, ο Σωνιέρος διορίστηκε το 1818, σύμφωνα με τα αποσπάσματα της βιογραφίας του, σε θέση της Αστυνομίας Ζακύνθου. Εκεί μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον φίλο του Ι. Α. Πάκμωρ³, πρόσωπο το οποίο αναφέρει συχνά στα ημερολόγιά του⁴. Την ίδια πληροφορία επιβεβαιώνει ο επικήδειος λόγος (νεκρολογία) που εκφωνεί ο λοχαγός Πεζικού, Εμμανουήλ Γεωργίου, βαφτισιμῖός του, και ο οποίος δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Αθηνά* στις 6 Φεβρουαρίου⁵. Ο ημερολογιογράφος της Ζακύνθου, Λ. Ζώης, στο ημερολόγιό του για το έτος 1863, διασταυρώνει τα παραπάνω και παρουσιάζει και αυτός τον Σωνιέρο ως «διατελοῦντα γραφέα τῆς Ἀστυνομίας καὶ δεσμοφύλαξ Ζακύνθου»⁶, όπως και ο Π. Χιώτης στην *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*⁷. Το γεγονός αναφέρει σαφώς και ο ίδιος ο Σωνιέρος στα ημερολόγιά του, λέγοντας ότι ήταν «γραμματικὸς εἰς τὰ 1818 ἢ

¹ Service Historique de la Défense, Département du réseau territorial, Division Sud-Est, Toulon, Κατάλογος πληρώματος του πλοίου «Transport No 3» για το έτος 1814, Φάκελοι 1C 672 και 2E⁶ 1304. Στην έρευνα αυτή οφείλουμε να ευχαριστήσουμε τον κ. Patrice Triboux, Conservateur du Patrimoine, Chef de la division Sud-Est – Toulon, Service Historique de la Défense – CHA/DRT, για την πολύτιμη βοήθειά του.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β΄ Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Β΄, Υποφάκελος Β΄ 1841-1880, Υποφάκελος Α΄ 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», *Φάρος της Όθρυος*, Λαμία, έτος Η΄, αριθ. φύλ. 391, 21 Δεκεμβρίου 1863, σσ. 2-3.

³ Ο Πακμώρ τον πληροφορεί για την επανάσταση που επρόκειτο να ξεσπάσει στην Ελλάδα. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Β΄, Υποφάκελος Α΄ 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», τρισελίδο βιογραφικό σημείωμα με τίτλο «Σπυριδών Γεώργιος Σωνιέρος».

⁴ Επρόκειτο για τον Γεώργιο Πάκμωρ. Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 27 Αυγούστου/8 Σεπτεμβρίου 1832.

⁵ *Αθηνά*, Αθήνα, αριθ. φύλ. 3214, έτος ΛΓ΄, 6 Φεβρουαρίου 1864, σ. 4.

⁶ Λ. Ζώης, ό.π., σ. 631.

⁷ Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους, από συστάσεως μέχρι ενώσεως (1815-1864)*, τόμος Α΄, Ζάκυνθος, Τυπογραφείον Η Επτάνησος Χριστού Σ. Χιώτου, 1874-1877, σ. 383.

1819»¹ στη Ζάκυνθο. Σημειωτέον, ότι την εποχή εκείνη η επίσημη γλώσσα στην οποία συντάσσονταν τα έγγραφα της Αστυνομίας Ζακύνθου ήταν η ιταλική, όπως φαίνεται από σχετικά σωζόμενα αρχεία². Αγνωστες λεπτομέρειες για την ενασχόλησή του αυτή παρέχει ο Σωνιέρος στο ημερολόγιό του, του 1849, όπου αναφέρει ότι το 1821 στη Ζάκυνθο ήταν «προσωρινός προσχολειμένος εις τὸν Δεσμοφύλακα Ἰωάννη Κουτζουκόπουλον διά γραφικὴν ἐργασίαν», ενώ «συγχρόνως ὑπήγενε καί μετέφραζε εἰς τὴν οἰκεία τοῦ (Residente) στρατιωτικοῦ διοικητοῦ ἄγγλου Ταγματάρχη Ροζς»³, τεκμηριώνοντας την πρώτη ενασχόλησή του με τη μετάφραση. Σύντομα, όμως, εγκαταλείπει τη Ζάκυνθο για να ενταχθεί στον Αγώνα⁴.

Η προσφορά του Σωνιέρου στα χρόνια της Επανάστασης

Με την ένταξή του στην Επανάσταση, ως πρώτη πολεμική επιχείρηση στην οποία συμμετείχε ο Σωνιέρος σε συνδυασμό με τους ατάκτους, πριν από την κατάταξή του στον Τακτικό Στρατό, αναγράφεται στο ατομικό του φύλλο μητρώου⁵ η μάχη του Λάλα. Επ' αυτού ο Χιώτης αναφέρει ότι ο «Σουνιέρ» έφυγε από τη Ζάκυνθο και συνενώθηκε με άλλους περίπου 500 Ζακυνθίους που έφτασαν στην Ελλάδα για να πολεμήσουν στη συγκεκριμένη μάχη⁶.

Πριν όμως από αυτό, ο Σωνιέρος φαίνεται να επιδόθηκε και σε άλλες στρατιωτικές επιχειρήσεις για τις οποίες μας πληροφορεί η βιογραφία του που συντάχθηκε από την κόρη του, Ελισάβετ, καθ' υπαγόρευση του πατέρα της. Ειδικότερα, όπως αναφέρεται, καιόμενος από τον πόθο του για την πατρίδα, αφού παρέλαβε μερικούς Ζακύνθιους, αποβιβάστηκε στην Κυλλήνη και έδραμε προς καταδίωξη του οθωμανικού στόλου από την Πάτρα, χωρίς αποτέλεσμα. Στη συνέχεια, ο Σωνιέρος συνάντησε τους οπλαρχηγούς Ανδρέα Πανά και Ιωάννη Μεταξά και ενώθηκε μαζί τους «κατά την θέσιν Κρινάρι διοικῶν 2 πυροβόλα»⁷, όπου καταφέρνουν να τρέψουν τους Τούρκους

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 17/29 Ιανουαρίου 1829.

² Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη – Ιδιωτικές Συλλογές- Κατάλογος Α' - Εθνοσυνελεύσεις- 1864: Φάκελος 210, έγγραφο με υπογραφή του υπευθύνου της Αστυνομίας Ζακύνθου (ως πιστοποιιών) στα ιταλικά, 23 Απριλίου 1817.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 14/26 Οκτωβρίου 1849.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 14/26 Οκτωβρίου 1849.

⁵ ΕΒΕ, Αρχείο Αγωνιστών, Κυτίο 202, Φάκελος 104, Σπυρίδων Σωνιέρος και Υπουργείον Στρατιωτικών, Δ-ΣΙΣ Προσωπικού, *Μητρώον Αξιοματικών, Παλαιόν (1-400)*, απόσπασμα σ. 22799.

⁶ Π. Χιώτης, ό.π.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», τρισέλιδο βιογραφικό σημείωμα με τίτλο «Σπυρίδων Γεώργιος Σωνιέρος».

σε φυγή. Έπεται η αυθημερόν συμμετοχή του στη μάχη του Λάλα, στις 30 Μαΐου 1821, όπου το Σώμα των Επτανησίων, σε συνεργασία με Ηλείους και Καλαβρυτινούς αγωνιστές, καταταράσσει τους Λαλαίους¹. Σύμφωνα με την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, η παρουσία των Επτανησίων με εμφάνιση Τακτικού Στρατού και τα κανόνια τους είχε εξαιρετικά εντυπωσιάσει τον εχθρό, αλλά και τους ίδιους τους Έλληνες. Από τους αρχηγούς των Επτανησίων που γνωρίζουμε ότι έλαβαν μέρος στη μάχη του Λάλα, αναφέρονται ο Κωνσταντίνος Μεταξάς, ο Γεράσιμος Φωκάς, ο Ανδρέας Μεταξάς, ο Ευάγγελος Πανάς, ο Διονύσιος Σεμπρικός, ο Παναγιώτης Στρούζας και ο Μιχαήλ Κουτουφάς, ως γραμματέας και διερμηνέας². Ο Σωνιέρος ανήκε στο σώμα αυτό το οποίο συνέβαλε σημαντικά στην τελική νίκη με την αποφασιστικότητα και τη γενναιότητα που επέδειξε, πολεμώντας σκληρά, σώμα με σώμα, εναντίον των Λαλαίων. Για την ενέργειά τους αυτή οι μαχητές τιμωρήθηκαν έπειτα από την αγγλική διοίκηση των Ιονίων Νήσων, η οποία προέβη σε συλλήψεις, φυλακίσεις και δημεύσεις των περιουσιών τους χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα³. Στη μάχη αυτή φαίνεται ότι τραυματίστηκε στα δύο του χέρια⁴.

Μετά από τη μάχη του Λάλα, ο Σωνιέρος έλαβε μέρος στην πολιορκία του Νεοκάστρου, πιθανόν και πάλι υπό τα άτακτα στρατεύματα⁵. Η πολιορκία είχε αρχίσει αρκετά πριν από τη μάχη του Λάλα και είχε εξελιχθεί ικανοποιητικά για τους Έλληνες. Στις 7 Αυγούστου υπεγράφη τελικά το συμφωνητικό παραδόσεως του κάστρου ανάμεσα στους Τούρκους και τους Έλληνες αρχηγούς, προβλέποντας τη μεταφορά των Τούρκων στην Τύνιδα. Δυστυχώς, κατά την αποχώρηση των Τούρκων από το κάστρο, παρατηρήθηκε «παρασπονδία Έλλήνων αρχηγῶν καί ἐπεισόδια»⁶ που κατέληξαν σε γενική και άγρια σφαγή των Τούρκων, ενώ οι αντιζηλίες ανάμεσα στους Έλληνες οπλαρχηγούς οδήγησαν στη συνέχεια σε συγκρούσεις ανάμεσά τους, αμέσως μετά από την κατάληψη του κάστρου. Εντούτοις, παρά τα επεισόδια και τις έριδες των Ελλήνων, η Επανάσταση ωφελήθηκε σημαντικά από την άλωση του Νεοκάστρου, καθώς προκάλεσε την εξουδετέρωση υπολογίσιμης τουρκικής δύναμης. Ο Σωνιέρος διακρίθηκε στη μάχη αυτή, σύμφωνα με τον Γεωργίου, ο οποίος στον επιτάφιο λόγο του υπογραμμίζει ότι επέδειξε ιδιαίτερη ανδρεία που θάμπωσε τους

¹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Η Ελληνική Επανάσταση*, τόμος ΙΒ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, 1975, σ. 117.

² Στο ίδιο, σ. 141.

³ Στο ίδιο, σ. 142.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 8/20 Σεπτεμβρίου 1860.

⁵ ΕΒΕ, ό.π.

⁶ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 143.

Επτανήσιους αρχηγούς¹. Στη συνέχεια διέσχισε την Τριφυλία και συμμετείχε στην πολιορκία του Νεοκάστρου με τον Κριεμάδη, «ὅπου δις ἠδυνήθη νὰ ματαιώσῃ τὴν ἀτυχίαν τοῦ Χατζῆ Χρήστου»². Το στιγμιότυπο αυτό θυμάται ο Σωνιέρος στα ημερολόγιά του ἐπ' ευκαιρία επίσκεψής του στο νησάκι της Σφακτηρίας το 1841³. Πράγματι, ἡ δράση του πλοιάρχου Δημήτρη Γ. Κριεμάδη στο Νεόκαστρο το 1821, με το πλοίο «Κίμων», επιβεβαιώνεται ἀπὸ ἔγγραφο του *Αρχείου της Κοινότητος Ὑδρας*⁴. Για τὴν υπηρεσία του στον Κριεμάδη ο Σωνιέρος ἀναφέρει ἀργότερα στο ημερολόγιο του 1849 ὅτι στον Προμαχῶνα υπηρέτησε ὡς «πυροβολιστής» μαζί με τον Γεώργιο Μαυρομάτη και ἄλλους 20 στρατιώτες, ἐνῶ στο πλοίο του Κριεμάδη ἀν και «γραμματικός τοῦ χαρτοσήμου» εἶχε επιφορτιστεῖ νὰ πηγαίνει «μέ τὴν βάρκα διὰ νερό μέσ τούς Πελοποννησίους»⁵.

Στο ἴδιο ημερολόγιο ο Σωνιέρος ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὴ μάχη του Λάλα, αὐτός και ο συμπολεμιστής και φίλος του Λουκόπουλος ἀρρώστησαν και πήγαν στην Ἀρκαδία για νὰ γιατρευτοῦν. Επιστρέφοντας στο Νεόκαστρο μετὰ ἀπὸ τὴ θεραπεία, μας πληροφορεῖ ὅτι στη συνέχεια πήγε, μαζί με τον συμπατριώτη του Μαυρομάτη, στην Ὑδρα και ἀπὸ ἐκεῖ στα Βέρβενα ὅπου ἦταν ο Ὑψηλάντης και κατατάχθηκε ἐκτοτε στον Τακτικό Στρατό⁶. Τα ἴδια γεγονότα περιγράφει σε μια συγκινητικὴ ἐγγραφή στο ημερολόγιο του ἐννέα χρόνια μετὰ, ὅπου ἐκτός ἀπὸ ἀγνωστες λεπτομέρειες ἀφήνει νὰ διαφανεῖ τὸ παράπονό του για τα βάσανα και τις στερήσεις που υπέστη ἐκεῖνη τὴν ἐποχή:

1/13 Ἰουλίου [1858, Τρίπολη]

ὕπῃγα συριάνη εἰς τὸ Ταμπουρὴ τοῦ Μακαρίτου Ἰατράκου και ἐκεῖ πλησίον ἦτον ἡ Μεγάλῃ Τόμπια, τὸ μόνον ὄχρωμα ὅπου εἶχε ἡ Τρίπολις, ἐνθυμήθην λοιπὸν ὅτι ἡμουν ἀνθυπολοχαγὸς και ἤλθαμε ἀπὸ τὰς Καλαμάς και εἶχον ἐξέλθῃ οἱ Τοῦρκοι και ἐλάβαμεν μέρος και ἡμεῖς, και τοὺς ἐμβάσαμεν εἰς τὸ φρούριον ὁμοῦ με τοὺς πολιορκοῦντας στρατιώτας και Καπεταναίους – και εἶπα ὃ φίλατη πατρίς δὲν σὲ ὑπηρετήσα πιστὸς δὲν ἐμόχθησα, δὲν υπέφερα τὴν πείναν; τὴν γυμνότητα; ἕως τὰς Καλαμάς ὑπῆγα ἀπὸ τὰ Βέρβενα ὅταν κατετάκην στρατιώτης ξυπόλυτος, και ἐκάθησα ἡμέραις πολλαῖς ἕως ὅτου ξεπριστοῦν οἱ πόδαις μου– ἤλθα ἀπὸ τὴν Ζάκυνθο και ἔλαβα μέρος εἰς τοὺς πολέμους τοῦ Λάλα, με τοὺς Μεταξάδες Κωνσταντὴν και Κόντε ἀνδρέα, ἠσθένησα και μ' ἔδοσαν παξιμάδη, ὑπῆγα εἰς τὴν Ἀρκαδία με Λουκόπολον ἀδελφὸν τοῦ Κυρίου Λουκοπούλου τὴν ὥρα μέλος τῆς Τραπεζῆς, –μαζὶ μ' αὐτὸν ὑπήγαμεν εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Νεοκάστρου

¹ Αθηνά, ὁ.π.

² Στην ἴδια ἐφημερίδα.

³ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, ἐγγραφή 28 Μαΐου/9 Ἰουνίου 1841.

⁴ *Αρχεῖον της Κοινότητος Ὑδρας 1778-1832*, Δημοσιευμένον ὑπὸ Ἀντωνίου Λίγνου, Προέδρου της Κοινότητος Ὑδρας, Προέδρου της Επιτροπῆς του Ἱστορικοῦ Αρχεῖου Ὑδρας, τόμος ΙΕ', 1829-1832, Πειραιάς, 1931.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, ἐγγραφή 5/17 Ἀπριλίου 1849.

⁶ Στο ἴδιο ημερ., ἐγγραφή 5/17 Ἀπριλίου 1849.

ἦτον ἐκεῖ ὁ Κριεμάδης μὲ τὸ Μπρὶκ τοῦ, πλοῖον, καὶ ἐπολιορκοῦσεν διὰ θαλάσσης, ἢ ἐμπλοκάρησεν, καὶ ἔλαβα μέρος μὲ τοὺς Ναύτας τοῦ εἰς τὸ ὄχύρωμα, εἶχαι ἔξω εἰς τὴν Σφακτηριά τρία κανόνια μεγάλα καὶ ἐρίπταμε κανονιῆς ἐντὸς τοῦ φρουρίου καὶ μᾶς ἐπεῖρε ὅταν ἦλθεν ἡ Ναβέτα, ἦτον Κορβέτα, τοῦ Τουμπάζη καὶ μᾶς ὑπήγεν εἰς Ὑδρα, καὶ ἡμεῖς οἱ ξένοι¹ ἐμάθαμε ὅτι ἔκαμνε Τακτικὸν ὁ Ὑψηλάντης καὶ ὑπήγαμεν καὶ κατατακτῆκαμεν Τακτικοὶ καὶ ἐστάλημεν εἰς Καλαμάς² καὶ διοργανισθῆκαμεν καὶ ἔγεινα ἀνθυπολοχαγός³.

Το ἴδιο αἰσθημα ενθουσιασμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὶς στέρησεις ποὺ υπέφερε μέχρι τὴν ἀφιξή του στὴν Καλαμάτα περιγράφει ιδιαίτερα ὁ Σωνιέρος στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ σκόρπια χειρόγραφα σημειώματά του ποὺ εἶναι γραμμένο στὴν ἰταλική γλώσσα⁴. Ἀφοῦ αναφερθεῖ συνοπτικά στὶς πρῶτες μάχες στὶς οποίες συμμετείχε μαζί με τοὺς υπόλοιπους Ἑλληνας αξιωματικούς καὶ φιλέλληνες, ὅπως παραπάνω, ἀφήνει νὰ διαφανεῖ ἡ παρορμητικότητα με τὴν οποία ἀποφάσισε νὰ καταταγεῖ στὸ Τακτικὸ Σῶμα, χωρὶς καν νὰ ἔχει τὰ ἀναγκαῖα μέσα. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι δὲν εἶχε οὔτε πουκάμισο, οὔτε παπούτσια καὶ ὅτι με δυσκολίες κατάφερε νὰ τα βρεῖ στὴν πορεία τοῦ πρὸς τὴν Καλαμάτα. Τελικά, ὅλα θὰ καταλήξουν θετικά καὶ ὁ ἴδιος γράφει γεμάτος με παιδικὸ ενθουσιασμὸ στὸ σημειώμα του: «Νὰ ἔμαι λοιπὸν στρατιώτης τακτικός»⁵. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1821, ἐπομένως, ὁ Σωνιέρος κατατάχτηκε ὡς «ἐθελοντῆς εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Ὑψηλάντην Τακτικὸν Σῶμαν»⁶. Ἡ ἡμερομηνία τῆς ἐθελούσιας κατάταξής του, σύμφωνα με τὸ ἀτομικὸ τοῦ φύλλο μητρώου⁷ ἦταν ἡ 25ῃ Ἀυγούστου 1821, ἡμέρα ἀπὸ τὴν οποία ξεκίνησε ἐπίσημα ἡ στρατιωτικὴ του καριέρα.

¹ Ἡ υπογράμμιση εἶναι δική μας. Βλ. παρακάτω τμῆμα τοῦ κεφαλαίου με τίτλο: «Ἑλληνας ἢ Φιλέλληνας».

² Μία ἄλλη πληροφορία ποὺ ἀναφέρει ὁ Σωνιέρος γιὰ τὸ 1821 εἶναι ὅτι ὅταν βρισκόταν στὴν Καλαμάτα προκειμένου νὰ καταταγεῖ στὸν Τακτικὸ Στρατὸ φιλοξενούνταν στὸ σπῆτι τοῦ «Κυριακοῦ» χωρὶς περισσότερες πληροφορίες. Ἡ οἰκογένεια Κυριακοῦ (Κωνσταντίνου, Ἀθανασίου καὶ Γεωργίου) συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στὶς οἰκογένειες ἐπιφανῶν προεστών καὶ οπλαρχηγῶν τῆς Πελοποννήσου με ποικίλη δράση ἤδη ἀπὸ τὸ 1821. ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὅ.π., Γ', στ) Χειρ. ἡμερ. [1842-]1843-1844, ἐγγραφή 10/22 Σεπτεμβρίου 1843. Α. Φραντζῆς, *Επιτομή τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, ἀρχομένη ἀπὸ τοὺς ἔτους 1715 καὶ λήγουσα τὸ 1837*, ἐκδοθεῖσα παρ' αὐτοῦ σσ. 120-121.

³ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὅ.π., Γ', κα) Χειρ. ἡμερ. 1858, ἐγγραφή 1/13 Ἰουλίου 1858.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὅ.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 καὶ ἡμερολόγια 1828-1833, ἐξασέλιδο χειρόγραφο σημείωμα στὴν ἰταλική γλώσσα με τὴν ἐνδειξὴ 1821.

⁵ «Eccomi soldato regolato» γράφει στὰ ἰταλικά. Βλ. στὸ ἴδιο σημείωμα.

⁶ ΕΒΕ, ὅ.π. καὶ Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, ὅ.π.

⁷ Πέραν τῶν ἀνωτέρω δύο ἀντιτύπων τοῦ ἐπισημοῦ μητρώου, στὴν ἰδιωτικὴ συλλογὴ Σωνιέρου συναντᾶμε ἄλλα πέντε ἀνεπίσημα καὶ ἀνυπόγραφα φύλλα μητρώου, ἓνα μόνο ἀπὸ τὰ οποία φέρει ἡμερομηνία, 20 Ἀυγούστου 1829. Τὰ φύλλα αὐτὰ ἔχουν συνταχθεῖ μέχρι καὶ τὸ 1834, εἶναι γραμμένα στὴ γαλλικὴ γλώσσα, ὀρισμένα μάλιστα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Σωνιέρο, καὶ φέρουν μερικὲς ἐπιπρόσθετες πληροφορίες –ὄχι ὅμως χωρὶς λάθη– ποὺ συμπληρώνουν τὰ στοιχεῖα ποὺ παρατίθενται. Σὲ αὐτὰ, υπάρχουν δύο ἐπιχειρήσεις οἱ οποίες ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ ἐπίσημα ἐγγραφα. Αὐτὲς εἶναι ἡ συμμετοχὴ τοῦ Σωνιέρου στὴ μάχη στα Δερβένια κατὰ τοῦ Δράμαλη, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1822, καὶ στὴν ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς στὶς 25 Ἀυγούστου 1825. ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὅ.π., Α', Σωνιέρου Ἐγγραφα Β', Ὑποφάκελος Α' 1833-1840, Ὑποφάκελος 1833 «βιογραφικὰ κείμενα Σωνιέρου», α) Ἀντίγραφο φύλλου ποιότητας, χωρὶς υπογραφή καὶ ἡμερομηνία, β) Φύλλον ὑπηρεσιῶν ἀντιστρατήγου Σπυρίδωνος Γεωργίου Saunier ἀπὸ 25 Ἀυγούστου 1821, χωρὶς υπογραφή καὶ ἡμερομηνία, γ) Contrôle

Η δράση του μέχρι την εκστρατεία της Χίου το 1827

Ο Σωνιέρος στο σύντομο έργο του *Περίληψις*¹ περιγράφει όπως προαναφέραμε όλες τις σημαντικές μάχες στις οποίες συμμετείχε το Τακτικό Σώμα και αυτός ο ίδιος βεβαίως, από τη στιγμή της συγκρότησης του πρώτου ελληνικού Τακτικού Στρατού από τον Δημήτριο Υψηλάντη. Η εξιστόρηση αυτή, πέραν του στόχου της να αναδειξεί τα κατορθώματα του ελληνικού Τακτικού Στρατού, ώστε να καταστούν γνωστά στην ελληνική κοινωνία και να τύχει αναγνώρισης και εκτίμησης, διαγράφει όλη την προσωπική στρατιωτική του καριέρα, χωρίς η αφήγηση να είναι πρωτοπρόσωπη, αλλά τριτοπρόσωπη, όπως αρμόζει σε ένα ιστορικό δοκίμιο.

Όπως, λοιπόν, ο Σωνιέρος αφηγείται, όταν το 1821 ο Δημήτριος Υψηλάντης έφτασε στην Ελλάδα και αποφάσισε να συγκροτήσει «Τακτικόν Σώμα» στα Βέρβена, με επικεφαλής τον Γάλλο φιλέλληνα Baleste², ο Σωνιέρος ήταν από τα πρώτα σημαντικά στελέχη που δέχθηκαν να καταταγούν, μαζί με τους αξιωματικούς Κόκκινο, Μαύρο, Μαυρομάτη, Ποταμιάνο, Μακρή και Διαμαντόπουλο, οι οποίοι έφεραν μαζί τους και μερικούς στρατιώτες³.

Στη συνέχεια, όταν το Τακτικό Σώμα έφτασε να αριθμεί 60 άτομα και μεταφέρθηκε από τα Βέρβена στην Καλαμάτα, όπου συμπληρώθηκε με ακόμα περισσότερα στελέχη, ο Σωνιέρος προήχθη στον βαθμό του ανθυπολοχαγού μαζί με τους Δάρα και Αντωνίου⁴, σύμφωνα και με την εξουσία που είχε δοθεί από τον Δημήτριο Υψηλάντη στον Baleste να προάγει όσους θεωρούσε αναγκαίο για τη σωστή λειτουργία του στρατεύματος. Ο Σωνιέρος προβιβάστηκε στον βαθμό του ανθυπολοχαγού στις 25 Αυγούστου 1821⁵.

Σημαντική πληροφορία που συμπληρώνει η βιογραφία του για την εποχή αυτή είναι το γεγονός ότι, καθώς μεταβαίνει στην Καλαμάτα με τον στρατό «πρός έκγύμνασιν», είναι οι γνώσεις του νέου Σωνιέρου εκείνες και οι ξένες γλώσσες στις οποίες μπορούσε «νά μεταφράζη τά γαλλιστί Στρατιωτικά έκδιδομένα γυμνάσια [που]

des officiers faisant partie du 3ème Bataillon d'Infanterie Régulière Grecque, Ναύπακτος, χωρίς υπογραφή με ημερομηνία 20 Αυγούστου 1829, χαρακτηρισμένο από τον Ι. Βλαχογιάννη ως «Φύλλον ποιότητας Saunier», δ) État nominatif des officiers de tous Grades, Φρουρά της Ναυπάκτου, χωρίς υπογραφή και ημερομηνία και ε) Δυναμολόγιο του Γ' Τάγματος με τίτλο «3ème Bataillon», χωρίς υπογραφή και ημερομηνία.

¹ [Σ. Σωνιέρος], ό.π.

² ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 2.

³ Στο ίδιο, σ. 4.

⁴ Στο ίδιο.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», τρισέλιδο βιογραφικό σημείωμα με τίτλο «Σπυρίδων Γεώργιος Σωνιέρος».

τόν προάγουν εις τόν τοῦ προγυμναστοῦ βαθμόν»¹. Φαίνεται, επομένως, ὅτι ἡ ιδιότητα τοῦ Σωνιέρου νά μεταφράζει τα γαλλικά στρατιωτικά εγχειρίδια στήν ἰταλική σίγουρα γλώσσα, καί ἐνδεχομένως καί στήν ἐλληνική, ἦταν ἐκεῖνη που του χάρισε τόν ἐπόμενο βαθμό. Ὅσον ἀφορᾷ «τίς ξένες διαλέκτους» τοῦ Σωνιέρου, ἀς ἔχουμε ὑπόψη ὅτι τα ἔγγραφα τοῦ Α΄ Πεζικοῦ Συντάγματος τῆς Γραμμῆς στο ὁποῖο συμμετείχε ὁ Σωνιέρος καί ἀφοροῦν τήν περίοδο που αὐτό διοικοῦνταν ἀπό τόν Baleste καί τούς πιεμοντέζους Dania, Tarella καί Gubernati ἦταν συνταγμένα στήν ἰταλική γλώσσα².

Τόν Αὐγούστο τοῦ 1821, ὁ Σωνιέρος με τὸ Τακτικό Σῶμα συμμετείχε στήν ἀπόθηση τῶν Τούρκων ἀπό τα παράλια τῆς Μεσσηνίας με στόχο τήν ἀποτροπή τῆς ἀποβίβασης τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ³. Ὅπως μαρτυρεῖ, τὸ σῶμα ««παραταχθέν ἀνά ἓνα ζυγόν μέ προτεινομένας λόγχας, ἐφόβησε τοσοῦτον τόν ἐχθρόν, ὥστε ἐξηνάγκασεν αὐτόν νά μεταβάλῃ μέ καταισχύνῃ τὸ σχέδιόν τοῦ» [...] «καί χωρὶς τῆς συγκρούσεως τόν ἠνάγκασε νά ὑποχωρήσῃ»⁴. Στὴ συνέχεια, τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1821, ὁ Σωνιέρος συνέδραμε στήν πολιορκία τῆς Τριπολιτσᾶς, ἀρχικά πρὸς βοήθεια τῆς «ἐπαπειλούμενης Βοστίτζης», ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Δημήτριου Ὑψηλάντη καί τῶν δύο γιῶν τοῦ Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, καί ἔπειτα ἀπὸ τὴ θέση Βασιλικά ὅπου ἔμεινε μέχρι τὴν πτώση τῆς πόλης. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ συγγραφέας σημειώνει τὴν ἀναξιοπιστία τῶν «ἐν Τρίπολει Πελοποννησίων ἀρχηγῶν καί προυχόντων», οἱ ὁποῖοι στήν προσπάθειά τους νά πείσουν τὸ Τακτικό Σῶμα νά μὴν εγκαταλείψῃ τὴν πόλη τους, ὑπόσχονται στὸν Ὑψηλάντη διάφορες παροχές ἐκ μέρους τους, τὶς ὁποῖες στὴ συνέχεια δὲν υλοποιοῦν⁵.

Κατόπιν, τόν Νοέμβριο τοῦ 1821, ὁ Σωνιέρος παίρνει μέρος στήν ἀποτυχημένη ἐφοδο γιὰ τὴν πρώτη πολιορκία τοῦ Ναυπλίου, ὅπου ὅλο τὸ Τακτικό Σῶμα ἐπιδεικνύει «ὑπερβάλλουσιν ἀνδρίαν», «ζῆλον» καί «εὐπίθειαν πρὸς τοὺς ἀνωτέρους», χάνοντας ἀρκετοὺς στρατιώτες. Προκαλεῖ ἐντύπωση ὅτι ὁ συγγραφέας ἀποδίδει τὴν πτώση τοῦ φρουρίου ὡς «προσδιωρισμένη» «ὑπὸ τῆς Θεῆς Προνοίας εἰς ἄλλον καιρόν». Στὴ συνέχεια, συμμετέχει στήν πολιορκία τοῦ Ἀκροκορίνθου. Ἡ κατάσταση τοῦ Τακτικοῦ Σώματος ὁμῶς ἦταν τραγική καθὼς μαστιζόταν ἀπὸ

¹ Στὸ ἴδιο σημείωμα.

² Ἐνα ἀρκετὰ ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα τῶν ἐγγράφων αὐτῶν διασώζεται σήμερα στήν ἰδιωτικὴ συλλογὴ Σωνιέρου. Βλ. ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Α΄, Σωνιέρου Ἐγγραφα Β΄, Ὑποφάκελος Α΄ 1804-1832, Ὑποφάκελος 1823, ἔγγραφο με τίτλο «1ο Reggimento Greco, Tripolizza», με ὑπογραφὴν Gubernati, ὅλα στήν ἰταλικὴ γλώσσα.

³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ἱστορία...*, ὁ.π., σ. 3.

⁴ [Σ. Σωνιέρος], ὁ.π., σ. 5.

⁵ Στὸ ἴδιο, σσ. 6-7.

στερήσεις και αρρώστιες (οι πληγωμένοι και οι άρρωστοι πέθαιναν αθεράπευτοι, οι υγιείς υπέφεραν από γυμνότητα και πείνα), γεγονός που οδήγησε τον αρχηγό του Υψηλάντη να παραπονεθεί στη διοίκηση μόλις έφτασε στην Κόρινθο και να ζητήσει τα αναγκαία, εισπράττοντας για μια ακόμη φορά την αδιαφορία των προυχόντων. Η σύγκρουση στρατιωτικών και προκρίτων ήταν συχνή στην επαναστατική περίοδο, όσο και αναπόφευκτη, καθώς οι πρόκριτοι θεωρούσαν τον εαυτό τους φυσικό κληρονόμο της εξουσίας στην ελεύθερη Ελλάδα, ενώ οι στρατιωτικοί και οι Φιλικοί ήλεγχαν τον Αγώνα, με τη βοήθεια και των φιλελεύθερων νησιωτών που είχαν θυσιάσει τον εμπορικό στόλο τους για πολεμικές επιχειρήσεις¹. Εν τω μεταξύ και λόγω αυτής της κατάστασης, ο διοικητής του σώματος Baleste, αφού έλαβε ένα μεγάλο μέρος του σώματος, αναχώρησε για την Κρήτη όπου βρήκε τραγικό θάνατο². Ο Σωνιέρος και ο Ιγγλέσης μαζί με το υπόλοιπο σώμα που αποτελείτο όλο και όλο από 60 άνδρες παρέμειναν υπό τις διαταγές του αρχηγού Tarella³. «[...] Ἡ πρὸς τὴν σημαίαν ἱερὰν πίστεως ἔφερε τὸν Σωνιέρον εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ υπολογαχοῦ», μαρτυρεῖ η βιογραφία του (8 Νοεμβρίου 1821, μετά από πρόταση του Tarella)⁴, επιβεβαιώνοντας ότι ο Σωνιέρος ήταν από τους πρώτους αξιωματικούς του Ελληνικού Στρατού.

Υπό αυτές τις συνθήκες, συμμετείχε ακολούθως στην πτώση του Ακροκορίνθου που ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 1821. Την ίδια εποχή, η ψήφιση του Α΄ Συντάγματος της Επιδάου και η ανάληψη της εξουσίας από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο έφερε νέα πνοή στα στρατιωτικά πράγματα. Η κυβέρνηση παρέλαβε το Τακτικό Σώμα «ὕπὸ τὰς ἀμέσους διαταγὰς τῆς»⁵, συγκροτώντας μετά από εκτεταμένη στρατολογία, το Α΄ Τακτικό Πεζικό Σύνταγμα και το Τάγμα των Φιλελλήνων.

Την εποχή αυτή, το όνομα του Σωνιέρου εμφανίζεται σε κατάσταση που στέλνει ο Υπουργός Πολέμου, Ιωάννης Κωλέττης, η οποία περιλαμβάνει τους αξιωματικούς του Α΄ Συντάγματος Πεζικού⁶. Στην κατάσταση αυτή, ο Σωνιέρος αναγράφεται ως

¹ Γ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωση της Ελληνικής Πολιτείας 1827-1833*, τόμος Α΄, Αθήνα, χ.ε., 1970, σ. 50. (διατριβή του 1966 στην Ανωτάτη Σχολή των Πολιτικών Επιστημών Αθηνών). Για την κοινωνική διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης, βλ. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Επανάστασεως του 1821*, Εκδοτικός οίκος Γ. Ι. Βασιλείου, Αθήνα, 1924.

² ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 3

³ Στο ίδιο, σσ. 7-8.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Β΄, Υποφάκελος Α΄ 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», τρισέλιδο βιογραφικό σημείωμα με τίτλο «Σπυρίδων Γεώργιος Σωνιέρος».

⁵ [Σ. Σωνιέρος], ό.π., σ. 8.

⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 3.

«Σωνιέρης»¹ και εμφανίζεται να κατέχει τον βαθμό του υπολοχαγού Α΄. Πρόκειται για την πρώτη επίσημη καταγραφή του Σωνιέρου ως αξιωματικού σε διοικητικά έγγραφα του στρατού.

Ο Σωνιέρος μέσα στο Α΄ Πεζικό Σύνταγμα υπηρέτησε ως καταλυματίας (δηλαδή ως υπεύθυνος οικονομικής και υλικής διαχείρισης) αρχικά στο Αιτωλικό, έπειτα στο Κομπότι, το Πέτα και το Μεσολόγγι. Σύμφωνα με βεβαιώσεις του συνταγματάρχη Tarella, ο «G. S. Saunier» ήταν συγκεκριμένα καταλυματίας επιφορτισμένος με τα έξοδα προμηθειών και μισθοδοσίας του στρατεύματος στο Ανατολικό (Αιτωλικό) τον Μάιο του 1822² και στο Κομπότι³, ενώ ανέλαβε και την απόδοση των εξόδων για την ταφή των αξιωματικών που σκοτώθηκαν στο Πέτα όπου ο ίδιος πολέμησε γενναία⁴. Τα αίτια της ήττας αυτής και τα επακόλουθά της είναι γνωστά, ας σημειώσουμε μονάχα ότι ο Σωνιέρος συγκαταλέγει ανάμεσα στις αιτίες την έλλειψη τροφών («ζωοτροφία»), καθώς και κάποια «λοιμική νόσο» και σημειώνει ότι όσοι στρατιώτες απέμειναν, μετά από πολυήμερη περιπλάνηση στα δάση και στις ερημιές, βρίσκονταν «εις τήν πλέον λυπηράν κατάστασιν»⁵. Στη συνέχεια, σύμφωνα με τη βιογραφία του, «ὁ Σωνιέρος διὰ τὴν ἔλλειψιν ἰκανῶν λογιστικῶν ὑπαλλήλων εἰς τῷ Στρατῷ προβιβάσθη Λοχαγὸς Καταλυματίας»⁶ στις 19 Ιουλίου 1822, αποδεικνύοντας ότι διέθετε ικανότητες και στη λογιστική.

Ο λοχαγός Γεωργίου, στη νεκρολογία που αναφέραμε παραπάνω, επιβεβαίωσε αυτές τις άγνωστες αλλά σημαντικές λεπτομέρειες, υπογράμμισε τη γενναιότητα και τον πατριωτισμό του Σωνιέρου, επισήμανε ότι ο νεαρός Σωνιέρος «εἶχε σπουδάσει [...] ἐπ' ἀγαθῷ τῆς πατρίδας» τους γαλλικούς στρατιωτικούς κανονισμούς και αναφέρθηκε σταδιακά στην αναγνώριση που έτυχε ο Σωνιέρος τόσο από τον Υψηλάντη όσο και από τον συνταγματάρχη Baleste, αλλά και τον συνταγματάρχη Tarella, αρχηγό των φιλελλήνων, ο οποίος βρήκε τραγικό θάνατο στη μάχη του Πέτα,

¹ *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας*, τόμος Α΄, Αθήνα, Εκ του τυπογραφείου Δ. Α. Μαυρομάτη, 1857, Επανεκδοση της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 1971, αριθ. εγγρ. 1032, σσ. 271-272.

² Ακαδημία Αθηνών, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τόμος Ε΄, τεύχος Ι, Ιστορικόν Αρχεῖον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, εκδιδόμενον Επιμελεία Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1963, έγγραφο με Α.Μ. 93 και Α.Μ. 88, 29 Μαΐου 1822, σ. 228, και με Α.Μ. 85 σσ. 230-231.

³ Στο ίδιο, έγγραφο με Α.Μ. 104, 18 Ιουνίου 1822, σ. 240.

⁴ Στο ίδιο, έγγραφο με Α.Μ. 135, σ. 277 και με Α.Μ. 138, σ. 278, και τα δύο γραμμένα στο Ανατολικό, 16 Ιουλίου 1822.

⁵ [Σ. Σωνιέρος], ό.π., σσ. 9-10.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Β΄, Υποφάκελος Α΄ 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», τρισελίδο βιογραφικό σημείωμα με τίτλο «Σπυρίδων Γεώργιος Σωνιέρος».

όπου καταστράφηκε σχεδόν ολοκληρωτικά το Τάγμα των Φιλελλήνων¹. Πέραν των γνώσεών του φαίνεται ότι η ηρωική και φιλόανθρωπη στάση του Σωνιέρου στη συγκεκριμένη τραγωδία συντέλεσε και εκείνη ώστε να ανταμειφθεί με τον βαθμό του λοχαγού, σύμφωνα με τον Γεωργίου:

Ἄλλ' ἐκεῖ ὁ μὲν ἀρχηγὸς πίπτει ὁ δὲ Σωνιέρου μεμονωμένος ἤδη ἄλλ' ὄχι καὶ ἀπελπισθεῖς, σπεύδει εἰς τὰ περίχωρα, συνάξει τροφάς, προφθάνει δι' αὐτῶν τοὺς φεύγοντας μαχητάς, τοὺς ἐμψυχώνει καὶ ἐπιφυλάσσει αὐτοῖς, τὸ θάρρος καὶ τὴν ἐκδίκησιν. Το νέον τοῦτο ἄθλον τοῦ ἥρωος μᾶς προάγει αὐτὸν εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ λοχαγοῦ².

Πράγματι, τα υπολείμματα του στρατεύματος συναθροίστηκαν στο Μεσολόγγι³, ενώ η ανδρεία του Σωνιέρου αναγνωρίστηκε και από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Σε επιστολή του προς τον «κύριον Ἰωάννην Σακελλαρόπουλον καὶ ἐφόρους Βλοχού», που σώζεται στο ιστορικό του αρχεῖο, ο Μαυροκορδάτος ειδοποιεῖ ότι ἐρχεται το «βαρὺ πεζικὸν σύνταγμα» και παρακαλεῖ να περιποιηθῶν τους στρατιῶτες του «πάρα πολὺ διὰ τὴν ἀνδρείαν ὅπου ἔδειξαν εἰς τὸν πόλεμον, καὶ κατ' ἐξοχὴν τὸν καταλυματίαν τοῦ αὐτοῦ πεζικοῦ, ὅστις γενναίως ἐπολέμησε καὶ ἐκινδύνευσε»⁴. Ακολουθῶς, ὄντας ὑπὸ τις διαταγές του φιλέλληνα Cubernati που αντικατέστησε τον δολοφονημένο Tarella, πολέμησε στα Σάλωνα προς συνδρομὴ του Πανουργιά και στη συνέχεια συμμετείχε στη δεύτερη πολιορκία του Ναυπλίου⁵. Τις ἐνέργειες του Σωνιέρου, μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή του Σώματος στο Πέτα, να συνάξει χρήματα ἀπὸ τα χωριά, ὡστε να προφθάσει τὴ διάλυση του σώματος, ἀλλὰ και τα ὑπόλοιπα γεγονότα μέχρι τὴ μετάβαση του σώματος στο Ναύπλιο ὕστερα ἀπὸ διαταγή του Ὑψηλάντη, προκειμένου το σῶμα να συμμετάσχει στη δεύτερη πολιορκία τῆς πόλης, επιβεβαιώνει και ἡ μαρκοσκελέστερη ἀπὸ ὅλες τις βιογραφίες του, ἡ ὁποία σταματᾶ ὁμως ἐδῶ και δεν παρέχει ἄλλα στοιχεῖα⁶.

Πράγματι, ὅπως κι ὁ ἴδιος ὁ Σωνιέρου ἀναφέρει στὴν *Περίληψιν*, μετὰ τὴν ἀνασυγκρότηση του σώματος ἀπὸ τον νῆο ἀρχηγό Cubernati, ὁ Σωνιέρου, μαζί με τους ἄλλους τακτικούς και φιλέλληνες, ἐφθασε ἀρχικὰ στα Σάλωνα και ἀπὸ ἐκεῖ στὴν

¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ἱστορία...*, ὁ.π., σ. 4.

² *Ἀθηνά*, ὁ.π.

³ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὁ.π., ἔγγραφο με Α.Μ. 129, 21 Ἰουλίου 1822 με σημείωση «Ἀυτόγραφος ἀπόδειξις γραφεῖσα ὑπὸ τοῦ Γάλλου Φιλέλληνο G. S. Saunniere», σ. 282. Παρατηροῦμε ὅτι ὁ Σωνιέρου ἀναφέρεται το 1963 ὡς φιλέλληνας.

⁴ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμος Ε', τεῦχος II, Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, ἐκδιδόμενον Ἐπιμελεῖα Ἐμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη, Ἀθήνα, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1965, ἔγγραφο με Α.Μ. 652, σσ. 145-146.

⁵ *Ἀθηνά*, ὁ.π. Καὶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ἱστορία...*, ὁ.π., σ. 4.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Α', Σωνιέρου Ἐγγραφα Β', Ὑποφάκελος Α' 1833-1840, Ὑποφάκελος 1833 «βιογραφικὰ κείμενα Σωνιέρου 1833», τρισελίδιο βιογραφικὸ σημείωμα με τίτλο «Σπυρίδων Γεώργιος Σωνιέρου».

Αθήνα όπου ακολούθησαν τον Υψηλάντη στα Δερβένια προς απόκρουση του εχθρού που είχε προσέλθει εκεί και στη συνέχεια μετέβησαν στο Ναύπλιο που τον Σεπτέμβριο του 1822 πολιορκείτο, προκειμένου να συμμετάσχουν στην έφοδο κατά του Παλαμηδίου¹. Δυστυχώς, μετά από την άλωση του Παλαμηδίου και του Ναυπλίου² ακολούθησε δυστυχία και διχόνοια: Το σώμα διαιρέθηκε σε δύο τάγματα, ένα υπό τον Cubernati που στη συνέχεια κατατρεγμένος από την κυβέρνηση παραιτήθηκε και ένα υπό τον Ρόδιο, ο οποίος, αν και μετέβη στη Σαλαμίνα για να βρίσκεται κοντά στη διοίκηση, δεν κατάφερε να αποφύγει τη λιποταξία των στρατιωτών του³. Το σώμα διαλύθηκε εξ ολοκλήρου έως το 1824⁴.

Ο Γεωργίου επ' αυτού αναφέρει ότι μετά από τη διάλυση του Τακτικού Σώματος «με την καρδίαν ἀλγοῦσαν ἀναχωρεῖ τότε ὁ ἥρωσ καὶ ἔνδακρυς ἀπέρχεται εἰς τὴν πατρῶαν τοῦ γῆν»⁵, για να φύγει σύντομα και πάλι, προκειμένου να συμμετάσχει στην πολιορκία του Μεσολογγίου. Για το διάστημα της ζωής του από τη διάλυση του Τακτικού Στρατού το 1824 μέχρι την ανασυγκρότησή του, διαθέτουμε μόνο τα στοιχεία που μας παραθέτει ο Γεωργίου, ο οποίος αναδεικνύει άγνωστες πτυχές του ηρωισμού του. Έτσι, μετά την πτώση του Μεσολογγίου:

διαδίδεται ὅτι 2 τουρκικὰ πλοῖα ἔρχονται μεταφέροντα εἰς τὸν ἐχθρὸν χρήματα καὶ τροφὰς: – Ὁ διαβόητος καταδρομεὺς κερκυραῖος Βοφάντης προσφέρεται μὲ τὸν πλοῖον τοῦ καὶ ζητεῖ βραχίονας νὰ τρέξῃ εἰς καταδρομὴν τῶν: – καὶ ἰδοὺ πάλιν ὁ Σωνιέρος μετὰ 2 Γερμανῶν φιλελλήνων τοῦ Δελανῆτ καὶ Λόλμπων προσφέρεται εἰς τὴν ἀνάγκην, καὶ αὐτῆς ἤδη διατρέχει τὰς θαλάσσας καὶ ἀνώτερος παντὸς κινδύνου ἀπαντᾷ τὰ πλοῖα, τὰ συλλαμβάνει καὶ φέρει εἰς Μεσολλόγιον ὡς λείαν τῆς τόλμης τοῦ 500 χιλιάδας γροσιῶν⁶.

Από τα ημερολόγια του Σωνιέρου μαθαίνουμε για τον ανωτέρω «Βοφάντη» ή Ποφάντη ότι ο Σωνιέρος είχε βαφτίσει μία από τις κόρες του, η οποία τελούσε υπό την προστασία του. Ο Γεωργίου συνεχίζει την εξιστόρηση, αποκαλύπτοντας άγνωστα κατορθώματα του Σωνιέρου:

Ἀλλὰ δὲν ἐσταμάτησεν ἔως ἐδῶ τὸ ἔργον τοῦ ἀγωνιστοῦ. Μανθάνει μετ' ὀλίγον ὅτι ἀναμένεται εἰς Μεσολόγγιον ὁ βαθύπλουτος Μπέης Μούρτος φέρων διὰ θαλάσσης μυριάδας χρημάτων εἰς τὸν ἐχθρὸν. Καὶ ἰδοὺ πάλιν ὁ ἥρωσ μετὰ τοῦ Βουφάντη ἀποπλέουσι θηρεύοντες τὴν νέαν τῶν λείαν, ὅτε, δυστυχῶς, πλοῖον τῆς Ἀλβιόνης συλλαβῶν αὐτούς, τοὺς ρίπτει δεσμίους ἐπὶ 5 μῆνας εἰς τῆς Κερκύρας τὰς σκοτεινὰς εἰρκτάς. Πρὸς θρίαμβον ὅμως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ χάριν τοῦ φιλελευθέρου τῆς Κερκύρας λαοῦ, οἱ δέσμοι λυτρωθέντες ἔσπευσαν καὶ πάλιν ἐκεῖ ὅπου τοὺς ἔκραζαν τὰ δεινὰ τῆς πασχούσης πατρίδος⁷.

¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ὁ.π., σ. 5.

² [Σ. Σωνιέρος], ὁ.π., σ. 11.

³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ὁ.π., σ. 5.

⁴ Στο ίδιο, σ. 12.

⁵ *Αθηνά*, ὁ.π.

⁶ Στην ίδια εφημερίδα.

⁷ Στην ίδια εφημερίδα.

Ο ίδιος ο Σωνιέρος, ωστόσο, δίνει μια λιγότερη ηρωική εικόνα της φυλακιστής του στην Κέρκυρα, καθώς στα ημερολόγιά του μιλά για μια περίοδο «σκλαβιάς στην Κέρκυρα!»¹. Αυτό αναφέρει εκ νέου ο Σωνιέρος στο ημερολόγιό του το 1848, προσδιορίζοντας συγκεκριμένα ότι:

οί Άγγλοι μ' είχαν εἰς τὰ 1823 εἰς τὴν φυλακὴν, εἶχε διαλυθεῖ τὸ τακτικὸν ἐκείνην τὴν ἐποχὴν, καὶ ὑπῆγα μὲ ἐν καταδρομικὸν πλοῖον ἑλληνικὸν ἐπιάσαμε Τούρκους καὶ μᾶς ἔπιασαν [...] ἔπιασαν πολλὰ ἑλληνικὰ διὰ νὰ ὑποχρεώσουν τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησιν νὰ πληρώσει τὴν Ἰθάκην ὅπου εἶχε τεθεῖ ὑπὸ κάθαρσιν διότι ἔπεσεν ἐν πλοῖον τουρκικόν, τὸ κωνηγοῦσε ἐν δικὸ μᾶς².

Τα γεγονότα αυτά αναφέρει και σε εγγραφή στο ημερολόγιό του το 1852³. Σε άλλη εγγραφή του για το ίδιο θέμα το 1854, διευκρινίζει ότι ανάμεσα στους συμπατριώτες του που συμμετείχαν στην επιχείρηση ήταν ο Ανδρέας Κόνταρης, κουμπάρος του Παζινός, και ο Οδυσσεάς Ιάλεμος, αλλά και ότι τα χρήματα που έφεραν στο Μεσολόγγι χρησιμοποιήθηκαν από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο για να πληρώσει «τους Τζαβελλέους», «διότι χωρίς χρήματα δέν ἤθελον νά ἐκστρατεύσουν»⁴. Τέλος, το 1855 επιβεβαιώνει την πληροφορία ότι πλοίαρχος του καταδρομικού στη συγκεκριμένη επιχείρηση ήταν ο Ποφάντης⁵.

Στη συνέχεια, τον Ιούλιο του 1824, μετά από τον εμφύλιο σπαραγμό και υπό την κυβέρνηση του Γ. Κουντουριώτη⁶, ο Παναγιώτης Ρόδιος αναλαμβάνει να ανασυγκροτήσει το Τακτικό Σώμα, εκδίδοντας προκηρύξεις, οι οποίες καλούσαν τους αξιωματικούς και τους λογχοφόρους που είχαν εγκαταλείψει τις τάξεις του σώματος να καταταγούν εκ νέου. Τη διοίκηση του νέου σώματος στο οποίο έτρεξαν να καταταγούν πολλοί νέοι αξιόλογης καταγωγής ανέλαβε ο ίδιος ο Ρόδιος με τον βαθμό του συνταγματάρχη⁷. Ο Σωνιέρος συμμετείχε στην εκπαίδευση αυτού του στρατεύματος που γινόταν με «ὑπέρμετρον προθιμείαν»⁸ και παρατηρούσε με νοσταλγία ότι το Τακτικό Σώμα ενέπνεε «ζῆλον καὶ ἐνθουσιασμόν»⁹. Συμπληρωματικά, σε ένα μικρό προσωπικό σημειώμά του στην ιταλική γλώσσα, το

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830, εγγραφή 21 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου 1830.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 12/24 Απριλίου 1848.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 7/19 Νοεμβρίου 1852.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιζ) Χειρ. ημερ. 1854, εγγραφή 27 Δεκεμβρίου 1854/7 Ιανουαρίου 1855.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 9/21 Μαρτίου 1855.

⁶ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μετάφραση Α. Ασδραχά, Αθήνα, Θεμέλιο, 2007, σσ. 68-69.

⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 5.

⁸ [Σ. Σωνιέρος], ό.π., σ. 13.

⁹ Στο ίδιο.

πρώτο ημιτελές λείψανο των ημερολογίων του, περιγράφει συνοπτικά μερικά από τα γεγονότα αυτά για το ίδιο διάστημα¹.

Το 1825, ο Σωνιέρος αναφέρεται στην άφιξη στην Ελλάδα του Φαβιέρου, ο οποίος ζήτησε να του ανατεθεί η οργάνωση και η αρχηγία του Τακτικού Σώματος, όπως και έγινε, παρά τη σφοδρή αντίδραση του Παναγιώτη Ρόδιου². Ο Φαβιέρος παρέλαβε τη διοίκηση του Τακτικού Σώματος χωρίς να αλλάξει τον βαθμό του συνταγματάρχη που είχε στον γαλλικό στρατό και να πάρει ανώτερο βαθμό, όπως έκαναν σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία όλοι οι φιλέλληνες που ήρθαν στην Ελλάδα³.

Μετά από λίγο, τον Νοέμβριο του 1825, ο Σωνιέρος συμμετείχε με το Τακτικό Σώμα σε εκστρατεία προς βοήθεια των Σπετσών, με επιτυχία. Εν τω μεταξύ, αφού επέστρεψε στην Αθήνα, σχηματίστηκε και τρίτο (Γ΄) Τάγμα Πεζικού, λόγω του μεγάλου αριθμού νεοσυλλέκτων, οι οποίοι κατατάσσονταν εθελοντικά, ενώ η συνολική δύναμη του στρατεύματος έφτασε τους 3.500 άνδρες⁴. Αρχηγός του Γ΄ Τάγματος χρίστηκε, με ειδική τελετή που πραγματοποιήθηκε στο παλαιό ιπποδρόμιο των Αθηνών ο Σωνιέρος, ο οποίος εκείνη την εποχή ήταν ο αρχαιότερος λοχαγός, προβιβασθείς σε ταγματάρχη⁵. Η είδηση μάλιστα δημοσιεύθηκε σε δύο εφημερίδες της εποχής τον Φεβρουάριο του 1826⁶.

Από απόφαση της Επί των Πολεμικών Γραμματείας της Επικρατείας της Ελληνικής Πολιτείας, η οποία φυλάσσεται στην ιδιωτική συλλογή του Σωνιέρου, φαίνεται ότι ο Σωνιέρος με τη συγκατάθεση του αρχιστρατήγου Church και της Βουλής και βάσει του υπ' αριθ. 606 κυβερνητικού διατάγματος προβιβάστηκε στον «βαθμόν του Ταγματάρχη του Πεζικού Τάγματος» την 1η Οκτωβρίου 1827. Η παρούσα όμως απόφαση διευκρινίζεται ότι επέιχε «τόπον διπλώματος από 2 Φεβρουαρίου 1826», μέχρι να του δοθεί το «κυρίως τακτικόν δίπλωμα»⁷. Επομένως, ο προβιβασμός έγινε αναδρομικά, με αρχή ισχύος την 2α Φεβρουαρίου 1826, ημερομηνία που αναγράφεται και στο στρατιωτικό του μητρώο. Η σχετική

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β΄, δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833, δισέλιδο χειρόγραφο σημείωμα στην ιταλική γλώσσα με εγγραφές του 1824 (από 17 Νοεμβρίου έως και 21 Νοεμβρίου 1824).

² Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 70.

³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 6.

⁴ Στο ίδιο, σ. 7.

⁵ [Σ. Σωνιέρος], ό.π., σ. 15.

⁶ Εφημερίδα *Φίλος του Νόμου*, αριθ. φύλ. 187, 19 Φεβρουαρίου 1826 και *Εφημερίς των Αθηνών*, αριθ. φύλ. 21, 5 Φεβρουαρίου 1826.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Α΄ 1804-1832, Υποφάκελος 1827, απόφαση της επί του Πολέμου Γραμματείας της Επικρατείας της Ελληνικής Πολιτείας προς τον Σωνιέρο, Αίγινα, 1 Οκτωβρίου 1827.

κυβερνητική διαταγή υπογράφεται από την Αντικυβερνητική Επιτροπή την 2α Οκτωβρίου 1827 και αναφέρει ότι «ὁ κύριος Σπυρίδων Σουνιέρ προβιβάζεται εἰς βαθμὸν τοῦ Ταγματάρχου συναινέσει τῆς Σ. Βουλῆς, καὶ συγκαταθέσει τοῦ ἀρχιστρατήγου, κατ' αἴτησιν τοῦ Συνταγματάρχου κυρίου Φαβιέρ»¹, ἐπιβεβαιώνοντας τις πληροφορίες που ἤθελαν τον Φαβιέρο να ενεργεῖ για την προαγωγή του Σωνιέρου σε ταγματάρχη. Επομένως, φαίνεται ὅτι ο Σωνιέρος ανέλαβε ἔμπρακτα τὴ διοίκηση του Γ' Τάγματος μετὰ την 1η Οκτωβρίου 1827, ἐνῶ στις 2 Φεβρουαρίου 1826 εἶχε χρισθεὶ φρούραρχος Ἀθηνῶν ἀπὸ τον Φαβιέρο σύμφωνα με το ατομικὸ του μητρώο.

Ἀκολούθως, ο Σωνιέρος δὲν συμμετείχε στην ἀποτυχημένη ἐκστρατεία τῆς Καρύστου², ἀλλὰ παρέμεινε στην Ἀθήνα, ὅπου σημειώθηκαν λιποταξίες και ἀναταραχές, με μια μερίδα των ἀτάκτων. Ὑπὸ αυτές τις συνθήκες, στο διάστημα που ο Σωνιέρος υπηρετοῦσε ὡς φρούραρχος Ἀθηνῶν κατηγορήθηκε ἀπὸ ὀρισμένους για κωλυσιεργία στην ἐκτέλεση των καθηκόντων του. Τον κατηγοροῦσαν ὅτι δὲν ἦταν ικανὸς να ἐπιβάλλει τὴν εὐταξία και τὴν ηρεμία στην πόλη³.

¹ Στην ἴδια συλλογή, ἴδιος υποφάκελος, διάταγμα τῆς Αντικυβερνητικῆς Επιτροπῆς για το ἴδιο θέμα, 2 Οκτωβρίου 1827.

² [Σ. Σωνιέρος], ὁ.π., σσ. 16-17.

³ Ἐπιστολή του L. Porro στη γαλλικὴ γλῶσσα πρὸς τον Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, ὁ ὁποῖος περιγράφει τὴν κατάσταση των ἐξεγέρσεων στην Ἀττική. Ὁ γράφων σημειώνει: «ὁ κ. ταγματάρχης Σωνιέρος δὲν ἔχει τρομακτικὰ και ἀγρία παρά μόνο τα μουστάκια του», σε Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμος Ε', τεύχος VI, Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, ἐκδιδόμενον Ἐπιμελεῖα Ἐμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη, Ἀθήνα, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1986, ἔγγραφο με Α.Μ. 3336, Ἀθήνα, 4 Ἀπριλίου 1826, σ. 137 και ἔτερο στην ἰταλικὴ γλῶσσα γραμμένο ἀπὸ τον ἴδιο με Α.Μ. 2884, Αἴγινα, 19/31 Δεκεμβρίου 1826, ἀπευθυνόμενο στον ταγματάρχη Ἰγγλέση, στο ἴδιο ἀρχεῖο, σ. 400. Ὁ κόμης Λόρδος Πόρρος εἶχε διοριστεῖ γενικὸς φροντιστὴς των τακτικῶν στρατευμάτων στις 24 Ἰουνίου 1826 ἀπὸ τον Φαβιέρο. Στα ΓΑΚ συναντάμε και ἄλλες ἐπιστολές ἀπὸ και πρὸς τον Σωνιέρο που συμπληρώνουν τα ἀνωτέρω ἀρχεῖα ἀκριβῶς τὴν ἴδια περίοδο:

α. ἐπιστολή με ἀριθ. καταχώρησης 191, ὁ ταγματάρχης Σ.Γ. Σονιέρ, Ἀθήνα, 21 Μαρτίου 1826, πρὸς τὴ Σεβαστὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος.

β. ἐπιστολή με ἀριθ. 192, ὁ ταγματάρχης Σ. Γ. Σονιέρ, Ἀθήνα, 20 Μαρτίου 1826, πρὸς εὐγενὴ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς.

γ. ἐπιστολή με ἀριθ. καταχώρησης 198, Τάγμα τρίτον του Τακτικὸύ Πεζικὸύ εἰς ἔλλειψιν του Γ. φροντιστοῦ, ὁ ταγματάρχης Σ. Γ. Σονιέρ, Ἀθήνα, 22 Μαρτίου 1826, πρὸς τὴ Σεβαστὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, ὅλες οἱ προηγούμενες ἐπιστολές για θέματα προμηθειῶν.

δ. ἐπιστολή με ἀριθ. καταχώρησης 390, Ἡ ἐπιτροπὴ τῆς Ἀν. Ἑλλάδος Ἰω. Κοντουμάς, Ἀθανάσιος Λιδωρίκης, Ὁ Π. Γραμματεὺς, Ἀθήνα, 5 Ἀπριλίου 1826, πρὸς τον γενναιότατο ταγματάρχη κύριο Σονιέρ: «Τα ἄτακτα κινήματα τινῶν ἰπέων κατετάραξαν σήμερον εἰς μέγα βαθμὸν τὴν ἡσυχίαν τῆς πόλεως ταύτης...».

ε. ἐπιστολή με ἀριθ. καταχώρησης 414, Ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἀν. Ἑλλάδος Ἀθανάσιος Λιδωρίκης, ὁ Π. Γραμματεὺς Π. Σπανόπουλος, Ἀθήνα, 6 Ἀπριλίου 1826, πρὸς τον γενναιότατο ταγματάρχη κύριο Σονιέρ: «Τὴν ἐσώκλειστον διακήρυξιν τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς ἅπαντας τοὺς στρατιώτας παρακαλεῖσαι νὰ κοινοποιήσης ἀμέσως».

στ. ἐπιστολή με ἀριθ. καταχώρησης 422, Λ. Πόρρος, Ἀθήνα, 6 Ἀπριλίου 1826, πρὸς τὴ Σεβαστὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος. Ἀναφέρει πρὸς αὐτὴν ὅτι μόνο ἡ ἴδια εἶναι ἀρμόδια να διατάξει τον ταγματάρχη Σωνιέρ περὶ τῆς ἡσυχίας και εὐταξίας των Ἀθηνῶν.

ζ. ἐπιστολή με ἀριθ. καταχώρησης 530, Προσωρινὴ Διοίκηση τῆς Ἑλλάδος, ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος (Τ.Σ.) Ἰω. Κοντουμάς, Ἀθανάσιος Λιδωρίκης, ὁ Προσ. Γραμματεὺς και ἀντ'

Τον Μάιο του 1826, συμμετείχε όμως στην εκστρατεία στην Ύδρα κατά του Ιμπραήμ, με επιτυχία, παρά τη λιποταξία των στρατιωτών¹. Τον Αύγουστο πραγματοποιήθηκε η αποτυχημένη μάχη του Χαϊδαρίου², όπου για ακόμη μια φορά, σύμφωνα με την *Περίληψιν*, οι τακτικοί εμφανίζονται εγκαταλελειμμένοι από τους ατάκτους, αλλά και η αποτυχημένη εκστρατεία στη Θήβα, τον Οκτώβριο του 1826³. Ακολούθησε η πολιορκία της Ακρόπολης τον Νοέμβριο του 1826 και τα επακόλουθά της που είναι γνωστά και έχουν αναλυθεί από πολλούς ιστορικούς και ερευνητές⁴. Ο Σωνιέρος δεν συμμετείχε σε αυτή, καθώς είχε παραμείνει «διευθύνων τὰ εἰς τὸν Ἴσθμὸν λείψανα τοῦ Σώματος»⁵, αντικαθιστώντας τον Φαβιέρο και επαγρυπνώντας για τη φρούρησή του. Τον Φεβρουάριο του 1827, και ενώ ο Φαβιέρος βρισκόταν αποκλεισμένος στην Ακρόπολη, η κυβέρνηση τον διέταξε να αποστείλει απόσπασμα, το οποίο θα συμμετείχε στην εκστρατεία του Πειραιά, υπό τις διαταγές του φιλέλληνα συνταγματάρχη Gordon. Ο Σωνιέρος απέστειλε τον ταγματάρχη Ιγγλέση με 260 άνδρες, δυστυχώς, όμως, η εκστρατεία στον Πειραιά απέτυχε και κατέληξε στην παράδοση της Ακρόπολης και τη διάλυση του ελληνικού στρατοπέδου στον Πειραιά⁶.

Στην περίοδο αυτή που μας ενδιαφέρει, και συγκεκριμένα από τον Ιούνιο του 1826 μέχρι και τον Μάιο του 1828, έχουμε εντοπίσει σημαντικό αριθμό υπηρεσιακών επιστολών που ανταλλάσσει ο Σωνιέρος διάσπαρτες σε διάφορα σημεία των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Οι επιστολές αφορούν την παροχή οδηγιών για διαδικαστικά θέματα προμηθειών και άλλα στρατιωτικά ζητήματα και προέρχονται από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο⁷, τη Διοικητική Επιτροπή⁸, την Αντικυβερνητική

αυτού Α. Βενεζανόπουλος, Αθήνα, 20 Απριλίου 1826, προς τον επίτροπο του συνταγματάρχη Φαβιέρου κύριο κόμη Λ. Πόρρο και ταγματάρχη κ. Σωνιέρ. Κοινοποιεί προς αυτόν τη σύσταση του εις Κολομπίθιτζα στρατοπέδου και τον προσκαλεί να διατάξει τα τακτικά και φιλότακτα στρατεύματα να μεταβούν εκεί. Βλ. Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, αριθ. 10, *Τα ιστορικά έγγραφα του Αγώνος του 1821 των Γενικών Αρχείων του Κράτους εις περιλήψεις και περικοπές, Κατάλογος πρώτος. Γ. Επιτροπή Ανατολικής Ελλάδος. Έτη 1825-1826. Έγγραφα 972. Τόμος τιμητικός επί τη 150επιτηρίδι της επαναστάσεως του 1821*, Αθήνα, 1971.

¹ Επιστολή της Γενικής Γραμματείας (της Διοικητικής Επιτροπής) «πρὸς τὸν ταγματάρχη κύριον Σουνιέ, νὰ λάβῃ τὰ πλέον δραστήρια μέτρα καὶ ὄλους τοὺς φρονίμους τρόπους διὰ νὰ ἐμποδίσῃ (ὡς ἡ Διοίκησις τοῦ προέγραψε) τὴν λιποταξίαν τῶν τακτικῶν». Ναύπλιο, 5 Ιουνίου 1826. Σε ΓΑΚ, Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη, Κατηγορία Ε', Κυτίο 9, Τακτικός Στρατός (1), Α. 1821-1832, στ. 1826, επιστολή με αριθ. καταχώρησης 62: Τακτικού λιποταξία.

² [Σ. Σωνιέρος], ό.π., σ. 19.

³ Στο ίδιο.

⁴ Και É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome I, σσ. 350-352.

⁵ Στο ίδιο, σ. 22.

⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σσ. 8-9.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Α', 1804-1832, Υποφάκελος 1827, διαταγές που του αποστέλλει ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος στη γαλλική γλώσσα το 1827.

⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Διοικητικής Επιτροπής (περιόδου Αγώνος), Φάκελος 186 (1-6-1826 έως 8-6-1826), Φάκελος 187 (9-6-1826 έως 17-6-1826) και Φάκελος 214 (2-3-1827 έως 2-4-1827).

Επιτροπή¹, αλλά και άλλους συντάκτες², απευθύνονται προς τον Σωνιέρο, αλλά και συντάσσονται από αυτόν, σε υπηρεσιακό επίπεδο, συμπληρώνοντας τη δράση του.

Η εκστρατεία της Χίου

Την ίδια εποχή, στον απόηχο του Ναβαρίνου, η ελληνική κυβέρνηση επιχείρησε, παρά τις αντιδράσεις του Γάλλου πρόξενου De Rigny, μια εκστρατεία στη Χίο³. Ήδη από τον Ιούλιο του 1827, οι Χιώτες ζητούσαν την απελευθέρωση του νησιού τους, υποσχόμενοι να διαθρέψουν και να φροντίσουν το Τακτικό Σώμα. Η επιχείρηση ανατέθηκε από την Αντικυβερνητική Επιτροπή μέσα σε πνεύμα «άλογιστίας και χαλαρότητας»⁴ στο Τακτικό Σώμα του Φαβιέρου τον Οκτώβριο του 1827⁵, ο οποίος εκστράτευσε στο νησί με τρία τάγματα, μεταξύ των οποίων και το Γ΄ του Σωνιέρου⁶. Ακολούθησαν φρικτές μάχες έξι μηνών κατά τις οποίες οι Τούρκοι έφτασαν, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Σωνιέρος, «εις την άκμην τῆς παραδόσεως»⁷. Τα έξοδα για τη συγκεκριμένη εκστρατεία ανέλαβαν οι προεστοί και οι ομογενείς της Χίου σε αντίδραση κατά του πρωτοκόλλου του Λονδίνου της 6ης Ιουλίου 1827 που άφηνε τη Χίο υπό οθωμανική κυριαρχία. Παρά τις αρχικές σπουδαίες επιτυχίες του Φαβιέρου, που είχαν ως αποτέλεσμα να περιοριστούν οι Τούρκοι στο φρούριο του νησιού, η επιχείρηση σύντομα βρέθηκε σε αδιέξοδο. Επιπλέον, ούτε οι Χιώτες ούτε η ελληνική κυβέρνηση διέθεταν τα απαιτούμενα οικονομικά μέσα για να τροφοδοτούν αδιάλειπτα το εκστρατευτικό σώμα με χρήματα, τρόφιμα και εφόδια, προκαλώντας κυρίως την αντίδραση των ατάκτων στρατιωτικών. Μετά από την αποτυχία αυτή, ο Σωνιέρος και το Τακτικό Σώμα επιβιβάστηκαν στις 5 Μαΐου 1828 σε πλοία και επέστρεψαν στο στρατόπεδο των Μεθάνων, όπου και βρισκόταν όταν ήρθε στην Ελλάδα ο πρώτος κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας⁸. Ο Φαβιέρος μάλιστα

¹ ΓΑΚ, Αρχείο Αντικυβερνητικής Επιτροπής (περιόδου Αγώνος), Φάκελος 217 (9-4-1827 έως 22-4-1827), Φάκελος 223 (27-4-1827 έως 28-4-1827), Φάκελος 231 (18-5-1827 έως 19-5-1827) και Φάκελος 241 (1-10-1827).

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατάλογος Δ΄, Κυτίο 106, Τακτικός Στρατός 1821-1832, Α΄ Υπουργείο Στρατιωτικών, Υποφάκελος Τακτικού-Γενικά 1827, αντίγραφα επιστολών περιόδου Μαΐου 1827 έως Μάιο 1828.

³ É. Driault – M Lhéritier, ό.π., tome I, σ. 398.

⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 490.

⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 9.

⁶ [Σ. Σωνιέρος], ό.π., σ. 25.

⁷ Στο ίδιο, σ. 26.

⁸ Στο ίδιο.

κατηγορήθηκε ότι ανέλαβε μια αχρείαστη και μάλιστα παράνομη επιχείρηση και οδηγήθηκε σε δίκη¹.

Σημαντικά στοιχεία για την εκστρατεία της Χίου, τη συμμετοχή σε αυτή του Σωνιέρου, αλλά και για τη σχέση του με τον Φαβιέρο, προκύπτουν από επιστολές του Φαβιέρου που απόκεινται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στην αρχαιακή συλλογή Γεωργίου Τσερούλη². Πρόκειται, εκτός από τις επίσημες επιστολές, κυρίως για ιδιόχειρα σημειώματα που αντάλλαξε ο Φαβιέρος με τον Σωνιέρο, παρέχοντάς του οδηγίες και νουθεσίες για την εκτέλεση των επιχειρήσεων σε όλο το διάστημα της εκστρατείας. Μέσα από τα σημειώματα των δύο ανδρών μπορούμε να ανασυστήσουμε τα γεγονότα της εκστρατείας και τη συμμετοχή του Σωνιέρου σε αυτά. Έντεκα από αυτά δημοσιεύει ο Γιάννης Βλαχογιάννης στον τέταρτο τόμο του *Χιακού Αρχείου*³. Άλλες επιστολές είναι γραμμένες στα Μέθανα, πριν από την αναχώρηση του στρατεύματος για τη Χίο. Οι περισσότερες περιλαμβάνουν προστάγματα και οδηγίες προς τον Σωνιέρο, όπως για παράδειγμα σημείωμα με το οποίο του υποδεικνύει, σε συνεργασία με τους ταγματάρχες Πίσσα και Σκαρβέλη, να επιθεωρήσει το στράτευμα την επόμενη ημέρα, καθώς ο ίδιος είχε πόνους στο πόδι, αλλά και οδηγίες που αφορούν τις απουσίες και τις άδειες των στρατιωτών⁴. Άλλα σημειώματα του Φαβιέρου αναφέρονται σε δολοπλοκία στο τάγμα του Σωνιέρου, σε στρατιωτικές οδηγίες που του διαβιβάζει από την κυβέρνηση⁵ και σε διάφορες άλλες γενικές οδηγίες⁶.

Πολλά, είναι διαταγές προς τον Σωνιέρο από τον Φαβιέρο για να του αποστείλει, για παράδειγμα, ενισχύσεις⁷, ή για την αποστολή ενός λόχου στρατιωτών για να περικυκλώσουν το χωριό Βασιλικό⁸, διαταγή για να επιστρέψει ο Σωνιέρος με τους στρατιώτες του στην Τουρλωτή⁹, οδηγίες μάχης σε συνδυασμό με τους ατάκτους¹⁰,

¹ Για την ωφελιμότητα της εν λόγω επιχείρησης, βλ. σχόλιο του αντιστρατήγου Γ. Καρατζά στο Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία...*, ό.π., σσ. 351-352, επίσης σ. 290.

² ΓΑΚ, Αρχαιακή Συλλογή Γεωργίου Τσερούλη, Αριθ. Φακ. Κ 45γ, Αριθμός βιβλίου εισαγωγής 287. Η συλλογή περιλαμβάνει «37 κατά το πλείστον αυτόγραφες επιστολές και σημειώματα του Στρατηγού Φαβιέρου προς το Σωνιέρο». Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, αριθ. 13, ό.π., σ. 139.

³ *Αρχεία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας Γ', Χιακόν Αρχείον*, εκδίδεται Επιμελεία Ιωάννου Βλαχογιάννη, Δαπάνη Φιλοτίμων Χίων, τόμος Δ', Αθήνα, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1910.

⁴ ΓΑΚ, Αρχαιακή Συλλογή Γεωργίου Τσερούλη, ό.π, αριθ. εγγρ. 5, 7 Αυγούστου 1827.

⁵ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 6, 16 Αυγούστου 1827.

⁶ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 10, 21 Αυγούστου 1827 και 12, 28 Αυγούστου 1827.

⁷ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 2, 11 Φεβρουαρίου 1827.

⁸ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 3, χ.η.

⁹ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 4, 1 Μαρτίου, 4 ώρες μετά το μεσημέρι, 1827.

¹⁰ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 14 και 15, 19 αγνώστου μηνός, απόγευμα (1827).

γενικές οδηγίες¹, οδηγίες που αφορούν την αστυνόμευση του στρατοπέδου², τη φύλαξη του πλοίου του Κανάρη³, την ασφάλεια των προμηθειών⁴, τη διανομή κρασιού στους στρατιώτες⁵, τη φύλαξη του τελωνείου⁶, την κατάρτιση καταλόγου για τους αρρώστους και τους νεκρούς στο νοσοκομείο⁷ και οδηγίες επιφυλακής⁸. Σημαντικό τεκμήριο μέσα στο εν λόγω αρχείο αποτελεί η «Προσταγή γενική διά την εκστρατεία της Χίου», την οποία δημοσιεύει ο Γιάννης Βλαχογιάννης στο *Χιακόν Αρχείον* μαζί με μία διασκευή της και η οποία είναι γραμμένη «Εν θαλάσση έμπροσθεν Χίου», στις 16 Οκτωβρίου 1827⁹.

Από τα επίσημα έγγραφα της εκστρατείας που αναφέρονται στον Σωνιέρο, ενδιαφέρον έχει μια εντολή που του ζητά να μεταβεί στα Μαστιχοχώρια, να συγκεντρώσει και να μεταφέρει τάχιστα και με κάθε αυστηρότητα την παραγωγή μαστίχας, με στρατιωτικά αποσπάσματα, αποπλίζοντας οποιοδήποτε ένοπλο έφερνε αντίσταση στην εφαρμογή των διαταγών και υποχρεώνοντας τους κατοίκους να υποτάσσονται στις διαταγές του Φαβιέρου. Η εντολή αυτή θεωρείται σημαντική διότι η επιχείρηση εκτελείται με τη συναίνεση και την παρουσία μέλους της Επιτροπής της Χίου, αλλά και γιατί επρόκειτο για τη μαστίχα που προοριζόταν για τον σουλτάνο:

Προσταγή Έπ' όνόματι τής Κυβερνήσεως

Πρός τόν κ. Ταγματάρχη Σωνιέρον

Θέλετε άναχωρίση εύθως με τόν τάγμα και με έν κανόνι διά νά ύπάγητε εις τά Μαστιχοχώρια. Θέλετε συναθροίση όλα τά μαστίκια συναγμένα διά τόν Σουλτάνον. Θέλετε μεταχειρισθή διά τήν συνάθροισιν αύτην κάθε άυστηρότητα, και θέλετε στείλη αύτá τά προϊόντα παροδεδόμενα με άποσπάσματα. Έκτέλεσον αύτá με όλην τήν δυνατήν ταχύτητα όπου δυνηθής και θέλεις έχει μαζή σάς εις αύτò τò κίνημα και τόν κ. Κάππαρην μέλος τής Έπιτροπής τής Χίου. Κατá τήν γενικήν προσταγήν όπου έδωσα εις τά στρατεύματα, αν άπαντáτε άπόσπασμα όπου δέν έχουν ιδικάς μου προσταγás, θέλετε τούς άναγκάση νά άποστρέψουν με βίαν. Καί αν εύρίσκετε άνθρώπους μεμονωμένους θέλετε τούς έξαρματώση και τούς μεταποστείλη όπίσω. Υπερασπίζεσθε τούς κατοίκους και άναγκάζετε τούς νά ύποτάσσωνται¹⁰.

¹ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 17, 11 αγνώστου μήνα, το πρωί, 1827, 21, 17 Οκτωβρίου 1827, 20, 23 Οκτωβρίου 1827, 27, 17 ή 13 αγνώστου μήνα, απόγευμα 1827.

² Στην ίδια συλλογή, αριθ.εγγρ. 21, 9 Οκτωβρίου 1827.

³ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 22, 29 Οκτωβρίου 1827.

⁴ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 23, 29 Οκτωβρίου 1827. Το σημείωμα υπογράφεται από τον «Αρχηγό Κολονέλλο Φαββιέρ» και φέρει τη σφραγίδα του «Τακτικού τής Έλευθέρας Έλλάδος».

⁵ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 24, 19 Νοεμβρίου 1827.

⁶ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 25, 16 Νοεμβρίου 1827.

⁷ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 26, 21 Νοεμβρίου 1827.

⁸ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 28, 18 Δεκεμβρίου 1827.

⁹ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 16, 16 Οκτωβρίου 1827. Δημοσιευμένο στο *Αρχεία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας Γ', Χιακόν Αρχείον*, ό.π., σσ. 248-250.

¹⁰ ΓΑΚ, Αρχειακή Συλλογή Γεωργίου Τσερούλη, ό.π., αριθ. εγγρ. 19, 19 Οκτωβρίου 1827. Δημοσιευμένο στο *Αρχεία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας Γ', Χιακόν Αρχείον*, ό.π., σ. 262.

Επιπλέον, οι επιστολές αυτές του Φαβιέρου προς τον Σωνιέρο είναι πολύ διαφωτιστικές, καθώς καλύπτουν το διάστημα της ζωής του Σωνιέρου για το οποίο δεν διαθέτουμε δομημένα ημερολόγια, αλλά χειρόγραφα σημειώματά του. Ιδιόχειρο σημείωμά του για την περίοδο 1826-1828 που είναι γραμμένο στην ελληνική γλώσσα, ιδιαίτερα ανορθόγραφα, δεδομένου ότι ο Σωνιέρος δεν είχε ακόμα εξοικειωθεί σε ικανοποιητικό βαθμό με τη γραφή της ελληνικής, αποτελεί το πρώτο λείψανο ημερολογίου του στην ελληνική γλώσσα και αναφέρεται στις επιχειρήσεις των ετών 1826-1827, συμπεριλαμβανομένης και της εκστρατείας της Χίου. Το σημείωμα κρίνεται σημαντικό διότι ως λόγο αποτυχίας της εκστρατείας ο Σωνιέρος προβάλλει, εκτός από την έλλειψη τροφών, την έλλειψη πνεύματος συνεργασίας των ατάκτων στρατευμάτων και παρατηρεί, ειρωνικά ίσως, το γεγονός ότι ο Φαβιέρος αναχώρησε πρώτος:

2 Μαΐου 1826 ἐπίγαμε εἰς Ναύπλιον εἰς τὰς 20 Μαΐου 1826 μὲ ἄφησε εἰς Ναύπλιον μὲ δύο λόχους τὸ 1^ο καὶ τὸ Α^ο. 12 Ἰουνίου ἔλαβα προσταγὴ ν' ἀναχωρήσω γιὰ Μέθενα. Εἰς τὰς 10 Ἰουνίου φθάνω εἰς Ὑδρα ὅθεν ἐβρισκότουνε ὁ Κολονέλος... ὅθεν ἐβρισκότουνε τὸ Β' καὶ Γ' τάγμα. Τέλη Ἰουνίου ἤλθαμε εἰς Μέθενα – εἰς τὰς 28 Ἰουνίου 1826 ἀναχωρεῖ ὁ Κολονέλος διὰ τὰ ἀμπελάκια διὰ νὰ ἀπεράσῃ εἰς Χαϊνδάρη ὅθεν ἐπολέμησαν μὲ ἀνδρίαν. Ἐγὼ δὲ ἐμνηνα εἰς τὴν ερημιὰν εἰς τὰς 29 ὀβρίου εἴλθαν ἀπὸ Χαϊδάριον καὶ ἐγὼ ἐδιωρείστηκα διὰ τὸ Κουνουπίζα χωριὸ Μεθέων εἰς τὰς 27 ὀβρίου ἀναχώρισαν διὰ τὸ κάστρο τῆς Ἀθίνας – καὶ ἔμεινα πάλιν ἐγὼ εἰς Μέθενα τῆ Α' Ἰανουαρίου 1827. Εἰποφέραμε πολλὴ ἕως 25 Μαΐου ὁποῦ εἴλθαν ἀπὸ ἀθήναις σὲ καιρὸν ὅπου ὄλλοι εἶχαν τὰ ἀναγκαῖα τοὺς καὶ εἰμὴς ταῖποτες. Ἐκοινίσσαμε διὰ τὴν ἐξτρατεῖαν τῆς Χίου τῆ 9 ὀβρίου 1827 – καὶ τοὺς ἐμβάσαμε μέσα ὡς πρόβατα εἰς τὰς 19 Ἰανουαρίου 1828 ἔκαμαν μίαν σορτήδα καὶ πάλιν ἐνεικοίσαμεν καὶ ἐδοξάσθη καὶ τὸ μπαεράκη τοῦ Γ' τάγματος. Τον μάρτιον ἤλθαν οἱ Τούρκη μὲ καράβια καὶ ἔκαμαν ντεσμπάρκο καὶ ὑποχρεοθίκαμε νὰ φύγουμε διατὶ ἔλιπαν ὄλλα σιτάρη μαπαροῦτη καὶ διάθεσιν καλὴν τὸν λίανιδον. ἀναχώρισε ὁ Φαβιέρ πρώτος μὲν¹.

Αντιθέτως, ο Σωνιέρος έμεινε μέχρι που αποχώρησαν όλα τα στρατεύματα με τα μπρίκια. Έφτασαν στη Σύρο στις 21 Μαρτίου 1828 και στις 27 του μηνός αναχώρησε για την Κόρινθο έχοντας διορισθεί φρούραρχος². Από εδώ και πέρα ξεκινούσε μια νέα εποχή για την Ελλάδα και για το στράτευμα ειδικότερα, στην οποία καλείτο να προσαρμοστεί και να ανταποκριθεί και ο ίδιος ο Σωνιέρος: Ήταν η εποχή της διακυβέρνησης Καποδίστρια.

Το τέλος της στρατιωτικής του δράσης

Το τέλος της ένοπλης στρατιωτικής δράσης του Σωνιέρου πραγματοποιήθηκε με τη λήξη των πολεμικών επιχειρήσεων της Επανάστασης κατά την καποδιστριακή

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833, χειρόγραφο σημείωμα 1826-1828.

² Στο ίδιο σημείωμα.

περίοδο. Μέσα σε αυτή, την όχι χωρίς εντάσεις πολιτική κατάσταση, αξιοσημείωτο είναι το έργο του Καποδιστρία για την κρατικοποίηση του Ελληνικού Στρατού και κυρίως για την απορρόφηση των ατάκτων πολεμιστών από τον Τακτικό Στρατό μέσα από τον σχηματισμό των χιλιαρχιών. Την περίοδο αυτή, τις μεταρρυθμίσεις στον στρατιωτικό τομέα ανέλαβαν οι Γάλλοι, αφήνοντας ανεξίτηλο το σημάδι τους στην ελληνική στρατιωτική παράδοση για πολλά χρόνια. Ξεκίνησαν από τον Φαβιέρο, τον οποίο ο Καποδίστριας κατά την άφιξή του τον βρήκε επί ελληνικού εδάφους, συνεχίστηκαν με την έλευση των γαλλικών στρατευμάτων του στρατάρχη Maison, μέρος των οποίων θα αποσπαστούν στον Ελληνικό Στρατό για οργανωτικούς λόγους και εντάθηκαν με την ανάληψη της αρχηγίας του Ελληνικού Στρατού από τους Γάλλους στρατηγούς Gérard και Trézel, τους οποίους απέστειλε η γαλλική κυβέρνηση, η οποία ανέλαβε και τη συντήρηση του Ελληνικού Στρατού με δικά της μέσα, όπως αναλύσαμε στην Εισαγωγή.

Κατά το διάστημα της καποδιστριακής διακυβέρνησης, που σφραγίστηκε από έντονη γαλλική στρατιωτική επιρροή, ο Σωνιέρος γνώρισε τη χρυσή εποχή στην καριέρα του. Αρχικά, υπό τη σημαία του Φαβιέρου με τον οποίο ανέπτυξε μια σχέση απεριόριστης εμπιστοσύνης και φιλίας μέχρι τον θάνατο του τελευταίου, και στη συνέχεια με τους δύο στρατηγούς Gérard και Trézel με τους οποίους ανέπτυξε απευθείας αλληλογραφία.

Αρχικά, πολλά από τα αρχειακά τεκμήρια αυτής της εποχής που αφορούν την επιχειρησιακή δράση του Σωνιέρου σε διάφορα μέρη συντάχθηκαν από τον Φαβιέρο. Στις 9 Απριλίου 1828, την εποχή που αναμενόταν ο Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, ο Σωνιέρος ανέλαβε με εντολή του Φαβιέρου τη διοίκηση του φρουρίου της Κορίνθου. Ο Φαβιέρος του επεξήγησε με λεπτομέρειες όλες τις ενέργειες στις οποίες έπρεπε να προβαίνει ως φρούραρχος και τα μέτρα που έπρεπε να πάρει για τη φύλαξη του φρουρίου, για τους στρατιώτες, για τον πληθυσμό, για τις προμήθειες και για τη διατήρηση της τάξης, όχι μόνο εντός και εκτός του φρουρίου, αλλά και σε όλη την ευρύτερη περιοχή υπό το φόβο της εμφάνισης του Ιμπραήμ¹.

Στις 5 Απριλίου 1828, ο Σωνιέρος έλαβε διαταγή για την τοποθέτηση στρατιωτών στους Πέντε Σκούφους και επίσης την εντολή να αποστείλει 25 άνδρες και έναν αξιωματικό φρουράς στον πρόεδρο Καποδίστρια, με ιδιόχειρο σημείωμα του Φαβιέρου, γραμμένο με μολύβι, ο οποίος επιπλέον του υποσχόταν ότι θα τακτοποιήσει μέχρι την αναχώρησή του για την Αίγινα όλα τα ζητήματα

¹ ΓΑΚ, Αρχειακή Συλλογή Γεωργίου Τσερούλη, ό.π., αριθ. εγγρ. 29, Κόρινθος, 9 Απριλίου 1828.

προμηθειών¹. Από την Αίγινα, στις 14 Απριλίου, ο Σωνιέρος που βρισκόταν στην Κόρινθο έλαβε άλλη επιστολή, η οποία αναφερόταν στο σημαντικό θέμα της νεοσυλλεξίας. Ο Φαβιέρος ενημέρωσε ότι θα αποστείλει στα νησιά εγκυκλίους για στρατολόγηση εθελοντών κατόπιν διαταγής του Κυβερνήτη. Επίσης, ενημέρωσε ότι θα μεριμνήσει για τη ραφή στρατιωτικών στολών και τη χορήγηση άλλων ειδών, αλλά ακόμα σημαντικότερο ανέφερε ότι θα μεταβεί ο ίδιος στην Κόρινθο προκειμένου να φροντίσει να δοθούν τρόφιμα στις πιο φτωχές οικογένειες της πόλης. Αναφέρθηκε, τέλος, και στους μηχανικούς που δραστηριοποιούνταν εκείνη την εποχή στην Κόρινθο, ενώ εξέφρασε την επιθυμία να μπορέσει να δώσει ο ίδιος ώθηση στην αποκατάσταση και την ανοικοδόμηση της πόλης. Η επιστολή αυτή επιβεβαιώνει τις πληροφορίες που ήθελαν τους Γάλλους στρατιωτικούς που εμπλέκονταν στη διανομή της βοήθειας που έφτανε από τη Φιλελληνική Επιτροπή του Παρισιού να επιδίδονται σε χορήγηση τροφών στον άμαχο ελληνικό πληθυσμό, γεγονός που αύξανε την ισχύ της γαλλικής επιρροής στον ελληνικό χώρο. Το γράμμα κλείνει με ευχή προς τον Σωνιέρο να έχει υπομονή «στην ερημιά στην οποία βρίσκεται»².

Με άλλη εντολή του Φαβιέρου, ο Σωνιέρος ανέλαβε τη φύλαξη του στρατεύματος και του πληθυσμού της Κορίνθου εν όψει της έλευσης του Ιμπραήμ³. Παράλληλα, έλαβε οδηγίες για οικονομικά θέματα, δηλαδή λογαριασμούς, καταστάσεις πληρωμής αλλά και προαγωγές⁴.

Τέσσερες επιστολές της εποχής αναφέρονται σε περιστατικό απείθαρχων πυροβολιστών που εξεγέρθηκαν κατά του αξιωματικού τους και τους οποίους ο Σωνιέρος έθεσε υπό κράτηση. Το γεγονός προκάλεσε τη μήνιν του Φαβιέρου για την «αταξία» που βασίλευε στο στρατόπεδο της Κορίνθου και την ανησυχία του για τη διασφάλιση της καλής φήμης και της σωστής διαγωγής του Τακτικού Στρατού. Στο πνεύμα αυτό ο Φαβιέρος εξέδωσε διαταγή για να τεθούν στη φυλακή οι υπαίτιοι επί έναν μήνα, μόνο με άρτο και νερό, όμως μόλις δύο ημέρες αργότερα, έδειξε επιείκεια και συνέστησε στον Σωνιέρο να τους ελευθερώσει, εφόσον ο ίδιος έκρινε ότι τιμωρήθηκαν αρκετά⁵.

Λίγο μετά από την άφιξη στην Ελλάδα του κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, γράφτηκε και ο επίλογος της δράσης του Φαβιέρου ως αρχηγού των τακτικών και

¹ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 31, Κόρινθος, 5 Απριλίου 1828.

² Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 32, Αίγινα, 14 Απριλίου 1828.

³ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 33, Αίγινα, 17 Απριλίου 1828.

⁴ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 34, Αίγινα, 19 Απριλίου 1828, και 35, Μέθανα, 22 Απριλίου 1828.

⁵ Στην ίδια συλλογή, αριθ. εγγρ. 36, Μέθανα, 1 Μαΐου 1828, 37, διαταγή Μέθανα, 2 Μαΐου 1828, 38, Αίγινα, 4 Μαΐου 1828 και 39, Αίγινα, 10 Μαΐου 1828.

κατά έναν τρόπο αρχίζει δυστυχώς η φθίνουσα πορεία του Τακτικού Σώματος, που ολοκληρώθηκε με το χάος που επικράτησε μετά από τη δολοφονία του Κυβερνήτη και την παντελή διάλυση και αναδιοργάνωση των τακτικών από τον επερχόμενο βασιλιά Όθωνα. Τα γεγονότα, όπως τα καταμαρτυρεί και τα μεταφέρει ο Σωνιέρος, επιβεβαιώνονται και από άλλους ιστορικούς και αγωνιστές της εποχής. Ο Φαβιέρος, δυσαρεστημένος που ο Κυβερνήτης δεν ενέκρινε τις προτάσεις του για τη στρατολογία και την οργάνωση του σώματος, αναχώρησε από την Ελλάδα, ενώ οι στρατιώτες του δεν έπαψαν ποτέ να τον αγαπούν και να τον εκτιμούν. Κατά γενική παραδοχή, ο Φαβιέρος υπηρέτησε ανιδιοτελώς την Ελλάδα και η προσφορά του σίγουρα υπήρξε σημαντική¹.

Όπως φαίνεται στην αφήγηση των γεγονότων της *Περίληψεως* για την περίοδο εκείνη, ο Σωνιέρος επιθυμούσε να μεταδώσει την εικόνα ότι το Τακτικό Σώμα παρ' όλη την ανδρεία του και την καρτεροψυχία του παρέμενε «ταλαίπωρον», κυρίως λόγω των πολιτικών αποφάσεων των εκάστοτε κυβερνώντων που δεν υλοποιούσαν «τὴν ἀναγκαίαν αὐτοῦ περιθάλψιν καὶ διοργανισμὸν» καὶ ἀμελοῦσαν «τὴν κατ' ἀξίαν τῶν ἐκδουλεύσεων τοῦ ἀπαραίτητον διατήρησιν τῶν δικαίων τοῦ»².

Σημαντική κρίνεται εδώ μια άλλη επιστολή προς τον Σωνιέρο που φυλάσσεται στην ιδιωτική συλλογή Σωνιέρου και συντάχθηκε κατά την αποχώρηση του Φαβιέρου από την Ελλάδα, στην Αίγινα στις 5 Ιουνίου 1828. Αρχικά, διότι αποτελεί προσωπική αποχαιρετιστήρια επιστολή προς τον Σωνιέρο, έχοντας συνημμένη την τελευταία ημερήσια διαταγή που εκδίδει ο αρχηγός, αλλά κυρίως, γιατί αποκαλύπτει τη βαθιά αγάπη που έτρεφε για τον Σωνιέρο και τους συναδέλφους του ο Φαβιέρος:

Πραγματικά μου αποδίδετε δικαιοσύνη όταν κατανοείτε ότι με πολύ πικρό πόνο αφήνω μια οικογένεια η οποία μου είναι τόσο ακριβή και με την οποία ήμουν φίλος [...].

Γνωρίζετε τα συναισθήματά μου, δεν ήθελα παρά να δω την Ελλάδα ελεύθερη και δεν επιθυμούσα να παλέψω απέναντι σε καμία μηχανορραφία. Δεν θα ξεκινήσω [κάτι τέτοιο] σήμερα και αποτραβιέμαι με την καρδιά ευχαριστημένη, γεμάτη ευχές για την αγαπημένη μου Ελλάδα και τα αγαπητά μου παιδιά.

Αντίο. Μην με ξεχάσετε, και θεωρείστε ότι πάντα θα είμαι φίλος σας

Χαιρετισμούς σε όλους σας παρακαλώ³.

«Μετὰ τὴν αἰφνίδιον καὶ λυπηρὰν εἰς τοὺς στρατιώτας τοῦ ἀναχώρησιν», τη διοίκηση του σώματος ανέλαβε ο Karl Heideck (Κάρολος Αΐδεκ)⁴, ο οποίος με

¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...* ό.π., σ. 25.

² [Σ. Σωνιέρου], ό.π., σ. 27.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος 1828, επιστολή Φαβιέρου Αίγινα, 5 Ιουνίου 1828.

⁴ «Εΐδεκ» αναγράφεται στα ΦΕΚ της εποχής και έτσι τον αποκαλεί και ο Σωνιέρος, ενώ άλλες φορές τον βρίσκουμε ως «Χάιντεκ».

φιλότιμες προσπάθειες κατάφερε να το καταστήσει γρήγορα αξιόμαχο, αποτελούμενο από τρία τάγματα Πεζικού, ένα τάγμα Πυροβολικού και δύο ίλες Ιππικού, συνολικής δύναμης περίπου 3.000 ανδρών¹. Και παρότι το σώμα αυτό, όπως αναφέρει ο Σωνιέρος, εκτελούσε μόνο χρέη φρουράς προς υπεράσπιση των διάφορων φρουριών, χωρίς να συμμετέχει σε πολέμους, ο Σωνιέρος με ένα τμήμα του τάγματός του και με άλλα άτακτα στρατεύματα συμμετείχε, στις 22 Μαρτίου 1829, στην πολιορκία της Ναυπάκτου².

Οι επόμενοι αρχηγοί του Τακτικού Σώματος που αντικατέστησαν τον Heideck, οι Γάλλοι Trézel και Gérard, που κατά σειρά ανέλαβαν, επιχείρησαν να αναδιοργανώσουν το στράτευμα από την αρχή, βασιζόμενοι αμιγώς στα γαλλικά πρότυπα³, αλλά κυρίως στη γαλλική χρηματοδότηση⁴. Ο Gérard δεν αποχώρησε παρά μετά από τη δολοφονία του Κυβερνήτη. Κατά τις αναταραχές και τον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε, ο Σωνιέρος συνέχισε να υπηρετεί στο σώμα, «μ' ὄλον ὄτι ὑπέφερε πολλὰ»⁵ από την παντελή έλλειψη μέσων, υπό τη διεύθυνση του Γάλλου φιλέλληνα συνταγματάρχη François Graillard⁶. Η μόνη ελπίδα του τώρα για ένα καλύτερο μέλλον ήταν η «έλευση τοῦ πολυπόθητου Βασιλέως»⁷.

Εδώ τελειώνει η *Περίληψις* και μαζί η συμμετοχή του Σωνιέρου στον αγώνα της Ανεξαρτησίας. Η στρατιωτική του δράση στο πεδίο της μάχης έκλεισε εντούτοις οριστικά το 1834 με την εμπλοκή του στην επανάσταση της Μάνης και τη συμμετοχή του στη μάχη «Πορτοκάγιο», όπως μαρτυρά το ατομικό στρατιωτικό του μητρώο. Η εξέγερση των κατοίκων της Μάνης, και πριν από αυτή η εξέγερση των κατοίκων της Τήνου, ήταν τα πρώτα επαναστατικά κινήματα στο νέο βασίλειο από τους δυσαρεστημένους για την ισχυρή φορολογία κατοίκους. Στη Μάνη, οι εξεγερμένοι διέλυσαν τον βαυαρικό στρατό και αιχμαλώτισαν ένα ολόκληρο τάγμα με τον Βαυαρό διοικητή του. Μάλιστα, στη συνέχεια πούλησαν τους αιχμαλώτους στην κυβέρνηση για να τους εξευτελίσουν⁸. Δυστυχώς, η συμμετοχή του Σωνιέρου στην επιχείρηση αυτή είχε σοβαρές συνέπειες στην καριέρα του, καθώς καταδικάστηκε σε ενάμιση έτους κράτηση και σε περιορισμό του μισθού του, με το αιτιολογικό της

¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σσ. 27-28.

² [Σ. Σωνιέρος], ό.π., σσ. 27-28.

³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 39.

⁴ Στο ίδιο, σ. 71.

⁵ [Σ. Σωνιέρος], ό.π., σ. 30.

⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 42.

⁷ Στο ίδιο.

⁸ Τ. Γεροζήσης, ό.π., σ. 85.

πλημμελούς εκτέλεσης των καθηκόντων του, όπως αναφέραμε νωρίτερα. Εδώ σταματά η ενεργή μαχητική στρατιωτική του δράση.

Η εξέλιξη της καριέρας του Σωνιέρου

Όπως είδαμε στην Εισαγωγή, στις 25 Φεβρουαρίου/9 Μαρτίου 1833 αποφασίστηκε με διάταγμα του Όθωνα η διάλυση του παλαιού Τακτικού Στρατού και η αναδιοργάνωσή του με τη συμμετοχή και βαυαρικών στρατευμάτων. Στον οργανισμό με νέα δομή που εγκρίθηκε λίγες ημέρες αργότερα, επικεφαλής του Α΄ Πεζικού Τάγματος της Γραμμής ήταν ο Βαυαρός ταγματάρχης Goessmann, του Β΄ ο Σκαρβέλης και του Γ΄ ο Σωνιέρος¹. Οι δύο τελευταίοι αποτελούσαν και τους τελευταίους επιζήσαντες από τους παλαιούς αξιωματικούς του Αγώνα. Ομοίως, διαλύθηκαν και ανασυγκροτήθηκαν τα άτακτα στρατεύματα, αφήνοντας μεγάλο αριθμό αγωνιστών χωρίς απασχόληση². Έκτοτε ακολούθησαν και άλλες συνεχείς αναδιοργανώσεις που επηρέασαν την εξέλιξη της καριέρας του Σωνιέρου.

Σε αντίθεση με το παρελθόν, κατά την οθωνική περίοδο ο Σωνιέρος υφίσταται πολλές αλλαγές και μεταθέσεις, πολλές από τις οποίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν διώξεις, και συνάμα ελάχιστες βαθμολογικές αναβαθμίσεις. Η στρατιωτική του εξέλιξη επηρεάζεται πλέον άμεσα από τις προσωπικές επαφές του με τους Έλληνες και ξένους στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους, αλλά κυρίως με τον ίδιο τον βασιλιά και τη βασίλισσα³. Οι σχέσεις, δε, με τους γαλλικούς κύκλους, τις οποίες είχε δημιουργήσει κατά την καποδιστριακή περίοδο, τώρα επαυξάνονται και καλλιεργούνται ακόμη περισσότερο, εντός και εκτός Ελλάδας.

Αναλυτικότερα, από το 1833 και εξής ο Σωνιέρος υπηρέτησε σταδιακά και στα τρία τάγματα του Πεζικού⁴. Τον Νοέμβριο του 1834 υποβλήθηκε σε κατ' οίκον κράτηση και αργία μέχρι τον Ιούνιο του 1835. Τον Ιανουάριο του 1841 χαρακτηρίστηκε φρούραρχος Πύλου⁵. Το 1842 μετατέθηκε στο Φρουραρχείο

¹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Ναύπλιο, αριθ. φύλ. 7, 12/24 Μαρτίου 1833.

² Στην ίδια εφημ., Ναύπλιο, αριθ. φύλ. 6, 8/20 Μαρτίου 1833.

³ Βλ τη διατριβή του Δ. Μαλέση για τις πελατειακές σχέσεις του στρατού με την πολιτική, ιδιαίτερα κατά την πρώτη οθωνική δεκαετία, ό.π.

⁴ Οι μεταθέσεις του από το Γ΄ στο Β΄ και έπειτα στο Α΄ αναφέρονται στην ίδια εφημ., Αθήνα, αριθ. φύλ. 19, 26 Μαΐου/7 Ιουνίου 1834, αριθ. φύλ. 30, 26 Ιουλίου 1838 και αριθ. φύλ. 4, 27 Φεβρουαρίου 1839.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 29 Ιανουαρίου/10 Φεβρουαρίου και 30 Ιανουαρίου/11 Φεβρουαρίου 1841.

Μεθώνης¹, ενώ το επόμενο έτος στις 21 Ιουνίου τέθηκε εκτός ενεργείας, αλλά ανακλήθηκε στις 23 Οκτωβρίου και ανέλαβε καθήκοντα ως πρόεδρος του Αναθεωρητικού Στρατοδικείου². Το 1844 τέθηκε σε αργία για οικονομικούς λόγους³. Το 1849 διορίστηκε Επιθεωρητής στον νομό Κυκλάδων. Τον Μάιο του 1858, τέθηκε σε αργία και εξορία στην Τρίπολη⁴, αλλά επανήλθε σε διαθεσιμότητα με αρχαιότητα από το 1855. Στη συνέχεια της Επανάστασης του Ναυπλίου, στάλθηκε στην Κύθνο με σκοπό την επιβολή της τάξης, όπου έγινε αυτόπτης μάρτυρας της επανάστασης εκεί, φυλακίστηκε σε ένα πλοίο προς μεγάλη του θλίψη και δεν απελευθερώθηκε παρά μετά από πολλές ταλαιπωρίες⁵. Τέλος, τον Οκτώβριο του 1862 ανακλήθηκε στην υπηρεσία και διορίστηκε νομοεπιθεωρητής Λακωνίας. Περίπου έναν χρόνο μετά, τον Δεκέμβριο του 1863, ζήτησε την αποστρατεία του⁶.

Όσον αφορά τους βαθμούς του, η εξέλιξή τους ήταν ιδιαίτερα αργή, γεγονός που τον δυσανασχετούσε ιδιαίτερα. Όπως είδαμε στην Εισαγωγή, τις προαγωγές τις χορηγούσε ο βασιλιάς Όθων από το 1844 έως και το 1861, σύμφωνα με άρθρο του Συντάγματος του 1844⁷. Έτσι, ο Σωνιέρος, μετά την προαγωγή του σε ταγματάρχη από τον Φαβιέρο το 1826, προήχθη σε αντισυνταγματάρχη μόλις στις 31 Δεκεμβρίου 1833. Σύμφωνα με το διπλό σύστημα προαγωγών που υπήρχε για λίγο διάστημα στο στράτευμα, όπου η προαγωγή σε έναν βαθμό ερχόταν πρώτα ως «χαρακτηρισμός» και έπειτα ως «πραγματική» προαγωγή, ο Σωνιέρος προβιβάστηκε στον βαθμό αυτόν από τον Φεβρουάριο του 1832⁸. Ο επόμενος βαθμός του συνταγματάρχη δόθηκε στις 25 Ιανουαρίου 1841, ως χαρακτηρισμός, και πραγματοποιήθηκε ουσιαστικά τέσσερα χρόνια αργότερα στις 25 Ιανουαρίου 1845. Η προαγωγή του Σωνιέρου στον βαθμό

¹ ΓΑΚ, Προσωπικές υποθέσεις ανακτορικού αρχείου οθωνικής περιόδου, δημόσια αρχεία, Σ18, (Σω), σχέδιο απόφασης 2806, 3/15 Νοεμβρίου 1842. Επιπλέον, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 11/23 Νοεμβρίου 1842.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 7/19 Οκτωβρίου 1843.

³ Τον Αύγουστο του 1844 δημοσιεύθηκαν σε «Έκτακτον παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως» μεταβολές που υφίστανται μεταξύ αυτών και η θέση του σε αργία με μισθό 200 δραχμών το μήνα. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Αθήνα, αριθ. φύλ. 29, 5 Σεπτεμβρίου 1844 και «Έκτακτον παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως», 3 Αυγούστου 1844.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 8/20 Μαΐου 1858.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 15/27 Φεβρουαρίου έως και 21/2 Μαρτίου 1862.

⁶ Για πλήρη περιγραφή των προβιβασμών, διορισμών, μεταθέσεων, εκστρατειών και μαχών στις οποίες μετείχε ο Σωνιέρος, βλ. παράρτημα παρούσας εργασίας με τίτλο: «Ατομικό Στρατιωτικό Μητρώο Σπυρίδωνα Σωνιέρου».

⁷ Τ. Γεροζήσης, ό.π., σ. 127.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος 1832, διαταγή προβιβασμού στον βαθμό του αντισυνταγματάρχη, από τη Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδος, Περαιώρα, 15 Φεβρουαρίου 1832 και Υποφάκελος 1835, δίπλωμα αντισυνταγματάρχη προς τον ταγματάρχη του Γ' Πεζικού Τάγματος της Γραμμής Σπυρίδωνα Σωνιέρο, Αθήνα, 20 Μαΐου 1835, το οποίο φέρει τη μεγάλη Σφραγίδα του Βασιλείου της Ελλάδος.

του «πραγματικού συνταγματάρχη» δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Στρατιωτικός Άγγελος*¹. Με την επαναφορά στο παλαιότερο σύστημα προαγωγών, ο Σωνιέρος έλαβε τον βαθμό του υποστρατήγου αρκετά αργότερα, στις 19 Μαΐου 1854, και του αντιστρατήγου ακόμα αργότερα, στις 12 Δεκεμβρίου 1863, ημέρα του θανάτου του και της αποστρατείας του.

Ο Σωνιέρος στη διάρκεια της καριέρας του τιμήθηκε με το αργυρό αριστείο του Αγώνα (στις 19 Φεβρουαρίου/2 Μαρτίου 1836)², το χρυσό παράσημο του Τάγματος του Σωτήρα (στις 17 Μαρτίου 1844) και το γαλλικό νομισματόσημο της Αγίας Ελένης (τον Δεκέμβριο του 1859)³. Επιπλέον, τιμήθηκε με το αριστείο για τη συμμετοχή του στο κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου, το πιστοποιητικό του οποίου διατηρείται στην ιδιωτική συλλογή Σωνιέρου⁴.

Τα προβλήματα στην καριέρα του

Όπως φάνηκε προηγουμένως, ο Σωνιέρος σταδιακά τέθηκε στο περιθώριο των προαγωγών της στρατιωτικής ιεραρχίας, ζήτημα που θα ταλαιπωρήσει τον Σωνιέρο στην καριέρα του, προκαλώντας του πίκρα και αγανάκτηση. Τα προβλήματα με τους προβιβασμούς του ξεκινούν μετά την αποχώρηση από την αρχηγία του Τακτικού Σώματος του Φαβιέρου, και ειδικότερα με τον ερχομό της βασιλείας. Σε πολλές άλλες περιπτώσεις φαίνεται ότι ήταν αποτέλεσμα αδικιών κατά των τακτικών εν γένει⁵, τροφοδοτούμενων από διάφορες πολιτικές ή στρατιωτικές αποφάσεις. Είναι αλήθεια ότι οι παρεμβάσεις της πολιτικής στον στρατό χρονολογούνται από την ίδρυσή του. Το γεγονός, δε, ότι οι εν ενεργεία αξιωματικοί είχαν το δικαίωμα να πολιτεύονται επέτεινε την πολιτικοποίηση του Ελληνικού Στρατού και την εξάρτησή του από τους πολιτικούς⁶. Άλλοτε πάλι ο Σωνιέρος παρουσιάζει το επιχείρημα ότι νεότεροι

¹ Περιοδικό *Στρατιωτικός Άγγελος*, Αθήνα, τεύχος 1, 18 Ιανουαρίου 1845, σ. 31.

² Το σχετικό πιστοποιητικό είναι το ΓΑΚ, Αριστεία, Φάκελος 4, αριθ. εγγρ. 009.

³ Το πιστοποιητικό που συνόδευε το νομισματόσημο της Αγίας Ελένης, αριθ. 22626, υπογεγραμμένο από τον Δούκα της Πλακεντίας, βρίσκεται στο οικογενειακό αρχείο Φανής Φολερού-Τσερούλη. Για πλήρη περιγραφή των απονομών παρασήμων και νομισματοσήμων που απενεμήθηκαν στον Σωνιέρο, βλ. παράρτημα παρούσας εργασίας με τίτλο: «Μετάλλεια-Αριστεία Σπυρίδωνα Σωνιέρου». Στο συγκεκριμένο παράρτημα αναλύεται και ένα ζήτημα που προέκυψε σχετικά με την απονομή του νομισματοσήμου της Αγίας Ελένης, δεν περιλαμβάνεται όμως η χορήγηση του αριστείου της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, καθώς πρόκειται για αριστείο από πολιτική πράξη.

⁴ Αντίγραφο Πρακτικών Βουλής, Περίοδος Α', Σύνοδος Β', Τόμος Α', 1846, σ. 65 (Συνεδρίαση 11 Ιανουαρίου) σε Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατάλογος Δ', Κυτίο 108, Τακτικός Στρατός (επί Όθωνα και επί Γεωργίου).

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 2/14 Αυγούστου 1831.

⁶ Δ. Σμοκοβίτης, ό.π., σσ. 294-295.

συνάδελφοί του, λόγω πελατειακών σχέσεων¹, είχαν ήδη προβιβασθεί σε ανώτερο βαθμό. Σε μια τέτοια επιστολή που συνέταξε το 1845 και απηύθυνε στον πρωθυπουργό Κωλέττη, ο Σωνιέρος γράφει χαρακτηριστικά ότι «ἀπέρασαν ὑποστράτηγοι ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι εἰς τὰ 1826 ἦτον δοῦλοι καὶ δὲν εἶχαν ἀκόμη τακτικὸν βαθμὸν εἰς κανὲν σῶμα»².

Άλλοτε, τέλος, αποδίδει τη δυσμένεια αυτή σε «συκοφαντίες» εναντίον του. Με τον όρο αυτόν περιγράφει είτε ψευδείς φήμες που διαδίδονταν εναντίον του είτε κατηγορίες είτε την απόδοση ευθυνών για λανθασμένους χειρισμούς στην εργασία του που ενίοτε του αποδόθηκαν. Σε παρόμοιες περιπτώσεις αναφέρεται σε «ἀναφορὲς ἐναντίον τοῦ», προσδιορίζοντας αναφορές συναδέλφων του που περιείχαν παράπονα εναντίον του. Το γεγονός ότι ήταν αυστηρός τιμωρός των απείθαρχων στρατιωτικών, αλλά και καυστικός κριτής, και ενίοτε χλευαστικός σχολιαστής των πράξεων ανώτερων αξιωματούχων του επέδωσε σε έναν βαθμό τη φήμη του παράξενου ατόμου, ενώ ο ίδιος σε πολλούς από τους χειρισμούς των υπευθύνων έβλεπε πολλές φορές αδικίες και αγνωμοσύνη. Για παράδειγμα, το 1831 στη Ναύπακτο αναφερόταν σε ψευτιές και συκοφαντίες εναντίον του από τους συναδέλφους του, Σπηλιωτόπουλο και Φωκά, ενώ το 1830 αναφερόταν σε συκοφαντίες του συνταγματάρχη Ριεττί³. Το 1839 αναφερόταν σε ανάλογη αναφορά εναντίον του από τον λογαχό Φωτάκη, ενώ ο ίδιος ήταν στη Χαλκίδα⁴. Έναν χρόνο πριν, η μετάθεση στη Χαλκίδα ήρθε συνεπεία «ραδιουργιών» του αξιωματικού Ανδριέτη⁵, ενώ το 1840 στο Ναύπλιο οι συνάδελφοί του Ζορμπάς και Παρίσης διατύπωναν παράπονα εναντίον του⁶.

Για να διευθετήσει αυτά τα ζητήματα, αποτεινόταν πολλάκις σε πολιτικά και στρατιωτικά πρόσωπα, ακόμα και στον ίδιο τον βασιλιά Όθωνα, εκφράζοντας παράπονα για καθυστερημένες προαγωγές και απαιτώντας την αποκατάσταση της «αδικίας» και την αύξηση του μισθού του.

Ήδη από τον Ιούλιο του 1832 και εν μέσω ταραχών, ο Σωνιέρος επισκέφθηκε τον τότε αρχηγό του Τακτικού Σώματος, «Διευθυντή Graillard», για να διαμαρτυρηθεί για τον μη προβιβασμό του σύμφωνα με την αρχαιότητα των αξιωματικών. Φυσικά, δεν

¹ Βλ. διατριβή του Δ. Μαλέση, ό.π.

² Ακαδημία Αθηνών, Αρχαική Συλλογή KEINE, Αρχείο Κωλέττη, Αρχείο Ιωάννη Κωλέττη (Τοσίτσα), Φάκελος 091, αριθ. εγγρ. 1807.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828, Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1862, εγγραφή του 1830.

⁴ Στην ίδια συλλογή, Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1862, εγγραφή του 1839 και Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1861, εγγραφή του 1839.

⁵ Στην ίδια συλλογή, Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1861, εγγραφή του 1838.

⁶ Στην ίδια συλλογή, Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1862, εγγραφή του 1840 και Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1861, εγγραφή του 1840.

θα επιτύχει τίποτε, ούτε ύστερα από όχληση του Υπουργού Στρατιωτικών. Απογοητευμένος γράφει τότε στο ημερολόγιό του: «άνταμείβονται οί αντίπαλοι και ὄχι οί καλοί, ὑπομονή», θέλοντας προφανώς να δηλώσει ότι εφόσον ανήκε στην μερίδα του Τακτικού Σώματος που έμεινε πιστό στην κυβέρνηση, θα έπρεπε να είχε τύχει άλλης αντιμετώπισης, σε αντίθεση με αντιπάλους της που πιθανόν να εξελίχθηκαν στον επόμενο βαθμό κανονικά. Τη λέξη «ὑπομονή» τη σημειώνει και σε πολλές άλλες περιστάσεις, ως μια ένδειξη ότι πρέπει να έχει εγκράτεια στα συναισθήματα και καρτερία στις δυστυχίες και περισσότερο ως μια επιταγή προς τον εαυτό του¹. Με την άφιξη των Βαυαρών, ο Σωνιέρος εκφράζει το ίδιο παράπονο γιατί έβλεπε ότι τους αποδίδονταν προαγωγές, ενώ πολλοί λίγοι Έλληνες προάγονταν αντίστοιχα. Η δική του προαγωγή ήρθε, όπως σημειώνει, μετά από οκτώ χρόνια και τρεις μήνες, «ἐπιτέλους», το 1834².

Ακολουθως, τον Ιούνιο του 1835 μετά από την απελευθέρωσή του από την κράτηση για την επανάσταση της Μάνης, ο Σωνιέρος πραγματοποίησε ταξίδι στην Αθήνα, όπου επισκέφθηκε όλα τα σημαίνοντα πολιτικά και στρατιωτικά πρόσωπα (τον φρούραρχο Αθηνών Πίσσα, τον Υπουργό Στρατιωτικών Schmalz, τον αρχικαγκελάριο Armansperg, τον στρατηγό Gordon, τον Πραΐδη, τον στρατηγό Church) με το αίτημα να του δοθεί η διοίκηση ενός τάγματος³. Πράγματι, φαίνεται ότι και εδώ λειτούργησαν οι πελατειακές του σχέσεις, καθώς λίγο καιρό αργότερα ο Σωνιέρος ανέλαβε τη διοίκηση του Β΄ τάγματος Πεζικού από τον Ευστράτιο Πίσσα⁴.

Τον Μάιο του 1843, ενόψει της αναδιοργάνωσης του στρατεύματος και της μείωσής του, ο Σωνιέρος αγωνίστηκε ώστε να μη βρεθεί σε αργία. Για τον λόγο αυτόν έστειλε επιστολή στον πρέσβη της Γαλλίας στην Ελλάδα, Piscatory, αλλά και στον Κριεζή, Υπουργό Ναυτικών, προκειμένου να μεσολαβήσουν, χωρίς όμως αποτέλεσμα⁵. Την ίδια στιγμή –πράγματι– άλλοι νεότεροι συνάδελφοί του προβιβάζονταν σε ανώτερο από εκείνου βαθμό, ανάμεσά τους και ο Καλλέργης που έγινε στρατηγός. «Έμεις οί παλαιοῖ τακτικοῖ ἀξιωματικοῖ κατατρεχώμεθα», σημειώνει την ημέρα των προβιβασμών⁶.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφές 28 Ιουνίου/10 Ιουλίου και 30 Ιουνίου/12 Ιουλίου 1832.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 19/31 Μαΐου 1834.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 25 Ιουνίου/7 Ιουλίου έως και 27 Ιουνίου/9 Ιουλίου, 2/14, 16/28 και 17/29 Ιουλίου 1835.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 7/18 Νοεμβρίου 1836.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 21 Μαΐου/2 Ιουνίου 1843.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 30 Μαΐου/11 Ιουνίου 1843.

Πάραυτα, δεν εγκατέλειψε τον αγώνα και επισκέφθηκε και πάλι την Αθήνα σε μια προσπάθεια να ανατρέψει τη βασιλική απόφαση. Στα υπουργικά συμβούλια που πραγματοποιούνταν υπό την εποπτεία του βασιλιά, ο Σωνιέρος αναγνώριζε πολλούς φίλους και συναγωνιστές του της Επανάστασης. Οι περισσότεροι ήταν νεότεροί του, όπως ο Σπύρος Μήλιος, ο Κανάρης, ο Τζαβέλας, ο Πλαπούτας, ο Αποστόλης Κολοκοτρώνης, άλλοι ήταν σχεδόν συνομήλικοί του, όπως ο Καλλέργης, ο Ζυμβρακάκης, ο Μακρυγιάννης, ο Graillard. Οι επαφές του φτάνουν μέχρι τον στρατηγό Church, τον Μαυροκορδάτο, τον Ιωάννη Φιλήμονα, τον Ανδρέα Λόντο, τον Ιωάννη Δραγούμη και τους πρόξενους της Γαλλίας, του Βελγίου και της Ρωσίας, πολλούς από τους οποίους κινητοποίησε για την ανάκλησή του στην ενεργό υπηρεσία¹. Το αποτέλεσμα ήταν θετικό, καθώς ανακλήθηκε στην υπηρεσία και διορίστηκε πρόεδρος του Αναθεωρητικού Στρατοδικείου.

Προσπαθώντας να εξηγήσει την καθυστέρηση των προαγωγών του, το 1849 όταν διέμενε στην Αθήνα, υπέθετε ότι ο λόγος για τον οποίο δεν προχωρούσε στη στρατιωτική ιεραρχία ήταν το γεγονός ότι δεν ήταν «αυτόχθων», καθώςον ήταν Επτανήσιος και ως εκ τούτου θεωρούσε τον εαυτό του «έτερόχθονα». Η διαπίστωσή του αυτή σημειώθηκε σε μια περίοδο που οι επτανήσιοι πληρεξούσιοι της Βουλής πάλευαν για τη δημιουργία συνοικισμού τους στην Πάτρα, με αρκετές δυσκολίες. Διατύπωσε επομένως την αντίληψη ότι ο αρχηγός του έθνους (βασιλιάς Όθων) ήταν αγνώμων, αλλά το ίδιο και «οί Έλληνες Μωραΐτες», οι οποίοι εμπόδιζαν την εξέλιξη των υπόλοιπων Ελλήνων². «Οί αυτόχθονες μᾶς νομίζουν σκλάβους» γράφει το 1851, εκφράζοντας πικρία³. Είναι αλήθεια ότι, σε μια διαφορετική ερμηνεία από αυτή του Σωνιέρου, εκείνη την εποχή θεωρείτο ως «έτερόχθονες» οι Έλληνες που είχαν μεταναστεύσει στο βασίλειο μόνο μετά το τέλος των εχθροπραξιών και λόγω της συχνά ανώτερης παιδείας τους είχαν καταλάβει έναν δυσανάλογο αριθμό προσοδοφόρων θέσεων (Φαναριώτες, Κωνσταντινουπολίτες). Αυτό προκαλούσε ιδιαίτερα την αντιπάθεια των παλαιμάχων του πολέμου της Ανεξαρτησίας, που αισθάνονταν ότι τους είχαν υπεξαιρέσει την ανταμοιβή των προσπαθειών τους, αφού τα άτομα αυτά έπαιρναν μεγάλους μισθούς, ενώ χήρες και ορφανά των ηρώων του 1821 είχαν καταστήσει να επαιτούν για ψωμί⁴.

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 17/29 Ιουνίου έως και 2/14 Οκτωβρίου 1843.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 12/24 Αυγούστου 1849.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 25 Ιουλίου/6 Αυγούστου 1851.

⁴ R. Clogg, ό.π., σ. 114.

Στην προσπάθειά του για αποκατάσταση της «αδικίας», ο Σωνιέρος είχε ενίοτε και την αμέριστη συμπαράσταση του Τύπου.

Η στάση του Τύπου

Δεδομένου των ανωτέρω δυσχερειών και αντιπαραθέσεων με το καθεστώς, οι υποθέσεις του Σωνιέρου, και ιδίως οι διώξεις εναντίον του, η καθυστέρηση των προβιβασμών του, αλλά και οι οικονομικές συνέπειες που αυτές είχαν στην οικογένειά του απασχόλησαν πολύ συχνά τον Τύπο. Οι αναφορές που συναντάμε αφορούν τα σημαντικότερα ελληνογαλλικά έντυπα της καποδιστριακής περιόδου, αλλά και μεγάλες εφημερίδες των Αθηνών κατά την οθωνική περίοδο. Συνολικά εντοπίζουμε 18 αναφορές σε εννέα έντυπα από το 1834 έως το 1859 που θίγουν τα ανωτέρω ζητήματα και ζητούν την αποκατάσταση της «αδικίας», επικαλούμενες τα θετικά συναισθήματα της κοινής γνώμης απέναντι στο πρόσωπο του αξιωματικού Σωνιέρου. Η παρουσία της αρθρογραφίας αυτής επιβεβαιώνει αφενός ότι ο Σωνιέρος ήταν γνωστό μέλος της κοινωνίας της εποχής, και αφετέρου, ότι η θέση των αξιωματικών στην κοινωνία ήταν σημαντική, καθώς τα ζητήματά τους αφορούσαν τον δημόσιο βίο γι' αυτό και απασχολούσαν τον Τύπο. Τα δημοσιεύματα που αφορούν τον Σωνιέρο αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα.

Έτσι, με αφορμή την καταδίκη του αντισυνταγματάρχη Σωνιέρου για τη συμμετοχή του στην καταστολή της εξέγερσης της Μάνης, η δίγλωσση εφημερίδα *Ο Σωτήρ*, σε άρθρο της στις 15 Νοεμβρίου 1834 ασκεί δριμεία κριτική κατά της εφαρμογής του γαλλικού στρατιωτικού ποινικού κώδικα στον Ελληνικό Στρατό και κατά του τρόπου συγκρότησης και λειτουργίας των στρατιωτικών δικαστηρίων. *Ο Σωτήρ* ήταν δίγλωσση ελληνογαλλική εφημερίδα που άρχισε να κυκλοφορεί το 1834 στο Ναύπλιο, κέντρο της γαλλοφωνίας και του γαλλόφωνου Τύπου¹. Δημοσιογραφικό όργανο του Ι. Κωλέττη και ημεπίσημη κυβερνητική εφημερίδα που εκδιδόταν από τον Νικόλαο Σκούφο, που είχε προσλάβει για τη σύνταξη των γαλλικών κειμένων τον σαινσιμονιστή Jourdan, όπως ήδη αναφέραμε. Η ύλη της εφημερίδας περιλάμβανε δύο βασικές ενότητες, τις εσωτερικές και εξωτερικές ειδήσεις και συμπληρωνόταν από ποικίλες ειδήσεις και κυβερνητικές αποφάσεις². Η απόφαση του δικαστηρίου, η οποία καταδίκασε τον Σωνιέρο σε φυλάκιση ενός έτους

¹ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π.

² Στο ίδιο, σσ. 25-26.

έγινε αφορμή για τη διατύπωση ποικίλων σχολίων από το κοινό και πικρών διαπιστώσεων εκ μέρους των δημοσιογράφων της εφημερίδας, οι οποίοι «όμοφώνως ενόμισαν χρέος τῶν νὰ ὑψώσουν τὴν φωνὴν τοῦς» εναντίον αυτής της απόφασης, μιλώντας εκ μέρους της κοινής γνώμης, στιγματίζοντας την εν λόγω απόφαση «ὡς ἄδικον καὶ παράνομον». Η εφημερίδα μάλιστα αναφέρεται σε δημοσίευμα και έτερης εφημερίδας, της *Εποχής*, η οποία γράφει ότι η κυβέρνηση συμμεριζόμενη το κοινό αίσθημα ήταν διατεθειμένη να προχωρήσει στην κατάλληλη διόρθωση. Και στις δύο εφημερίδες, επομένως, υπογραμμίζεται η απαίτηση του κοινού αισθήματος σε μια προσπάθεια να πεισθούν οι αναγνώστες και οι πολιτικές αρχές για το αληθές της «αδικίας». Εκείνο που είναι σημαντικό είναι ότι ο *Σωτήρ*, με αφετηρία την καταδίκη του Σωνιέρου, εκφράζει την απορία για το παράδοξο ότι ο Ελληνικός Στρατός «ὑπόκειται εἰς ὄλην τὴν αὐστηρότητα ἑνός ξένου κώδικος, τὸν ὁποῖον οὔτε γνωρίζει, οὔτε ἠμπορεῖ ἄκομα νὰ καταλάβῃ», ενώ θεωρεί άτοπο το γεγονός οι νόμοι ενός ξένου έθνους να εφαρμόζονται σε ένα άλλο «ὡσάν ἢ Ἑλλάς καὶ ἢ Γαλλία, οἱ Ἕλληνες στρατιῶται καὶ ὁ Γαλλικὸς στρατὸς νᾶ ἦσαν ἓν καὶ τό αὐτό πρᾶγμα». Η χρήση των γαλλικών νόμων φαίνεται επομένως ότι είχε προκαλέσει έντονα προβλήματα και δυσλειτουργία στο δικαστικό σύστημα. Το χειρότερο, όμως, σύμφωνα με την εφημερίδα, είναι το να κρίνει κανείς κάποιους ανθρώπους, στη συγκεκριμένη περίπτωση τον αξιωματικό «Σουνιέ», με νόμους τους οποίους δεν είναι σε κατάσταση να γνωρίζει και να κατανοεί. Και συνεχίζει με τη διαπίστωση ότι την εποχή εκείνη μόλις και μετά βίας δέκα αξιωματικοί φαίνεται να γνώριζαν εις βάθος τον γαλλικό στρατιωτικό κώδικα, οδηγώντας τους μη ειδήμονες κριτές να εξοκείλουν «εἰς ἄτοπα, δυσάρεστα καὶ ἔλεεινὰ», θέτοντας και μια άλλη παράμετρο που επέτεινε το πρόβλημα, τις ελλειπείς γνώσεις των δικαστικών λειτουργών. Η εφημερίδα προχωρά ακόμα περισσότερο, κατακρίνοντας τον τρόπο σχηματισμού των στρατιωτικών δικαστηρίων με τη συμμετοχή ξένων δικαστικών λειτουργών, γεγονός που ήγειρε γλωσσικά ζητήματα και ουσιαστικά θέματα επικοινωνίας μεταξύ των εναγόμενων μερών κατά την ακροαματική διαδικασία¹. Η επέμβαση των ξένων δυνάμεων και στο πεδίο αυτό ήταν περισσότερο από εμφανής, προκαλώντας τη δυσαρέσκεια της εφημερίδας και προφανώς των Ελλήνων πολιτών που δυσκολεύονταν να διεκπεραιώσουν τις υποθέσεις τους.

Στο ίδιο θέμα της καταδίκης αναφέρεται και η δίγλωσση εφημερίδα *Η Εποχή* με επανειλημμένα δημοσιεύματά της ήδη από τα τέλη του 1834. *Η Εποχή*, δίγλωσση

¹ Ο *Σωτήρ/Le Sauveur*, Ναύπλιο, έτος Α', αριθ. φύλ. 80, 15 Νοεμβρίου 1834, σσ. 332-333.

ελληνογαλλική εφημερίδα του Ναυπλίου που κυκλοφόρησε και αυτή το 1834, εξέφραζε φιλοκαποδιστριακές απόψεις παρότι το φιλορωσικό κόμμα των Ναπαίων είχε στην ουσία διαλυθεί κατά το διάστημα της έκδοσής της¹. Η εφημερίδα στα φύλλα που κυκλοφορεί καθ' όλο τον Νοέμβριο του 1834 κάνει λόγο για τη δίκη του Σωνιέρου και τα αποτελέσματά της² και επικαλείται τα φιλελληνικά συναισθήματα του δικαστή Morandi για τη σωτηρία του Σωνιέρου³. Σε άλλο φύλλο της δημοσιεύει επιστολή του εισηγητή της δίκης Chardon de la Barre προς τον συντάκτη της εφημερίδας⁴. Ο εισηγητής διευκρινίζει ότι επιβλήθηκε φυλάκιση και όχι «ατιμωτική κράτησις» και τονίζει ότι ο ενώ ο Σωνιέρος θα μπορούσε να ασκήσει έφεση, εντούτοις δέχθηκε την απόφαση αδιαμαρτύρητα και δεν προχώρησε σε αγωγή. Αντίστοιχα, ο συντάκτης της *Εποχής* επισημαίνει την ανυπαρξία ακυρωτικού δικαστηρίου στην Ελλάδα και κατακρίνει, όπως και νωρίτερα ο *Σωτήρ*, την πολυεθνική σύνθεση του στρατιωτικού δικαστηρίου. Αργότερα, η εφημερίδα *Εποχή* σε άλλο δημοσίευσμά της εκφράζει ελπίδες για την αποφυλάκιση του Σωνιέρου⁵, ενώ σε άλλο φύλλο της, στις 10 Φεβρουαρίου 1835, σχολιάζει τη δεινή κατάσταση της πολυπληθούς οικογένειας Σωνιέρου και επαινεί το γεγονός ότι «μερικοί άξιωματικοί Έλληνες» και «τινές Φιλέλληνες», θέλοντας να διατηρήσουν την αξιοπρέπεια του συνταγματάρχη τούτου, δώρισαν ένα μέρος του μισθού τους προς ανακούφιση της οικογενείας του⁶.

Η καταδίκη του Σωνιέρου απασχόλησε και τον ειδικό στρατιωτικό Τύπο. Σε εκτενές άρθρο του ο *Στρατιωτικός Έφορος*, ελληνογαλλική στρατιωτική εφημερίδα με συντάκτη τον κουμπάρο του Σωνιέρου, Κωνσταντίνο Αξελό, αναφέρεται και αυτή στην κάκιση οικονομική θέση της οικογένειας και στη «Συνεισφορά υπέρ του Άντισυνταγματάρχου Σωνιέρου»⁷. Σε δημοσίευμα με τίτλο «Χαρακτηριστικά Φρονήματα του Έλληνο», ο συντάκτης αναφερόμενος στον Σωνιέρο απορεί διότι, μολονότι οι λόχοι τους οποίους διοικούσε έλαβαν τα εύσημα από την αντιβασιλεία, ο ίδιος κατηγορήθηκε ως παραβάτης των στρατιωτικών καθηκόντων του και καταδικάστηκε από έκτακτο Στρατιωτικό Δικαστήριο. Επιπλέον, ο στρατιωτικός

¹ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 26.

² *Η Εποχή/L'Époque*, Ναύπλιο, έτος Α', αριθ. φύλ. 12, 4/16 Νοεμβρίου 1834, αριθ. φύλ. 13, 8/20 Νοεμβρίου 1834 και αριθ. φύλ. 14, 11/23 Νοεμβρίου 1834.

³ Στην ίδια εφημερίδα, αριθ. φύλ. 15, 15/27 Νοεμβρίου 1834.

⁴ Στην ίδια εφημερίδα, αριθ. φύλ. 17, 22 Νοεμβρίου/4 Δεκεμβρίου 1834 και αριθ. φύλ. 18, 25 Νοεμβρίου/7 Δεκεμβρίου 1834.

⁵ Στην ίδια εφημερίδα, αριθ. φύλ. 27, 30 Δεκεμβρίου/12 Ιανουαρίου 1835.

⁶ Στην ίδια εφημερίδα, αριθ. φύλ. 37, 10 Φεβρουαρίου 1835.

⁷ Περιοδικό *Στρατιωτικός Έφορος/Éphore Militaire*, Ναύπλιο, τόμος Α', τεύχος 4, 28 Φεβρουαρίου 1835, Εκ τυπογραφίας Κωνσταντίνου Ράλλη, σσ. 191-195.

Τύπος επιδοκιμάζει και επαινεί ιδιαίτερα τον έρανο που πραγματοποίησαν οι στρατιώτες του τάγματος. Παράλληλα, «σπεύδει» να δημοσιεύσει τον κατάλογο των συνδρομητών και το ποσό που χορήγησε ο καθένας. Ανάμεσά τους βρίσκουμε ονόματα συγγενικών προσώπων και φίλων του Σωνιέρου, φιλέλληνες αλλά και ανώνυμους¹. Το γεγονός της δημοσίευσης αναφέρει βεβαίως ο Σωνιέρος στα ημερολόγιά του τον Φεβρουάριο του 1835².

Το 1839 ο Σωνιέρος απασχόλησε και μία από τις πιο σημαντικές και μαχητικές αθηναϊκές εφημερίδες, την εφημερίδα *Αιών*, η οποία κατακρίνει τον τρόπο με τον οποίο ο Σωνιέρος, ως διοικητής του Α΄ Βασιλικού Τάγματος της Γραμμής, αδίκησε στους προβιβασμούς ορισμένους αξιωματικούς, γεγονός που οδήγησε την κυβέρνηση να τον θέσει σε αργία. Σε επιστολή που απευθύνεται στην εφημερίδα, γραμμένη κατ' ομολογία του Σωνιέρου από τον Ιωάννη Πάσπαλη³, η οποία χρονολογείται στις 15 Ιανουαρίου 1839, υποστηρίζεται ότι οι κατηγορίες είναι υποκινούμενες και ανυπόστατες και αναφέρονται τα εξής σημαντικά και συγκινητικά λόγια που φωτίζουν την εικόνα της οικογένειας Σωνιέρου στα μάτια της κοινωνίας της εποχής, επιβεβαιώνοντας τη σημασία του κοινωνικού προφίλ της:

*Εἶναι πάντη περιττὸν νὰ ὀμιλήσω ὑπὲρ τοῦ προσβαλλομένου Ἀξιωματικοῦ, διότι δὲν ὑπάρχει Ἕλληνα τοῦ κοινοῦ ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀγῶνος, ὅστις δὲν γνωρίζει τὸ ἀρχαιότερον τοῦτο λείψανον τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ τὰς δεινοπαθείας καὶ δυστυχίας, τὰς ὁποίας μετ' αὐτοῦ ὑπέφερε, τὰς ἐκδουλεύσεις καὶ καταδρομὰς τοῦ, τὴν πρὸς τὴν εὐταξίαν ἀφοσίωσιν τοῦ, καὶ τὴν ὑποταγὴν τοῦ εἰς τοὺς κατὰ καιρὸν ἀρχηγούς. Ὅσοι δὲ τὸν ἐξέτασαν ἀπαθῶς, δύνανται νὰ ὀμολογήσωσιν, ὅποῖος εἶναι ὁ ζῆλος τοῦ διὰ τὴν πρόοδον, τῆς ὁποίας εἶναι ἐπιτετραμμένος ὑπηρεσίας, ὁποῖα ἢ προσπάθειά τοῦ διὰ τὴν μόρφωσιν καὶ πειθαρχίαν τοῦ διοικουμένου παρ' αὐτοῦ Τάγματος, καὶ ὁποῖα ἢ ἀφοσίωσις τοῦ πρὸς τὸν Υ. τῆς Α.Μ. Θρόνον [...]*⁴.

Το άρθρο, γραμμένο από αυτόν τον υποστηρικτή του Σωνιέρου, συνοψίζει τα βασικά χαρακτηριστικά της ιδιοσυγκρασίας και της δράσης του Σωνιέρου. Το γεγονός ότι ο Σωνιέρος αποτελούσε το γνωστότερο «αρχαιότερο λείψανο» του Τακτικού Στρατού, έχοντας υποφέρει πολλές ταλαιπωρίες, ήταν ένα στοιχείο που τονίζεται από πολλές εφημερίδες κατά καιρούς. Αυτό που εντοπίζει όμως με επιτυχία ο συντάκτης είναι βασικά προτερήματα του χαρακτήρα του Σωνιέρου, τα οποία ο ίδιος αφήνει να διαφανούν μέσα από τα ημερολόγιά του, όπως ο ζήλος του για δράση

¹ Στο ίδιο.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 2/14 και 14/26 Φεβρουαρίου, 3/15 και 4/16 και 8/20 Μαρτίου 1835.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. Ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές 1/13 και 17/29 Αυγούστου 1843.

⁴ *Αιών*, Αθήνα, έτος Α', αριθ. φύλ. 35, 25 Ιανουαρίου 1839.

και πρόοδο την οποία υπηρετεί πιστά, για μόρφωση και πειθαρχία των γύρω του, αλλά και η αφοσίωσή του στην εξουσία, παρά τις διαφωνίες που ενίοτε είχε με τους χειρισμούς της. Ο συντάκτης κλείνει το άρθρο εκφράζοντας απορία επειδή ο Σωνιέρος πρώτη φορά κατηγορείται δημοσίως, θέλοντας προφανώς να δηλώσει ότι το αγαθό του χαρακτήρα του δεν δικαιολογούσε τέτοιες πράξεις. Καταλήγει, δε, στο συμπέρασμα ότι οι κατηγορίες εναντίον του Σωνιέρου πρέπει να αποδοθούν σε πάθος του κατηγορού, χαρακτηρίζοντας τις κατηγορίες ανίσχυρες και ανυπόστατες¹.

Σε άλλο δημοσίευσμά της, η ίδια εφημερίδα, το 1843 δημοσιεύει την πληροφορία ότι ο «ἀρχαῖος Συνταγματάρχης» Σωνιέρος έθεσε σε πλειστηριασμό τα δύο άλογά του, εξέλιξη δυσάρεστη, η οποία προκάλεσε τη συμπάθεια όλων των προσφιλών ανθρώπων του περιβάλλοντός του, οι οποίοι έτρεξαν να τον συνδράμουν. Ο αρθογράφος αγανακτεί για την τύχη των ανθρώπων του Αγώνα, πολλοί από τους οποίους πέθαναν λιμοκτονούντες και επαναλαμβάνει αυτό που είχε γραφτεί πολλές φορές, ότι δηλαδή, οι αγωνιστές μετά το τέλος της Επανάστασης αισθάνθηκαν αδικημένοι και λησμονημένοι, καθόσον, παρόλο που είχαν απελευθερώσει με το αίμα τους την πατρίδα, δεν ανταμείφθηκαν ως έπρεπε αλλά παραγκωνίστηκαν από άλλους φορείς εξουσίας, Έλληνες και μη, που ανήκαν κυρίως στην πολιτική κονίστρα². Δυστυχώς, η οικονομική κατάσταση του Σωνιέρου ήταν τέτοια, ώστε εκτός από τα άλογά του επιχείρησε να πουλήσει και τα κτήματα της συζύγου του στη Λειβαδιά³, χωρίς αποτέλεσμα. Το έτος εκείνο είναι πράγματι αλήθεια ότι βρέθηκε σε ιδιαίτερα δεινή οικονομική θέση.

Την υπεράσπιση του Σωνιέρου αναλαμβάνει και άλλη μια σημαντική αθηναϊκή εφημερίδα, η εφημερίδα *Αθηνά* το 1843. Σε άρθρο με υπογραφή «Ι. Π.», προφανώς του Ιωάννη Πάσπαλη, και τίτλο «ὁ ἀδικούμενος Συνταγματάρχης Κύριος Σενιέρος» ο Σωνιέρος αποκαλείται εκ νέου «λείψανον τοῦ Πολέμου» και ο «τῶν ὄλων ἀρχαιότερος ἀξιωματικὸς τοῦ Ἑλλ. τακτικοῦ». Αφορμή του άρθρου αποτέλεσε η απόφαση της κυβέρνησης να θέσει σε αργία τον Σωνιέρο λόγω οικονομικών μέτρων. Χαρακτηρίζει μάλιστα την εξέλιξη αυτή ως τη «χειροτέρα καὶ τρομερωτέρα ἀδικία». Ο συντάκτης του άρθρου, σε πείσμα άλλων αρθογράφων που προσφωνούσαν τον Σωνιέρο φιλέλληνα, τονίζει την ελληνικότητά του και το γεγονός ότι ήταν προσφιλῆς στην κοινωνία λέγοντας: «ὁ Ἕλλην οὔτος [...] εἶναι προσφιλῆς εἰς ὅλους τοὺς

¹ Στην ίδια εφημερίδα.

² *Αἰών*, Αθήνα, έτος Ε΄, αριθ. φύλ. 463, 18 Αυγούστου 1843.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές 9/21 Ιουλίου και 23 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου 1843.

όμοιοι τοῦ καὶ τὸ ἔθνος ὀφείλει καὶ πολὺ εἰς ἓνα τοιοῦτον ἄξιον ἄνδρα». Για μια ακόμη φορά εκφράζει τη δυσαρέσκεια του κοινού για την αδικία που διαπράχθηκε κατά της πολυάριθμης οικογένειας, καθώς επρόκειτο για έναν «νουνεχῆ καὶ ἀξιώτατον [...] Ἕλληνα». Ο συντάκτης γίνεται ακόμα πιο συγκεκριμένος λέγοντας ὅτι ὄχι μόνο δεν ἔπρεπε να τεθεῖ ο Σωνιέρος σε αργία, ἀλλὰ ἀντιθέτως ἔπρεπε να διορισθεῖ φρούραρχος του Ναυπλίου. Οι διαπιστώσεις αυτές, δεδομένου του γεγονότος ὅτι ο Σωνιέρος ἦταν ἀπὸ τους ἀρχαιότερους εναπομείναντες αξιωματικούς του Αγώνα, ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ἔτυχε ιδιαίτερα ἀδίκης μεταχείρισης ἀπὸ το βαυαρικὸ καθεστῶς. Τη δική του ἐρμηνεία για τον λόγο αὐτῆς τῆς ἀδικίας δίνει ἐν τέλει ο ἀρθρογράφος, ἀποδίδοντάς την στο γεγονός ὅτι «δὲν κατεδέχθη ὁ Ἑλληνικὸς χαρακτήρ τοῦ νά γείνη κόλαξ τῶν δουλαρίων καὶ τοῦ Ξενισμοῦ»¹.

Διαφαίνεται ἔντονα, ἐπομένως, στο ἄρθρο ἡ τάση που εἶχε ἀρχίσει ἤδη να σχηματίζεται στους κόλπους τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας κατὰ τῆς ξυνοκρατίας καὶ του βαυαρικοῦ καθεστώτος, ἀλλὰ καὶ ο διαχωρισμὸς ἀνάμεσα σε κόλακες του καθεστώτος καὶ σε ἀντιφρονούντες. Εἶναι ἐμφανές ὅτι ο «Ι. Π.» ἦταν πρόσωπο που γνώριζε καλά τὴν πορεία του Σωνιέρου καὶ ἐκτιμούσε τὴ βαθιά ἐλληνικὴ καὶ πατριωτικὴ ἰδιοσυγκρασία του, τους «ἀπ' ἀρχῆς» ἀγώνες του για τὴ συγκρότηση καὶ τὴν πειθαρχημένη διαγωγή του Τακτικοῦ Στρατοῦ καὶ τὸ ιδιαίτερο χαρακτηριστικὸ του, τὴν υπομονὴ τὴν «ὅποια καὶ ἄλλοτε εἶχε κατατρεχόμενος»².

Ο Πάσπαλης ἐπανερχεται με ἄλλο δημοσίευμα, στις 11 Οκτωβρίου 1843, μέσω του οποῖου γνωστοποιεῖ τὴν ἐφημερίδα *Ο Ζέφυρος* τον διορισμὸ του «Σωνιέρου» ὡς προέδρου του Αναθεωρητικοῦ Στρατοδικείου. Καὶ ἐδῶ μνημονεύεται ἡ ἀδικία που υπέστη ἀπὸ το βαυαρικὸ καθεστῶς καὶ ἐμμέσως ζητεῖται ἡ ἀπονομὴ στον Σωνιέρο του παρασήμου του Σταυροῦ του Σωτήρα, τὸ οποῖο δεν εἶχε ἀκόμη λάβει, παρά τὴ μακρόχρονη στρατιωτικὴ δράση του³.

Σε ἄλλο δημοσίευμα τῆς ἐφημερίδας *Ανεξάρτητος* στις 30 Ἀπριλίου 1844, εκφράζεται δυσφορία ἐπειδὴ ὁ ἀξιότιμος συνταγματάρχης «Π. Σενέρος»⁴ δεν προβιβάσθηκε στον βαθμὸ του υποστρατήγου καὶ γίνεται ἀναφορά στο κοινωνικὸ σύνολο που «μέ λύπην τοῦ θεωρεῖ τὴν ἀδικίαν αὐτὴν ἥτις ἔλαβε χώραν εἰς τό

¹ Ο Σωνιέρος θα τιμηθεῖ με τον Χρυσὸ Σταυρὸ των Ἰποτών του Σωτήρα τον Ἀπρίλιο του 1844. Βλ. *Εφημερίς τῆς Κυβερνήσεως του Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα, ἀριθ. φύλ. 13, 27 Ἀπριλίου 1844.

² *Ἀθηνά*, Ἀθήνα, ἔτος ΙΒ', ἀριθ. φύλ. 1042, 14 Ἀυγούστου 1843, σ. 8007.

³ *Ο Ζέφυρος*, Ἀθήνα, ἔτος Γ', ἀριθ. φύλ. 155, 11 Οκτωβρίου 1843.

⁴ Παρατηροῦμε τον λαθεμένο τρόπο γραφῆς του ονόματος του Σωνιέρου που οφείλεται σε λάθος τῆς ἐφημερίδας. Πρόκειται ὁμως ἀδιαμφισβήτητα για τον Σωνιέρο διότι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δεν υπήρχε ἄλλος συνταγματάρχης που να ἐπρόκειτο να προβιβασθεῖ σε υποστράτηγο με τὸ ὄνομα «Σενέρος».

πρόσωπο τοῦ ἀρχαιοτάτου καί συνετοῦ τούτου ἀξιωματικοῦ» επιβεβαιώνοντας τα προλεχθέντα. Η σύντομη αυτή αναφορά κλείνει με την ευχή του συντάκτη η κυβέρνηση να διορθώσει σύντομα την αδικία¹. Πράγματι, παρά τον αγώνα του, ο Σωνιέρος λαμβάνει τον βαθμό του υποστρατήγου το 1861, ενώ κατώτεροι συνάδελφοί του τον είχαν ξεπεράσει στην ιεραρχία ήδη από το 1844². Το ίδιο έτος και η εφημερίδα *Η Ελπίς*, εφημερίδα με πολύ ισχυρή παρουσία στην Αθήνα, σε πολύ καυστικό ύφος γράφει σχετικά με τις αδικίες που γίνονταν στους προβιβασμούς των αξιωματικών του στρατού και ειδικότερα του Σωνιέρου ανάμεσα στα άλλα τα εξής:

Ἐντούτοις προβιβασμοὶ γίνονται ἀκαταπαύστως, μετ' ὀλίγον ἐλπίζομεν νὰ ἴδωμεν στρατηγοὺς καὶ τὰ βρέφη, τὰ ὁποῖα ἐθήλαζον κατὰ τὸν αγώνα. Μόνος ὁ ἀγαθὸς Σωνιέρος δὲν λαμβάνει οὔτε κἂν τὸν μισθὸν ὅστις κατὰ τὸν νόμον ἀνήκει εἰς τὴν θέσιν τὴν ὁποῖαν κατέχει ὡς πρόεδρος τοῦ Στρατιωτικοῦ δικαστηρίου³.

Ενδεχομένως και δεδομένου ότι επαναλαμβάνουν παρόμοιες απόψεις, πολλά από τα ανωτέρω δημοσιεύματα να συντάσσονταν έπειτα από παραγγελία του ίδιου του Σωνιέρου σε εφημερίδες, όπου είχε γνωριμίες (ο συντάκτης της *Αθηνάς* Αντωνιάδης υπήρξε συμπολεμιστής του Σωνιέρου στην πολιορκία της Κορίνθου το 1822 και ο Λεβίδης της *Ελπίδος* υπήρξε για ένα διάστημα εκμισθωτής της οικίας του). Ο Σωνιέρος έβρισκε έτσι έναν τρόπο για να εκφράσει δημόσια τα παράπονά του, με την ελπίδα ίσως ότι θα ευαισθητοποιούσε τους διάφορους αξιωματούχους προς αποκατάσταση των αδικιών. Μια τέτοια μαρτυρία έχουμε τον Ιούνιο του 1843 όταν απέστειλε επιστολή στον ξάδελφό του, Δημήτριο Πομόνη, στη Ζάκυνθο προκειμένου να καταχωρίσει άρθρο «στήν έφημερίδα τῆς Μελίτης» για το γεγονός ότι δεν του είχε απονεμηθεί ως έπρεπε το παράσημο του Σωτήρα⁴.

Κατά περίεργη σύμπτωση, από άρθρο της εφημερίδας *Ηλιος*, το οποίο γράφεται 24 χρόνια μετά και συμπληρώνει τις πληροφορίες του *Στρατιωτικού Έφορου* του 1835 που αφορούν τον Σωνιέρο και τον Σκαρβέλη, μαθαίνουμε ότι «πρῶτοι οἱ καταταχθέντες εἰς τὸ τακτικὸν ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντου Ἕλληνες ὑπῆρξαν δύο, ὁ Χίος Σκαρβέλης καὶ ὁ Ζακύνθιος Σωνιέρος». Το άρθρο, που τιτλοφορεῖται «Περὶ τινῶν Ἀγωνιστῶν», σχολιάζει τη δεινή οικονομική κατάσταση των αξιωματικών του Αγώνα, μεταξύ αυτών και του «γενναίου» στρατηγού Σωνιέρου, την

¹ *Ανεξάρτητος*, Αθήνα, έτος Β', αριθ. φύλ. 84, 30 Απριλίου 1844.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές από 22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου 1844 έως και 11/23 Αυγούστου 1844.

³ *Η Ελπίς*, Αθήνα, έτος Β' Συντάγματος, αριθ. φύλ. 191, 4 Δεκεμβρίου 1844, σ. 760.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 20 Ιουνίου/2 Ιουλίου 1843.

οικογένεια του οποίου συντηρούσε πλέον ο γαμπρός του, δικηγόρος Δημήτρης Μητσάκης. Ο συντάκτης, κλείνοντας απευθύνεται στον Υπουργό Στρατιωτικών, Δημήτριο Βότσαρη (Μπότσαρη), καλώντας τον να διορθώσει το λάθος του¹.

Την επανόρθωση της ανωτέρω αδικίας φαίνεται ότι είχε πράγματι υποσχεθεί ο υπουργός στον Σωνιέρο, όπως μαθαίνουμε από άλλο άρθρο που συντάσσεται για το ίδιο θέμα και δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Αθηνά*, δύο μήνες νωρίτερα. Η εφημερίδα, αφού ανατρέξει στις κραυγαλέες αδικίες που υπέστη ο Σωνιέρος από τον προηγούμενο Υπουργό Στρατιωτικών, Βαυαρό Smolentz, καταφέρεται εναντίον των «ξένων», οι οποίοι εκμεταλλεύονταν τον ιδρώτα του «πτωχού Έλληνικού λαού» και τις μεγάλες θυσίες των αγωνιστών, και καταπατούσαν τα «κεκτημένα δικαιώματα» των αγωνιστών, τάσσοντας τον εαυτό της στο στρατόπεδο των εντύπων εκείνων που κατέκριναν τη βουαρική απολυταρχική εξουσία. Χαρακτηρίζει τον Σωνιέρο ως έχοντα «άποδεδειγμένη τιμιότητα», αλλά κυρίως ως «τὸ λείψανον αὐτὸ τοῦ κατὰ τὸ 1821 συστηθέντος παρὰ τοῦ ἀειμνήστου Ὑψηλάντου καὶ Μπαλέστρα ἐν Καλάμαις κατὰ πρῶτον τακτικοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ»², στοιχείο που σε συνδυασμό με το ανωτέρω δημοσίευμα της εφημερίδας *Ἡλιος* που αναφέρεται στον Σωνιέρο και στον Σκαρβέλη ως τέτοια «λείψανα», αποδεικνύει ότι ο Σωνιέρος το 1859 ήταν στην ουσία ο αρχαιότερος αξιωματικός του Αγώνα εν ζωή, καθώς ο Σκαρβέλης είχε αποβιώσει τον Νοέμβριο του 1858³. Παρά την ανωτέρω εργώδη προσπάθεια, όλα τα ανωτέρω δημοσιεύματα φαίνεται ότι επέφεραν εντούτοις λίγα θετικά αποτελέσματα, καθώς η καριέρα του Σωνιέρου μέχρι το τέλος της δεν σημείωσε αξιόλογες μεταβολές.

Προτάσεις στον Σωνιέρο για ανώτατα αξιώματα

Η περιφρόνηση που βίωνε από τη βασιλική εξουσία δεν εμπόδισε τον Σωνιέρο από το να ευελπιστεί στην ανάληψη σημαντικού αξιώματος ως αναγνώριση και επισφράγιση της καριέρας του, καθώς θεωρούσε τον εαυτό του μορφωμένο. Η επιθυμία του αυτή ήταν περισσότερο ευσεβής του πόθος παρά επαγγελματική επιδίωξη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν την επεδίωξε. Αρχικά, το 1846 ο Σωνιέρος συναναστρεφόταν τον «ίππότη Γεράλδ» (Gérard), πρώην αρχηγό του ελληνικού Τακτικού Στρατού και

¹ *Ἡλιος*, Αθήνα, έτος Ε΄, αριθ. φύλ. 227, 29 Αυγούστου 1859.

² *Αθηνά*, Αθήνα, έτος ΚΗ΄, αριθ. φύλ. 2779, 30 Ιουνίου 1859, σ. 3.

³ Αναγγελία του θανάτου του, *Ἡλιος*, Αθήνα, έτος Δ΄, αριθ. φύλ. 189, 15 Νοεμβρίου 1858. Η εφημερίδα τον χαρακτηρίζει ως έναν «τῶν ἐνεργότερων ἀρχηγῶν τῆς ἀθανάτου μεταπολιτευσεως τοῦ 1843», επιβεβαιώνοντας την επαναστατική δράση του.

υπασπιστή στη Γαλλία του στρατηγού Donzelot, ζητώντας του να μεσολαβήσει «στὸν ὑπασπιστῆ τοῦ διαδόχου τῆς Γαλλίας», ὥστε να προβιβασθεῖ και να τεθεῖ στο Παλάτι ὡς ὑπασπιστῆς του Ὄθωνα¹. Το ὄνειρό του αὐτό θα χαθεῖ σύντομα και ὅταν τον Μάιο του 1847 ἔγινε ὑπασπιστῆς του βασιλιά ο Νικόλας Τζαβέλας μαζί με ἄλλους οκτὼ αξιωματικούς γράφει στο ημερολόγιό του γεμάτος απογοήτευση: «ὑπασπιστῆς ἐγὼ ποτὲ δὲν θὰ γίνω διότι εἶμαι τίμιος, ἤξεύρω και γράμματα»². Η ἴδια σκέψη του πέρασε ἀπὸ το μυαλό και με τον νέο μονάρχη το 1863, ἀλλὰ την ἀπέκλεισε λόγω του «αυτοχθονισμού και του ετεροχθονισμού»³, δηλαδή λόγω της ἀντίληψης που εἶχε ὅτι η διοίκηση τον θεωροῦσε ξένο.

Νωρίτερα, εὐελπιστοῦσε να γίνει Ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν. Παρόλο που δεν πίστευε οὔτε στο ελάχιστο ὅτι το πολιτικὸ σύστημα θα ἔκανε ποτέ πραγματικότητα κάτι τέτοιο, η σκέψη αὐτή δεν ἔπαυε ποτέ να ἀποτελεῖ μια κρυφὴ προσωπικὴ του ἐπιθυμία. Ἐτσι, σε ἐγγραφές στο ημερολόγιό του το 1855 γράφει: «ἐάν εἶχαι νοῦν ὁ Καλλέργης ἤθελε νὰ εἶναι Πρωθυπουργός, ἐγὼ ὑπουρ[γός] τοῦ Πολέμου [...]». Φαίνεται ὅμως ὅτι την ἰδέα αὐτὴ ἐνστερνίζονταν και ἄλλα άτομα του περιβάλλοντός του, ὅπως ο Κωνσταντῖνος Αξελός, ο οποίος τον Αύγουστο της ἴδιας χρονιάς τον ἐπισκέφθηκε και του ζήτησε ὅταν θα γίνει ὑπουργός να τον βοηθήσει χρηματικῶς, καθὼς και ο φιλέλληνας Morandi, ο οποίος ἦταν ἐκεῖνος που του μετέφερε τὴ φήμη ὅτι θα τον κάνουν Ὑπουργὸ Στρατιωτικῶν. Ο Σωνιέρος, ἔχοντας συναίσθηση του γεγονότος ὅτι εἶχε ἀρκετοὺς ἀντιπάλους στο πολιτικὸ σύστημα, λόγω της ἰδιαίτερης ἰδιοσυγκρασίας του και της ἐναντίωσής του στο βασιλικὸ και πολιτικὸ σύστημα, γράφει στο ημερολόγιό του ματαιώνοντας κάθε προσδοκία: «Ἄν εἴμουν φαντασμένος, ἤθελαν νὰ μὲ τρελάνουν μὲ τὴν ἰδέα ὅπου μὲ βάλλουν ὅτι θὰ γίνω ὑπουργός»⁴.

Τέλος, το 1862 με την ἐξῶση του Ὄθωνα ἀπὸ την Ελλάδα και μέσα στη δίνη των ἀναδιορισμῶν διάφορων προσώπων σε κρατικές θέσεις, ο Σωνιέρος ἀξιῶνει ἀπὸ τον Ὑπουργὸ Στρατιωτικῶν να διορισθεῖ διοικητῆς στη Σχολὴ Εὐελπίδων. Πρόκειται για μια θέση την οποία ἐπιθυμοῦσε ἐντονα, καθὼς συνδύαζε τὴ μακρόχρονη στρατιωτικὴ του πείρα και τὴν ἰσχυρὴ ἀγάπη του για τὴ μόρφωση. Τελικὰ, διορίστηκε

¹ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, ἐγγραφές ἀπὸ 18/30 Σεπτεμβρίου ἕως και 21 Σεπτεμβρίου/3 Οκτωβρίου 1846.

² ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, ἐγγραφή 30 Μαΐου/11 Ἰουνίου 1847.

³ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ', κστ) Χειρ. ημερ. 1863, ἐγγραφή 29 Ἰουλίου/10 Αὐγούστου 1863.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, ἐγγραφές 11/23 Ἰουνίου, 19 Αὐγούστου /31 Σεπτεμβρίου και 29 Αὐγούστου/10 Σεπτεμβρίου 1855.

νομοεπιθεωρητής Λακωνίας και απομακρύνθηκε από την Αθήνα¹. Όμως, λίγο καιρό πριν πεθάνει, και συγκεκριμένα τον Σεπτέμβριο του 1863, έρχεται στην Αθήνα προκήρυξη του νησιού της Κέρκυρας, με την οποία του προτείνεται να υπηρετήσει εκεί ως «άρχηγός τῆς Ἐθνοφυλακῆς». Η πρόταση αυτή, την οποία ο Σωνιέρος αρνήθηκε για οικογενειακούς λόγους, τον συγκινεί και τον ικανοποιεί ιδιαίτερα. Επιπλέον, έκανε εντύπωση σε όλα τα φιλικά του πρόσωπα, τα οποία συγκινήθηκαν βαθιά και τον επαίνεσαν, αναγνωρίζοντας την προσφορά του στην πατρίδα, προς μεγάλη του ευχαρίστηση².

Αποστρατεία και θάνατος του Σωνιέρου

Τον Αύγουστο του 1861 σε μια προσπάθεια αποφόρτισης του στρατεύματος από τα παλαιά στελέχη, εκδόθηκε διάταγμα σύμφωνα με το οποίο «οί αποδεδειγμένως κατά τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα ὑπηρετήσαντες, ἐν ἐνεργείᾳ, διαθεσιμότητι καὶ ἀργία ἀξιωματικοὶ καὶ ὑπαξιωματικοὶ τοῦ μονίμου στρατοῦ», οι οποίοι είχαν αποκτήσει το δικαίωμα της αποστρατείας σύμφωνα με τον από 19 Αυγούστου 1852 νόμο περί συντάξεων του Στρατού Ξηράς και οι οποίοι είχαν συμπληρώσει δύο έτη υπηρεσίας στον τελευταίο βαθμό τους, μπορούσαν με αίτησή τους να τεθούν σε αποστρατεία, προβιβαζόμενοι στον αμέσως ανώτερο βαθμό και λαμβάνοντας τη σύνταξη του βαθμού τους³. Ο Σωνιέρος, καθώς και άλλοι συνάδελφοί του παλαιοί αξιωματικοί, υπέβαλαν αίτηση αποστρατείας. Η απόφαση για τον προβιβασμό του στον αμέσως ανώτερο βαθμό, τον βαθμό του υποστρατήγου, και τη θέση του σε αποστρατεία υπογράφηκε κυριολεκτικά την ημέρα του θανάτου του και ημέρα της ονομαστικής του εορτής (12 Δεκεμβρίου 1863). Η απόφαση όριζε ότι ο υποστράτηγος Σωνιέρος ετίθετο σε αποστρατεία από 1η Ιανουαρίου 1864), με μηνιαία σύνταξη 425 δραχμές⁴. Δεν γνωρίζουμε τα αίτια του θανάτου του. Η ζωή του ωστόσο έκλεισε με μια τραγική σύμπτωση που έφερε μαζί αποστρατεία και θάνατο⁵.

Η είδηση του θανάτου του Σωνιέρου δημοσιεύθηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, στις εφημερίδες της εποχής, λαμβάνοντας διαφορετική έκταση σε κάθε έντυπο, ανάλογα

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κε) Χειρ. ημερ. 1862, εγγραφές 19/31 Οκτωβρίου, 28 Νοεμβρίου/7 Δεκεμβρίου για τη Σχολή και 22 Οκτωβρίου/3 Νοεμβρίου 1862.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφές 15/27 και 17/29 Σεπτεμβρίου 1863.

³ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του βασιλείου της Ελλάδος*, Αθήνα, αριθ. φύλ. 38, 12 Αυγούστου 1861, Νόμος ΧΞ'4 Αυγούστου 1861.

⁴ Στην ίδια εφημερίδα, αριθ. φύλ. 44, 28 Δεκεμβρίου 1863.

⁵ *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος ΣΤ', Αθήνα, Υπουργείο Στρατιωτικών, Ιούνιος 1927, σ. 220.

και με τη σχέση που διατηρούσε ο Σωνιέρος με αυτά. Ορισμένες, όπως η εφημερίδα *Ευνομία*, αφιέρωσαν μιάμιση σειρά στη στήλη τους αναφέροντας ότι «ἀπεβίωσεν ὁ ἀρχαῖος φιλέλλην στρατηγὸς Κ. Σωνιέρος, καὶ ἐτάφη ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ τοῦ»¹, κάνοντας φανερό ότι και κατά τη στιγμή του θανάτου του ο Σωνιέρος θεωρείτο ακόμα από πολλούς φιλέλληνας και όχι Έλληνας, ενώ είναι σημαντικό ότι η ταφή του έπρεπε να είναι ανάλογη του βαθμού του. Το ίδιο στοιχείο επιβεβαιώνει και η εφημερίδα *Εθνοφύλαξ*, η οποία σημειώνει επιπλέον ότι «τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ κ. Σωνιέρου συνώδευσαν οἱ συναγωνισταὶ καὶ οἱ ἀπειράριθμοι φίλοι τοῦ, καίπερ καταπτώσης ῥαγδαίας βροχῆς, ἐν δὲ τῷ ἱερῷ ναῷ τῆς μητροπόλεως ἐξεφώνησε συγκινητικώτατον λόγον ὁ κ. Οδ. Ἰάλεμος»². Ο Οδυσσεύς Ιάλεμος ήταν φίλος του Σωνιέρου, γνωστός για τα φιλελεύθερα πολιτικά του φρονήματα, καθώς είχε λάβει μέρος στην επανάσταση στην Κύθνο. Εκτενέστατος είναι αντ' αυτού ο επιτάφιος λόγος που εκφώνησε ο λοχαγός του Πεζικού Εμμανουήλ Γεωργίου σε μνημόσυνο του Σωνιέρου μετά την ταφή του. Ο συγκεκριμένος λόγος δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Αθηνά* –εφημερίδα που είχε ασχοληθεί με τον Σωνιέρο και σε παλαιότερες περιστάσεις– στις 6 Φεβρουαρίου 1864³ και αναλύθηκε στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου. Αξιοπρόσεκτη βιογραφία-νεκρολογία του δημοσίευσε επίσης και η εφημερίδα της Λαμίας *Φάρος της Ὀθρυος*, την 21 Δεκεμβρίου 1863, το φύλλο της οποίας ο Ι. Βλαχογιάννης κράτησε στη συλλογή του για τα βιογραφικά κείμενα του Σωνιέρου. Και αυτή η εφημερίδα αναφέρεται στους καθυστερημένους προβιβασμούς του Σωνιέρου και στις διώξεις που υπέστη από τη βαυαροκρατία⁴.

Μετά από τον θάνατο του Σωνιέρου, η σύζυγός του Μαρία έλαβε πενιχρή σύνταξη, 141,66 δραχμές⁵, σχεδόν το ένα τρίτο του ποσού το οποίο θα λάμβανε ο Σωνιέρος αν συνέχιζε τη ζωή του ως απόστρατος, και η οποία δεν επαρκούσε για να καλύπτει τις ανάγκες της πολυμελούς οικογένειάς του. Ο Σωνιέρος μετά τον θάνατό του έλαβε τιμητικά τον επόμενο βαθμό, του αντιστρατήγου⁶.

¹ *Ευνομία*, Αθήνα, έτος Β', αριθ. φύλ. 122, 17 Δεκεμβρίου 1863.

² *Εθνοφύλαξ*, Αθήνα, έτος Β', αριθ. φύλ. 404, 13 Δεκεμβρίου 1863.

³ *Αθηνά*, Αθήνα, έτος ΛΓ', αριθ. φύλ. 3214, 6 Φεβρουαρίου 1864, σ. 4. Τη σπουδαιότητα του συγκεκριμένου δημοσιεύματος είχε επισημάνει ο Γιάννης Βλαχογιάννης στις αναφορές του για τον Σωνιέρο: Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, αριθ. 14β, *Τα Περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους Τόμος Τέταρτος (Τμήμα Β')*, *Μέρος Τέταρτον Τα Ιστορικά έγγραφα του Αγώνος του 1821 εις περιλήψεις και περικοπές, Κατάλογος πέμπτος*, Αθήνα, 1975, σ. 873, που αναφέρεται στη Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατηγορία Ε', Κυτίο 8 (1), ό.π.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», *Φάρος της Ὀθρυος*, Λαμία, έτος Η', αριθ. φύλ. 391, 21 Δεκεμβρίου 1863, σσ. 2-3.

⁵ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του βασιλείου της Ελλάδος*, Αθήνα, αριθ. φύλ. 9, 24 Φεβρουαρίου 1864.

⁶ Στην ίδια εφημερίδα, αριθ. φύλ. 34, 25 Αυγούστου 1852.

Οι εργασιακές του ασχολίες κατά την καποδιστριακή περίοδο

Έχοντας ολοκληρώσει τη στρατιωτική του δράση, θα ασχοληθούμε τώρα με τις συνθήκες ή τις καθημερινές επαγγελματικές του δραστηριότητες. Πράγματι, σε όλο το εύρος της καποδιστριακής περιόδου, το μεγαλύτερο μέρος των εγγραφών στα ημερολόγια του Σωνιέρου καλύπτεται από θέματα που σχετίζονται με στρατιωτικά καθήκοντα και υποθέσεις και λιγότερο από πολιτικά γεγονότα, σε αντίθεση με τις μετέπειτα εγγραφές της παραγμένης οθωνικής περιόδου. Μέσα από αυτήν την πηγή σκιαγραφούμε τον εργασιακό του βίο. Μαθαίνουμε με λεπτομέρειες για το πώς δαπανούσε τον χρόνο του στην υπηρεσία του και με ποιες εργασίες καταπιανόταν, σε όλο το διάστημα σχεδόν της ζωής του.

Πρώτη εργασία της ημέρας του ήταν αναμφίβολα η πρωινή αναφορά κατά τη διάρκεια της οποίας ο Σωνιέρος μιλούσε στους αξιωματικούς για διάφορα θέματα στρατιωτικού ενδιαφέροντος: οι ευρωπαϊκοί κανονισμοί¹, οι Ευέλπιδες και οι Απόμαχοι², τα «βιβλιαράκια» (μητρώα), οι γκέτες («σκάλτσες γαλλικές»)³ κτλ. Συχνά έρχονταν και ιερείς, οι οποίοι πραγματοποιούσαν ομιλίες στο στράτευμα⁴. Την πρωινή αναφορά, αν και ήταν καθημερινή υποχρέωση, ο Σωνιέρος δεν την αναφέρει πάντοτε στα ημερολόγια του⁵. Ιδιαίτερα, μετά το 1830 μνημονεύεται μόνο όταν σχετίζεται με θέματα που άπτονται του στρατεύματος, όπως για παράδειγμα η εξήγηση της χρήσης των πυρομαχικών⁶ ή όταν σχετίζεται με επίκαιρα γεγονότα, λ.χ. οι επαναστάσεις στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη την εποχή εκείνη⁷. Διαφορετικά, προσπερνιέται βιαστικά με την ένδειξη «όμοιως»⁸ ή «τίποτα νέο»⁹. Αντιθέτως, ο Σωνιέρος αναφέρεται συχνά στις «διαταγές τῆς ἡμέρας» που εκδίδονταν από τη διοίκηση (π.χ. τον Γάλλο αρχηγό του στρατού Gérard) και περιείχαν οδηγίες προς τους στρατευομένους. Μια από αυτές, που εκδίδεται στις 10/22 Νοεμβρίου 1830 περιέχει μάλιστα επικρίσεις για έκτροπα Γάλλων αξιωματικών¹⁰.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 1/13 Ιανουαρίου 1829.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 26 Ιανουαρίου/7 Φεβρουαρίου 1829.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 21 Φεβρουαρίου/5 Μαρτίου 1829.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 7/18 Μαρτίου 1829.

⁵ Βλ. για παράδειγμα, στο ίδιο ημερ., εγγραφές 13/25 και 17/29 Ιανουαρίου 1829.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφές 12/24 και 15/27 Σεπτεμβρίου 1830.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 6/18 Μαρτίου 1831.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 22/4, 23/5 Σεπτεμβρίου και 27 Σεπτεμβρίου/9 Οκτωβρίου 1830.

⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 14/26 και 15/27 Μαρτίου και 1/13 Απριλίου 1831.

¹⁰ Βλ. για παράδειγμα, στο ίδιο ημερ., εγγραφές 17/29 Σεπτεμβρίου, 1/13, 6/18 και 10/22 Νοεμβρίου 1830.

Μια άκρως βασική δραστηριότητα με την οποία καταπιανόταν ο Σωνιέρος ήταν η στρατιωτική εκπαίδευση ή αλλιώς το «γυμνάσιον». Ήδη από το 1828 αναφέρεται σε «μαθήματα τοῦ σχολείου τοῦ οὐλαμοῦ»¹, σε «γυμνάσιον» «ὄπλασκίας» και των «ζυγῶν τοῦ πυρός τοῦ οὐλαμοῦ»², «τοῦ δὺζυγου πυρός»³, σε ασκήσεις αλλαγῆς βήματος και βήματος λοξοῦ δεξιά και αριστερά⁴ κτλ. Οι ασκήσεις αυτές πραγματοποιούνταν με βάση συγκεκριμένο στρατιωτικό κανονισμό που αφορούσε την εκπαίδευση των ουλαμών και των ταγμάτων, καθώς ο Σωνιέρος κάνει σαφή αναφορά στα άρθρα του κανονισμού⁵. Εκτός από τις στρατιωτικές ασκήσεις, ο ίδιος προσωπικά δίδασκε στους αξιωματικούς και θεωρία («θεωρία διάβασης στενοῦ εἰς ὑποχώρησιν – φάλαγξ συμπλοκῆς»⁶, «θεωρία βάδισμα εἰς παράταξιν, γυμνάσιον τετραγώνου, προτείνετε λόγῃ»⁷). Μονάχα όταν αρρώσταινε παραχωρούσε τη θέση του σε κάποιον ἄλλον αξιωματικό για να διδάξει. Δεδομένου ὅτι περιέγραφε τη θεωρία πολλές φορές στα γαλλικά⁸, φαίνεται ὅτι προερχόταν ἀπὸ βιβλία στη γαλλική γλώσσα. Πράγματι, σε ἄλλη εγγραφή εξομολογείται ὅτι «γαλλική θεωρία εἶχαμε ἐν χρήσῃ»⁹, επιβεβαιώνοντας ὅτι ο πρώτος κανονισμός εκστρατείας που διδάχθηκε στον Ἑλληνικό Στρατό ήταν γαλλικός, και μάλιστα αυτός του 1791, ὅπως αναθεωρήθηκε ελαφρά το 1818¹⁰.

Αργότερα, στο ιταλικό ημερολόγιο του 1830-1831 δεν αναφέρεται πια τόσο συχνά στη θεωρία και στις ασκήσεις, ἴσως γιατί μαζί με την πρωινή αναφορά τις θεωρεῖ πλέον τετριμμένες εργασίες, μη σημαντικές για να τις παραθέτει καθημερινά στις εγγραφές του που κατακλύζονται πλέον ἀπὸ πληροφορίες για την υπηρεσιακή ἀλληλογραφία του και τις συναντήσεις του με συναδέλφους στο πλαίσιο των επαγγελματικῶν υποχρεώσεών του¹¹. Πολλές φορές μάλιστα, μετὰ το 1830 το σχολεῖο της θεωρίας το ἀναλάμβαναν ἄλλοι νεότεροι αξιωματικοί, καθώς ἐκεῖνος

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 9 Ἀπριλίου 1828.

² Στο ἴδιο ημερ., εγγραφή 17 Ἀπριλίου 1828.

³ Στο ἴδιο ημερ., εγγραφή 16/28 Μαΐου 1828.

⁴ Στο ἴδιο ημερ., εγγραφή 22 Μαΐου/3 Ἰουνίου 1828.

⁵ Στο ἴδιο ημερ., εγγραφή 29 Μαΐου/10 Ἰουνίου 1828. «Το σχολεῖον τοῦ Οὐλαμοῦ Γ' ἄρθρον Ε'». Ἐπιπλέον, στο ἴδιο ημερ., εγγραφή 27 Ἰουνίου/9 Ἰουλίου 1828. «Σχολεῖον τοῦ τάγματος τὸ Δεύτερον Μέρος, ἄρθρ. 3».

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 4/16 Ἰανουαρίου 1829.

⁷ Στο ἴδιο ημερ., εγγραφή 9/21 Ἰανουαρίου 1829.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 5/17 Ἰουλίου 1828.

⁹ Στο ἴδιο ημερ., εγγραφή 19/31 Ἰουλίου 1828.

¹⁰ Π. Σπυρόπουλος, ὄ.π.

¹¹ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', α) Χειρ. Ημερ. 1830-1831.

επιφορτιζόταν με άλλα σημαντικότερα καθήκοντα¹. Το ίδιο συνέβαινε και με τις ασκήσεις², η αναφορά στις οποίες είναι λιγότερο συχνή μετά το 1830³.

Ένα άλλο ζήτημα με το οποίο ο Σωνιέρος αναλώνεται επιμελώς είναι οι εργασίες που απαιτούνταν για τη διασφάλιση των στρατιωτικών προμηθειών και τη συντήρηση του στρατοπέδου⁴. Οι προμήθειες αυτές ήταν προμήθειες σε πρώτες ύλες για τις ανάγκες του στρατοπέδου, σε τρόφιμα (όπως σιτάρι⁵, αλεύρι, λάδι, ρύζι⁶), σε πολεμοφόδια⁷ και εξοπλισμό⁸, προμήθειες σε ζώα, αλλά και προμήθειες για τη προσωπική φροντίδα των στρατιωτών (όπως υποδήματα, γκέτες ή κάλτσες, κουμπιά, σάκοι, ιατρικές προμήθειες⁹, σαπούνι¹⁰ κτλ). Αποδίδοντας ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη μόρφωση ενεργούσε επιπλέον, μετά από έγκριση του Κυβερνήτη, και για την προμήθεια βιβλίων θεωρίας προς κατάρτιση των στρατευομένων¹¹. Από τις προμήθειες, άλλες είναι τακτικές ή συνήθειες και άλλες είναι έκτακτες και υποβάλλονταν για έγκριση προς τη διοίκηση¹². Σε άλλη πάλι περίπτωση, δεν ζητούνταν πράγματα αλλά προσωπικό¹³.

Επιπρόσθετα, σε περιπτώσεις, όπου το τάγμα αναχωρούσε σε εκστρατεία με τον διοικητή του, ο Σωνιέρος συνέτασσε καταλόγους με τις προμήθειες ή τα αντικείμενα που άφηνε στο στρατόπεδο¹⁴. Ακόμα, ήταν υποχρεωμένος να μεριμνά για την ενημέρωση των βιβλίων των οικονομικών δραστηριοτήτων του τάγματος και για τη σύνταξη ισολογισμών που αφορούσαν τις δαπάνες των ανωτέρω προμηθειών. Βιβλία και ισολογισμοί ελέγχονταν και υπογράφονταν από εκείνον προκειμένου να

¹ Βλ. στο ίδιο ημερ., εγγραφή 3/15 Σεπτεμβρίου 1830.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 31 Οκτωβρίου/12 Νοεμβρίου 1830.

³ Αναφορά σε άσκηση θα γίνει και πάλι στο ίδιο ημερ., εγγραφή 29 Μαΐου/10 Ιουνίου 1831.

⁴ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 11/23 Μαΐου 1828 όπου απαριθμεί τις προμήθειες που έλαβε και τις εργασίες Διοικητικής Μέριμνας που εκτέλεσε.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη - Περίοδος Καποδίστρια - Κατάλογος Α' - Γενικών Φροντιστήριον, Φάκελος 11, λογαριασμοί σίτου Σωνιέρου.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 24 Ιουνίου/6 Ιουλίου 1831.

⁷ Βλ. στο ίδιο ημερ., εγγραφή 11/23 Νοεμβρίου 1830, όπου ο Σωνιέρος αναφέρεται σε επιστολή που έστειλε στον Puchet για την κατάσταση των πυρομαχικών του τάγματος.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 17/29 Οκτωβρίου 1830.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη - Περίοδος Καποδίστρια - Κατάλογος Α' - Γενικών Φροντιστήριον, Φάκελος 07, σχετικά με ιατρικές προμήθειες στις 2 Ιουνίου 1828.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 24 Ιουνίου/6 Ιουλίου 1831.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 1/12 Μαρτίου 1829.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη - Περίοδος Καποδίστρια - Κατάλογος Α', Γενικό Φροντιστήριον, Φάκελος 10, αριθ. εγγρ. 121 στην ιταλική γλώσσα.

¹³ Στην ίδια συλλογή, Φάκελος 12.

¹⁴ Βλ. για παράδειγμα, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 18/29 Μαρτίου 1829 σχετικά με την αναχώρηση για την εκστρατεία της Ναυπάκτου.

θεωρηθούν από τους Γάλλους ελεγκτές, όπως ο Kolbe¹, οι οποίοι ενίοτε πραγματοποιούσαν σχετικές επισκέψεις εργασίας στο τάγμα².

Εκτός από αυτό, η κυριότερη μέριμνα του Σωνιέρου ήταν σαφώς η απόδοση των μισθών στους στρατιώτες, καθώς θεωρούσε τη μη απόδοσή τους ως τη βασικότερη αιτία της λιποταξίας. Για τον σκοπό αυτόν έκανε συνεχείς οχλήσεις στην κυβέρνηση και τους ανώτερούς του³. Έργο του Σωνιέρου ήταν να συντάσσει και να υπογράφει κατάλογους πληρωμής και να τους αποστέλλει στη διοίκηση προκειμένου να πληρωθούν οι στρατεύσιμοι⁴. Η καταβολή μισθών αφορούσε σε φυσιολογικές καταστάσεις τον παρελθόντα μήνα, ενώ οι κατάλογοι («statti») συντάσσονταν τόσο για τους στρατιώτες όσο και για τους αξιωματικούς, τακτικούς και ατάκτους⁵. Οι πληρωμές, όπως και οι καταστάσεις που συντάσσονταν για τον Τακτικό Στρατό, γίνονταν ανά λόχο⁶. Εκτός από τον «ταμία»⁷ και ο «καταλυμματίας»⁸ ήταν υπεύθυνος για τα οικονομικά του στρατοπέδου και ενίοτε έφερνε τα χρήματα από την κεντρική υπηρεσία για την πληρωμή των μισθών⁹. Τον καταλυμματία του τάγματος ο Σωνιέρος τον χρησιμοποιούσε και σαν αντιγραφέα, προφανώς για τις επιστολές του ή για άλλα έγγραφα¹⁰.

Σε πληρωμές μισθών αναφέρεται σε πλείστες περιστάσεις¹¹. Ακόμα και σε περιπτώσεις σοβαρών οικονομικών δυσχερειών του κράτους, όπως κατά την περίοδο που ακολούθησε τη δολοφονία του Καποδίστρια, ο Σωνιέρος μεριμνούσε με ζήλο για την εξεύρεση και απόδοση των μισθών, τόσο των στρατιωτών¹² όσο και των αξιωματικών¹³. Στη δύσκολη εκείνη περίοδο ο Σωνιέρος θα εξακολουθήσει να

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 13/25 Ιουνίου 1831.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 11/23 Αυγούστου 1831.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 29 Μαΐου/10 Ιουνίου 1828.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 2/14 Οκτωβρίου 1828 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 24 Σεπτεμβρίου/6 Οκτωβρίου 1830.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 5/17 Ιουνίου 1831.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 11/23 Ιουνίου 1831.

⁷ Αναγράφεται ως «Ταμία», στο ίδιο ημερ., εγγραφή 14/26 Αυγούστου 1831.

⁸ «Καταλυμματίας» ήταν βαθμός του Οικονομικού Κλάδου που διατηρήθηκε από το 1828 ως το 1863. Αντιστοιχούσε στο γαλλικό όρο «quartier-maître» και επρόκειτο για αξιωματικό υπεύθυνο για την ταμιακή και διαχειριστική υπηρεσία του τάγματος ή ισότιμης μονάδος. Από το 1837 αντιστοιχούσε στον βαθμό του υπολοχαγού. Το 1863 ο «καταλυμματίας» ονομάστηκε «υπολοχαγός Οικονομικού». ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., υποσημείωση σ. 63.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 5/17 Ιουνίου 1831.

¹⁰ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 17/29 Ιουλίου 1831.

¹¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 14/26 Σεπτεμβρίου 1830.

¹² Βλ. για παράδειγμα, στο ίδιο ημερ., εγγραφή 19/31 Μαΐου 1831 όπου αναφέρει ότι πλήρωσε τους μισθούς για το δεκαήμερο 20 με 31 Απριλίου.

¹³ Οι αξιωματικοί θα πληρωθούν τον μισθό για τον μήνα του Απριλίου 1831 στις 5/17 Ιουνίου. Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 5/17 Ιουνίου 1831.

αποστέλλει κανονικά τις καταστάσεις μισθοδοσίας και να πληρώνει το στρατεύμα¹. Όμως, σε περίπτωση καθυστέρησης ή μη καταβολής μισθών σημειώνονταν παράπονα από τους αξιωματικούς². Ενδεικτικό είναι ότι τον Νοέμβριο του 1831 οι αξιωματικοί έλαβαν τον μισθό του Αυγούστου³. Η καθυστέρηση αυτή επιδεινώθηκε με αποτέλεσμα να σημειωθούν το 1832 έκτροπα και εξεγέρσεις. Κατά τις αναταραχές αυτές ο Σωνιέρος, παραδεχόμενος την αδυναμία πληρωμής του στρατεύματος, ομολογεί ότι δεν είναι δυνατόν να λέγονται πια άλλα ψέματα στο στρατεύμα⁴. Επιπλέον, την ημέρα της πυρπόλησης του ελληνικού στόλου από τον Μιαούλη στον Πόρο, ο Σωνιέρος γράφει ότι, καθώς δεν είχε χρήματα να πληρώσει τους κανονιοβολιστές, τους έστειλε ηδύποτο *acquavita*⁵ αντί για μισθούς.

Σε άλλη περίπτωση όπου ο Σωνιέρος αναφέρει ότι οι στρατεύσιμοι έλαβαν αύξηση μισθού σημειώνει ότι αποφασίστηκε να τον αφήνουν «εις την Μάσσαν», η οποία αποτελούσε λογικά ένα είδος κεντρικού ταμείου του τάγματος⁶. Η λέξη «*Massa*», στα ιταλικά, αναφέρεται τόσο στην ποσότητα τροφίμων και πολεμοφοδίων ενός στρατού (δηλ. στις προμήθειες) όσο και στο κύριο σώμα του στρατεύματος, το οποίο αποτελούσε τη δύναμη του στρατοπέδου⁷. Έτσι, σε πάρα πολλές εγγραφές ο Σωνιέρος αναφέρει ότι πλήρωσε «τη Μάσσα», θέλοντας να δηλώσει είτε ότι πλήρωσε τις προμήθειες του στρατοπέδου⁸ είτε ότι πλήρωσε το στρατεύμα⁹.

Εκτός αυτού, οι αξιωματικοί λάμβαναν χρήματα και για την ένδυσή τους, καθώς ήταν υποχρεωμένο το κράτος να τους τη χορηγεί¹⁰. Για τις πληρωμές που αφορούσαν την ένδυση συντάσσονταν ειδικοί κατάλογοι τους οποίους, το 1830 για παράδειγμα, προσυπέγραφε ο Γάλλος ελεγκτής-επιθεωρητής *Dujoux*¹¹.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 4/16 Οκτωβρίου 1831, λίγες μόνο ημέρες μετά από τον θάνατο του Καποδίστρια για αποστολή καταστάσεων και πληρωμή του προσωπικού. Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 2/14 Ιανουαρίου 1832.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. Ημερ. 1830-1831, εγγραφή 7/19 Σεπτεμβρίου 1831.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 25 Οκτωβρίου/6 Νοεμβρίου 1831.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 8/20 Ιουνίου 1832.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 6/18 Αυγούστου 1831.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 27 Φεβρουαρίου/10 Μαρτίου 1829.

⁷ *Ιταλοελληνικό Λεξικό Mandenson*, Αθήνα, Διαγόρας, χ.η. σ. 1334.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 2/14 Ιανουαρίου 1831.

⁹ Βλ. στο ίδιο ημερ., εγγραφές 12/24 και 17/29 Σεπτεμβρίου 1830, καθώς και 16/28 Φεβρουαρίου 1831.

¹⁰ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 29 Σεπτεμβρίου/10 Οκτωβρίου 1830.

¹¹ «Ήρθε ο *Dujoux* προσυπογράφηκαν οι καταστάσεις ιματισμού», σημειώνει σε ιταλογαλλική γλώσσα. Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 28 Ιουνίου/10 Ιουλίου 1831.

Οι πληρωμές γενικά γίνονταν σε διάφορα νομίσματα. Αναφέρονται πληρωμές με τούρκικα νομίσματα¹, γαλλικά φράγκα, ολλανδικά χρυσά και εικοσάδραγμα². Οι λογαριασμοί με τις συνολικές δαπάνες του τάγματος λάμβαναν θεώρηση από το Συμβούλιο του Τάγματος, το οποίο ο Σωνιέρος αποκαλούσε ως «Conseil d'administration»³:

[...] ό κύριος Σεν Μαρτέν εύχαριστημένος από τας καταστάσεις μᾶς τοῦ Γ' τάγματος- ὄλην τήν ἐξουσίαν τοῦ ἔδωσε ὁ Κυβερνήτης Καποδίστριας διά τόν διοργανισμόν καί Στρατολογία, [...] ἔλαβα γραμμένοι καί τυπομένοι καταστάσεις, διατάξεις μέ τούς τύπους, δύσκολα πολύ, τί θά κάμωμεν θά συμμορφοθοῦμεν⁴.

Για να συμπληρώσει πιο κάτω ότι «έσυναξα τό Οικονομικόν Συμβούλιον τούς ἔδειξα τά τυπογραμμένα σχέδια καί γράμματα»⁵, πράγμα που μαρτυρά με εύλογο τρόπο την απαρχή της εφαρμογής της συστηματικοποιημένης Επιμελητείας στο στράτευμα κατά τα πρότυπα των ευρωπαϊκῶν στρατευμάτων και σύμφωνα με τις υποδείξεις των Γάλλων διοργανωτῶν (κατά κύριο λόγο του Saint-Martin), παρά τις δυσκολίες. Κατά το ίδιο έτος, ο Σωνιέρος αναφέρεται σε αυτές τις διαταγές με την έκφραση «γαλλικά φύλλα», τα οποία διάβαζε και εξηγούσε στο στράτευμα⁶. Πρόκειται, ὡπως φαίνεται, από τις εγγραφές για γαλλικούς κανονισμούς ή πρότυπα εγγράφων. Ένα άριστο δείγμα των ανωτέρω καταστάσεων που ο Σωνιέρος συνέτασσε προς πληρωμή των αξιωματικῶν που υπηρετούσαν στο τάγμα του σώζεται σήμερα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, αλλά και στη συλλογή των απογόνων του Σωνιέρου⁷.

Τον Ιανουάριο του 1831, ο Σωνιέρος αναφέρει επίσης ότι διανεμήθηκαν στους αξιωματικούς και τους στρατιώτες «libretti», δηλαδή βιβλιαράκια, που αποτελούσαν ένα είδους ατομικού μητρώου, ὡπως συμβαίνει και σήμερα. Αφού συμπληρώθηκαν με τα απαραίτητα στοιχεία, στη συνέχεια διανεμήθηκαν στους στρατιώτες⁸. Πράγματι, σε μια προσπάθεια να καταπολεμηθούν οι απάτες στο στράτευμα, οι

¹ Βλ. Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 2/14 Αυγούστου 1831.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 14/26 Απριλίου 1840.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 3/15 Ιανουαρίου 1829. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 2/14 Αυγούστου 1831. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ὄ.π., σ. 75.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 31 Αυγούστου/12 Σεπτεμβρίου 1829.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 1/13 Σεπτεμβρίου 1829.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 29 Μαρτίου/10 Απριλίου 1831.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη – Περίοδος Καποδίστρια – Κατάλογος Α' – Γενικών Φροντιστήριον, Φάκελος 10.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 27 Απριλίου/9 Μαΐου για τον α' λόγο και 4/16 Μαΐου 1831 για τον δ' λόγο.

Γάλλοι διοργανωτές του Τακτικού Στρατού εισηγήθηκαν στον Κυβερνήτη την έκδοση ταυτοτήτων και ατομικών μητρώων για τους στρατιώτες. Η ιδέα αυτή ανήκε συγκεκριμένα στον Γάλλο αξιωματικό Dentzel που έδρασε στη Ρούμελη ως αρχηγός των τακτικών σωμάτων, λαμβάνοντας την αρχηγία του εκεί στρατεύματος από τον Άγγλο στρατηγό Church¹. Ένα άλλο από τα έγγραφα-πρότυπα ήταν το «φύλλον όδοιπορικών», δηλαδή φύλλο αναχωρήσεως ή «φύλλο πορείας», όπως λέγεται ακόμα και σήμερα το έγγραφο το οποίο ήταν απαραίτητο για να μεταβούν οι στρατιώτες και οι αξιωματικοί από το ένα μέρος στο άλλο για υπηρεσιακούς λόγους². Τέλος, μια άλλη τακτική ασχολία του Σωνιέρου ήταν η κατάρτιση «καταστάσεων ήθων και ικανοτήτων», δηλαδή εκθέσεων ικανοτήτων των αξιωματικών, που ήταν απαραίτητες για την προαγωγή τους³.

Πράγματι, ο Σωνιέρος μεριμνούσε σχολαστικά για θέματα που σχετιζόνταν με διορισμούς, μεταθέσεις, απολύσεις και προαγωγές αξιωματικών της δικαιοδοσίας του, καθώς απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στη βαθμολογική και συνάμα μισθολογική εξέλιξη των αξιωματικών στο στράτευμα. Βασικό καθήκον του ήταν η ενημέρωση του αρχηγού του στρατού σχετικά με τους αξιωματικούς που έπρεπε κατά καιρούς να προαχθούν στον επόμενο βαθμό, με την αποστολή σχετικών καταστάσεων⁴. Ακολουθώντας, φρόντιζε για την έγκαιρη απόδοση διπλωμάτων σε αξιωματικούς που λάμβαναν προαγωγές, μερικά από τα οποία βρίσκουμε αργότερα στο αρχείο του Υπουργείου Στρατιωτικών επί βασιλείας του Όθωνα⁵. Οι προαγωγές αυτές δεν ήταν πάντοτε τακτικές. Έτσι για παράδειγμα, μέσα στο χάος των εξελίξεων μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, ο Σωνιέρος αναφέρει ότι οι «Τζαβελαίοι» προβιβάστηκαν στον επόμενο βαθμό⁶ σε μια προσπάθεια να κατευναστούν τα ανήσυχα πνεύματα και οι αναταραχές που επικρατούσαν στο στράτευμα.

¹ Βλ. Tsagkaraki A. ό.π., σσ. 103-104.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 16/28 Ιουνίου 1837.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 17/29 Απριλίου 1834.

⁴ Βλ. επιστολή στον αρχηγό του στρατού, στρατηγό Gérard, σε ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 26 Σεπτεμβρίου/8 Οκτωβρίου 1830.

⁵ Αρχείο Γραμματείας / Υπουργείου επί των Στρατιωτικών (1833-1862) – Σειρά 0001: Τμήμα Α' Προσωπικό-Οργάνωση-Υποσειρά 017 ΑΧΧΙ: Διορισμοί, μεταθέσεις, απολύσεις, προαγωγές υπαλλήλων και αξιωματικών – Οργανισμός του Στρατού – Φάκελος 235 – ΑΧΧΙ, 7 Διπλώματα Αξιωματικών, αριθ. εγγρ. 708: Αποδεικτικό παραλαβής για δίπλωμα ταγματάρχη Αθανάσιο Πίσσα και Βασίλειο Ελευθερίου, υπογεγραμμένο στις 17 Απριλίου 1838 από τον αντισυνταγματάρχη Σωνιέρο, Διοικητή του Β' Πεζικού Τάγματος της Γραμμής. Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, Διπλώματα Αξιωματικών: 1) αριθ. εγγρ. 2049 για τον Ιωάννη Παπαδόπουλο, Μεσολόγγι, 3 Οκτωβρίου 1837, 2) αριθ. εγγρ. 2455 για τον Δημήτριο Μαντσελίδη, Μεσολόγγι, 11 Δεκεμβρίου 1837, 3) αριθ. εγγρ. 1372 για τον Λεωνίδα Μάνεση, Μεσολόγγι, 18 Ιουνίου 1838. Υπογράφει ως «Σ. Γ. Σωνιέρ, Αντισυνταγματάρχης».

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 3/16 Ιανουαρίου 1832.

Άλλο θέμα που τον απασχολούσε ήταν οι μεταθέσεις αξιωματικών και στρατιωτών του τάγματός του¹. Το ίδιο και οι παραιτήσεις. Ιδιαίτερα μετά από τη δολοφονία του Καποδίστρια ο Σωνιέρος απέστειλε προς τη διοίκηση και την Κυβερνητική Επιτροπή πολλές παραιτήσεις συναδέλφων του². Οι παραιτήσεις δεν αφορούσαν μόνο Έλληνες αξιωματικούς, αλλά και Γάλλους, όπως για παράδειγμα τον Γάλλο αξιωματικό υπεύθυνο του οπλοστασίου, Puchet, ο οποίος αναχώρησε από την Ελλάδα για τη Γαλλία μαζί με τους Γάλλους τεχνικούς τον Νοέμβριο του 1831³.

Άλλα καθήκοντα του Σωνιέρου ήταν αυτά που σχετίζονταν με τις οικογένειες των στρατιωτικών ή τον γάμο τους. Ο διοικητής του τάγματος είχε δικαιοδοσία να παρεμβαίνει στους μισθούς των στρατιωτικών, ύστερα από αίτημα της οικογενείας τους⁴. Επιπλέον, ο διοικητής χορηγούσε άδεια γάμου στους αξιωματικούς, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να ενημερώνουν τη διοίκηση για την πρόθεσή τους να νυμφευθούν⁵. Σύμφωνα με διάταγμα, κανένας αξιωματικός δεν μπορούσε να νυμφευθεί χωρίς άδεια. Οι αξιωματικοί που ήθελαν να νυμφευθούν υπέβαλαν αίτηση, η οποία συνοδευόταν από έγγραφα των τοπικών αρχών που βεβαίωναν, εκτός των άλλων, ότι η μέλλουσα σύζυγος του αξιωματικού ήταν «καλού ήθους και άμεπτης διαγωγής»⁶. Επίσης, ο διοικητής ήταν υποχρεωμένος να υποβάλλει τακτικά προς τη διοίκηση «καταστάσεις νυμφευμένων»⁷.

Άλλο έργο του διοικητού ήταν η διεκπεραίωση εργασιών που σχετίζονταν με τη «νεοσυλλεξία». Το 1828 ο Σωνιέρος αναφέρεται στην κατάταξη 30 εθελοντών νεοσυλλέκτων⁸ και λίγο αργότερα στην άφιξη και ενσωμάτωση 47 νεοσυλλέκτων από τη Σάμο⁹, αλλά και στην εκγύμνασή τους¹⁰. Στο ημερολόγιο του 1829, τα γυμνάσια των νεοσυλλέκτων καταγράφονται σχεδόν καθημερινά¹¹. Μέχρι τότε η στρατολογία γινόταν κατ' αρχήν εθελοντικά. Όμως τον Οκτώβριο του 1829 διατάχθηκε η

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 22 Φεβρουαρίου/6 Μαρτίου 1829.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 31 Δεκεμβρίου 1831/12 Ιανουαρίου 1832.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 8/20 Νοεμβρίου 1831.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 31 Ιουλίου/12 Αυγούστου 1828.

⁵ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 17/29 Σεπτεμβρίου 1831, όπου ο αξιωματικός ζητά άδεια για γάμο.

⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 77.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 11/22 Απριλίου 1837.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 10/22 Οκτωβρίου 1828.

⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 18/30 Νοεμβρίου 1828.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 8/20 Ιανουαρίου 1829.

¹¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 11/23 Φεβρουαρίου 1829 κ.ε.

υποχρεωτική στρατολογία 1.500 στρατιωτών από όλη την επικράτεια¹. Τέλος, άλλο καθήκον του ήταν να μεριμνά για την ορκωμοσία των νεοσυλλέκτων ή την άφεση αυτών οι οποίοι για κάποιο λόγο αρνούσαν να ορκιστούν².

Συνηθισμένες ήταν και οι επιθεωρήσεις από τους ανωτέρους στρατιωτικούς και πολιτικούς άρχοντες κατά τις οποίες αξιολογείτο το έργο του διοικητού του κάθε τάγματος. Ειδικότερα κατά την περίοδο αυτή ήταν συχνές οι επιθεωρήσεις από τους Γάλλους αξιωματικούς του *Maison*, όπως τον Γάλλο συνταγματάρχη, υπασπιστή του³, ενώ η επόμενη έγινε από τον στρατηγό *Durrieu*⁴. Κατά την επιθεώρηση αυτή, όπου εκτελούνταν πολεμικά προστάγματα κατά τη διαταγή του στρατηγού, ο Γάλλος αξιωματούχος σημειώνει χαρακτηριστικά «ότι η Γαλλία έκαμε πολαι (sic) θυσίας διά την Έλλάδα, και ότι ήτον έτοιμη νά κάμη κ' άλλας, και ότι θά είμεθα ως σύμμαχοι», όπως με ευχαρίστηση σημειώνει ο Σωνιέρος⁵. Σε άλλη αναφορά στον υπασπιστή του στρατηγού *Maison*, ο Σωνιέρος σημειώνει ότι ήρθε μαζί με τον Γενναίο Κολοκοτρώνη, γεγονός που σημαίνει ότι και οι οπλαρχηγοί είχαν απευθείας σχέσεις με τους Γάλλους αξιωματικούς⁶. Επιθεωρήσεις, αλλά άλλου είδους, πραγματοποιούσε όμως και ο ίδιος ο Σωνιέρος στους κόλπους του τάγματός του. Μια τέτοια επιθεώρηση αφορούσε τα ιατρικά είδη και τα φάρμακα του τάγματος τον Οκτώβριο του 1831, τα οποία βρέθηκαν «έν άταξία»⁷.

Επιπλέον, μέσα στα καθήκοντά του διοικητή ήταν να στέλνει στρατιωτικά αποσπάσματα για απόδοση τιμών σε κυβερνητικούς ή ξένους αξιωματούχους⁸.

Παράλληλα, ένα ζήτημα στο οποίο ο Σωνιέρος έδινε μεγάλη σημασία ήταν η «καθαριότης τῶν ὄπλων καὶ ἐν γένει ὄλον τῶν εἰδῶν τοῦ στρατιώτου», αλλά και του στρατώνα⁹. Παραδίδοντας θεωρία στους αξιωματικούς αναφέρει σχετικά: «εἶπα, εἰς τοὺς ΚΚυρίους ἀξιωματικοὺς νά μάθουν ὅτι εἶναι δία τὸ καλὸν τοὺς νά παστρέβουν ἐν κομματί ἢ ἐν μέρος τοῦ ὄπλου καθ' ἡμέρα, τὰ ὄπλα τῶν πυροβολιστῶν πολὺ

¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ἱστορία...*, ὅ.π., σ. 49.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὅ.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 3/15 Φεβρουαρίου 1829.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὅ.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 12/24 Νοεμβρίου 1828.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὅ.π., Β', γ) Χειρ. Ημερ. 1829, εγγραφή 20 Ιανουαρίου/1 Φεβρουαρίου 1829.

⁵ Στο ίδιο ημερ., ίδια εγγραφή.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 3/15 Φεβρουαρίου 1829.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὅ.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 9/21 Οκτωβρίου 1831.

⁸ Στο ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὅ.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 14/26 Ιανουαρίου 1829 ενημερώνει ότι έστειλε δύο τυμπανιστές στο δίκροτο «η Ελλάς», όπου βρισκόταν ο Κυβερνήτης. Σε άλλη εγγραφή ενημερώνει ότι έστειλε 25 Ευζώνους στο ίδιο πλοίο. Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 8/20 Φεβρουαρίου 1829.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὅ.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 28 Απριλίου 1828.

καθαρά [...]»¹. Πράγματι, στη γενική καθαριότητα των στρατιωτών και του στρατοπέδου αναφέρεται πάρα πολλές φορές, με σύντομη αναφορά του τύπου «γεν. καθαρ.»², καθώς επρόκειτο για επαναλαμβανόμενες καθημερινές δραστηριότητες.

Το ίδιο μεγάλη ήταν η σημασία που έδινε ο Σωνιέρος στην υγιεινή των στρατιωτών, καθώς τη θεωρούσε μέσο για την αποφυγή ασθενειών και για τη διατήρηση της σωστής σωματικής κατάστασης. Το 1829, έγραφε με ύφος που σήμερα φαντάζει αφελές: «καθαριώτης εις τούς πόδας»³. Σε άλλη περίπτωση όπου οι αξιωματικοί ήταν βρώμικοι και αζύριστοι, ο Σωνιέρος εξοργιζόταν μαζί τους και τους έκανε συστάσεις⁴. Εξαιρετικά σημαντική θεωρούσε και την εξωτερική εμφάνιση των στρατιωτών που έπρεπε πάνω από όλα να φέρουν καθαρά ρούχα. Την ίδια εποχή γράφει: «—διαταγή ὁ λόχος τῶν ἐπιλέκτων φυλακῆ τοῦ Κυβερνήτου νὰ ἴηαι μὲ τὴν Σημαία — ἦτον καθαροί, κενοριὰ φορέματα, βρακιὰ ἄσπρα—»⁵. Σε άλλη περίπτωση, περιγράφοντας τη στρατοπέδευση των στρατιωτών εντός του φρουρίου του Αντιρρίου, εξ αφορμής της πολιορκίας της Ναυπάκτου, ο Σωνιέρος πληροφορεί ότι οι στρατιώτες ακόμα και στις εκστρατείες, έπλεναν τα ρούχα τους μόνοι τους⁶.

Ίσως, βέβαια το κυριότερο θέμα που απασχολούσε τον Σωνιέρο αναφορικά με τους στρατιώτες του να ήταν η πειθαρχία και η υποταγή στους ανωτέρους τους. Οι νουθεσίες προς τους στρατεύσιμους ήταν καθημερινή μέριμνα του Σωνιέρου και γίνονταν κατά την αναφορά ή κατά τη θεωρία, όπως φαίνεται και από σχετική εγγραφή: «θεωρία ἐμπρὸς εἰς παράταξιν —καὶ πάντοτε αἱ ἴδιαι νουθεσίαι περὶ πειθαρχίας, διαγωγῆ καὶ σταθερότης εἰς τὴν διοίκησιν τῶν ὑπαξιωματικῶν—»⁷.

Η σπουδαιότητα που απέδιδε στην πειθαρχία φαίνεται από ένα συμβάν του 1828, όπου έθεσε σε περιορισμό πολλούς υπαξιωματικούς επειδή έλειψαν από το «γυμνάσιον». Οι εν λόγω αξιωματικοί «έμιάνθησαν» και ακολούθησαν τη συμπεριφορά των συντρόφων τους του Ναυπλίου, οι οποίοι επαναστάτησαν για τη μη καταβολή των μισθών⁸. Και πράγματι σε επιστολή του προς το Γενικό Φροντιστήριο ζητά τους μισθούς και τα σιτηρέσια της Φρουράς του Ακροκορίνθου με την

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 5/7 Ιουνίου 1829.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 12/24 Ιανουαρίου 1829 κ.ε.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 6/18 Φεβρουαρίου 1829.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 12/24 Απριλίου 1833.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 19 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου 1829.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 1/12 Απριλίου 1829.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1829.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 18/30 Μαΐου 1828.

παρατήρηση ότι αν λείψουν τα αναγκαία, θα ακολουθήσουν έκτροπα¹. Η άκρα εμμονή του Σωνιέρου στους κανόνες της εσωτερικής πειθαρχίας φαίνεται ακόμη και από περιστατικό όπου ένας τακτικός στρατιώτης, υπασπιστής του συνταγματάρχη Pierrì, λιποτάκτησε προς τους ατάκτους, αλλά έπειτα ζήτησε άφεση. Ο Σωνιέρος ήρθε σε σύγκρουση με τον Pierrì για το θέμα². Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, συνέταξε μάλιστα την παραίτησή του, αλλά ύστερα από δεύτερη σκέψη δεν την υπέβαλλε, προκειμένου όπως λέει να μη χάσει «τὰς ἀσθενεῖς ἐκδουλεύσεις» του προς το έθνος³.

Μέσα στο πλαίσιο της καλλιέργειας της υποχρέωσης για πειθαρχία μαθαίνουμε ότι ήταν επιβεβλημένη η ανάγνωση και η επεξήγηση της ποινικής στρατιωτικής νομοθεσίας⁴. Οι νόμοι και οι ποινές αναγιγνώσκονταν ακόμα και σε περιπτώσεις όπου το στράτευμα βρισκόταν εκτός στρατοπέδου, σε εκστρατεία, όπως για παράδειγμα σε αυτή της Ναυπάκτου, όπου οι στρατιώτες στρατοπέδευαν εντός του φρουρίου του Αντιρρίου μαζί με τους ατάκτους για να συγκρατούνται οι στρατιώτες από φιλονικίες ή άλλα έκτροπα, όπως η κακοποίηση αιχμαλώτων και οι λεηλασίες⁵.

Στην ίδια κατεύθυνση, ένα σημαντικό και δύσκολο καθήκον του Σωνιέρου ως διοικητής του τάγματος ήταν αδιαμφισβήτητα η απόδοση ποινών στους στρατευσίμους που καταδικάζονταν για διάφορα αδικήματα. Έτσι, σε ένα περιστατικό κλοπής, ο Σωνιέρος διόρισε επιτροπή, η οποία δίκασε τον επίορκο λοχία⁶, ενώ αργότερα για παραδειγματισμό έδειξε τον κλέπτη σε όλο το στρατόπεδο⁷. Στο πλαίσιο αυτό, ως διοικητής τάγματος είχε δικαιοδοσία να έχει αλληλογραφία με το στρατοδικείο για δικαστικά ζητήματα των αξιωματικών του τάγματος, ενώ δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ήδη από το 1828 είχε υιοθετηθεί με ψήφισμα της κυβέρνησης ο γαλλικός στρατιωτικός ποινικός κώδικας για τα ελληνικά στρατεύματα⁸.

Αυτά ήταν σε γενικές γραμμές τα καθήκοντα και οι ασχολίες του Σωνιέρου που υπηρέτησε ως αξιωματικός και διοικητής τάγματος κατά την καποδιστριακή περίοδο. Κατά την οθωνική περίοδο, ο Σωνιέρος εξακολουθούσε την επαγγελματική του πορεία στο στράτευμα καταλαμβάνοντας διάφορες επιτελικές θέσεις και δεν το εγκατέλειψε παρά μόνο λόγω του θανάτου του, πολλά χρόνια αργότερα. Την περίοδο

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη - Περίοδος Καποδίστρια - Κατάλογος Α', Γενικόν Φροντιστήριον, Φάκελος 07.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 25 Ιουνίου/7 Ιουλίου 1829.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 26 Ιουνίου/8 Ιουλίου 1829.

⁴ Βλ. για παράδειγμα, στο ίδιο ημερ., εγγραφή 9/20 Μαρτίου 1829.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 31 Μαρτίου/11 Απριλίου 1829.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 14/26 Ιουλίου 1828.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 8/20 Μαΐου 1829.

⁸ Ψήφισμα ΙΗ' της 21^{ης} Δεκεμβρίου 1828. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 47.

αυτή, είναι τα ημερολόγια του και οι επιστολές του οι πηγές που μας καταδεικνύουν πλέον τις εκφάνσεις της στρατιωτικής του ζωής στη νεοσύστατη πρωτεύουσα της χώρας.

Οι εργασιακές του ασχολίες κατά την οθωνική περίοδο

Όσον αφορά τις ασχολίες του, πολλά από τα στρατιωτικά καθήκοντα της καποδιστριακής περιόδου ο Σωνιέρος συνέχιζε να τα ασκεί και κατά την οθωνική περίοδο. Ένα από αυτά ήταν η στρατιωτική εκπαίδευση των κατωτέρων του. Έτσι, μετά από μια περίοδο παύσης, ο Σωνιέρος αρχίζει και πάλι τον Μάιο του 1833 να αναφέρεται σε μαθήματα στρατιωτικής εκπαίδευσης που προσφέρονταν στους στρατιώτες και αξιωματικούς¹, ενώ παρασυρόμενος από το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί κανονισμοί ασκήσεων ήταν στα γαλλικά, μεταφέρει την περιγραφή των στρατιωτικών ασκήσεων στα ημερολόγια του μερικές φορές στη γαλλική γλώσσα² ή στα ιταλοελληνικά³. Πράγματι, από το 1835, είχε κυκλοφορήσει *Κανονισμός Ασκήσεων Πεζικού* σε τρία μέρη (Σχολεία Ουλαμού, Λόχου και Τάγματος) που προερχόταν από γαλλικό εγχειρίδιο⁴, όπως και γαλλικό διάταγμα του 1829 για τα τακτικά στρατεύματα που υιοθετήθηκε στον Ελληνικό Στρατό το 1832⁵. Η εκπαίδευση αυτή γινόταν, όπως παλιότερα, παράλληλα με τη διδασκαλία της θεωρίας⁶, για την οποία ο Σωνιέρος αναφέρει ότι ο ίδιος δίδασκε το πρακτικό μέρος⁷, αλλά και ότι «έγραφε» θεωρία μαζί με όλους τους αξιωματικούς αλλά και μόνος του⁸. Αλλά και αργότερα, το 1859, εγκρίθηκε και πάλι η εισαγωγή στο Πεζικό του γαλλικού *Κανονισμού Ασκήσεων των Ταγμάτων Ακροβολιστών*⁹.

Οι ανώτεροι αξιωματικοί εκπαιδεύονταν επίσης στη χρήση του σπαθιού, στην ξιφασκία. Η εκπαίδευση μερικές φορές λάμβανε χώρα στο σπίτι κάποιου αξιωματικού, όπως του κόμη Βούλγαρη¹⁰, φίλου του Σωνιέρου ή στο σπίτι του ίδιου

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-1832-1833, εγγραφές 1/13 και 18/20 Μαΐου και 21 Μαΐου/3 Ιουνίου έως και 23 Μαΐου/5 Ιουνίου 1833.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 16/28 Μαΐου και 10/21 Ιουλίου 1833 στη γαλλική γλώσσα.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 7/19 Ιουλίου 1833 («*poi esercizio il βήμα σημιστόν αλλαγή βήματος*»).

⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 123.

⁵ Π. Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 177.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-1832-1833, εγγραφές 22 Μαΐου/3 Ιουνίου και 23 Μαΐου/4 Ιουνίου 1833.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 4/16 Ιουλίου 1833.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 13/25 έως και 15/27 Μαρτίου 1833.

⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 124.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 28 Δεκεμβρίου 1835/9 Ιανουαρίου 1836 και 7/19 Ιανουαρίου 1836.

του Σωνιέρου πάντα από κάποιον δάσκαλο¹. Επίσης, πραγματοποιείτο εκπαίδευση πιστολιού, δηλαδή οπλασκία².

Μια άλλη δραστηριότητα στην οποία εμπλεκόταν συχνά το τάγμα του Σωνιέρου και ο ίδιος προσωπικά ήταν η καταπολέμηση της ληστείας³. Η αναταραχή που προκαλούσαν στις αγροτικές περιοχές ομάδες ατάκτων και ληστών ήταν ένα ιδιαίτερο πρόβλημα στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα, φαινόμενο για το οποίο η χώρα είχε έντονα κατακριθεί στο εξωτερικό⁴. Κάποιες προσπάθειες που έγιναν για να στρατολογηθούν μερικοί από αυτούς τους ατάκτους στον νέο Τακτικό Στρατό βρήκαν μικρή ανταπόκριση.

Επιπλέον, και αυτή την περίοδο δεν έλειπαν από το στράτευμα οι επιθεωρήσεις. Μάλιστα, με διάταγμα της 9ης Φεβρουαρίου 1833 καθιερώθηκε θέση Γενικού Επιθεωρητή στον στρατό⁵. Λίγο πριν από την άφιξη του Όθωνα στην Ελλάδα, στις 7/19 Φεβρουαρίου 1832, εν μέσω ταραχών και λιποταξιών, ο Σωνιέρος σημειώνει ότι έγινε μεγάλη επιθεώρηση στο στράτευμα από τον συνταγματάρχη Graillard και όλη την «πολιταρχεία». Στην επιθεώρηση συμμετείχε όλη η δύναμη του στρατεύματος με τις στολές, οι στρατιώτες του Λάμπρου Τζαβέλα, καθώς και όλοι οι επικεφαλής⁶. Επιθεωρήσεις όμως γίνονταν και για άλλους λόγους στα οικήματα του στρατοπέδου και στα φρούρια. Ο ίδιος ο Σωνιέρος, όταν ήταν φρούραρχος Μεθώνης, επισκέφθηκε τους προμαχόνες, τα παλαιά τείχη, τα χαλασμένα σπίτια, συνοδεία νομομηχανικού και έκαναν πλήρη καταγραφή των κτηρίων που έχρηζαν επισκευής⁷.

Ένα άλλο πολύ σημαντικό θέμα το οποίο εμείς μαθαίνουμε μέσω των ημερολογίων είναι η γλωσσική εκπαίδευση των στρατιωτικών και συγκεκριμένα η ύπαρξη σχολείου ελληνικής γλώσσας για τους αξιωματικούς. Ήδη από το 1831 κάνει μια αναφορά σε εξετάσεις που πραγματοποιούνταν στο «σχολείο» των αξιωματικών (ενδεχομένως τη Σχολή των Ευελπίδων) που λειτουργούσε στο Ναύπλιο κατά το 1831⁸. Σε άλλη πάλι

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 1/13, 2/14 και 14/26 Μαρτίου, 24 Σεπτεμβρίου/6 Οκτωβρίου και 25 Σεπτεμβρίου/7 Οκτωβρίου 1835.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 20 Ιανουαρίου/1 Φεβρουαρίου, 29 Ιανουαρίου/10 Φεβρουαρίου, 6/18 Φεβρουαρίου, 6/18 Μαρτίου, 10/22 Μαρτίου και 13/25 Μαρτίου 1837.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 14/26 Σεπτεμβρίου και 2/14 Οκτωβρίου 1835, καθώς και 26 Φεβρουαρίου/9 Μαρτίου 1836.

⁴ Βλ. S. Basch, ό.π., σσ. 104, 180-183. Ο About, το χαρακτήριζε όπλο πολιτικό πρώτης γραμμής. E. About, ό.π., σ. 304. Και É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome II, σ. 363.

⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 81.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 7/19 Φεβρουαρίου 1832.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 16/28 Ιανουαρίου 1837.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 25 Ιουνίου/7 Ιουλίου 1831.

περίσταση γράφει ότι έφτασαν στο στρατόπεδο νεαροί από το σχολείο, Σουλιώτες από την Κέρκυρα, οι οποίοι ήταν μαθητές¹. Σε άλλη εγγραφή το 1833, φαίνεται ξεκάθαρα ότι οι αξιωματικοί, ενταγμένοι σε σχολείο, διδάσκονταν ελληνική γραμματική και ότι δάσκαλος του τάγματος ήταν ο Φώτιος Κωνσταντινίδης, ο οποίος δίδασκε το μάθημα της γραμματικής με ερωτήσεις και απαντήσεις². Ο ίδιος δάσκαλος ξεκίνησε να δίνει μαθήματα ελληνικής γλώσσας και στον Σωνιέρο³. Το γεγονός ότι λειτουργούσε σχολείο ελληνικής γλώσσας στους κόλπους του στρατεύματος επιβεβαιώνεται και από άλλη εγγραφή⁴. Φαίνεται επομένως ότι καταβλήθηκε συστηματική προσπάθεια για τη μόρφωση των στρατευσίμων. Επιπλέον, τον Νοέμβριο του 1837 εκδόθηκε διαταγή, η οποία απαγόρευε στους αξιωματικούς να χρησιμοποιούν ξένες λέξεις κατά την υπηρεσία τους⁵, ενώ τον Δεκέμβριο του 1838 άλλη διαταγή όριζε ότι όσοι αξιωματικοί ήθελαν να προβιβαστούν όφειλαν να ξέρουν ή να μάθουν γράμματα⁶. Γενικά, το επίπεδο αμάθειας, ιδιαίτερα των πρώτων αξιωματικών, ήταν τέτοιο ώστε ο Σωνιέρος σημειώνει ότι υπήρχαν αξιωματικοί που δεν ήξεραν ούτε να γράφουν ούτε να διαβάζουν⁷.

Κατ' επέκταση, το 1834 ο Σωνιέρος στα ημερολόγιά του αναφέρει ότι στο Ναύπλιο λειτουργούσε «σχολείο ελληνικό και γερμανικό», γεγονός που σημαίνει ότι και τα γερμανικά άρχισαν να διδάσκονται συστηματοποιημένα στο στράτευμα. Είναι η εποχή που η βουροκρατία βρισκόταν στο απόγειό της και ο Σωνιέρος, έχοντας βελτιωθεί στην ελληνική, μόλις έχει ξεκινήσει να γράφει τα ημερολόγιά του στα ελληνικά. Την εποχή αυτή, συμμετείχε τακτικά πλέον στο σχολείο της ελληνικής γλώσσας για να τελειοποιήσει τις γνώσεις του. Στο σπίτι, μελετούσε τόσο ελληνικά όσο και γερμανικά, καθώς φαίνεται ότι παρακολουθούσε και το σχολείο της γερμανικής γλώσσας του οποίου η διδασκαλία ήταν σχεδόν καθημερινή σε μια προσπάθεια να εντρυφήσουν οι αξιωματικοί στη γλώσσα της νέας τους ηγεσίας⁸. Εξαιρετικά ενδιαφέρον κρίνεται το γεγονός ότι πραγματοποιείτο επίσης μάθημα

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 13/25 Ιουλίου 1831.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 4/16 Ιουλίου 1833.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 3/15 Ιουλίου 1833: «Fotti cominciò oggi a darmi lezioni di lingua greca» («ο Φώτης ξεκίνησε σήμερα να μου παραδίδει μαθήματα ελληνικής γλώσσας»).

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 5/17 Ιουλίου 1833.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 4/16 Νοεμβρίου 1837.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 2/14 Δεκεμβρίου 1838.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 19 Σεπτεμβρίου/1 Οκτωβρίου 1833.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 3/15, 4/16, 5/17, 7/19, 8/20, 9/21, 10/22, 11/23, 14/26, 15/27 και 17/29 Μαΐου 1834.

γαλλικής μετάφρασης και συγκεκριμένα μετάφρασης από τα γαλλικά στα ελληνικά¹, ενδεικτικό της πολυγλωσσίας που επικρατούσε στον στρατό, προκειμένου προφανώς να ήταν οι αξιωματικοί ικανοί να κατανοούν τα γαλλικά στρατιωτικά εγχειρίδια που καλούνταν να εφαρμόσουν. Τελικά, το 1841 καθορίστηκε ως γλώσσα της αλληλογραφίας του Ελληνικού Στρατού μόνο η ελληνική. Η χρήση κάθε άλλης γλώσσας απαγορεύθηκε².

Το 1840 εξάλλου, με απόφαση του Υπουργού Στρατιωτικών, σε κάθε τάγμα ιδρύθηκε Σχολείο Στρατιωτών, Κατώτερο Σχολείο Αξιωματικών και Ανώτερο Σχολείο Υπαξιωματικών. Τα αντικείμενα των σχολείων, προσαρμοσμένα στο επίπεδο των μαθητών, περιλάμβαναν χονδρικά ανάγνωση και γραφή, αριθμητική, αρμολόγηση και κάθαρση οπλισμού, ερμηνεία των κανονισμών και των καθηκόντων του ανάλογου βαθμού, σύνταξη εγγράφων, και στο ανώτερο σχολείο, ιστορία και γεωγραφία της Ελλάδας. Τα σχολεία στρατιωτών και αξιωματικών λειτουργούσαν τρεις φορές την εβδομάδα, ενώ το Ανώτερο Σχολείο Υπαξιωματικών λειτουργούσε καθημερινά. Με νέο διάταγμα που εκδόθηκε το 1861, παρατάθηκε η ισχύς του διατάγματος του 1840 και συνεχίστηκε η λειτουργία των σχολείων³.

Πέραν τούτου, από την αρχή της δημιουργίας του Ελληνικού Στρατού, εφαρμόστηκαν, όπως ήδη είπαμε, οι γαλλικοί νόμοι και διατάξεις, χωρίς όμως να εκτελούνται επακριβώς λόγω των καταστάσεων που επικρατούσαν. Η αντιβασιλεία εφάρμοσε ένα μικτό σύστημα γαλλικών νόμων και βαυαρικών διατάξεων, εκτείνοντας την πολυγλωσσία και στη στρατιωτική νομοθεσία. Τα στοιχεία όμως που χρησιμοποιήθηκαν ήταν τόσο ασυναρμολόγητα μεταξύ τους, ώστε τα ίδια αντικείμενα μοιράζονταν σε αντικρουόμενα τμήματα. Για παράδειγμα, το τμήμα των κανονισμών που αφορούσε τον πειθαρχικό έλεγχο προερχόταν από τους βαυαρικούς κανονισμούς, ενώ το τμήμα για τα στρατιωτικά εγκλήματα από τους γαλλικούς. Επίσης, η εσωτερική υπηρεσία προερχόταν από τους βαυαρικούς και η εξωτερική από τους γαλλικούς κανονισμούς. Το 1852 κυκλοφόρησαν οι κανονισμοί εσωτερικής υπηρεσίας του Πεζικού, του Πυροβολικού και του Ιππικού. Το 1861, κοινοποιήθηκε και ο κανονισμός της Υπηρεσίας των «Είς Πόλεις και Φρούρια Στρατευμάτων», παρά το γεγονός ότι είχε υπογραφεί από τις 21 Οκτωβρίου 1856⁴. Πολλοί από αυτούς τους

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφές 4/16, 6/18 και 12/24 Σεπτεμβρίου 1833.

² ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, σ. 150.

³ Στο ίδιο, σσ. 123-124.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 149-150.

κανονισμούς ήταν γαλλικής προέλευσης και πάλι, όπως επίσης και η στρατιωτική ποινική νομοθεσία που προέβλεπε τη σύσταση ενός αναθεωρητικού δικαστηρίου και δύο στρατοδικείων¹. Μέσα σε αυτό το ασυνάρτητο πλαίσιο, ο Σωνιέρος, θέλοντας να βελτιώσει τις στρατιωτικές του γνώσεις και να ανταπεξέλθει καλύτερα στα καθήκοντά του αντέγραψε «ἐγχειρίδιο με μανουΐβρες βαναρικές», δηλαδή εγχειρίδιο ασκήσεων, για το «σχολεῖον τοῦ λόχου», το οποίο μετέγραψε σε τετράδια μαζί με τους πίνακες που περιλάμβανε². Την ίδια εποχή, αντέγραψε και «τὸν κανονισμὸν τῆς πλατείας τὸν Γαλλικὸν», δηλαδή κανονισμό με οδηγίες εθιμοτυπικού τύπου και παρατάξεως της φρουράς στην πλατεία κατά τη διάρκεια δημοσίων εκδηλώσεων³. Το 1844, τέλος, αντέγραψε στα γαλλικά και μετέφρασε στα ελληνικά το «Ἐπιτροπικὸν» από Γάλλο συνάδελφό του⁴.

Όπως και κατά το παρελθόν, ο Σωνιέρος ως διοικητής τάγματος ήταν επιφορτισμένος με τον έλεγχο διαγωγής και την επιβολή ποινών σε αξιωματικούς που υπηρετούσαν υπό τις διαταγές του και οι οποίοι τύγχανε να υποπέφτουν σε αδικήματα. Υποχρέωσή του ήταν και πάλι να συντάσσει έγγραφα ικανότητας για τον κάθε αξιωματικό, καθώς και ελέγχους διαγωγής σε τακτική βάση, συνήθως ετήσια⁵. Στη συνέχεια οι καταστάσεις υποβάλλονταν στον Υπουργό Στρατιωτικών ή στον Γενικό Επιθεωρητή, αν υπήρχε⁶. Όσον αφορά τις ποινές, αυτές τηρούνταν σε ξεχωριστό «Βιβλίο Ποινῶν Ἀξιωματικῶν», το οποίο ο διοικητής του τάγματος υπέβαλε στο Υπουργείο Στρατιωτικών προς ενημέρωσή⁷, παράλληλα με τις «καταστάσεις ἡθῶν καὶ ἰκανοτήτων»⁸. Ένα αντίγραφο τέτοιου «βιβλίου ποινῶν [τοῦ] Ἀ΄ Βασιλικῶν Πεζικῶν Τάγματος τῆς Γραμμῆς» βρίσκουμε σήμερα στην ιδιωτική συλλογή Σωνιέρου⁹. Εκτός όμως από ποινές, ο Σωνιέρος συχνά χορηγούσε και

¹ Π. Σπυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 177.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, *ό.π.*, Γ΄, δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές από 21 Ιουλίου/2 Αυγούστου έως και 24 Ιουλίου/5 Αυγούστου, 26 Ιουλίου/7 Αυγούστου, 8/20, 9/21 και 11/23 Αυγούστου 1836.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 3/15 Ιανουαρίου και 3/15 Φεβρουαρίου 1837.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, *ό.π.*, Γ΄, στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 16/28 Οκτωβρίου 1844. Πρόκειται για νομικό έγγραφο τύπου εξουσιοδότησης για πολλαπλές χρήσεις.

⁵ Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Στρατιωτικών (1833-1862), *ό.π.*, Φάκελος 289 – ΑΧΧΙ, δ11 Κατάλογοι εγγράφων ικανοτήτων: 1) αριθ. εγγρ. 2787, Μεθώνη, 8 Ιανουαρίου 1837 «Αποστολή ἐλέγχων διαγωγῆς», 2) αριθ. εγγρ. 114, Μεθώνη, 19 Ιανουαρίου 1837, «Αποστολή ἐλέγχων διαγωγῆς» και «Αποστολή καταστάσεων ἡθῶν καὶ διαγωγῆς» με τα ίδια στοιχεία.

⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, *ό.π.*, σ. 134.

⁷ Αρχείο Γραμματείας / Υπουργείου επί των Στρατιωτικών (1833-1862), *ό.π.*, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 2147, «Αποστολή αντιγράφου βιβλίου ποινῶν ἀξιωματικῶν», 17 Αυγούστου 1838, χωρίς συνημμένα.

⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, *ό.π.*

⁹ Πιθανόν να είναι αυτό του οποίου το αποδεικτικό αποστολής προς το Υπουργείο Στρατιωτικών αναφέραμε παραπάνω, καθώς συντάχθηκαν και τα δύο την ίδια χρονική περίοδο. ΓΑΚ, Συλλογή

αφέσεις προς τους αξιωματικούς που είχαν τιμωρηθεί¹. Άλλοτε πάλι περιοριζόταν σε επιπλήξεις για διάφορα θέματα².

Πέραν των ανωτέρων ασχολιών, ένα μεγάλο μέρος της καριέρας του κατά την οθωνική περίοδο ο Σωνιέρος το διένυσε ως πρόεδρος ή μέλος σε δικαστικά σχήματα, όπως συνέβαινε συχνά σε υψηλόβαθμους στρατιωτικούς που τους ανατίθεντο τέτοια καθήκοντα. Έτσι, κατά το 1839, όταν βρισκόταν στη Χαλκίδα, ήταν μέλος του (πολιτικού) κακουργιοδικείου και στα ημερολόγια του παραθέτει πολλές υποθέσεις ποινικής καταδίκης ή αθώωσης υποδίκων. Τα αδικήματα τα οποία αναφέρει δεν διέφεραν πολύ από αυτά της σημερινής εποχής. Ανάμεσά τους σημειώνει απόπειρες βιασμού, σεξουαλικής παρενόχλησης ανηλίκου, διαγαμίας και άλλες, πολλές από τις οποίες επέφεραν τη θανατική ποινή στους κατηγορούμενους, η οποία εκτελείτο διά «σφαίρας» και για την κατάργηση της οποίας γίνονταν εκτενείς δημόσιες συζητήσεις. Σε μία περίπτωση μάλιστα, οι προς εκτέλεση κατάδικοι επιχειρούσαν να δραπετεύσουν από τη φυλακή, γίνονταν όμως αντιληπτοί και αποτούχθηκαν³.

Για πάρα πολλά χρόνια ο Σωνιέρος υπηρετούσε επίσης ως πρόεδρος πολεμικών συμβουλίων, ξεκινώντας από το 1832, όπου χρίστηκε πρόεδρος του Πολεμικού Συμβουλίου με έδρα τη Ναύπακτο⁴. Ακολούθως, το 1834 ο Σωνιέρος ορίστηκε πρόεδρος του Β΄ Πολεμικού Συμβουλίου με έδρα το Ναύπλιο. Η επίσημη ονομασία του, οι συγκλήσεις του Συμβουλίου και άλλα σχετικά έγγραφα, εκδοθέντα από το ελληνικό κράτος, όλα στη γαλλική γλώσσα, σώζονται στην ιδιωτική του συλλογή, αποδεικνύοντας για μια ακόμη φορά την επίδραση της γαλλικής νομοθεσίας στον ελληνικό στρατιωτικό χώρο⁵. Το 1837-1839 αναφέρει στα ημερολόγια του ποινές που επιβλήθηκαν σε στρατιωτικούς για αδικήματα, όπως η χαρτοπαιξία, η πλαστογραφία,

Βλαχογιάννη, ό.π., Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Β΄, Υποφάκελος Α΄ 1833-1840, Υποφάκελος 1838, βιβλίο με τίτλο: «Α^ο Βασιλικόν Πεζικόν Τάγμα τῆς Γραμμῆς, Αντίγραφο Βιβλίου Ποινῶν, τῶν Κυρίων Ἀξιωματικῶν τοῦ Εἰρημένου Τάγματος πρὶν τοῦ Τελευτέου Διοργανισμοῦ τῆς 12 Ἰουλίου 1838».

¹ Στις 7 Ιανουαρίου 1832 χορήγησε «Ἄφεση Στρατιωτικῆ» προς αξιωματικό στην οποία υπογράφει ως «Σ. Γ. Σονιέρ, Ταγματάρχης, Πρόεδρος τοῦ Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου». ΓΑΚ, Αριστεία, Φάκελος 283, αριθ. εγγρ. 135. Στις 11 Μαΐου 1834, χορήγησε «Ἄφεση Στρατιωτικῆ» προς αξιωματικό του γ΄ λόχου του Γ΄ Πεζικοῦ Τάγματος του οποίου ἦταν διοικητής. Στην ίδια συλλογή, Φάκελος 275, αριθ. εγγρ. 150.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1837.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές από 12/24 Αυγούστου ἕως και 24 Σεπτεμβρίου/6 Οκτωβρίου 1839.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Β΄, Υποφάκελος 1832.

⁵ Στην ίδια συλλογή, Υποφάκελος Α΄ 1833-1840, Υποφάκελος 1834.

οι κλοπές, η απουσία από το πρωινό προσκλητήριο, ακόμα και η «άρσενοκοιτεία»¹. Ομοίως, το 1841 ο Σωνιέρος ήταν πρόεδρος του Α΄ Πολεμικού Συμβουλίου², ενώ το ίδιο έτος στο Νεόκαστρο (φρούριο Πύλου) ήταν υπεύθυνος και για τους κρατούμενους που φυλάσσονταν στο φρούριο. Τέλος, τον Νοέμβριο του 1844, όταν βρισκόταν στην Αθήνα, ήταν πρόεδρος του Αναθεωρητικού Πολεμικού Δικαστηρίου³.

Ο Σωνιέρος υπήρξε ακόμα μέλος διάφορων επιτροπών που ασχολήθηκαν με στρατιωτικά ζητήματα. Έτσι, τον Μάιο του 1844 εμφανίζεται ως μέλος επιτροπής για τον διοργανισμό του στρατεύματος, που σκοπό είχε τη σύνταξη σχετικού νομοσχεδίου, σε συνεργασία με τον Παναγιώτη Ρόδιο, ο οποίος προήδρευε της επιτροπής⁴. Σκοπός της επιτροπής ήταν να καταστήσει Οργανισμό «οικειότερον στα ἔθιμα καὶ ἦθη τῶν κατοίκων καὶ εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ κράτους» χωρίς μεγαλύτερη επιβάρυνση του προϋπολογισμού⁵. Αλλά και τον Νοέμβριο του 1845 ο Σωνιέρος διορίστηκε μέλος της επιτροπής που συγκροτήθηκε με βασιλικό διάταγμα, προκειμένου να εξακριβώσει τις υπάρχουσες απαιτήσεις «περὶ ἀμοιβῆς τῶν ὑπὲρ Πατρίδος ἀγωνισαμένων καὶ θυσιασάντων»⁶ και να ελέγξει τις γενόμενες αποζημιώσεις ύστερα από σύγκυση που δημιουργήθηκε γύρω από το θέμα αυτό και τις πολλαπλές ατασθαλίες που είχαν σημειωθεί⁷. Η επιτροπή είχε επίσης καθήκον να εξετάσει τις απαιτήσεις των αξιωματικών και υπαξιωματικών του Αγώνα για προβιβασμούς και απόδοση βαθμών⁸, διερευνώντας συνολικά οποιασδήποτε φύσης αμοιβές είχαν χορηγηθεί ως ανταμοιβή για τον Αγώνα αλλά και τυχόν εκκρεμότητες. Ένα έγγραφο για σύγκληση σύσκεψης την 2α Απριλίου 1846 βρίσκουμε σήμερα στην ιδιωτική συλλογή Σωνιέρου⁹.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, 8/20 Νοεμβρίου έως και 16/28 Νοεμβρίου 1837 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 3/15 Οκτωβρίου 1839.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 9/21 Οκτωβρίου 1840.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 9/21 Οκτωβρίου 1844. Και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφή 31 Μαρτίου/12 Απριλίου 1845.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές από 2/14 Μαΐου έως και 28 Μαΐου/9 Ιουνίου 1844.

⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 92.

⁶ Στο ίδιο, σ. 157.

⁷ Κ. Μπρούσκος, *Συλλογή Νόμων, Κανονισμών και Διαταγμάτων προς χρήση των αξιωματικών και υπαλλήλων και παντός υπηρέτου του Βασιλικού Ναυτικού. Εκδοθείσα αδεία του επί των Ναυτικών Υπουργείου*, Αθήνα, Εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, 1853 σσ. 373-375, διάταγμα «Περὶ ἀμοιβῆς τῶν ὑπὲρ Πατρίδος ἀγωνισαμένων καὶ θυσιασάντων», 18 Νοεμβρίου 1845.

⁸ Στο ίδιο, σ. 376, διάταγμα «Περὶ ἐξετάσεως τῶν ἀπαιτήσεων περὶ στρατιωτικῶν ἢ ναυτικῶν βαθμολογιῶν», 18 Νοεμβρίου 1845.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Β΄, Υποφάκελος 1841-1880.

Μία άλλη δραστηριότητα στην οποία ο Σωνιέρος αναλωνόταν έντονα και για πολλά χρόνια ήταν η έκδοση πιστοποιητικών για αγωνιστές και φιλέλληνες. Ήδη από την εποχή που ήταν διοικητής του Γ΄ Τάγματος υπό τον Φαβιέρο, αλλά και σε όλη τη διάρκεια της στρατιωτικής του καριέρας, συνέτασσε και υπέγραφε πιστοποιητικά προς συναδέλφους του αξιωματικούς, βεβαιώνοντας για τις υπηρεσίες τους στο στράτευμα, προκειμένου εκείνοι είτε να λάβουν κάποιο παράσημο, αριστείο, μετάλλιο, δίπλωμα, ή ακόμα και πολεμική σύνταξη σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους της εποχής. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους –και όχι μόνο εκεί– βρίσκουμε διάσπαρτα αρκετά τέτοια αποδεικτικά προς διάφορους αποδέκτες που φέρουν την υπογραφή του Σωνιέρου σε διάφορα διαστήματα της στρατιωτικής του καριέρας από το 1829 μέχρι και το 1861¹. Η χορήγηση τέτοιου είδους πιστοποιητικών ήταν

¹ 1) 1829 (6 Αυγούστου): Αριστείο γραμμένο από τον Σωνιέρο στη γαλλική γλώσσα προς χρήση από τον φιλέλληνα Jean Pantolèon. Υπογράφει ως «S. G. Saunier, Chef de Bataillon» (ταγματάρχης) στη Ναύπακτο. ΓΑΚ, Αριστεία, Φάκελος 3, αριθ. εγγρ. 123. 2) 1830 (10/22 Μαΐου): Πιστοποιητικό γραμμένο στη γαλλική γλώσσα προκειμένου να λάβει μετάλλιο ο φιλέλληνας Pierre Stoffel. Υπογράφει ως «S. G. Saunier, Président du Conseil d'administration, Chef de Bataillon», στη Ναύπακτο. ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Στρατιωτικών, Προικοδοτήσεις Φαλαγγιτών (1838-1865), Φάκελος 002, αριθ. εγγρ. 170. 3) 1835 (1 Ιουλίου): Πιστοποιητικό προς τον Χατζή Ηλία προκειμένου να λάβει νομισματόσημο. Υπογράφει ως «Σ. Γ. Σωνιέρ, Αντισυνταγματάρχης» στο φρούριο Πύλου (Μεθώνη). Στο ίδιο αρχείο, ίδιος φάκελος, αριθ. εγγρ. 164. 4) 1837 (9 Φεβρουαρίου): Ο «Σωνιέρ» από τη Μεθώνη ως αντισυνταγματάρχης και διοικητής του Β΄ Βασιλικού Πεζικού Τάγματος της Γραμμής, πιστοποιεί και διευθύνει αναφορά του λοχία Κάρπου Παπαδόπουλου. Στο ίδιο αρχείο, Φάκελος 001, αριθ. εγγρ. 046 και 047. 5) 1838 (1η Οκτωβρίου): Πιστοποιητικό για αξιωματικό ονόματι Ιωσήφ Μάγνη. ΙΕΕΕ, Πιστοποιητικά των Αγωνιστών, πιστοποιητικό αριθ. 16.362. 6) 1840 (27/15 Μαρτίου): Πιστοποιητικό στη γαλλική γλώσσα για τον φιλέλληνα Montegny, υπογράφει ως «S. G. Saunier». ΓΑΚ, Αριστεία, Φάκελος 49, αριθ. εγγρ. 024. 7) 1843 (5 Ιανουαρίου): Πιστοποιητικό προς τον πρώην αντισυνταγματάρχη Ράικο. Υπογράφει ως «Δόκιμος Συνταγματάρχης, Φρούραρχος Μεθώνης». ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Στρατιωτικών, ό.π., Φάκελος 002, αριθ. εγγρ. 172. 8) 1843 (29 Νοεμβρίου): Πιστοποιητικό για τον Νικόλαο Γεωργαλά, στο οποίο υπογράφει ως «Σ. Γ. Σωνιέρ, Δοκ. Συνταγματάρχης εν αργεία». ΓΑΚ, Αριστεία, Φάκελος 271, αριθ. εγγρ. 171. 9) 1844 (29 Ιανουαρίου): Πιστοποιητικό προς Ιωάννη Σεβαστιανό. Υπογράφει ως «Σ. Γ. Σωνιέρ, Συνταγματάρχης, Πρόεδρος του Αναθεωρητικού». Στην ίδια συλλογή, Φάκελος 252, αριθ. εγγρ. 192. 10) 1844 (20 Ιανουαρίου): Πιστοποιητικό για τον Ιωάννη Αξελό. Υπογράφει ως «Σ. Γ. Σωνιέρ, Συνταγματάρχης, Πρόεδρος του Αναθεωρητικού». Ο Ιωάννης Αξελός είχε υπηρετήσει στον Κολοκοτρώνη. Στην ίδια συλλογή, Φάκελος 253, αριθ. εγγρ. 025. 11) 1844 (20 Φεβρουαρίου): Πιστοποιητικό για τον Θεόδωρο Ημαντήλ(.). Υπογράφει ως «Σ. Γ. Σωνιέρ, Συνταγματάρχης, Πρόεδρος του Αναθεωρητικού». Στην ίδια συλλογή, Φάκελος 267, αριθ. εγγρ. 121. 12) 1844 (5 Ιανουαρίου): Πιστοποιητικό για τον Δημήτριο Μπάκα. Υπογράφει ως «Σ. Γ. Σωνιέρ, Συνταγματάρχης, Πρόεδρος του Αναθεωρητικού». Στην ίδια συλλογή, Φάκελος 272, αριθ. εγγρ. 149. 13) 1844 (11 Φεβρουαρίου): Πιστοποιητικό για τον Σπυρίδωνα Θεοτόκη. Υπογράφει ως «Σ. Γ. Σωνιέρ, Συνταγματάρχης, Πρόεδρος του Αναθεωρητικού». Στην ίδια συλλογή, Φάκελος 274, αριθ. εγγρ. 3786. 14) 1844 (7 Απριλίου): Πιστοποιητικό για τον Ιωάννη Φυλακτό. Υπογράφει ως «Σ. Γ. Σωνιέρ, Συνταγματάρχης, Πρόεδρος του Αναθεωρητικού». Στην ίδια συλλογή, Φάκελος 278, αριθ. εγγρ. 048. 15) 1844 (4 Απριλίου): Πιστοποιητικό για τον Κύπριο αγωνιστή Γεώργιο Κωνσταντίνου. Υπογράφει ως «Σ. Γ. Σωνιέρ, Συνταγματάρχης, Πρόεδρος του Αναθεωρητικού». Στην ίδια συλλογή, Φάκελος 283, αριθ. εγγρ. 029. 16) 1846 (10/22 Σεπτεμβρίου): Πιστοποιητικό προς χρήση του φιλέλληνα Paul Zoli. Υπογράφει ως Συνταγματάρχης μαζί με άλλους συναδέλφους του. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Αρχείο περιόδου Γεωργίου Α΄, Κατάλογος Α΄ – Ποικίλα Ιδιωτικά – Φάκελος 190, αριθ. εγγρ. 440. 17) 1859 (23 Ιουνίου): Πιστοποιητικό προς Henri Fornèsy, ύστερα από αίτησή του, Υπογράφει ως «Σ. Γ. Σωνιέρ, Υποστράτηγος». ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Στρατιωτικών (1833-1862), Σειρά 005 – Τμήμα ΜΚ: Μυστική Καταχώρηση, Υποσειρά 004 – IV Ζητήματα Τιμής μεταξύ Αξιωματικών –

εξαιρετικά σημαντική για τους ενδιαφερομένους και θεωρείτο από τον ίδιο τον Σωνιέρο ως χρηστικότερη και σπουδαία εργασία. Η σπουδαιότητα που απέδιδε στην αρμοδιότητά του αυτή φαίνεται από το γεγονός ότι εξακολούθησε να συντάσσει τέτοια πιστοποιητικά μέχρι το τέλος της ζωής του και επιπλέον ότι δημοσίευε τη διεύθυνσή του στον Τύπο, ώστε να είναι γνωστή σε κάθε ενδιαφερόμενο. Δημοσίευση στην εφημερίδα *Ενθοφύλαξ*, δύο μήνες ακριβώς πριν πεθάνει, ενημέρωνε τους έχοντες ανάγκη της υπογραφής του και της ενόρκου μαρτυρίας του αγωνιστές ότι κατοικούσε στην οικία Περσάκη, πλησίον του τουρκικού προξενείου, και ότι με μεγάλη προθυμία θα διεκπεραίωνε τις αιτήσεις τους. Εντύπωση προκαλεί ότι η εφημερίδα τον αποκαλεί όχι μόνο λείψανο του Ιερού Αγώνα, αλλά και ιδρυτή του Τακτικού Στρατού¹.

Οι σχέσεις του Σωνιέρου με φιλέλληνες και Έλληνες στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους

Στα χρόνια της Παλιγγενεσίας που ο κοσμοπολιτισμός είχε συμπορευτεί με τον εθνικισμό, οι ξένοι εθελοντές στρατιωτικοί στον Ελληνικό Στρατό μετέφεραν τις νεωτερικές ιδέες του φιλελευθερισμού και της εθνικής ανεξαρτησίας, επεδίωκαν μια ένδοξη σταδιοδρομία στο πεδίο της μάχης και έμεναν πιστοί στην προσωπική τους αντίληψη περί στρατιωτικής τιμής και κώδικα πολέμου, ερχόμενοι συχνά σε αντιπαράθεση με τους Έλληνες πολεμιστές, ιδιαίτερα τους ατάκτους². Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας, μερικοί από αυτούς επέλεξαν να επιστρέψουν στη χώρα τους, όπως ήδη αναφέραμε στην Εισαγωγή, όπου επιδίδονταν σε πολιτική συνήθως καριέρα, καταξιωμένοι και στεφανωμένοι με δόξα, αφού είχαν λάβει βέβαια την ελληνική ιθαγένεια. Όσοι επέλεξαν να παραμείνουν γίνονταν πολίτες του ελληνικού κράτους και αρκετοί από αυτούς διαβιούσαν για πάντα στη χώρα καταλαμβάνοντας σημαντικά πολιτικά ή διοικητικά αξιώματα³. Η παρουσία των Ιταλών⁴ στο στράτευμα

Παράσημα – Αριστεία, Φάκελος 102 – Φάκελος IV, 2, Βασιλικά Παράσημα (1859), αριθ. εγγρ. 4841. 18) 1861 (11 Αυγούστου): Πιστοποιητικό με το οποίο ο Σωνιέρος πιστοποιεί τις υπηρεσίες του Κύπριου αγωνιστή Αγγελή, ο οποίος ανήκε στο τάγμα του από τον καιρό του «Ιερού Λόχου» του Υψηλάντη. Υπογράφει ως «Σ. Γ. Σωνιέρος Υποστράτηγος». Α. Παυλίδης, *Ιστορία της νήσου Κύπρου*, τόμος Δ', Λευκωσία, Φιλόκυπρος, 1991-1993, Πιστοποιητικό αριθ. 574.

¹ *Ενθοφύλαξ*, Αθήνα, έτος Β', αριθ. φύλ. 341, 12 Σεπτεμβρίου 1863.

² Βλ. για το θέμα, Α. Καρακατσούλη, «Μαχητές...», ό.π., σσ. 194-197.

³ Βλ. Εισαγωγή, το τμήμα που αναφέρεται στην προσφορά των Γάλλων φιλελλήνων και στη γαλλική επιρροή στο στράτευμα.

⁴ Βλ. G. Pécout, « Philhellenism... », ό.π.

μαζί και των Γάλλων, ήταν η πιο έντονη σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Το σημαντικό στοιχείο εδώ είναι ότι, μαζί με τους Έλληνες (πρώην τακτικούς και ατάκτους πολεμιστές) αποτελούσαν πλέον μια ενιαία κοινωνική ομάδα, τη στρατιωτική τάξη, που αγωνιζόταν με κοινούς στόχους και επιδιώξεις, ιδιαίτερα κατά την οθωνική βασιλεία¹. Αυτή την περίοδο, αν και οι στόχοι της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής για την Ελλάδα παρέμεναν οι ίδιοι, η γαλλική εμπλοκή δεν ήταν μαζική και άμεση, αλλά περιοριζόταν στον τύπο της υψηλής –μαζί με τους Άγγλους– συνεποπτείας, αφενός λόγω της επικράτησης των Βαυαρών και αφετέρου λόγω της υπερίσχυσης της αγγλικής πολιτικής στην περιοχή. Παρ' όλα αυτά, δεν έλειπαν από τις δομές του νέου κράτους υψηλά ιστάμενοι Γάλλοι λειτουργοί, όπως ο Leisure, Γραμματέας Στρατιωτικών, ο Fuchs, Γενικός Επιθεωρητής του Στρατού και ο Graillard, ο οποίος κατέλαβε διάφορες θέσεις στη στρατιωτική διοίκηση².

Σύμφωνα με τον Τ. Γεροζήση και τη μελέτη του για το Σώμα των αξιωματικών, στα τέλη της αντιβασιλείας το Σώμα των αξιωματικών αποτελείτο από καπεταναίους και αγωνιστές, οι οποίοι είχαν ονομαστεί αξιωματικοί στη διάρκεια της Επανάστασης ή μετά από αυτή, από ορισμένους Έλληνες αξιωματικούς που προέρχονταν από ξένους στρατούς, από αξιωματικούς προερχόμενους από τις τάξεις του Τακτικού Σώματος, όπως ο Σωνιέρος, από αξιωματικούς Βαυαρούς και από φιλέλληνες, οι οποίοι είχαν λάβει μέρος στην Επανάσταση ή είχαν έρθει μετά την Επανάσταση, ιδιαίτερα στα χρόνια του Καποδίστρια. Η προέλευση των Ελλήνων αξιωματικών αυτών ήταν αγροτική ή αστική και οι μισοί τουλάχιστον από αυτούς προέρχονταν από σκλαβωμένες περιοχές, γεγονός που έτρεφε τις επιθυμίες τους για απελευθέρωση των περιοχών αυτών³. Την ίδια εποχή, ο όρος «αξιωματικός» άρχισε να παίρνει ένα διαφορετικό περιεχόμενο από τον όρο του «καπετάνιου» που είχε λαϊκή βάση: με την επίδραση των Βαυαρών και την επιβολή των νέων μεθόδων διοίκησης από το εξωτερικό ο όρος «αξιωματικός» σήμαινε την απόσταση ανάμεσα στον στρατιώτη και τον ανώτερο, ενώ με πλάγιο τρόπο αποκτούσε και τη σημασία ενός τίτλου τιμής και ευγενείας⁴.

Παράλληλα, την ίδια περίοδο και ο ελληνισμός παρουσιαζόταν ενοποιημένος, ιδιαίτερα μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, επιδιώκοντας τους ίδιους σκοπούς,

¹ Ιδιαίτερα μετά το 1843, είπαμε στην Εισαγωγή ότι με απόφαση της Συνέλευσης παρέμειναν στην Ελλάδα οι «αρχαίοι» φιλέλληνες, δηλαδή αυτοί που είχαν λάβει μέρος στον Αγώνα. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 92.

² Π. Σπυρόπουλος, ό.π.

³ Τ. Γεροζήσης, ό.π., σσ. 86-89.

⁴ Στο ίδιο, σ. 89.

σημειώνοντας αργή αλλά συνεχή οικονομική και εμπορική πρόοδο που ευνοούσε και την πολιτισμική ενότητα που επισφραγιζόταν με τη λειτουργία του Πανεπιστημίου, πολιτισμικού κέντρου όλου του ελληνισμού¹.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ήδη από την απαρχή της Επανάστασης αλλά και καθ' όλο το διάστημα της καποδιστριακής περιόδου, ο Σωνιέρος ανέπτυξε σημαντικές επαγγελματικές και προσωπικές σχέσεις με όλα σχεδόν τα σημαίνοντα πρόσωπα που έκαναν την εμφάνισή τους τόσο στο στρατιωτικό πεδίο όσο και στο πολιτικό στερέωμα της εποχής. Άλλοτε ως συμπολεμιστής και άλλοτε ως φίλος, αλληλογραφούσε και διαμόρφωνε άποψη για άτομα και πρόσωπα που σφράγισαν την πορεία της χώρας. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονταν όλοι οι γνωστοί Γάλλοι και Ιταλοί φιλέλληνες στρατιωτικοί, αλλά και οι Βαυαροί που τους ακολούθησαν, οι Έλληνες πολιτικοί αξιωματούχοι, ο ίδιος ο Κυβερνήτης και η οικογένεια Καποδίστρια, οι άτακτοι και τακτικοί συμπολεμιστές του. Οι σχέσεις του με τα πρόσωπα αυτά τεκμηριώνονταν μέσα από τις αναφορές που παρέθετε για τις συναναστροφές του, προσωπικές και επαγγελματικές, στα ημερολόγιά του και συμπληρώνονταν με αλληλογραφία, άλλοτε υπηρεσιακή και άλλοτε προσωπική, η οποία εντοπίστηκε σε ποικίλες και διάσπαρτες πηγές. Μεγάλο μέρος της αλληλογραφίας αυτής είναι στη γαλλική γλώσσα, γλώσσα της προσωπικής αλληλογραφίας των κοινωνικών ελίτ στην Ευρώπη και της διεθνούς επικοινωνίας². Η συνεχής παρουσία στην Ελλάδα Γάλλων αντιπροσώπων και στρατιωτικών είχε ευνοήσει τη χρήση της γαλλικής γλώσσας, όχι μόνο για τις ανάγκες επικοινωνίας των διαφορετικών εθνοτικά πολιτών μεταξύ τους, αλλά και για την επικοινωνία τους με το εξωτερικό και ιδιαίτερα με τη Γαλλία³. Κατά τον ίδιο τρόπο, η αλληλογραφία του Σωνιέρου δεν περιοριζόταν στην Ελλάδα, αλλά εκτεινόταν κατά κύριο λόγο στη Γαλλία, και ούτε γνώριζε χρονικά περιθώρια. Τις σχέσεις του αυτές θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε ακολούθως, αρχής γενομένης από τον Φαβιέρο.

Η σχέση του με τον Φαβιέρο

Επισημάναμε ήδη την ιδιαίτερη σχέση που καλλιεργήθηκε ανάμεσα στον Σωνιέρο και τον Φαβιέρο: σχέση αλληλοεκτίμησης, θαυμασμού, εμπιστοσύνης και προσωπικής φιλίας. Εντούτοις, ο συνταγματάρχης Φαβιέρος παρουσιάζεται ως σύνθετη και

¹ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 91.

² M. van Strien-Chardonneau – M. C. Kok Escalle, ό.π.

³ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π.

δύσκολη προσωπικότητα με ισχυρό χαρακτήρα, από την πλειονότητα των Ελλήνων ιστορικών. Τόσο όμως οι Έλληνες όσο και οι Γάλλοι ιστορικοί συγκλείουν στο γεγονός ότι ενέπνεε σεβασμό και αγάπη στους Έλληνες στρατιωτικούς, ενώ δεν έλειπαν και οι εκδηλώσεις λατρείας¹. Την ίδια εκτίμηση εκφράζει ακόμα και ο Victor Hugo στο έργο του *Choses Vues*², όταν περιγράφει τον Φαβιέρο μέσα στη γαλλική εθνοσυνέλευση, λέγοντας ότι οι στρατιώτες του τον έβλεπαν όχι σαν αρχηγό αλλά σαν θεό, ενώ επιπλέον, του αφιερώνει και ένα ποίημα στη συλλογή του *Orientales*³. Η εκτίμηση αυτή ήταν πράγματι αληθινή, όπως φαίνεται από τις μαρτυρίες που ανευρίσκουμε στις επιστολές και στα ημερολόγια του Σωνιέρου και επιβεβαιώνεται ιδιαίτερα από τη σχέση των δύο ανδρών. Αλλά και ο Φαβιέρος αγαπούσε τους στρατιώτες του και τους αποκαλούσε «παιδιά του»⁴. Ένα από αυτά τα «παιδιά» του, ήταν ο Σωνιέρος, με χαρακτήρα το ίδιο ορμητικό και αεικίνητο. Οι επιστολές που αντάλλασαν μεταξύ τους, κυρίως υπηρεσιακές, όπως είδαμε, αλλά και προσωπικές σκιαγραφούν τη μεταξύ τους σχέση.

Οι υπηρεσιακές επιστολές –συνολικά έχουμε εντοπίσει 42– συντάχθηκαν, σαφώς, με στόχο τη διευθέτηση διαφόρων στρατιωτικών θεμάτων ή για ενημέρωση. Για παράδειγμα, η ιδιόχειρη επιστολή με την οποία ο Φαβιέρος ενημέρωσε τον Σωνιέρο ότι προβιβάζεται ταγματάρχης το 1826, αλλά και πολλές άλλες που συντάσσονταν στα Μέθανα, τη Χίο, την Κόρινθο ή την Αίγινα, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω⁵. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε εδώ ότι, εκτός των ανωτέρω, πολλά άλλα υπηρεσιακά έγγραφα της περιόδου αυτής, και συγκεκριμένα από τον Απρίλιο του 1828, οπότε ο Σωνιέρος υπηρετούσε ως φρούραρχος Κορίνθου, μέχρι και την αποχώρηση του Φαβιέρου, τα διατήρησε ο Σωνιέρος στο πρώτο από τα έξι βιβλία *διαταγών* ή *Πρωτόκολλα αλληλογραφίας* του τάγματός του, όπου μεταφέρει αντιγεγραμμένη αλληλογραφία του προς και από τον Φαβιέρο στη γαλλική γλώσσα, σε ιδιαίτερα δυσανάγνωστη μορφή⁶.

¹ Χ. Βυζάντιος, ό.π., σσ. 104-105, 122, 160, 191 και 255 αντίστοιχα. Η πλήρης βιογραφία του δίνεται από τον Βυζάντιο στις σσ. 292-299.

² Œuvres Complètes de Victor Hugo, « À la Chambre des Pairs, 1846-1848 », *Choses Vues I*, Paris, Imprimerie Nationale, 1913, σ. 168.

³ V. Hugo, « Enthousiasme », *Les Orientales*, 5e éd., tome III, Paris, Hector Bossange, 1829.

⁴ Σε μια ημερήσια διαταγή που κυκλοφόρησε την ημέρα της αναχώρησής του (14 Μαΐου 1828) ο Φαβιέρος απευθυνόμενος στους στρατιώτες του έγγραφε τα εξής: «Πρὸ τριῶν ἐτῶν ἡ διαγωγή σᾶς ἐστάθη τοιαύτη, ὥστε ἐνόμιζον τὸν ἑαυτὸν μου ἐν μέσῳ στρατιωτῶν Γάλλων». Χ. Βυζάντιος, ό.π., σ. 296.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Α' 1804-1832, Υποφάκελος 1826.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', α) Βιβλίο αλληλογραφίας Σ. Σωνιέρου, Απρίλιος 1828-Ιούνιος 1829, 84 σελίδων, που περιλαμβάνει επιστολές από και προς τον Abbati, Φαβιέρο, Heideck και

Πέραν των ανωτέρω, στα πρώτα δομημένα ιταλικά ημερολόγια του Σωνιέρου και στις σύντομες ελληνικές μεταφράσεις τους, περιλαμβάνονται επίσης εγγραφές που αναφέρονται στο πρόσωπο του Φαβιέρου, στις προσπάθειές του να καλύψει τις υλικές ανάγκες του στρατεύματος¹, αλλά και στην προσπάθεια του Φαβιέρου να επανέλθει ως «ἀρχηγός τοῦ Τακτικοῦ καὶ διοργανωτῆς»², στη διάρκεια της σύντομης επανόδου του στην Ελλάδα στο πλαίσιο της εκστρατευτικής δύναμης του στρατηγού Maison, γεγονός που ο σοφός Σωνιέρος αντιμετώπισε με επιφυλακτικότητα.

Από την αμιγώς προσωπική αλληλογραφία των δύο ανδρών διασώζονται μονάχα οι επιστολές του Φαβιέρου, αλλά και μία επιστολή που συνέταξε ο Σωνιέρος ως επικεφαλής του Γ΄ Τάγματος Πεζικού. Πρόκειται για επιστολή που έγραψε ο Σωνιέρος για να υποστηρίξει τον Φαβιέρο όταν ο τελευταίος κατηγορήθηκε για την αποτυχημένη εκστρατεία της Καρύστου το 1826 και συνιστά ένα επιπλέον τεκμήριο της εκτίμησής του προς τον αρχηγό του. Την επιστολή αυτή μάλιστα υπέγραψε όλη η δύναμη του τάγματος, ζητώντας από την κυβέρνηση την παραμονή του Φαβιέρου στο στράτευμα και απειλώντας με παραίτηση σε περίπτωση αποχώρησής του³. Η κίνηση αυτή είχε θετικό αποτέλεσμα, καθώς ο Φαβιέρος παρέμεινε για αρκετό διάστημα ακόμα. Παρόμοιες επιστολές απέστειλαν και οι υπαξιωματικοί του Τακτικού Σώματος στην Αθήνα, καθώς και οι αξιωματούχοι της κοινότητας των Αθηνών⁴.

Από τις προσωπικές γαλλικές επιστολές του Φαβιέρου προς τον Σωνιέρο ξεχωρίζει επιστολή που συνέταξε κατά τη στιγμή αυτή της ενδεχόμενης αποχώρησής του από τη χώρα. Μέσα από αυτή, γίνεται εμφανές το ενδιαφέρον του Φαβιέρου για την Ελλάδα, τα φιλικά του αισθήματα προς τον Σωνιέρο, αλλά και η αφοσίωσή του στην αποστολή που του ανατέθηκε:

Πιστέψτε ότι παντού, όπου και να βρίσκομαι, θα τρέφω το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το ελληνικό ζήτημα, και αν δύναμαι ακόμα να υπηρετήσω [την Ελλάδα] δεν θα τσιγκουνευτώ ούτε το αίμα μου ούτε τον κόπο μου. Αντίο, σας φιλώ⁵.

Η φιλική σχέση των δύο ανδρών επιβεβαιώνεται συχνά στις επιστολές του Φαβιέρου. Τον Μάρτιο του ίδιου έτους (1826) έγραψε στον Σωνιέρο:

Έλληνες αξιωματούχους στην ιταλική, γαλλική και ελληνική γλώσσα, εξαιρετικά δυσανάγνωστες, καθώς είναι ιδιαίτερα μικρογραμμικές και συμπακνωμένες.

¹ «Έγραψα εις τὸν Συνταγματάρχην Φαβιέρον καὶ εἰς τὴν Κυβέρνησιν ὅτι ὁ Εἶδεκ δὲν μᾶς ἔδωσεν χρήματα». ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Β΄, β) Χειρ. ἡμερ. 1828, εγγραφή 13/25 Μαΐου 1828.

² Στο ίδιο ἡμερ., εγγραφή 31 Δεκεμβρίου 1828/12 Ιανουαρίου 1829.

³ *Αρχεὶα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, 1821-1832, Αἱ Ἐθνικαὶ Συνελεύσεις*, τόμος Α΄, Αθήνα, Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, 1971, ἀριθ. εγγρ. 19082, σσ. 228-231.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 231-234.

⁵ ΓΑΚ, Αρχεὶακὴ Συλλογὴ Γεωργίου Τσερούλη, ὁ.π., ἀριθ. εγγρ. 41, Αἴγινα, 5 Αυγούστου 1826.

Έλαβα τα διάφορα γράμματά σας και αντιλαμβάνομαι από αυτά ότι είστε καλός φίλος και σας ευχαριστώ για αυτό. [...]. Ότι και να συμβεί, αγαπητέ μου Σωνιέρο, να παραμείνετε πάντοτε ο ίδιος, και να εργάζεστε πάντα με ζήλο προς εκπλήρωση των καθηκόντων σας. Η ανταμοιβή σας θα είναι η εκτίμηση με την οποία θα σας τιμήσουν άνθρωποι που εργάζονται για το καλό, και να είστε σίγουρος, αγαπητέ μου κύριε Σωνιέρο, ότι θα βρίσκετε πάντοτε σε εμένα, έναν ειλικρινή και αφοσιωμένο φίλο¹.

Το γεγονός της παραίτησης του πολυαγαπημένου του αρχηγού σημειώνει, όπως είναι φυσικό, ο Σωνιέρος στα ημερολόγιά του. Από τις πληροφορίες που έχουμε σε αυτά φαίνεται ότι ο Φαβιέρος είχε ήδη υποβάλει την παραίτησή του τον Απρίλιο του 1828², αλλά ότι αυτή έγινε δεκτή αργότερα³.

Μάλιστα, τη στιγμή της αποχώρησής του, ο Φαβιέρος, κατόπιν εκκλήσεως του Κυβερνήτη, απέστειλε στις 28 Ιουνίου 1828 προς το Γενικό Φροντιστήριο απολογιστική αναφορά για όλα τα έξοδα που πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα που ήταν διοικητής του Τακτικού Στρατού. Σε αυτή την οδυνηρή για εκείνον επιστολή αιτιολογεί κάθε δαπάνη που πραγματοποίησε για το Τακτικό Σώμα, το οποίο διατηρήθηκε σε δύσκολες εποχές χάρη στις φιλότιμες του προσπάθειες, δίνοντας στην ουσία λόγο σε σχετική επιτροπή που συστάθηκε για να ελέγξει τους λογαριασμούς της θητείας του. Στην αναφορά αυτή εντύπωση προκαλούν οι ατασθαλίες που αναφέρονται ότι γίνονταν από στρατιώτες, οι οποίοι στη συνέχεια λιποτακτούσαν και οι αδικαιολόγητες απώλειες υλικών και πολεμοφοδίων. Κατά τον Αύγουστο του 1826 ο Φαβιέρος σημειώνει ότι η δύναμη του στρατεύματος ήταν: 2.944 άνδρες του Πυροβολικού, 308 άνδρες του Ιππικού, 225 κανονιέρηδες (ή πυροβολιστές, όπως χαρακτηρίζονταν εκείνη την εποχή) και 23 μουσικοί, όλοι τακτικοί, υποβοηθούμενοι από 160 άλογα αγορασμένα με πιστώσεις του στρατεύματος. Η δύναμη αυτή, μετά από την αποτυχημένη εκστρατεία στην Κάρυστο και την καταστροφή στο Φάληρο μειώθηκε σημαντικά τόσο από απώλειες στις μάχες όσο και από τη λιποταξία και ανήλθε, λίγο πριν από την άφιξη του Ιωάννη Καποδίστρια, στους 1.015 άνδρες, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Φαβιέρου⁴. Ο Φαβιέρος κλείνει τη συγκεκριμένη επιστολή δωρίζοντας ένα εναπομένον ποσό στο ελληνικό έθνος και αναχώρησε για τη Γαλλία. Αναμφίβολα, όμως, κατά τα έτη της αρχηγίας του στο στράτευμα,

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Α' 1804-1832, Υποφάκελος 1826.

² «Οι Ζουστέν και Όμηρος μ' είπαν διά τόν Συνταγμ. Φαβιέρ ότι έλαβεν την παραίτησιν του». ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 9 Απριλίου 1828.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 27 Μαΐου/8 Ιουνίου 1828.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη – Περίοδος Καποδίστρια – Κατάλογος Α' – Γενική Γραμματεία (1828-1836), Φάκελος 80, αριθ. εγγρ. 165.

προσπάθησε πολλάκις να βελτιώσει την οργάνωση του Τακτικού Στρατού, θεωρώντας καθήκον του τον «διοργανισμό του Τακτικού»¹.

Εντούτοις, μετά την οριστική αποχώρησή του από την Ελλάδα, ο Φαβιέρος εξέφρασε μια έντονη πικρία απέναντι σε όλους τους Έλληνες, όπως ξεκάθαρα φαίνεται σε επιστολή που συνέταξε στην Αίγινα και απηύθυνε στον φίλο του Σωνιέρο τον Ιούνιο του 1828, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω². Η πικρία του κλιμακωνόταν με το πέρασμα του χρόνου, φτάνοντας σε σημείο αγανάκτησης, ειδικά απέναντι στους Έλληνες αξιωματούχους. Έτσι, στη μακροσκελέστερη επιστολή που απηύθυνε στον Σωνιέρο, γραμμένη κατά την περίοδο της ανάληψης των καθηκόντων του Όθωνα, ο Φαβιέρος δεν δίστασε να κατηγορήσει τις ελληνικές αρχές για λογοκρισία:

Δεν με εκπλήσσει, αγαπητέ μου Σωνιέρο, αυτό που μου λέτε, ότι δηλαδή δεν λάβατε τα γράμματα που σας έστειλα. Είχα την τύχη να μάθω ότι τα γράμματα που έγραψα για την Ελλάδα όλα παρακρατήθηκαν από λογοκρισία. Το γεγονός αυτό μου στέρησε την ευχαρίστηση να ανταποδώσω στα παιδιά μου, που είναι, πάντα για μένα, αγαπημένοι φίλοι, την αγάπη την οποία τόσο γλυκά λαμβάνω από αυτούς [...]

Πείτε σας παρακαλώ σε όλα τα πρώην παιδιά μου, τους παλιούς μου συντρόφους, ότι ο χρόνος που πέρασα ανάμεσά τους μου είναι, και θα μου είναι, πάντα ακριβός. Ότι η επιθυμία μου για την ευημερία της Ελλάδας, είναι το ίδιο αληθινή και σφοδρή όπως τον καιρό που αγωνιζόμουν για αυτήν με το σπαθί στο χέρι. Οι κυβερνήσεις των οποίων τα συμφέροντα ήταν αντίθετα από το πνεύμα που μας τροφοδοτούσε σε αυτόν τον ένδοξο αγώνα, δεν θα μπορούσαν παρά να δείξουν αγνωμοσύνη απέναντι στον άνδρα εκείνον που αποδείχτηκε πάντα αποφασισμένος, και αφοσιωμένος στον πραγματικό στόχο της ανεξαρτησίας. Όμως αυτή δεν είναι η μοίρα του λαού και των στρατιωτών. Γνωρίζω ότι χρησιμοποιείτε το όνομά μου ανάμεσά σας όπως το όνομα ενός φίλου. Είμαι ευτυχής για αυτό. Καθώς είναι το Πρώτο βραβείο που θα μπορούσα να λάβω ως ανταμοιβή για τον κόπο μου.

Στη συνέχεια, αποχαιρετά τον Σωνιέρο, αφού έστειλε τις φιλοφρονήσεις του σε όλους τους αξιωματικούς, με βαθιά συγκίνηση αλλά και πικρία ως εξής:

Καθετί που έχει ελληνική καρδιά, κερδίζει ένα κομμάτι από την αγάπη μου. Ξεχνώ ηθελημένα τα σφάλματα και τα λάθη, γνωρίζετε ότι πάντοτε το έκανα αυτό. Ξεχνώ επίσης και τις αδικίες που έγιναν εναντίον μου αρκεί να μην ήταν αδικίες που έγιναν κατά της χώρας.

*Αντίο αγαπητέ μου Σωνιέρο*³.

Με το πέρασμα των ετών και δεδομένων των πολιτικών κλυδωνισμών στην Ελλάδα κατά την περίοδο της οθωνικής βασιλείας, η απογοήτευσή του κλιμακωνόταν. Ο

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη – Περίοδος Καποδίστρια – Κατάλογος Α' – Γενικών Φροντιστήριον, Φάκελος 01, μελέτη του Φαβιέρου για το Τακτικό Σώμα. Επίσης, στο ίδιο, Φάκελος 02, Ανωνόμου, χ.η. (είναι του Φαβιέρου), σχέδιο Φαβιέρου διοργανισμού του τακτικού.

² Στην ίδια συλλογή, ίδιος υποφάκελος (Α' 1804-1832), Υποφάκελος 1828.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1833.

Φαβιέρος οδηγήθηκε συνειδητά στην πλήρη αποστασιοποίηση από τα ελληνικά πράγματα. Έτσι, στην τελευταία επιστολή που απηύθυνε προς τον Σωνιέρο από το Παρίσι, τον Φεβρουάριο του 1850, άλλαξε τελείως η στάση του και υιοθέτησε αυστηρό και επικριτικό τόνο απέναντι στον παλιό του φίλο Σωνιέρο, ως εξής:

Έστειλα διάφορα άτομα να σας πουν, αγαπητέ μου Σωνιέρο, σε εσάς και σε όλους, ότι όλο αυτό το διάστημα κατέστησα καθήκον μου να μην απαντώ στα γράμματα που μου έστελναν οι παλιοί μου φίλοι από την Ελλάδα. Γνωρίζετε ότι 'κατά τα πρώτα χρόνια, η φιλία μου δεν μπορούσε παρά να δημιουργήσει κίνδυνο, και έπειτα τα κόμματα στην Ελλάδα φάνηκαν [να δρουν] με τόσο αξιοθρήνητο τρόπο. Δεν ήθελα, μέσα στην άγνοια που ήμουν σχετικά με τη θέση του καθενός, να δείξω ότι διατηρώ σχέσεις με τους μεν ή με τους δε. Και εσείς ο ίδιος έχετε τόσο άδικο να επικαλείσθε την επιρροή μου, και να επιμένετε να δράσω από τη Γαλλία προς όφελός σας. Δεν θα σεβόμουν καμία από αυτές τις δεσμεύσεις μου αν έκανα κάτι τέτοιο.

Να είστε παρ' όλα αυτά σίγουρος ότι τρέφω έντονο ενδιαφέρον για όλους εσάς, τους παλαιούς μου συντρόφους και κυρίως για την αγαπημένη μας Ελλάδα, την οποία θα στηρίζω σε κάθε ευκαιρία.

Αντίο και πολλούς χαιρετισμούς¹.

Ο Σωνιέρος επιβεβαιώνοντας την ανωτέρω διαπίστωση γράφει απογοητευμένος το 1846 στο ημερολόγιό του ότι αποστέλλει γράμμα στον Φαβιέρο για τελευταία φορά². Το έτος εκείνο του είχε αποστείλει τις περισσότερες επιστολές, χωρίς εντούτοις να λάβει ανταπάντηση. Τέσσερα χρόνια αργότερα, προσπαθώντας να βρει μια εξήγηση επιβεβαιώνει ότι η αποστασιοποίηση του Φαβιέρου οφειλόταν σε πολιτικούς λόγους: σημειώνει χαρακτηριστικά ότι ο Φαβιέρος δεν ήθελε να γράφει στους Έλληνες και στον ίδιο, διότι ήταν «κομοτισταί» (δηλαδή οπαδοί των δημοκρατικών πεποιθήσεων και της Κομμούνας) και ότι δεν επιθυμούσε να έχει «άπόκριση» από τους Έλληνες πρώην συναδέλφους του³.

Από την άλλη μεριά, αρκετές είναι οι επιστολές στις οποίες ο Σωνιέρος, λόγω της οικειότητας που ένιωθε προς το πρόσωπο του Φαβιέρου, του ζητούσε βοήθεια για προσωπικά του ζητήματα. Μια τέτοια επιστολή είναι αυτή με την οποία το 1829 του ζήτησε να μεσολαβήσει προκειμένου ο «γυναίκαδελφός» του Αναστάσης να εισαχθεί στο Σχολείο των Ευελπίδων ή να σπουδάσει στη Γαλλία⁴.

¹ ΓΑΚ, Αρχαική Συλλογή Γεωργίου Τσερούλη, ό.π., αριθ. εγγρ. 45, Παρίσι, 10 Φεβρουαρίου 1850. Την επιστολή παρέδωσε στον Σωνιέρο ο Γάλλος πρόξενος της Θεσσαλονίκης Grasset και μαζί ο Φαβιέρος απέστειλε το βιβλίο: Ch. N. Fabvier, *De l'armée et de la nécessité de créer un conseil supérieur consultatif et permanent de la guerre*, Paris, Garnier frères, 1849. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 10/22 Μαρτίου 1850.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 28 Δεκεμβρίου 1846/9 Ιανουαρίου 1847.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 10/22 Μαρτίου 1850.

⁴ ΓΑΚ, Αρχαική Συλλογή Γεωργίου Τσερούλη, ό.π., αριθ. εγγρ. 43, Αίγινα, 20 Φεβρουαρίου 1829.

Πληροφορίες για την αλληλογραφία τους λαμβάνουμε σαφέστατα και από το ημερολόγιο του Σωνιέρου, όπου κατέγραφε κάθε αποστολή επιστολής. Σύμφωνα με αυτό, η αλληλογραφία τους συνεχίστηκε το 1833, το 1842, το 1844, το 1845, το 1846, το 1849. Ο Σωνιέρος εξακολουθούσε να αποστέλλει επιστολές και κατά το 1851¹. Το 1852 αναφέρει στο ημερολόγιό του ότι διάβαζε βιβλίο που ο Φαβιέρος του είχε αποστείλει², ενώ το ίδιο έτος, ο Φαβιέρος, παρότι είχε αποστασιοποιηθεί, του έγγραψε ότι δεν μπορεί να κάνει τίποτε προκειμένου να αποσταλεί ο Όθων Σωνιέρος στη Γαλλία και να σπουδάσει ιατρική³. Το 1853 ο Σωνιέρος απέστειλε στον Φαβιέρο μία *Περίληψιν* συνοδευμένη από έναν κατάλογο των αξιωματικών Γάλλων που υπηρέτησαν στο Τάγμα των Φιλελλήνων⁴. Η αλληλογραφία του προς τον Φαβιέρο συνεχίστηκε όμως και το 1855⁵. Τον Σεπτέμβριο του έτους εκείνου, ο Σωνιέρος αναφέρεται εν τέλει στον θάνατο του Φαβιέρου. Στις 22/4 Σεπτεμβρίου ο Σωνιέρος γράφει στο ημερολόγιό του: «Σήμερον μᾶς κοινοποιήθη ὁ θάνατος τοῦ Φαβιέρου, αἰωνία ἢ μνήμη τοῦ, τοῦ καλοῦ πατριότου Ἀρχηγούμας – τὸ μνημόσυνον θὰ ψαλλῆ εἰς Ναύπλιον τὴν 27. Τρίτη ὅστις θέλει ἄς παρευρεθῆ». Πράγματι, στις 29 του μηνός πραγματοποιήθηκε μνημόσυνο του Φαβιέρου στο Ναύπλιο στο οποίο μετέβη και ο Σωνιέρος με το ατμοκίνητο «Όθων». Στην τελετή αυτή, εκφώνησε επικήδειο λόγο στη γαλλική γλώσσα ο Hilarion Touret, αλλά και ο Κωνσταντίνος Αξελός, στην ελληνική. Την προηγούμενη ημέρα, 28 του μηνός, πραγματοποιήθηκε μνημόσυνο του Φαβιέρου στην Αθήνα, όπου εκφώνησε λόγο ο Καρατζάς, «ἄθλιο», κατά τα λεγόμενα του Σωνιέρου, καθώς «ἐρέθισε τὰ πνεύματα», δεδομένου ότι αναφερόταν και στα μειονεκτήματα της προσωπικότητας του Φαβιέρου με έντονο τρόπο⁶. Επιπλέον, μνημόσυνο του Φαβιέρου πραγματοποιήθηκε και στην Ακρόπολη στις 23/4 Οκτωβρίου όπου εκφώνησε λόγο ο Ραγκαβής και ο Παράσχος⁷, ενώ στο σημείο από όπου ο Φαβιέρος εισήλθε στην Ακρόπολη με το τάγμα του, (σημείο που ο Σωνιέρος ονομάζει «Σερπετζέ», κοντά στο Ωδείο Ηρώδου Αττικού), τέθηκε μια μαρμάρινη επιγραφή για να θυμίζει το ηρωικό εγχείρημα του Γάλλου⁸.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφές 23 Ιουλίου/4 Αυγούστου και 25 Ιουλίου/6 Αυγούστου 1851.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 5/17 Απριλίου 1852.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 30 Δεκεμβρίου 1852/11 Ιανουαρίου 1853.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 4/16 Αυγούστου 1853.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφές 9/21 Φεβρουαρίου και 25 Μαρτίου/6 Απριλίου 1855.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου έως και 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1855.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 22 Οκτωβρίου/3 Νοεμβρίου και 23 Οκτωβρίου/4 Νοεμβρίου 1855.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856, εγγραφές 23 Μαρτίου/4 Απριλίου και 24 Μαρτίου/5 Απριλίου 1856.

Συνολικά, όπως προκύπτει από την αποδελτίωση του προσωπικού ημερολογίου του Σωνιέρου, σε συνδυασμό και με τις λίγες προσωπικές επιστολές της Συλλογής Τσερούλη, φαίνεται ότι οι προσωπικές επιστολές τις οποίες ο Σωνιέρος απέστειλε στον Φαβιέρο είναι συνολικά είκοσι¹, ενώ οι επιστολές που απέστειλε ο Φαβιέρος στον Σωνιέρο σχετικά με τα προσωπικά του ζητήματα ανέρχονται σε μόλις επτά². Η εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας τίμησε τον Φαβιέρο με την ελληνική ιθαγένεια, ενώ ο βασιλιάς Όθων του απένειμε το παράσημο του Μεγαλόσταυρου του Σωτήρα³.

Η σχέση του Σωνιέρου με άλλους Γάλλους φιλέλληνες στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους

Εκτός από τον Φαβιέρο, ο Σωνιέρος διατηρούσε αλληλογραφία και με τους επόμενους Γάλλους αρχηγούς του Ελληνικού Στρατού, τον Trézel και τον Gérard, αλλά και τους επιτελείς τους. Πιθανόν, το γεγονός ότι ήταν απόγονος Γάλλου, σε συνδυασμό με το ότι χειριζόταν με άνεση τη γαλλική γλώσσα, του έδωσε το θάρρος να απευθύνεται απευθείας σε αυτούς, όποτε κρινόταν αναγκαίο για τη διευθέτηση ζητημάτων που αφορούσαν το τάγμα⁴. Όπως και προηγουμένως, σχεδόν πάντα τις επιστολές που απέστειλε στον αρχηγό και Γενικό Επιθεωρητή Gérard τις μνημονεύει στα ημερολόγιά του και τις κατατάσσει με αρίθμηση στα πρωτόκολλα αλληλογραφίας του τάγματος⁵. Φαίνεται πάντως από σχετική εγγραφή ότι ενημέρωνε τον στρατηγό για τους ευρωπαίους αξιωματούχους που υπηρετούσαν στο τάγμα⁶ και ειδικότερα για τους Γάλλους, δεδομένου ότι του απηύθυνε ιδιαίτερη επιστολή σχετικά με αυτούς το 1831⁷. Αλλά και σε άλλη περίπτωση, επιβεβαιώνει ότι τον Σεπτέμβριο του 1831 ο Γάλλος αξιωματούχος Dujoux του έστειλε «τις καταστάσεις για τους

¹ Στις 19/31 Μαΐου και 11/22 Ιουλίου 1829, στις 30/11 Ιανουαρίου και 9/21 Μαρτίου 1833, στις 17/29 Μαρτίου και 31/12 Σεπτεμβρίου 1842, στις 14/26 Αυγούστου και 27/8 Δεκεμβρίου 1844, στις 7/19 Νοεμβρίου 1845, στις 8/20 Μαρτίου, 17/29 Αυγούστου, 18/30 Οκτωβρίου και 28/9 Δεκεμβρίου 1846, στις 4/16 Μαΐου 1849, στις 5/17 Ιουνίου και 23/4 Ιουλίου 1851, στις 22/3 Μαΐου 1852, στις 4/16 Αυγούστου 1853, στις 9/21 Φεβρουαρίου και 25/6 Μαρτίου 1855.

² Στις 29 Μαρτίου και 5 Αυγούστου 1826, στις 5 Ιουνίου 1828, στις 20 Φεβρουαρίου 1829, στις 29 Ιουνίου 1833, στις 10 Φεβρουαρίου 1850 και στις 30/11 Δεκεμβρίου 1852.

³ E. Poucet, « Qui est le général Fabvier qui aida les Grecs contre les Ottomans ?, *Connaissance Hellénique, O λύχνος*, n° 145, novembre 2016, article 5 διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://ch.hypotheses.org/1703> [πρόσβαση Ιούνιος 2020].

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 4/16 Αυγούστου 1831.

⁵ Βλ. για παράδειγμα εγγραφές που αναφέρονται σε αριθμημένες επιστολές που απευθύνονται στον στρατηγό Gérard στο ίδιο ημερ., εγγραφές 26 Μαΐου/7 Ιουνίου, 29 Μαΐου/10 Ιουνίου, 30 Μαΐου/11 Ιουνίου και 5/17 Ιουνίου 1831,

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 14/26 Σεπτεμβρίου 1831.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 1/13 Νοεμβρίου 1831.

Γάλλους Αξιωματικούς για τη Γαλλία» τις οποίες ο Σωνιέρος συμπλήρωσε, ως όφειλε¹. Πολλές από τις επιστολές των Γάλλων αρχηγών σώζονται σήμερα στην ιδιωτική συλλογή Σωνιέρου². Ο Σωνιέρος αλληλογραφούσε, επίσης, το 1830 και 1831 με τον υπασπιστή του Gérard, συνταγματάρχη Pellion, πολλές επιστολές του οποίου σώζονται επίσης στην ίδια συλλογή³. Οι σχέσεις που ανέπτυξε με τους Γάλλους αξιωματικούς συνεχίστηκαν και όταν αυτοί αποχώρησαν από την Ελλάδα. Σε αυτούς στράφηκε αργότερα όταν, στην Αθήνα πλέον, αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα: Ειδικότερα, στον Gérard, αλλά και στον Γάλλο φιλέλληνα πρώην διοικητή του Ιππικού, Regnault St-Jean d'Angely⁴.

Ο Σωνιέρος αλληλογραφούσε βεβαίως και με άλλους Γάλλους αξιωματικούς που υπηρετούσαν στον Ελληνικό Στρατό. Πολλοί από αυτούς ήταν οικονομικοί ελεγκτές όπως ο Mangin⁵ και ο Guerrin⁶, ο Kolbert που ήταν υπεύθυνος προμηθειών⁷, ο Purchet που ήταν υπεύθυνος του οπλοστασίου⁸, ο Louis de Chambolle⁹, ο Blondel που ήταν διοικητής των Επιλέκτων¹⁰. Αρκετές από τις επιστολές των Γάλλων οικονομικών επιμελητών για υπηρεσιακά θέματα ανευρίσκουμε στην ιδιωτική συλλογή Σωνιέρου¹¹. Επιπλέον, στα έξι βιβλία αλληλογραφίας και ανταποκρίσεως του Σωνιέρου για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω και τα οποία εκτείνονται χρονικά από το 1828 μέχρι και το 1834, συναντάμε επιστολές προς πάμπολλους φιλέλληνες και

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. Ημερ. 1830-1831, εγγραφή 18/30 Ιουνίου 1831.

² Πολλές επιστολές του στρατηγού Gérard κατά το 1831, καθώς και μια επιστολή του στρατηγού Trézel τον Σεπτέμβριο του 1829 προς τον Σπυρίδωνα Σωνιέρο βρίσκουμε στα ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελοι 1829 και 1831.

³ Στην ίδια συλλογή, Υποφάκελος 1830, επιστολή Pellion, Ναύπλιο, 13 Ιανουαρίου 1830 και Υποφάκελος 1831.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφές 5/17 και 6/18 Ιουνίου 1851.

⁵ Αναφορά σε επιστολή που του αποστέλλει σε ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 19/31 Ιουλίου 1831.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 5/17 Αυγούστου 1831.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 31 Ιανουαρίου/12 Φεβρουαρίου 1831.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 7/19 Αυγούστου 1831.

⁹ Για τον Louis Pietde Chambolle, ο Henri Fornèsy γράφει ότι καταγόταν «από το Poitiers και ότι πέθανε στο Ναύπλιο από ασθένεια στις 13 Ιανουαρίου 1845. Παλαιός μαθητής της Σχολής του St-Cyr, αξιωματικός της Γαλλικής Βασιλικής Φρουράς κατά την Restauration. Διακρίθηκε για τις υπηρεσίες του στη Ρούμελη, υπό τις διαταγές των Στρατηγών Church και Dentzel. Πολύ μορφωμένος, πιστός, θυσιάζοντας τα πάντα στη συνείδησή του, το απέδειξε με την ιδιότητά του ως εισηγητού στα Πολεμικά Συμβούλια, και ως μέλος και Πρόεδρος σε διάφορα πολεμικά δικαστήρια. Διατέλεσε διευθυντής της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων και διοίκησε για ένα ορισμένο διάστημα το ελληνικό Πυροβολικό. Πέθανε συνταγματάρχης εν αποστρατεία, αξιωματικός του Τάγματος του Σωτήρα και έχοντας τιμηθεί με το μετάλλιο της Ανεξαρτησίας». Η. Fornèsy, ό.π., « Catalogue nominatif des philhellènes morts », n° 50.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 1/13 Σεπτεμβρίου 1829.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', επιστολές από «Καίρριγγ» και Justin επιμελητές «ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας τῶν Τροφῶν καὶ Πολεμοφοδίων» στον Υποφάκελο 1828, από τους επιμελητές και υπο-μελητές Saint-Martin, Sauquet, Cattin στον Υποφάκελο 1829, Guerrin, Sauquet, Cattin στον Υποφάκελο 1830 και Guerrin, Kolbert στον Υποφάκελο 1831.

Έλληνες αξιωματούχους και συγκεκριμένα, προς τους προαναφερθέντες Γάλλους Gérard, Trézel, Pellion, Guerrin, Blondel, Kolbert, αλλά και τους Marchand, Cattin, Sauquet, Daubigny και Albert, καθώς και τους Ιταλούς Morandi και Abbati, τον Πορτογάλο Almeida, τον Ρώσο Rayko(f) και τους Έλληνες Pierrri (Πιέρρη), Πραΐδη, Υψηλάντη και Θεοχάρη, και τους αρχηγούς του Τακτικού Σώματος, Heideck και Φαβιέρο¹.

Παρά τις ανωτέρω επαφές, στις εγγραφές των ημερολογίων του ο Σωνιέρος σπάνια διατυπώνει θετικές σκέψεις για τους φιλέλληνες στρατιωτικούς στο σύνολό τους. Ήδη από το 1828 γράφει ότι οι φιλέλληνες ήταν «έκδικητικοί»². Όπως οι περισσότεροι ανώτεροι Έλληνες αξιωματούχοι, τους αντιμετωπίζει με δυσπιστία, συχνά με απέχθεια. Η αλήθεια είναι ότι παρά τη θετική συνεισφορά των ευρωπαϊών φιλελλήνων στην ελληνική επανάσταση η συνεργασία Ελλήνων και φιλελλήνων στα πεδία των μαχών και οι σχέσεις τους ήταν πολλές φορές προβληματικές. Οι δύο πλευρές πρέσβευαν δύο διαφορετικούς κόσμους για τους οποίους μέχρι τότε είχαν κατά μεγάλο μέρος μόνο θεωρητική γνώση ο ένας για τον άλλον. Οι Έλληνες οπλαρχηγοί διαφωνούσαν με πολλές από τις απόψεις των Δυτικών σχετικά με πολεμικά σχέδια, τις στρατιωτικές τακτικές και την οργάνωση του στρατού. Αρκετοί τους θεωρούσαν τυχοδιώκτες και οπορτουνιστές, ενώ οι τοπικές πολιτικές και στρατιωτικές αρχές εμφανίζονταν πολλές φορές απρόθυμες να τους αξιοποιήσουν. Η δυσπιστία των Ελλήνων έναντι των φιλελλήνων πηγάζε από τον φόβο του ανταγωνισμού μεταξύ τους που τροφοδοτούσαν οι προσωπικές φιλοδοξίες για διάκριση και ανέλιξη και από τη διαφορετική οπτική στα ζητήματα της στρατιωτικής τακτικής. Επίσης, οι Έλληνες θίγονταν από το γεγονός ότι οι φιλέλληνες στρατιωτικοί κατατάσσονταν στο στράτευμα με δύο βαθμούς παραπάνω από τον στρατιωτικό βαθμό που είχαν στη χώρα τους, γεγονός που τους έθετε στην ανώτερη ιεραρχία, εις βάρος των Ελλήνων. Επιπλέον, υπήρχε και μια έντονη περιφρόνηση για τους πιο νέους από τους φιλέλληνες, επειδή τους θεωρούσαν απειροπόλεμους, παρότι διατείνονταν το αντίθετο και γενικά ακατάλληλους για τις ανάγκες του ελληνικού αγώνα³.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', α) Βιβλίο αλληλογραφίας Σ. Σωνιέρου, από Απριλίου 1828 μέχρι Ιουνίου 1829, β) Βιβλίο ανταποκρίσεως Σ. Σωνιέρου, Αύγουστος 1829-Αύγουστος 1830, γ) Βιβλίο ανταποκρίσεως Σ. Σωνιέρου, Μάρτιος 1829-Δεκέμβριος 1830, δ) Βιβλίο ανταποκρίσεως Σ. Σωνιέρου, Απρίλιος 1832-Σεπτέμβριος 1833 και στ) βιβλίο ανταποκρίσεως Σ. Σωνιέ, Σεπτέμβριος 1833-Μάιος 1834.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 21 Οκτωβρίου/2 Δεκεμβρίου 1828.

³ Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Το φιλελληνικό κίνημα στη Δανία*, Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 2010, σ. 32.

Οι φιλέλληνες, από τη δική τους πλευρά, έχοντας διαφορετική εθνική προέλευση, διαφορετικά προσωπικά κίνητρα και στόχους, σε πολλές περιπτώσεις έπαιζαν διχαστικό ρόλο και υπονόμευαν την ενότητα. Ένας τέτοιος διχαστικός και υπονομευτικός παράγοντας ήταν κατά κύριο λόγο οι μεταξύ τους εθνικοί ανταγωνισμοί¹. Ενδεικτικά ο Σωνιέρος αναφέρει: «Οί φιλέλληνες πάντοτε τοιοῦτοι ἦτον, πάντοτε σκάνδαλα ἔκαμναν διά τοῦτο καὶ ὁ Φαβιέρος τοὺς ἔδερνεν καὶ τοὺς περιφρονοῦσεν»², εννοώντας ότι τους τιμωρούσε. Ο Σωνιέρος διαχώριζε, βέβαια, πλήρως τον Φαβιέρο από τους υπολοίπους. Σε μια άλλη πάλι εγγραφή, σχολιάζοντας την αδιαφορία των φιλελλήνων απέναντι στους Έλληνες, ο Σωνιέρος γράφει στο ημερολόγιο του στη Χαλκίδα τον Ιούνιο του 1839 ότι «οἱ κύριοι φιλέλληνες ὅ,τι θέλουν κάνουν»³. Το ίδιο και το 1850 όπου, εξ αφορμής δίκης Έλληνα αξιωματικού, αναφέρει ότι «οἱ φιλέλληνες εἶναι λέγουν κατὰ τοῦ Στουρνάρη ὡς ἦταν πάντοτε κατὰ τῶν Ἑλλήνων», δηλώνοντας ανοικτά ότι πολλοί από αυτούς ήταν μισέλληνες⁴. Τέλος, σχολιάζει το γεγονός ότι ήταν πολλές φορές απείθαρχοι και ενίοτε μεθοκοπούσαν, σε αρκετές περιπτώσεις⁵. Την άποψή του αυτή δεν δίστασε να την εκφράσει ακόμα και μπροστά στον Κυβερνήτη, κατακρίνοντας την απόφαση του τελευταίου να αναθέσει την εκπαίδευση των Ελλήνων στρατιωτικῶν στους αξιωματικούς του στρατηγού Maison.

*[...] λαμβάνω τὴν τόλμη τοῦ εἶπα νὰ σὰς παρατηρήσω ἐξωχότατε ὅτι δὲν θὰ οφελίσουν τίποτε, μάλιστα διαφθῆρουν τοὺς εὐαγογούς καὶ ἐγκρατῆς στρατιώτας μᾶς, δὲν ἔχομεν ἀνάγκη ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κακοήθης, καὶ μάλιστα δὲν εἶναι παλαιοὶ ὑπαξιωματικοὶ τοῦ Ναπολέοντος εἶναι νέοι, δὲν ἔμπορεῖ νὰ εἶναι παλαιοὶ καὶ τῶν μαχῶν ἐκείνων μᾶς ἔστειλαν πολλοὺς καὶ καθὼς προεῖπον ἦτον κακοήθης ὅλοι, ὅλα τὰ ἐλαττώματα εἶχαν, οἱ ἐδικοί μᾶς στρατιώτας ὅταν οὗτοι ἐγειναν ἀξιωματικοὶ τοὺς μάζευν ἀπὸ τοὺς δρόμους μεθυσμένους. [...] Ὁ Σαρδὸν δὲ λὰ μπάρε φιλέλ. Γάλλος μ' ἐζήτησεν μονομαχίαν διότι δὲν χαιρέτησα, δὲν τὸν εἶδα, ὅπισθεν μοῦ μὲ χερέτησεν. Εἶναι ὅλοι τοιοῦτοι [...]*⁶.

Οι απόψεις λοιπόν δεν διέφεραν πολύ από εκείνες των περισσότερων Ελλήνων αξιωματικῶν. Όμως, παρά τη σκληρότητά του απέναντι στο ήθος των φιλελλήνων, ο Σωνιέρος φαίνεται ιδιαίτερα συμπονετικός σε θέματα που αφορούν την οικονομική τους κατάσταση. Σε εγγραφή του 1829 αναφέρει ότι έδωσε ελεημοσύνη σε έναν

¹ Κ. Σιμόπουλος, *Ξενοκρατία μισελληνισμός και υποτέλεια*, Αθήνα, Στάχυ, 1997, σ. 471.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 26 Δεκεμβρίου 1828/7 Ιανουαρίου 1829.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 27 Ιουνίου/7 Ιουλίου 1839.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 18/30 Ιουλίου 1850.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφές 11/22 Απριλίου, 8/20 Αυγούστου και 12/24 Αυγούστου 1829.

⁶ Βλ. Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 28 Ιανουαρίου/9 Φεβρουαρίου και 29 Ιανουαρίου/10 Φεβρουαρίου 1829.

Γάλλο δεκανέα διότι «οί ΚΚύριοι εις Ναύπλιο άξιωματικοί τούς άφήνουν τούς Γάλλους νά πεθένουν τής πήνης– διατι τόσον σκληροί [...] δέν έντρέπονται βάρβαροι»¹.

Εκτός των Γάλλων φιλελλήνων στρατιωτικών, ο Σωνιέρος ανέπτυξε σχέσεις όπως ήταν αναμενόμενο με όλους τους Γάλλους πρέσβεις που πέρασαν από την Ελλάδα. Το έτος 1832, για παράδειγμα, σημειώνει κοινωνική επίσκεψη στο σπίτι του Γάλλου πρόξενου Rouen για ακρόαση μουσικής². Οι φιλικές του σχέσεις με τον Rouen διατηρήθηκαν μέχρι και το 1852. Το έτος εκείνο, γνωρίζοντας πλέον ότι η βασίλισσα τον αντιπαθεί, μιας και θεωρεί ότι δεν ήταν πιστός στο στέμμα, επισκέφθηκε τον πρέσβη και επιχείρησε να τον πείσει να μεσολαβήσει ώστε να ανατρέψει την εντύπωση αυτή, παρουσιάζοντας έγγραφο των τριών συμμαχικών δυνάμεων της 18ης Μαΐου 1832, προερχόμενο από το αγγλικό πλοίο «Franklin» και από το γαλλικό πλοίο «Dupont», με το οποίο ζητείτο από τους στρατιώτες του που είχαν τότε επαναστατήσει και τον κρατούσαν αιχμάλωτο για να μη συμμετάσχει στην παράδοση του φρουρίου της Πάτρας στους Γάλλους³, να τον ελευθερώσουν διότι θα έδιναν λόγο στις τρεις συμμαχικές δυνάμεις⁴. Με την πράξη αυτή ο Σωνιέρος επιχειρούσε να καταδείξει ότι παρά την αντίθεση των στρατιωτών του εκείνος παρέμεινε πιστός στην εξουσία και στις ευρωπαϊκές επιταγές. Το 1854 αναφέρεται στα χειρόγραφα σημειώματά του εκ νέου στον Γάλλο πρέσβη στην οικία του οποίου παρευρέθηκε⁵. Εκτός από τον Rouen, το 1837 ανέπτυξε σχέσεις και επαφές με τον Γάλλο πρέσβη Lagrené⁶. Εξαιρετικές ήταν και οι σχέσεις του με τον Γάλλο πρόξενο στη Χαλκίδα Thiesse τον οποίο επισκεπτόταν συχνά. Ο Πρόξενος του δάνειζε μάλιστα γαλλικές εφημερίδες, όπως η *L'Estaffette*, που παρουσίαζαν ειδήσεις για τις πολιτικές αναταραχές που είχαν συντελεστεί στη Γαλλία τον Μάιο του 1839, μετά την παρέμβαση του Λουδοβίκου Φίλιππου στις εκλογές του Μαρτίου και τη βίαιη αντίδραση της αντιπολίτευσης, εξελίξεις στις οποίες αναφέρεται και ο πατέρας του Σωνιέρου στην αλληλογραφία τους⁷. Το 1859 εξάλλου ο Σωνιέρος αλληλογράφησε με τον Γάλλο πρώην πρέσβη στην Ελλάδα, Thouvenel, προκειμένου να τον ενημερώσει για τη στασιμότητα στην

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 1/13 Αυγούστου 1829.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 7/19 Αυγούστου 1832.

³ Και É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome II, σ. 94.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 13/25 Ιουνίου 1852.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828, Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1861, εγγραφή του 1854.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 12/24 Απριλίου 1837.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές από 15/27 Μαΐου έως και 1/13 Οκτωβρίου 1839.

καριέρα του. Ο Σωνιέρος, χρησιμοποιώντας τη διπλή του καταγωγή, παρουσίαζε τον εαυτό του ως Γάλλο και απαριθμούσε τις διώξεις που υπέστη τις οποίες αποδίδει στη γαλλική καταγωγή του¹. Τον Οκτώβριο του 1859, όταν πεθαίνει ο Γάλλος πρέσβης De Serre, ο οποίος μόνο για λίγους μήνες είχε υπηρετήσει στην Ελλάδα, ο Σωνιέρος εκφράζει τη λύπη του και συνάμα τις φιλελεύθερες αντιλήψεις του λέγοντας ότι «φιλελεύθερος ήτον, καλός, ή Έλλάς άτυχής» διότι έχανε έναν τόσο σπουδαίο άνθρωπο². Τον Ιανουάριο του 1860 πέτυχε, με τη μεσολάβηση του γραμματέα της γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα, να παρασημοφορηθεί με το γαλλικό νομισματόσημο της Αγίας Ελένης. Ο γραμματέας, σε επιστολή του που αναφέρεται στο γεγονός της απονομής, χαρακτηρίζει με εκτίμηση τον Σωνιέρο ως «παλαιό υπηρέτη της Γαλλίας»³. Αλλά και τον Μάιο του 1861, ο Σωνιέρος απέστειλε επιστολή στον Γάλλο πρόξενο Bourré που αναχώρησε για το Παρίσι, διαμαρτυρούμενος ακόμη μία φορά για την ελεεινή κατάσταση των αγωνιστών⁴.

Από τους Γάλλους φιλέλληνες, στρατιωτικούς ή πολιτικούς αξιωματούχους, ο σημαντικότερος στον οποίο ο Σωνιέρος κάνει συχνές αναφορές στα ημερολόγιά του είναι ο Hilarion Touret, φρούραρχος Αθηνών, αυλάρχης του Όθωνα και δημιουργός του Πυροσβεστικού Σώματος της Αθήνας. Ο Touret ήταν γνωστός για τη δημιουργία της λίστας των φιλελλήνων και του Μνημείου των Φιλελλήνων στο Ναύπλιο και ήταν φίλος του Σωνιέρου από τότε που διαβιούσαν στο Ναύπλιο το 1832. Στον Touret, για τον οποίο θα σχολιάσει ότι έκανε «ώραίες πολυλογίες»⁵, ο Σωνιέρος θα αποταθεί προς αναζήτηση χρημάτων για το στράτευμα, σε δύσκολες περιστάσεις⁶.

Όταν το 1834 ο Σωνιέρος τέθηκε σε κατ' οίκον περιορισμό ως ποινή για την πλημμελή εκτέλεση των καθηκόντων του κατά την καταστολή της επανάστασης στη Μάνη, οι συναναστροφές τους πύκνωσαν. Ο Touret, όπως και άλλοι φίλοι του συσπειρώθηκαν γύρω του με την ανακοίνωση για τη διεξαγωγή δίκης⁷. Ο Σωνιέρος έλαβε επίσης πολλές επιστολές από φίλους του που βρίσκονταν μακριά και του

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 19 Ιουλίου/1 Αυγούστου 1859. («Στρατηγός Σωνιέρος, η έκτη διώξη μετά από την αναχώρησή σας από την Ελλάδα, υφιστάμην πάντα διώξεις επειδή είμαι Γάλλος»).

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 19/31 Οκτωβρίου 1859.

³ Επιστολή του γραμματέα της γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα προς τον Σπυρίδωνα Σωνιέρο, 12 Ιανουαρίου 1860, οικογενειακό αρχείο Φανής Φολερού-Τσερούλη.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κδ) Χειρ. ημερ. 1861, εγγραφή 4/16 Μαΐου 1861.

⁵ Στην επίσκεψη του Flaubert στον Touret και στον ίδιο τον Touret και την περίεργη ιδιοσυγκρασία του αναφέρεται ο Μπάμπης Άννινος βλ. Μπ. Άννινος, «Αι Αθήναι κατά το 1850», *Ιστορικά Σημειώματα*, ό.π., σσ. 292-366.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 10/22 Ιουνίου και 26 Ιουνίου/8 Ιουλίου 1832.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 18/30 Σεπτεμβρίου 1834.

συμπαραστέκονταν σε όλη αυτή τη δοκιμασία¹. Στεναχωριόταν πολύ για αυτή την ταλαιπωρία, την οποία όμως δεχόταν με υπομονή, καρτερία και κουράγιο². Ο ίδιος σχολιάζει ότι παρότι οι μάρτυρες αποδείκνυαν την αθωότητά του, οι δικαστές ήθελαν να τον καταδικάσουν, ενώ αντίθετα ένιωθε ικανοποιημένος που οι φίλοι του, του συμπαραστέκονταν και αναγνώριζαν την αθωότητά του³. Ιδιαίτερα ο Touret. Η καταδίκη του θα περάσει και στις εφημερίδες⁴, ενώ στη συνέχεια υποβλήθηκε υπόμνημα στον βασιλιά για την απελευθέρωσή του τόσο από τη σύζυγο του⁵ όσο και από συναδέλφους του, χωρίς άμεσο αποτέλεσμα⁶. Ο ίδιος ήλπιζε σε άφεση όλο αυτό το διάστημα και πράγματι τον Ιούνιο του 1835 ήρθε η πολυπόθητη απόφαση από τον βασιλιά για την οποία τον συνεχάρηκαν ακόμα και οι Κολοκοτρωναίοι⁷. Προκειμένου να τον τιμήσουν, οργανώθηκε χοροεσπερίδα στην οικία συναδέλφου του, γεγονός που εξόργισε όμως τους Βαυαρούς αξιωματικούς. Ο Σωνιέρος εξοργισμένος τους χαρακτηρίζει «γουρούνια»⁸.

Παράλληλα, ο Σωνιέρος στα ημερολόγιά του αναφέρεται στις δραστηριότητες του Touret, όπως στην εισαγωγή από τη Γαλλία των πυροσβεστικών αντλιών της Αθήνας, τον Μάρτιο του 1855: «ὁ Τουρέτ ἔφερε μὲ μεγάλη πομπή τὰς ἀντλίας μὲ τοὺς πυροσβέστας ἐν παρατάξει»· λίγες ημέρες αργότερα, όταν οι πυροσβέστες παρατεταγμένοι «ἔκαμαν γυμνάσιο» η βασίλισσα τους παρακολουθούσε από την αμαξία της και γελούσε⁹. Στα ημερολόγιά του ο Σωνιέρος δίνει αρκετές πληροφορίες για την προσωπική ζωή του Γάλλου αξιωματικού και αναφέρει ότι αλληλογραφούσε μαζί του όταν ο τελευταίος μετέβη στη Γαλλία για λόγους υγείας το 1857, λίγο πριν πεθάνει¹⁰. Γενικά, αν και δεν περιγράφει συχνές συζητήσεις μαζί του, ο Σωνιέρος τον

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 26 Ιουλίου/7 Αυγούστου, 27 Ιουλίου/8 Αυγούστου, 30 Ιουλίου/11 Αυγούστου, 31 Ιουλίου/12 Αυγούστου, 1/13, 2/14 και 7/19 Αυγούστου, καθώς και 23 Αυγούστου/4 Σεπτεμβρίου 1834.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 31/12 Αυγούστου και 4/16 Σεπτεμβρίου 1834.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 26 Οκτωβρίου/7 Νοεμβρίου, 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου και από 8/20 Νοεμβρίου έως και 10/22 Νοεμβρίου 1834.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 15/27 Νοεμβρίου και 22 Νοεμβρίου/4 Δεκεμβρίου 1834.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1834.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1835. Το υπόμνημα έδωσε η ίδια η κόρη του Ελισάβετ στον βασιλιά στην εκκλησία του Ναυπλίου, χωρίς αποτέλεσμα, γεγονός που οδήγησε τον Σωνιέρο να ομολογήσει ότι ο Heideck και ο Schmaltz ήταν εχθροί του και εμπόδιζαν την απελευθέρωσή του.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1835.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 24 Μαΐου/5 Ιουνίου, 27 Μαΐου/8 Ιουνίου και 28 Μαΐου/9 Ιουνίου 1835.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφές 30 Μαρτίου/11 Απριλίου και 18/30 Απριλίου 1855.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφές 31 Μαρτίου/12 Απριλίου, 17/29 Μαΐου και 17/29 Αυγούστου 1857.

συναναστρεφόταν ιδιαίτερα στο θέατρο και στις παραστάσεις της βασιλικής μπάντας. Την παρουσία του στη μουσική σχολιάζει ιδιαίτερα γλαφυρά ο E. About¹.

Ένας άλλος Γάλλος σπουδαίος αξιωματικός με τον οποίο ο Σωνιέρος ανέπτυξε ιδιαίτερη σχέση ήταν ο Maillot. Ο Maillot υπηρέτησε στον Τακτικό Στρατό ως εκπαιδευτής υπό τον Φαβιέρο και συγκεκριμένα από τα τέλη του 1825 είχε επιφορτιστεί με τα χρέη του εκπαιδευτή του Πεζικού κατά τα γαλλικά πρότυπα. Επέδειξε μεγάλη προθυμία και ικανότητες, ωστόσο δεν μιλούσε την ελληνική γι' αυτό χρησιμοποιούσε διερμηνέα. Εκγύμνασε υπαξιωματικούς εκπαιδευτές, ενώ ο ίδιος δίδασκε θεωρία των ασκήσεων του Πεζικού την οποία παρακολουθούσαν υποχρεωτικά όλοι οι αξιωματικοί. Περισσότερες λεπτομέρειες για τον τρόπο εκπαίδευσης που ακολουθούσε μας δίνει ο Χρήστος Βυζάντιος, ο οποίος σημειώνει ότι ο Maillot εξηγούσε τη θεωρία με τη βοήθεια ενός πίνακα. Στον Maillot αποδίδει τη λειτουργία αυτής της πρώτης υποτυπώδους στρατιωτικής σχολής στην Ελλάδα, την οποία ονομάζει «Έλληνική Σχολή», με εφαρμογή αυστηρού προγράμματος πρακτικής και θεωρητικής εκπαίδευσης². Ο Maillot μετά από την αποτυχημένη εκστρατεία στην Κάρυστο έφυγε για τη Γαλλία, αλλά γύρισε για να λάβει μέρος στη μάχη στο Χαϊδάρι³. Αναχώρησε και πάλι για τη Γαλλία, αλλά επέστρεψε τον Σεπτέμβριο του 1828 με τον στρατό του στρατηγού Maison, όπου είχε προαχθεί σε ταγματάρχη του Πεζικού και ήταν επιφορτισμένος με τη διασφάλιση της άμυνας των φρουριών του Μοριά. Ο Σωνιέρος διατήρησε σχέσεις με τον Maillot μέχρι το 1832, έτος του θανάτου του, κατά το οποίο παρευρέθηκε μαζί με τη σύζυγό του σε «μεγάλο γεῦμα» που παρέθεσε στο Ναβαρίνο. Όπως μαρτυρεί σε συζήτηση που είχαν, ο Maillot ανέφερε ότι υπήρχαν σχέδια να έρθει στο Ναύπλιο για να τους οργανώσει και να τους εκπαιδεύσει⁴, όπως είχε πράξει και κατά το παρελθόν. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι ακόμα και μετά τα δυστυχή γεγονότα στο Άργος⁵, ακόμα και μετά από τη φυγή πολλών Γάλλων αξιωματικών ύστερα από τη δολοφονία του Κυβερνήτη, αρκετοί Γάλλοι παρέμεναν στην Ελλάδα, χαίροντας πλήρους εξουσίας και κύρους, καθώς φαίνεται ότι ήταν απαραίτητη η παρουσία τους στον στρατό. Με τον Maillot, τον οποίο ο Σωνιέρος ονομάζει υπασπιστή και φίλο του, ανέπτυξε μάλιστα αλληλογραφία στην προσπάθειά του να ενημερώνεται για τις εξελίξεις, όταν στη

¹ E. About, ό. π., σ. 358.

² Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία του Τακτικού Στρατού της Ελλάδος από της πρώτης συστάσεώς του κατά το 1821 μέχρι των 1832*, Αθήνα, εκ της τυπογραφίας Κ. Ράλλη, 1837, σσ. 94-95.

³ H. Fornèsy, ό.π., « Catalogue nominatif des philhellènes morts », n° 166.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 18/30 Μαΐου 1832.

⁵ Και É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome II, σσ. 98-99.

συνέχεια ο τελευταίος μετατέθηκε στο Ναύπλιο¹. Την αρχηγία στο στράτευμα είχε αναλάβει τότε ο παλαιός φιλέλληνας Graillard². Το έτος εκείνο δυστυχώς, ο Maillet σκοτώθηκε σε μονομαχία και τάφηκε στην Κορώνη³.

Άλλος Γάλλος φιλέλληνας, τον οποίον συναναστρεφόταν στο Ναύπλιο εκείνη την εποχή, ήταν ο Delaurié με τον οποίο έχει εκτενείς συζητήσεις για τη «μιζέρια» των τακτικών⁴ και ο παλαιότερα γνωστός υπο-επιμελητής του στρατού, Guerrin, με τον οποίο είχε συνεργαστεί ευρύτατα στην καποδιστριακή περίοδο⁵ και ο οποίος παρέμεινε στην Ελλάδα και υπηρέτησε μάλιστα αργότερα ως πρέσβης.

Πέραν όμως από τους Γάλλους φιλέλληνες που έδρασαν στην Ελλάδα, ο Σωνιέρος ανέπτυξε σχέσεις και με Γάλλους αξιωματούχους που ενίοτε έφθαναν από τη Γαλλία στην Ελλάδα για υπηρεσιακούς λόγους. Τον Μάρτιο του 1832, για παράδειγμα, εν μέσω ταραχώδους κλίματος και εξεγέρσεων από τους ατάκτους και τακτικούς λόγω των οικονομικών δυσκολιών που αντιμετώπιζαν, αλλά και της αντιπαράθεσης του Κίτσου Τζαβέλα με τον πρωθυπουργό Κωλέττη για την παράδοση των φρουρίων της Πάτρας στους Γάλλους, ο Σωνιέρος συναντήθηκε στη Ναύπακτο με τον Fournée, κυβερνήτη γαλλικού πλοίου, από τον οποίο έλαβε εντολή να μεταβεί στην Πάτρα με σκοπό να διασφαλιστεί όσο γινόταν η ηρεμία στην πόλη⁶. Όταν έφτασε εκεί, στις 4/16 Μαΐου, παρευρέθη σε γεύμα στην κορβέτα «La Cornelia» του Γάλλου κυβερνήτη Dupont και ανέφερε ότι υπήρξε «γράμμα από τον Ύπουργο» ότι «θα έρθουν Γάλλοι στα φρούρια, πράγμα σίγουρο»⁷. Είναι αλήθεια ότι σε αυτή τη δύσκολη εποχή ο Σωνιέρος στρεφόταν στους Γάλλους για προστασία. Μετά από τη στάση των στρατιωτών του που αρνήθηκαν να παραδώσουν τα φρούρια της Πάτρας στους Γάλλους, ο Σωνιέρος και η οικογένειά του παρέμενε στην κορβέτα του πλοίαρχου Dupont για προστασία. Στο πλοίο, ο Σωνιέρος γνώρισε και άλλους

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 19 Ιουνίου/1 Ιουλίου 1832.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 17/29 Ιουνίου 1832.

³ Ο Βυζάντιος αναφέρει ως χρονολογία του θανάτου του εσφαλμένα το 1829, ενώ ο Henri Fornèsy επιβεβαιώνει τον Σωνιέρο για το 1832. Fornèsy, ό.π. Επιπλέον, τον Μάιο του 1841 ο Σωνιέρος σημειώνει στα ημερολόγιά του ότι με τον λιμενάρχη Πύλου μετέβη στο νησάκι της Σφακτηρίας, όπου έθεσαν μια πυραμίδα εις μνήμη του Maillet, τον οποίο ο Σωνιέρος περιγράφει ως Γάλλο φιλέλληνα, υπασπιστή του Γ' Τάγματος το 1826, συμπληρώνοντας σημαντικές πληροφορίες. Συγκινημένος γράφει: «έβάλαμε εις τὰς 9 τούς λίθους τῆς πυραμίδας τοῦ Μαγιέτ, ἡ τύχη ἤθελε νὰ εὐρεθῶ ἐδῶ διὰ νὰ κάμω δούλευσιν εἰς τὸν ὑπασπιστὴν μου» και φίλο του. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 28 Μαΐου/9 Ιουνίου και 1/13 Ιουνίου 1841.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφές 23 Ιουνίου/5 Ιουλίου και 18/30 Ιουνίου 1832.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 22 Ιουνίου/4 Ιουλίου 1832.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 6/18 Μαρτίου 1832.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 3/15 Μαΐου 1832.

Γάλλους τους οποίους καταγράφει: Bel Croix, Le Grav, Fortin, Guischot, Abrami, Robert, Bartélemy (όπως γράφει τα ονόματά τους εκείνος) και συζητούσε με τον στρατηγό Ghenau (ή Chenau) περιμένοντας εντολές. Ο ίδιος ο Dupont συμβούλεψε τον Σωνιέρο και τους στρατιώτες που του ήταν πιστοί να περιμένουν εντολές από την κυβέρνησή τους¹. Αντίστροφα, συνηθισμένη πρακτική στους χορούς και τα γεύματα των Ελλήνων αξιωματικών ήταν να παρευρίσκονται Γάλλοι. Σε ανάλογες εκδηλώσεις γνώρισε τον στρατηγό Gorbet² και πολλούς άλλους Γάλλους αξιωματικούς, όπως τον Γάλλο συνταγματάρχη Bartolémy για τον οποίο έκανε λόγο ο Σωνιέρος στη Ναύπακτο το 1836³.

Πολλές από αυτές τις επαφές με τους Γάλλους φιλέλληνες και αξιωματούχους τόσο στην Ελλάδα (Gérard, Trézel, Roujoux) όσο και στη Γαλλία, ο Σωνιέρος τις καλλιέργησε εκμεταλλευόμενος την τεκτονική του ιδιότητα και την τεκτονική τους σχέση. Ο Σωνιέρος παραδέχεται την τεκτονική του ταυτότητα στο ημερολόγιό του, αναφέροντας ότι και ο πατέρας του, Antoine Saunier, ήταν τέκτονας⁴. Το ίδιο και πολλοί αξιωματούχοι και στρατιωτικοί, όπως ο Φαβιέρος⁵, ο Καποδίστριας, ο Διονύσιος Ρώμας, θεμελιωτής του τεκτονισμού στην Ελλάδα⁶ και φίλος του Σωνιέρου. Πράγματι, η γαλλοτεκτονική επίδραση στα Επτάνησα που ήταν ιδιαίτερα έντονη ήδη από τον καιρό των Δημοκρατικών Γάλλων άρθρωσε τη δράση της γύρω από τον αγώνα των Ελλήνων για ελευθερία⁷, ενώ ταυτόχρονα ίδρυσε στοές στην ελεύθερη Ελλάδα⁸, μερικές από τις οποίες δέχονταν στους κόλπους τους μόνο αγωνιστές, όπως αναφέραμε. Ο Walter-Ostells μάλιστα αναφέρει ότι σύμφωνα με τη διδακτορική του έρευνα περίπου το ένα τρίτο των φιλελλήνων ανήκαν σε κάποια μυστική εταιρεία, ενώ ο ίδιος ο Φαβιέρος συμμετείχε σε στοά που συγκέντρωνε Γάλλους, Πολωνούς, Γερμανούς, Ιταλούς, Ελβετούς και Δανούς αξιωματικούς του Τακτικού Στρατού, η τελευταία γνωστή συνάντηση της οποίας πραγματοποιήθηκε στις 2 και 4 Ιανουαρίου 1827 μέσα στην Ακρόπολη που πολιορκείτο⁹.

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 7/19 και 10/22 Μαΐου 1832.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 8/20 Ιουνίου 1832.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 8/20 Φεβρουαρίου 1836 στο Νεόκαστρο.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφές 18 Φεβρουαρίου/2 Μαρτίου, 18/30 Ιουνίου και 20 Ιουνίου/2 Ιουλίου 1849.

⁵ J. Bossu, « Franc-Maçons d'autrefois : XXII : Le Général Fabvier, combattant de la liberté », *Renaissance traditionnelle*, Paris, n° 53, janvier 1983, σσ. 55-56.

⁶ Γ. Κορίνθιος, ό.π.

⁷ B. Ducret, ό.π.

⁸ M. Grenet, ό.π.

⁹ W. Bruyère-Ostells, « Le philhellénisme... », ό.π., σ. 428.

Εκτός από αυτό, ο Σωνιέρος φαίνεται ότι ανήκε και σε κάποια εταιρεία εθνικοπατριωτικού ή πολιτικοφιλελεύθερου χαρακτήρα. Είναι αλήθεια ότι κατά τη διάρκεια του Αγώνα, αλλά και αργότερα, αναπτύχθηκαν μυστικές εταιρείες στις οποίες εντάχθηκαν μεσαίοι και ανώτεροι αξιωματούχοι της πολιτικής διοίκησης και του στρατού. Ελληνικές μυστικές εταιρείες με εθνικοπατριωτικές επιδιώξεις είχαν ιδρυθεί από τα τέλη του 18ου αιώνα¹. Όλες οι μυστικές εταιρείες ήταν παράνομα όργανα του ανερχόμενου τότε αστισμού και διέθεταν πολύπλοκο οργανωτικό μηχανισμό με διεθνή ερείσματα². Σε μια τέτοια στη Μεθώνη, στην οποία είχε δώσει «όρκο» το 1836, αναφέρεται ο Σωνιέρος σε ένα από τα σκόρπια χειρόγραφα σημειώματά του³, αλλά και στο ημερολόγιό του την ίδια χρονιά⁴. Το ίδιο και το 1837 όπου γίνεται αναφορά για επιτροπή «τοῦ ὄρκου τῶν ΚΚ ἀξιωματικῶν διὰ τὰς μυστικὰς ἐταιρείας»⁵, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι συγκεκριμένες εταιρείες ήταν εθνικοπατριωτικού χαρακτήρα. Όμοιες αναφορές υπάρχουν το 1839, αλλά και το 1840, όπου τεκμηριώνεται καθαρά η συμμετοχή αξιωματούχων σε αυτές⁶. Ίσως να επρόκειτο για κάποια μυστική εταιρεία που υποστηριζόταν από φιλελεύθερους κύκλους και είχε παραρτήματα στην Ελλάδα, όπως η «μεγάλη αναγεννητική εταιρεία» που αναφέραμε στην Εισαγωγή συγκέντρωνε επιφανείς Γάλλους, αλλά και Άγγλους φιλέλληνες⁷, αλλά και Έλληνες αξιωματούχους, δεδομένου ότι η πλειονότητα των αξιωματούχων είχαν συνταγματικά φρονήματα⁸. Όπως και να έχει, όμως, και οι συναναστροφές στους κόλπους μυστικών εταιρειών επαύξησαν τις επαφές του Σωνιέρου με τους ξένους συμπολεμιστές του.

Η σχέση του με τους φιλέλληνες Heideck και Church

Πέραν των Γάλλων, ο Σωνιέρος συναναστρεφόταν και άλλους φιλέλληνες, με σημαντικότερο τον Karl Heideck και τον Άγγλο στρατηγό Church, ο οποίος ήταν βασικό μέλος της «Αναγεννητικής εταιρείας».

¹ Βλ. Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, τόμος Α', Αθήνα, β' έκδοση, 1977, σσ. 236-238.

² Γ. Κορίνθιος, ό.π.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828, Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1862, εγγραφές των ετών 1836, 1856 και 1857.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 10/22 Ιουλίου και 21 Ιουλίου/2 Αυγούστου 1836.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', εγγραφή 19/31 Ιανουαρίου 1837.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 27 Δεκεμβρίου/8 Ιανουαρίου 1839 και 3/15 Ιανουαρίου 1840.

⁷ Γ. Κορίνθιος, ό.π. Βλ. και Εισαγωγή σχετικό τμήμα για τις μυστικές εταιρείες στην Ελλάδα.

⁸ Όπως διαφαίνεται από τη μελέτη του Τ. Γεροζήση, ό.π., σ. 76.

Μετά από την αποχώρηση του Φαβιέρου τον Μάιο του 1828, ο Καποδίστριας διόρισε, όπως είπαμε, τον συνταγματάρχη Heideck διοικητή του Τακτικού Σώματος¹. Ο Heideck, Ελβετός στην καταγωγή που διέμενε από τα εφηβικά του χρόνια στη Βαυαρία², είχε έρθει στο Ναύπλιο το 1827 και ανέλαβε αρχικά θέματα ανεφοδιασμού, ενώ στη συνέχεια διορίστηκε ανώτερος φρούραρχος Αργολίδας. Κατά τη διάρκεια της αρχηγίας του, μετέφερε την έδρα του Τακτικού Σώματος στο Ναύπλιο, καταβάλλοντας σημαντικές προσπάθειες για την αναδιοργάνωση και την οργάνωση της Επιμελητείας του στρατού, μέχρι την 22α Ιουλίου 1829, οπότε και αντικαταστάθηκε από τον Γάλλο στρατηγό Trézel. Αφού υπέβαλε απολογιστική αναφορά προς την ελληνική κυβέρνηση επέστρεψε στην πατρίδα του για λόγους υγείας.

Δεδομένης της αντιπαράθεσης Βαυαρών και Γάλλων³, πολλές από τις εγγραφές του Σωνιέρου που αφορούν τον Heideck αναλώνονται στη συνεχή διαμάχη του με τον Φαβιέρο για θέματα τροφοδοσίας του στρατού, αλλά και με τον Ραυζιέ, Γάλλο διοικητή της τότε Σχολής Ευελπίδων, για την αρχαιότητα⁴.

Ίσως το γεγονός ότι ο Σωνιέρος είχε γαλλική καταγωγή και ιδιαίτερες σχέσεις με τον Φαβιέρο να υπήρξε η γενεσιουργός αιτία ώστε οι σχέσεις του Σωνιέρου με τον Heideck να γίνουν τεταμένες, ήδη από το 1828⁵. Πολλές φορές ο Σωνιέρος διαξιφιζόταν μαζί του για θέματα διανομής των τροφίμων και των πολεμοφοδίων και ο Heideck τον τιμωρούσε με επιπλήξεις⁶. Η αλήθεια είναι ότι ο Heideck χρησιμοποιούσε μέρος των προμηθειών αυτών, όπως νωρίτερα και οι Γάλλοι, προς ανακούφιση των φτωχών ελληνικών πληθυσμών και ήταν αρκετά φειδωλός στις παροχές του προς το στράτευμα⁷. Επίσης, ο Σωνιέρος διαφωνούσε μαζί του για τα προσωπικά επαγγελματικά του ζητήματα, καθώς ο «ίσχυρογνώμων» Heideck ήθελε να τον παύσει από φρούραρχο και να τον αντικαταστήσει με κάποιον φιλέλληνα. Απειλίσσε μάλιστα να παραιτηθεί, ενώπιον του Κυβερνήτη, προκαλώντας την

¹ Διάταγμα υπ' αριθ. 2561, 22 Μαΐου 1828.

² Το πραγματικό του όνομα ήταν Charles-Guillaume Heidegger, αλλά το 1840 έλαβε τον τίτλο του βαρόνου De Heidegger. Εκτός από τα απομνημονεύματά του, άφησε ενδιαφέροντες πίνακες ζωγραφικής με θέματα από την Ελληνική Επανάσταση που φυλάσσονται στο κρατικό μουσείο του Μονάχου. Hellmut Baumann, « Mille ans de présence suisse en Grèce », *Versailles, revue des Sociétés des Amis de Versailles*, αριθ. 39 και 40, μετάφραση από τα γερμανικά στα γαλλικά: Laurence de Bonneval.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 8/20 Ιανουαρίου 1829.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 10/22 Φεβρουαρίου 1829.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 11/23 Μαΐου 1828.

⁶ Βλ. για παράδειγμα, στο ίδιο ημερ., εγγραφή 2/14 Ιουλίου 1828.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη – Περίοδος Καποδίστρια – Κατάλογος Α' – Γενικών Φροντιστήριον, Φάκελος 04, αριθ. εγγρ. 442.

αντίδραση του Σωνιέρου¹. Ο Σωνιέρος εκείνη την εποχή (Απρίλιος 1828) ήταν φρούραρχος του Ακροκορίνθου και διοικητής του Γ΄ Τάγματος Πεζικού και στη συνέχεια παρέμεινε μόνο ως διοικητής του Γ΄ Τάγματος. Έχοντας αυτά κατά νου, ο Σωνιέρος πίστευε ότι ο Heideck τον αντιπαθούσε άδικα. Συχνά επαναλαμβάνει στα γραφόμενά του την αδικία που νόμιζε ότι του έκανε λέγοντας: «ὁ Ἐϊδεκ μ' ἀδικεῖ δὲν μὲ προβιβάζει ἀντισυνταγματάρχη ἀπὸ τὴν κακίαν τοῦ [...]»² δηλώνοντας για ακόμα μια φορά την απέχθειά του γι' αυτόν. Η διαμάχη τους προχώρησε σε καθαρά προσωπικά και οικογενειακά ζητήματα, καθώς το διάστημα που ο Σωνιέρος συμμετείχε στην πολιορκία της Ναυπάκτου ο Heideck, σύμφωνα με τα ημερολόγια, αποπειράθηκε να διώξει την οικογένεια Σωνιέρου από την οικία της και εξαιτίας αυτού η οικογένεια απέστειλε αναφορά προς τον Κυβερνήτη³.

Σε άλλη εγγραφή, επ' ευκαιρία επιθεώρησης του στρατεύματος, ο Σωνιέρος γράφει: «Ἐπιθεώρησις. Ὁ Ἐϊδεκ πάντοτε ὀμιλεῖ ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων»⁴, γεγονός που υποδηλώνει ότι τον θεωρούσε προφανώς μισέλληνα. Και η διαμάχη συνεχιζόταν, καθώς γράφει: «ἔστειλα τὸν Ἀξελόν εἰς τὸν Ἐϊδεκ νὰ τοῦ εἰπεῖ νὰ μὴν μὲ κατατρέχει –ἐθύμοσεν– ἦτον παρόντες οἱ Κούριγν καὶ Μήλλερ, εἶπαν θὰ βάλλῃ ἄλλο διοικητὴν εἰς τὸ Τάγμα»⁵. Τον Δεκέμβριο του 1828 ο Heideck ασθένησε και τελικά παραιτήθηκε από την ηγεσία του στρατεύματος το επόμενο έτος⁶. Σε μια από τις τελευταίες εγγραφές που σχετίζεται με αυτόν, ο Σωνιέρος δηλώνει πλέον ξεκάθαρα τη γνώμη του για αυτόν: «ὁ Συνταγματάρχης Ἐϊδεκ θυμομένος, πάντοτε μᾶς ἀπειλοῦσε, μᾶς ἐξύβριζεν, ἦτον μισέλληνα»⁷. Πράγματι, φαίνεται ότι Heideck είχε δυσανεστήσει αρκετούς Έλληνες αγωνιστές με τις αποφάσεις του, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Henri Fornèsy, βιογράφου των φιλελλήνων, ο οποίος του καταλογίζει την ιδέα της διάλυσης των ατάκτων στρατευμάτων από την αντιβασιλεία και την απάνθρωπη συμπεριφορά απέναντί τους⁸.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὁ.π., Β΄, β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφές 30 Αυγούστου/11 Σεπτεμβρίου και 3/15 Σεπτεμβρίου 1828.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὁ.π., Β΄, γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 21 Ιουνίου/3 Ιουλίου 1829.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 26 Απριλίου/7 Μαΐου 1829.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὁ.π., Β΄, β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 24 Οκτωβρίου/5 Δεκεμβρίου 1828.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 11/23 Νοεμβρίου 1828.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 11 Δεκεμβρίου 1828/23 Ιανουαρίου 1829 και 23 Δεκεμβρίου 1828/4 Ιανουαρίου 1829 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὁ.π., Β΄, γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 4/16 Ιανουαρίου 1829.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 26 Φεβρουαρίου/9 Μαρτίου 1829.

⁸ Βλ. H. Fornèsy, ὁ.π., « Catalogue nominatif des philhellènes qui ont quitté la Grèce et le service grec de 1821 à 1860 », No 60.

Παρά τις ανωτέρω διαφορές, με τον Heideck, ο Σωνιέρος είχε υποχρεωτικά συστηματική αλληλογραφία μαζί του για θέματα προμηθειών του στρατού, τόσο κατά τον καιρό που ο πρώτος είχε αναλάβει τα καθήκοντα του Γενικού Επιθεωρητή του στρατού όσο και κατά το διάστημα που είχε αναλάβει την αρχηγία του στρατεύματος τον Ιούνιο του 1828. Ο Σωνιέρος ως αρχηγός τάγματος ήταν υποχρεωμένος να υποβάλλει στον Heideck τους μηνιαίους «λογαριασμούς» του τάγματός του, προς έγκριση και προσυπογραφή, λογαριασμούς που εκείνος προωθούσε στο Γενικό Φροντιστήριο για περαιτέρω ενέργειες. Οι λογαριασμοί αυτοί αφορούσαν τη μισθοδοσία του στρατεύματος¹ αλλά και κάθε είδους οικονομικό θέμα, όπως προμήθειες αγαθών² και φαρμάκων³, καθώς και προσλήψεις προσωπικού⁴. Αυτό που είναι εντυπωσιακό είναι ότι ο ίδιος ο Heideck αναφέρει ότι όταν ο Φαβιέρος έφυγε για τη Γαλλία και ανέλαβε εκείνος την αρχηγία του Τακτικού Στρατού, ο Σωνιέρος ετοίμασε «σχεδιάσμα άπλης καί εύκρινους μεθόδου οικονομίας»⁵ σύμφωνα με το οποίο ο Heideck, αφού έκανε απολογισμό της δύναμης του στρατεύματος, πρότεινε αλλαγές αποτυπωμένες σε διατάξεις προς τις ελληνικές αρχές. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους συναντάμε πληθώρα τέτοιων αναφορών του Heideck που αφορούν την οικονομική οργάνωση και τη διοικητική μέριμνα του στρατού για το έτος 1828⁶, και προτάσεις του προς τη διοίκηση⁷.

Όσον αφορά τις επιστολές που αντάλλαξαν οι δύο άνδρες μεταξύ τους ήταν πραγματικά πάρα πολλές. Εκτός από αυτές που σώζονται στην Ιδιωτική Συλλογή

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη - Περίοδος Καποδίστρια - Κατάλογος Α' - Γενικών Φροντιστηρίων, Φάκελος 10, λογαριασμοί Σωνιέρου-Abbatì και ονομαστική κατάσταση του Γ' Τάγματος γραμμένη από τον Σωνιέρο.

² Στην ίδια συλλογή:

α) Φάκελος 04, επιστολή Heideck για τους λογαριασμούς του Σωνιέρου.

β) Φάκελος 05, οικονομικά του Σωνιέρου.

γ) Φάκελος 07, λογαριασμοί του Σωνιέρου.

δ) Φάκελος 08, Heideck για οικονομικά του Σωνιέρου.

ε) Φάκελος 10, ακολουθούν πολλές αναφορές του Heideck.

στ) Φάκελος 11, λογαριασμοί σίτου Σωνιέρου.

³ Στην ίδια συλλογή, Φάκελος 07, Σωνιέρου, για ιατρικά και μισθούς, 2 Ιουνίου 1828. Αντίστοιχα, Φάκελος 09, αναφορά Heideck αντιστοιχία με το έγγραφο στον φάκελο 07.

⁴ Στην ίδια συλλογή, Φάκελος 12, ο Σωνιέρος ζητά ιερέα, αριθ. εγγρ. 664/082.

⁵ *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας Μέχρι της Εγκαταστάσεως της Βασιλείας, τόμος Δ': Γ' Βουλευτική Περίοδος 1824-1826, Πρακτικά του Βουλευτικού Σώματος*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2001, σσ. 483-486.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη - Περίοδος Καποδίστρια - Κατάλογος Α' - Γενική Γραμματεία (1828-1836), Φάκελος 80, αριθ. εγγρ. 480.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη - Περίοδος Καποδίστρια - Κατάλογος Α' - Γενικών Φροντιστηρίων, Φάκελος 03, αριθ. εγγρ. 262. Στην ίδια συλλογή, Φάκελος 04, αριθ. εγγρ. 432, και εισηγητικό σημείωμα του Γενικού Φροντιστηρίου προς την Επιτροπή της Γενικής Διοικήσεως, αριθ. εγγρ. 480 και αναφορά για το Πυροβολικό Σώμα.

Σωνιέρου¹, αρκετές άλλες υπηρεσιακές επιστολές των δύο ανδρών κατά το διάστημα 1827-1829 διατηρούνται σήμερα σε ιδιαίτερη αρχειακή συλλογή του στρατηγού Heideck στην κρατική βιβλιοθήκη της Βαυαρίας² και πολλές ακόμα αντιγράφονται μαζί με ημερήσιες διαταγές στα *Πρωτόκολλα αλληλογραφίας* και στο *βιβλίο διαταγών* του Γ΄ Τάγματος, στη γαλλική γλώσσα³.

Αντιθέτως με τον στρατηγό Heideck, η σχέση του Σωνιέρου με τον Αγγλο φιλέλληνα Church που εγκαινιάστηκε κατά την περίοδο της Επανάστασης ισχυροποιήθηκε με την πάροδο του χρόνου. Ο Σωνιέρος εκτιμούσε ιδιαίτερα τον στρατηγό, καθώς σε δύσκολες οικονομικές περιόδους είχε μεσολαβήσει για την εξεύρεση πόρων για να πληρωθεί το στράτευμα. Σε μια τέτοια επιστολή προς τον Church το 1827, ο Σωνιέρος του ζητούσε να παρέμβει για την αποστολή προμηθειών στο στράτευμα, το οποίο βρισκόταν σε δεινή κατάσταση, ανέφερε μάλιστα ότι οι φιλέλληνες, ανάμεσα στους οποίους ο Σωνιέρος συγκαταλέγει και τον εαυτό του, ήταν έτοιμοι να αφήσουν την Ελλάδα, αν η κυβέρνηση δεν τους βοηθούσε⁴. Για μια ακόμα φορά ο Σωνιέρος χρησιμοποίησε τη διττή του ταυτότητα προκειμένου να πετύχει την ικανοποίηση οικονομικών αιτημάτων του. Έκτοτε ο Σωνιέρος έκανε συχνά τον στρατηγό αποδέκτη των παραπόνων του, ο οποίος συμεριζόταν τις απόψεις του «διά τὴν δυστυχία τῶν Τακτικῶν»⁵ και κατανοούσε τον Σωνιέρο που διερωτόταν: «πὼς ὑποφέρουν οἱ Δυνάμεις ἡμεῖς οἱ Πάροικοι καὶ Φιλέλληνας⁶ νὰ πεθένομεν τῆς πείνας;»⁷. Ο Σωνιέρος αναφέρεται εδώ στο θέμα των εθνικών γαιών από τη διανομή των οποίων αποκλείστηκαν οι μη αυτόχθονες και οι ανίσχυροι⁸. Γενικά τον απασχολεί συχνά με διάφορες υποθέσεις, αλλά κυρίως με την προσωπική του «δυστυχία» για την οποία ο στρατηγός πάντα του υποσχόταν ότι θα μιλήσει στον

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β΄ Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Β΄, Υποφάκελος 1828, πλείστες επιστολές και διαταγές του Heideck ως φρούραρχου Αργολίδας προς τον Σωνιέρο και άλλες στον Υποφάκελο 1829.

² Πρόκειται συγκεκριμένα για 47 επιστολές μεταξύ του Σπυρίδωνα Σωνιέρου και του Heideck κατά τα έτη 1827-1829, που περιλαμβάνονται στη συλλογή με τίτλο «Heydeckiana» της κρατικής βιβλιοθήκης της Βαυαρίας, BSL. Ο κατάλογος της συλλογής είναι διαθέσιμος στην ιστοσελίδα: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0007/bsb00076323/images/index.html> [πρόσβαση Απρίλιος 2019].

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α΄, α) Βιβλίων αλληλογραφίας Σ. Σωνιέρου από Απριλίου 1828 μέχρι Ιουνίου 1829 και β) Βιβλίων ανταποκρίσεως Σ. Σωνιέρου, Μάρτιος 1829 – Δεκέμβριος 1830.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατάλογος Δ΄, Κυτίο 106, ό.π., Υποφάκελος Τακτικού-γενικά 1827, αντίγραφο επιστολής Σωνιέρου προς τον στρατηγό Church 29 Μαΐου 1827.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β΄ Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Γ΄, η) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 18 Φεβρουαρίου/2 Μαρτίου 1855.

⁶ Η υπογράμμιση δική μας.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 5/17 Σεπτεμβρίου 1857.

⁸ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 79.

βασιλιά¹. Πράγματι, το 1857, ο Church ανέλαβε το έργο να μεσολαβήσει στον βασιλιά για να αποσταλεί ο Όθων Σωνιέρος στο Παρίσι και για να λάβει ο Σωνιέρος αύξηση στον μισθό του, καθώς δεν λάμβανε όλον τον μισθό του υποστρατήγου, μια και τελούσε σε αργία². Η παρέμβαση αυτή ήταν δυστυχώς χωρίς αποτέλεσμα, ωστόσο το ίδιο έτος μεσολάβησε με επιτυχία ώστε η κόρη του Σωνιέρου, Αικατερίνη, να γίνει δεκτή δωρεάν στο σχολείο των Χιλλ³.

Η σχέση του με τους ατάκτους συμπολεμιστές του

Όσον αφορά τους ατάκτους συμπολεμιστές του, οι εγγραφές στα ημερολόγια του Σωνιέρου επιβεβαιώνουν τη διαμάχη που υπήρχε ανάμεσα στους τακτικούς και τους ατάκτους, οι οποίοι επιδίδονταν σε ανάρμοστες συμπεριφορές ένεκα του πάθους τους κατά των Τούρκων, ενώ αντίθετα, οι τακτικοί υπό τον φόβο των νόμων και των ποινών υποχρεώνονταν να υπακούουν και να πειθαρχούν. Οι τακτικοί στρατιώτες, όπως φάνηκε και προηγουμένως, λάμβαναν οδηγίες από την κυβέρνηση να μη συναναστρέφονται τους ατάκτους προς αποφυγή παρεξηγήσεων και φιλονικιών⁴, διότι οι άτακτοι πολεμιστές, λέει ο Σωνιέρος, δεν τους έβλεπαν «μέ καλόν ὄμμα»⁵.

Στην περίπτωση της πολιορκίας της Ναυπάκτου, για παράδειγμα, ο Σωνιέρος εξιστορεί τη φιλονικία μεταξύ του Βακατζέλου Τζαβέλα, φρούραρχου Αντιρρίου, και των τακτικών πολεμιστών στους οποίους δεν επέτρεψε να εισέλθουν στο φρούριο και αναφέρει ότι η κατάσταση εξομαλύνθηκε ύστερα από διαμεσολάβηση του Γενναίου Κολοκοτρώνη, αλλά ότι και πάλι το κλίμα ήταν εκρηκτικό. Ο Σωνιέρος τρεις ημέρες αργότερα, γράφει ότι «οἱ ἄτακτοι ζητοῦν πάντοτε φιλονικίας – ὑπομονή»⁶ και ότι στο φρούριο «ἐμβαιναν ἐντὸς καὶ ἔκλεβαν τὰ λάφυρα, μάλιστα ὁ Βακατζέλος Τζαβέλας ἦτον ὁ πλέον ἀπειθεὶς καὶ κλέπτης»⁷. Και ενώ οι τακτικοί θα «βαστίζουν τὴν τάξιν, οἱ λάπιδες εἰσήρχοντο ἐντὸς καὶ ἐλείλατούσαν τοὺς Τούρκους ἐναντίων τῶν συνηκῶν [...]»⁸. Στην πολιορκία αυτή οι τακτικοί προσπαθούσαν να συγκρατήσουν το μένος των ατάκτων εναντίων των Τούρκων και ο Σωνιέρος παραδέχθηκε ότι κατέβαλαν πολύ αγώνα για να μη φονεύσουν τον Πασά και ότι αψιμαχούσαν με τους ατάκτους

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφές 10/22 Δεκεμβρίου 1857 και 23 Δεκεμβρίου 1857/4 Ιανουαρίου 1858.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 8/20 Ιανουαρίου 1857.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 16/28 Σεπτεμβρίου 1857.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὁ.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 18/29 Μαρτίου 1829.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 29 Μαρτίου/9 Απριλίου 1829.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 31 Μαρτίου/11 Απριλίου και 3/14 Απριλίου 1829.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 13/24 Απριλίου 1829.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 17/28 Απριλίου 1829, όπου οι «λάπιδες» ή «λιάπιδες» νοούνται οι άτακτοι.

όλη εκείνη τη νύχτα¹. Τέλος, το 1832, περιγράφεται στην εφημερίδα *Ελληνικός Καθρέπτης*, «ή υπόθεσις τῶν Πατρῶν», δηλαδή η παράδοση των φρουρίων Πατρῶν και Ρίου στους Γάλλους. Εκεί εξιστορείται επιπλέον το γεγονός ότι ο Σωνιέρος τέθηκε αιχμάλωτος των στρατιωτῶν του, όταν η φρουρά των φρουρίων ενώθηκε με τον Κίτσο Τζαβέλα για να μην παραδοθούν τα φρούρια στους Γάλλους².

Παρά τα ανωτέρω και κατά γενική ομολογία, οι οπλαρχηγοί που έχαιραν της εκτίμησης του Σωνιέρου και του Τακτικού Στρατού γενικότερα ήταν οι Σουλιώτες, οι οποίοι ήταν από τους πρώτους που έγιναν στη συνέχεια τακτικοί στρατιωτικοί. Ο Σωνιέρος, περιγράφοντας την πορεία του στρατεύματος προς τη Ναύπακτο για την πολιορκία της, δεν λησμόνησε να σημειώσει στο ημερολόγιό του τις περιποιήσεις που δέχθηκε το τάγμα του στο Λουτράκι από τον Καραγιάννη και τους άλλους καπεταναίους Σουλιώτες³. Εναντίον τους τάχθηκαν οι ρουμελιώτες οπλαρχηγοί και φιλονίκησαν μεταξύ τους⁴.

Ο Σωνιέρος σαφώς περιγράφει και τις αναταραχές που έγιναν από τους ατάκτους σε καιρό που εκείνοι διεκδικούσαν τους μισθούς τους τον Μάιο του 1829 και την απείθαρχη συμπεριφορά τους: «ἔδειοχνα τοὺς ἀτάκτους διότι δὲν ἄφηναν νὰ κάμωμεν γυμνάσιον, τέλος τοὺς ἔδειρα, ἀλλὰ αὐθαδίασαν μ' ἔφεραν εἰς θέσιν δυνήν». Και συμπληρώνει: «Οἱ ἄτακτοι εἰς τὰ καφενεῖα κάνουν θόρυβον, ἡμεῖς ἐκάμναμεν γυμνάσιον μὲ τάξην»⁵, αντιπαραβάλλοντας τη συμπεριφορά των τακτικῶν. Τον επόμενο μήνα, περιγράφει αναλυτικὰ τα επεισόδια που προκάλεσαν στους τακτικούς, επαναστατούμενοι επειδή απαιτούσαν τους μισθούς τους ἀπὸ την κυβέρνηση και ἀφήνει να εννοηθεῖ ὅτι ο Αὐγουστίνος Καποδίστριας τους ἀφήσε στην τύχη τους⁶. Γράφει χαρακτηριστικὰ:

ὁ πληρεξούσιος Αὐγουστίνος Καποδίστριας βάρβαρος, ὁ Πιερὴς ἀδύνατος καὶ δειλὸς δὲν λαμβάνει μέτρα [...] γράμμα οἱ ἄτακτοι εἰς τὸν πληρεξούσιον Αὐγουστίνου Καποδίστρια ὅτι τοὺς εἶπαι ψεύματα τοὺς ἀπάτησεν [...] ὁ πληρεξούσιος ἐπήμενεν ὅτι δὲν ἔχει χρήματα ἃς κάμουν ὅ,τι θέλουν [...] ἀταξία μεγάλη ὑπάρχει διὰ τὴν ἀνοησία τοῦ πληρεξουσίου⁷.

¹ Στο ἴδιο ἡμερ., εγγραφές 21 Ἀπριλίου/2 Μαΐου και 22 Ἀπριλίου/3 Μαΐου 1829.

² *Ελληνικός Καθρέπτης/Le miroir grec*, Ναύπλιο, ἔτος Α', αριθ. φύλ. 2, 20 Μαΐου 1832, σ. 5, στήλη Α'. Αντίγραφο σε ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, Κατάλογος Δ', Κυτῖο 106, ὁ.π.

³ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Β', γ) Χειρ. ἡμερ. 1829, εγγραφή 25 Μαρτίου/5 Ἀπριλίου 1829.

⁴ Στο ἴδιο ἡμερ., εγγραφή 25 Μαΐου/6 Ἰουνίου 1829.

⁵ Στο ἴδιο ἡμερ., εγγραφές 28 Μαΐου/9 Ἰουνίου και 29 Μαΐου/10 Ἰουνίου 1829 ἀντίστοιχα.

⁶ Στο ἴδιο ἡμερ., εγγραφή 10/22 Ἰουνίου 1829.

⁷ Στο ἴδιο ἡμερ., εγγραφή 11/22 Ἰουνίου 1829.

Η κρίση έληξε με μερική καταβολή μισθών («δύο μηνιαία»)¹. Ο Σωνιέρος, θέλοντας να υπογραμμίσει τη διαφορά ανάμεσα στους τακτικούς και τους ατάκτους, αναφέρεται σε επιστολή του Κυβερνήτη, ο οποίος του συστήνει να είναι όπως ήταν πάντοτε «εϋτακτοι καὶ πιστοὶ καὶ ὅτι διὰ τοὺς ἀτάκτους θὰ λάβῃ μέτρα [...]»². Αντιθέτως, οι άτακτοι με τη σειρά τους πολλές φορές αναθεμάτιζαν την κυβέρνηση για την τακτική της. Ο Σωνιέρος περιγράφει το σχετικό έθιμό τους πολύ χαρακτηριστικά: «οἱ ἄτακτοι ἔκαναν ἐν σωρὸν πέτρας ὡς ἀνάθεμα διὰ ἐκείνους οἱ ὅποιοι εἶπον νὰ μὴν τοὺς δώσουν τοὺς μισθοὺς τῶν, καὶ ὅσοι ἀπερνοῦν πρέπει νὰ ρίξουν πέτρας καὶ νὰ λέγουν ἀνάθεμα. τοῦτο εἶναι παλαιὸν ἔθιμον»³. Στο θέμα των ατάκτων παρέβαιναν, ως γνωστόν, και οι Γάλλοι αξιωματικοί. Συγκεκριμένα ο Σωνιέρος αναφέρεται στον «ἀξιωματικὸ τῶν Ἐπιτελῶν Κύριον Βαρτελεμῆ» ο οποίος έφτασε στον Ακροκόρινθο προκειμένου να μάθει «διὰ τοὺς ἀτάκτους τί κάμνουν, τί σκοποὺς ἔχουν νὰ ἐκτελέσουν [...]»⁴. Δυστυχώς, η κρίση αυτή επαναλήφθηκε τον Σεπτέμβριο του 1831⁵ και έληξε με χρήματα που καταβλήθηκαν στα Ελαφρά στρατεύματα⁶.

Πέραν των γεγονότων αυτών, μέσα στο πλαίσιο του κοινού αγώνα, οι οπλαρχηγοί επισκέπτονταν συχνά τον Σωνιέρο στο στρατόπεδο ή στο σπίτι του⁷. Το 1831 ο Σωνιέρος ανέπτυξε ιδιαίτερα καλή σχέση με τους αδελφούς Τζαβέλα, με τους οποίους είχε συχνά συζητήσεις σχετικά με πολιτικά θέματα⁸, αλλά και για το σχέδιο του Κυβερνήτη για την «τακτικοποίηση» των Σουλιωτών τον Απρίλιο του 1831 και τη σχετική διαταγή της κυβέρνησης⁹. Ανέπτυξε όμως και κοινωνικές συναναστροφές. Με τον συνταγματάρχη Μπακατζέλλο πραγματοποιούσε κοινούς περίπατους¹⁰ και όταν εκείνος ασθένησε, η Μαριγώ Σωνιέρου μαζί με άλλες συζύγους τακτικών στρατιωτικών τον επισκέπτονταν στο σπίτι του¹¹. Την πρωτοχρονιά του 1832

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 13/25 Ιουνίου 1829.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 25 Ιουνίου/7 Ιουλίου 1829.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 28 Ιουνίου/10 Ιουλίου 1829.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 10/22 Ιουλίου 1829.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 11/23 Σεπτεμβρίου 1831.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 8/20 Σεπτεμβρίου 1831.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 4/16 Φεβρουαρίου 1829, όπου αναφέρει ότι τον επισκέφτηκαν στο σπίτι του ο Γενναίος Κολοκοτρώνης και ο στρατηγός Νικήτας [Μπότσαρης].

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 23 Νοεμβρίου/5 Δεκεμβρίου 1831.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφές 3/15 και 4/16 Μαρτίου 1831.

¹⁰ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 21 Μαΐου/2 Ιουνίου και 1/13 Ιουλίου 1831.

¹¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 28 Μαΐου/9 Ιουνίου 1831.

σημειώνει επίσκεψη στην Κίτσενα Βασιλική Τζαβέλα, επιβεβαιώνοντας τις φιλικές τους σχέσεις¹. Σε άλλη πάλι εγγραφή, ο Σωνιέρος εκμυστηρεύεται ότι ο Φωτομάρας και ο Νικόλας Τζαβέλας «τόν αγαποῦν»². Ακόμα περισσότερο, ο Νικόλας Τζαβέλας έγινε κουμπάρος του και βάφτισε την Άννα Σωνιέρου το 1830, ερχόμενος από τη Ναύπακτο για αυτόν τον σκοπό³. Αλλά και με τον Γενναίο Κολοκοτρώνη ο Σωνιέρος είχε φιλικές σχέσεις ήδη από το 1829, οι οποίες συνεχίστηκαν για πολλά χρόνια αργότερα στο Ναύπλιο⁴. Ο Σωνιέρος αναφέρει στα ημερολόγιά του επίσης τον θάνατο του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη τον Φεβρουάριο του 1843⁵.

Η σχέση του με τους πολιτικούς άρχοντες

Κατά τη διάρκεια της ζωής του και της στρατιωτικής του καριέρας, ο Σωνιέρος, αναμφίβολα ανέπτυξε σχέσεις με τους επικεφαλής της πολιτικής εξουσίας της εποχής του. Στα ημερολόγιά του αναφέρεται τόσο στον Κυβερνήτη όσο και στον βασιλιά Όθωνα και τη βασίλισσα Αμαλία.

Για τον Κυβερνήτη ιδιαίτερα έτρεφε σεβασμό, ίσως λόγω και της κοινής επανησιακής τους καταγωγής, χωρίς εντούτοις να εγκρίνει τις πράξεις του που σχετιζόνταν με την εισδοχή των Γάλλων αξιωματικών του *Maison* στο στράτευμα. Αντιθέτως, σε συνάντηση που είχαν οι δύο άνδρες κατά τη διάρκεια επιθεώρησης που πραγματοποίησε ο Κυβερνήτης στο στράτευμα τον Ιανουάριο του 1829, ο Σωνιέρος με τόλμη δεν αποδέχτηκε την άποψη του Κυβερνήτη ότι οι ξένοι αξιωματικοί και τα ξενόγλωσσα στρατιωτικά εγχειρίδια στρατιωτικής θεωρίας θα φώτιζαν τους Έλληνες στρατιώτες και αξιωματικούς⁶.

Από την άλλη μεριά, ο τρόπος έκφρασης του Κυβερνήτη και οι ενέργειές του μαρτυρούν ότι αρχικά δεν ήταν επιφυλακτικός απέναντι στους Γάλλους, όπως πολλοί Γάλλοι της εποχής βιάστηκαν να τον κατηγορήσουν⁷, και ότι προφανώς προσπάθησε να τους απομακρύνει από το στράτευμα πολύ αργότερα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 1/12[13] Ιανουαρίου 1832.

² Αναφέρει επίσης και κάποιον «κύριο Τζώρτζη» μαζί με τους Φωτομάρα και Νικόλα Τζαβέλα, χωρίς περισσότερες πληροφορίες. Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 3/15 Αυγούστου 1831.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 6/18 Μαΐου 1846.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 6/18 Δεκεμβρίου 1840.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 7/19 Φεβρουαρίου 1843.

⁶ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφές 28 Ιανουαρίου/9 Φεβρουαρίου και 29 Ιανουαρίου/10 Φεβρουαρίου 1829.

⁷ Βλ. J. Pellion, ό.π.

συγκεκριμένη εγγραφή παρατίθεται ξανά από τον Σωνιέρο στα λείψανα και άλλου ημερολογίου του, αλλά είναι πιο καυστική, απέναντι στον Κυβερνήτη, αφήνοντας να διαφανούν συναισθήματα θυμού, χωρίς όμως να αναιρούν τον σεβασμό που έτρεφε ο Σωνιέρος για αυτόν. Ο Σωνιέρος αναφέρεται στη συζήτηση που είχαν σχετικά με το θέμα των γαλλικών εγχειριδίων και ακολούθως ο Σωνιέρος κατακρίνει τον Κυβερνήτη επειδή προβίβασε τους Γάλλους αξιωματικούς, τους οποίους μετά τον προβιβασμό τους, τους μάζευαν οι Έλληνες μεθυσμένους από τους δρόμους, πράγμα όχι αναληθές. Κλείνοντας γράφει:

ἀδίκησε οὗτος ο Κυβερνήτης τοὺς παλαιοὺς μᾶς ὑπαξιωματικοὺς καὶ ἐπροβίβασεν τοὺς Γάλλους καὶ ὑπῆγαν εἰς τὴν Γαλλίαν ἀναγνωρισμένοι ὡς ἀνθυπολοχαγοί, δὲν ἐπίσθη ὁ Κυβερνήτης ἀλλὰ ὕστερον τὸ εἶδεν καὶ ἐπίσθη, ἀλλὰ ἀργά, οὕτως πάντοτε συμβέnei¹.

Η συνάντηση με τον Κυβερνήτη θεωρήθηκε από τον Σωνιέρο πολύ σημαντική καθώς την κατέγραψε και τρίτη φορά, σε πιο σύντομη μορφή².

Ένα άλλο γεγονός που καταδεικνύει τη σχέση εμπιστοσύνης και εκτίμησης που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στον Σωνιέρο και τον Κυβερνήτη ήταν η κατ' ιδίαν συνάντηση που πραγματοποιήθηκε εντός του ρωσικού δικρότου «Ελένη», όπου ο Κυβερνήτης συμβούλεψε τον Σωνιέρο να απέχουν οι στρατιώτες του από διαξίφισμούς με τους ατάκτους και του εκμυστηρεύθηκε το σχέδιό του για την «τακτικοποίηση» των τελευταίων. Έπειτα τον συμβούλεψε να φύγει για να μην προκαλέσει τη ζηλοτυπία των οπλαρχηγών:

Υπήγαμε ἐντὸς τοῦ Δικρότου ρωσικοῦ ἢ Ἐλένη καὶ εἶδομεν τὴν Α. Ἐξ. τὸν Κυβερνήτη Καποδίστρια, μᾶς παρείρηλεν νὰ ἔχωμεν τὴν ὁμόνοιαν ἢ Ἕλληνες τακτικὴ μὲ τοὺς Ἕλληνας ἀτάκτους διότι τὰ ἔθνη ὅλα μᾶς παρατηροῦν, καὶ ὅτι, μ' εἶπαι ἐμέ, θέλω τοὺς διοργανῆζει καὶ θὰ τοὺς κάμωμεν τακτικούς, ἀλλὰ ὀλίγη ὑπομονή, νὰ ἐκτελοῦμαι τίς διαταγὰς τῶν ἀνωτέρων μᾶς καὶ ὅτι νὰ ὑπάγης ἐσὺ διότι θὰ φέρω τοὺς ὀπλαρχηγούς νὰ μὴν ἔχουν ζηλοτυπία ὅπου σὲ εἶχα ἐδῶ, μόνοι μᾶς³.

Στα ημερολόγια του ο Σωνιέρος αναφέρεται σαφώς και στα πολιτικά γεγονότα που αφορούσαν τον Κυβερνήτη. Έτσι, κατά την ανταρσία των ατάκτων τον Ιούνιο του 1829, γράφει στο ημερολόγιό του ότι «τὰ πράγματα θολόνουν ἐναντίον τοῦ Κυβερνήτου», ενώ σε μια σπάνια επίκριση εναντίον του ο Σωνιέρος θα πει:

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὁ.π., Β', δ) Χειρόγραφα Σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833, ημερολόγιο 21 Φεβρουαρίου-17 Απριλίου 1829, εγγραφή 20 Φεβρουαρίου 1829.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὁ.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 12/23 Μαρτίου 1829.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 12/23 Απριλίου 1829. Το γεγονός αυτό παρατίθεται και στα λείψανα του ημερολογίου του 1829, όπου ο Κυβερνήτης εμφανίζεται να μιλά απευθείας (σε εισαγωγικά) για το ίδιο θέμα. Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὁ.π., Β', δ) Χειρόγραφα Σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833, ημερολόγιο 21 Φεβρουαρίου-17 Απριλίου 1829, εγγραφή 9 Απριλίου 1829.

«κακοφантаστῆς ὁ Κυβερνήτης Καποδίστριας ἤθελε ν' ἀφήσῃ τοὺς τρεῖς Ναυάρχους νὰ διοικήσουν τὴν Ἑλλάδα [...]», «ὁ Κυβερνήτης πολὺ συγχυσμένος»¹. Τέλος, ἀφοῦ εἶχε ολοκληρωθεῖ ἡ τακτικοποίηση τῶν ἀτάκτων στρατευμάτων, μετὰ ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ Πόρου καὶ τὴν πυρπόληση τοῦ δικρότου «Ελλάς», ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς που δηλώνουν ἐγγράφως τὴν υποστήριξή τους πρὸς τὸν Καποδίστρια εἶναι φυσικά καὶ ὁ Σωνιέρος ὁ ὁποῖος υπογράφει μαζί με ἄλλους ἀξιωματικούς τὸν Αὐγούστο τοῦ 1831, ὡς ταγματάρχης τοῦ Γ' Τάγματος «Σωνιέρ», υποστηρικτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Κυβερνήτη ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε στὴ *Γενικὴ Εφημερίδα*².

Αντίθετη ἀπόψη καὶ συναισθήματα, ἐντούτοις, ἐκφράζει ὁ Σωνιέρος γιὰ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Κυβερνήτη, Αὐγουστῖνο Καποδίστρια, ὁ ὁποῖος ἦταν μὴ ἀμφιλεγόμενη πολιτικὴ προσωπικότητα που ἐρέθισε τὰ στρατιωτικὰ πράγματα. Μάλιστα, ἀποκαλύπτει ὅτι τοὺς μισοῦσε διότι ἦταν «παλαιὸι ἀγωνισταὶ καὶ τοῦ Φαβιέρου στρατιῶται», παρόλο που ὁ ἴδιος θεωροῦσε τὸν εαυτὸ τοῦ ἀγωνιστὴ τῆς πατρίδας καὶ ὄχι τοῦ Φαβιέρου καὶ συμπληρώνει ὅτι λόγω τῆς σχέσης τους με τὸν Φαβιέρο οἱ Τακτικοὶ εἶχαν γίνῃ ἀντικείμενο μίσους καὶ ζήλοφθονίας ἀπὸ πολλοὺς, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν Μιαούλη που δὲν δίσταζε νὰ τοὺς κατακρίνει ἀνοικτὰ³.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ με τὸν Κυβερνήτη, στὴν ἰδιωτικὴ συλλογὴ Σωνιέρου φυλάσσονται πέντε ἀυτόγραφες διαταγές που τοῦ ἀπέστειλε γιὰ θέματα προμηθειῶν τοῦ στρατοῦ, καθὼς καὶ δύο ἄλλες ἐπιστολές μελῶν τῆς οἰκογένειας Καποδίστρια πρὸς τὸν Σωνιέρο γιὰ προσωπικὰ ζητήματα, μίᾳ στὴν ἰταλικὴ καὶ μίᾳ στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα⁴.

Στὸν ἀντίποδα τῆς σχέσης ἐμπιστοσύνης με τὸν ὑψιστὸ πολιτικὸ ἄρχοντα κατὰ τὴν καποδιστριακὴ περίοδο βρίσκεται ἡ σχέση τοῦ Σωνιέρου με τὸ βασιλικὸ ζεύγος κατὰ τὴν ὀθωνικὴ περίοδο, σχέση ἡ ὁποία ἐπιδεινώθηκε σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε ὁ Σωνιέρος κατέστη σταδιακὰ πολέμιος τοῦ ὀθωνικοῦ καθεστώτος. Ἐτσι, γιὰ πρώτη φορὰ τὸν Μάρτιο τοῦ 1848, δὲν δίστασε νὰ ἀναγράψῃ στὸ ἡμερολόγιό του σχόλια κατὰ τῆς βαυαροκρατίας: Με ἀφορμὴ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ βαυαρικὸ καθεστῶς ἔδινε πλήρη μισθὸ σὲ φιλέλληνες, οἱ ὁποῖοι ἦταν νεότεροι ἢ ὁμοίβαθοι τῶν Ἑλλήνων καὶ οἱ ὁποῖοι πληρώνονταν με μειωμένο μισθὸ, ὁ Σωνιέρος διατυπώνει τὰ παράπονά του. Ἐκφράζει

¹ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὄ.π., Β', γ) Χειρ. ἡμερ. 1829, ἐγγραφή 19 Ἰουνίου/1 Ἰουλίου 1829.

² *Γενικὴ Εφημερίς τῆς Ἑλλάδος*, Ναύπλιο, ἔτος ΣΤ', ἀριθ. φύλ. 61, 12 Αὐγούστου 1831.

³ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὄ.π., Β', γ) Χειρ. ἡμερ. 1829, ἐγγραφή 15/27 Μαΐου 1829.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὄ.π., Α', Σωνιέρου Ἐγγραφα Β', Ὑποφάκελος 1828: τέσσερις διαταγές τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια πρὸς τὸν Σωνιέρο, Ὑποφάκελος 1829: ἐπιστολὴ μέλους τῆς οἰκογένειας Καποδίστρια στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα, Ναύπακτος, 24 Ὀκτωβρίου 1829, καὶ Ὑποφάκελος 1830: ἐπιστολὴ τοῦ Α. Κ. Καποδίστρια, 19 Μαρτίου 1830 καὶ ἕτερη διαταγὴ τοῦ Κυβερνήτη.

τον θυμό του γιατί Γάλλοι και Βαυαροί αμείβονταν καλύτερα από Έλληνες που λιμοκτονούσαν¹. Πράγματι, το γεγονός αυτό είχε προκαλέσει τη δυσαρέσκεια πολλών Ελλήνων αξιωματικών. Επιπλέον, οι Βαυαροί προάγονταν πιο γρήγορα απ' ό,τι οι Έλληνες και είχαν καταλάβει τις ανώτερες θέσεις. Τις αυθαιρεσίες αυτές ενθάρρυνε το γεγονός ότι μέχρι το 1843 δεν είχε καταρτιστεί καμία επετηρίδα αξιωματικών². Η διάκριση αυτή κατά των Ελλήνων τον ενοχλούσε και σε ηθικό επίπεδο. Όταν στην παρέλαση της 25ης Μαρτίου το γενικό πρόσταγμα θα είχε ο Hahn, μαζί με τον Graillard και Touret που είχαν πλήρεις αρμοδιότητες, ο Σωνιέρος θα θεωρήσει το γεγονός αυτό προσβολή για τους Έλληνες³.

Ο Σωνιέρος ανέπτυξε προσωπικές σχέσεις με τη βασίλισσα και τον βασιλιά, όταν και κατά καιρούς επισκεπτόταν το βασιλικό ζεύγος στα ανάκτορα, ζητώντας κατ' ιδίαν ακρόαση για διάφορα ζητήματα. Ένα τέτοιο ταξίδι πραγματοποίησε, αρχικά, το 1838 από τη Χαλκίδα στην Αθήνα όπου, αφού υπέβαλε τα σέβη του στον βασιλιά και στη βασίλισσα Αμαλία, συνομίλησε μαζί τους για ζητήματα του στρατεύματος⁴.

Εντούτοις, παρά τη δυσαρέσκειά του προς το βασιλικό καθεστώς, δυσαρέσκεια που προερχόταν κατά κύριο λόγο από προβλήματα που σχετιζόνταν με τη στρατιωτική του πορεία, ο Σωνιέρος δεχόταν με συγκατάβαση τις βασιλικές αποφάσεις εναντίον του. Έτσι, όταν τον Ιούνιο του 1843 τέθηκε, όπως προειπώθηκε σε αργία, συνεπεία του νέου οργανισμού του στρατεύματος που περιέβλεπε περικοπές δυνάμεων, παρόλο που εκφράζει το παράπονό του με τη φράση «ιδού τῶν ἐκδουλεύσεων μου ἢ ἀνταμοιβῆ» εν τέλει δέχθηκε την απόφαση του βασιλιά με σύνεση σημειώνοντας «γενηθήτω τό θέλημα σου». Κατόπιν τούτου, ζήτησε τη μετάθεσή του στην Αθήνα για οικογενειακούς λόγους, αίτημα που έγινε δεκτό, καθώς οι σχέσεις τους ήταν ακόμα τυπικές, χωρίς ιδιαίτερες αντιπαραθέσεις. Ακολούθως πραγματοποιήθηκε ακρόαση με τον βασιλιά. Κατά τη συζήτηση, ο βασιλιάς αφού δικαιολόγησε την απόφασή του να τον θέσει σε αργία με το επιχείρημα ότι δεν είχε κενή θέση στο στράτευμα, άφησε να διαφανεί ότι ο λόγος για τον οποίο είχε δυσανασχετήσει μαζί του ήταν, κατά τη γνώμη του, το γεγονός ότι κατά τη θητεία του στο Νεόκαστρο ο Σωνιέρος δεν φάνηκε πιστός στην εξουσία και άφησε να εννοηθεί ότι, εντούτοις, σε μια ένδειξη ανθρωπιάς προς την πολυμελή οικογένεια του

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 14/26 Μαρτίου 1848.

² Γ. Τσερεβελάκης κ.ά., ό.π., σ. 48.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 25 Μαρτίου/6 Απριλίου 1848.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 4/16 και 5/17 Νοεμβρίου 1838.

Σωνιέρου που δεν είχε άλλα μέσα επιβίωσης, δέχθηκε να αναιρέσει την απόφασή του. Αυτή τη λανθασμένη εντύπωση, ότι ο Σωνιέρος δεν ήταν «πιστός», θα προσπαθήσει βεβαίως ο Σωνιέρος να ανασκευάσει μέσα από κατά παραγγελία δημοσιεύματα σε εφημερίδες, αλλά και μέσω της υπενθύμισης των εκδουλεύσεων του προς την εξουσία με κάθε τρόπο¹. Σε άλλη εγγραφή ο Σωνιέρος προβάλλει έναν άλλον, σοβαρότερο, ίσως, λόγο για τον οποίο θεωρείται «μη πιστός»: ο βασιλιάς τον θεωρούσε «φανατικό» και είχε την εντύπωση ότι ήταν «νάπας» και αντιμοναρχικός², δεδομένης της εγγύτητάς του με το γαλλικό κόμμα και την ομάδα των φιλοσυνταγματικών στρατιωτικών που είχαν συμμετάσχει στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου.

Τέλος, ένας ακόμα σημαντικός λόγος για τον οποίο επιδεινώθηκαν οι σχέσεις του με το βασιλικό ζεύγος ήταν οι επαφές που ο Σωνιέρος ανέπτυξε από το 1857 και έπειτα με τον Τούρκο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Χαλίλ Μπέι³, επαφές που έγιναν η αιτία της εξορίας του στην Τρίπολη το 1858, εξέλιξη που επέφερε και την πλήρη αντιπαράθεσή του στη βασιλική εξουσία. Μέσα στο πλαίσιο των συναναστροφών αυτών, ο Σωνιέρος δέχθηκε πρόταση να μεταβεί στην Τουρκία. Η απάντηση που συνέταξε προς τον Τούρκο πρέσβη στηλίτευε την ελληνική κυβέρνηση, αλλά και τον Ναπολέοντα Γ΄ που δεν τον βοηθούσαν με τις σπουδές του γιου του και δεν αντιλαμβανόταν τη δεινή οικονομική κατάσταση των αγωνιστών, πράγματα που μαρτύρησε στους Τούρκους για «νά τά ήξευρουν»⁴, γεμάτος αγανάκτηση. Η επιστολή αυτή, που για κακή του τύχη έφτασε στα χέρια της βασίλισσας, έγινε η αιτία για να κακοχαρακτηριστεί από το Παλάτι και ως τιμωρία εκδόθηκε άμεσα διαταγή να τεθεί σε αργία και να μετατεθεί στην Τρίπολη. Εν τω μεταξύ οι εφημερίδες *Ελπίς* και *Αυγή* μιλούν για το γεγονός⁵.

Το ζήτημα εξακολουθούσε να συζητείται και το 1859, τον Ιανουάριο, αφού είχε επιτέλους γυρίσει σπίτι του από την Τρίπολη. Ο Υπουργός Στρατιωτικών επιβεβαίωσε το άσχημο κλίμα των σχέσεων με το Παλάτι και του πρότεινε να λάβει τη σύνταξή του, αναγνωρίζοντας ότι δεν τολμούσε να μιλήσει στο βασιλικό ζεύγος υπέρ του,

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές από 27 Ιουνίου/9 Ιουλίου έως και 5/17 Σεπτεμβρίου 1843.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφή 27 Φεβρουαρίου/11 Μαρτίου 1845.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 31 Δεκεμβρίου 1857/12 Ιανουαρίου 1858 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφές 8/20 Ιανουαρίου και 28 Ιανουαρίου/9 Φεβρουαρίου 1858.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 2/14 Μαΐου 1858.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 8/20 Μαΐου 1858.

καθώς η βασίλισσα αλλά και ο βασιλιάς ήταν δυσαρεστημένοι μαζί του από το παρελθόν εξαιτίας και άλλης επιστολής που είχε αποστείλει παλιότερα στον ταμία των ανακτόρων, Σκαρλάτο Σούτσο, όπου τον εξίβρυζε διότι δεν χορηγούσε βοήθημα στην ορφανή βαφτισιμιά του, Ποφάντη. Η δυσαρέσκεια του βασιλικού ζεύγους φαίνεται επομένως ότι ήταν μακρόχρονη και συσσωρευμένη. Την ίδια άποψη δεν φαίνεται να συμμερίζεται ο Σωνιέρος, ο οποίος σε κατ' ιδίαν ακρόαση με τη βασίλισσα στα ανάκτορα, λίγες ημέρες αργότερα, ζήτησε «να παύσει ή σωματική και χρηματική τιμωρία του». Η βασίλισσα ενοχλημένη ιδιαίτερα ανταπάντησε ότι αυθαδίασε και προσέβαλε την αξιοπρέπεια της κυβέρνησης και έτσι οι σχέσεις τους οδηγήθηκαν σε ακόμα μεγαλύτερη ρήξη¹. Ως μια διορθωτική κίνηση, η κόρη του Ελισάβετ, λίγες ημέρες αργότερα, του πρότεινε να στείλει επιστολή στον Γάλλο πρόξενο Thouvenel, στον οποίο είχε αποταθεί και άλλες φορές για βοήθεια, ένεκα της φιλικής τους σχέσης, αλλά να μην πει τίποτε εναντίον της κυβέρνησης: «μέ άλλους λόγους νά ειπῶ ψεύματα», σημειώνει αμετανόητος ο Σωνιέρος που δεν έκανε τίποτε², διατηρώντας την κρίση και τη ρήξη. Οι τεταμένες αυτές σχέσεις εξηγούν σαφώς την απαξιωτική στάση του βασιλικού ζεύγους απέναντι στα αιτήματα του Σωνιέρου και της οικογένειάς του καθ' όλο το παρελθόν διάστημα.

Έλληνας ή φιλέλληνας; Αυτόχθων ή «ξένος»; Το ζήτημα της ταυτότητας

Ίσως το γεγονός ότι ο Σωνιέρος ήταν Γάλλος τον έφερνε αυτόματα σε αντίθεση με το συντηρητικό βουαρικό καθεστώς, όπως είχε εκμυστηρευτεί σε επιστολή του στον Γάλλο πρόξενο Thouvenel το 1859³. Πέραν από το γεγονός ότι ο Σωνιέρος ήταν αποδεδειγμένα το αρχαιότερο λείψανο του Αγώνα, ένα άλλο θέμα που είχε κατά καιρούς απασχολήσει τις εφημερίδες ήταν το αν ήταν Έλληνας ή φιλέλληνας. Το ζήτημα φαίνεται ότι είχε πάρει σημαντική διάσταση, ώστε να βρίσκουμε σχετικό δημοσίευμα σε δύο από τις σημαντικότερες εφημερίδες κατά τα έτη 1844-1846, εποχή που ο Σωνιέρος διωκόταν από τη βουαροκρατία λόγω των φιλελεύθερων

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφές 20 Ιανουαρίου/1 Φεβρουαρίου και 27 Ιανουαρίου/8 Φεβρουαρίου 1859.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφές 2/14, 7/19, 8/20 Μαΐου, 21 Μαΐου/2 Ιουνίου, 27 Μαΐου/8 Ιουνίου, 7/19 Ιουνίου, 10/22 Οκτωβρίου, 31 Οκτωβρίου/12 Νοεμβρίου και 3/15 Νοεμβρίου 1858.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 19 Ιουλίου/1 Αυγούστου 1859.

πεποιθήσεων του και –ενδεχομένως– και της γαλλικής καταγωγής του. Δεν γνωρίζουμε αν τα δημοσιεύματα αυτά ήταν υποκινούμενα από τον ίδιο τον Σωνιέρο σε μια προσπάθεια να αποσυνδέσει τη στρατιωτική του καριέρα που συναντούσε πολλά εμπόδια στην εξέλιξή της από τη γαλλική του καταγωγή, αλλά μπορούμε να το υποθέσουμε. Σε δημοσίευσμά του στην εφημερίδα *Στρατιωτικός Άγγελος* το 1846 ο συντάκτης τονίζει την ελληνική καταγωγή του Σωνιέρου, την ορθόδοξη πίστη του αλλά και το γεγονός ότι η μόνη σχέση του με τη Γαλλία ήταν η καταγωγή του πατέρα του:

Πολλοὺς ἠκούσαμεν, καλοῦντας τὸν ἀξιότιμον συνταγματάρχην τοῦ πεζ. τῆς γραμμῆς Κ. Σπυρίδωνα Σωνιέρον, φιλέλληνα, νομίζοντας αὐτὸν Γάλλον· ἀλλ’ ἀπατώνται, διότι ὁ Συνταγματ. Κ. Σ. Σωνιέρος εἶναι Ἕλλην κατάτε τὸ ἔθνος καὶ τὴν θρησκείαν, ὡς γεννηθεὶς εἰς Κέρκυραν, βαπτισθεὶς κατὰ τὸ ἀνατολικὸν δόγμα, καὶ ἀνατραφεὶς ἐκεῖ· μόνον δὲ ὁ πατὴρ τοῦ ἦτο Γάλλος ἀξιωματικὸς τοῦ Γαλλικοῦ ναυτικοῦ. Οὔτε ἦτο ποτὲ εἰς Γαλλίαν, ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦδε ὑπηρετεῖ εἰς τὸν Ἑλληνικὸν τακτικὸν στρατὸν¹.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σκοπός του συντάκτη ήταν να απεκδύσει τον Σωνιέρο από τη γαλλική του ταυτότητα, τονίζοντας παράλληλα την προσφορά του στο στράτευμα και κατ’ επέκταση στο ελληνικό κράτος. Επιπλέον, ο συντάκτης είναι σημαντικό ότι αποδίδει τον χαρακτηρισμό «Ἕλλην»² στον Σωνιέρο, χαρακτηρισμό που κατ’ εξοχήν έφεραν οι αυτόχθονες Έλληνες σε αντιδιαστολή με τους «ξένους»³, υπακούοντας στο σημαντικότερο γνώρισμα της ελληνικής ταυτότητας: το θρήσκευμα, και μάλιστα το ορθόδοξο που τα επαναστατικά νομοθετήματα είχαν θέσει εξαρχής ως κριτήριο της ελληνικής ιθαγένειας, κριτήριο που επί αιώνες καθόριζε την ταυτότητα όσο και τη θέση τους στο κράτος του σουλτάνου⁴. Εντούτοις, ο Σωνιέρος θα θεωρήσει ότι είναι ξένος στα μάτια των άλλων, γράφοντας με πικρία το 1859: «Ἐμεῖς οἱ ξένοι πένηται»⁵.

Από την άλλη μεριά οι Επτανήσιοι μέσα στην αντιπαράθεση αυτοχθόνων και ετεροχθόνων που ταλάνισε το οθωνικό βασίλειο θεωρήθηκαν ετερόχθονες. Το θέμα της διάκρισης των ετεροχθόνων και αυτοχθόνων είχε τις ρίζες του στην καποδιστριακή περίοδο. Ετερόχθονες πρόσφυγες θεωρήθηκαν τότε οι Έλληνες που εκδιώχθηκαν από τον τόπο τους με το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης, αφού οι Τούρκοι

¹ Περιοδικό *Στρατιωτικός Άγγελος*, Αθήνα, τεύχος 12, 15 Ιουνίου 1846, σ. 191.

² Εντούτοις, στον χαρακτηρισμό «Ἕλλην» του Συντάγματος της Τροιζήνας (άρθρο 6) περιλαμβάνονταν τόσο οι αυτόχθονες Έλληνες όσο και οι ετερόχθονες. Βλ. Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός, «Οι Νεώτεροι Έλληνες», *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1865*, ό.π., σ. 80.

³ Ε. Βόγλη, «Ἕλληνες το Γένος»: *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 25.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 35-60.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 6/18 Ιανουαρίου 1859.

κατακτητές άρπαξαν τα κτήματά τους. Έλληνες που έφυγαν για να σωθούν ή έφυγαν για να συμμετάσχουν στον Αγώνα, χάνοντας την περιουσία τους¹. Το ζήτημα των ετερόχθονων προσφύγων έμεινε άλυτο και προκαλούσε προβλήματα σε όλες τις ελληνικές κυβερνήσεις του 19ου αιώνα. Επιπλέον, με την απόκτηση της Ελληνικής Ανεξαρτησίας ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων από την Κωνσταντινούπολη και τις οθωμανικές επαρχίες μετανάστευσε στο ελεύθερο ελληνικό κράτος και ένα μεγάλο μέρος από αυτούς κατέλαβε σημαντικές θέσεις, κυρίως κατά την εποχή της Βαυαροκρατίας, οι οποίοι ήταν και αυτοί ετερόχθονες². Η προνομιούχος θέση των «ετεροχθόνων» προκάλεσε την αντίδραση των αυτοχθόνων που εμφανίστηκε με έντονη μορφή μετά τη μεταπολίτευση του 1843, καθώς στο Σύνταγμα του 1844 προβλεπόταν ο αποκλεισμός από δημόσια αξιώματα και η ακύρωση της ιδιότητας του πληρεξουσίου στην εθνοσυνέλευση όσων εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μετά το τέλος του Αγώνα. Ο Ε. About χαρακτηρίζει τον νόμο αυτόν ως τον πιο άδικο και τον πιο ακατάλληλο που έχει ψηφίσει ποτέ πολιτισμένο έθνος, καθώς απέκλειε από τα πολιτικά αξιώματα το κομμάτι του έθνους το πιο έξυπνο, το πιο πλούσιο και το πιο αφοσιωμένο³. Η αντιδικία αυτή πήρε διεθνείς διαστάσεις από το ενδιαφέρον που έδειξαν οι αντιπρόσωποι των «προστάτιδων» δυνάμεων και από τις αντιδράσεις της Τουρκίας που θεώρησε ότι η επιθυμία των ετεροχθόνων για ιδιαίτερη αντιπροσώπευση στις εθνοσυνελεύσεις τροφοδοτούσε αλυτρωτικές τάσεις που συνδέονταν με τη Μεγάλη Ιδέα⁴. Ο Ι. Δημάκης στη μελέτη του για το θέμα, οδηγείται στο συμπέρασμα ότι το πρόβλημα των σχέσεων μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων ανέτρεψε τις μέχρι τότε παραδοσιακές διαιρέσεις, όπως μεταξύ πολιτικών και στρατιωτικών, ή τις διαιρέσεις ανάμεσα στους οπαδούς των τριών κομμάτων, και αναδιέταξε τις πολιτικές δυνάμεις με γνώμονα την τοποθέτησή τους απέναντι στο ζήτημα αυτό. Η κρίση αυτή σχετιζόταν με τη διαδικασία αναζήτησης της ταυτότητας του νεοελληνικού έθνους-κράτους, μια αναζήτηση η οποία συστηματοποιήθηκε με την επίσημη ίδρυσή του και βασιζόταν στο γεγονός ότι στην ελληνική επικράτεια της εποχής συνυπήρχαν ομοεθνή αλλά διαφορετικά στην προέλευσή τους στοιχεία⁵.

¹ Αναφορά των ετεροχθόνων προσφύγων της Θράκης και Βιθυνίας στη Δ' Εθνοσυνέλευση του Άργους, όπως τη μεταφέρει ο Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία...*, ό.π., σσ. 108-111.

² Βλ. όλες τις κατηγορίες όπως τις αναλύει η Ε. Σκοπετέα στο *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988, σσ. 19-92.

³ Ε. About, ό. π., σ. 58.

⁴ Σχετικά με τη Μεγάλη Ιδέα, βλ. στο ίδιο, σσ. 249-360.

⁵ Ι. Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και των ετεροχθόνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.

Στο πλαίσιο της γενικευμένης διαμάχης για τον προσδιορισμό της ταυτότητας του γνησιότερου Έλληνα, οι Επτανήσιοι βάλλονταν από παντού, τόσο από αυτόχθονες όσο και από ετερόχθονες, οι οποίοι αμφισβητούσαν, η καθεμία ομάδα για δικούς της λόγους, την ελληνικότητα των Επτανήσιων. Όπως ενδεικτικά σχολιάζει η Κ. Ζάνου, τόσο η αλλογλωσσία τους όσο και η «διπλή» και «αντιφατική» τους πολιτισμική ταυτότητα δεν μπορούσαν να χωρέσουν στο σχήμα της συνέχειας και της συνέπειας που υπαγορευόταν από το εθνικό αφήγημα. Όσοι το πέτυχαν, το έκαναν αφού πρώτα «ελληνοποιήθηκαν». Άλλοι παρέμειναν υβριδικές φιγούρες ανάμεσα σε δύο πατρίδες, γλώσσες και κουλτούρες, βιώνοντας τον αποπροσανατολισμό που επέφερε στις συνειδήσεις τους η σταδιακή διάσπαση του πολυεθνικού-πολιτισμικού τους πλαισίου και η υπό διαδικασία διαμόρφωση της «εθνικής ταυτότητας»¹. Ο Μακρυγιάννης, φίλος του Σωνιέρου, συμπολεμιστής και φιλελεύθερος ομοϊδεάτης, στα *Απομνημονεύματά* του επαινεί τους πολεμιστές που συνέβαλαν στην Επανάσταση, υπερασπίζοντας τα ιδεώδη της πατρίδας, της θρησκείας και της αρετής, ενώ καταλογίζει στους «ξένους» την εισαγωγή αλλότριων ηθών και εθίμων, που εν τέλει διέφθειραν την Ελλάδα. Ανάμεσα στους «ξένους» συγκαταλέγει εκτός από τους Βαυαρούς, και τους Φαναριώτες και τους Ιόνιους². Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Κοραΐς³, αλλά και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής που χαρακτηρίζει το επτανησιακό ιδίωμα ως εξάμβλωμα της ελληνικής και ιταλικής⁴. Ακόμα χειρότερα, η αμφισβήτηση της ελληνικότητας των Επτανησίων προερχόταν πολλές φορές μέσα από τα ίδια τα Επτάνησα, όπου οι Βρετανοί Αρμυστές και αξιωματούχοι φαίνεται ότι δεν είχαν αποφασίσει αν οι Επτανήσιοι ήταν Ευρωπαίοι, Ανατολίτες, Ιταλοί ή Έλληνες⁵. Αγανακτισμένος λοιπόν ο Σωνιέρος το 1863, έτος του θανάτου του, αναφωνεί: «να υπάγω στην Κέρκυρα να ταφῶ ἐκεῖ καὶ ὄχι ἐδῶ εἰς τοὺς ἀγνώμονες τοὺς αυτόχθονας»⁶, μαρτυρώντας ότι η πικρία του ουσιαστικά προερχόταν από την αγνωμοσύνη των Ελλαδιτών για την προσφορά των Επτανησίων στην απελευθέρωση της πατρίδας.

¹ Βλ. Κ. Ζάνου, «Διανοούμενοι – “γέφυρες”...», ό.π., σσ. 7, 8, 14, 20, 22.

² [Στρατηγός] Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Γνώση, 2003, σσ. 338-343, 380-381, 388-390.

³ Κ. Αμαντος, «Κοραΐς και Καποδίστριας», *Ελληνικά*, αριθ. 8, 1935, σ. 291.

⁴ Α. Ρ. Ραγκαβής, *ο Συμβολαιογράφος*, 1850, Αθήνα, Νεφέλη, εκδ. 1991, σ. 7.

⁵ Με το θέμα έχει ασχοληθεί η Μ. Paschalidi, στο *Constructing Ionian Identities: The Ionian Islands in British Official Discourses: 1815-1864*, διδακτορική διατριβή, Λονδίνο, University College of London.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφή 22 Μαρτίου/ 3 Απριλίου 1860.

Από την άλλη, οι Επτανήσιοι αποδίδουν την αντιπάθεια των αυτοχθόνων στο γεγονός ότι κατέστησαν αντικείμενο ζήλειας εξαιτίας της πολιτισμικής ανωτερότητάς τους¹. Όταν τελικά ήρθε η πολυπόθητη από πολλούς Επτανήσιους ένωση με την Ελλάδα, η ιδιαιτερότητα των Επτανήσων δεν θα γίνει κατανοητή και η ένωση με την Ελλάδα θα νοηθεί ως αφομοίωση. Όσοι από τους Επτανήσιους δεν αποποιηθούν για λόγους καθαρότητας την ιταλική ταυτότητά τους δεν θα αποτελέσουν μέρος του ελληνικού κόσμου². Οι όροι, δε, της ένωσης (γκρέμισμα των οχυρών της Κέρκυρας, κλείσιμο του τυπογραφείου και του Πανεπιστημίου) θα θεωρηθούν ταπεινωτικοί για τους Επτανήσιους προκαλώντας την έντονη απογοήτευσή τους, όπως για παράδειγμα του Ξενόπουλου³. Ιδιαίτερα ο Σωνιέρος θεωρεί ότι οι Έλληνες πολιτικοί άνδρες, ακόμα και μετά την έξωση του Όθωνα, δεν θέλουν να τον «κάμουν τίποτε» καλό⁴, ενώ η θλίψη που του προκάλεσαν οι όροι αυτοί καταμαρτυρείται από τις νεκρολογίες του που αποκαλύπτουν ότι οι όροι αυτοί ήταν ένας παράγοντας που επέτεινε τον θάνατό του.

Στο ίδιο πλαίσιο, ίσως και μετά από αντίδραση του Σωνιέρου, η εφημερίδα *Ελπίς*, το 1844, αφού ζητήσει άφεση γιατί σε προηγούμενο φύλλο της «κατά λάθος γραφικόν» χαρακτήρισε τον Σωνιέρο «ξένο», σημειώνει ότι «ο Κ. Σωνιέρος είναι γνησιότατος Έλλην, καταγόμενος εκ Κερκύρας, όχι μόνον ὀρθόδοξος, ἀλλὰ εἰς ἄκραν θεοσεβής». Η εφημερίδα, αφού τονίζει την ελληνικότητά του, αναφέρεται αμέσως μετά σε αδικίες εναντίον του από τη βαυαροκρατία με ιδιαίτερα καυστικό ύφος, επιβεβαιώνοντας το γεγονός ότι πολεμήθηκε από το καθεστώς και λόγω της γαλλικής του καταγωγής⁵. Είναι αλήθεια ότι το ζήτημα της γαλλικής του καταγωγής είχε πράγματι απασχολήσει τη βασιλική οικογένεια. Όπως γράφει ο ίδιος, τόσο ο βασιλιάς όσο και η βασίλισσα τον είχαν ρωτήσει το 1844 «ἂν ὁ πατήρ τοῦ ἦταν Γάλλος ἢ ὁ παπποῦς τοῦ» και εἰάν «ἀνεθράφη στήν Κέρκυρα»⁶, ερώτηση που

¹ Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Ανδρέας Μουστοξύδης – Αιμίλιος Τυπάλδος, Αλληλογραφία (1822-1860)*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη & Κότινος, 2005, σ. 9.

² Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Κ. Σάθας δεν θα συμπεριλάβει πολλούς Επτανήσιους των Ελλήνων λογίων στη βιογράφησή του από την Άλωση μέχρι την Επανάσταση, (Νεοελληνική Φιλολογία) με το αιτιολογικό ότι το γραμμένο στα ιταλικά έργο τους εντάσσεται στην ιταλική και όχι στην ελληνική γραμματολογία. Σε Κ. Λάμπας, «Επτανησιακά βιογραφικά «Σχεδάρια» στον 19^ο αιώνα», *Πρακτικά Ζ' Πανιόνιου Συνεδρίου*, τόμος Α', Αθήνα, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2004, σσ. 181-193 και ειδικότερα, σ. 192.

³ Μ. Τριχιά-Ζούρα (επιμ.), *Γρ. Ξενόπουλος, Αυτοβιογραφικά κείμενα 1919-1948*, τόμος Β', Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράλη, 2009, σ. 89.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφή 1/13 Αυγούστου 1863.

⁵ *Η Ελπίς*, ό.π.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 20 Μαΐου/1 Ιουνίου 1844.

επαναλήφθηκε το 1842, όταν ο Σωνιέρος επισκέφθηκε τη βασίλισσα, προκειμένου να ζητήσει καλύτερη επαγγελματική μεταχείριση. Με περισσή παρρησία ο Σωνιέρος πάντοτε προσδιόριζε ότι είναι «Έλληνα» με ιδιαίτερη πατρίδα την Κέρκυρα. Τα ερωτήματα αυτά αφήνουν να διαφανεί ότι στα μάτια της βασιλικής εξουσίας ο Σωνιέρος δεν είχε πλήρως λάβει την εικόνα του Έλληνα αξιωματικού, όπως οι υπόλοιποι συνάδελφοί του¹. Αναφορικά για τον όρο «Έλληνας», ο καθηγητής Ι. Κολιόπουλος σημειώνει ότι «Οι νεώτεροι Έλληνες [...] καθιέρωσαν ως εθωνύμιό τους τον όρο «Έλληνες» όχι χωρίς σοβαρές ενστάσεις από διάφορες πλευρές, καθώς ο επικρατέστερος έως τότε όρος σε χρήση ήταν «Ρωμιοί» ή «Ρωμαίοι» [...]. Σε χρήση, αλλά περιορισμένη, ήταν και ο δυτικής προελεύσεως όρος «Γραικοί», ενώ μέχρι τότε «ο όρος «Έλληνες» εχρησιμοποιείτο κυρίως σε αναφορές στους αρχαίους Έλληνες» [...]². Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Ν. Σβορώνος στο έργο του για το *Ελληνικό Έθνος*³. Αντίστοιχα, σύμφωνα με την Ε. Βόγλη και τη διατριβή της για το ελληνικό γένος, οι Έλληνες δεν είχαν ευρεία αντίληψη του πατριωτισμού: Στην πράξη η πατρίδα που θεωρούσαν ως δική τους, οικεία και προσφιλή, δεν ξεπερνούσε στην ουσία τα όρια του χωριού ή της επαρχίας όπου είχαν γεννηθεί, ενώ ως συμπατριώτες τους κατά προτεραιότητα θεωρούσαν τους συντοπίτες τους, δηλαδή τους ανθρώπους που ζούσαν στην ίδια περιορισμένη επαρχία⁴. Από την αντίληψη αυτή, πήγασαν κατά πολύ και οι μετέπειτα τοπικιστικές διαμάχες μεταξύ των διάφορων γεωγραφικών ομάδων (π.χ. Πελοποννησίων και Ρουμελιωτών), αλλά και μεταξύ των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων.

Παραταύτα, είναι γεγονός ότι ο Σωνιέρος ενίοτε εκμεταλλευόταν τη διπλή ταυτότητά του και χαρακτηρίζει τον εαυτό του ανάλογα με τον συνομιλητή του. Σε επιστολή του στον στρατηγό Church το 1827, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, χαρακτηρίζει τον εαυτό του φιλέλληνα, ενώ το 1861 αναφέρει τον εαυτό του και τον Francois Grailard στα ημερολόγιά του ως «Γάλλους στρατηγούς» και παραπονείται για τον μισθό του και την υποστήριξη που δεν παρέχει ο «άδικος» αυτοκράτορας Ναπολέον στους Γάλλους⁵. Την ίδια πεποίθηση εκφράζει και λίγο αργότερα, όταν μιλώντας με τον Υπουργό Μπότσαρη, χαρακτηρίζει τον εαυτό του «Ξένο» και

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 3/15, 6/18 και 9/21 Αυγούστου 1842.

² Ι. Κολιόπουλος, *Η «πέραν» Ελλάς και οι «άλλοι» Έλληνες: το σύγχρονο ελληνικό έθνος και οι ετερόγλωσσοι σύνοικοι Χριστιανοί (1800-1912)*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 72.

³ Ν. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος, γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα, Πόλις, 2004, σ. 63.

⁴ Ε. Βόγλη, «*Έλληνες το Γένος*»..., ό.π., σσ. 32-33.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κδ) Χειρ. ημερ. 1861, εγγραφή 10/22 Αυγούστου 1861.

επιλέγει ότι «θα είναι Γάλλος»¹, μαρτυρώντας ότι ίσως και ο ίδιος να βρισκόταν σε μια ατέρμονη αναζήτηση της ταυτότητάς του μέσα στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, για πολλά χρόνια. Φαίνεται όμως ότι στο τέλος της ζωής του επέστρεψε στις επτανησιακές του ρίζες τις οποίες αποδέχτηκε ως τις μόνες αυθεντικές. Έτσι, ενώ και κατά το 1863 αποκαλούσε τον εαυτό του «ξένο»² αρκετές φορές, έχει πλέον συνειδητοποιήσει ότι στην ταυτότητά του είναι Επτανήσιος³ και τίποτε άλλο, θεωρώντας ότι διώκεται –όπως αναφέραμε– ένεκα του αυτοχθονισμού που ταλάνισε τους Έλληνες της οθωνικής περιόδου⁴.

Μάλιστα, σε μια μοναδική εγγραφή του στις 25 Αυγούστου/7 Σεπτεμβρίου, ξεσπαθώνει κατά των συγγενικών του προσώπων που του υποδεικνύουν να μη μιλάει για να μη διώκεται από τη βασιλεία. Στην εγγραφή αυτή ελευθερώνει όλο τον θυμό του και το παράπονό του για τους Επτανήσιους που δεν τους βοηθούν οι Ρουμελιώτες, για την κυβέρνηση που έχει αφήσει τους στρατηγούς άστεγους διότι είναι φιλέλληνες ή Επτανήσιοι, και καταλήγει, ως εξής:

φωνάζετε, μὴν νομίζετε ὅτι μὲ τὴν σιωπὴν θὰ κάμετε δουλιὰ, ἄς μάθει ὁ κόσμος ὅλος ὅτι θέλουν νὰ ἀποθάνω τῆς πείνης εἰς τὴν Τρίπολη, ἐγὼ δὲν θέλω..., ἐγὼ εἶμαι Γαλλο-Ἕλληνας φιλέλληνας, ὅλοι, ὡς ἀγωνιστῆς, ὡς ὑποστράτηγος τοῦ Τακτικοῦ, χρέος ἔχουν νὰ μὲ συνδράμουν [...] διατὶ νὰ ἀπεθάνωμεν τῆς πείνης; τί ἔκαμαμε; δὲν μὲ χρωστεῖ ἡ Κυβέρνησις μισθοὺς καὶ γαίας κτλ.; λοιπὸν τί λέγετε; φωνάζετε, φωνάζετε, φωνάζετε, νὰ μὴν ἀπεθάνωμεν βωβοί, τοῦλάχιστον, ν' ἀποθάνωμεν φωνάζοντας. Ὁ Ἀναστάσιος [ἀδελφός της γυναίκας του] νὰ ἀπεθάνῃ τῆς πείνης, λέγει, παρὰ νὰ ζητῆς, διότι δὲν εἶναι ἀγωνιστῆς καὶ ἐπτανήσιος τὸ λέγει, διότι δὲν ἐβοήθησεν κόσμον καθὼς ἔκαμα ἐγὼ, τί κάμνουν εἰς τοὺς ἄλλους κόσμους εἰς τοὺς στρατηγούς τοὺς τιμίους καὶ τοὺς ὑπηρετήσαντας τιμίους, καὶ εἰς ποῖον κόσμον οἱ στρατηγοὶ εἶναι ἄστεγοι καθὼς ἡμεῖς οἱ Ἕννοι καὶ φιλέλληνας; [Ἀπευθύνεται στη σύζυγό του και της λέει:] υπάγετε... εἰς τὴν Βασίλισσα νὰ φωνάξῃς, νὰ ἰδῇ ὅτι εἶσαι γυναῖκα ἀγωνιστοῦ, εἰς τοὺς ὑπουργούς, εἰς τοὺς πρέσβεις, τί ἔκαμε ὁ σύζυγός μου καὶ ἡμεῖς διὰ νὰ μᾶς ἀφήσουν νὰ ἀποθάνωμεν τῆς πείνης.... Ἴδου τί πρέπει νὰ κάμετε καὶ ὄχι κλαύσες καὶ ἀναστεναγμοί, δίκαιον ἔχωμεν, τὸ δίκαιον μᾶς θὰ ὑπερισχῆσῃ⁵.

Στο ίδιο ύφος έστειλε επιστολή και στον άλλο αδελφό της γυναίκας του, τον Ανδρέα. Λέει συγκεκριμένα: «τόν γράφω ἓνα γράμμα καί τούς στολιζώ ὡς σκυλιά καί τούς λέγω ὅτι εἶμε Γάλλος⁶ καί θά ὑπάγω εἰς τὴν Τουρκία νὰ γίνω στρατηγός»⁷.

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 26 Σεπτεμβρίου/8 Οκτωβρίου 1861.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφή 28 Ιουλίου/9 Αυγούστου 1863.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 1/13 και 9/21 Αυγούστου 1863.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 29 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1863.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 25 Αυγούστου/7 Σεπτεμβρίου 1858.

⁶ Η υπογράμμιση είναι δική μας.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 25 Αυγούστου/7 Σεπτεμβρίου 1858.

Σύνοψη

Σε αυτό το βασικό μέρος της διατριβής επιχειρήσαμε την ιχνηλάτηση του βίου του Σωνιέρου. Η έρευνά μας ανέδειξε τη γαλλική του καταγωγή από τον πατέρα του Antoine Saunier που αποτέλεσε τη ρίζα της διττής ελληνογαλλικής του ταυτότητας. Πατέρας και γιος δημιούργησαν στη συνέχεια ισχυρούς δεσμούς μεταξύ τους και έγιναν γέφυρες επικοινωνίας και ανταλλαγής πληροφοριών για γεγονότα που αφορούσαν την Ελλάδα και τη Γαλλία, με τον Σπυρίδωνα να συνεχίζει αυτή τη διαδραστική επικοινωνία ακόμα και μετά τον θάνατο του πατέρα του, απευθυνόμενος στα υπόλοιπα μέλη της πατρικής οικογένειας στη Γαλλία. Μέσα σε αυτό το συνονθύλευμα ατόμων που απάρτιζαν το στενό περιβάλλον του Σωνιέρου, τα ιδιαίτερα αισθήματα όλων αποτυπώνονται στην αλληλογραφία που αντάλλασσαν μεταξύ τους, τόσο στην Ελλάδα όσο και στη γαλλική επικράτεια.

Από την άλλη, το βάπτισμά του στη γαλλική πραγματικότητα συντελέστηκε από πολύ νεαρή ηλικία, όταν υπηρετούσε στο γαλλικό ναυτικό, τόσο στην Κέρκυρα ως γραφέας όσο και στη Γαλλία σε γαλλικά πλοία. Η γαλλική διάσταση της προσωπικότητάς του επηρέασε –και μεταβιβάστηκε τρόπον τινά– κατόπιν στα παιδιά του, με κυριότερο παράδειγμα την Ελισάβετ, που ασχολείτο με τη διδασκαλία γαλλικών και μετέφραζε στα γαλλικά το έργο του πατέρα της *Περίληψις*, αλλά και τον γιο του Όθωνα, ο οποίος, ύστερα από έναν τιτάνιο αγώνα, κατάφερε τελικά να σπουδάσει την Ιατρική στη Γαλλία και να μεταλαμπαδεύσει στη συνέχεια τις γνώσεις του στον επαγγελματικό του κλάδο στην Ελλάδα. Οι ισχυροί δεσμοί του Σωνιέρου με τη Γαλλία, σαφώς επηρέασαν χωρίς εξαίρεση όλα τα παιδιά του για τα οποία γίνεται ισχυρή προσπάθεια να μορφωθούν, λαμβάνοντας κατά κύριο λόγο τη γαλλική παιδεία που επέβαλαν τόσο οι τάσεις της εποχής, αλλά ιδιαίτερα το γαλλικό υπόβαθρο της οικογένειας. Η οικογένεια που δημιούργησε λοιπόν ο Σωνιέρος έφερε και αυτή ελληνογαλλικό χαρακτήρα.

Ακολούθως, παρουσιάστηκε η στρατιωτική πορεία του Σωνιέρου στους κόλπους του Ελληνικού Στρατού, βασική παράμετρος της βιογραφίας του, που αναδείκνυε την προσφορά του στον ελληνικό αγώνα για την ελευθερία. Μέσα στο πλαίσιο της ελληνικής στρατιωτικής οργάνωσης που έφερε ισχυρό γαλλικό αποτύπωμα, ο Σωνιέρος, ως ανώτατος αξιωματικός, παράλληλα από τον εργασιακό του βίο ανέλαβε αναμφισβήτητα και κοινωνικούς ρόλους, όχι όμως χωρίς προβλήματα και συγκρούσεις με την εξουσία.

Η επόμενη πτυχή της βιογραφίας του ανέδειξε τον επαγγελματικό του περίγυρο μέσα στον οποίο έδρασε άλλοτε ως Έλληνας και άλλοτε ως φιλέλληνας ή Γάλλος,

καθιστώντας τον εαυτό του φορέα πολιτισμικής διαμεσολάβησης και εξυφαίνοντας μακροχρόνιες σχέσεις με τους Γάλλους συναδέλφους του, αλλά και με άλλους πολιτικούς και στρατιωτικούς αξιωματούχους, τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Γαλλία. Το ζήτημα της διττής ταυτότητας, κύριος άξονας της ιδιοσυγκρασίας του, δυστυχώς μετατράπηκε σε πηγή προβλημάτων στους προβιβασμούς του και διώξεων από την πολιτική εξουσία. Αντιθέτως, η στάση του Τύπου που εμφανίστηκε αρωγός απέναντι στα επαγγελματικά του ζητήματα, μετέδωσε το μήνυμα ότι, ακόμα και αν ο αξιωματικός Σωνιέρος πολεμήθηκε από τη βαυαροκρατία, η αξία του είχε αναγνωρισθεί από την κοινή γνώμη, ενισχύοντας το κοινωνικό προφίλ, όχι μόνο το δικό του, αλλά και ολόκληρης της οικογένειας.

Ο Σωνιέρος, που δεν ήταν ασφαλώς ο μόνος αξιωματικός του στρατού που διακρίθηκε για τη δράση του, άφησε όμως το στίγμα του σε μια ταραγμένη περίοδο της ελληνικής ιστορίας που εκτείνεται από την άφιξη των Δημοκρατικών Γάλλων στην Κέρκυρα το 1798 μέχρι το 1863. Δεν είναι ο μόνος που αξίζει να λάβει μία –έστω μικρή– θέση στη μεγάλη ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης. Αυτό που κάνει την περίπτωση του ξεχωριστή είναι το μοναδικό και πλούσιο συγγραφικό του έργο, αντικείμενο που θα μας απασχολήσει στο Γ΄ μέρος της διατριβής.

ΜΕΡΟΣ Γ΄
Το συγγραφικό έργο του Σωνιέρου

Κεφάλαιο 1

Από το ξίφος στην πένα: *Η Περίληψις τῶν Συμβάντων τοῦ Τακτικοῦ Σώματος*. Συμβολή στην ιστοριογραφία του Αγώνα

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει μια σημαντική πτυχή της προσωπικότητας του Σωνιέρου και της προσφοράς του στην ιστοριογραφία του Αγώνα, η οποία δεν είναι ιδιαίτερα γνωστή στους σύγχρονους μελετητές. Πρόκειται για την απόπειρά του να καταγράψει ιστοριογραφικά, ως τέως αγωνιστής, τα πολεμικά γεγονότα στα οποία έλαβε μέρος το Τακτικό Σώμα κατά τα έτη 1821-1833, προκειμένου να αναδείξει την υποδειγματική δράση του σώματος και να συμβάλει στην αναγνώρισή του, τόσο από τη βασιλική εξουσία όσο και από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον της εποχής, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό.

Η ιστοριογραφία του Αγώνα¹

Μετά το τέλος της Ελληνικής Επανάστασης, αρκετοί από τους αγωνιστές² που έλαβαν μέρος σε αυτή αισθάνθηκαν την ανάγκη να καταθέσουν τη μαρτυρία τους για τη συμμετοχή τους στον Αγώνα. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο ιστορικός Τάσος Γριτσόπουλος, σε μια κριτική αποτίμηση των απομνημονευμάτων του Αγώνα στο περιοδικό *Μνημοσύνη* το 1970, «μετεπαναστατικά δημιουργήθηκε πραγματικός συγγραφικός όργανισμός γύρω από τον μεγάλο Άγωνα τῆς φυλής»³. Οι χθεσινοί πολεμιστές, με το που άφησαν το καριοφίλι, επιδόθηκαν στην αφήγηση των επεισοδίων του Αγώνα με σκοπό να μεταφέρουν τα γεγονότα στους μεταγενέστερους, να εκθέσουν τη δική τους οπτική για όσα διαδραματίστηκαν, αλλά και να εξασφαλίσουν την υστεροφημία τους.

Αποτέλεσμα όλου αυτού του ιστοριογραφικού πυρετού ήταν ότι ακόμα και οι πιο ολιγογράμματοι αγωνιστές παρέδωσαν πολύτιμα ιστοριογραφικά δοκίμια, στη δημοτική κυρίως γλώσσα, με μεγάλο λογοτεχνικό, αλλά και σημαντικό ιστορικό ενδιαφέρον για τη νεότερη ελληνική ιστορία, ακόμα και όταν περιείχαν ανακρίβειες, οποιουδήποτε είδους και αιτίας⁴.

¹ Για τη διαφορά Ιστοριογραφίας και Στρατιωτικής Ιστορίας, βλ. την Εισαγωγή, τμήμα σχετικό με τη Στρατιωτική Ιστορία.

² Για μια γραφική σκιαγράφιση του προφίλ των αγωνιστών βλ. Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός, «Οι Νεώτεροι Έλληνες», *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1865*, ό.π., σσ. 88-95.

³ Τ. Γριτσόπουλος, ό.π., σ. 33.

⁴ Στο ίδιο, σ. 248.

Ο Τάσος Γριτσόπουλος διαιρεί τις ιστορίες που σχετίζονται με την Επανάσταση σε τέσσερις κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία θέτει όλα τα απομνημονευτικά έργα των Ελλήνων αγωνιστών που έλαβαν μέρος στον Αγώνα με οποιοδήποτε τρόπο, ήσσανα και ελάσσονα. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσει τα γενικότερα έργα, τα οποία είναι γραμμένα επίσης από αγωνιστές και αποτελούν τις ευρύτερες ιστορίες της Επανάστασης. Στην τρίτη, κατατάσσει τα αντιρρητικά φυλλάδια και τα συμπληρωματικά έργα των δύο προηγούμενων κατηγοριών. Στην τελευταία κατηγορία, τέλος, εντάσσει τα έργα ξένων συγγραφέων, σύγχρονα του Αγώνα, που οφείλονται σε αυτόπτες μάρτυρες ή συναγωνιστές των Ελλήνων ή σε ιστοριογράφους που βασίστηκαν σε ελληνικές και σε ξένες πηγές¹.

Αυτού του είδους τα απομνημονεύματα, σκοπός των οποίων είναι να αναδείξουν την προσωπική δράση ή τον δημόσιο ρόλο του γράφοντος, γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση κατά τον 19ο αιώνα. Αστικό είδος γραφής με πολιτικό χαρακτήρα, συνδέονται με ένα μείζον ζήτημα της ελληνικής κοινωνίας της μετεπαναστατικής περιόδου: την αποκατάσταση των παλαιών αγωνιστών στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Πολλοί από τους αγωνιστές, μετά το πέρας της Επανάστασης, αισθάνονταν προδομένοι, διεκδικούσαν πολιτικά δικαιώματα και αναζητούσαν τη θέση που θεωρούσαν ότι δικαιωματικά τους ανήκε στο πλαίσιο της διαμορφούμενης τότε ελληνικής κοινωνίας. Αφηγούνταν, λοιπόν, για να εισακουστούν, να επανορθώσουν, να πληροφορήσουν ή για να καταγράψουν το μέτρο της δικής τους συμμετοχής στα ένδοξα κατορθώματα του έθνους, παρέχοντας παράλληλα ιδιαίτερες πληροφορίες για τα γεγονότα. Η αξία των έργων τους, μεγάλων και μικρών, έγκειται στο γεγονός ότι συγγράφονται από πρόσωπα τα οποία ήταν αυτόπτες μάρτυρες, αυτόκοι αλλά και αυτουργοί των γεγονότων. Επομένως, τα έργα τους είναι γνήσια και ζωντανά και η αφήγηση αντλεί τα ιδιοχαρακτηριστικά της από το προσωπικό ύφος των αφηγητών².

Τα περισσότερα από τα κείμενα αυτά συγγράφηκαν κατά την περίοδο του 1840-1860, δηλαδή απέχουν τουλάχιστον μια εικοσαετία από τα γεγονότα. Μερικά συντάχθηκαν και εκδόθηκαν κοντά στην ίδρυση του ελληνικού κράτους³, άλλα συντάχθηκαν αργότερα⁴, άλλα χάθηκαν και άλλα, ενώ γράφτηκαν, δεν

¹ Στο ίδιο, σ. 34. Συγκεκριμένα για την τελευταία κατηγορία, βλ. Κ. Μαμώνη, «Ξενογλωσσά εκδόσεις (1821-1829) περί του Αγώνα», *Μνημοσύνη*, ό.π., σσ. 425-512.

² Τ. Γριτσόπουλος, ό.π., σσ. 248-250.

³ Ο Χρήστος Περραιβός είχε εξαγγείλει την έκδοση των απομνημονευμάτων του το 1831, αλλά τελικά αυτά κυκλοφόρησαν το 1836. Στο ίδιο, σ. 38.

⁴ Τα απομνημονεύματα του αρχιστράτηγου Θεόδωρου Κολοκοτρώνη γράφτηκαν από τον Γεώργιο Τερτσέτη το 1836 και τυπώθηκαν το 1850. Στο ίδιο, σ. 46.

κυκλοφόρησαν ποτέ. Ακόμα χειρότερα, άλλα πουλήθηκαν σε δημοπρασίες και πολλά κατέληξαν εκτός Ελλάδας. Μερικοί αγωνιστές, επίσης, είχαν θέσει ως όρο να δημοσιευθούν τα δοκίμιά τους μετά θάνατον¹. Χαρακτηριστική είναι η τύχη των κειμένων του Μακρυγιάννη και του Κασομούλη² που διασώθηκαν από τον Γιάννη Βλαχογιάννη, ο οποίος αγόραζε το υλικό αυτό με δικά του χρήματα.

Η μαρτυρία του Σωνιέρου για τον Αγώνα

Το 1841 ο Σωνιέρος, μιμούμενος το παράδειγμα ενδοξότερων Ελλήνων αλλά και ξένων αγωνιστών, εξέδωσε, όπως είπαμε, ανώνυμα στο Ναύπλιο την *Περίληψιν τῶν Συμβάντων τοῦ Τακτικοῦ Σώματος, Ἀπ' ἀρχῆς τῆς πρώτης συστάσεως αὐτοῦ Μέχρι τῆς ἐλεύσεως τῆς Α.Μ. τοῦ Σεβαστοῦ ἡμῶν ΑΝΑΚΤΟΣ*³, ένα έργο στο οποίο καταθέτει την προσωπική του μαρτυρία για τα γεγονότα. Ωστόσο, η προσπάθεια για τη συγγραφή και την έκδοση του έργου αυτού είχε ξεκινήσει σχεδόν μία δεκαετία νωρίτερα, αμέσως μετά την άφιξη του βασιλιά Όθωνα στην Ελλάδα το 1833.

Τρεις φάσεις συγγραφής συνθέτουν την πορεία του έργου. Αρχικά γράφτηκε σε χειρόγραφο μορφή στην ελληνική γλώσσα και στη συνέχεια συμπληρώθηκε από μια γαλλική εκδοχή του. Τα δύο αυτά χειρόγραφα προσφέρθηκαν από τον Σωνιέρο στον Όθωνα το 1834 και αποτελούν την πρώτη μορφή του δοκιμίου. Στη συνέχεια, το έργο εκδόθηκε στην ελληνική γλώσσα το 1841 και μεταφράστηκε στα γαλλικά το 1848 και το 1850⁴. Τέλος, το 1867 δημιουργήθηκε η τελευταία γαλλική αναμετάφρασή του από την πρωτότοκο κόρη του Σωνιέρου, Ελισάβετ. Εννέα χειρόγραφες εκδοχές του έργου αυτού που ανευρέθηκαν διάσπαρτες σε διάφορες βιβλιοθήκες, μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε την πορεία του ελληνικού και γαλλικού έργου, μέχρι τον θάνατο του Σωνιέρου και μετά από αυτόν.

Το σύντομο αυτό ιστορικό δοκίμιο εστιάζει στην πορεία και τη δράση του Τακτικού Στρατού από την αρχή της δημιουργίας του το 1821 μέχρι και το 1833, προκειμένου να αναδείξει τα κατορθώματά του και την παραδειγματική συμπεριφορά των μελών του, προβάλλοντας την τάξη και την πειθαρχία που το χαρακτήριζε, σε αντιδιαστολή με τις κακουχίες και τα εμπόδια που αντιμετώπισε καθ' όλη τη διάρκεια

¹ Στο ίδιο, σ. 34.

² Μακρυγιάννης [Στρατηγός], *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Μπάυρον, 1907 και ακολουθούν πλείστες επανεκδόσεις σε διάφορους εκδοτικούς οίκους και Κ. Κασομούλης, *Ενθύματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833*, Αθήνα, χ.ε., 1939-1942.

³ [Σ. Σωνιέρος], ό.π.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848 και ιδ) 1851, στην πραγματικότητα 1850, σχεδόν στο σύνολό τους.

της πορείας του μέχρι τη στιγμή της πλήρους διάλυσής του μετά από τη δολοφονία του Καποδίστρια. Όπως και άλλοι πριν από αυτόν, ο Σωνιέρος, ο οποίος θεωρούσε τον εαυτό του άξιο Έλληνα αγωνιστή και ενοχλούνταν πολύ όταν τον αμφισβητούσαν, κυρίως λόγω της καταγωγής του, γράφει το έργο για να αναδείξει τη συμβολή του. Αποσκοπεί, όμως, κυρίως στο να αναγνωριστούν οι υπηρεσίες που προσέφερε στην πατρίδα, καθώς, όπως είδαμε, θεωρούσε ότι δεν είχε λάβει την αναγνώριση που του άξιζε.

Αφού επικρίνει την πολιτική εξουσία του παρελθόντος που εμπλεκόμενη σε πολιτικές διαμάχες παραμελούσε το γενναίο Τακτικό Σώμα, ο συγγραφέας στρέφεται σε πολλά σημεία της αφήγησής του και κατά των ατάκτων, των οπλαρχηγών και των προυχόντων της Πελοποννήσου που πολλές φορές εγκατέλειπαν τον στρατό στην τύχη του, με αποτέλεσμα αυτός να υποβάλλεται συνεχώς σε ταλαιπωρία και άδικη μεταχείριση¹. Καυτηριάζει τόσο τις στρατιωτικές διενέξεις που όξυναν τις αντιθέσεις ανάμεσα στους ατάκτους και τους τακτικούς όσο και τις πολιτικοστρατιωτικές διαφορές, ιδίως ανάμεσα στον Υψηλάντη και στους κοτζαμπάσηδες που δεν ήθελαν εθνικό στρατό, γεγονός που έγινε η αιτία να παρακωλυθεί η ανάπτυξη του Τακτικού Στρατού². Απώτερος σκοπός του συγγραφέα είναι, χωρίς αμφιβολία, η αναγνώριση της συμβολής του Τακτικού Στρατού στην απελευθέρωση της Ελλάδας, η αποκατάσταση της φήμης του, η προβολή του ως αξιόμαχου μέσου, ικανού να υπερασπιστεί τα συμφέροντα της χώρας και της πολιτείας και φυσικά, η αλλαγή της παρελθούσας κατάστασης που ήθελε τη μεγαλύτερη μερίδα των αγωνιστών της Επανάστασης στο περιθώριο των κοινωνικών προνομίων. Για τον λόγο αυτόν, ο συγγραφέας τονίζει το γεγονός ότι το Τακτικό Σώμα θα εξακολουθήσει να υπομένει καρτερικά τις καινούργιες στερήσεις, με την ελπίδα, όμως, ότι κάποια ημέρα θα τύχει αναγνώρισης και ανταμοιβής από την κρατική εξουσία, πράγμα που ήταν και το τελικό ζητούμενο. Το μήνυμα αυτό του Σωνιέρου συνιστά περισσότερο ένα αίτημα προς τη βασιλική αρχή και εκφράζει τις ελπίδες των στρατιωτικών και των λαϊκών στρωμάτων –με τα οποία ήταν κατά κύριο λόγο συνδεδεμένοι– για συμμετοχή τους στην εξουσία στη μετεπαναστατική ελληνική κοινωνία³.

¹ Βλ. [Σ. Σωνιέρος], ό.π., σσ. 6, 7-8, 11, 15, 16-17, 19, 26, 29.

² Ο Γεροζήσης αναφέρει ότι οι κοτζαμπάσηδες και οι Φαναριώτες δεν ήθελαν έναν στρατό ενωμένο, πειθαρχημένο και κρατικό, δεδομένου ότι θα ήταν επικίνδυνος για τα ταξικά τους συμφέροντα. Τ. Γεροζήσης, ό.π., σσ. 18-20.

³ Στο ίδιο, σ. 24.

Ελληνικό και γαλλικό χειρόγραφο των ετών 1833-1834

Τα προσωπικά ημερολόγια του Σωνιέρου μας επέτρεψαν να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τη χρονολογία συγγραφής του έργου: ο Σωνιέρος ξεκίνησε να γράφει στις 26 Οκτωβρίου/7 Νοεμβρίου 1832¹ και η συγγραφή ολοκληρώθηκε σταδιακά, με τη συνδρομή και άλλων αξιωματικών του τάγματός του, το 1833. Ακολουθώντας συνήθη τακτική για ανώτερους αξιωματικούς της εποχής, ο Σωνιέρος ανέθεσε κατά βάση τη συγγραφή του πονήματός του σε κατώτερο επιτελή του και ειδικότερα σε αξιωματικό που ονομάζει «Φωτάκη» ή «Φώτιο»². Πρόκειται με ακρίβεια για τον Φώτιο Κωνσταντινίδη, ο οποίος ήταν υπασπιστής του και παράλληλα «διδάσκαλος»³.

Μετά από την ολοκλήρωση του έργου, τον Σεπτέμβριο του 1833⁴, το κείμενο διορθώθηκε και καθαρογράφηκε από αξιωματικούς του Γ' Τάγματος⁵ και στις 4/16 Δεκεμβρίου 1833, η χειρόγραφη *Περίληψις* απεστάλη στον Όθωνα, συνοδευμένη από σχετική επιστολή⁶. Φαίνεται, ωστόσο, ότι το ελληνικό κείμενο δεν έφτασε ποτέ στα χέρια του μονάρχη, καθώς λίγους μήνες αργότερα ζήτησε να λάβει ξανά «στά Ἑλληνικὰ τὴν Ἱστορία τοῦ Τακτικοῦ»⁷. Έτσι, στις 2/14 Απριλίου 1834, ο Σωνιέρος απέστειλε εκ νέου στον Όθωνα την «Ἱστορία τοῦ Τακτικοῦ» συνοδευόμενη από την παρακάτω επιστολή που μαρτυρά, για μια ακόμη φορά, τα κίνητρα και τα συναισθήματα του συγγραφέα:

Ἐν Ναύπλιῳ τὴν 2/14 Ἀπριλίου 1834
Μεγαλλειότατε

Πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων δημοσιογράφων ὠμίλησαν μὲν περὶ πολλῶν πραγμάτων διὰ διαφόρων τοῦ κράτους Ἐφημερίδων, παρέτρεξαν ὁμως σιωπηλῶς τὰ κατὰ τό πολυπαθές

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831, 32, 33, εγγραφή 26 Οκτωβρίου/7 Νοεμβρίου 1832.

² Σε ένθετο σημείωμα στο ημερολόγιο του 1831-1833 γραμμένο στα ελληνικά και αναφερόμενο στο 1833, ο Σωνιέρος σημειώνει ξεκάθαρα ότι «έτελειόσε ό Φώτης τήν Ἱστορίαν τοῦ Τακτικοῦ», επιβεβαιώνοντας την ανωτέρω πληροφορία.

³ Πληροφορίες για τον βίο και τη δράση του Φώτη Κωνσταντινίδη λαμβάνουμε από δημοσίευση της νεκρολογίας του στην εφημερίδα *Αθηνά*, Αθήνα, έτος ΙΒ', αριθ. φύλ. 1067, 17 Νοεμβρίου 1843, σ. 9008. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828, Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1838, εγγραφή 1834 και Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1862, εγγραφή 1833.

⁴ «Διάβασα με τον Φώτη την τελευταία σελίδα της Ιστορίας για να την τελειώσουμε», γράφει στα Ιταλικά. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831, 32, 33 εγγραφή 20 Σεπτεμβρίου/2 Οκτωβρίου 1833.

⁵ Στο ίδιο ημερ. εγγραφές 19/31 Οκτωβρίου, 20 Νοεμβρίου/2 Δεκεμβρίου και 3/15 Δεκεμβρίου 1833. Επίσης, βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Ναύπλιο, αριθ. φύλ. 7, 12 Μαρτίου 1833, σ. 46, όπου αναφέρονται τα στελέχη του Γ' Τάγματος επικεφαλής του οποίου ήταν ο Σωνιέρος. Πληροφορίες για τον Πιττακό Ιωσήφ, καταλυματίας του τάγματος που πραγματοποίησε την τελική αντιγραφή λαμβάνουμε από την εφημερίδα *Αλήθεια*, Αθήνα, αριθ. φύλ. 212, 2 Σεπτεμβρίου 1866, σσ. 2-4.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831, 32, 33, εγγραφή 4/16 Δεκεμβρίου 1833.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 30 Μαρτίου/11 Απριλίου και 1/13 Απριλίου 1834.

Τακτικόν Σῶμα μόλις ὁ συντάκτης τοῦ Χρόνου¹ ἔδραζεν ὑπέρ αὐτοῦ τόν κάλαμον, ἀλλά καί οὗτος ὡς ἐν παρόδῳ ὀλίγα τινά ἀνέφερεν.

Ἐπειδή λοιπόν οἱ εἰρημένοι παρέλειψαν εἰς τό σκότος ὅ,τι γενναῖον, ἀνδρεῖον, καρτερικόν καί φιλόπατρι ἀνεδείχθη καί παρᾶ τῆς μικρᾶς ταύτης μερίδος τῶν ἀπογόνων τῶν Μιλτιάδων, Ἀριστείδων καί Κιμώνων κατά τόν παρελθόντα τῆς πατρίδος κίνδυνον.

Ἐπιθυμῶν δέ ὁ ὑποφαινόμενος νά γνωρίσῃ ταῦτα, καί εἰς τόν ἔξω κόσμον καί κατ' ἐξοχήν πρὸς τήν Ἑμετέρα Μεγαλλειότητα τόν κηδαιμόνα καί τήν μόνην παραμυθειάν αὐτῆς, συνέθεσεν μίαν σύντομον σαφῆ καί ἀπαθῆ περίληψιν τῶν ἀπ' ἀρχῆς τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τῆς, δι' ὅλους ζῶντας Ἑλλήνας καί τούς τόν ἀκολουθῶν αἰώνων, λαμπρᾶς ἐκείνης ἐποχῆς καθ' ἣν ἀπέβη εἰς τό Ἑλληνικόν ἔδαφος ἡ Ἑμετέρα Μεγαλλειότητα, καί τῆς ὁποίας ἀντίγραφον τοῖμα σήμερον νά θέσῃ ὑπό τούς πόδας τοῦ θρόνου τῆς Ἑμετέρας Μεγαλειότητος.

*Ὁ Ταπεινότατος
καί ὑποκλινέστατος δοῦλος τῆς
Ἑμετέρας Μεγαλειότητος
Σ. Γ. Σωνιέρ
Υπογραφή
Ταγματάρχης [3ου Βασιλικῶν Τάγματος]²*

Ἡ γαλλική μετάφραση εκπονήθηκε σταδιακά το ίδιο ἔτος με τὴ συνεργασία τοῦ Civini³, Ἐπτανήσιου αξιωματικῶ⁴ καὶ ἀπεστάλη τὴν επομένη, 3/17 Ἀπριλίου, στον βασιλιά Ὄθωνα, με ἄλλη ἐπιστολή γραμμένη στη γαλλική γλῶσσα⁵. Στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους διασώζονται σε ἀρίστη κατάσταση τόσο τὸ ἐλληνικὸ ὅσο καὶ τὸ γαλλικὸ χειρόγραφο⁶, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ὁ Ὄθων ἐδειξε τὴν ευαρέσκειά του¹, ἐνῶ

¹ Χρόνος, Ναύπλιο, ἔτος Α', ἀριθ. φύλ. 33, 20 Ἀυγούστου 1833 καὶ ἀριθ. φύλ. 34, 24 Ἀυγούστου 1833.

² ΓΑΚ, Ἀνακτορικά Β' Ὄθωνα, Φάκελος 733, Ὑποφάκελος 733.2, ἐπιστολή Σωνιέρου 2/14 Ἀπριλίου 1834.

³ Ἡ ἔρευνά μας γιὰ τὴν ταυτοποίηση τοῦ προσώπου αὐτοῦ ἀνέδειξε ἀρχικὰ τὸν Spiridion Civinis ποὺ προερχόταν ἀπὸ κερκυραϊκὴ οἰκογένεια ἡ ὁποία εἶχε συνδέσει τὸ ὄνομά της με τὴ Γαλλικὴ Στρατιὰ στὴν Πελοπόννησο. Γιὸς τοῦ George Civinis παλαιοῦ προξενικοῦ αξιωματοῦχοῦ, ὁ Civini διατηροῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη σχέσεις με τὸν Ἰωάννη Κωλέττη καὶ τὴ Γαλλία, καθὼς ἐπίσης καὶ με τὸν ἀντιβασιλέα Armanperg. Βλ. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀρχεῖα Συλλογὴ ΚΕΙΝΕ, Ἀρχεῖο Κωλέττη, Ἀρχεῖο Ἰωάννη Κωλέττη, Τμῆμα Ἰδρύματος Τοσίτσα, 31 ἐπιστολὲς S.N. Civinis καὶ Marie Civinis, διαθέσιμες στὴν ιστοσελίδα: <http://psifiakaarxeia.acedemyofathens.gr>. Ἀργότερα, ὁ Σωνιέρου μας ἐνημερώνει ὅτι ὁ Civini πέρασε στὴν υπηρεσία τοῦ Σουλτάνου.

⁴ Ὁ ρόλος τῶν στρατιωτικῶν ὡς μεταφραστῶν, ἀπὸ τὴ γαλλικὴ πρὸς τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἀντίστροφα, κατὰ τὴν καποδιστριακὴ καὶ ὀθωνικὴ περίοδο, εἶναι ἀξιοσημείωτος καὶ πολυ-ἐπιστημονικός. Οἱ στρατιωτικοὶ καταγίνονταν με τὴ μετάφραση ἢ τὴν προσαρμογὴ πληθώρας ἀρθρῶν καὶ ποικίλων συγγραμμάτων, νομικοῦ, οικονομικοῦ, ἰατρικοῦ, στρατιωτικοῦ, ιστορικοῦ κ.ά. περιεχομένου, ἀκόμα καὶ λεξικῶν.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ', δ) Χειρ. ἡμερ. 1834-1837, ἐγγραφὲς 14/26 Φεβρουαρίου, 28 Μαρτίου/9 Ἀπριλίου καὶ 2/14 Ἀπριλίου 1834. Ἐπίσης, ΓΑΚ, Ἀνακτορικά Β' Ὄθωνα, ὁ.π., ἴδιος ὑποφάκελος, ἐπιστολή Σωνιέρου 3/15 Ἀπριλίου 1834.

⁶ Τὸ ἐλληνικὸ χειρόγραφο ἀποτελεῖται ἀπὸ 28 φύλλα, διαστάσεων 30 x 20,5 ἑκατοστῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 27 εἶναι γραμμένα καὶ στὶς δύο ὀψεις τοῦς. Τὸ γαλλικὸ χειρόγραφο, ἀντίστοιχα, ἀποτελεῖται ἀπὸ 24 φύλλα, διαστάσεων 34 x 22 ἑκατοστῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 22 εἶναι γραμμένα καὶ στὶς δύο ὀψεις. Τὸ ἐλληνικὸ χειρόγραφο φέρει τὸν τίτλο τοῦ στο ἀριστερὸ ἐπάνω μέρος τῆς πρώτης σελίδας (*Περίληψις τῶν συμβάντων τοῦ Τακτικοῦ Σώματος, ἀπ' ἀρχῆς τῆς Πρώτης συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τῆς Ἐλεύσεως τῆς Α. Μ. τοῦ Σεβαστοῦ ἡμῶν Ἄνακτος*), ἐνῶ τὸ γαλλικὸ φέρει τὸν τίτλο στὴν πρώτη σελίδα με ἐξαιρετικὰ καλλιγραφικὰ, καλαίσθητα, γράμματα ὡς ἐξῆς: *Précis Historique du corps régulier depuis sa création jusqu'à l'arrivée de S. M. Le Roi Othon* ΓΑΚ, Ἀνακτορικά Β' Ὄθωνα, ὁ.π., ἴδιος ὑποφάκελος, γαλλικὴ καὶ ἐλληνικὴ ἐκδόση τῆς *Περίληψεως* καὶ οἱ δύο με ἡμερομηνία 4/16

παράλληλα ο Σωνιέρος ενημέρωσε και τον αντιβασιλέα Armansperg για την αποστολή του έργου².

Το ενδιαφέρον στην περίπτωση της χειρόγραφης *Περίληψεως* έγκειται στο γεγονός ότι πρόκειται για συλλογικό έργο, όπως αποδεικνύουν οι ημερολογιακές εγγραφές³ και μάλιστα για ένα από τα πρώτα σχετικά δοκίμια (αν όχι το πρώτο) που προσφέρθηκαν στον Όθωνα. Λαμβάνοντας υπόψη ότι μόλις τον Μάρτιο του 1833 ο Όθων είχε διατάξει τη διάλυση των τακτικών και ατάκτων στρατευμάτων της Ελλάδας και στη συνέχεια την ανασυγκρότησή τους, τοποθετώντας εκ νέου τον Σωνιέρο ως διοικητή του Γ΄ Τάγματος, μπορούμε να εικάσουμε ότι η κίνηση αυτή του Σωνιέρου ήταν αφενός μια πράξη ευγνωμοσύνης, αλλά και μια προσπάθεια να αναδειχθεί η μέχρι τότε επιτυχημένη πορεία του στον Τακτικό Στρατό⁴.

Τέλος, το ελληνικό και γαλλικό χειρόγραφο αποτελούν ένα αναπόσπαστο σύνολο που ταυτίζεται στο ύφος, στο περιεχόμενο και στη δομή των κειμένων. Όσον αφορά τη μετάφραση, πρόκειται αναμφισβήτητα για ένα κείμενο που αποδίδει με πιστότητα το πνεύμα του ελληνικού πρωτοτύπου. Με σύγχρονους όρους θα λέγαμε ότι χωρίς ο δημιουργός να ξεφεύγει από το πρωτότυπο ακολουθεί περισσότερο μια «σημασιολογική μεταφραστική στρατηγική»⁵. Και στα δύο χειρόγραφα, επομένως, εμφανίζονται κάποια επίμαχα σημεία για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω⁶, ενώ εντοπίζεται μία μόνο περίπτωση μικρής σημασιολογικής διαφοράς⁷.

Για τον λόγο αυτόν, θεωρήσαμε ότι τα χειρόγραφα του 1833 αποτελούν την πρώτη φάση του έργου, ενώ το εκδοθέν κείμενο του 1841, καθώς συγκροτεί μια νέα εκδοχή του κειμένου, θα πρέπει να εξεταστεί ξεχωριστά. Στο διαχωρισμό αυτό ύφους και λόγου συντέλεσε και το σημαντικό διάστημα που μεσολάβησε από τη δημιουργία των πρώτων κειμένων το 1833 μέχρι την έκδοση του 1841. Στο μεσοδιάστημα, ο

Δεκεμβρίου 1833, υπογεγραμμένες από τον Σπυρίδωνα Σωνιέρο στο Μεσολόγγι. Οφείλουμε να ευχαριστήσουμε για την επιτυχία της έρευνας αυτής το προσωπικό των Γενικών Αρχείων του Κράτους στην Αθήνα και ιδιαίτερα την κα Ελένη Χαλάτση για την πολύτιμη συμβολή της.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 14/26 Απριλίου 1834.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 2/14 Μαΐου 1834.

³ Βλ. στο ίδιο ημερ., εγγραφή 25/7 Νοεμβρίου 1833.

⁴ Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Ναύπλιο, ό.π., σ. 46.

⁵ Για τις μεταφραστικές στρατηγικές και μεθόδους, βλ. Σ. Γραμμενίδης – Ξ. Δημητρούλια – Ε. Κουρδής – Ε. Λουπάκη – Γ. Φλώρος, ό.π.

⁶ Βλ. σχετικά, 16η, 19η και 52η σ. του ελληνικού χειρογράφου της *Περίληψεως* και αντίστοιχα, 13η, 15η και 52η σ. του γαλλικού χειρογράφου της *Περίληψεως*, με ημερομηνία 4/16 Δεκεμβρίου 1833, σε ΓΑΚ, Ανακτορικά Β΄ Όθωνα, ό.π., ίδιος υποφάκελος, σε συνάρτηση με υποσημείωση αριθ. 63.

⁷ Πρόκειται για την αναφορά στο στρατιωτικό σώμα του Δημήτριου Καλλέργη, τον Οκτώβριο του 1826, η οποία έχει διορθωθεί και μεταγραφεί στο γαλλικό μετάφρασμα ώστε να γίνεται γενικότερη αναφορά στο σώμα του Δημήτριου Υψηλάντη. Βλ. σχετικά 32η σ. του ελληνικού χειρογράφου της *Περίληψεως* και αντίστοιχα 26η σ. του γαλλικού χειρογράφου της *Περίληψεως*, με ημερομηνία 4/16 Δεκεμβρίου 1833, σε ΓΑΚ, Ανακτορικά Β΄ Όθωνα, ό.π., ίδιος υποφάκελος.

Σωνιέρος ανέλαβε δράση για την έκδοση του ελληνικού έργου, όπως φάνηκε από τις πληροφορίες που πηγάζουν από τα αντίστοιχα ημερολόγιά του.

Παρόλο που η έκδοση του γαλλικού χειρογράφου σε έντυπη μορφή δεν φάνηκε ποτέ να αποτελεί στόχο του Σωνιέρου, η έκδοση του ελληνικού χειρογράφου αποτελούσε στόχο του ήδη από το 1834. Σχετικές εγγραφές στα ημερολόγια μαρτυρούν τη μακρόχρονη προσπάθεια των αξιωματικών για τη δημοσίευση του έργου ήδη από τον Σεπτέμβριο του έτους αυτού, μέσω του Κωνσταντίνου Αζελού¹, ο οποίος ανέλαβε να μεσολαβήσει ώστε να εκτυπωθεί η «Ίστορία τοῦ Τακτικοῦ» στο βασιλικό λιθογραφείο, στην κατηγορία των στρατιωτικών βιβλίων². Η προσπάθεια έκδοσης επιβεβαιώνεται επιπλέον και από την απολογητική έκθεση επί των δραστηριοτήτων του Σωνιέρου σχετικά με την «Ίστορία τοῦ Τακτικοῦ» που συγγράφεται το 1851³. Από αυτή προκύπτει ότι, ενώ ο Όθων αρχικά υποστήριξε την έκδοση, αυτή εν τέλει δεν πραγματοποιήθηκε, γεγονός που οδήγησε τον Σωνιέρο να αποταθεί σε εκδότη του Ναυπλίου ο οποίος ανέλαβε να εκτυπώσει το πόνημα με δικά του έξοδα. Η προσπάθεια επαναλήφθηκε το 1835 με σύνταξη σχετικής αγγελίας από τον Ι. Π. Γκινάκα, δάσκαλο στο γυμνάσιο Ναυπλίου, χωρίς επιτυχία⁴. Στη συνέχεια τον Ιούλιο του 1836, οι αξιωματικοί διόρθωσαν όλοι μαζί το χειρόγραφο στην πρωινή αναφορά, επιβεβαιώνοντας ότι ούτε εκείνη την εποχή είχε τυπωθεί το σύγγραμμα⁵. Το ίδιο συνέβη και τον Μάρτιο του 1837, όταν ανέλαβε δράση για την έκδοση του έργου στην Αθήνα ο λοχαγός Νικολαΐδης⁶, για τον οποίο αναφέραμε ότι έγραφε έργα

¹ Ο Κωνσταντίνος Αζελός ήδη από τον Ιανουάριο του έτους εκείνου εξέδιδε την εφημερίδα του *Έφορος Στρατιωτικός* σε συνεργασία με τον Παναγιώτη Ρόδιο, ελληνογαλλική στρατιωτική εφημερίδα που φιλοξενούσε στρατιωτικά θέματα της εποχής.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 26 Σεπτεμβρίου/8 Οκτωβρίου, 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1834, 30 Οκτωβρίου/11 Νοεμβρίου, 31 Οκτωβρίου/12 Νοεμβρίου και 2/14 Νοεμβρίου 1834.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Α', Υποφάκελος 1822, προσχέδιο (διορθωμένο) έκθεσης για την «Ίστορία τοῦ Τακτικοῦ» στη γαλλική γλώσσα, ως επιστολή του Σπυρίδωνα Σωνιέρου προς συντάκτη εφημερίδας, χωρίς ημερομηνία και τόπο, το οποίο όμως έχει γραφτεί κατά τον Νοέμβριο του 1851 σύμφωνα με το αντίστοιχο ημερολόγιο και επομένως έχει ταξινομηθεί λανθασμένα μέσα στο 1822. Ενδιαφέρον στην παρούσα έκθεση είναι το γεγονός ότι η έκθεση αρχίζει ως εξής: «Μέχρι τό έτος 1833, κανείς δέν είχε γράψει τήν ἀλήθεια γιά τόν πραγματικό ιδρυτή τοῦ τακτικοῦ σώματος» και «όλοι γιά νά κολακεύσουν τόν μακαρίτη Ρόδιο, ἔλεγαν ὅτι ἦταν εκείνος ποῦ τό 1823 καί 1824 σχημάτισε τό τακτικό σώμα», ενώ στην πραγματικότητα «ὁ ιδρυτής ἐπομένως εἶναι ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης».

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 18/30 Ιουνίου και 20 Ιουνίου/2 Ιουλίου 1835.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 25 Ιουλίου/5 Αυγούστου 1836.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 18/30 Μαρτίου 1837. Ο Νικολαΐδης ήταν υπασπιστής του Σωνιέρου κατά το 1826 και το 1862 ήταν αρχηγός της φρουράς στην Αθήνα. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1837, επιστολή Νικολαΐδη, Αθήνα, 14 Μαρτίου 1837.

στη γαλλική γλώσσα στον Τύπο¹, αλλά και το 1840² χωρίς αποτέλεσμα. Παρ' όλες αυτές τις προσπάθειες, η έκδοση του έργου πραγματοποιήθηκε, τελικά, μόλις τον Απρίλιο/Μάιο του 1841 στο Ναύπλιο.

Η ανώνυμη έκδοση της Περιλήψεως (1841)

Όπως μαρτυρούν τα ημερολόγια του Σωνιέρου, η τελική έκδοση της *Περιλήψεως* ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1840, όταν ο Σωνιέρος έστειλε αντίγραφο στον Ι. Π. Γκινάκα, προκειμένου να διορθώσει το κείμενο³ και ακολούθως στον Hilarion Touret⁴ προκειμένου να το εκδώσει⁵. Η έκδοση έγινε στο τυπογραφείο του Κωνσταντίνου Τόμπρα και Κωνσταντίνου Ιωαννίδου, γνωστών τυπογράφων της εποχής⁶. Το δοκίμιο, γραμμένο σε αυστηρή καθαρεύουσα, εκδόθηκε ανώνυμα και αποτελείται από 38 μόλις σελίδες. Σε αναγγελία που δημοσιεύθηκε σε εφημερίδες της εποχής και ειδικότερα σε δύο από τις μεγαλύτερες των Αθηνών, την *Αθηνά*⁷ και τον *Αιών*⁸, εξηγείται ο λόγος έκδοσής του, ως εξής:

Θεωρήσαντες, ότι οὐδεμία τῶν μέχρι τοῦδε ἐκδοθεισῶν Ἱστοριῶν τῶν περί τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος συμβάντων δὲν συμπεριέλαβε τὴν ἱστορικὴν ἔκθεσιν τῆς ἀπ' ἀρχῆς συστάσεως τοῦ Τακτικοῦ Σώματος, καὶ ἐπιθυμοῦντες ἀφ' ἐνός μέρους νά μὴν ἀφήσωμεν τοὺς μεταγενεστέρους εἰς τὴν περί αὐτοῦ ἀγνοίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲν νά μὴν ἐκλείψῃ τὸ οὐσιῶδες τοῦτο ἀντικείμενον τοῦ Τακτικοῦ Στρατοῦ, ἐσυνθέσαμεν εἰς Καλιδρόμην τὸν Αὐγούστον τοῦ 1833 ὅλοι οἱ Ἀξιωματικοὶ τοῦ τότε Γ' Β. Τάγματος περίληψιν συνοπτικωτάτην τῶν συμβάντων τοῦ Τακτικοῦ Σώματος ἀπ' ἀρχῆς τῆς πρώτης αὐτοῦ συστάσεως μέχρι τῆς ἐλεύσεως τῆς Α. Β. Μεγαλειότητος.

Επιδίωξη λοιπών των συγγραφέων ήταν η «Ἀπ' ἀρχῆς» εξιστόρηση των συμβάντων και όχι το προσωπικό κέρδος, όπως χαρακτηριστικά τονίζεται στη συνέχεια της «Ἀγγελίας», όπου γίνεται ιδιαίτερη μνεία στο χαμηλό κόστος της συνδρομής που αποσκοπούσε στην κατά το δυνατό μεγαλύτερη διάδοση του έργου στις τάξεις των αξιωματικών. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι το έργο ήταν διαθέσιμο σε

¹ Για αυτόν και για άλλους Έλληνες συγγραφείς που έγραφαν στη γαλλική γλώσσα τα έργα τους, βλ. D. Provata, «Écrire...», ό.π.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 19/31 Ιουλίου και 25 Ιουλίου/6 Αυγούστου 1840.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 18/30 Ιανουαρίου 1840.

⁴ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον Auguste-Hilarion Touret, βλ. Α. Tsagkaraki, ό.π., σσ. 48, 76, 111.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 13/25 Ιουλίου 1840.

⁶ Στους ίδιους τυπογράφους συναντάμε εκδόσεις έργων και από άλλους στρατιωτικούς της εποχής, όπως ο Κωνσταντίνος Αζελός, ενώ ο Κωνσταντίνος Τόμπρας είχε προμηθεύσει τη Σχολή Ευελπίδων με τα πρώτα στην ιστορία της βιβλία γραμματικής το 1829.

⁷ Η αγγελία για την έκδοση της *Περιλήψεως* συντάχθηκε πολύ πριν από τη δημοσίευσή της, στις 22 Ιουλίου 1840. «Ἀγγελία», *Αθηνά*, Αθήνα, έτος Θ', αριθ. φύλ. 771, 27 Νοεμβρίου 1840, σ. 3240.

⁸ «Προκήρυξις», *Αιών*, Αθήνα, έτος Γ', αριθ. φύλ. 216, 8 Δεκεμβρίου 1840.

τρία τυπογραφεία στην Αθήνα, στη Σύρο και στην Πάτρα, δηλαδή στις κυριότερες τότε ελλαδικές πόλεις, όπου υπήρχε ευρύ αναγνωστικό κοινό αλλά και έντονη παρουσία στρατού.

Μολονότι δημοσιεύτηκε ανώνυμα, η πατρότητα του έργου αποδίδεται, πέραν από κάθε αμφιβολία, στον Σωνιέρο¹. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι το όνομα του Σωνιέρου τονίζεται με έμμεσο τρόπο μέσα στο δοκίμιο, καθώς παρατίθεται πρώτο ανάμεσα σε άλλα κατά την αφήγηση². Νεότεροι συγγραφείς, μάλιστα, που μελέτησαν την ιστοριογραφία του Αγώνα, όπως ο Ευάγγελος Φωτιάδης το 1954 και ο Θωμόπουλος Σώζων το 1971, αναφέρονται επώνυμα στην *Περίληψιν* του Σωνιέρου για τον Τακτικό Στρατό³. Στο ίδιο γεγονός αναφέρεται το 1902 και ο Ειρηναίος Ασώπιος ο οποίος σε άρθρο του με τίτλο «Σπετσῶν πένθιμος καλλιτεχνική ανάμνησις» υπογραμμίζει αυτό που ειπώθηκε παραπάνω, ότι δηλαδή «ἄνδρες τοῦ ἀγῶνος, στρατιωτικοί ἢ πολιτικοί, οἱ οὐχί ἐν πανεπιστημίοις, ἀλλ' ἐν στρατοπέδοις, σκληραγωγίαις καί κακουχίαις ἐκπαιδευθέντες, ἀποχωροῦντες τοῦ πεδίου τῆς μάχης ἢ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς, ἐθεώρουν τό ἔργον αὐτῶν ἡμιτελές, εἰ μὴ προσήνεγκον πνευματικὴν τινά συμβολήν τῇ ἀναγεννωμένῃ Ἑλλάδι»⁴. Γίνεται επομένως αντιληπτό ότι οι συγγραφείς αυτοί, τους οποίους ο Ασώπιος χωρίζει στους «μεγάλους ἀθλητὲς τῆς διαπρεπούσης τότε δημοσιογραφικῆς παλαιστρας»⁵ και στους υπόλοιπους, στους οποίους εντάσσει τον Σωνιέρο, θεωρούσαν υποχρέωσή τους προς την ηθική διαπαιδαγώγηση του έθνους να συγγράψουν «ἕκαστος ἐν ὧ ἡδύνατο μέτρῳ» τα γεγονότα του Αγώνα⁶.

Συγκριτική θεώρηση του ελληνικού χειρογράφου του 1833 και της έκδοσης του 1841

Στο σημείο αυτό, είναι απαραίτητο να εξετάσουμε τα προαναφερθέντα χειρόγραφα μεταξύ τους σε συνδυασμό με τη δημοσίευση του 1841. Συγκρίνοντας, επομένως, το ελληνικό χειρόγραφο του 1833 με την έκδοση της *Περίληψεως* αντιλαμβανόμαστε ότι

¹ Βλ. Ηλεκτρονικό κατάλογο Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα, βιβλιολογικού Εργαστηρίου «Φίλιππος Ηλιού» του Μουσείου Μπενάκη, στην ιστοσελίδα: <http://www.benaki.gr/bibliology/search> όπου υπάρχει η επώνυμη καταχώρισή του.

² Βλ. για παράδειγμα, [Σ. Σωνιέρος], ό.π., σσ. 4, 8, 15 και 22.

³ Βλ. Ε. Φωτιάδης, *Νεοελληνική Ιστοριογραφία*, Αθήνα, Αετός, 1954, σ. 324 και Σ. Θωμόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία περί της Επανάστασεως του 1821*, Αθήνα, Αρχηγείον Στρατού, Διεύθυνσις Εκδόσεων, 1971, σ. 15, όπου στο νούμερο 77 έχει καταχωρηθεί επώνυμα το έργο του Σπυρίδωνα Σωνιέρου.

⁴ Ε. Ασώπιος, «Σπετσῶν πένθιμος καλλιτεχνική ανάμνησις», *Πινακοθήκη*, τόμος Β', τεύχος ΙΣΤ', Ιούνιος 1902, Αθήνα, έτος έκδοσης Β', σσ. 71-72.

⁵ Στο ίδιο.

⁶ Στο ίδιο.

παρουσιάζουν πολλές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Μια αντιπαραβολή ανάμεσα στα δύο κείμενα αφήνει να διαφανεί ότι διαφέρουν σε πάνω από 250 σημεία, με διάφορους τρόπους. Οι διαφοροποιήσεις αυτές αφορούν κυρίως την έκφραση, λιγότερο την τυπογραφία και ενίοτε το περιεχόμενο του κειμένου.

Έτσι, για παράδειγμα, παρατηρούμε ότι ο Τόμπρας και ο Σωνιέρος, διορθώνοντας το ελληνικό χειρόγραφο προκειμένου αυτό να εκδοθεί, προχώρησαν σε: α) προσθήκη λέξεων και εκφράσεων¹ και αντιστρόφως διαγραφή λέξεων και εκφράσεων², σε μια προσπάθεια πιο ήπιας διατύπωσης, β) αντικατάσταση ρηματικών τύπων με λογιότερους³, γ) λογιότερη γραφή τοπωνυμίων και διαφορετική γραφή κύριων ονομάτων⁴, δ) διαφοροποίηση εκφράσεων για την απόδοση του ίδιου νοήματος⁵ και ε) εισαγωγή υποσημειώσεων στο τέλος των σελίδων της έκδοσης, οι οποίες δεν υπάρχουν στο κείμενο του ελληνικού χειρογράφου, καθώς αυτό δεν φέρει καμία υποσημείωση⁶.

Τέλος, τα δύο κείμενα παρουσιάζουν επίσης και ιδιαίτερο γλωσσολογικό ενδιαφέρον. Στην έντυπη μορφή του 1841 φαίνεται μια ωρίμαση της γλώσσας και παρουσιάζεται μια πιο λόγια εκδοχή της, όπως μαρτυρούν και οι προαναφερθείσες

¹ Π.χ. οι ημερομηνίες «1822», η έκφραση «καὶ ἀναχώρησε διὰ παντὸς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα», «καὶ ὀνομάσθη Τάγμα Τυπικὸν» κτλ.: Βλ. σχετικά 10η, 14η και 28η σ. σε [Σ. Σωνιέρος], ὄ.π. και αντίστοιχα, 16η, 17η, 23η, και 49η σ. του ελληνικού χειρογράφου της *Περίληψως* με ημερομηνία 4/16 Δεκεμβρίου 1833, σε ΓΑΚ, Ανακτορικά Β' Ὁθωνα, ὄ.π., ἴδιος υποφάκελος.

² Π.χ. η αφαίρεση των εκφράσεων «ν' ανθέξουν εἰς οποιονδήποτε μέρος καὶ αἱ τοὺς προσέβαλλον· ἀλλ' ὁπότε ἐγένεν ἡ φρικτὴ ἐκείνη προδοσία καὶ οἱ εἰς τὸ δεξιὸν κέρας ἄτακτοι μὴ δυνάμενοι ν' ανθέξουν», «συνερίζονται μεταξύ τῶν περὶ τῆς ἀρχηγίας», «Το σχίσμα τοῦτο ἐπέφερε», «καὶ ἔμεινε εἰς αὐτὴν τὴν κατάστασιν μέχρι τῷ 1824», «ἐπειδὴ ὁ ῥηθεὶς κύριος Βουτιέ, γνωρίζον τὴν ἀνάγκη τινὸς βοηθοῦ», «Τοῦτο τὸ ἔκαμεν ἐπὶ μόνῳ τῷ σκοπῷ τοῦ νᾶ συντηρήσει εὐατὸ»: Βλ. σχετικά 9η, 11η, 12η, 13η και 30η σ. σε [Σ. Σωνιέρος], ὄ.π., και αντίστοιχα, 16η, 19η, 20η, 23η, και 52η σ. του ελληνικού χειρογράφου της *Περίληψως*, με ημερομηνία 4/16 Δεκεμβρίου 1833, σε ΓΑΚ, Ανακτορικά Β' Ὁθωνα, ὄ.π., ἴδιος υποφάκελος.

³ Π.χ. «ἐπαρρησιάσθη» ἀντὶ τοῦ «παρουσιάσθη», «εὐρέθη» ἀντὶ «ἐκρίθη», «ἐσχημάτιζον» ἀντὶ «ἐσχηματίζετο», «ἐξέθεσε» ἀντὶ «ἀπόθησε» κτλ.: Βλ. σχετικά 5η, 7η, και 16η σ. σε [Σ. Σωνιέρος], ὄ.π. και αντίστοιχα, 7η, 10η, και 27η σ. του ελληνικού χειρογράφου της *Περίληψως*, με ημερομηνία 4/16 Δεκεμβρίου 1833, σε ΓΑΚ, Ανακτορικά Β' Ὁθωνα, ὄ.π., ἴδιος υποφάκελος.

⁴ Π.χ. η γραφή «τῶν Καλαμῶν» ἀντὶ «τῆς Καλαμάτας», «τῆς Τριπόλεως» ἀντὶ «τῆς Τριπολιτσάς», «ἐν Τριπόλει» ἀντὶ «ἐν Τριπολιτσά», «Ρενώ» ἀντὶ «Jean d'Angelit», «Ἀμπάτης» ἀντὶ «Ἀβάτης» κτλ.: Βλ. σχετικά, 5η, 6η, 14η, και 15η σ. σε [Σ. Σωνιέρος], ὄ.π. και αντίστοιχα, 6η, 8η, 24η και 25η σ. του ελληνικού χειρογράφου της *Περίληψως*, με ημερομηνία 4/16 Δεκεμβρίου 1833, σε ΓΑΚ, Ανακτορικά Β' Ὁθωνα, ὄ.π., ἴδιος υποφάκελος.

⁵ Π.χ. η λέξη ταῦτα» ἀντὶ τῆς ἐκφράσεως «τὸ κατόρθωμα τοῦτο», «ὁπότεν διετάχθη νὰ κινηθῆ. Καὶ λοιπὸν δρᾶζαν τὰ ὄπλα» ἀντὶ «ἀλλ' ἅμα διετάχθη ἀμέσως ἔδραξε τὰ ὄπλα, καὶ ἐκκινήθη», «ὥστε εἰς Ναύπλιον ἔμειναν μὸλις πενήκοντα ἐκ τοῦ ὅλου τοῦ Σώματος» ἀντὶ «εἰς τὸσαῦτην παραλυσίαν ἔφθασεν ὥστε ἔμειναν εἰς Ναυπλίῳ πενήκοντα ἐκ τοῦ ὅλου τοῦ Σώματος», «1828 Ἰούλιος» ἀντὶ «Ἀπρίλιος», «Διαλυθεῖσιν τῆς πολιορκίας, τὰ στρατεύματα» ἀντὶ «Ἀφοῦ οἱ ἐχθροὶ κατόρθωσαν τὸν σκοπὸν τῶν καὶ διέλυσαν τὴν πολιορκίαν τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα», και σε πάρα πολλά ἀκόμα ἄλλα σημεία). Βλ. σχετικά 5η, 6η, 12η και 27η σ. σε [Σ. Σωνιέρος], ὄ.π. και αντίστοιχα, 8η, 9η, 19η και 46η σ. του ελληνικού χειρογράφου της *Περίληψως*, με ημερομηνία 4/16 Δεκεμβρίου 1833, σε ΓΑΚ, Ανακτορικά Β' Ὁθωνα, ὄ.π., ἴδιος υποφάκελος.

⁶ Βλ. σχετικά 17η, 18η, 21η, 25η, και 26η σ. σε [Σ. Σωνιέρος], ὄ.π.

διορθώσεις. Αντιθέτως, στο χειρόγραφο του 1833 η γλώσσα είναι πιο απλή, ενδεχομένως, πιο κοντά στο ιδίωμα που ομιλούσαν στο στράτευμα.

Πέραν των ανωτέρω γλωσσικών και εκφραστικών διαφορών που εντοπίζονται, αυτό που είναι σημαντικότερο είναι η απαλοιφή εκφράσεων που παρατίθενται στο ελληνικό χειρόγραφο και έθιγαν στρατιωτικά πρόσωπα της εποχής. Ειδικότερα, από την έκδοση του 1841 αφαιρούνται επιμελώς σημεία του ελληνικού χειρογράφου που αναφέρονται σε «προδοσία» των ατάκτων, σε «σχίσμα» μεταξύ του Παναγιώτη Ρόδιου και του φιλέλληνα αρχηγού των Τακτικών, Κουβερνάντη, καθώς οι δύο τους συνερίζονταν την αρχηγία του στρατεύματος, ενώ συγχρόνως απαλείφεται πρόταση που δικαιολογεί την παρεκτροπή του Τακτικού από τα καθήκοντά του σε καιρό πείνας και λόγω ανάγκης¹.

Η απήχηση της Περιλήψεως

Το έργο, μετά από την έκδοσή του, πωλείτο σε επτά τυπογραφεία ανά την Ελλάδα και όπως προκύπτει από τον κατάλογο των συνδρομητών, πρέπει να γνώρισε αρκετά μεγάλη επιτυχία: 532 συνδρομητές από 16 πόλεις της Ελλάδας, μέλη διοικητικών και δικαστικών αρχών². Τον Φεβρουάριο του 1841 ο Σωνιέρος γράφει ότι διόρθωσε με τον τυπογράφο Τόμπρα εκτός από την *Περίληψιν* και τον κατάλογο των συνδρομητών, οι οποίοι «ξεπερνούσαν τους 500»³. Ανάμεσά τους συναντάμε ιερείς, δικαστικούς και κατά το πλείστον, βεβαίως, στρατιωτικούς ανώτερης αλλά και κατώτερης βαθμίδας και όλων των ειδικοτήτων. Ορισμένοι από τους συνδρομητές ήταν συγγενικά πρόσωπα του ίδιου του Σωνιέρου⁴.

Ενδιαφέρον έχει ότι για τη συλλογή των συνδρομών που θα καθιστούσαν την έκδοση προσοδοφόρα κινητοποιήθηκε ο ίδιος ο Σωνιέρος προσωπικά. Ήδη από το 1840, στέλνει προς όλες τις κατευθύνσεις επιστολές για αναζήτηση συνδρομητών, καθώς και σχετικές προκηρύξεις⁵. Στο ημερολόγιό του, το 1839, στις εγγραφές του μηνός Απριλίου, υπάρχει ένθετο σημειώμά του σε μορφή στήλης με ονόματα ατόμων

¹ Βλ. σχετικά 9η, 11η και 30η σ. σε [Σ. Σωνιέρος], ό.π. και αντίστοιχα, 16η, 19η και 52η σ. του ελληνικού χειρογράφου της *Περίληψεως*, με ημερομηνία 4/16 Δεκεμβρίου 1833, σε ΓΑΚ, Ανακτορικά Β' Όθωνα, ό.π., ίδιος υποφάκελος.

² [Σ. Σωνιέρος], ό.π., σσ. 31-37.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 17 Φεβρουαρίου/1 Μαρτίου 1841.

⁴ Όπως ο Λ. Λεοναρδίδης, θείος της συζύγου του ή ο Δ. και Γ. Σαλωνιτίδης, επίσης θείοι του.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 30 Αυγούστου/11 Σεπτεμβρίου και 4/16 Σεπτεμβρίου 1840 όπου σημειώνει, για παράδειγμα, ότι έστειλε επιστολή για την αναζήτηση συνδρομητών στην εβραϊκή κοινότητα της Ζακύνθου, τόπο καταγωγής της μητέρας του.

που πιθανόν να ήταν συνδρομητές στο πόνημά του¹. Μετά από την έκδοση του έργου τον Απρίλιο/Μάιο, ο Σωνιέρος έστειλε 70 αντίτυπα στον ταγματάρχη Hahn, στη Μεθώνη, για να μοιραστούν στους εκεί συνδρομητές και επιπλέον έδωσε δωρεάν αντίτυπα σε διάφορους αξιωματούχους². Όπως ήταν φυσικό, εκτός από τον βασιλιά, απέστειλε το πόνημά του και σε σημαντικές προσωπικότητες της εποχής, όπως για παράδειγμα: στον υπασπιστή, υποστράτηγο Τζαβέλα, στον Γάλλο πρόξενο Piscatory, στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο³, στον κόμη Διονύσιο Ρώμα, στον Μιαούλη και στον Σαχτούρη, στον Λεβίδη, διευθυντή της *Ελπίδος*⁴, στον αδελφό του Όθωνα, πρίγκιπα Μαξιμιλιανό⁵. Το έργο προσφέρθηκε επίσης σε βιβλιοθήκες της Αθήνας, όπως της Βουλής και του Πανεπιστημίου⁶, ενώ ο Σωνιέρος φρόντισε να διακινηθεί και μέσω χειρόγραφων αντιγράφων που ο ίδιος δημιούργησε⁷.

Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι ο Όθων ενδιαφέρθηκε να ενημερωθεί για την απήχηση του έργου, γεγονός που καταδεικνύει τη σημασία που και ο ίδιος ο μονάρχης απέδιδε στο να αποδοθεί η αλήθεια για την ιστορία του Τακτικού Στρατού⁸.

Εκτός από τη διάχυση του έργου μέσω των συνδρομητών, ο Σωνιέρος προσπάθησε να επιτύχει μεγαλύτερη αναγνωσιμότητα επιδιώκοντας –χωρίς ωστόσο επιτυχία– να δημοσιευθεί σε εφημερίδες όπως η *Courrier d'Athènes*⁹ και η

¹ Το ίδιο ημερ., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 28 Απριλίου/10 Μαΐου και 4/16 Ιουνίου 1841.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 3/15 και 10/22 Ιουνίου 1841.

⁴ ΓΑΚ, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές 12/24 Απριλίου και 6/18 Δεκεμβρίου 1844.

⁵ ΓΑΚ, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 11/23 Μαρτίου 1847.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 6/18 Φεβρουαρίου και 11/23 Μαρτίου 1847. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, ευχαριστήριο έγγραφο της Βιβλιοθήκης της Βουλής για τη λήψη του συγγράμματος με ημερομηνία 5 Μαρτίου 1847, υπογεγραμμένο από τον Ρήγα Παλαμίδα. Σήμερα, συναντάμε το έργο αυτό σε πολλές βιβλιοθήκες στην Ελλάδα, τις περισσότερες φορές με τη μορφή που επανακυκλοφόρησε ως ανατύπωση από τις εκδόσεις Διονύσιου Νότη Καραβία το 1976: [Ανωνύμου], *Περίληψις των Συμβάντων του Τακτικού Σώματος: απ' αρχής της πρώτης συστάσεως αυτού, μέχρι της ελεύσεως της Α.Μ. του Σεβαστού ημών Άνακτος*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, αριθ. 106, Αθήνα, εκδ. Βιβλιοπωλείο Διονύσιου Νότη Καραβία 1976. Παρατηρούμε πώς ορισμένα κεφαλαία γράμματα του πρωτότυπου τίτλου έχουν αντικατασταθεί με πεζά.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφές 31 Μαΐου/12 Ιουνίου και 10/22 Ιουνίου 1849.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 9/21 Δεκεμβρίου 1846.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 30 Αυγούστου/11 Σεπτεμβρίου 1848. Η εφημερίδα *Courrier d'Athènes* εμφανίζεται από τις 29 Απριλίου 1845 έως τις 7 Σεπτεμβρίου 1852 με εκδότη τον Φιλικό, πρόξενο, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών στην έδρα της Φυσικής Ιστορίας και μέλος του πρώτου Θεατρικού Συμβουλίου, Κυριάκο Δομνάνδο (1789-1852). Παρά την έρευνά μας σε διάφορες βιβλιοθήκες, ελάχιστα φύλλα της εφημερίδας εντοπίστηκαν στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη και την Ακαδημία Αθηνών χωρίς να καλύπτουν το διάστημα που μας ενδιαφέρει. Επομένως, δεν γνωρίζουμε αν πραγματικά δημοσιεύτηκε σε αυτή το ελληνικό έργο. Εντύπωση προκαλεί ότι, παρόλο που επρόκειτο για γαλλόφωνη εφημερίδα, προσφέρθηκε το ελληνικό έργο.

*Ταχύπτερος Φήμη*¹, οι εφημερίδες *Σπινθήρ*² και *Το Μέλλον* της Ζακύνθου³, αλλά και οι εφημερίδες της Κέρκυρας *Πατρίδα* και *Ανεξάρτητος*⁴. Η αποτυχία αυτή δεν είναι παράλογη, μιας και ο χαρακτήρας και το ύφος των περισσοτέρων δεν δικαιολογούσαν πάντοτε την εισαγωγή του δοκιμίου στην ύλη των εντύπων⁵. Τελευταία προσπάθεια έγινε κατά το 1861, όπου επιχειρήθηκε να κυκλοφορήσει το έργο στην εφημερίδα *Φως*, χωρίς όμως και πάλι επιτυχία⁶.

Το φυλλάδιο της «Ίστορίας του Τακτικού» επανακυκλοφόρησε τελικά στις 15 Δεκεμβρίου του έτους εκείνου στο *Παράρτημα της Επισήμου Στρατιωτικής Εφημερίδος* με παρέμβαση του Κωνσταντίνου Αξελού⁷. Στο *Παράρτημα* αυτό σημαντικές είναι οι πληροφορίες που παρατίθενται σχετικά με την προέλευση των σημειώσεων που συγκρότησαν το έργο, ενώ προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο λόγος που οδήγησε τους υπευθύνους της εφημερίδας να δημοσιεύσουν το εν λόγω φυλλάδιο ήταν ο φόβος ότι οι «σημειώσεις» αυτές για τη δράση του Τακτικού Στρατού κινδύνευαν να απολεσθούν και επομένως κρίθηκε σκόπιμο να επανακυκλοφορήσουν στο παρόν⁸, αλλά και στα επόμενα παραρτήματα⁹.

Όμως για τον Σωνιέρο, η έκδοση του συγκεκριμένου ιστορικού δοκιμίου συνιστά μια μακρόπνοη προσπάθεια που αποβλέπει στη μετάφραση του έργου στη γαλλική γλώσσα με σκοπό την ευρύτερη διάδοσή του. Τα γαλλικά γίνονται το μέσον για να ακουστεί η φωνή της Ελλάδας –και εν προκειμένου του Τακτικού Στρατού της–

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 29 Δεκεμβρίου 1848/10 Ιανουαρίου 1849. Το έργο δεν φαίνεται να δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα το 1849. Τον Δεκέμβριο, ο Σωνιέρος επανέλαβε την αποστολή, στα φύλλα όμως που ακολουθούν δεν εντοπίζεται δημοσίευση. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 13/25 Δεκεμβρίου 1849.

² Δυστυχώς, η εφημερίδα *Σπινθήρ* για το έτος 1849, οπότε και πραγματοποιήθηκε η αποστολή, δεν ανευρέθηκε, ενώ στο *Μέλλον* της Ζακύνθου, ελληνοϊταλική εφημερίδα, οι «Παραφυλλίδες» που μπορούσαμε να εντοπίσουμε (από 1 Ιανουαρίου 1849 μέχρι και 15 Μαρτίου 1851) δεν περιλαμβάνουν το δοκίμιο του Σωνιέρου.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 21 Μαΐου/2 Ιουνίου 1849.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 13/25 Δεκεμβρίου 1849. Δυστυχώς, όμως και εδώ φαίνεται ότι η προσπάθεια δεν είχε αποτέλεσμα, καθώς στα φύλλα που ακολουθούν την ημερομηνία αυτή δεν εμφανίζεται δημοσιευμένο το έργο.

⁵ Για παράδειγμα, η εφημερίδα *Πατρίδα* είναι ελληνογαλλική εφημερίδα, αμιγώς πολιτικών θεμάτων των Ιονίων Νήσων και όταν δημοσιεύει «Παραφυλλίδες» αυτές είναι σύντομες και περιορίζονται στο τρέχον φύλλο που είναι τετρασέλιδο. Αντίστοιχα, η εφημερίδα *Ανεξάρτητος* είναι ελληνοϊταλική εφημερίδα, αποκλειστικά και αυτή πολιτικών θεμάτων της Ιονίου Πολιτείας.

⁶ Εφημερίδα *Φως*, Αθήνα, φύλλα του έτους 1861 και ΓΑΚ, ό.π., Γ' κδ) Χειρ. Ημερ. 1861 εγγραφές 7/19 Ιουνίου και 31 Αυγούστου/12 Σεπτεμβρίου 1861.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 16/28 Σεπτεμβρίου, 28 Οκτωβρίου/9 Νοεμβρίου, 16/28 Νοεμβρίου και 19/31 Δεκεμβρίου 1861.

⁸ *Παράρτημα της Επισήμου Στρατιωτικής Εφημερίδος*, Αθήνα, 15 Δεκεμβρίου 1861, σσ. 312-318.

⁹ Στη συνέχεια το έργο δημοσιεύθηκε, εκτός από το *Παράρτημα* της 15ης Δεκεμβρίου 1861, στο *Παράρτημα* της 30ής Δεκεμβρίου 1861 σσ. 324-330. Τα υπόλοιπα *Παραρτήματα της Επισήμου Στρατιωτικής Εφημερίδος*, που εκτείνονται χρονικά στο 1862 και κατά τη διάρκεια του οποίου θα πρέπει να ολοκληρώθηκε η αναδημοσίευση του έργου, δυστυχώς δεν ανευρέθηκαν σε κάποια βιβλιοθήκη, καθώς πρόκειται για ιδιαίτερα σπάνιο έντυπο.

στην Ευρώπη, με στόχο να αγγίξουν ένα κοινό πέραν από τα εθνικά σύνορα και να διαφωτίσουν ξένους πολιτισμούς¹.

Οι γαλλικές μεταφράσεις του εκδοθέντος ελληνικού έργου του 1841

Η προσπάθεια μετάφρασης της *Περιλήψεως* στα γαλλικά ξεκίνησε το 1845 και ολοκληρώθηκε τον Ιανουάριο του 1848² από τον δικαστικό Ανδρέα Βούλγαρη, αλλά το 1850 ανέλαβε αναμετάφραση η κόρη του Σωνιέρου, Ελισάβετ. Παράλληλα, ο ίδιος ο Σωνιέρος φρόντισε να καταστήσει γνωστό το έργο σε όλες τις χώρες του ανεπτυγμένου τότε κόσμου.

Η γαλλική μετάφραση των Βούλγαρη-Σωνιέρου το 1848

Αρχικός λόγος για τη μετάφραση του έργου στη γαλλική γλώσσα αποτέλεσε η επιθυμία του Σωνιέρου να ενημερώσει τη βασιλική οικογένεια της Βαυαρίας για τα κατορθώματα του Τακτικού Στρατού και εμμέσως φυσικά και για τα δικά του με αφορμή συνάντηση με τον Λεοπόλδο, αδελφό του Όθωνα, τον Δεκέμβριο του 1846³. Η μετάφραση έγινε σε συνεργασία, όπως είπαμε, με τον αεροπαγίτη Ανδρέα Βούλγαρη, με στόχο να σταλεί το έργο στις κυριότερες ευρωπαϊκές αυλές και να διαδοθεί σύμφωνα με τη γνώμη που είχε διατυπώσει και ο Όθων⁴.

Το πρωτότυπο της μετάφρασης αυτής δεν έχει διασωθεί, γνωρίζουμε όμως για την ύπαρξή της μέσα από έμμεσες πηγές, ειδικότερα τις ημερολογιακές εγγραφές του Σωνιέρου, και τα αντίγραφα της που ανευρέθηκαν σε διάφορους παραλήπτες, τα ονόματα των οποίων είναι διάσπαρτα στα ημερολόγια του Σωνιέρου. Οι μεταφράσεις αυτές είναι καθ' όλα σύμφωνες ως προς το περιεχόμενο με την ελληνική εκδοχή του έργου, όπως αυτό εκδόθηκε το 1841. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι ακολουθήθηκε αυστηρά κυριολεκτική απόδοση του ελληνικού κειμένου προς τη γαλλική γλώσσα. Αντιθέτως, φαίνεται ότι εφαρμόστηκε περισσότερο μια ελεύθερη μεταφραστική τεχνική με σκοπό την απόδοση του νοήματος.

Και στην περίπτωση της γαλλικής μετάφρασης έγιναν δυο φορές απόπειρες να διαδοθεί μέσω του Τύπου: το 1848 όταν ο Σωνιέρος επέδωσε αντίγραφο στον

¹ D. Provata, « Écrire... », ό.π., σ. 24.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφή 5/17 Οκτωβρίου 1845, η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 15/27 Δεκεμβρίου 1846, θ) Χειρ. ημερ. 1847, ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφές 14/26 και 15/27 Ιανουαρίου 1848.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 15/27 Δεκεμβρίου 1846.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 9/21 Δεκεμβρίου και 30 Δεκεμβρίου 1846/11 Ιανουαρίου 1847.

κουμπάρο του Αθανάσιο Πίσσα, προκειμένου να το δημοσιεύσει στην εφημερίδα του ο *Παρατηρητής των (δύο) όπλων, Ξηράς και θαλάσσης*¹ και τον Σεπτέμβριο του 1861 όταν εκδήλωσε την πρόθεσή του να παραδώσει αντίγραφο στον νεαρό Ειρηναίο Ασόπιο, προκειμένου να δημοσιευθεί στην εφημερίδα *Le Précurseur*².

Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνουν τα ημερολόγια, αντίγραφα της μετάφρασης αυτής έφτασαν στα χέρια της βασιλικής οικογένειας και συγκεκριμένα στον πρίγκιπα Λεοπόλδο, μέσω του Όθωνα³, στον βασιλιά της Βαυαρίας μέσω του υπασιστή του Όθωνα, Καρατάσσου, και στον πατέρα της βασίλισσας Αμαλίας, Μέγα Δούκα του Οδελβούργου, μέσω της ίδιας. Φαίνεται όμως, ότι το αντίγραφο που προοριζόταν για τον Λουδοβίκο της Βαυαρίας δεν απεστάλη, γι' αυτό επαναλήφθηκε η αποστολή⁴. Το αντίγραφο που δεν απεστάλη, παρότι αχρονολόγητο, διασώζεται σήμερα στο ανακτορικό αρχείο του Όθωνα με ιδιόχειρη σημείωσή του⁵, ενώ από εγγραφή στα ημερολόγια του Σωνιέρου γνωρίζουμε ότι ο Όθων ενημέρωσε ο ίδιος τον Σωνιέρο για

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 3/15, 4/16 και 7/19 Απριλίου 1848. Ο *Παρατηρητής των δύο όπλων ξηράς και θαλάσσης*, Συλλογή διδακτικών αντικειμένων της στρατιωτικής τέχνης, Περιοδικόν σύγγραμμα του Στρατού εκδιδόμενον αορίστως, Παρά του εκδότη και Συντάκτου Α. Γ. Πίσσα, Αντισυνταγματάρχου της Γραμμής, Αθήνα, Τύποις Θ. Β. Χ. Παναγιώτου 1848. Ο τίτλος και ο εκδοτικός οίκος αλλάζουν κατά καιρούς. Πρόκειται για ένα σπάνιο στρατιωτικό περιοδικό, καθώς όλη του η παρουσία συνοψίζεται σε 20 μόλις τεύχη (φυλλάδια). Η κυκλοφορία του συνεχίστηκε και κατά το 1849, όπου κυκλοφόρησαν μόλις πέντε τεύχη, ενώ τα τελευταία τρία τεύχη του έκαναν την εμφάνισή τους μέσα στο 1862 με ελαφρώς τροποποιημένο τίτλο και υπό νέο εκδοτικό οίκο. Η άτακτη κυκλοφορία του επιβεβαιώνει τον τίτλο του ότι επρόκειτο για περιοδικό που εκδιδόταν αορίστως, ή καλύτερα όταν ο εκδότης του, αντισυνταγματάρχης Αθανάσιος Πίσσας, είχε λόγο να το εκδώσει. Το περιοδικό αυτό περιλάμβανε στην ύλη του άρθρα για θέματα του στρατού, επιστολές, αποφάσεις του βασιλιά κτλ. αλλά το μεγαλύτερο μέρος του καλυπτόταν από συγγράμματα στρατιωτικά, όπως οδηγοί οχυρωματικής, εσωτερικής υπηρεσίας, ο *Ονήσανδρος* κ.ά. μεταφρασμένα από τη γαλλική στην ελληνική γλώσσα. Ίσως αυτός να είναι και ο λόγος για τον οποίο το γαλλικό πόνημα του Σπυρίδωνα Σωνιέρου δεν έκανε ποτέ την εμφάνισή του στο περιοδικό αυτό. Σύμφωνα με την τακτική του συντάκτου, τα συγγράμματα που δημοσιεύονταν ήταν στην ελληνική, καθώς σκοπός του ήταν να διδάσκει τη στρατιωτική τέχνη στο ευρύ κοινό, τους στρατιωτικούς κάθε βαθμίδας.

² Εφημερίδα *Le Précurseur*, Αθήνα. Παρόλο που τα φύλλα της εφημερίδας για το διάστημα 24 Ιανουαρίου 1861 έως και 16 Οκτωβρίου 1862, φαίνονται αποκείμενα στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, σύμφωνα με τον περιγραφικό κατάλογο του Π. Χριστόπουλου, σ. 414, σε έρευνα που πραγματοποιήσαμε στη βιβλιοθήκη δεν βρέθηκε η συγκεκριμένη εφημερίδα, ούτε στον γενικό κατάλογο ούτε σε κάποιον άλλο εξειδικευμένο κατάλογο της βιβλιοθήκης. Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε, Π. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες αποκείμενες στη βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970)*, Αθήνα, 1993. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κδ) Χειρ. ημερ. 1861, εγγραφές 15/27 Σεπτεμβρίου, 19 Σεπτεμβρίου/1 Οκτωβρίου και 23 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου 1861.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφές 14/26 και 15/27 Ιανουαρίου, καθώς και 1/13 μέχρι 9/21 Φεβρουαρίου 1848.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 16/27 Φεβρουαρίου 1848.

⁵ ΓΑΚ, Ανακτορικά Β' Όθωνα, ό.π., Υποφάκελος 733.1, αντίγραφο γαλλικής μετάφρασης της *Περίληψως*. Αποτελείται από δέκα λευκά φύλλα, εκ των οποίων τα επτά είναι πυκνογραμμένα, διαστάσεων 27,5 x 21,5 εκατοστά. Ο λόγος που μας οδηγεί στη συγκεκριμένη εικασία είναι το γεγονός ότι στη χειρόγραφη σημείωση του εξωφύλλου που αποδίδεται στον βασιλιά Όθωνα με βάση τον γραφικό χαρακτήρα, ο Όθων αναφέρει ότι δεν έλαβε απάντηση από τον πατέρα του για να του το αποστείλει. Στην άποψη αυτή μας οδήγησε η κα Ελένη Χαλάτση, η οποία ευρετηρίασε το συγκεκριμένο αρχείο και ειδικεύεται στη μελέτη κειμένων της βαυαρικής περιόδου.

την επιτυχή αποστολή της μετάφρασης στους ανωτέρω παραλήπτες¹. Τέλος, ανάμεσα στα πρόσωπα που έλαβαν το γαλλικό έργο, και των οποίων οι μεταφράσεις διασώθηκαν, συγκαταλέγονται ο χειρουργός ιατρός του Όθωνα, Bernard Röser², και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος³ που έλαβαν το έργο το 1849 και το 1850 αντίστοιχα. Το τελευταίο αυτό αντίγραφο, ολοκληρωμένο και υπογεγραμμένο από τον Σωνιέρο, είναι σχεδόν ταυτόσημο με το αντίγραφο που ανευρέθηκε και το οποίο προοριζόταν για τον πατέρα του Όθωνα⁴. Από το 1850 και μετά, το έργο θα γνωρίσει μια νέα ανάγνωση χάρη στην Ελισάβετ Σωνιέρου.

Προσπάθειες αναμετάφρασης το 1850: Ο ρόλος της Ελισάβετ Σωνιέρου

Η Ελισάβετ Σωνιέρου, η οποία, όπως αναδείξαμε, υπήρξε αριστούχος μαθήτρια του Παρθεναγωγείου της Charlotte Volmerange από το 1834 μέχρι το 1840, χειριζόταν με άνεση τη γαλλική γλώσσα την οποία άλλωστε δίδαξε σε σημαντικά σχολεία της Αθήνας. Αναλαμβάνοντας να μεταφράσει εκ νέου το έργο του πατέρα της, συμμετείχε στη χορεία των καλλιεργημένων γυναικών του 19ου αιώνα, οι οποίες για πολλούς λόγους παρέμεναν «αόρατες».

Όπως εξηγεί η Σοφία Ντενίση στο έργο της *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή*⁵, υπήρχε –γενικά– η πεποίθηση ότι οι Ελληνίδες δεν ασχολήθηκαν με τα γράμματα κατά τον 19ο αιώνα. Φαίνεται όμως ότι εκείνη την εποχή όλο και περισσότερες γυναικείες μορφές της νεοσύστατης ελληνικής αστικής τάξης έκαναν σταδιακά την εμφάνισή τους στο χώρο των λογίων, είτε ως συγγραφείς είτε ως μεταφράστριες

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 20 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου 1848.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 6/18 Νοεμβρίου 1849. Πρόκειται για ένα δίφυλλο τμήμα αντιγράφου που περιλαμβάνει το τέλος του δοκιμίου στα ΓΑΚ, Ανακτορικά Β' Όθωνα, ίδιος υποφάκελος, δίφυλλο σπάραγμα τέλους αντιγράφου γαλλικής μετάφρασης της *Περίληψως*, με ημερομηνία 5/17 Νοεμβρίου 1849.

³ ΓΑΚ, Μικρές Συλλογές Κ, Αρχείο Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, Κ278, Φάκελος 26^α, Υποφάκελος 1850, αριθ. εγγρ. 008.375. Το συγκεκριμένο χειρόγραφο δημιουργήθηκε στην Αθήνα στις 5/17 Ιανουαρίου 1850 από τον Σπυρίδωνα Σωνιέρο, ο οποίος συμπυκνώνει το έργο σε ένδεκα μόλις σελίδες. Το χειρόγραφο φέρει τον τίτλο *Resumé des faits concernant le Corps regulier, Du commencement de sa formation jusqu'à l'arrivée en Grèce de Sa Majesté notre Auguste Souverain*, αποδίδοντας επακριβώς τον τίτλο του ελληνικού έργου όπως αυτό εκδόθηκε το 1841. Την ύπαρξη και τη σημασία του αντιγράφου είχε εντοπίσει ο Γιάννης Βλαχογιάννης στα δελτία που διατηρούσε για τον Σπυρίδωνα Σωνιέρο.

⁴ Το χειρόγραφο που απευθυνόταν ενδεχομένως στον πατέρα του Όθωνα φέρει κατ' ελάχιστα διαφορετικό τίτλο ως εξής: *Resumé des faits concernant le corps Regulier, Du commencement de sa formation jusqu'à l'arrivée en Grèce de S. M. Le Roi Notre Auguste Souverain*. ΓΑΚ, Ανακτορικά Β' Όθωνα, ό.π., ίδιος υποφάκελος, αντίγραφο γαλλικής μετάφρασης της *Περίληψως*. Επιπλέον, στο χειρόγραφο του Μαυροκορδάτου παρατηρούμε διαφορές, όπως είναι η χρήση άνω τελείας αντί για τελεία, η κατ' ελάχιστη διαφορετική γραφή κυρίων ονομάτων και η προσθήκη διευκρινιστικών επιθέτων ή ουσιαστικών σε ελάχιστες προτάσεις.

⁵ Σ. Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή: γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού διαφωτισμού-ρομαντισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 2014.

συγγραμμάτων ποικίλου περιεχομένου. Η Σοφία Ντενίση παρουσιάζει πληθώρα κειμένων που γράφτηκαν από άγνωστες έως τις ημέρες μας γυναίκες, πολλές από τις οποίες διδασκάλισσες, όπως η Ελισάβετ Σωνιέρου, από τα τέλη του 18ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1880 και ανατρέπει με την έρευνά της τη λανθασμένη αυτή πεποίθηση. Μια τέτοια περίπτωση είναι και η Ελισάβετ Σωνιέρου ακόμα και αν οι μεταφράσεις της δεν εκδόθηκαν ποτέ, καθιστώντας την ακόμα πιο «αόρατη».

Έτσι, αμέσως μετά από την επίδοση του γαλλικού χειρογράφου στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο τον Φεβρουάριο του 1850, ο Σωνιέρος σημειώνει στο ημερολόγιο του ότι «ή Έλισάβετ ἄρχισε νὰ ἀντιγράφει τὴν Ἱστορία τοῦ Τακτικοῦ εἰς τὸ γαλλικὸν»¹, ενώ τον Μάιο του ίδιου έτους αναφέρει ότι «εἰς τὴν οἰκείαν» [...], «τὴν *Περίληψιν* ἀντέγραψε ἡ Έλισάβετ», καθώς το κείμενο είχε «ὀλίγα λάθη διότι [ἦταν] κακὰ γραμμένο ἀπὸ ἐκεῖνον καὶ [τὸν] Βούλγαρη» και ότι έγιναν «ἐπιδιορθώσεις». Η προσπάθεια ολοκληρώθηκε στις 31 Ιουλίου/12 Αυγούστου, τεκμηριώνοντας ότι στην παρούσα χρονική στιγμή η Ελισάβετ Σωνιέρου πραγματοποίησε «ἐπιδιορθώσεις» στη μετάφραση του Ανδρέα Βούλγαρη και παρήγαγε βελτιωμένα αντίγραφα².

Πράγματι, στον χειρόγραφο φάκελο Σωνιέρου της συλλογής Ιωάννη Βλαχογιάννη, συναντάμε, όπως είπαμε, τα «σχέδια ιστορίας συντόμου του τακτικού στρατού», τα οποία αποδίδονται στον Σωνιέρο³. Τα δύο χειρόγραφα που βρίσκουμε εκεί είναι στην ουσία λείψανα δύο διαφορετικών χειρογράφων⁴. Το πρώτο χειρόγραφο φύλλο, αρκετά μεγάλο και σε σχετικά καλή κατάσταση, αποτελεί λείψανο της μετάφρασης της *Περίληψεως* στη γαλλική γλώσσα και με βάση τον γραφικό χαρακτήρα εικάζεται ότι είναι γραμμένο από τον Σωνιέρο. Φέρει, δε, τον τίτλο *Résumé historique des faits concernant le Corps Régulier Du Commencement de sa formation jusqu'à l'arrivée en Grèce de S. M. Le Roi Notre Auguste Souverain*, όπου η λέξη «historique» εμφανίζεται να έχει προστεθεί εκ των υστέρων πάνω από τις υπόλοιπες⁵.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 4/16 Φεβρουαρίου 1850.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 23 Μαΐου/4 Ιουνίου, 26 Μαΐου/7 Ιουνίου και 31 Ιουλίου/12 Αυγούστου 1850.

³ Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, αριθ. 13, ό.π., σ. 365.

⁴ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Υποφάκελος με τίτλο «σχέδια ιστορίας συντόμου του τακτικού στρατού».

⁵ Άγνωστο γιατί, στο λείψανο αυτό ο Σωνιέρος παρουσιάζει κομμάτι από το τέλος της διήγησης στην πρώτη σ. του χειρογράφου και συγκεκριμένα παραθέτει το γεγονός της ανάληψης της αρχηγίας του Τακτικού Σώματος από τον Γάλλο François Graillard, αμέσως μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια το 1831. Το πρόχειρο αυτό χειρόγραφο κλείνει με τη φράση «Fin des fins». Βλ. τελευταία παράγραφο, 1η σ. χειρογράφου Σπυρίδωνα Σωνιέρου, στο ίδιο αρχείο.

Το δεύτερο λείψανο χειρογράφου που βρίσκεται στον ίδιο υποφάκελο ανήκει – όπως αποδεικνύεται εμφανέστατα από τον γραφικό χαρακτήρα– στην Ελισάβετ Σωνιέρου και αποτελεί αντίγραφο του πρώτου. Ο τίτλος του είναι κατ’ ελάχιστα διαφορετικός: *Resumé (sic) historique des faits concernant le Corps Regulier (sic) Du Commencement de sa formation jusqu'à l'arrivée en Grèce de S. M. Le Roi Notre Auguste Souverain*. Επιπλέον, ο τίτλος του χειρογράφου περιέχει σημειώσεις μετάφρασης¹. Το λείψανο αυτό, αν και πολύ ευκρινέστερα γραμμένο, είναι σε πολύ χειρότερη κατάσταση. Στον τίτλο έχει και εδώ προστεθεί εκ των υστέρων η λέξη «historique», η οποία απουσιάζει από το γαλλικό χειρόγραφο των Βούλγαρη-Σωνιέρου².

Μελετώντας προσεκτικά τα δύο προαναφερθέντα γαλλικά λείψανα-προσχέδια σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που παραθέσαμε παραπάνω, αποδεικνύεται εμφανέστατα ότι το 1850 το γαλλικό έργο υπεβλήθη σε πλήθος διορθώσεων λέξεων και εκφράσεων³. Οι διορθώσεις αυτές, διάχυτες στα δύο γαλλικά λείψανα, φαίνεται να έγιναν είτε από τον ίδιο τον Σωνιέρο είτε από την Ελισάβετ. Αναλυτικότερα, βλέπουμε ότι οι διορθώσεις πάνω στο λείψανο-προσχέδιο του Σωνιέρου σε πρώτη φάση περιλαμβάνουν είτε μικρές προσθήκες λέξεων⁴ είτε αλλαγές λέξεων⁵ είτε τροποποιήσεις στη σύνταξη⁶. Σε δεύτερη φάση, η Ελισάβετ Σωνιέρου καθарόγραψε το χειρόγραφο του πατέρα της και στη συνέχεια ο ίδιος επενέβη διορθώνοντας κάποια μικρά σημεία στο δικό της χειρόγραφο. Πρόκειται, είτε για προσθήκες λέξεων, οι οποίες του φάνηκαν απαραίτητες εκ των υστέρων⁷, είτε λέξεων οι οποίες ξεχάστηκαν κατά την αντιγραφή⁸ ή λέξεων οι οποίες αντιγράφηκαν λανθασμένα από την

¹ Στη λέξη του τίτλου «historique», έχει αναγραφεί ακριβώς από πάνω με ωραία γράμματα, η λέξη «ιστορική» για να αποδοθεί ως μετάφραση, ενώ για τη λέξη «Résumé» έχουν γραφτεί δύο αποδόσεις, η λέξη «Περίληψις» και η λέξη «Έκθεσις». Βλ. χειρόγραφο Ελισάβετ Σωνιέρου σε ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', ίδιος υποφάκελος.

² Βλ. υποσημ. υπ' αριθ. 102 και 103.

³ Φαίνονται οι διορθώσεις που έχει κάνει, όταν για παράδειγμα σβήνει λέξεις με γραμμές και τις αντικαθιστά με άλλες. Βλ. για παράδειγμα, 2η σ. χειρογράφου Σπυρίδωνα Σωνιέρου, όπου η λέξη «regulier» έχει σβηστεί και αντικατασταθεί με τη φράση «de braves», καθώς και τις πλείστες διορθώσεις στην τελευταία παράγραφο του χειρογράφου του, στην 1η σ. αυτού. Στο ίδιο αρχείο.

⁴ Π.χ. «comme il sût», «d'autres» στη 2η σ. και 1η σ. χειρογράφου Σπυρίδωνα Σωνιέρου αντίστοιχα στο ίδιο αρχείο.

⁵ Π.χ. αντικατάσταση του «mesurer» με το «compter» και της λέξης «inscription» με τη λέξη «enrollement» στη 2η σ. και στη 1η σ. αντίστοιχα χειρογράφου Σπυρίδωνα Σωνιέρου στο ίδιο αρχείο.

⁶ Π.χ. αλλαγή θέσης του «se dirigea» στη 2η σ. χειρογράφου Σπυρίδωνα Σωνιέρου στο ίδιο αρχείο.

⁷ Π.χ. η λέξη «Philhellène» που προστέθηκε για τον Balestra στην 1η σ. χειρογράφου Ελισάβετ Σωνιέρου στο ίδιο αρχείο.

⁸ Π.χ. η λέξη «fut» πριν από τη λέξη «sauvé» στη 2η σ. χειρογράφου Ελισάβετ Σωνιέρου στο ίδιο αρχείο.

Ελισάβετ¹. Τέλος, από τις προαναφερθείσες εγγραφές του ημερολογίου, αποδεικνύεται ότι τα αχρονολόγητα λείψανα των χειρογράφων της Ελισάβετ και Σωνιέρου χρονολογούνται από τα τέλη Μαΐου μέχρι τα τέλη Ιουλίου 1850 στην Αθήνα.

Πιστεύεται ότι αρχικός σκοπός της Ελισάβετ Σωνιέρου, καθ' όλη αυτή την προσπάθεια, ήταν να δημιουργήσει ένα βελτιωμένο γαλλικό αντίγραφο με σκοπό να το προσφέρει στη βασίλισσα Αμαλία. Το αντίγραφο τελικά προσφέρθηκε στη βασίλισσα στις 4/16 Δεκεμβρίου 1850². Το χειρόγραφο αυτό της Ελισάβετ Σωνιέρου απόκειται σήμερα στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Princeton³. Πρόκειται για αντίγραφο που αποτελούσε μέρος της ιδιαίτερης συλλογής του βασιλιά Γεωργίου Α'⁴, καθώς φέρει στο δερματόδετο δέσιμό του το βασιλικό οικόσημο («Γ»)⁵. Το συγκεκριμένο αντίγραφο με τίτλο *Resumé (sic) historique des faits concernant le Corps Regulier (sic) Depuis le commencement de sa formation jusqu'a (sic) l'arrivée du Roi Othon en Grèce*⁶ είναι ολοκληρωμένο έργο και αποτελείται από 42 σελίδες διαστάσεων 22 x 30 εκατοστά. Στο κάλυμμα αναγράφονται, επίσης, τα εξής: *Notice historique sur le Corps Regulier (sic) en Grece (sic)* με επίχρυσα γράμματα. Στο τέλος αυτού του χειρογράφου, η Ελισάβετ Σωνιέρου βάζει την υπογραφή της («*Ecrit par Melle Elisabeth Saunier*»)⁷.

Πέραν από τις εγγραφές στο ημερολόγιο του Σωνιέρου που μας ενημερώνουν για το γεγονός ότι η Ελισάβετ Σωνιέρου δώρισε στη βασίλισσα Αμαλία διορθωμένο και

¹ Π.χ. η διόρθωση του ονόματος «Dara» σε «Dora» στη 2η σ. χειρογράφου Ελισάβετ Σωνιέρου στο ίδιο αρχείο.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφές 3/15, 4/16 και 11/23 Δεκεμβρίου 1850.

³ E. Saunier, *Resumé historique des faits concernant le corps regulier depuis le commencement de sa formation jusqu'a l'arrivée du Roi Othon en Grèce*, [ca. 1863], Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Princeton, Συλλογή χειρογράφων (MSS), χειρόγραφο C0199 (no 285), AM 2003-39. Η ημερομηνία 1863 έχει τεθεί ενδεικτικά από την εταιρεία δημοπρασιών (ως ημερομηνία ανάληψης καθηκόντων του βασιλιά Γεωργίου Α'), όπως μας εξήγησε ο κ. Θεόδωρος Θεοδώρου της εταιρείας δημοπρασιών «Βέργος», η οποία δημοπράτησε το εν λόγω έργο και δεν αποτελεί ημερομηνία συγγραφής του έργου.

⁴ Στα τέλη της δεκαετίας του '20, είναι γνωστό ότι αρκετά βιβλία της προσωπικής βιβλιοθήκης του Γεωργίου Α' διασκορπίστηκαν, πριν το κυρίως σώμα της βιβλιοθήκης καταλήξει στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας. Έτσι, το συγκεκριμένο χειρόγραφο κατέληξε στα χέρια του δημοπράτη και συλλέκτη Πέτρου Βέργου, τέθηκε σε δημοπρασία την 22α Μαΐου 2002 και αποκτήθηκε με αγορά από το Πανεπιστήμιο του Princeton των Ηνωμένων Πολιτειών στο πλαίσιο εμπλουτισμού της συλλογής του Προγράμματος Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου.

⁵ Κρίνοντας από το εξώφυλλο, θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι μεταγράφηκε από την Ελισάβετ Σωνιέρου προκειμένου να προσφερθεί στον νεοαφιχθέντα βασιλιά Γεώργιο Α'. Ο ισχυρισμός, όμως, αυτός είναι λανθασμένος, όπως θα αποδειχθεί στη συνέχεια.

⁶ Παρατηρούμε τη διαφορά στον τίτλο σε σχέση με τα ανωτέρω δύο λείψανα: Η λέξη «Du» έχει αντικατασταθεί με τη λέξη «Depuis» και η πομπώδης προσφώνηση «De S.M. Le Roi son Auguste Souverain» έχει απλοποιηθεί ως «du Roi Othon en Grèce».

⁷ E. Saunier, ό.π., 34η σ. χειρογράφου.

υπογεγραμμένο γαλλικό αντίγραφο, ένας άλλος λόγος που μας οδηγεί να τεκμηριώσουμε ότι το αχρονολόγητο χειρόγραφο της Αμερικής γράφτηκε το 1850, και όχι αργότερα, παρά το εξώφυλλό του, είναι η σύγκριση του συγκεκριμένου χειρογράφου με το χρονολογημένο χειρόγραφο του ίδιου έτους που δημιουργήθηκε από τον Σωνιέρο και δωρίστηκε στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο αλλά και με το χρονολογημένο και τελευταίο αντίγραφο της Ελισάβετ Σωνιέρου του 1867.

Έτσι, το χειρόγραφο του Μαυροκορδάτου που φέρει χρονολογία 1850, ως προς τον τρόπο γραφής του και τους τύπους ιδιαίτερα των ρημάτων που χρησιμοποιεί, ομοιάζει πάρα πολύ με το ανευρεθέν αχρονολόγητο χειρόγραφο της Ελισάβετ Σωνιέρου στην Αμερική. Πολύ λιγότερο, δε, ταιριάζει με εκείνο που δημιούργησε η ίδια το 1867, το οποίο ανευρίσκουμε στην Εθνική Βιβλιοθήκη και για το οποίο θα γίνει εκτενής λόγος παρακάτω. Κατά γενική ομολογία, στα χειρόγραφα του 1850 χρησιμοποιούνται τύποι ρημάτων τους οποίους η Ελισάβετ Σωνιέρου αντικαθιστά στη συνέχεια στο νεότερο χειρόγραφό της το 1867¹. Παράλληλα, διατηρούνται και παλιότερες γραφές άλλων λέξεων². Επίσης, στο χειρόγραφο του Μαυροκορδάτου διατηρούνται λέξεις του χειρογράφου της Αμερικής που δεν υπάρχουν στο χειρόγραφο του 1867³, αλλά απουσιάζουν και λέξεις που συναντάμε στα δύο χειρόγραφα της Σωνιέρου⁴. Οι υπόλοιπες διαφορές είναι πολύ μικρότερης έκτασης και δεν θα ήταν σκόπιμο να αναλωθούμε σε αυτές⁵. Το χειρόγραφο του Μαυροκορδάτου δεν έχει τόσο συγγραφική και ερμηνευτική αξία για την ιστορία της Επανάστασης, ενισχύει όμως την υπόθεση ότι ο αχρονολόγητος τίτλος της Αμερικής της Ελισάβετ Σωνιέρου είναι προγενέστερος του τίτλου του 1867, πάλι της ίδιας.

Επιπλέον, φαίνεται ότι η Ελισάβετ Σωνιέρου αντέγραψε το γαλλικό έργο του πατέρα της πιθανόν καθ' υπαγόρευση. Η ιδέα αυτή καλλιεργείται λόγω της ύπαρξης λαθών στο προσφερθέν στη βασίλισσα χειρόγραφο που οφείλονται σε ομόηχες

¹ Στο χειρόγραφο της Ελισάβετ το 1850, αλλά και στο χειρόγραφο του Μαυροκορδάτου το ίδιο έτος, χρησιμοποιείται για παράδειγμα το ρήμα «manquer», αντί του ρήματος «échouer» το 1867, το ρήμα «avancer» αντί του ρήματος «promouvoir», το «portait sur» αντί του «mène à», το «il s'en plaint» αντί του «il s'en plainnit», κτλ. Βλ. ΓΑΚ, Μικρές Συλλογές Κ, ό.π., αριθ. εγγρ. 008.375, 2η και 5η σ.

² Π.χ. «Scios» αντί «Chios», «Ipsara» αντί «Psara», «avec les quels» αντί «avec la quelle», ενώ χρησιμοποιείται το σωστό «Grec» αντί του «Turc». Βλ. Στο ίδιο, 3η, 9η, 2η και 10η σ. αντίστοιχα.

³ Π.χ. το «Son Excellence», η έκφραση «pour le remettre» αντί της «pour qu'il pût se remettre», η φράση «l'une située» αντί της «collines situées l'une [...]» κτλ. Βλ. Στο ίδιο, 27η και 9η σ.

⁴ Στο ίδιο, 6η και 9η σ. αναφορές που σχετίζονται με τον Ισθμό των Μεθάνων και στο ίδιο, 1η και 4η σ. για τη λέξη «Philhellène».

⁵ Στο χειρόγραφο του Μαυροκορδάτου, αντί της λέξεως «drapeau» που χρησιμοποιούσε η Ελισάβετ στα δύο χειρόγραφα της, χρησιμοποιείται ευρέως η λέξη «étendard», ενώ σε δύο περιπτώσεις ο Σπυρίδων Σωνιέρος χρησιμοποιεί διαφορετικές λέξεις για να εκφράσει το βαθμό του και το όνομά του («Capitaine Spiridion G. Saunier», αντί του «Capitaine des Grenadiers S. Saunier» και «Chef de Bataillon» αντί του «Commandant»). Βλ. Στο ίδιο, 2η, 3η, 4η, 5η και 9η σ.

λέξεις¹, αλλά και από το γεγονός ότι ορισμένες φορές χρησιμοποιεί λανθασμένα τελείες². Τέλος, παρά την καλή κατάρτισή της στη γαλλική γλώσσα, δεν θα τις ξεφύγουν μικρά γραμματικά λάθη, όπως για παράδειγμα ο λανθασμένος τονισμός³, η λάθος εγγραφή λέξεων, που προηγουμένως παρατίθενται σωστά⁴, η παράθεση ουσιαστικών με καταλήξεις παλαιάς και νέας μορφής⁵, η λανθασμένη γραφή ρημάτων⁶ ή και απλά λάθη κατά την αντιγραφή⁷.

Το ολοκληρωμένο γαλλικό χειρόγραφο της Ελισάβετ Σωνιέρου του 1850 διαφέρει σημαντικά από το ελληνικό εκδοθέν έργο του 1841, τόσο ως προς το ύφος όσο και ως προς τη μορφή. Το γαλλικό κείμενο υιοθετεί ένα πιο καθημερινό και απέριττο ύφος, ενώ η ελληνική διήγηση ύφος πιο αυστηρό και επίσημο. Το νόημα στη γαλλική μετάφραση αποτυπώνεται περισσότερο κατ' έννοια και όχι αυστηρά κατά λέξη. Από μεταφρασεολογική άποψη, δηλαδή, θα τολμούσαμε να πούμε ότι όχι μόνο αυτή η μετάφραση αλλά και οι δύο αναμεταφράσεις της Ελισάβετ Σωνιέρου είναι «προσανατολισμένες στο μετάφρασμα», ή αλλιώς «στοχοκεντρικές και ακολουθούν την «επικοινωνιακή» μεταφραστική στρατηγική⁸. Άλλη βασική διαφορά είναι ότι όλες οι υποσημειώσεις της ελληνικής *Περιλήψεως*, στο γαλλικό χειρόγραφο του 1850, ενσωματώνονται στο σώμα κειμένου το οποίο εντούτοις έχει μια και μόνη υποσημείωση η οποία δεν εμφανίζεται καν στην ελληνική έκδοση⁹. Επίσης, κάποια μικρά σφάλματα που υπάρχουν είναι η μετάφραση των «τους Καρυστίους» με «les ennemis»¹⁰, των «δεκαέξ» με «tous»¹¹ και των ««μεταξύ αὐτῶν» με το «parmi nous»¹².

¹ Π.χ. «misèrent» αντί *misère*, «réservé» αντί *réservait*, «quand à la solde» αντί *quant à la solde*, «qui purrent échappés» αντί *échapper*, «et ne purrent se reunirent» αντί *réunir*, «leur devoir vers la patrie les engageaient» αντί *les engageait*, «ce qui les engageaient» αντί *les engageait* κτλ. Βλ. 7η, 9η, 11η, 12η, 22η και 23η σ., σε E. Saunier, ό.π.

² Βλ. 18η σ., σε E. Saunier, ό.π.

³ Βλ. για παράδειγμα τη γραφή της λέξης «Grèc(s)» σε όλο το κείμενο. E. Saunier, ό.π.

⁴ Βλ. για παράδειγμα τη λέξη «Philhellène» πώς αλλάζει μορφή στη διάρκεια του κειμένου σε «Phillellène» και ακολούθως παρατίθεται πάλι σωστά ως «Philhellène». E. Saunier, ό.π.

⁵ Βλ. για παράδειγμα, τη λέξη «Commandant(s)», η οποία παρατίθεται άλλοτε ως «Commendants» (παλαιότερη μορφή) και άλλοτε ως «Commendants», καθώς και την ευρεία χρήση της παλαιότερης κατάληξης -mens αντί -ments σε πλείστες περιπτώσεις. E. Saunier, ό.π.

⁶ Βλ. ως παράδειγμα, υποσημείωση 130.

⁷ Βλ. για παράδειγμα τη λέξη *sac(s)* που αντιγράφεται «sai (s)» αλλά και «sac» στην 24η σ. E. Saunier, ό.π.

⁸ Για τα είδη μεταφραστικών στρατηγικών και μεθόδων, βλ. Σ. Γραμμενίδης – Ξ. Δημητρούλια – E. Κουρδής – E. Λουπάκη – Γ. Φλώρος, ό.π.

⁹ Βλ. τα δύο κείμενα στο σύνολό τους και E. Saunier, ό.π., 15η σ.

¹⁰ [Σ. Σωνιέρου], ό.π., σ. 16 και E. Saunier, ό.π., σ. 19.

¹¹ [Σ. Σωνιέρου], ό.π., σ. 20 και E. Saunier, ό.π., σ. 22.

¹² [Σ. Σωνιέρου], ό.π. σ. 26 και E. Saunier, ό.π., σ. 29.

Τελευταία γαλλική εκδοχή του έργου το 1867

Τέλος, ένα άλλο ολοκληρωμένο γαλλικό χειρόγραφο εντοπίστηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Είναι το αντίγραφο που δημιούργησε, όπως ήδη αναφέραμε, η Ελισάβετ Σωνιέρου μετά τον θάνατο του Σωνιέρου. Πρόκειται για δερματόδετο τίτλο της Βιβλιοθήκης του Όθωνα (διαστάσεων 8,9 x 5,5 εκατοστά) που φέρει το μονόγραμμα του βασιλιά Όθωνα και το στέμμα. Ο τίτλος αυτός, όπως ήδη αποδείξαμε, είναι με βεβαιότητα μεταγενέστερος του πρώτου ολοκληρωμένου αντιγράφου της Ελισάβετ Σωνιέρου, ενώ επιπλέον περιέχει εσώφυλλο με ημερομηνία 30 Νοεμβρίου 1867¹, παρά το εξώφυλλό του. Έχει, δε, καταχωρηθεί ως τίτλος της Βασιλικής Βιβλιοθήκης αλλά και της Δημόσιας Βιβλιοθήκης².

Η προσφορά του αντιγράφου αυτού³ αποτελούσε μια καλή ευκαιρία ανάδειξης της αξίας του Σωνιέρου και του Τακτικού Σώματος γενικότερα κατά τον αγώνα της Ανεξαρτησίας και βοήθησε στην αποκατάσταση της φήμης του ακόμα και μετά από τον θάνατό του. Τέλος, γεγονός ίσως όχι τυχαίο, η ενέργεια αυτή της Ελισάβετ Σωνιέρου συνέπεσε σχεδόν χρονικά με την προαγωγή και τη μετάταξη του αδελφού της, Όθωνα Σωνιέρου, από τον Στρατό Ξηράς στο Βασιλικό Ναυτικό.

Συγκριτική θεώρηση των ολοκληρωμένων χειρογράφων της Σωνιέρου

Η συγκριτική εξέταση των δύο ολοκληρωμένων γαλλικών αντιγράφων της Ελισάβετ Σωνιέρου αποδεικνύει ότι εξακολούθησε να ασχολείται με το έργο και τη βελτίωση του κειμένου, όπως φανερώνουν οι πολλές διορθώσεις και παρεμβάσεις που φέρει το δεύτερο κείμενο. Συγκεκριμένα, αποδεικνύεται ότι στο τελευταίο γαλλικό χειρόγραφο

¹ ΕΒΕ/ΤΧΟ, Αρχείο ΒΒ ΙΙΙ β6, (χειρ. 258), εσώφυλλο.

² Ο τίτλος αυτός, μικρότερος σε διαστάσεις από τον αντίστοιχο που τηρείται στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Princeton, περιλαμβάνει 52 σελίδες, χωρίς το εξώφυλλο, από τις οποίες οι 42 είναι σελίδες κειμένου. Το εξώφυλλο αποτελείται από μπλε βελούδο και φέρει χρυσό διάκοσμο και στα δύο του μέρη, είναι, δε, καταχωρημένος με τον κωδικό ΒΒ ΙΙΙ β6 (χειρ. 258), ως τίτλος της Βασιλικής Βιβλιοθήκης του Γεωργίου Α΄, φυλασσόμενος στο ΤΧΟ της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Το χειρόγραφο φέρει τη σφραγίδα της «Δημόσιας Βιβλιοθήκης» και στο εσώφυλλο τη σφραγίδα του «Γεν. Επιθεωρητή των Δημοσίων Κτημάτων» στον οποίο πιθανά να ανήκε. Πρόκειται για αξίωμα που καθιερώθηκε μετά το 1837. Η ύπαρξη της σφραγίδας εξηγείται πιθανά από το γεγονός ότι κατά τα έτη 1927-1935 συγκροτήθηκε επιτροπή, μέλος της οποίας φαίνεται ότι ήταν ο Γενικός Επιθεωρητής Δημοσίων Κτημάτων, η οποία επιφορτίστηκε με τη μεταφορά ορισμένων τίτλων που είχαν απομείνει από τη Βασιλική Βιβλιοθήκη στην Εθνική Βιβλιοθήκη, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η εισαγωγή του τίτλου με την πλήρη ένδειξη «ΧΦ Ε.Β. 258/935» στο ΤΧΟ και Ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, στις 8 Νοεμβρίου 1935. Βλ. σχετικά *Βιβλίο εισαγωγής του Τμήματος Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, χρονολογία εισόδου: 8 Νοεμβρίου 1935.

³ Η έρευνά μας στο ανακτορικό αρχείο του Γεωργίου Α΄ δεν έφερε στο φως κάποια επιστολή που πιθανόν συνόδευε την προσφορά του έργου προς τον μονάρχη. ΓΑΚ, Ανακτορικά, Περιόδου Γεωργίου Α΄, Φάκελος 69, αφιερώσεις έργων.

του 1867, η συγγραφέας: α) Διόρθωσε μεγάλο αριθμό λαθών σε ουσιαστικά τα οποία αναγράφονταν κατ' επανάληψη με λανθασμένη μορφή στο πρώτο χειρόγραφο¹. β) Συμπλήρωσε τους τόνους σε λέξεις όπου συστηματικά δεν υπήρχαν². γ) Κατ' αντιστοιχία, αφαίρεσε τόνους τους οποίους έβαζε κατ' επανάληψη σε λέξεις³. δ) Αντικατέστησε αριθμούς με την ολόγραφη μορφή τους⁴. ε) Διόρθωσε περιπτώσεις όπου χρησιμοποιούσε λανθασμένα ή και όχι τελείες, συνεχίζοντας τις προτάσεις με ή χωρίς κόμμα.⁵ στ) Περιορίσε τη χρήση πολλών παραγράφων, ενώ σε άλλες περιπτώσεις δημιούργησε νέες⁶. ζ) Αντικατέστησε λανθασμένες χρήσεις ρημάτων με άλλα σωστότερα, τόσο από γραμματικής σκοπιάς όσο και από εκφραστικής άποψης⁷. η) Άλλαξε τη γραφή τοπωνυμίων και κύριων ονομάτων αποδίδοντάς τα σωστότερα⁸. θ) Διόρθωσε γενικά γραμματικά λάθη⁹ ι) Αντικατέστησε, όπως προαναφέρθηκε, παλαιότερες μορφές λέξεων με νεότερες¹⁰ ια) Έβαλε παρενθέσεις σε φράσεις περικλείοντας λέξεις¹¹. ιβ) Αντικατέστησε συντμήσεις με ολόγραφες μορφές, αλλά όχι σε όλες τις περιπτώσεις¹². ιγ) Πραγματοποίησε αλλαγές στη χρήση κεφαλαίων, άλλοτε αντικαθιστώντας πεζά γράμματα με κεφαλαία¹³ και άλλοτε αλλάζοντας τα κεφαλαία με πεζά¹⁴. ιδ) Αφαίρεσε λέξεις ή εκφράσεις ή, αντιθέτως, προσέθεσε λέξεις ή εκφράσεις ανάλογα με την περίπτωση¹⁵. ιε) Άλλαξε το περιεχόμενο της μοναδικής

¹ Π.χ. οι λέξεις «Commendement», «Commendant», «Phillelhènes», «secour». Βλ. EBE/TXO, ό.π., σ. 12, 13, 27, 28, 29, 38 κ.ο.κ.

² Χαρακτηριστικό παράδειγμα η λέξη «régulier» και τα παράγωγα ή τα σύνθετά της, αλλά και άλλες όπως το «nécessaire», οι διάφορες μορφές του ρήματος «être» στον Παρατατικό κτλ. Βλ. Στο ίδιο, σ. 6, 7, 8, 9, 11, 12, 18, 21, 25 κ.ο.κ.

³ Π.χ. η λέξη «Grècs». Βλ. στο ίδιο, σ. 6, 14, 17, 22 κ.ο.κ.

⁴ Στο ίδιο, σ. 8 και 22.

⁵ Στο ίδιο, σ. 25, 36, 38, 41, 44 κ.ο.κ.

⁶ Στο ίδιο, σ. 8, 10, 11 14 κ.ο.κ. Αντίθετα, σ. 30.

⁷ Για παράδειγμα, αντικαθιστά το ρήμα «manqua» με το «échoua», το «avancé» με το «promu», τη μετοχή «siégée» με τη μετοχή «assiégée», το «portait sur» με το «mène à», το «plain» με το «plaîgnit» κτλ. Βλ. στο ίδιο, σ. 10, 11, 12, 13, 22, 24 και 35.

⁸ Για παράδειγμα, αντικαθιστά τη λέξη «Vostizza», που μοιάζει περισσότερο ιταλική, με τη λέξη «Vostitza», τη λέξη «Ipsilanti» με «Ipsilanty», τη «Scios» με «Chios», την «Ipsara» με «Psara» κτλ. Βλ. Στο ίδιο, σ. 6, 7, 8, 10, 11, 39 κ.ο.κ.

⁹ Π.χ. τη φράση «nouveau appel» σε «nouvel appel», «en sorte que» σε «de sorte que» κτλ. Βλ. Στο ίδιο, σ. 13 και 39.

¹⁰ Π.χ. τη λέξη «isle» με «île», τη «Batimens» με «Batiments», τη «Commendans» με «Commandants» κτλ. Βλ. στο ίδιο, σ. 40, 41, 42, και 35.

¹¹ Στο ίδιο, σ. 20.

¹² Π.χ. η σύντμηση «Mr» που αντικαταστήθηκε με τη λέξη «Monsieur», στο ίδιο, σ. 12 και 22.

¹³ Τις περισσότερες φορές στη λέξη «régulier»: στο ίδιο, σ. 10 και 11 κ.ο.κ. ή «cavalerie»: στο ίδιο, σ. 25 κ.ο.κ.

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 13, 14, 23 κ.ο.κ.

¹⁵ Για παράδειγμα, αφαιρεί την έκφραση «Phillelhène (sic)» ή «Philhellène Français» σε δύο περιπτώσεις, καθώς και τη φράση «et ensuite membre de la Regence (sic) venu avec S. M. le Roi le 25 Janvier 1833» που αφορούσε τον «Heideck» και προσθέτει λέξεις όπως «et un Drapeau», «de guerre», κτλ. Βλ. στο ίδιο, σ. 19, 28, 35, 43, 47.

υποσημείωσης των χειρογράφων αλλά και τον τίτλο αυτών¹. Ιστ) Τέλος, εμπλούτισε τη γραφή με κόμματα² και προχώρησε σε αλλαγή της θέσης ορισμένων λέξεων μέσα στις φράσεις³ προκειμένου η έκφραση να καταστεί σαφέστερη και ρέουσα.

Γενικά, η εντύπωση που αποκομίζουμε από την εξέταση του δεύτερου ολοκληρωμένου αντιγράφου της Ελισάβετ Σωνιέρου είναι ότι το έργο αυτό είναι πολύ πιο προσεκτικά και ώριμα γραμμένο από τον τίτλο της Αμερικής. Το χειρόγραφο αυτό είναι πολύ πιο βελτιωμένο και αρτιότερο σε σχέση με το προηγούμενο: όχι τόσο αυθόρμητο και βιαστικό, αποδεικνύεται πιο συγκροτημένο γραμματικά και επιμελημένο με προσοχή. Ακόμα και ο γραφικός χαρακτήρας φαίνεται πιο ώριμος και επιμελημένος. Εντούτοις, και σε αυτή την περίπτωση δεν θα ξεφύγουν ορισμένα λάθη (άλλα που ενώ δεν υπήρχαν θα εμφανιστούν, όπως η λέξη «Turc» που αντικαθιστά τη λέξη «Grec» σε μια προσπάθεια να αποδοθεί η απόφαση του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου της 10ης Μαρτίου 1829, το οποίο άφηνε έξω από τα όρια της αυτόνομης, αλλά μη ανεξάρτητης, «ελληνικής επικράτειας» τη Χίο⁴, ενώ άλλα θα μείνουν αδιόρθωτα, όπως η λέξη «nous»⁵ κτλ.).

Επιπρόσθετα, λαμβάνοντας υπόψη την τελευταία πληροφορία που αναγράφεται στο ημερολόγιο του Σωνιέρου ότι ο Σωνιέρος, λίγες ημέρες πριν πεθάνει τον Δεκέμβριο του 1863, επέδωσε στους Δανούς αξιωματούχους και άλλο βιβλιοδετημένο αντίγραφο της *Περίληψης* στη γαλλική γλώσσα, δημιουργημένο από την Ελισάβετ Σωνιέρου, προκειμένου να δοθεί στον βασιλιά Γεώργιο τον Α΄, θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε στην υπόθεση ότι το χειρόγραφο του 1867 είναι στην ουσία το χειρόγραφο του 1863, κάτι που όμως δεν αποδεικνύεται σήμερα.

Το στοιχείο όμως που παραμένει ακλόνητο είναι ότι το δοκίμιο αυτό είναι αδιαμφισβήτητα νεότερο από το χειρόγραφο της Αμερικής, καθώς υιοθετεί τις νεότερες μορφές ουσιαστικών και επιθέτων που αναφέραμε παραπάνω⁶. Η Ελισάβετ Σωνιέρου, ακολουθώντας τους κανόνες της Ακαδημίας του Παρισιού που επέβαλε τη

¹ Στο ίδιο, σ. 6 για τον τίτλο και σ. 21 για υποσημείωση.

² Στο ίδιο, σ. 9, 25 κ.ο.κ.

³ Στο ίδιο, σ. 8, 16 κ.ο.κ.

⁴ Στο ίδιο, σ. 42.

⁵ Βλ. υποσημείωση 141 και στο ίδιο, σ. 41.

⁶ Βλ. υποσημείωση 154. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η γραφή των ουσιαστικών σε *-ants* και *-ents* που αντικατέστησαν τα παλαιότερα σε *-ans* και *-ens*. Στη Γαλλία η μεταβολή αυτή είχε ήδη συντελεστεί το 1855, ενώ η γαλλική γραμματική την οποία γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιούσε η Ελισάβετ Σωνιέρου αποδέχεται τη διπλή κατάληξη ήδη από το 1845. Πρόκειται για τη *Nouvelle grammaire française*, par M. Noël – M. Chapsal, Paris, Maire-Nyon, Roret, Hachette, Delalain libraires, 1845, η οποία στην παράγραφο 60, σ. 23, αναφέρεται στη διπλή γραφή των ουσιαστικών σε *-ans* και *-ens*.

νεότερη γραφή ήδη από το 1854¹, προσάρμοσε και εκείνη σταδιακά τη γραφή της. Μετάφραση κειμένου της που σώζεται σήμερα σε οικογενειακό αρχείο των απογόνων της οικογένειας Σωνιέρου αποδεικνύει σαφέστατα ότι είχε ήδη υιοθετήσει την αλλαγή αυτή στη γραφή της πριν από το 1863².

Επιπλέον, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι σε σχέση με το ελληνικό έργο του Σωνιέρου και αυτό το γαλλικό χειρόγραφο της Ελισάβετ Σωνιέρου περιέχει πιο έντονα το βασικό μήνυμα διαμαρτυρίας του συγγραφέα, μήνυμα που διαφαίνεται κυρίως στην τελευταία παράγραφο. Εκεί, το Τακτικό Σώμα αφού χαρακτηριστεί «άτυχο» («infortuné», ένδειξη που επαναλαμβάνεται συχνά στα γαλλικά χειρόγραφα της Σωνιέρου)³, τονίζεται ότι θα εξακολουθήσει και πάλι να υπομένει τις καινούριες στερήσεις με την ελπίδα όμως ότι θα βρει κάποια μέρα συμπόνια και ότι επιτέλους θα «ανταμειφτεί για όλες τις στερήσεις και τις δυστυχίες τις οποίες είχε υποφέρει»⁴, γεγονός που ήταν και η τελική επιδίωξη. Ο ρόλος επομένως της Ελισάβετ Σωνιέρου αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς η συμβολή της είναι διττή: όχι μόνο παράγει βελτιωμένο από κάθε άποψη κείμενο, αλλά μεταδίδει και ισχυρότερα το μήνυμα διαμαρτυρίας του έργου.

Εν κατακλείδι, αυτό που γίνεται σαφές από τη συγκριτική παρουσίαση όλων των χειρογράφων είναι ότι οι εκφραστικές και οι γραμματικές διαφορές που εντοπίζουμε ανάμεσα στο πρώτο γαλλικό χειρόγραφο της «Ιστορίας του Τακτικού» του 1833 και στο τελευταίο του 1867 είναι τόσες πολλές ώστε στην πραγματικότητα μιλάμε για ένα εντελώς νέο κείμενο. Τα δύο κείμενα, μολοντί περιγράφουν τα ίδια γεγονότα, έχουν κοινές μόνο ελάχιστες λέξεις. Ο βαθμός διαφοροποίησης –που σε μεγάλο βαθμό πηγάζει από τις διαφορετικές μεταφραστικές προσεγγίσεις των δημιουργών τους– είναι τέτοιος, ώστε μας επιτρέπει να θεωρήσουμε τα δύο κείμενα ως εντελώς ξένα γλωσσολογικά μεταξύ τους, επιτρέποντάς μας να μιλήσουμε όχι για απλή αναμετάφραση, αλλά στην ουσία για ανασυγγραφή⁵.

¹ C. Leroy – B. Alaffre, *Grammaire française conforme aux principes de Lhomond et à l'Académie*, Paris, Librairie classique d'Eugène Belin, 1854, παράγραφος 32, σ. 9.

² Επικήδειος λόγος που εκφωνήθηκε στον ενταφιασμό του Σπυρίδωνα Σωνιέρου στις 12/24 του ίδιου μήνα (Δεκεμβρίου 1863) γραμμένος στα ελληνικά από την Ελισάβετ Σωνιέρου και μεταφρασμένος από την ίδια στα γαλλικά, στο ίδιο έγγραφο. Στη μετάφραση αυτή περιέχονται ουσιαστικά πληθυντικού αριθμού μόνο, με τις νεότερες καταλήξεις. Οικογενειακό αρχείο Φανής Φολερού-Τσερούλη.

³ EBE/ΤΧΟ, ό.π., σ. 43, 46 και 47.

⁴ Ως τελικό συμπέρασμα εμφανίζεται η ακολουθία: «cet infortuné Corps [...] supporta de nouveau [...] ces nouvelles privations, dans l'espoir que [...] il se consolera, et serait dédommagé de tant de peines et d'angoisses souffertes [...]». Βλ. στο ίδιο, σ. 47, τελευταία παράγραφος.

⁵ Για την έννοια της ανασυγγραφής που πλέον έχει καθιερωθεί στο πλαίσιο των μεταφραστικών σπουδών, βλ. A. Lefevre, *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*, Routledge, London, 1992.

Απήχηση του έργου στο εξωτερικό και διεθνοποίηση της Ελληνικής Επανάστασης

Σε μια περίοδο όπου ένας από τους βασικότερους στόχους του νεοσύστατου βασιλείου ήταν να βρει η Ελλάδα τη θέση που της αρμόζει δίπλα στα «προηγμένα» κράτη της Ευρώπης, το έργο του Σωνιέρου θα γνωρίσει μια αξιοπρόσεκτη πορεία στο εξωτερικό, καθώς ο συγγραφέας φροντίζει να αποσταλούν αντίγραφα σχεδόν σε όλες τις μοναρχικές αυλές της Ευρώπης. Για τον Σωνιέρο, πρωταρχικός στόχος ήταν –όπως έχουμε ήδη αναφέρει– να αποκαταστήσει το κύρος του Τακτικού Στρατού, «ήταν να άκουστούν τὰ ὀνόματὰ τούς», ότι εκείνοι ήταν οι «πατριόται οἱ ὑπηρετήσαντες πιστὰ τὴν πατρίδα μὲ τιμιότητα», οι οποίοι τώρα δυστυχώς ήταν «πάνπτοχη καὶ περιφρονιμένη»¹. Εκτός από αυτό, το έργο ήταν για τον Σωνιέρο και ένα είδος εγχειριδίου μαθητείας για τους νέους στρατιωτικούς, με σαφή παιδευτικό στόχο².

Φαίνεται, όμως, ότι πέραν από την επιδίωξη του Σωνιέρου να κάνει γνωστά τα κατορθώματα του Τακτικού Στρατού, ώστε να τύχει της αντίστοιχης αναγνώρισης και ανταμοιβής από την εξουσία, η προσπάθεια αυτή εξυπηρετούσε και τον ίδιο τον Όθωνα, γι' αυτό και έδωσε τη σύμφωνη γνώμη του για τη μετάφραση του έργου, ενώ φαίνεται ότι παρακολούθησε και την πορεία του στο εξωτερικό.

Σύμφωνα με τον Τριαντάφυλλο Γεροσήζη, ήδη μετά το τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων το 1829, πολλοί στην Ελλάδα και στο εξωτερικό συμβούλευαν ή ακόμα και ζητούσαν τη διάλυση των ατάκτων, την οποία ο Κυβερνήτης είχε αρνηθεί τότε για κοινωνικούς και ανθρωπιστικούς λόγους³. Αλλά και το 1852, ο E. About συμβούλευε προκλητικά τον Όθωνα να διαλύσει τον στρατό, που κατά τη γνώμη του ροκάνιζε τον κρατικό προϋπολογισμό, με την αιτιολογία ότι η Ελλάδα θα τύγχανε προστασίας από τις Μεγάλες Δυνάμεις⁴. Ο Όθων και οι στρατιωτικοί, εντούτοις, που θεωρούσαν ότι ο τουρκικός κίνδυνος δεν είχε εκλείψει, ήθελαν να διατηρήσουν το στράτευμα, οι πρώτοι για λόγους επιβίωσης και ο βασιλιάς για προσωπικούς λόγους⁵.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 30 Δεκεμβρίου 1848/11 Ιανουαρίου 1849.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 9/21 Δεκεμβρίου 1846.

³ Είναι χαρακτηριστική η επιστολή του Καποδίστρια προς τον φίλο του Eynard στο Παρίσι για το θέμα αυτό, όπου ο Κυβερνήτης προβλέπει ότι αν τα σώματα αυτά διαλυθούν θα καταφύγουν στη λησταιχία. Βλ. σχετικά, Τ. Γεροζήσης, ό.π., σ. 60.

⁴ E. About, ό.π., σ. 288.

⁵ «Ο βασιλιάς βρίσκει ευχαρίστηση στο να επιθεωρεί τους στρατιώτες του. Θαυμάζει τον ίδιο του τον εαυτό στα μάτια του μικρού αυτού στρατεύματος. Σνηθίζει να φορά τη στρατιωτική στολή. Ονειρεύεται κατακτήσεις», στο ίδιο, σ. 289.

Το πόνημα του Σωνιέρου προσέφερε έτσι τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή την απαραίτητη αιτιολόγηση και μια έμμεση απάντηση προς τις ευρωπαϊκές αυλές για τη διατήρηση και την αναδιοργάνωση του Τακτικού Στρατού. Η διατήρηση του θεσμού στηριζόταν στις υπηρεσίες που είχε προσφέρει ο στρατός στην Επανάσταση, ενώ για τον Όθωνα, που εμφανιζόταν στο έργο ως λυτρωτής της χώρας, η διατήρηση και η αναδιοργάνωση του στρατού ήταν θέμα προσωπικού γοήτρου.

Όμως, το έργο χρησιμοποιήθηκε από τον Σωνιέρο και για ιδιοτελείς λόγους: με αφορμή την αποστολή του ζητούσε διάφορες προσωπικές εξυπηρετήσεις σχετικές με την επαγγελματική του ανέλιξη¹ ή με καθαρά προσωπικά και οικογενειακά του ζητήματα (όπως την αποστολή χρηματικής βοήθειας για λόγους προσωπικής υγείας², τον γάμο της κόρης του και τις σπουδές του γιου του³).

Το 1848, έτος επαναστάσεων και ανακατατάξεων για την Ευρώπη είναι και για την Ελλάδα του Όθωνα έτος κρίσιμο, που χαρακτηρίζεται από πολιτική αστάθεια και την αντιπαράθεση με τις ξένες δυνάμεις⁴.

Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι εκείνη τη χρονιά –και μέχρι το τέλος της ζωής του– ο Σωνιέρος, μολονότι δεν κατάφερε να εξασφαλίσει την εκτύπωση του έργου⁵, αρχίζει την παραγωγή περισσότερων από 100 χειρόγραφων αντιγράφων της «Ιστορίας του Τακτικού» στη γαλλική γλώσσα που απεστάλησαν στους πρεσβευτές όλων σχεδόν των γνωστών τότε χωρών, με απώτερους αποδέκτες τους μονάρχες των ευρωπαϊκών και μη, αυλών⁶. Με αυτόν τον τρόπο συμβάλει, όσο λίγοι, στη διεθνοποίηση του γεγονότος του Αγώνα της ανεξαρτησίας.

Χάρη στις λεπτομερείς εγγραφές των ημερολογίων του Σωνιέρου, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με ακρίβεια τους αποδέκτες του έργου, τον χρόνο παράδοσης, ακόμα

¹ Για παράδειγμα, όταν το 1845 ξαναέδωσε την ελληνική «Ιστορία του Τακτικού» στον βασιλιά Όθωνα για τον μισθό του. Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφή 1/13 Μαρτίου 1845. Ενώ το 1859, δίνει γαλλικό αντίγραφο στον Γάλλο πρόξενο, μαρκήσιο De Serre, καθώς τον βοηθά με την απαραίτητη αλληλογραφία προκειμένου να λάβει από τη Γαλλία το νομισματόσημο της Αγίας Ελένης. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 1/13 Δεκεμβρίου 1859.

² Για παράδειγμα, όταν αποστέλλει την «Ιστορία του Τακτικού» στον Σίνα στην Τεργέστη, ζητώντας χρηματική βοήθεια προκειμένου να πάει για ιαματικά λουτρά στο Κάρλσταντ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιζ) Χειρ. ημερ. 1854, εγγραφή 16/28 Ιανουαρίου 1854.

³ Πέρα από παρά πολλές επιστολές που συντάσσει προς την Ευρώπη για αυτόν τον σκοπό, ο Σωνιέρος δίνει αντίγραφο της «Ιστορίας του Τακτικού» για τον ίδιο λόγο σε διαφόρους. Βλ. για παράδειγμα, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 15/27 Φεβρουαρίου 1858.

⁴ É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome II, κεφ. IX.

⁵ Το Υπουργείο Στρατιωτικών, απορρίπτοντας σχετικό αίτημά του, αρνήθηκε να τυπώσει το σύγγραμμα για οικονομικούς λόγους. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφές 10/22 και 17/29 Φεβρουαρίου και 24 Φεβρουαρίου/7 Μαρτίου 1848.

⁶ Βλ. συνημμένο σχετικό παράρτημα που περιλαμβάνει πίνακα των παραληπτών της γαλλικής «Ιστορίας του Τακτικού».

και τους κομιστές, στοιχεία που συγκεντρώθηκαν και παρατίθενται στο Παράρτημα Ε. Ο πίνακας αυτός ανασυνθέτει με ακρίβεια το αναγνωστικό κοινό του έργου, παρέχει πληροφορίες για την κοινωνική διαστρωμάτωσή του, την ενδεχόμενη σχέση του με την Ελλάδα και συνιστά σπάνιο τεκμήριο για την αναγνωστική πρόσληψη ενός έργου –και μάλιστα χειρογράφου– του 19ου αιώνα. Πρόκειται για πρέσβεις ή πρόξενους ξένων δυνάμεων, αξιωματικούς, πρώην φιλέλληνες, πολιτικούς, ακαδημαϊκούς, συγγραφείς, έμπορους της ομογένειας, πρίγκιπες, ακόμα και τον ίδιο τον Πάπα.

Ανάμεσα στους μονάρχες, πέραν από τον πρίγκιπα Λεοπόλδο, τον Λουδοβίκο της Βαυαρίας και τον Μέγα Δούκα του Οδελβούργου, για τους οποίους έγινε ήδη λόγος, συγκαταλέγονται ο αδελφός της βασίλισσας Αμαλίας, δούκας Πέτρος (για τον οποίο υπήρχε φήμη ότι θα γινόταν διάδοχος στην Ελλάδα), ο πρίγκιπας της Βυρτεμβέργης, οι μονάρχες της Αυστρίας, της Ρωσίας, της Γαλλίας, του Βελγίου, της Πρωσίας, της Ολλανδίας, της Ισπανίας, της Πορτογαλίας, της Σαρδηνίας, της Δανίας (Δανημαρκίας), της Σουηδίας και Νορβηγίας, του Ανόβερου, η βασίλισσα της Αγγλίας, ο αυτοκράτορας της Βραζιλίας, ο Άγγλος ύπατος αρμοστής των Ιονίων Νήσων και πολλοί άλλοι, αλλά και οι αντίστοιχοι πρεσβευτές και πρόξενοι στην Ελλάδα. Επίσης, ανώτεροι διπλωμάτες, όπως ο πρέσβης της Αγγλίας στην Τουρκία, οι γενικοί πρόξενοι της Νεαπόλεως και της Αμερικής στην Αθήνα, ο Οθωμανός και Άγγλος πρόξενος στη Σύρο, ο Le Gross, απεσταλμένος της Γαλλίας στην Ελλάδα, επιφορτισμένος με το ζήτημα του David Pacifico, ο Grasset, Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη, ο Τούρκος αξιωματούχος Κουτσού-μπέης κ.ά.

Ο Σωνιέρος, σε κατ' ιδίαν συνάντηση, ενημέρωσε τον Όθωνα ότι απέστειλε αντίγραφα σε όλους τους προξένους των ευρωπαϊκών δυνάμεων, γεγονός που ευχαρίστησε ιδιαίτερα τον μονάρχη¹. Κάποιες φορές, ωστόσο, το έργο αντιμετώπιστηκε με δυσπιστία και ορισμένοι πρόξενοι έδειξαν επιφυλακτικότητα – για να μην πούμε άρνηση– να το διαβιβάσουν στα χέρια του μονάρχη τους, όπως για παράδειγμα ο πρέσβης της Αυστρίας, ο οποίος υποστήριξε ότι το έργο τούτο ουδεμία σχέση είχε με τα ενδιαφέροντα του αυτοκράτορα. Ο Σωνιέρος αντέτασσε τότε με πείσμα το επιχείρημα ότι εκτελούσε την επιθυμία του βασιλιά Όθωνα².

Οι αποστολές επαναλαμβάνονταν σε περιπτώσεις που νέοι πρόξενοι ή μονάρχες αντικαθιστούσαν παλαιότερους, όπως ο νέος πρόξενος της Αυστρίας, της Ισπανίας,

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 27 Αυγούστου/8 Σεπτεμβρίου και 28 Αυγούστου/9 Σεπτεμβρίου 1848.

² «Είναι διά να έκτελέσω την απευθυμίαν του Βασιλέως μου διότι ούτος θέλει», γράφει στο ίδιο ημερ., εγγραφή 24 Φεβρουαρίου/7 Μαρτίου 1848.

της Πρωσίας, του Βελγίου, ή ο νέος πρέσβης της Γαλλίας Rouen¹ και ο νέος βασιλιάς της Ολλανδίας. Το ίδιο γινόταν και σε περιπτώσεις που εξακριβωμένα δεν έφταναν τα αντίγραφα στον προορισμό τους, όπως συνέβη με τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα Βοναπάρτη. Μεταξύ των φιλελλήνων που έλαβαν το σύγγραμμα εντοπίζουμε τον Φαβιέρο στο Παρίσι, τον Régnault St-Jean d'Angely, τον Voutier και τον Βαυαρό φιλέλληνα Thiersch.

Ανάμεσα στους ανώτερους στρατιωτικούς, βρίσκουμε τον Γάλλο ναύαρχο Desfonsens, τον Γάλλο στρατηγό Aurick πρώην πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, τον Γάλλο κυβερνήτη της φρεγάτας «Zenobie», τον πλοίαρχο Touiller και όλους τους υψηλόβαθμους αξιωματικούς που βρέθηκαν στην Ελλάδα στη διάρκεια της αγγλογαλλικής κατοχής του Πειραιά.

Αντίγραφα έλαβαν επίσης εκπρόσωποι γαλλικών εκπαιδευτικών θεσμών, όπως ο διευθυντής του École Française d'Athènes και η «Σουπεριόρα» του γαλλικού παρθεναγωγείου των «Αδελφών του Έλέους» (Sœurs de la Charité), όπου φοιτούσαν οι κόρες του Σωνιέρου², αλλά και προσωπικότητες, όπως ο Ιάκωβος Πολυλάς στην Κέρκυρα, ή φιλικά πρόσωπα του Σωνιέρου, όπως ο Μάνεσσης, ο Μεταξάς, ο Δρόσος και ο Φορέστης Τυπάλδος. Ας σημειωθεί ότι όταν ο Σωνιέρος απέστειλε αντίγραφα του έργου σε πλούσιους ομογενείς, όπως ο Ράλλης, ο Σίνας, ο Τοσίτσας, ο Rothschild στο Παρίσι, ο Αρσάκης κ.ά., ζητά παράλληλα –όπως είδαμε– χρηματική ενίσχυση.

Χάρη στις λεπτομερείς καταγραφές των ημερολογίων μαθαίνουμε και για την απήχηση του έργου. Ιδιαίτερα, ο Σωνιέρος ενδιαφέρθηκε να μάθει αν τα αντίγραφα που έστειλε στην Κωνσταντινούπολη, στη Βιέννη, στην Τεργέστη, στη Βενετία, στο Λονδίνο για τη βασίλισσα Βικτόρια, στο Παρίσι για τον Φαβιέρο και στον «κυρ. Λαμαρτίνο»³ έφτασαν στον προορισμό τους.

Από επιστολές στο ιδιωτικό αρχείο του Σωνιέρου γνωρίζουμε επίσης ότι η γαλλική «Ίστορία του Τακτικού» έφτασε επιτυχώς τον Αύγουστο του 1848 στον πρίγκιπα Λεοπόλδο της Βαυαρίας, αδελφό του Όθωνα, ο οποίος ως αντίδωρο του απέστειλε μία καρφίτσα σε σχήμα μέλισσας⁴, μια κίνηση που προκάλεσε τη ζηλοτυπία του

¹ «Ἦλθεν ὁ Πρέσβης τῆς Γαλλίας Κύρ. Ρουὰν ὁ μόνος ὅπου μ' ετοίμησεν ἀπὸ ὅλους, ἐνῶ τοὺς ἔδωσα ἐν Ἱστορικὸν τοῦ Τακτικοῦ [...]» ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 9/21 Φεβρουαρίου 1852.

² Το αντίγραφο αυτό παράγεται και παραδίδεται από την Ελισάβετ Σωνιέρου στις 3/15 Φεβρουαρίου 1857.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 5/17 Ιανουαρίου 1849.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὁ.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, επιστολή πρίγκιπα Λεοπόλδου της Βαυαρίας προς τον Σπυρίδωνα Σωνιέρο, Μόναχο, 18 Αυγούστου 1848 στη γαλλική γλώσσα.

περίγυρου του Σωνιέρου. Θετική απάντηση έρχεται και από τον βασιλιά της Σικελίας, καθώς ο Σωνιέρος έλαβε ευχαριστήριο γράμμα από τον Υπουργό Εξωτερικών, αλλά και από το περιβάλλον του «άγιώτατου Πάππα»¹.

Επιπλέον, τον Ιανουάριο του 1850, ήρθε η επιβεβαίωση από την προεδρία της Β' Γαλλικής Δημοκρατίας ότι ο Λουδοβίκος Ναπολέοντας Βοναπάρτης έλαβε και διάβασε την *Περίληψιν* «τοῦ ὁποῖου οἱ ἀρχηγοὶ ἦταν στὴν πλειοψηφία τοὺς Γάλλου»². Ασφαλώς, ο Σωνιέρος προσπαθούσε με κάθε τρόπο να καταστήσει γνωστή την απήχηση που είχε το έργο του. Έτσι, απέστειλε για δημοσίευση την επιστολή της γαλλικής προεδρίας στον συντάκτη της εφημερίδας *Ταχύπτερος Φήμη*³ και φίλο του Πιττακό, που γράφει χαρακτηριστικά:

*Ὁ Κύριος Σωνιέρος Συνταγματάρχης ἐκ τοῦ ἀνωτέρου ἐπισήμου ἐγγράφου ἀποδεικνύεται, ὁποῖαν ὑπόληψιν καὶ τιμὴν χαίρει καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Γαλλικὴν Κυβέρνησιν διὰ τὰ πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἀνεκαθεν ἐνθουσιώδη εὐγενῆ αὐτοῦ αἰσθήματα, καὶ διὰ τὰς ἀξίας λόγου ἐκδουλεύσεις αὐτοῦ πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τὸν ὑψ. θρόνον τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως ἡμῶν Ὁθωνος τοῦ πρώτου*⁴.

Ὅπως είδαμε, στο τέλος του 1851, ο Σωνιέρος συνέταξε «έκθεση» όπου παρουσιάζει τις πρωτοβουλίες που ανέλαβε προκειμένου να διαδοθεί η γαλλική μετάφραση της *Περίληψεως* και την απέστειλε στον Ελβετό φιλέλληνα Henri Fornèsy⁵, ώστε να την επιμεληθεί γλωσσικά, με απώτερο στόχο να τη δημοσιεύσει στην εφημερίδα *Courrier d'Athènes*⁶. Η έκθεση είναι διαφωτιστική ως προς τον σκοπό και τη διάδοση του έργου, επιβεβαιώνει όλες τις πληροφορίες που

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 1/13 Φεβρουαρίου 1852. Παρά την ενδελεχή έρευνά μας στην Αποστολική Βιβλιοθήκη του Βατικανού το χειρόγραφο του Σπυρίδωνα Σωνιέρου δεν ανευρέθηκε. Ευχαριστούμε τον διευθυντή του Τμήματος Χειρογράφων της βιβλιοθήκης, Δρ Paolo Vian, και την Πρεσβεία της Ελλάδας στην Αγία Έδρα για την αναζήτηση αυτή.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, έγγραφο της Προεδρίας της Γαλλικής Δημοκρατίας, Παρίσι, 24 Ιανουαρίου 1850.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 27 Ιανουαρίου/8 Φεβρουαρίου για τη λήψη του εγγράφου και 11/23 Φεβρουαρίου 1850 για την καταχώριση στις εφημερίδες *Ταχύπτερος Φήμη* και *Courrier d'Athènes*.

⁴ Το έγγραφο παρατίθεται στη γαλλική γλώσσα και σε μετάφραση στην ελληνική, μαζί με το σχόλιο του εκδότη. Φέρει αριθμό πρωτοκόλλου Α.77, Προεδρία της Δημοκρατίας, Γενική Γραμματεία, Παρίσι, 24 Ιανουαρίου 1850 και υπογράφεται από τον Γενικό Γραμματέα κ. N. Cluresuly. *Η Ταχύπτερος Φήμη*, Αθήνα, έτος ΙΔ', αριθ. φύλ. 845, 13 Φεβρουαρίου 1850.

⁵ Ο Henri Fornèsy είναι γνωστός από τον κατάλογο των φιλελλήνων που κατήρτισε το 1862, αλλά και από τη μετάφραση προς τη γαλλική γλώσσα που πραγματοποίησε της *Ιστορίας τοῦ Τακτικοῦ Σώματος του Χρήστου Βυζαντίου* στην οποία ο Σωνιέρος εγγράφηκε συνδρομητής τον Αύγουστο του 1852. Η Fornèsy, *L'Histoire du corps régulier de la Grèce depuis sa première organisation en 1821 jusque 1831*, χειρόγραφο 1736, ΕΒΕ/ΤΧΟ, αχρονολόγητο.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφές 12/24 και 17/29 Νοεμβρίου, 19 Νοεμβρίου/1 Δεκεμβρίου, 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου και 3/15 Δεκεμβρίου 1851.

προαναφέρθηκαν για τη μη έκδοση του γαλλικού έργου από το βασιλικό τυπογραφείο, καθώς και για την προσπάθεια διάδοσής του¹.

Τελευταίος αποδέκτης του έργου, όπως ήδη είπαμε, ήταν ο Γεώργιος Α΄ το 1863. Αρχικά ο Σωνιέρος, ο οποίος ήθελε να ενημερώσει τη νέα βασιλική οικογένεια για τα κατορθώματα του Τακτικού Στρατού, αναθέτει στην κόρη του να δημιουργήσει αντίγραφο για τον πρέσβη της Δανίας, το οποίο δεν γνωρίζουμε αν τελικά έφτασε στα χέρια του. Τις ημέρες εκείνες, μάλιστα, πέθανε ο βασικός συντελεστής της γαλλικής μετάφρασης του 1848, Ανδρέας Βούλγαρης². Ο Γεώργιος Α΄ είχε φτάσει στον Πειραιά ως μέλλον βασιλιάς των Ελλήνων λίγες ημέρες νωρίτερα (30 Οκτωβρίου 1863). Η δημιουργία του αντιγράφου αυτού ολοκληρώθηκε στις 14/26 Νοεμβρίου με τη δερματόδεσή του και στις 1/13 Δεκεμβρίου, μόλις έντεκα ημέρες πριν από τον θάνατο του Σωνιέρου, το αντίγραφο παραδόθηκε στους Δανούς αξιωματούχους για να δοθεί στον Βασιλιά, χωρίς να γνωρίζουμε τη συνέχεια, ένεκα του θανάτου του Σωνιέρου³. Τέλος, η Ελισάβετ Σωνιέρου παρήγαγε άλλο ένα αντίγραφο, το οποίο απηύθυνε στον νεοαφιχθέντα βασιλιά Γεώργιο Α΄ το 1867.

Ανασκόπηση

Όπως είδαμε, η πορεία της δημιουργίας της «Ίστορίας του Τακτικού» του Σπυρίδωνα Σωνιέρου συνοψίζεται σε τρεις φάσεις, ενδεικτικές των μεταβολών που υπέστη το ελληνικό και γαλλικό δοκίμιο, από το 1833 μέχρι το 1867.

Κατά την πρώτη φάση, το 1833-1834, δημιουργήθηκε το πρώτο ελληνικό χειρόγραφο, το οποίο συνέταξαν από κοινού όλοι οι έλληνες αξιωματούχοι με την καθοδήγηση και την εποπτεία του Σωνιέρου, καθώς και η γαλλική –επίσης χειρόγραφη– μετάφρασή του από τον Cívini. Στόχος τους είναι να ενημερώσουν τον νεοαφιχθέντα μονάρχη για τα κατορθώματα του Τακτικού Στρατού και να αποκαταστήσουν την αλήθεια και το κύρος του στρατού. Πρόκειται για ένα από τα πρώτα ιστορικά δοκίμια που συντάχθηκαν στον ελληνικό χώρο για την περίοδο του Αγώνα, γεγονός που καθιστά πρωτοπόρο τον Σωνιέρο.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Α΄, Υποφάκελος 1822, προσχέδιο (διορθωμένο) έκθεσης για την «Ίστορία του Τακτικού» στη γαλλική γλώσσα, ό.π.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφές 20 Μαρτίου/1 Απριλίου, 16/28 Ιουλίου, 22 Ιουλίου/3 Αυγούστου και 30 Ιουλίου/11 Αυγούστου 1863.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 14/26 Νοεμβρίου («έφεραν τὸ ἱστορικὸ τοῦ τακτικοῦ δεμένο διὰ τὸν βασιλέα μᾶς Γ. τὸν Α΄, γραμμένο ἀπὸ τὴν Ἐλισάβετ») και 1/13 Δεκεμβρίου 1863.

Στο έργο αυτό, ο συγγραφέας, παίρνοντας μια σχετική ελευθερία ίσως από τη χειρόγραφη μορφή του, δεν διστάζει να μιλήσει για γεγονότα που εκθέτουν τα άτακτα στρατεύματα. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε κατά πόσο οι απόψεις αυτές επηρέασαν τον νεαρό μονάρχη που λίγο μετά από την άφιξή του στη χώρα διέλυσε τους ατάκτους. Το γεγονός ότι οι αξιωματικοί του Τακτικού εκφράστηκαν με αυτόν τον τρόπο για τους ατάκτους συναδέλφους τους δεν θα πρέπει όμως να μας παραξενεύει, αν λάβουμε υπόψη μας τις ιστορικές συγκυρίες. Βρισκόμαστε στο 1833 και οι αξιωματικοί είχαν μόλις βγει από μία δεκαετία και περισσότερο τακτικών αγώνων που χαρακτηρίστηκαν από αιματηρές μάχες, απίστευτες στερήσεις, πείνα, φτώχεια, εγκατάλειψη της κεντρικής κυβέρνησης και διαμάχη με τους ατάκτους στρατιωτικούς. Μόνη ελπίδα, όπως εκφράζεται στο δοκίμιο, ήταν η άφιξη του βασιλιά που θεωρήθηκε ως το μέσο για τη θεραπεία της κατάστασης.

Όταν η *Περίληψις* εκδόθηκε εν τέλει στο Ναύπλιο το 1841, ο Σωνιέρος διόρθωσε το κείμενο, ώστε να απαλειφθούν οι εκφράσεις εκείνες που έκαναν λόγο για «προδοσία» των ατάκτων και «σχίσμα» μεταξύ Ελλήνων και φιλελλήνων αρχηγών. Προφανώς, ο συγγραφέας εκτίμησε ότι θα ήταν προκλητικό ή και επικίνδυνο να παραμείνουν στο κείμενο τέτοιοι υπαινιγμοί, ενώ είχαν εξομαλυνθεί οι σχέσεις μεταξύ των στρατιωτικών.

Η επιθυμία του Σωνιέρου να διαδοθεί το έργο και εκτός Ελλάδας οδήγησε το 1848 σε νέα γαλλική μετάφραση, από τον Ανδρέα Βούλγαρη, με βάση την έκδοση του 1841. Σε αυτή τη δεύτερη φάση, ελληνικό και γαλλικό δοκίμιο εξαίρουν και πάλι τη γενναιότητα του Τακτικού Σώματος, υπογραμμίζουν τα βάσανα που υπέφερε και θέτουν εκ νέου το ζήτημα της αναγνώρισης της προσφοράς του σώματος.

Το 1850 εισήρθε στην προσπάθεια της διάδοσης της γαλλικής «Ιστορίας του Τακτικού» η κόρη του Σωνιέρου, Ελισάβετ. Διορθώνει το γαλλικό κείμενο των Βούλγαρη-Σωνιέρου και δωρίζει την αναμετάφρασή αυτή σε δύο σημαντικές γυναίκες, μεταξύ αυτών στη βασίλισσα Αμαλία. Στα χειρόγραφα που παρήξε το 1850 η Σωνιέρου υπογραμμίζει εντονότερα το αίσθημα διαμαρτυρίας που θέλει να εκφράσει το αρχικό κείμενο.

Όταν επανήρθε το 1867 με νέο αντίγραφο που δώρισε στον Γεώργιο Α', διόρθωσε εκ νέου το κείμενο και τόνισε ακόμα περισσότερο το αίσθημα της εγκατάλειψης του Τακτικού Στρατού από την εξουσία που είχε βιώσει ο πατέρας της και οι συναγωνιστές του. Το νέο αυτό γαλλικό κείμενο, που θεωρούμε λογικό να εντάξουμε

στην τρίτη και τελευταία φάση της ζωής του γαλλικού χειρογράφου, είναι το πιο ώριμο και το πιο προσεγμένο από εκφραστικής και συντακτικής άποψης.

Η σημασία της *Περίληψως* για την ιστοριογραφία του Αγώνα ενισχύεται ιδιαίτερα και από τη λεπτομερή πληροφόρηση που διαθέτουμε για την απήχηση και τη διάδοσή της εντός και εκτός συνόρων. Η ελληνική έκδοση, πέραν από έναν ευρύτατο κατάλογο συνδρομητών που ξεπερνούσαν τους 500, διαμοιράστηκε από τον Σωνιέρο σε σημαίνοντα άτομα της εποχής και σε βιβλιοθήκες, ενώ αντίστοιχη πορεία ακολούθησε και το γαλλικό έργο, το οποίο έφτασε σε όλες τις τότε γνωστές χώρες του κόσμου με προσωπική προσπάθεια του Σωνιέρου που διαμοίρασε πάνω από 100 χειρόγραφα αντίγραφα σε σημαντικές προσωπικότητες. Η προσπάθεια αυτή εξυπηρετούσε, όπως είπαμε, και τον ίδιο τον Όθωνα που επιθυμούσε να καταδείξει το κύρος της Ελλάδας και να υπογραμμίσει την ύπαρξή της ως ισότιμο κράτος μέσα στην ευρωπαϊκή οικογένεια.

Κλείνοντας, είναι εξαιρετικά σημαντικό να τονίσουμε ότι ανάμεσα στα γαλλικά χειρόγραφα (του 1833, του 1848 και του 1867) είναι φυσικό να υπάρχει διαφορά ύφους και αφήγησης, δεδομένου ότι οφείλονται σε διαφορετικούς συγγραφείς-μεταφραστές (Civini, Ανδρέας Βούλγαρης, Ελισάβετ Σωνιέρου). Περισσότερο όμως είναι εμφανής η διαφορά ανάμεσα στο αρχικό κείμενο του Σωνιέρου το 1833 με την τελευταία εκδοχή του, που οφείλουμε στην κόρη του, το 1867. Για τον λόγο αυτόν, θεωρήσαμε σημαντικό να παραθέσουμε ως παραρτήματα στην παρούσα διατριβή και τα δύο αυτά ανέκδοτα γαλλικά χειρόγραφα¹.

Τέλος, εκτός αυτού του αδιαμφισβήτητα σημαντικού έργου του Σωνιέρου, τα έργα του εκείνα που αποτελούν μοναδικές και αυθεντικές πηγές πληροφόρησης σχετικά με τη στρατιωτική ζωή στην Ελλάδα του 19ου αιώνα είναι πέραν από κάθε αμφιβολία τα ημερολόγιά του, για τα οποία θα γίνει εκτενής λόγος παρακάτω, χωρίς να περιοριζόμαστε σε αυτά.

¹ Βλ. Παραρτήματα ΣΤ και Ζ, στον τόμο παραρτημάτων.

Κεφάλαιο 2

Η υπηρεσιακή και η ιδιωτική αλληλογραφία Σωνιέρου

Όπως αναφέραμε, οι επιστολές του Σωνιέρου είναι πραγματικά μη μετρήσιμες και διάσπαρτες σε διάφορες αρχειακές πηγές. Οι επιστολές αποτελούν ένα ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος το οποίο καλλιεργήθηκε από πολλούς συγγραφείς¹. Και ενώ το περιεχόμενο των επιστολών του Σωνιέρου δεν μπορεί να θεωρηθεί λογοτεχνικό, με τη σημερινή έννοια της λέξης, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για κείμενα τα οποία είναι επεξεργασμένα ως και την τελευταία τους λεπτομέρεια. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσωπική του αλληλογραφία, καθώς οι επιστολές του χρησιμεύουν ως πηγές πληροφοριών τόσο για τον ίδιο όσο και για πολλά άλλα πρόσωπα, γεγονότα και καταστάσεις της εποχής εν γένει.

Από τις πολλές επιστολές του Σωνιέρου που έχουν ανευρεθεί, αλλά και από πληροφορίες που μας δίνει στα ημερολόγια του στα οποία σημείωνε κάθε φορά το θέμα και τον αποδέκτη πολλών επιστολών του, όπως έχουμε επισημάνει, αντιλαμβανόμαστε ότι οι επιστολές του ήταν είτε υπηρεσιακού είτε προσωπικού χαρακτήρα. Η αλληλογραφία του αυτή συμπληρώνει τα ημερολόγια του, καθώς πολλές φορές αφορά τα ίδια πρόσωπα και τα ίδια γεγονότα.

Όπως διευκρινίσαμε όταν περιγράφαμε το υλικό μας στην Εισαγωγή, αναρίθμητες επιστολές για υπηρεσιακά θέματα βρίσκουμε να συνοδεύουν έγγραφα και καταστάσεις που αφορούν το τάγμα του και να απευθύνονται στη Γραμματεία Στρατιωτικών ή στους επικεφαλής του στρατεύματος Έλληνες, Ιταλούς, Γάλλους και Βαυαρούς, ήδη από το 1821. Πολλές από αυτές αναφέραμε όταν περιγράφαμε τα καθήκοντά του και τις σχέσεις του με τα διάφορα πρόσωπα της καποδιστριακής και οθωνικής περιόδου, στα προηγούμενα τμήματα της εργασίας. Ιδιαίτερα, τα Γενικά Αρχεία της Κεντρικής Υπηρεσίας βρίθουν επιστολών του Σωνιέρου, αρκετές από τις οποίες έχουν εκδοθεί στο πλαίσιο συλλογών. Άλλες βρίσκονται στην ιδιωτική συλλογή Σωνιέρου και καλύπτουν μεγαλύτερο χρονικό διάστημα και άλλες, αρκετά σημαντικές, στο οικογενειακό αρχείο της Φανή Φολερού-Τσερούλη, για το οποίο ήδη μιλήσαμε. Επίσης, ως μια εξειδικευμένη κατηγορία αποστολών θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα πολλαπλά και διάσπαρτα αποδεικτικά αγωνιστών που συνέταξε και απηύθυνε είτε στους ίδιους τους χρήστες κατόπιν αιτήματός τους είτε στην πολιτική

¹ Βλ. Εισαγωγή, τμήμα σχετικό με την αλληλογραφία και γαλλική γλώσσα.

και στρατιωτική διοίκηση σε διάφορες γλώσσες και για ποικίλους σκοπούς. Οι πηγές γενικά είναι ανεξάντλητες και περιλαμβάνουν διάφορες αρχειακές υπηρεσίες, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και το εξωτερικό.

Για να ανταποκριθεί σε όλον αυτό τον όγκο εργασιών, ο Σωνιέρος, ως ανώτερος αξιωματικός, τουλάχιστον κατά την καποδιστριακή περίοδο, είχε στη διάθεσή του γραμματέα. Ένας από αυτούς ήταν ο Συνετάκης, από τη Χίο¹, και άλλος ο Χριστούλης, ο οποίος γνώριζε την ιταλική γλώσσα².

Επομένως, οι υπηρεσιακές επιστολές του Σωνιέρου είναι επιστολές που γράφονται είτε για να ενημερώσει τους ανωτέρους του είτε για να αποδείξει υπηρεσίες δικές του ή άλλων προσώπων είτε για να αιτηθεί κάτι για εκείνον ή για τρίτους είτε, τέλος, για να εκφράσει συναισθήματα. Τα συναισθήματα αυτά μπορεί να είναι λύπη, ή αντίθετα ευγνωμοσύνη για κάποιο καλό που του έγινε, αγανάκτηση για κάποια αδικία, αγωνία για την τύχη της οικογένειάς του, ανυπομονησία για κάποιο ζήτημα κ.ά. Ο Σωνιέρος πολλές φορές περίμενε ανταπόκριση και ενέργεια από τον αποδέκτη, χωρίς πάντα αυτό να επιτυγχάνεται. Γενικά στις επιστολές του αναφέρεται συνήθως σε πληροφορίες που επιζητά να φτάσουν άμεσα στους αποδέκτες, ενώ αντίθετα στο ημερολόγιό του εξομολογείται πράγματα με πιο υποκειμενικό χαρακτήρα.

Το είδος και η γεωγραφική διάσταση των αποδεκτών των επιστολών του ποικίλλουν και καλύπτουν πολλές κοινωνικές κατηγορίες και διαφορετικές χώρες. Πολλές επιστολές γράφονται με απώτερο στόχο την ικανοποίηση προσωπικών αιτημάτων και απευθύνονταν προς τα βασιλικά ανάκτορα³ ή προς υπουργούς, αλλά και πρωθυπουργούς, σε διάφορες γλώσσες. Πολυάριθμες απευθύνονται σε εφημεριδογράφους, σε υψηλόβαθμους συναδέλφους του, σε δημοτικές αρχές, σε ξένους πρέσβεις μέσα και έξω από την Ελλάδα και ξένους μονάρχες. Τα θέματα που αγγίζουν ποικίλλουν. Συνήθως αφορούν ζητήματα της στρατιωτικής του καριέρας, τους προβιβασμούς του που καθυστερούσαν, τον μισθό του, τις μεταθέσεις του που θεωρούσε άδικες, την τακτοποίηση οικονομικών θεμάτων, τη διευθέτηση παρεξηγήσεων γύρω από το πρόσωπό του, θέματα υγείας, αλλά και θέματα των μελών της οικογένειάς του. Ανάμεσα σε αυτά, συγκαταλέγονται ζητήματα σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών σε επιστολές που συναντήσαμε στο αρχείο της Σχολής της

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 15/27 Μαΐου 1828.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ' α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφές 13/25 Οκτωβρίου, 17/29 Νοεμβρίου και 7/19 Αυγούστου 1831.

³ Βλ. για παράδειγμα, ΓΑΚ, Προσωπικές υποθέσεις ανακτορικού αρχείου οθωνικής περιόδου, δημόσια αρχεία, Σ19, (Sa), επιστολή Σωνιέρου προς Σκαρλάτο Σούτσο, ταμία των ανακτόρων, σε ιδιαίτερα σκληρό ύφος, Αθήνα, 5/17 Απριλίου 1857 στη γαλλική γλώσσα.

Charlotte Volmerange, τα αιτήματα προς τα ανάκτορα για τον ίδιο λόγο, αλλά και για άλλα θέματα, οι επιστολές σε Έλληνες και ξένους αξιωματούχους, εμπόρους, μονάρχες, πρεσβευτές και στρατιωτικούς για την ιατρική εκπαίδευση και στη συνέχεια ειδίκευση του γιου του, για την υπανδρεία των κοριτσιών του, οι επιστολές του προς τις δικαστικές αρχές στη Γαλλία για θέματα που αφορούσαν τον πατέρα του κτλ.

Αντιθέτως, οι ελάχιστες προσωπικές επιστολές του Σωνιέρου προς συγγενικά του πρόσωπα, προς τη μητέρα του, τον πατριό του, τον γιο του, τη σύζυγο και τα λοιπά παιδιά του, που έχουν διασωθεί, είναι γραμμένες στην ελληνική γλώσσα και συνδέονται άμεσα με τα γεγονότα που εξιστορούνται στα ημερολόγιά του χωρίς να απαιτούν πάντα απόκριση. Ας θυμηθούμε εδώ το μοναδικό γράμμα προς τον γιο του που σώζεται, το υπ' αριθ. 63 από τα 75 που του απέστειλε τον καιρό που απουσίαζε για την πρακτική ιατρική του άσκηση στις Σέρρες, και το οποίο συναντάμε ένθετο στο ημερολόγιο του 1861, να εξιστορεί τα ίδια γεγονότα με το ημερολόγιο, αλλά με διαφορετικό ύφος. Το ίδιο και οι επιστολές προς τη σύζυγό του, από τις δεκάδες που μας πληροφορεί ότι απέστειλε. Οι επιστολές αυτές έχουν έντονη συναισθηματική φόρτιση και πολλές φορές διδακτικό ή συμβουλευτικό ύφος. Είναι καθαρά προσωπικές επιστολές με παρακλήσεις, οδηγίες, διδαχές, συναισθήματα και ως τέτοιες συνδέονται άμεσα με τα ημερολόγια. Πολλές φορές εξάλλου, μέσα στα ημερολόγιά του, εμπεριέχει αντίστοιχα οδηγίες και διδαχές προς τα μέλη της οικογένειάς του, ιδίως σε χρονικές περιόδους εξορίας μακριά από την οικογένειά του, κάνοντας το ημερολόγιο να φαντάζει επιστολή που απευθύνεται σε αυτούς (γράφει για παράδειγμα: «Μαρία μου», «νεκρά τὰ πάντα ὅταν δὲν ἦσουν ἐσὺ Ὅθων»¹).

Τελευταίο, αλλά πολύ σημαντικό, αυτό που είναι αξιοσημείωτο στις προσωπικές του επιστολές είναι το γεγονός ότι είναι πολυγλωσσικές. Ανάλογα δηλαδή με τον αποδέκτη συγγράφονται και σε διαφορετική γλώσσα: στη σύζυγο και στα παιδιά του γράφει στα ελληνικά, στον πατέρα του και τους λοιπούς συγγενείς του στη Γαλλία, όπως είναι φυσικό, γράφει στα γαλλικά, στη μητέρα, τον πατριό και τους φίλους² ή τους συγγενείς από τα Επτάνησα γράφει στα ιταλικά, αλλά στο θείο του Σηγούρο, καθηγητή αγγλικής γλώσσας στην Πάτρα, γράφει ελληνοαγγλικά, θέλοντας να εξασκηθεί στην αγγλική γλώσσα. Αναμφισβήτητα, όμως, το μεγαλύτερο μέρος των

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 12/24 Ιουνίου 1860.

² Βλ. για παράδειγμα, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος 1830, επιστολή Ι. Ραστορ, 24 Φεβρουαρίου 1830, στην ιταλική γλώσσα και πολλές επιστολές του στον υποφάκελο 1831, επιβεβαιώνοντας ότι οι Επτάνησοι, ακόμα και για προσωπικά τους ζητήματα, αλληλογραφούσαν στην ιταλική παρά στην ελληνική γλώσσα.

επιστολών του, τόσο των υπηρεσιακών όσο και των ιδιωτικών, το συντάσσει στη γαλλική και στην ελληνική γλώσσα, ξεκινώντας από τη γαλλική την οποία κατέχει καλύτερα από την ελληνική μέχρι την πρώτη δεκαετία της οθωνικής περιόδου. Ας θυμηθούμε εδώ την αλληλογραφία με την οικογένειά του στη Γαλλία και τις αποικίες, τις αναρίθμητες επιστολές του προς τους προξένους ξένων χωρών για προσωπικά του θέματα, ενώ δεν πρέπει σαφώς να λησμονήσουμε τις επιστολές που συνόδευαν τα 100 και πλέον αντίγραφα της γαλλικής έκδοσης της «Ίστορίας του Τακτικού» τα οποία ο Σωνιέρος απέστειλε σε όλον τον πλανήτη. Ακολουθως, αλληλογραφεί στην ελληνική, στην οποία τελειοποιείται σταδιακά στο πλαίσιο της προσπάθειάς του να ενταχθεί πλήρως στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι της ελεύθερης Ελλάδας. Οι περισσότεροι Επτανήσιοι εξάλλου που υποστήριζαν την Ένωση με την Ελλάδα, υποστήριζαν και τη χρήση της ελληνικής γλώσσας, επιτείνοντας τη γλωσσική κάθαρση των Επτανήσων από το ιταλικό ιδίωμα¹. Το πλήθος, δε, των επιστολών του, μοναδικό για τα μέτρα απλού αστού αξιωματικού, μαρτυρεί ότι ήταν πολυγραφότατος και πολύ επικοινωνιακός, ότι χρησιμοποιούσε τις επιστολές ως αναπόσπαστο εργαλείο της επαγγελματικής και της προσωπικής του καθημερινότητας, ενώ παράλληλα διακατεχόταν από ισχυρή επιθυμία να τηρεί αρχείο για λόγους τεκμηρίωσης, όπως ήδη έχουμε σχολιάσει όταν παρουσιάζαμε το υλικό μας στην Εισαγωγή.

¹ Για τη γλωσσική κάθαρση των Επτανήσων, βλ. Δ. Αρβανιτάκης, ό.π.

Κεφάλαιο 3

Τα προσωπικά ημερολόγια του Σωνιέρου (1828-1863)

Ο Σωνιέρος, γνώστης της γαλλικής λογοτεχνίας, ακολούθησε την τάση του 19ου αιώνα που ευνόησε τη συγγραφή ημερολογίων και απομνημονευμάτων ειδικότερα από στρατιωτικούς, Έλληνες και Γάλλους.

Είναι αλήθεια ότι η μελέτη των ημερολογίων στην εποχή μας δεν περιορίζεται σε κείμενα λογίων, καλλιτεχνών και γενικά επιφανών προσωπικοτήτων. Ως προσωπικές μαρτυρίες αποτελούν πηγές για την ανασύνθεση της προσωπικής και της οικογενειακής ιστορίας, όπως αυτή εξατομικεύεται στα αυτοβιογραφικά κείμενα. Επομένως, στα ημερολόγια του, ο Σωνιέρος καταγράφει τη στρατιωτική, την οικογενειακή και την πολιτική του πραγματικότητα. Συγκεκριμένα, καταγράφει όλες τις ενέργειες που πραγματοποιεί την κάθε ημέρα, τις δράσεις του, τα πρόσωπα που συνάντησε, τις ενέργειες της οικογένειάς του ως σύνολο ή των παιδιών του μεμονωμένα, χωρίς να λείπουν οι αναφορές σε πρόσωπα, γεγονότα ή ειδήσεις της εποχής. Σκοπός του ημερολογίου του είναι η απλή καταγραφή υπό μορφή αναφοράς, αλλά ίσως και η δικαιολόγηση επιλογών στο πλαίσιο της στρατιωτικής και οικογενειακής του δράσης. Λιγότερο συχνά εκφράζει συναισθήματα και σχόλια για τρίτους ή για γεγονότα που τον αφορούν ή σχετίζονται με πρόσωπα της στενής ή ευρύτερης οικογένειάς του. Στην περίπτωση του Σωνιέρου έχουμε την τύχη να διαθέτουμε τόσο το μακροσκελές προσωπικό ημερολόγιο του, όσο και το επίσημο ημερολόγιο του τάγματός του, που αναφέραμε προηγουμένως ως *Πρωτόκολλο αλληλογραφίας*. Εντούτοις, στη μελέτη μας εδώ, θα επικεντρωθούμε στο πρώτο.

Εκδόσεις προσωπικών ημερολογίων στην Ελλάδα

Παρότι η χρήση ημερολογίου στην Ελλάδα ήταν γνωστή από τον 19ο αιώνα, δεν πραγματοποιούνταν συχνά εκδόσεις, τάση που φάνηκε να αλλάζει μόλις τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Επιπλέον, στην Ελλάδα το ημερολόγιο έχει μελετηθεί κυρίως ως λογοτεχνικό είδος και πολύ πιο σπάνια ως ιστορική πηγή. Λιγότερες επίσης παραμένουν και οι μελέτες για το ημερολόγιο ως αυτοβιογραφικό είδος¹.

¹ Ε. Δημητρίου, *Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος ως προσωπικό βίωμα, Ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2011, σ. 51.

Σύμφωνα με τον Κ. Θ. Δημαρά, η ελληνική ιστοριογραφία του 19ου συνδέθηκε καταρχάς με τα απομνημονεύματα των αγωνιστών και είχε έναν απολογητικό χαρακτήρα¹. Το εκδοτικό, έστω και μικρό, ενδιαφέρον στην Ευρώπη γύρω από τα ημερολόγια δεν είχε αντίστοιχη έκφραση στην Ελλάδα. Όσα από αυτά εκδόθηκαν, ακόμα και στις αρχές του 20ού αιώνα, είχαν καθαρά ιστορικό περιεχόμενο, πολύ πέραν από τα προσωπικά ημερολόγια. Τα περισσότερα ήταν προσωπικά αρχεία που περιέγραφαν τους απελευθερωτικούς αγώνες των Ελλήνων και αξιοποιήθηκαν ως ιστορικές πηγές. Τέτοια ήταν τα ημερολόγια των οπλαρχηγών και των στρατιωτικών του 19ου αιώνα, που είχαν υπηρεσιακό ύφος και αποτελούσαν εξαιρετικά πολύτιμα ντοκουμέντα για τον Αγώνα². Αντιθέτως, τα προσωπικά ημερολόγια που δημοσιεύθηκαν ήταν ελάχιστα, και η δημοσίευσή τους πραγματοποιήθηκε αφού αφαιρέθηκαν πρώτα οι προσωπικές πληροφορίες. Αντίθετα δηλαδή με την Ευρώπη, στην Ελλάδα θεωρήθηκε ότι το προσωπικό περιεχόμενο των ημερολογίων δεν δικαιολογούσε τη δημοσίευσή τους³. Το ίδιο, αλλά ακόμα σε μεγαλύτερο βαθμό, ίσχυε και για τα γυναικεία ημερολόγια, τα οποία γνώρισαν άνθηση την ίδια περίοδο⁴: ούτε ο Σωνιέρος, αλλά ούτε η Ελισάβετ Σωνιέρου, που φαίνεται ότι τηρούσε ημερολόγιο, είχαν αρχικό σκοπό τη δημοσίευση.

Στην Ελλάδα μέχρι τις αρχές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου δημοσιεύονταν κυρίως πολεμικά ημερολόγια, ως χώρος αποτύπωσης της δράσης του εγγράμματου ή ημιμαθούς στρατιώτη, που όμως αγαπά τη γραφή και επιθυμεί να αναδείξει ταπεινά ή μεγαλόστομα την προσωπική του προσφορά στην υπόθεση της πατρίδας. Σύμφωνα με τη Δημητρίου και τη μελέτη της για τα πολεμικά ημερολόγια, οι εκδόσεις των ημερολογίων στην Ελλάδα καλύπτουν ένα διάστημα περίπου 70 ετών⁵. Όπως πολύ σωστά αναφέρει, πολλά από αυτά τα χειρόγραφα ημερολόγια έχουν καταστραφεί, άλλα έχουν χαθεί, άλλα έχουν εκδοθεί αποσπασματικά με τίτλους που δεν παραπέμπουν σε ημερολόγια. Παραμένουν, ωστόσο πολλά, όπως αυτό του Σωνιέρου, που δεν έχουν δει ακόμα το φως της δημοσιότητας. Πολλά από τα ημερολόγια που γράφηκαν στην Ελλάδα στο τέλος του 19ου αιώνα, σε συνδυασμό και με τα

¹ Κ. Δημαράς, *Κ. Παπαρηγόπουλος*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986, σ. 42.

² Ε. Δημητρίου, ό.π., σ. 53.

³ Στο ίδιο, σσ. 56-57.

⁴ Στο ίδιο, σ. 58. Για τη γυναικεία ημερολογιακή παρουσία υπάρχουν πολλές μελέτες. Βλ. Ph. Lejeune, *Le moi des demoiselles : enquête sur le journal de jeunes filles*, Paris, Seuil, 1993. V. von der Heyden Rynch, *Écrire la vie : Trois siècles de journaux intimes féminins*, Paris, Gallimard, 1988. M. Perrot, *Les femmes ou les silences de l'Histoire*, Paris, Flammarion, 1998. J. Le Rider, *Journaux intimes viennois*, Paris, PUF, 2000. C. Cosnier, *Le silence des filles. De l'aiguille à la plume*, Paris, Fayard, 2001.

⁵ Ε. Δημητρίου, ό.π., σσ. 51-61.

απομνημονεύματα του 1821, συντάχθηκαν από άτομα εγγράμματα, απλής αστικής προέλευσης. Αφετηρία της συγγραφής ήταν η ανθρώπινη ανάγκη τους να διασώσουν από τη λήθη τα γεγονότα της ζωής και της δημόσιας δράσης τους. Σε κάθε περίπτωση, το κοινό προφίλ των στρατιωτικών ημερολογιογράφων από το 1821 μέχρι το 1941, σύμφωνα με τη Δημητρίου, απαρτιζόταν από Έλληνες αξιωματικούς, οι οποίοι αν και δεν έχουν πολλές φορές υψηλή στρατιωτική εκπαίδευση, ήταν πιο μορφωμένοι από τους γονείς τους και διαπνέονταν από αγάπη για την πατρίδα και ενθουσιασμό να συμμετάσχουν στην απελευθερωτική προσπάθεια του 1821 και στις μετέπειτα πολεμικές επιχειρήσεις. Οι ημερολογιογράφοι ήταν άτομα συνειδητοποιημένα και ευαισθητοποιημένα απέναντι στο κυρίαρχο θέμα του δημόσιου βίου, την εθνική ολοκλήρωση. Όσοι δημοσίευσαν ημερολόγια θέλησαν να συνεισφέρουν στη γνώση της εθνικής ιστορίας, φωτίζοντας τα κατορθώματα των αγωνιστών της ελευθερίας¹. Υπό αυτό το πρίσμα, η *Περίληψις* του Σωνιέρου θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως ένα είδος πολεμικού ημερολογίου του Τακτικού Σώματος. Ειδικά οι πρώτες δημοσιεύτες εκδοχές της, του 1833, δεδομένου ότι βασίζονται περισσότερο στο αληθινό και εν θερμώ στοιχείο, ενισχύουν αυτόν τον ισχυρισμό.

Η αξία των σωνιερικών ημερολογίων για τους ερευνητές

Η σημασία του ανέκδοτου ημερολογίου του Σωνιέρου είχε γίνει αντιληπτή στους ελληνικούς φιλολογικούς κύκλους από πολύ παλιά. Ήδη στη *Νέα Εστία* του 1948, γίνεται αναφορά στο αρχείο Σωνιέρου και στην προσπάθεια του Γιάννη Βλαχογιάννη να συλλέξει το υλικό των ιστορικών αρχείων των αγωνιστών, υλικό που πολλές φορές αγόραζε ή μάζευε πριν πεταχτεί στα σκουπίδια. Στο άρθρο αυτό ο Άγγελος Παπακώστας αναφέρει ότι ο Βλαχογιάννης αγόρασε τα *Ημερολόγια* του Σπυρίδωνα Σωνιέρου που ήρθαν να πλαισιώσουν την εξαιρετικής αξίας συλλογή του². Θεωρείται βέβαιο ότι ο Βλαχογιάννης είχε μελετήσει κάποια από αυτά, καθώς ορισμένα φέρουν σημειώσεις του, ενώ σε ένα από αυτά, του οποίου οι εγγραφές διακόπτονται αιφνιδίως, σημειώνει και παρατηρήσεις³. Τέλος, στα *Περιεχόμενα των Γενικών*

¹ Στο ίδιο, σσ. 61, 53.

² Α. Παπακώστας, «Το εθνικό Αρχείο Γιάννη Βλαχογιάννη», περιοδικό *Νέα Εστία*, τόμος ΜΔ', τεύχος 515, Χριστούγεννα 1948, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σσ. 92-96, καθώς και *Παρνασσός Περιοδικόν Σύγγραμμα*, τόμος ιζ', περίοδος δευτέρα, εκδ. Φιλολογικός σύλλογος Παρνασσός, 1975, σ. 513.

³ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 9/21 Σεπτεμβρίου 1829, όπου ο Βλαχογιάννης γράφει με μπλε ξυλομπογιά: «διεκόπη δέν ξεύρω διατί», καθώς και υπογραμμίσεις του στο ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', β) Χειρ. ημερ. 1830-1831.

Αρχείων του Κράτους, στην έκδοση του 1972, ο Κωνσταντίνος Διαμαντής, τότε διευθυντής των Γενικών Αρχείων του Κράτους, αναφέρει ότι ο Βλαχογιάννης σκόπευε να εκδώσει συλλογή με τίτλο: «Ἀρχεῖον τοῦ Τακτικοῦ Στρατοῦ (1821-1832), μέλλον νὰ περιλάβῃ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Συνταγματάρχου Φαβιέρου, εὑρισκομένην ἐν Παρισίοις, τὰ σωζόμενα ἀρχεῖα τῶν ταγματάρχων τοῦ Σώματος Σωνιέ, Αμπάτη, Πίσσα κλπ.»¹, γεγονός που επιβεβαιώνει τη σπουδαιότητα που απέδιδε ο Βλαχογιάννης στα προσωπικά αρχεία του Σωνιέρου.

Γενικά γνωρίσματα των ημερολόγιων του Σωνιέρου

Ίσως το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα των ημερολογίων ως είδος να είναι η αμεσότητα που πετυχαίνουν στην αποτύπωση των γεγονότων². Είναι αδιαμφισβήτητο ότι πολλές φορές η ημερολογιακή εγγραφή αποτυπώνει τα γεγονότα λίγο, αφότου λάβουν χώρα ή ακόμα καλύτερα κατά τη στιγμή που γίνονται. Στην ημερολογιακή καταγραφή ο συγγραφέας υπάρχει ταυτόχρονα με τα γεγονότα. Μικρά χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της χρονικής αμεσότητας από τα ημερολόγια του Σωνιέρου είναι τα ακόλουθα: «1858, Τρίπολη. 9/21 Ἰουλίου (ἀπόγευμα) ἐξύπνησα καὶ μεταφράζω ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν – ταύτην τὴν στιγμὴν βρονταὶ καὶ βροχή». «10/22 ἀκόμη δὲν ἀνέτειλεν ὁ ἥλιος», «τώρα 5 ½ τρώγω τὸν καφέ μὲ τὸ παξιζάδι μου»³.

Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την ακόρεστη δίψα του Σωνιέρου να αποτυπώσει τη ζωή του και την εποχή του σε χαρτί, καθιστά τα ημερολόγια του μοναδική πηγή πληροφοριών της καποδιστριακής και της οθωνικής περιόδου και μεταμορφώνει τον ίδιο σε έναν ζωντανό μάρτυρα της εποχής του, με αυθεντικό και πηγαίο τρόπο. Είναι γεγονός ότι η αξία του ημερολογίου ως είδος εδράζεται στον αυθορμητισμό με τον οποίο το άτομο εκφράζει την αλήθεια του και όχι πάντα στη λογοτεχνική έκφρασή του. Επιπλέον, στην περίπτωση του Σωνιέρου που μας ενδιαφέρει, το ημερολόγιό του, ανεξάρτητα από την οποιαδήποτε –έστω και μηδαμινή– λογοτεχνική αξία⁴ και την υποκειμενικότητά του, είναι σίγουρα ιστορική πηγή. Η υποκειμενικότητά του δεν αναιρεί την αλήθεια των εγγραφών, αλλά αποτελεί την ουσία της ή όπως πολύ παραστατικά το έθεσε η Α. Σαμουήλ στη μελέτη της για

¹ Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, αριθ. 11, *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους, Τόμος Πρώτος, Μέρος Πρώτον, Κατάλογοι και Ευρετήρια των Συλλογών και Μέρος Δεύτερον, Τα Ιστορικά έγγραφα του Αγώνος του 1821 εις περιλήψεις και Περικοπές, Κατάλογος Δεύτερος*, Αθήνα, 1972, σ. 76.

² Για τα στοιχεία αυτά μιλήσαμε στην Εισαγωγή, στο τμήμα που αναφέρεται στο journal intime.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφές 9/21 και 10/22 Ιουλίου 1858.

⁴ Όπως είπαμε στην Εισαγωγή, ο Philippe Lejeune θεωρεί το ημερολόγιο μια πρακτική της καθημερινότητας που μπορεί να έχει και λογοτεχνική αξία. Lejeune – Bogaert, ό.π., σ. 7.

τα ημερολόγια, η υποκειμενικότητά τους απεικονίζεται στο περιεχόμενο και η αντικειμενικότητά τους διασφαλίζεται με τις εν θερμώ καθημερινές εγγραφές¹. Το χαρακτηριστικό αυτό διαπερνά τα ημερολόγια του Σωνιέρου από άκρη σε άκρη και αποτελεί το βασικότερο επιχείρημα που τεκμηριώνει την αναμφισβήτητη ιστορική αξία τους για την απεικόνιση της καποδιστριακής και οθωνικής εποχής. Από την άλλη, ένα μειονέκτημα ίσως είναι ότι το ημερολόγιο ως ιστορική πηγή παρουσιάζει πάντα μια περιορισμένη, και όχι ολική, οπτική της ιστορίας, καθώς οι ημερολογιογράφοι συνήθως αναλώνονται στον προσωπικό τους βίο, παρά στα συμβάντα της επικαιρότητας, γεγονός αληθές και για τον Σωνιέρο.

Μια ιδιαιτερότητα των ημερολογίων του Σωνιέρου είναι ότι κατά τα πρώτα χρόνια της ημερολογιακής γραφής του αναλώνεται στην καταγραφή γεγονότων, ίσως για αποδεικτικούς λόγους, χωρίς να παραθέτει σχόλια. Τα συναισθήματά του, τα οποία δεν είναι συνήθως θετικά, δεν περιγράφονται ανοικτά, αλλά υποκρύπτονται στις εγγραφές του και αφήνονται έμμεσα να φανούν από τον τρόπο με τον οποίο καταγράφει τα γεγονότα. Μια πρώτη φορά που θα εκφράσει την απελισία του τοποθετείται λίγο μετά από τη δολοφονία του Κυβερνήτη, σε μια εποχή έντονων δυσκολιών². Λίγο αργότερα και για τους ίδιους λόγους, σε μια σπάνια παράθεση των συναισθημάτων του σημειώνει την «άτυχία» του³. Με την πάροδο του χρόνου, και ιδιαίτερα κατά την οθωνική εποχή, η ισορροπία αυτή αλλάζει: τα συναισθήματα αρχίζουν να καταλαμβάνουν εμφανώς μεγαλύτερη έκταση και να εκφράζονται δυναμικότερα, πέραν από τα γεγονότα.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό τους είναι η μεταβολή στο κέντρο βάρους της θεματολογίας τους. Για παράδειγμα, στα ημερολόγια του Σωνιέρου, η πολιτική θεματολογία κυριαρχεί κυρίως κατά την οθωνική περίοδο και πολύ λιγότερο κατά την καποδιστριακή, τουλάχιστον όχι μέχρι τον θάνατο του Κυβερνήτη. Ιδιαίτερα κατά το έτος της έξωσης του Όθωνα φαίνεται για πρώτη φορά να ατονεί κάπως η ενασχόληση με τον εσωτερικό και τον οικογενειακό κόσμο και τη μεγαλύτερη βαρύτητα παίρνουν οι πολιτικές εξελίξεις. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι ο Σωνιέρος θεωρούσε τα ημερολόγιά του, όχι απλώς προσωπική, αλλά και ιστορική μαρτυρία. Υπό αυτό το πρίσμα, ο αποσπασματικός χαρακτήρας του ημερολογίου δεν αποτελούσε μειονέκτημα για τον Σωνιέρο, αλλά αντιθέτως, πλεονέκτημα γιατί ταυτιζόταν με την

¹ Α. Σαμουήλ, ό.π., σ. 223.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. Ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 6/18 Φεβρουαρίου 1832.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 117/29 Φεβρουαρίου 1832.

εν θερμώ καταγραφή, με τη φευγαλέα και την αυθόρμητη εντύπωση, στοιχεία για τα οποία ήδη έγινε λόγος¹.

Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό των ημερολογίων του Σωνιέρου είναι η πολυγλωσσία. Τα ημερολόγια του Σωνιέρου ως σύνολο είναι γραμμένα, τόσο στην ιταλική όσο και στην ελληνική γλώσσα, περιέχουν, όμως, στους κόλπους τους αρκετά γαλλικά αποσπάσματα, αλλά και μερικές αγγλικές εγγραφές κατά το διάστημα που μάθαινε την αγγλική γλώσσα. Ο ίδιος ο Σωνιέρος σημειώνει στα σκόρπια σημειώματά του ότι έγραψε το πρώτο ημερολόγιο στην ελληνική γλώσσα στη Μεθώνη μόλις το 1836², καθώς τα ημερολόγια των προηγούμενων ετών (1828 κ.ε.) είναι γραμμένα στην ιταλική.

Στην πραγματικότητα, ο Σωνιέρος άρχισε να γράφει στα ελληνικά λίγο νωρίτερα από το 1836. Η πρώτη εγγραφή που συναντάμε στην ελληνική γλώσσα μέσα στα ιταλικά ημερολόγιά του είναι η εγγραφή της 1/13 Δεκεμβρίου 1835, όπου, σε σχέση με τα σπαράγματα ημερολογίων του στα ελληνικά το 1828, παρατηρούμε την καλύτερη χρήση της ελληνικής γλώσσας και τη μεγαλύτερη ευχέρειά του να εκφράζεται στα ελληνικά, όχι όμως χωρίς ατέλειες³. Επιπλέον, ο Σωνιέρος είναι βέβαιο ότι ξανακοίταξε τα ημερολόγιά του, καθώς εντοπίζουμε μικρές διορθώσεις ή μεταφράσεις λέξεων που υπάρχουν πάνω στα ιταλικά κείμενα. Συγκεκριμένα, κατά το 1834, όταν είχε ήδη αρχίσει να παίρνει μαθήματα ελληνικής γλώσσας στο ελληνικό σχολείο του στρατεύματος από τον Φώτιο Κωνσταντινίδη, ξεκινά να αναγράφει ελληνικές λέξεις ως αποδόσεις ιταλικών λέξεων των εγγραφών του σε αρκετές σελίδες του ημερολογίου⁴. Το γεγονός αυτό μαρτυρά ότι το ζήτημα της γραφής στην ελληνική γλώσσα τον απασχολούσε ήδη, καθώς η ιδέα συγγραφής στα ελληνικά είχε ωριμάσει πλέον στο μυαλό του και ότι εκείνη την εποχή έκανε τις πρώτες απόπειρες να σκέφτεται τις προσωπικές του σκέψεις στην ελληνική γλώσσα.

Τους τελευταίους μήνες της ζωής του, σε στιγμές έντονης θλίψης –ή μάλλον κατάθλιψης– για την αγνωμοσύνη του πολιτικού συστήματος προς το πρόσωπό του, εκφράζει εντούτοις τις βαθύτερες σκέψεις του τόσο στα ελληνικά όσο και στα

¹ Βλ. Εισαγωγή τμήμα σχετικό με το journal intime.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828, Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1839, εγγραφή του 1836.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 1/13 Δεκεμβρίου 1835.

⁴ Στο ίδιο ημερ., σε όλο το δίφυλλο από 5/17 έως 18/30 Μαρτίου και στο δίφυλλο από 19/31 Μαρτίου έως 30 Μαρτίου/11 Απριλίου 1834.

γαλλικά¹. Ελληνικά, γαλλικά, ιταλικά και αγγλικά αποσπάσματα των ημερολογίων του ανατυπώνουμε ενδεικτικά στο παράρτημα.

Η γραφή στα πρώτα ιταλικά ημερολόγια είναι συχνά απρόσωπη με χρήση μετοχών αορίστου ή ουσιαστικών στην αρχή της πρότασης². Επίσης, πολλές φορές ο συντάκτης μπερδεύει ιταλικές με γαλλικές λέξεις από αυθορμητισμό³. Στα ελληνικά ημερολόγια, η γλώσσα της ημερολογιακής γραφής είναι η καθημερινή γλώσσα της εποχής. Δεν λείπουν τα ορθογραφικά λάθη και ο εσφαλμένος τονισμός των λέξεων. Η αφήγηση είναι είτε τριτοπρόσωπη είτε γίνεται σε πρώτο πρόσωπο. Συχνά, ακολουθείται σύντμηση καταλήξεων σε ορισμένες λέξεις⁴. Σε όλη τη διαδικασία της ημερολογιακής γραφής, τα διάφορα γεγονότα που αποτελούν την κάθε ημερολογιακή εγγραφή διαχωρίζονται με παύλες. Η παύλα χρησιμοποιείται δηλαδή στη θέση του κόμματος και της τελείας.

Όσον αφορά το ύφος και τη μορφή γραφής των ημερολογίων του Σωνιέρου, διάφορα πράγματα μπορούν να ειπωθούν. Μορφολογικά, όλες οι εγγραφές ξεκινούν με την αναγραφή της ημερομηνίας. Ιδιαίτερα, μετά από την εγγραφή της «Α΄/13 Μαΐου» 1828 ακολουθείται το διπλό σύστημα γραφής των ημερομηνιών⁵. Οι αναφορές στις ημέρες της εβδομάδας (Δευτέρα, Τρίτη κτλ.) είναι συχνές, αλλά όχι συνεχείς. Σε πολλές εγγραφές ενσωματώνονται και ώρες της ημέρας όταν αναφέρονται διάφορες δραστηριότητες (όπως για παράδειγμα τα μαθήματα των αξιωματικών με βάση το πρόγραμμα του στρατοπέδου)⁶ ή σημαντικά γεγονότα (η κηδεία της μητέρας του)⁷. Αμέσως μετά από την αναγραφή της ημερομηνίας οι εγγραφές συχνά φέρουν αναφορές στον καιρό της ημέρας⁸, οι περισσότερες από τις οποίες αφορούν κυρίως τον άνεμο⁹.

¹ Είναι χαρακτηριστικά τα αποσπάσματα: «έχετεμε παρατημένον, ἐγὼ εἶμαι πένης, οὔτε νὰ δώσω ἔχω, οὔτε νὰ χαρῶ, ὑπρέτησα πιστὸς καὶ τίμιος 43 ἔτη, τί μ' ἔδωσεν ἡ κοινωνία;...». «C'est fini pour moi dans ce monde, le bon Dieu dans cet age fait manquer toutes nos fines ». ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφή 25 Σεπτεμβρίου/7 Οκτωβρίου και 3/15 Οκτωβρίου 1863 αντίστοιχα.

² Βλ. για παράδειγμα, ΓΑΚ, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β΄, α) Χειρ. ημερ. 1828-1829, εγγραφές Μαρτίου 1828.

³ Βλ. για παράδειγμα, στο ίδιο ημερ., εγγραφές 12 Μαΐου και 2 Ιουνίου 1828.

⁴ Βλ. για παράδειγμα, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β΄, β) Χειρ. Ημερ. 1828, εγγραφές 15/27 Μαΐου, 21 Μαΐου/2 Ιουνίου, 2/14 Ιουλίου και 5/17 Ιουλίου 1828.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β΄, β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 1/13 Μαΐου 1828.

⁶ Για παράδειγμα στην εγγραφή της 6/18 Ιουνίου γράφει: «εις τὰς 7. ἐξακολουθεῖ ἡ θεωρία διὰ τοὺς ΚΚυρίους Ἀξιωματικοὺς – εἰς τὰς 8 διὰ τοὺς ὑπαξιωματικοὺς», στο ίδιο ημερ., εγγραφή 6/18 Ιουνίου 1828.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 21 Αυγούστου/ 2 Σεπτεμβρίου 1828.

⁸ Βλ. για παράδειγμα, στο ίδιο ημερ., εγγραφή 5/17 Σεπτεμβρίου 1828 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β΄ γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφές 1/13 Ιανουαρίου, 30 Ιανουαρίου/11 Φεβρουαρίου και εγγραφή 23 Μαρτίου/3 Απριλίου 1829.

⁹ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, στο σύνολό του και εγγραφή 2/14 Αυγούστου 1831.

Η ποικιλία που εντοπίζουμε στις διάφορες εγγραφές συχνά αποτυπώνει τις περιπέτειες του βίου του. Εκεί όπου μεσολαβεί ασθένεια λόγου χάρη, οι εγγραφές των ημερολογίων είναι σύντομες, συχνά τηλεγραφικές¹. Άλλες φορές η περιγραφή είναι ελλειπτική, όπως συνήθως συμβαίνει στα ημερολόγια, και οι εγγραφές σύντομες, με αρκετές λέξεις να έχουν μορφή συντομογραφική (π.χ. «γεν. καθαρ.»)², κυρίως όταν πρόκειται για δραστηριότητες που επαναλαμβάνονται καθημερινά και μνημονεύονται εν τάχει. Ιδιαίτερα τηλεγραφική είναι η περιγραφή στα χειρόγραφα σημειώματα του Σωνιέρου που αποτυπώνουν τα σημαντικότερα γεγονότα του κάθε έτους, υπό τη μορφή πίνακα και τα οποία συνδέονται άμεσα με τα ημερολόγια. Άλλες φορές πάλι, για να αποφευχθεί η καταγραφή όμοιων πράξεων (π.χ. οι καθημερινές ασχολίες εκπαίδευσης, αναφοράς και εκγύμνασης των στρατιωτών) στα ημερολόγια χρησιμοποιείται η λέξη «ομοίως», επαναλαμβανόμενη δύο ή τρεις φορές στην αρχή της κάθε εγγραφής³. Η γραφή του είναι πάντα αυθόρμητη, συχνά βιαστική σε περιόδους έντονης δραστηριότητας, ενώ γίνεται λεπτομερέστερη και περιγραφική σε μεγαλύτερη ηλικία, όταν και ο χρόνος που διαθέτει είναι περισσότερος. Στα χρόνια της νεότητας, το περιεχόμενο αναλώνεται κυρίως στη στρατιωτική και οικογενειακή του ζωή και περιλαμβάνει σαφώς λεπτομερείς πληροφορίες για την πορεία όλων των έργων του (μεταφράσεις, επιστολές, *Περίληψις* κτλ.), ενώ αργότερα γίνεται στοχαστικότερη.

Σε άλλες περιπτώσεις, όμως, οι περιγραφές είναι πολύ εκτεταμένες. Για παράδειγμα στο ημερολόγιο του 1849 οι εγγραφές της κάθε ημέρας καλύπτουν δύο ή τρεις ολόκληρες σελίδες περιλαμβάνοντας πολλές λεπτομέρειες και πληροφορίες⁴. Το ίδιο συμβαίνει και τον Ιούλιο του 1853 όπου μερικές εγγραφές εκτείνονται σε δύο σελίδες⁵. Άλλες εγγραφές είναι ακόμα μεγαλύτερες, εκτείνονται σε σελίδες μεγαλύτερων διαστάσεων (A4), ενσωματωμένες μέσα στις μικρότερες του ημερολογίου, όπως του 1854, όταν περιγράφει τα κρούσματα χολέρας στην Αθήνα⁶. Η γραφή του γενικά είναι πυκνή και ο γραφικός χαρακτήρας του μικροσχηματισμένος. Ενδεικτικό είναι ότι μια συνηθισμένη σελίδα ημερολογίου του μπορεί να περιέχει μέχρι και πάνω από πενήντα σειρές.

¹ Βλ. για παράδειγμα, στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 10/22 Σεπτεμβρίου κ.ε.

² Βλ. για παράδειγμα, εγγραφές μηνός Νοεμβρίου, καθώς και εγγραφή 1/13 Δεκεμβρίου στο ίδιο ημερολόγιο.

³ Βλ. για παράδειγμα, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφές 13/24 έως και 15/26 Μαρτίου, καθώς και όλες τις εγγραφές του Ιουνίου 1829.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφές 7/19 και 8/20 Μαρτίου 1849.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 14/26 Ιουλίου 1853.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιζ) Χειρ. ημερ. 1854, εγγραφή 15/27 Νοεμβρίου 1854.

Το χαρτί που χρησιμοποιεί είναι δηλωτικό της δίψας του Σωνιέρου για συγγραφή, αλλά και οικονομία, καθώς χρησιμοποιούσε πολλές φορές φύλλα από επιστολές που του είχαν αποστείλει πάνω στα οποία σημείωνε τις εγγραφές του. Για παράδειγμα, όλο το ημερολόγιό του των ετών 1830-1831 που είναι γραμμένο στην ιταλική γλώσσα, αποτελείται από τέτοιες σελίδες¹. Τέλος, σε ορισμένα ημερολόγια του ενσωματώνει και ένθετα, όπως στο ημερολόγιο του 1856 στο τέλος του οποίου ενσωματώνει σελίδες στις οποίες καταγράφει αναλυτικά τα έξοδα του κάθε μήνα². Στις σελίδες του τελευταίου ημερολογίου έχει φυλαχθεί μια φωτογραφία του Σωνιέρου και του 1861, όπως είπαμε, μια επιστολή προς τον γιο του, Όθωνα. Σε πολλά από τα υπόλοιπα συναντάμε πρόσθετες μικρές σημειώσεις, καρτ βιζίτ, εισιτήρια θεάτρου, λαχνούς, στήλες με ονόματα συνδρομητών κτλ. Ορισμένες φορές, επίσης, μέσα στις εγγραφές του, ζωγραφίζει σκίτσα ανθρώπων και ακόμα σε μία ή δύο περιπτώσεις, τοποθεσίες.

Από την άλλη, σπάνια ενσωματώνει επιστολές στην ημερολογιακή γραφή του και αφήνει αυτή τη δουλειά να γίνει στα *βιβλία ανταποκρίσεως* που περιγράψαμε. Μια τέτοια περίπτωση είναι η εγγραφή της 16ης Απριλίου 1828 στην οποία συμπεριλαμβάνει και μια επιστολή, τόσο στο αρχικό ιταλικό ημερολόγιο όσο και στη μετάφραση αυτού στην ελληνική γλώσσα³. Η επιστολή αυτή και στο ιταλικό ημερολόγιο είναι γραμμένη στην ελληνική γλώσσα. Όμως, από το ημερολόγιο του 1830-1831 και έπειτα, αναφέρεται στις επιστολές που αποστέλλει αποδίδοντας τους έναν αύξοντα αριθμό. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι αποφάσισε να ταξινομή και να διατηρεί χωριστά τις επιστολές του για να μη μπλέκονται στην ημερολογιακή γραφή, αλλά και να είναι διαθέσιμες σε ξεχωριστά ευρετήρια ανά πάσα στιγμή⁴. Την αρίθμηση αυτή τηρεί ακόμα και όταν δεν πρόκειται για υπηρεσιακές επιστολές, όπως εκείνες που στέλνει στον πατέρα του⁵, ενώ ήταν συνεχόμενη για κάθε έναν παραλήπτη και όταν δεν ακολουθείτο, γινόταν αναφορά ότι η επιστολή εστάλη χωρίς νούμερο⁶.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856.

³ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 16 Απριλίου και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', α) Χειρ. ημερ. 1828-1829, ίδια εγγραφή στην οποία αλλάζει μόνο η υπογραφή του.

⁴ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφές 8/20, 9/21 και 15/27 Σεπτεμβρίου, αλλά και 19 Σεπτεμβρίου/1 Οκτωβρίου 1830 με υπηρεσιακές επιστολές προς διάφορους.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 1/13 Σεπτεμβρίου 1830 και εγγραφές 20 Φεβρουαρίου/4 Μαρτίου και 19/31 Μαΐου 1831.

⁶ Βλ. για παράδειγμα, στο ίδιο ημερ., εγγραφή 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1830, όπου ο Σωνιέρους αναφέρεται σε αρκετές επιστολές που συντάξε με νούμερα πρωτοκόλλου και σε άλλη την οποία διευκρινίζει ότι είναι «χωρίς νούμερο» προς τον Αξελό.

Επιπρόσθετα, μέσω των ημερολογίων παρακολουθούμε όλες τις μετακινήσεις του Σωνιέρου ανά την Ελλάδα, στις πόλεις και τα νησιά στα οποία υπηρέτησε. Οι περισσότερες εγγραφές πραγματοποιούνται κυρίως στη Μεθώνη, το Ναύπλιο και την Αθήνα.

Ακόμη, τα ημερολόγια του Σωνιέρου γράφονται αναμφισβήτητα από τον ίδιο. Εντούτοις, σε ορισμένα σημεία παρατηρείται διαφορετικός χαρακτήρας. Πρόκειται για εγγραφές που οφείλουμε στην κόρη του, Ελισάβετ Σωνιέρου, η οποία αναλάμβανε να γράψει τα ημερολόγια του πατέρα της όταν εκείνος ασθενούσε. Με το δικό της χέρι είναι και η τελευταία εγγραφή στις 31 Δεκεμβρίου 1863 που περιγράφει την πορεία του πατέρα της στο κρεβάτι του θανάτου και κλείνει τα ημερολόγια.

Στις περιπτώσεις αυτές, όχι μόνο ο γραφικός χαρακτήρας αλλά και το ύφος της αφήγησης διαφέρουν. Η Ελισάβετ άλλοτε γράφει σε τρίτο πρόσωπο αναφερόμενη στον πατέρα της, και άλλοτε γράφει σε πρώτο πρόσωπο καθ' υπαγόρευση του πατέρα της (όπως τον Οκτώβριο του 1853)¹. Άλλοτε πάλι γράφει σε πρώτο πρόσωπο, σαν να επρόκειτο για το δικό της προσωπικό ημερολόγιο. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελούν οι εγγραφές του Ιανουαρίου του 1852, όταν ο Σωνιέρος ασθένησε βαριά. Σχεδόν όλον τον μήνα, μέχρι τις 29 του μηνός, όπου ξεκίνησε πάλι ο Σωνιέρος τη συγγραφή, η Ελισάβετ αναφέρεται στα γεγονότα της οικογένειας μέσα από τη δική της οπτική. Υιοθετεί έναν πιο νεανικό τόνο και περιγράφει πολλά δικά της ζητήματα που λαμβάνουν χώρα μέσα στις ημέρες, ενώ παράλληλα, δεν παραλείπει να αναφερθεί σε εξωτερικά γεγονότα, όπως η αγόρευση του Ναπολέοντα σε αυτοκράτορα, την οποία επιδοκιμάζει, αλλά και εσωτερικά γεγονότα, όπως σχόλια του κόσμου που σχετίζονται με τις δεξιώσεις του Παλατιού, τα οποία αποδοκιμάζει². Χαρακτηριστικά αποσπάσματα γραμμένα τόσο από τον Σωνιέρο όσο και από την Ελισάβετ Σωνιέρου, ανατυπώνουμε στο παράρτημα της διατριβής.

Οι μεταφράσεις των ημερολογίων του

Όπως προείπαμε, ορισμένα από τα πρώτα ιταλικά ημερολόγια (από το 1828 μέχρι και το 1831) μεταφράστηκαν στα ελληνικά. Η εργασία αυτή πραγματοποιήθηκε είτε από γραμματείς του Σωνιέρου είτε από τον ίδιο τον Σωνιέρο από τον Ιούνιο του 1853 και

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 31 Οκτωβρίου/12 Νοεμβρίου 1853.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφές από Τρίτη 1 Ιανουαρίου 1852 μέχρι και Κυριακή 27 Ιανουαρίου 1852. Παρατηρούμε και τον διαφορετικό τρόπο γραφής ημερομηνιών που ακολουθεί η Ελισάβετ, αποφεύγοντας το διπλό σύστημα.

έκτοτε. Στην ενέργειά του αυτή οδηγήθηκε, όπως ο ίδιος εξηγεί, έπειτα από την απόφασή του να μη συνεχίσει να γράφει τη βιογραφία του. Πράγματι, ενώ είχε ήδη αρχίσει τη συγγραφή της αυτοβιογραφίας του, διαπίστωσε ότι τα ημερολόγια ήταν προσφορότερο έδαφος για να εκθέσει λεπτομερώς τη ζωή του. Ήλπιζε επίσης ότι ο γιος του, Όθων, θα έγραφε αργότερα τη βιογραφία του πατέρα του αντλώντας υλικό από τα ημερολόγια¹. Ίσως γι' αυτό ο Σωνιέρος προχώρησε στην επιμέλεια του ιταλικού ημερολογίου των ετών 1828-1829, πράγμα που σημαίνει ότι το μελέτησε ξανά, κατά πάσα πιθανότητα όταν ξεκίνησε να το μεταφράζει. Ο Όθων, όμως τελικά, δεν πραγματοποίησε την επιθυμία του Σωνιέρου.

Ωστόσο, ότι οι μεταφράσεις των ιταλικών ημερολογίων δεν είναι πάντα ακριβείς, δεν περικλείουν το ακριβές σύνολο των εγγραφών ή το ακριβές περιεχόμενό τους. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η τελευταία μετάφραση ημερολογίου (αυτή του 1830-1831) που ολοκληρώνεται σε μόλις 24 σελίδες και την οποία, είτε πραγματοποίησε κατ' εντολή του Σωνιέρου είτε καθ' υπαγόρευση του Σωνιέρου ο γραμματέας του, καθώς φέρει άλλον γραφικό χαρακτήρα και περιορίζεται σε υπηρεσιακά γεγονότα. Στην παρούσα εργασία στηριχθήκαμε στα πρώτα, πλήρη, ιταλικά ημερολόγια, και μόνο συμπληρωματικά ανατρέξαμε στις μεταφράσεις τους.

Καταγράφοντας την επικαιρότητα: Οι θεματικές στα ημερολόγια του Σωνιέρου

Όπως αναφέραμε στην Εισαγωγή, είναι γεγονός ότι η εξέταση της θεματικής των ημερολογίων δια φωτίζει όψεις της ταυτότητας του προσώπου, του έργου του, του περίγυρου και της εποχής του. Η ημερολογιακή αυτοβιογράφιση αποκαλύπτει νοοτροπίες και μηχανισμούς κοινωνικούς και πολιτισμικούς που χαρακτηρίζουν την εποχή του ημερολογιογράφου². Έτσι, συνολικά ιδωμένα, τα ημερολόγια του Σωνιέρου από το 1828 μέχρι και το τέλος του 1863 ξεδιπλώνουν στοιχεία και μαρτυρίες που φωτογραφίζουν συγκεκριμένα την οικογενειακή του ζωή, την κοινωνική ζωή της εποχής, τις αστικές συνήθειες, τη διατροφή, την ιατρική πρακτική, την εσωτερική πολιτική της χώρας, τα σημαντικά πολιτικά γεγονότα ή τις ειδήσεις του εξωτερικού, και άλλα γεγονότα, μεταξύ αυτών και τα παράξενα της εποχής,

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφές από 26 Ιουνίου/8 Ιουλίου μέχρι και 17/29 Αυγούστου 1853.

² Βλ. Εισαγωγή τμήμα που αναφέρεται στο journal intime.

παρέχοντας σημαντικές πληροφορίες και άγνωστες λεπτομέρειες. Τους τομείς αυτούς θα επιχειρήσουμε να αναφέρουμε επιγραμματικά παρακάτω.

Οικογενειακή ζωή και αστικές συνήθειες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα

Τα ημερολόγια του Σωνιέρου συνιστούν μια μοναδική πηγή που μας επιτρέπει να ανασυστήσουμε στοιχεία της οικογενειακής και της κοινωνικής ζωής της τάξης των στρατιωτικών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, στοιχεία που αγνοούσε μέχρι στιγμής η ιστορική έρευνα.

Η στρατιωτική και η οικογενειακή ζωή αποτελεί αναμφισβήτητα την κυριότερη θεματική των σωνιερικών ημερολογίων. Ιδιαίτερα στα πρώτα ημερολόγια, μετά από την αναγραφή της ημερομηνίας, το πρώτο στοιχείο που χαρακτηρίζει την έναρξη των εγγραφών είναι οι αναφορές στις χριστιανικές γιορτές της εκάστοτε ημέρας και στη συμμετοχή του στρατεύματος σε αυτές¹. Για παράδειγμα, την ημέρα της εορτής του κυβερνήτη Καποδίστρια, ο Σωνιέρος αναφέρει ότι πραγματοποιήθηκε μεγάλη παράταξη του στρατεύματος στην εκκλησία², ενώ είναι γεγονός ότι κατά την εορτή του βασιλιά της Γαλλίας Καρόλου Ι΄, στις 23 Οκτωβρίου 1829, όλοι οι αξιωματικοί πήγαν στην καθολική εκκλησία και συμμετείχαν στη λειτουργία προς τιμήν του³. Οι αναφορές στις εορτές συνεχίζονται σχεδόν σε όλα τα ημερολόγια, στοιχείο που δηλώνει ότι ο Σωνιέρος απέδιδε σημαντική αξία σε αυτές και ότι τις γνώριζε αρκετά καλά⁴. Για τον ίδιο λόγο, ο Σωνιέρος αποδίδει εξαιρετική σπουδαιότητα στις ονομαστικές εορτές του, στο πλαίσιο κοινωνικού πρωτοκόλλου που επέβαλλε την παράθεση γευμάτων προς τους συναδέλφους αξιωματικούς⁵. Η συμμετοχή συναδέλφων του στα γεύματα αυτά λειτουργούσε ως δείκτης αποτίμησης της εκτίμησης που έτρεφε στο στράτευμα, σε έναν βαθμό, ενώ από τις υποχρεώσεις αυτές δεν εξαιρούνταν ούτε η ονομαστική εορτή της συζύγου του⁶.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β΄, β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 21 Μαΐου/2 Ιουνίου 1828.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β΄, γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 7/19 Ιανουαρίου 1829.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β΄, α) Χειρ. ημερ. 1828-1829, εγγραφή 23 Οκτωβρίου 1829.

⁴ Βλ. για παράδειγμα, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφές 18/30 Οκτωβρίου, 26 Οκτωβρίου/7 Νοεμβρίου, 1/13 Νοεμβρίου 1830 και 6/18 Ιανουαρίου 1831. Η παρατήρηση αυτή ισχύει για όλα τα πρώτα ημερολόγια, είτε αυτά είναι γραμμένα στην ιταλική γλώσσα είτε στην ελληνική. Για παράδειγμα στο ημερολόγιο του 1831 ανοίγει την εγγραφή της 27 Μαΐου/8 Ιουνίου ως εξής: «Mercordí*, il fine del Christos anesti (οί (sic) απόδοσις, τελιόνη (sic) τὸ Χριστὸς Ἀνέστη)» παρά την εμφανή αδυναμία του στην ελληνική γλώσσα. Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 27 Μαΐου/8 Ιουνίου 1831.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β΄, β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 12/24 Δεκεμβρίου 1828.

⁶ Σε χειρόγραφο σημείωμά του, παραθέτει τις εορτές της συζύγου του στα διάφορα μέρη. Έτσι, το 1828 τον βρίσκουμε στην Κόρινθο, το 1829 στη Ναύπακτο, το ίδιο και το 1830 και το 1831, το 1832 στο Ναύπλιο, το 1833 στο Καρπενήσι, το 1834 στο Ναύπλιο, το 1835 στην Αμφιλοχία, το 1836 στη

Είπαμε ήδη ότι οι σύζυγοι των αξιωματικών όφειλαν, διά νόμου του ελληνικού κράτους, να είναι ενάρετες και καλού ήθους¹. Ένα σημαντικό στοιχείο που διαφαίνεται από τα ημερολόγια του Σωνιέρου είναι ότι οι σύζυγοι των αξιωματικών έπρεπε να είναι, επιπλέον, ευπαρουσίαστες και κοινωνικές, να αναπτύσσουν συναναστροφές με άλλες συζύγους αξιωματικών, να συνοδεύουν τον σύζυγό τους σε κοινωνικές εκδηλώσεις και γενικά να έχουν μια διακριτική παρουσία στην κοινωνική ζωή. Οι εκδηλώσεις στις οποίες συμμετείχαν ήταν τις περισσότερες φορές, εκτός από τα γεύματα μεταξύ αξιωματικών, περίπατοι ή χοροί. Για τον λόγο αυτόν, ο Σωνιέρος μεριμνούσε για την εμφάνιση της συζύγου του η οποία έπρεπε να είναι ανάλογη του κύρους του άνδρα της². Εκτός αυτού, ένα στοιχείο που επιβεβαιώνει ότι οι αξιωματικοί θεωρούνταν σε γενικές γραμμές εύπορη κοινωνική τάξη είναι το γεγονός ότι όλοι οι αξιωματικοί είχαν «όρντινάντζα», δηλαδή υπηρέτη ή αλλιώς «δοῦλο», ο οποίος ασχολείτο με διάφορες εργασίες μέσα και έξω από το σπίτι³. Ο Σωνιέρος σημειώνει ότι όταν δεν είχαν δούλο ή δούλα καλή «υπέφεραν»⁴, ενώ όταν οι δούλοι ήταν «αυθάδεις» τους έδιωχνε⁵, το ίδιο και τις δούλες⁶ οι οποίες προσλαμβάνονταν ύστερα από ιδιωτικό συμφωνητικό⁷. Η κυρία του σπιτιού είχε απόλυτη εξουσία στην υπηρέτρια, τόση ώστε να μη διστάζει να τη ραπίζει όταν θύμωνε μαζί της ή αυθαδιάζε⁸. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα η Μαρία Σωνιέρου φερόταν στις «δοῦλες» ιδιαίτερα σκληρά, γεγονός που τις οδηγούσε να εγκαταλείψουν την οικία Σωνιέρου⁹. Παράλληλα, ερχόταν τακτικά πλύστρα για να πλύνει τα άπλυτα ρούχα¹⁰, ενώ όταν ο Σωνιέρος υπηρετούσε μακριά από την υπόλοιπη οικογένεια, έστελνε στη σύζυγό του τα ρούχα του με το ταχυδρομείο, για να τα πλύνει και να του τα

Μεθώνη, στο 1837 στο Αγρίνιο, το 1838 στη Χαλκίδα, το 1839 ομοίως, το 1840 στο Ναύπλιο, το 1841 στο Νεόκαστρο, το ίδιο και το 1842, το 1843 στην Αθήνα, μέχρι και το 1850 όπου κλείνει ο πίνακας. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 και ημερολόγια 1828-1833, χειρόγραφο σημείωμα, πίνακας εορτών της συζύγου του Μαρία Σωνιέρου από το 1828-1850.

¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 77.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 2/13 Μαρτίου 1829.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 21 Μαρτίου/2 Απριλίου 1835.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 18/30 Νοεμβρίου 1838.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 5/17 Ιουλίου 1837.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 16/28 Μαΐου 1839.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837 (και μέρος του 1838), εγγραφή 14/26 Ιανουαρίου 1838. Επίσης, άλλη περίπτωση της «ψυχοκόρης Αναστασίας Πεπεμούντας» τον Οκτώβριο του 1840, σε ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 30 Οκτωβρίου/11 Νοεμβρίου 1840.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 12/24 Φεβρουαρίου 1840.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 30 Αυγούστου/11 Σεπτεμβρίου 1849.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 18/30 Δεκεμβρίου 1842.

ξαναστείλει, με το πλοίο¹. Για τις ανάγκες των σπιτιών, το νερό μεταφερόταν στις οικίες με ειδικά βαρέλια και ξεχωριστή άμαξα². Τέλος, προσλαμβάνονταν και τροφός για τα παιδιά³.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα καθήκοντα της Μαρίας Σωνιέρου ήταν πολλά. Εκείνη ήταν η «κυρία» του σπιτιού που συντόνιζε όλα τα θέματα της οικίας σε συνεργασία με τους υπηρέτες: τους επέβλεπε αυστηρά για το μαγείρεμα, το ζύμωμα, το πλύσιμο των ρούχων και το καθάρισμα της οικίας. Παρακολουθούσε τις ελλείψεις σε τρόφιμα ή σε άλλα είδη και ενημέρωνε τον σύζυγό της ώστε να γίνουν οι απαραίτητες προμήθειες. Σε μια αποτίμηση του ρόλου της Ελληνίδας συζύγου στην κοινωνία της εποχής, ο Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός υπογραμμίζει το γεγονός ότι η Ελληνίδα σύζυγος με την ελευθερία διαχείρισης του νοικοκυριού που διέθετε είχε τη δυνατότητα να ωφελήσει, εφόσον ήταν φιλόπονη και οικονόμος, σημαντικά την οικογένειά της⁴. Αυτό ίσχυε ακόμα περισσότερο για τις συζύγους των στρατιωτικών που αναλάμβαναν εξ ολοκλήρου τη διαχείριση της οικογένειας σε περιπτώσεις μεταθέσεων του συζύγου τους μακριά από το σπίτι. Επιπρόσθετα, συνήθως η Μαρία Σωνιέρου έραβε τον ρουχισμό των μελών της οικογένειας. Μάλιστα, από το ημερολόγιο του Σωνιέρου μαθαίνουμε ότι ο Σωνιέρος της άφηνε τον μισθό του, όχι μόνο διότι έτσι έπαιρνε πρόνοια σε περίπτωση που δεν επέστρεφε, αλλά και γιατί ήταν εκείνη που διαχειριζόταν τα οικονομικά για τις ανάγκες του σπιτιού, κατά βούληση⁵, συνήθεια που με το πέρασμα των χρόνων έγινε πάγια τακτική⁶.

Πέραν των εκδηλώσεων στα όρια του στενού οικογενειακού πλαισίου, ο Σωνιέρος στα ημερολόγιά του αναφέρεται συχνά, ιδίως μετά από την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από τον Όθωνα, σε επίσημες δραστηριότητες του βασιλικού ζεύγους που πραγματοποιούνταν παρουσία του στρατεύματος. Οι καταχωρήσεις αυτές είναι συχνές ιδιαίτερα κατά την παραμονή του Σωνιέρου στο Ναύπλιο, κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας. Έτσι, για παράδειγμα, τον Μάιο του 1833 αναφέρεται σε πολλές ετοιμασίες που γίνονταν στην πόλη και στο στράτευμα εξ αφορμής της γιορτής των γενεθλίων του βασιλιά. Την προηγούμενη των γενεθλίων,

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφές 21 Φεβρουαρίου/5 Μαρτίου και 22 Φεβρουαρίου/6 Μαρτίου 1849.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 8/20 και 9/21 Νοεμβρίου 1836.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 8/20 Αυγούστου 1828.

⁴ Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός, «Οι Νεώτεροι Έλληνες», «Οι ιδιώται», ό.π., σσ. 175-195.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 22 Μαρτίου/2 Απριλίου 1829.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 26 Σεπτεμβρίου/8 Οκτωβρίου 1830.

πραγματοποιήθηκαν καθαριότητα και ετοιμασίες για φωταγώγηση, ενώ την επομένη, δοξολογία στην εκκλησία και φαγοπότι, όπου οι αξιωματικοί αναφώνησαν «έβίβα» τρεις φορές προς υγεία του, αφού έδωσαν τον όρκο τους σε αυτόν¹. Το ίδιο και τον Σεπτέμβριο του 1836, όπου πραγματοποιήθηκε φωταγώγηση, δοξολογία και κανονιοβολισμοί για τη γιορτή του βασιλιά Όθωνα². Στις 9/21 Δεκεμβρίου 1840, στα γενέθλια της βασίλισσας, έλαβε χώρα δοξολογία με τα στρατεύματα και τη σημαία στην εκκλησία, γενική παρέλαση και απελευθέρωση υποδίκων με τον Σωνιέρο να έχει τη γενική διεύθυνση των στρατευμάτων³.

Αντίθετα, κατά τη διάρκεια της καποδιστριακής περιόδου ο Σωνιέρος περιγράφει στο ημερολόγιο του πολλές και διαφορετικές διασκεδάσεις της εποχής, οι οποίες ήταν είτε οικογενειακές είτε πραγματοποιούνταν μέσα στο πλαίσιο της στρατιωτικής κοινότητας, δίνοντας όμως πολύτιμες πληροφορίες για τις συνήθειες των αξιωματικών της εποχής. Σε οικογενειακό επίπεδο, ο χορός και το βραδινό γεύμα ήταν συνήθεια ακόμα και όταν η οικογένεια έμενε μόνη της στο σπίτι, χωρίς επισκέψεις. Για παράδειγμα, ο Σωνιέρος σημειώνει ότι τις απόκριες του 1842 ντύθηκαν μασκαράδες και χόρευαν με τα παιδιά, ότι η κόρη του Ελισάβετ έπαιζε πιάνο⁴ και ότι έπαιξαν «Πυθία»⁵. Άλλα παιχνίδια ήταν το «κορδέλες-κορδέλες» και η τυφλόμουγα⁶, ενώ δεν έλλειπαν και παιχνίδια με τα χαρτιά⁷. Άλλη ασχολία των κοριτσιών της οικογένειας, σε περίπτωση που δεν διάβαζαν όλοι μαζί, ήταν το πλέξιμο⁸.

Αντίστοιχα, στο πλαίσιο της στρατιωτικής ομάδας οι κοινωνικές ασχολίες και οι συναναστροφές ήταν πολλές. Μια από αυτές ήταν το «βιλιάρδο»⁹ που παιζόταν στο καφενείο, διασκέδαση που ο Σωνιέρος επαναλάμβανε συχνότατα¹⁰, επιβεβαιώνοντας ότι πρόκειται για ένα διαδεδομένο είδος διασκέδασης μεταξύ των αντρών. Στο καφενείο ή «μαγαζί για καφέ»¹¹ σερβίρονταν εξάλλου λεμονάδες, καφές και άλλα

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 20 Μαΐου/1 Ιουνίου 1833.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 16/28 και 18/30 Σεπτεμβρίου 1836.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 8/20 και 9/21 Δεκεμβρίου 1840.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 23 Φεβρουαρίου/7 Μαρτίου 1842.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 3/15 Ιουνίου 1842.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 26 Δεκεμβρίου 1842/7 Ιανουαρίου 1843 και 10/22 Ιανουαρίου 1843.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 22 Νοεμβρίου/4 Δεκεμβρίου 1840.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 10/22 Σεπτεμβρίου 1842.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 9/21 Σεπτεμβρίου 1828.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 3/15 Σεπτεμβρίου 1832 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 12/24 Οκτωβρίου 1835.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 7/19 Σεπτεμβρίου 1831.

ροφήματα, όπως η σοκολάτα¹. Άλλη συνηθισμένη ασχολία φαίνεται να ήταν η χαρτοπαιξία, η οποία προφανώς αντιμετωπιζόταν ως μη ενδεδειγμένη διασκέδαση, δεδομένου ότι τον Φεβρουάριο του 1829 απαγορεύτηκε διά νόμου στους στρατιώτες². Εντούτοις, φαίνεται ότι συνεχιζόταν, καθώς υπάρχουν αναφορές μέχρι και το 1836³, παρότι το 1835 απαγορεύτηκε εκ νέου⁴ και τιμωρείτο αυστηρά⁵. Από τα παιχνίδια που παίζονταν στα καφενεία αναφέρονται η «τάμπολα» με τα χαρτιά, «ο πεζός» («il pedone») χωρίς περισσότερες πληροφορίες⁶ και η «πούλα» στο μπιλιάρδο. Τέλος, από τα ομαδικά παιχνίδια, αναφέρεται το «Ciriti» (στα ιταλικά), που έπαιζαν οι αξιωματικοί ιππεύοντας τα άλογά τους και κρατώντας ραβδιά στα χέρια. Επρόκειτο για το τούρκικο «Cirit», το οποίο περιλάμβανε τρέξιμο και μάχη με άλογα και ραβδιά, δύσκολο και ίσως επικίνδυνο παιχνίδι, καθώς πολλές φορές προκαλείτο τραυματισμοί⁷.

Αναμφίβολα, όμως, το κορυφαίο μέσο διασκέδασης ήταν η παράθεση χοροεσπερίδας με συμμετοχή αξιωματούχων τόσο του στρατού όσο και της κυβέρνησης, ανάλογα με τον κύκλο και τη σημαντικότητα του οικοδεσπότη. Έτσι, στα γεύματα που παρέθετε ο Σωνιέρος το 1829 δεν λείπουν οι Γάλλοι⁸, ενώ σε εκείνα του φρούραρχου Pierti συναθροίζονταν οι πολιτικές και οι στρατιωτικές αρχές⁹. Σε τέτοιες περιπτώσεις θεωρείτο αγένεια να αρνηθεί κάποιος την πρόσκληση¹⁰. Στις κοινωνικές εκδηλώσεις, όπου συναντιόνταν Έλληνες και φιλέλληνες ή Ευρωπαίοι κάτοικοι του Ναυπλίου, γλώσσα επικοινωνίας ήταν όπως είπαμε η γαλλική, ενώ μια ευχάριστη διασκέδαση φαίνεται πως ήταν η διοργάνωση παραστάσεων γαλλικών θεατρικών έργων¹¹. Σε ορισμένες χοροεσπερίδες χρησιμοποιείτο η μπάντα του στρατοπέδου, όπου έπαιζαν κυρίως βιολιά¹² και δεν έλειπε ο χορός μέχρι τα ξημερώματα¹³. Άλλα όργανα που έπαιζαν στις «συναναστροφές» ήταν η κιθάρα, το

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 27 Αυγούστου/8 Σεπτεμβρίου 1832.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 27 Φεβρουαρίου/10 Μαρτίου 1829.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφές 3/15 Σεπτεμβρίου 1832 και 28 Μαρτίου/9 Απριλίου 1833, όπου αναφέρει ότι οι στρατιώτες έπαιζαν χαρτιά και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 19 Ιουνίου/1 Ιουλίου 1835.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 29 Ιουλίου /10 Αυγούστου 1835.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 11/23 Σεπτεμβρίου 1835 και 9/21 Ιανουαρίου 1837.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 15/27 Δεκεμβρίου 1831.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 1/13 Μαρτίου 1833. Για το Cirit βλέπε περισσότερες λεπτομέρειες σε <http://www.turkishculture.org/> [πρόσβαση Νοέμβριος 2015].

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 23 Ιουνίου/5 Ιουλίου 1829.

⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 29 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1829.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 21 Οκτωβρίου/2 Δεκεμβρίου.

¹¹ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σσ. 22-23.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 21 Φεβρουαρίου/ 5 Μαρτίου 1829.

¹³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 10/21 Μαρτίου 1829.

φλάουτο¹ αλλά και η «λατέρνα μάγικα», το κλαρινέτο και το μπουζούκι. Τέλος, δεν έλειπαν και οι πλανόδιοι τραγουδιστές². Επιπλέον, κατά τη γιορτή της Αποκριάς δίνονταν συχνά χοροί με μάσκες³, όπου κυριαρχούσαν μεταμφιέσεις απλές και επηρεασμένες από το πνεύμα της εποχής⁴. Τα γεύματα, είτε επρόκειτο για χοροεσπερίδες είτε όχι, πραγματοποιούνταν με τη συμμετοχή σαφώς και των συζύγων⁵ και λάμβαναν χώρα είτε στα σπίτια των αξιωματικών⁶, είτε, όταν ήταν μεγαλύτερα, στον χώρο του στρατοπέδου⁷. Ο κάθε αξιωματικός όφειλε ατύπως να ανταποδίδει τα γεύματα αυτά⁸ και μάλιστα διοργανώνονταν εκ περιτροπής από όλους τους ανώτατους αξιωματικούς που είχαν τη σχετική οικονομική δυνατότητα, με μια προκαθορισμένη σειρά⁹. Τη σειρά αυτή εξηγεί ο Σωνιέρος σε αναλυτική εγγραφή του το 1829¹⁰. Επιπλέον, η συνέπεια στην ανταπόδοση ακολουθείτο ακόμα και σε περιπτώσεις όπου οι γυναίκες σύζυγοι αξιωματικών πραγματοποιούσαν επισκέψεις η μία στην άλλη¹¹. Οι επισκέψεις αυτές ήταν συχνές και συνηθισμένες¹² και δεν περιορίζονταν στις γυναίκες των τακτικών, αλλά περιλάμβαναν και τις συζύγους των ατάκτων πολεμιστών¹³ και των φιλελλήνων¹⁴. Οι διασκεδάσεις αυτές και οι επισκέψεις πραγματοποιούνταν πάντοτε τις Κυριακές¹⁵.

Κατά τα γεύματα των αξιωματικών πραγματοποιούνταν «παντομίμα»¹⁶ ή αστείοι θεατρνισμοί για διασκέδαση¹. Άλλα παιχνίδια που παίζονταν στις

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 26 Οκτωβρίου/7 Νοεμβρίου 1839.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 18 Φεβρουαρίου/12 Μαρτίου 1842.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 19 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου 1831. Επίσης, ανάλογη εγγραφή σε ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 10/22 Φεβρουαρίου 1835. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 5/17 Φεβρουαρίου 1839.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 3/15 Φεβρουαρίου 1841.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφές 7/19 Σεπτεμβρίου 1830 και 27 Δεκεμβρίου 1830/8 Ιανουαρίου 1831.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφές 3/15 Ιουλίου και 7/19 Ιουλίου 1833.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 30 Ιουλίου/11 Αυγούστου 1833.

⁸ Βλ. για παράδειγμα, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 23 Ιανουαρίου/4 Φεβρουαρίου 1829, όπου εκτός από Έλληνες αξιωματικούς (όπως τον Καλλέργη και τον Σκούφο) καλεί και Γάλλους φιλέλληνες (τον διοικητή της Σχολής Ευελπίδων, Henri Pauzié) αλλά και οπλαρχηγούς (τον Νικήτα Μπότσαρη).

⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 16/28 Φεβρουαρίου 1829.

¹⁰ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 22 Ιουλίου/3 Αυγούστου 1829.

¹¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 16/28 και 17/29 Ιουνίου 1829 αντίστοιχα. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 8/20 Σεπτεμβρίου 1830.

¹² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 18/30 Οκτωβρίου 1830.

¹³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 3/15 Μαρτίου 1831.

¹⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 24 Μαΐου/5 Ιουνίου 1831.

¹⁵ «Επισκέψεις πάντοτε τας Κυριακάς» γράφει σε ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 26 Μαΐου/7 Ιουνίου 1829.

¹⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 6/18 Δεκεμβρίου 1830.

«συναναστροφές» ήταν ο «μίτος» και «τά διπλά χαρτιά»², αλλά και η «Βαβυλωνία», ομαδικό παιχνίδι που βασιζόταν σε συλλαβές και λέξεις³. Παιχνίδια που παίζονταν με τα χαρτιά ήταν το «βισί» (χωρίς πληροφορίες) και η «Κοντζίνα» ή η «πρέφα», την οποία ο Ανδρέας Συγγρός περιγράφει ως το κύριο παιχνίδι που παιζόταν με τα χαρτιά αλλά με «καπίκια», όχι δηλαδή με χρήματα, αλλά με βάση ένα σύστημα όπου ο ένας από τους τέσσερις παίκτες πλήρωνε τους καφέδες ή τα γλυκά των τριών άλλων⁴. Το ίδιο συνέβαινε και στις συναναστροφές του Σωνιέρου, όπου ο χαμένος «τιμωρείτο» με το να φτιάξει γλυκά για τους υπολοίπους και να τους κεράσει την επόμενη ημέρα⁵. Επιπλέον, το βράδυ πολλές φορές οι αξιωματικοί μεταξύ τους έπαιζαν στα σπίτια τους θεατρικά έργα⁶ ή ακόμα διάβαζαν βιβλία, όπως για παράδειγμα τον *Καζαμία* για να γελάσουν⁷. Οι άντρες κάπνιζαν ναργιλέ («τζιμπούκια»)⁸, μια γλαφυρή περιγραφή των οποίων δίνει ο E. About⁹. Το κάπνισμα γενικότερα ήταν μια διαδεδομένη συνήθεια στον στρατό¹⁰, από την οποία δεν θα ξεφύγει ούτε ο ίδιος¹¹, αλλά ούτε και ο γιος του Όθων¹², για κάποιο διάστημα¹³. Ο Σωνιέρος αναφέρει μάλιστα τη λεπτομέρεια ότι ο Μακρυγιάννης κάπνιζε πίπα με καπνό γιασεμί¹⁴.

Οι «συναναστροφές» γίνονταν στην κάμαρα της υποδοχής, η οποία διέθετε τζάκι¹⁵, αλλά και βιβλιοθήκη¹⁶. Τον χώρο αυτόν κοσμούσαν τα πορτρέτα του βασιλιά και της βασίλισσας¹⁷. Τέλος, τα οικιακά σκεύη που περιγράφονται

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 25 Σεπτεμβρίου/7 Οκτωβρίου 1840, όπου ο Ρέγκος κάνει το «στοιχίό».

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 2/14 Φεβρουαρίου 1840.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 19 Φεβρουαρίου/2 Μαρτίου 1840.

⁴ Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τόμος Α', Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι. Δ. Κολλάρου, 1998, σ. 66.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 7/19 Φεβρουαρίου 1842.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 5/17 Φεβρουαρίου 1841.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου 1842.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 5/17 Νοεμβρίου 1842.

⁹ E. About, ό. π., σσ. 336-338.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 8/20 Μαρτίου 1832.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 5/17 Ιουλίου 1848 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 18/30 Απριλίου 1849.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 5/17 Απριλίου 1850.

¹³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 24 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1853.

¹⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856, εγγραφή 20 Ιουλίου/1 Αυγούστου 1856.

¹⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 30 Ιανουαρίου/11 Φεβρουαρίου 1842.

¹⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 17/29 Ιανουαρίου 1849.

¹⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 1/13 Αυγούστου 1848.

αναφέρονται ως «μανέστρες, τζανάκια, μπαρδάκια»¹, ενώ τα πιάτα ήταν αγγλικής προέλευσης².

Πολλές φορές τα δείπνα, όταν ξεπερνούσαν τα όρια της οικίας, δίνονταν ως μεγάλες συγκεντρώσεις με συνδρομή χρημάτων. Ο Σωνιέρος αναφέρει, για παράδειγμα, γεύμα στο Ναβαρίνο, όπου η συμμετοχή ήταν δύο δραχμές για το κάθε άτομο, και στο οποίο θα παρευρισκόταν με όλη την οικογένειά του, φέροντας εδέσματα ως συνδρομή³. Πέραν από την παράθεση χοροεσπερίδων, ο Σωνιέρος αναφέρεται και σε χορευτικές εκδηλώσεις που λάμβαναν μέρος στην πλατεία της πόλης, όπου συμμετείχε πολύς κόσμος⁴, πολλές από τις οποίες ήταν γάμοι αξιωματικών⁵.

Άλλος, επίσης, τρόπος αναψυχής μεταξύ των στρατιωτικών οικογενειών αποτελούσε το φαγητό στην ύπαιθρο, ειδικά το καλοκαίρι⁶. Άλλη συνηθισμένη ασχολία ήταν η έντονη πεζοπορία με συναδέλφους, ενίοτε για πολλές ώρες⁷. Επιπλέον, άλλος τρόπος αναψυχής αλλά και άσκησης ήταν η κολύμβηση με τη συμμετοχή όλου του τάγματος⁸. Η κολύμβηση («κολύμβισμα») ήταν υποχρεωτική για το στράτευμα και επιβαλλόταν με διαταγή, συνήθως δύο φορές την εβδομάδα⁹. Από την ασχολία αυτή δεν εξαιρείται ούτε η οικογένειά του¹⁰. Τέλος, αναμφισβήτητα η πιο ευχάριστη απογευματινή ασχολία ήταν ο χαλαρός περίπατος στην πόλη¹¹ ή ακόμα και προς τα περιβόλια¹², δηλαδή την ύπαιθρο. Ήταν όμως τακτική συνήθεια, σχεδόν επιβεβλημένη κοινωνικά, και στις περισσότερες περιπτώσεις συμμετείχαν και οι γυναίκες των αξιωματικών¹³. Αποτελούσε έναν τρόπο κοινωνικής προβολής τον οποίο δεν παρέλειπαν να ακολουθούν και οι άτακτοι στρατιώτες συχνά από κοινού με τους τακτικούς¹⁴, ενώ σχεδόν πάντα συμμετείχαν και πολιτικώς σημαίνοντα άτομα¹⁵. Τέλος,

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 8/20 Απριλίου 1836.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 5/17 Νοεμβρίου 1841.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 21 Αυγούστου/2 Σεπτεμβρίου 1841.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 14/26 Ιουνίου 1831.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 11/23 Νοεμβρίου 1828.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 15/27 Ιουλίου 1829.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 19/31 Ιουλίου 1833.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 2/14 Αυγούστου. Ανάλογη εγγραφή και στις 8/20 Αυγούστου, στο ίδιο.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 10/22 και 13/25 Ιουνίου 1836. Επίσης, εγγραφές 20 Ιουνίου/2 Ιουλίου 1836 και 4/16 Ιουλίου 1836.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 17/29 Ιουλίου 1842.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 10/22 Μαΐου 1829. Ανάλογη εγγραφές στις 4/16 και 6/18 Αυγούστου 1829.

¹² Βλ για παράδειγμα, στο ίδιο ημερ., εγγραφή 13/25 Μαΐου 1829.

¹³ Βλ. για παράδειγμα, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 9/21 Ιουνίου 1831.

¹⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 21 Μαΐου/2 Ιουνίου και 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1831. Σε περίπατο με τον Τζαβέλα αναφέρεται πάλι και στο ίδιο ημερ., εγγραφή 1/13 Ιουλίου 1831.

¹⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 18/30 Ιουλίου 1831.

παρά την ένδειξη της εποχής, ορισμένες μετακινήσεις για εκτέλεση υπηρεσίας γίνονταν με όχημα «καμπριολέ», ιδιαίτερα σε περιπτώσεις βροχής και λάσπης¹.

Άλλη συνηθισμένη πρακτική μεταξύ του στρατιωτικού και πολιτικού κόσμου ήταν η ανταλλαγή προϊόντων μέσω του ταχυδρομείου, η οποία έπαιρνε τη μορφή φιλοφρονήσεων. Τα προϊόντα που ανταλλάσσονταν ήταν για παράδειγμα, ψάρι και τουρσί², κρασί και γλυκά³, ακόμα και πτηνά⁴. Οι ανταλλαγές αυτές αφορούσαν σαφώς και συγγενικά πρόσωπα που διέμεναν μακριά από την οικογένεια⁵.

Περιγράφοντας ειδικότερα τις καλλιτεχνικές διασκεδάσεις της οθωνικής περιόδου, ο Σωνιέρος αναφέρεται κυρίως στο θέατρο και στη μουσική. Ήδη από το 1835 που διαβιούσε στο Ναύπλιο πήγαινε τακτικά με άλλους συναδέλφους του και τη σύζυγό του στο θέατρο⁶. Το 1843 όταν μετακομίζει στην Αθήνα, παρακολουθούσε ανελλιπώς θεατρικές παραστάσεις για τις οποίες μάλιστα πλήρωνε μηνιαία συνδρομή⁷. Η πρώτη παράσταση που παρακολούθησε είναι η *Lucrèce Borgia* (1833) του Hugo, παρουσία του βασιλιά και της βασίλισσας⁸. Παρά τη βουαρικία παρουσία, το γαλλικό θέατρο γνώριζε ιδιαίτερη απήχηση στο πολυ-πολιτισμικό και ιδιαίτερα γαλλόφωνο Ναύπλιο⁹ εκείνη την εποχή. Σύμφωνα με την Δ. Προβατά, στις κοινωνικές αυτές εκδηλώσεις, όπου συναντιόνταν οι Έλληνες και οι ευρωπαίοι κάτοικοι της πόλης, τα γαλλικά χρησιμοποιούνταν ως η κοινή γλώσσα επικοινωνίας¹⁰, καθώς αποτελούσαν διαχρονικά τη *lingua franca* της Μεσογείου¹¹. Το 1851, όταν διέμενε πλέον μόνιμα εκεί, η οικογένεια του γινόταν τακτική θαμώνας, καταλαμβάνοντας συγκεκριμένο θεωρείο. Το γεγονός ότι τα θεωρεία αυτά νοικιάζονταν, πουλιόνταν ή κληροδοτούνταν ξενίζει δυσάρεστα τον E. About. Μάλιστα αναφέρει ότι οι στρατιωτικοί καταλάμβαναν τις πρώτες τρεις σειρές δεξιά από την ορχήστρα¹². Κατά το διάστημα αυτό ο Σωνιέρος παραθέτει στις εγγραφές του αρκετές λεπτομέρειες για

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 16/28 Φεβρουαρίου και 1/13 Ιουνίου 1840.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 8/20 Σεπτεμβρίου 1829.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 9/21 Φεβρουαρίου 1832.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 24 Οκτωβρίου 5/Νοεμβρίου 1831.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 22 Ιουνίου/4 Ιουλίου 1837.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 15/27 Σεπτεμβρίου, 21 Σεπτεμβρίου/3 Οκτωβρίου, 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου και 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1835.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 8/20 Νοεμβρίου 1843.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 24 Αυγούστου/5 Σεπτεμβρίου και 28 Αυγούστου/9 Σεπτεμβρίου 1843.

⁹ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π. Και D. Provata, « Construction... », ό.π., σ. 291.

¹⁰ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 23.

¹¹ D. Provata, « La presse... », ό.π., σ. 281.

¹² E. About, ό. π., σσ. 361-362.

τα έργα που παρακολουθούσε¹. Το 1843 και το 1844, επίσης, πήγαινε σχεδόν κάθε βράδυ σε εκτελέσεις ορχηστικών κομματιών που πραγματοποιούνταν υπαίθρια από τη στρατιωτική μπάντα, στις οποίες έπαιρνε μαζί του τα παιδιά του και όπου επεδίωκε να παρευρίσκεται για να βλέπει τη βασίλισσα και τον βασιλιά και να κάνει αισθητή την παρουσία του. Επρόκειτο συνήθως για κονσέρτα ή εκτελέσεις τραγουδιών που πραγματοποιούνταν στις 7 η ώρα², σε χώρο που ο Σωνιέρος το 1848 αναφέρει ως «Παυσίλοιπον»³. Ο Ε. About, περιγράφοντας διεξοδικά αυτή τη συνήθεια, βρίσκει σε αυτή, την ευκαιρία κατά την οποία συναντούνταν όλες οι κοινωνικές τάξεις της Αθήνας, από τις πιο φτωχές μέχρι τις πιο πλούσιες⁴. Άλλη διασκέδαση αποτελούσε η παρακολούθηση παράστασης Καραγκιόζη⁵. Τον Φεβρουάριο του 1853 αναφέρεται μάλιστα σε εμφάνιση ομάδας κινέζων ακροβατών που πραγματοποίησε παράσταση στην Αθήνα⁶, ακόμα και σε πραγματοποίηση ανεπίσημων Ολυμπιακών Αγώνων τον Νοέμβριο του 1859⁷.

Η ίδια η κόρη του Σωνιέρου, Ελισάβετ, καλή μαθήτρια του πιάνου, έπαιζε συχνά σε φιλικά της οικογένειας σπίτια, ακόμα και σε γαλλικά πλοία επ' ευκαιρία γευμάτων, μέχρι τη στιγμή που ο πατέρας της Σπυρίδωνας της αγόρασε πιάνο και το εγκατέστησε στο σπίτι το 1841⁸, άλλη μια ένδειξη ότι ενέτασσε την οικογένειά του ανάμεσα στις σχετικά εύπορες της εποχής, παρά τα οικονομικά του ζητήματα. Η Ελισάβετ αντέγραφε παρτιτούρες μουσικής⁹, έπαιζε επίσης «τρύλιο» και τραγουδούσε «μπαντινάδες» στις οικογενειακές γιορτές¹⁰, δηλαδή ευχετήρια τραγούδια συνοδεία πιάνου προς τιμήν του εορταζόμενου μέλους¹¹. Η Ελισάβετ Σωνιέρου ουσιαστικά ενσάρκωνε απόλυτα το δίπτυχο «γαλλικά και πιάνο» που κυριάρχησε στην εκπαίδευση των κοριτσιών κατά τον 19ο αιώνα και λειτουργούσε ως συνώνυμο ανώτερης κοινωνικής διάκρισης¹².

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 21 Απριλίου/3 Μαΐου 1851.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφή 2/14 Ιουνίου 1845.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 13/25 Ιουνίου 1848.

⁴ Ε. About, ό.π., σσ. 357-358.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές 23 Δεκεμβρίου 1843/4 Ιανουαρίου 1844 και 24 Δεκεμβρίου 1843/5 Ιανουαρίου 1844.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 17 Φεβρουαρίου/1 Μαρτίου 1853.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 15/27 Νοεμβρίου 1859.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 19 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου και 30 Ιουλίου/11 Αυγούστου 1841, καθώς και 31 Ιανουαρίου/12 Φεβρουαρίου 1842.

⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 19/31 Μαρτίου 1842.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 2/14 Ιουλίου 1847 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 12/24 Δεκεμβρίου 1846.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου 1849.

¹² D. Provata, «Construction...» ό.π., σ. 287.

Τα γεύματα ανάμεσα στους αξιωματικούς συνεχίζονταν και στην οθωνική περίοδο, μνημονεύονται κυρίως όμως στις περιπτώσεις όπου γίνονταν παραδόσεις-παραλαβές στρατιωτικών καθηκόντων εντός της υπηρεσίας. Έτσι, για παράδειγμα όταν το 1841 ο Σωνιέρος παρέδωσε την αρχηγία του Α΄ Τάγματος στον συνταγματάρχη Σκαρβέλη, παρατέθηκε δείπνο με τη συμμετοχή όλων των αξιωματικών και των στρατιωτών των λόχων. Για την εκδήλωση, τυπώθηκαν μάλιστα ειδικά προσκλητήρια που διανεμήθηκαν στους αξιωματικούς¹.

Άλλος τρόπος με τον οποίο ο Σωνιέρος επεδίωκε να δηλώνει δημόσια την παρουσία της οικογένειάς του στην κοινωνία της Αθήνας, συνήθεια κάθε επιφανούς αστικής οικογένειας κατά τον E. About², ήταν ο περίπατος («σεργιάνι») στην Πύλη του Ολυμπίου Διός, στο στάδιο, και κυρίως στο Παλάτι και τον βασιλικό κήπο³, ενώ δεν παρέλειπε να συμμετέχει στα γεύματα, τα οποία παρατίθονταν στα ανάκτορα, στα οποία ήταν προσκεκλημένος και στα οποία είχε τη δυνατότητα να παίρνει τη σύζυγο και τα μεγαλύτερα παιδιά του. Τα γεύματα αυτά ήταν συχνά ευκαιρίες επαφής με τον βασιλιά και κυρίως με τη βασίλισσα⁴, η οποία δεν απέφυγε να σχολιάσει το γεγονός ότι ο Σωνιέρος έπαιρνε τα παιδιά του στον περίπατο και τη μουσική.

Αναφορικά με τους χορούς, ο Σωνιέρος διευκρινίζει ότι στις χοροεσπερίδες που παρέθετε στην οικία του χορεύονταν μόνο ελληνικοί χοροί⁵, ενώ όταν παρευρισκόταν με την οικογένειά του σε εκδηλώσεις άλλων μη Ελλήνων αξιωματικών, χόρευε εκτός από ελληνικούς χορούς και βαλς. Ένας από τους ευρωπαϊκούς χορούς που χορευόταν πολύ ήταν οι quadrilles, χορός που εκτελείτο από τέσσερα ζεύγη σε τετράγωνο⁶.

Σε μία από τις σπάνιες μελέτες για τους χορούς και τις εσπερίδες της καποδιστριακής και της οθωνικής περιόδου που δημοσιεύθηκε στο *Ημερολόγιο Σκόκου*, ο Γ. Τσοκόπουλος⁷, περιγράφοντας γλαφυρά συμβάντα που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια επίσημων χοροεσπερίδων, τα οποία αντλεί από περιγραφές χορογράφων της εποχής και από τις διηγήσεις αυλικών προσώπων, αναφέρει ότι ο πρώτος οικογενειακός χορός στην πρώτη πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, το Ναύπλιο, δόθηκε στην οικία του Κ. Καρατζά στα χρόνια της διακυβέρνησης της Ελλάδας από

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 13/25 Φεβρουαρίου 1841.

² E. About, ό. π., σ. 355.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές 23 Δεκεμβρίου 1843/4 Ιανουαρίου 1844 και 24 Δεκεμβρίου 1843/5 Ιανουαρίου 1844.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 27/10 Φεβρουαρίου 1844 μέχρι και 30 Απριλίου/12 Μαΐου 1844.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου και 18/30 Απριλίου 1837 Πάσχα, όπου σημειώνει ότι χόρευαν «κοντράδα» και «βάλον».

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, ε) Χειρ. Ημερ. 1838-1842, εγγραφή 13/25 Νοεμβρίου 1841.

⁷ Γ. Τσοκόπουλος, «Κοινωνική ιστορία της Α΄ Δυναστείας-Χοροί και εσπερίδες 1830-1865», *Ημερολόγιον Σκόκου*, τόμος 14, 1899, Αθήνα, σσ. 85-92.

τον Καποδίστρια, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία, λόγω του άγνωστου του είδους του στην τοπική κοινωνία. Ο επόμενος χορός είχε όμως μεγαλύτερη επιτυχία συγκεντρώνοντας τοπικούς παράγοντες με τις οικογένειές τους. Στις συγκεντρώσεις αυτές προτιμούνταν οι ελληνικοί χοροί, χορεύονταν όμως και οι δύο τότε στη μόδα ευρωπαϊκοί, η «Πολονέζαν» και το «Σκότις», καθώς και «ένα είδος Λανσιέδων», τους οποίους αρχικά οι νεαρές κοπέλες δεν γνώριζαν. Άλλοι που παρέθεταν χορούς στη συνέχεια ήταν ο Ν. Μαυροκορδάτος και ο Σκούφος στην οικία του οποίου συνέρρεαν και οι στρατιωτικοί της εποχής, γεγονός που επιβεβαιώνει και ο Σωνιέρος στα ημερολόγιά του μιλώντας συγκεκριμένα για το 1828. Ο Τσοκόπουλος αναφέρει επίσης ότι στο Ναύπλιο δόθηκε και ο πρώτος χορός μεταμφιεσμένων της ελεύθερης Ελλάδας, στον οποίο συνέρρευσε όλη η πόλη λόγω του καινοφανούς του χαρακτήρα με αποτέλεσμα να χρειαστεί να επέμβει η φρουρά της πόλης για να τηρήσει την τάξη. Στον χορό αυτό παρέστη και ο βασιλιάς μεταμφιεσμένος σε αλιέα¹. Ήδη όμως ο Σωνιέρος μιλούσε για χορό μεταμφιεσμένων, σε ανεπίσημο προφανώς κύκλο, από το 1831, δηλαδή κατά την καποδιστριακή περίοδο, γεγονός που δηλώνει ότι οι χοροεσπερίδες μεταξύ των ανώτερων κύκλων είχαν γίνει συνήθεια και απόδειξη κοινωνικής ευημερίας πολύ πριν από το 1833. Στις άλλες πόλεις της Ελλάδας χοροεσπερίδες δίνονταν μόνο στις οικίες των προξένων των ξένων ευρωπαϊκών δυνάμεων και σε στενότατο κύκλο. Ένας τέτοιος χορός δόθηκε στην Πάτρα το 1830 στην οικία του Rayko(f) προξένου της Ρωσίας και καλού φίλου του Σωνιέρου, στον οποίο οι Ρώσοι αξιωματικοί του ρωσικού πλοίου που ελλιμενίζονταν τότε στην πόλη χόρευαν μεταξύ τους «τετράχορον», διότι καμία κυρία δεν γνώριζε τότε αυτόν τον χορό.

Με τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα και την εγκαθίδρυση της αυλής στην οικία Δεκόζη Βούρου, δόθηκε στα ανάκτορα ο πρώτος επίσημος χορός στις 25 Ιανουαρίου 1836, παρουσία του βασιλιά Λουδοβίκου της Βαυαρίας. Μετά από την άφιξη της βασίλισσας Αμαλίας, καθιερώθηκαν επίσημα τέσσερις μεγάλοι και τέσσερις μικροί χοροί κατά έτος. Η Αμαλία, δεινή χορεύτρια και η ίδια, διηύθυνε τους χορούς ώστε να μην υπάρχει διάλειμμα ενδιάμεσα υπό τη μουσική των αρχιμουσικών του Παλατιού. Οι ξένοι αξιωματικοί παρατάσσονταν σε κύκλο και στο μέσο του παρατάσσονταν οι κυρίες της τιμής και οι υπασπιστές, όλοι με εθνικές στολές, χορεύοντας τους ελληνικούς χορούς, οι οποίοι αποτελούσαν το κυριότερο μέρος του προγράμματος. Επιπλέον, είναι ενδιαφέρον ότι τόσο το Φρουραρχείο Αθηνών όσο και τα ανάκτορα διατηρούσαν καταλόγους με τα ονόματα των

¹ Στο ίδιο, σ. 87.

αξιωματικών που γνώριζαν να χορεύουν, ανάμεσα σε αυτά και του Σωνιέρου¹. Ο Σωνιέρος αναφέρει επίσης ότι στους χορούς στο Παλάτι χορευόταν τις απόκριες το γαϊτανάκι². Κατόπιν, ακολουθούσαν οι ευρωπαϊκοί χοροί για τους οποίους έδινε το σύνθημα η βασίλισσα, χορεύοντας με έναν από τους νεώτερους αξιωματικούς. Κατά τους μικρούς βασιλικούς χορούς στους οποίους συμμετείχαν όλες οι κυρίες της αυλής, παραλείπονταν οι αυστηρές επιταγές του πρωτοκόλλου και το κλίμα ήταν πιο εύθυμο. Το ίδιο διάστημα άρχισαν δειλά να δίνονται στην Αθήνα και οι πρώτοι ιδιωτικοί χοροί, ο πρώτος από τους οποίους φαίνεται ότι δόθηκε στην οικία Κάλκου στην Πλάκα, ενώ ακολούθησαν άλλοι στην οικία του αντιβασιλέα Armansperg, στην οικία του Γάλλου πρεσβευτή Rouen, γεγονός που επιβεβαιώνει και ο Σωνιέρος. Το 1835 δόθηκε στην Αθήνα και ο πρώτος χορός μεταμφιεσμένων. Η δραστηριότητα αυτή βεβαίως μειώθηκε μετά το 1860 λόγω των πολιτικών προβλημάτων που ακολούθησαν³, ο Σωνιέρος όμως συνέχισε να καλείται σε τέτοιου είδους εκδηλώσεις ακόμα και λίγο πριν από τον θάνατό του⁴.

Μέσα στο πλαίσιο της οικογενειακής και της κοινωνικής ζωής, άκρως λεπτομερειακές και ενδιαφέρουσες είναι επίσης οι πληροφορίες που μας δίνει ο Σωνιέρος για τα κυρίως γεύματα, τα γλυκά, τα ποτά που δίνονταν στις εκδηλώσεις αυτές, ακόμα και τα κεράσματα. Έτσι, από τα κρέατα που καταναλώνονταν, αναφέρονται το μοσχάρι⁵, η βοδινή κεφαλή, οι πάπιες και τα κοκόρια⁶, τα κουνέλια και το γουρουνόπουλο, οι γαλοπούλες, οι χήνες κ.ά. Από γεύματα με κυνήγι, αναφέρονται μεταξύ άλλων τα τρυγόνια⁷, οι λαγοί⁸, οι μπεκάτσες⁹, οι αγριόπαπιες, τα περιστέρια, τα ορτύκια¹⁰ κ.ά. Από ψαρικά αναφέρεται το αυγοτάραχο¹¹ (αυγοτάραχο Ρεφούδη), το χαβιάρι¹², τα στρείδια, οι πεταλίδες, οι πίνες, οι караβίδες, ο αστακός¹³, οι σουπιές, τα καλαμάρια και διάφορα ψάρια όπως λακέρδες, σμύρνες, σαρδέλες

¹ ΓΑΚ, Ανακτορικά Όθωνος, Ανάκτορα, Αυλαρχείον Τελετών, Ονομαστικοί κατάλογοι διά τας εσπερινάς συναναστροφάς του χειμῶνος, 1845-1860, Φάκελος 349.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφή 11/23 Φεβρουαρίου 1845.

³ Γ. Τσοκόπουλος, ό.π., σσ. 88-92.

⁴ Ο τελευταίος χορός όπου καλέστηκε ήταν την πρωτοχρονιά του 1862, παρέα με τον Graillard. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κε) Χειρ. ημερ. 1862, εγγραφή 1/13 Ιανουαρίου 1862.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 21 Οκτωβρίου/2 Νοεμβρίου 1835.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 30 Ιουλίου/11 Αυγούστου 1836.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 23 Ιουνίου/5 Ιουλίου 1833.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 4/16 Οκτωβρίου 1835.

⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 19/31 Δεκεμβρίου 1835.

¹⁰ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 5/17 Σεπτεμβρίου 1836.

¹¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 6/18 Νοεμβρίου 1835.

¹² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 19/31 Δεκεμβρίου 1835.

¹³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 11/23 Μαρτίου 1836. Επίσης, 27 Απριλίου/9 Μαΐου 1837.

καπνιστές, παλαμίδες με πιλάφι, χελομάνα, σκυλόψαρο, σπαθόσπαρο κ.ά.¹. Επίσης, καταναλώνονταν χοχλοί².

Κυρίως πιάτα ήταν, μεταξύ άλλων, η μακαρονάδα «ροσπίφ», τα σουτζουκάκια, το παστίσιο, το σφουγγάτο, το βοδινό κρέας με μανέστρα, τα μανιάντικα σύγκλινα, τα «σουγλάκια από κρέας», η μανέστρα με συκωτάκια, το κρέας με γλιστρίδα (ανδράκλα), ο καπαμάς (αρνάκι ή όρνιθες ψητές με ντομάτα και βούτυρο). Άλλα φαγητά, πιο ασυνήθιστα σήμερα, ήταν η πανάδα³ (κομμάτια ξηρού ψωμιού βρασμένα με νερό, λάδι και αλάτι, τα οποία σερβίρονταν με φρέσκια μυζήθρα στα πιάτα), η «κροκέτα» (ζυμαρικά), το σάλπε, οι σαρμάδες, οι παλπέτες, οι κολιτζάνες, οι «δολμάδες διπλωμένες με τό ξύγκι», ο μετζελές, η μπομπότα, το ρύζι αυγολέμονο, μακαρόνια με αυγά, ντομάτα και τυρί στον φούρνο, μπριζόλες με αυγά και μαϊντανό, το σκουατζέτο (κρέας) με μανέστρα και ταχίνι, συχνά τα γαϊδουρόποδα, κρέας στο φούρνο με ρύζι («μπριάννη»), μανέστρα με αυγά. Από τα ευρωπαϊκά φαγητά αναφέρονται οι «γαλέττες», τα γαλλικά τυριά, το σαλτζιτζάτο (που στα ιταλικά υποδηλώνει το μικρό λουκάνικο), τα «αυγά φορμόζ»⁴. Από τυριά, εκτός από το «ολλανδέζικο», αναφέρονται οι φουρμαγέλες Παρνασσού και το νούμπουλο, τυρί φρέσκο τηγανητό. Παρά την ένδεια της εποχής, η κατανάλωση αρνιού την ημέρα του Πάσχα ήταν απαραίτητο έθιμο⁵, όπως επίσης τα Χριστούγεννα γινόταν το απαραίτητο χριστόψωμο⁶ και το μενού δεν διέφερε από το σημερινό, καθώς περιλάμβανε «άγια βασιλόπιτα», γουρουνόπουλο, λουκάνικα και γαλοπούλα για την παραμονή της Πρωτοχρονιάς⁷. Μεσημεριανό και δείπνο σερβίρονταν σχετικά νωρίς τα βράδια, όχι πριν από τις επτά και μισή⁸.

Τα φρούτα ποικίλλαν ανάλογα την εποχή και ήταν πλούσια (πεπόνια, πορτοκάλια, ροδάκινα, καρπούζια, φράουλες, σύκα, αχλάδια, μούρα)⁹. Από τα λαχανικά δεν έλειπαν τα μανιτάρια¹⁰, τα οποία ο Σωνιέρος ονομάζει «περίφημο

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 27 Απριλίου/9 Μαΐου και 2/14 Ιουνίου 1836.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 7/19 Μαρτίου 1837.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 13/28 Αυγούστου 1837.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 19/31 Ιανουαρίου 1843.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 17/29 Απριλίου 1831.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 27 Δεκεμβρίου 1841/8 Ιανουαρίου 1842.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 31 Δεκεμβρίου 1841/12 Ιανουαρίου 1842.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 1/13 Ιουλίου 1841.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 14/26 Αυγούστου και 5/17 Σεπτεμβρίου 1836. Επίσης, 31 Μαΐου/12 Ιουνίου 1837.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 14/26 Δεκεμβρίου 1839.

φαγητό στην Εὐρώπη», τα γογγύλια, οι αγκινάρες κ.ά. Επίσης, ξηροί καρποί, μεταξύ αυτών χουρμάδες και στραγάλια.

Από τα κρασιά που έπιναν αναφέρεται το Marsala, γλυκό κρασί που παραγόταν στην πόλη Marsala της Σικελίας από το 1833, αλλά και η σαμπάνια¹. Επίσης, πολύ αγαπητό ήταν το ζεστό κρασί (vin chaud)² ή πόντζια³, το κρασί της Μονεμβασιάς, το Cassis⁴, το κρασί Muscat από την περιοχή Perpignan της Γαλλίας, το γλυκό κρασί «Έσπεράντζα» από το Ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας, το πόρτο⁵ η «Μπορδώ Σαμπάνιε»⁶, αλλά και το «Vin de champagne de Tripolitza» κ.ά. Άλλα ποτά ήταν το τσίπουρο⁷ και η μύρα «Πόρτερ». Σε εγγραφές που παραθέτει μετά από το 1830, ο Σωνιέρος αναφέρει μάλιστα ότι κατά τη διάρκεια των χοροεσπερίδων οι αξιωματικοί έπιναν κρασί αλλά και καφέ⁸, τη γεύση του οποίου εκθειάζει ο E. About περιγράφοντας τις συνήθειες των Ελλήνων⁹. Πράγματι, ο Σωνιέρος συχνά βγαίνει «έξω για καφέ»¹⁰, αλλά και επισκέπτεται άλλους συναδέλφους του για καφέ¹¹ με γάλα, που συνήθιζε να πίνει την Κυριακή μετά από τη Λειτουργία¹².

Από ηδύποτα αναφέρονται μεταξύ άλλων το ροσόλι, αρωματικό γλυκό λικέρ, διαδεδομένο στην Ιταλία και πολύ αγαπητό στις γυναίκες¹³, το ρούμι¹⁴ ή «Ρούμι μπρουλέ» και το «acquavita», το οποίο ήταν ηδύποτο με γλυκιά γεύση¹⁵ και χρησιμοποιείτο ως κέρασμα. Το κέρασμα ήταν απαραίτητη πρακτική προς τους

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφές 30 Αυγούστου/11 Σεπτεμβρίου, 15/27 και 16/28 Σεπτεμβρίου, 21 Οκτωβρίου/2 Νοεμβρίου 1833. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 6/18 και 16/29 Αυγούστου 1835.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 18/30 Οκτωβρίου 1835, 10/22 Μαρτίου και 17/29 Δεκεμβρίου 1836.

³ Στο ίδιο, εγγραφές 15/27 Μαρτίου, 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου και 29 Νοεμβρίου/11 Δεκεμβρίου 1836.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 6/18 Ιουνίου και 30 Σεπτεμβρίου/12 Οκτωβρίου 1834, 12/24 Οκτωβρίου 1835.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 17/29 Απριλίου 1850.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1850.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 20 Ιουλίου/1 Αυγούστου 1834.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 25 Νοεμβρίου/7 Δεκεμβρίου 1830, όπου μιλά για τη χοροεσπερίδα που δόθηκε επ' ευκαιρία της γιορτής της κόρης του συνταγματάρχη Piatti, Κατερίνας. Στον χορό αυτόν που συμμετείχαν όλοι οι αξιωματικοί υπήρχαν βιολιά και προσφέρθηκε κρασί και ζεστός καφές.

⁹ E. About, ό. π., σ. 338.

¹⁰ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 6/18 και 12/24 Μαΐου, καθώς και 28 Ιουλίου/9 Αυγούστου 1831.

¹¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 19/31 Δεκεμβρίου 1830.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 5/17 Απριλίου και 31 Μαΐου/12 Ιουνίου 1836.

¹³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1834 και 17 Φεβρουαρίου/1 Μαρτίου 1835.

¹⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 14/26 Φεβρουαρίου 1835.

¹⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 25 Απριλίου/7 Μαΐου 1831.

καλεσμένους και θεωρείτο πράξη καλωσορίσματος και φιλοξενίας. Περιλάμβανε και γλυκό¹, ενώ τις ημέρες του Πάσχα περιοριζόταν σε ρακί και ένα αυγό². Πάντα όμως οι επισκέψεις για κεράσματα μεταξύ αξιωματικών ανταποδίδονταν με αυστηρή συνέπεια³. Τις ημέρες του Πάσχα έπαυαν οι «συναναστροφές» για γεύματα και οι αξιωματικοί και οι στρατιώτες ασχολούνταν με τα θρησκευτικά τους καθήκοντα⁴.

Από ροφήματα αναφέρεται η σοκολάτα⁵ που την έφτιαχναν με «τζοκολατιέρα» και κομμάτια «τζοκολάτα» που αγόραζαν από τον έμπορο⁶, το τσάι⁷, ιδιαίτερα το καρπενησιώτικο, το κακάο. Από τα «άναψυκτικά» που ήταν αρκετά διαδεδομένα στους χορούς των Βαυαρών⁸ αναφέρονται η λεμονάδα⁹ και η σουμάδα¹⁰ (ή αλλιώς «όρτζάδες»), ενώ στο καφενείο έπιναν επίσης «γυατζάδες» λέξη που προέρχεται από το ιταλικό «acqua giatzada» και σημαίνει νερό παγωμένο, το οποίο σε άλλη περίπτωση ο Σωνιέρος αναφέρει ως «κρουνέρι»¹¹. Υπήρχαν επίσης οι «λεμονάδες Γαζούζ», δηλαδή αεριούχες λεμονάδες, τις οποίες ο ίδιος κατανάλωσε για μεγάλο διάστημα, καθώς θεωρούσε ότι ευεργετούσαν το στομάχι του¹².

Τα γλυκά που καταναλώνονταν περιλάμβαναν, εκτός από κανταΐφι¹³, γαλακτομπούρεκο, κουραμπιέδες¹⁴ και πολλά άλλα, επιπλέον ζαχαρωτά¹⁵, κρέμα¹⁶, λουκουμάδες, παντεσπάνι, ζαχαρένια κουλούρια, γλυκό κομπόστα, «τούρτα γλυκό», γλυκό φασκομηλιάς, ρετσέλι, σεκέρ της Κωνσταντινούπολης¹⁷, «τζοκολάτα χαλβά»¹⁸

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 5/7 Μαΐου 1829.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 18/30 Απριλίου 1837, ημέρα του Πάσχα.

³ Επίσης, βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφές 10/22 και 11/23 Σεπτεμβρίου 1830, όπου ο Σωνιέρος γευμάτισε στον αξιωματικό Θεοχάρη και την επομένη ήρθε ο αξιωματικός σε αυτόν.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 23 Μαρτίου/4 Απριλίου και 28 Μαρτίου/9 Απριλίου 1836.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 18/30 Δεκεμβρίου 1833.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 8/20 Μαΐου 1847.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. Ημερ. 1834-1837, εγγραφή 25 Μαρτίου/6 Απριλίου 1836.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 17 Φεβρουαρίου/1 Μαρτίου 1835.

⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 25 Απριλίου/7 Μαΐου 1834.

¹⁰ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 20 Μαΐου/1 Ιουνίου 1835.

¹¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 19 Ιουνίου/1 Ιουλίου 1837.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 6/18 Ιανουαρίου 1855 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 2/14 Απριλίου 1858.

¹³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33 εγγραφή 12/24 Φεβρουαρίου 1833. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 7/19 Απριλίου 1836.

¹⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 17 Φεβρουαρίου/1 Μαρτίου 1835.

¹⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 20 Μαΐου/20 Ιουνίου 1835.

¹⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 17/29 Μαΐου 1837.

¹⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 26 Απριλίου/8 Ιουνίου 1850.

¹⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κδ) Χειρ. ημερ. 1861, εγγραφή 21 Απριλίου/3 Μαΐου 1861.

κ.ά. Αναφέρονται σαφώς και πιτοειδή¹, όπως η «πίτα κουσκουσέ», τηγανίτες² και ιδιαίτερα πολλά παγωτά που έτρωγαν στο «καζίνο», δηλαδή στο καφενείο³, αλλά και στα ζαχαροπωλεία, όπως το «ζαχαροπωλείον Μαρινάκη», τα οποία πουλούσαν επίσης καραμέλες ή «παστίτζιο με παντεσπάνι»⁴, μπισκότα, και γλυκό «πίντζα» από την Τεργέστη⁵. Κατά το απογευματινό «σεριάνι» στις Στήλες του Ολυμπίου Διός ο Σωνιέρος συνήθιζε να κερνάει τα παιδιά του αξιοζήλευτες γεύσεις παγωτών για την εποχή, όπως πικραμύγδαλο, κρέμα, σοκολάτα, φράουλα, πορτοκάλι⁶, μπισκότο⁷, αλλά και παγωτό «champagne». Το «ξενοδοχείο», όπου έτρωγαν τα παγωτά στην Αθήνα, ήταν «ή Ώραϊα Έλλάς»⁸, το «Τίβολι», ή το καφενείο της «Ανατολῆς»⁹, ενώ αντίστοιχο καφενείο στον Πειραιά ήταν το «καφενείο τῆς Μουνηχείας»¹⁰. Εκτός από τα παραπάνω καφενεία-ζαχαροπωλεία υπήρχαν όμως και «ξενοδοχεία» που σέρβιραν φαγητά, όπως τα σημερινά εστιατόρια¹¹. Έτσι, το 1849, όταν ο Σωνιέρος μετατέθηκε στη Σύρο, αναγκάστηκε να τρώει σε «ξενοδοχείο» και μας περιγράφει τα γεύματα τα οποία ήταν παραδοσιακά (τραχανάς), πολυτελή (αστακός σούπα) αλλά και ιδιαίτερα γκουρμέ (αρνάκι με δαμάσκηνα), σε συνδυασμό με κρασί (κρασί μοσχάτο) ή μύρα (μύρα Πόρτερ), φρούτο ή γλυκό (κομπόστα) και ψωμί και τα οποία κόστιζαν λίγο πάνω από μία δραχμή. Η διαμονή ανά ημέρα κόστιζε και αυτή μία δραχμή, σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας παραθέτει για το ξενοδοχείο της Σύρου¹². Το δικαίωμα εξάλλου των αξιωματικών να σιτίζονται σε «ξενοδοχείο» προβλεπόταν, ιδιαίτερα για τους αγάμους ως υποχρέωση, από την αρχή της οθωνικής περιόδου και καθοριζόταν με λεπτομέρειες στον *Κανονισμό έσωτερικῆς ὑπηρεσίας*¹³. Παρά τη γενικότερη ένδεια

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 30 Οκτωβρίου/11 Νοεμβρίου 1834.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 4/16 Μαρτίου 1836.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 4/16 Μαΐου 1834 και 2/14 Ιουνίου 1835.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφές 13/25 Μαΐου και 17/29 Αυγούστου 1850.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 21 Απριλίου/3 Μαΐου 1853.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851 εγγραφές 17/29 και 19/31 Μαΐου 1851.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 21 Ιουνίου/3 Ιουλίου 1850.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 2/14 Σεπτεμβρίου 1844. Το καφενείο αυτό αναφέρει και ο Ε. About, ό. π., σ. 346.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 26 Ιουλίου/7 Αυγούστου 1849.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφή 31 Μαΐου/12 Ιουνίου 1845.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 16/28 και 18/30 Νοεμβρίου 1839.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφές από 24 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου έως και 15/27 Μαρτίου 1849.

¹³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 134.

των πρώτων χρόνων του ελληνικού κράτους, διαφαίνεται από τα ανωτέρω στοιχεία, ότι υπήρχαν οι προϋποθέσεις για μια άνετη και ευχάριστη ζωή, ιδιαίτερα στους κόλπους των στρατιωτικών. Ο μισθός που λάμβαναν εξάλλου ήταν από τους υψηλότερους της εποχής, επιτρέποντας τέτοιου είδους διασκεδάσεις και συγκαταλέγοντας την τάξη τους –λογικά– ανάμεσα στις εύπορες της εποχής¹.

Οι πολυπληθείς και λεπτομερείς καταγραφές του Σωνιέρου επιβεβαιώνουν για μια ακόμη φορά την αξία της ημερολογιακής εγγραφής για την αποκατάσταση της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής κατά την καποδιστριακή και την οθωνική περίοδο. Χάρη στα στοιχεία που παραθέτει ο Σωνιέρος μπορούμε να ανασυστήσουμε την καθημερινή ζωή των Ελλήνων στρατιωτικών, τις οικογενειακές τους συνήθειες, τις κοινωνικές τους συναναστροφές, τις μορφές των διασκεδάσεων και των εκδηλώσεων στις οποίες συμμετείχαν είτε ως οικογενειάρχες είτε ως φορείς εξουσίας με κοινωνικό ρόλο, τις διατροφικές τους συνήθειες και τις ιδιαίτερες ασχολίες τους. Παράλληλα, μπορούμε να αποκαταστήσουμε τον ρόλο των στρατιωτικών ως ιδιότυπη κοινωνική ομάδα στο πλαίσιο της καποδιστριακής και της οθωνικής κοινωνίας των μεγαλύτερων αστικών κέντρων, στοιχεία πολύ σημαντικά για την κοινωνική ζωή της εποχής.

Προσωπικές μαρτυρίες και συμβολή του Σωνιέρου στην ιστορία της Ιατρικής στην Ελλάδα

Ένας άλλος πολύ σημαντικός τομέας για τον οποίο ο Σωνιέρος μας δίνει αξιοζήλευτες πληροφορίες είναι η ιατρική πρακτική από την εποχή του Αγώνα. Όταν μιλάμε για υγειονομική υπηρεσία κατά τη διάρκεια του Αγώνα, θα πρέπει να πούμε ότι δεν υπήρχε ούτε η στοιχειώδης, ενώ οι επιστήμονες ιατροί ήταν πραγματικά πολύ λίγοι. Στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν οι εμπειρικοί ιατροί εκείνοι που δραστηριοποιήθηκαν ασκώντας το επάγγελμά τους ενίοτε με υπέρογκες αμοιβές. Πολλές φορές, η σωτηρία των τραυματιών και των αρρώστων οφείλονταν περισσότερο στην καλή σωματική τους κατάσταση, παρά στη θεραπεία. Με την έναρξη όμως της Επανάστασης έγινε συστηματική προσπάθεια ώστε να ιδρυθούν και τα πρώτα στρατιωτικά νοσοκομεία, προκειμένου να ληφθεί μέριμνα για τους

¹ Ο μισθός των στρατιωτικών στα χρόνια της αντιβασιλείας ήταν πιο υψηλός από αυτός των δασκάλων, παρόλο που υπήρχε μεγάλη ζήτηση αλλά και προσφορά για το επάγγελμα του δασκάλου. Όμως η κυβέρνηση θεωρούσε το στρατιωτικό επάγγελμα υψηλότερου κύρους από εκείνο του δασκάλου, ιδίως σε μια πολιτεία όπου η πολιτική εξουσία δεν διέθετε επαρκή νομιμοποίηση, άρα ο στρατός αποτελούσε προτεραιότητα. Σ. Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος: Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Αθήνα, Παπαζήση, 2005, σ. 354.

τραυματισμένους στρατιώτες. Έτσι, αρχικά ιδρύθηκαν νοσοκομεία στην Πάτρα, έπειτα στο Μεσολόγγι, αλλά και στο Ναύπλιο, ενώ αμιγή στρατιωτικά νοσοκομεία ιδρύθηκαν κυρίως κατά την καποδιστριακή περίοδο. Το πρώτο ιδρύθηκε στο Ναύπλιο το 1824, άλλα νοσοκομεία συστήθηκαν στη Σύρο και στο Μεσολόγγι, αλλά βεβαίως και στην Αθήνα το 1835, μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας εκεί¹. Έτσι, σταδιακά τέθηκαν οι βάσεις και σχεδιάστηκαν οι κυριότερες δομές για την περίθαλψη του ελληνικού πληθυσμού σε νοσηλευτικά ιδρύματα, πολιτικά και στρατιωτικά, παρά την έλλειψη των μέσων και την πολιτική αστάθεια της εποχής.

Όσον αφορά τη νοσηρότητα του ελληνικού πληθυσμού, πριν και μετά από την Επανάσταση, μόνιμη μάστιγα για τους Έλληνες αυτούς τους αιώνες ήταν η ελονοσία, η οποία συχνά αποκαλείτο και «θέρμες», όπως την αναφέρει ο Σωνιέρος. Η «θέρμη κοντίνουα» αναφέρεται σε συνεχιζόμενους πυρετούς σε διάφορες πόλεις, αλλά και σε αγροτικές περιοχές που γειτνιάζαν με ελώδεις τοποθεσίες ή ρυζοκαλλιέργειες². Άλλες ασθένειες ήταν τα αφροδίσια νοσήματα και ιδιαίτερα η «μάλαφράντζα» ή «γαλλικόν πάθος», όπως αποκαλούσαν τη σύφιλη, η οποία ήταν συνήθης, η λέπρα, οι δυσεντερίες, ο τυφοειδής πυρετός, η ποδάγρα, οι παθήσεις των ματιών, οι δερματοπάθειες, η υδρωπικία, ο κίτρινος πυρετός, η φυματίωση, η φθίση και οι αιμοπτώσεις που συχνά κατέληγαν σε θάνατο. Ειδικά για τα παιδικά νοσήματα, η ιλαρά, ο κοκίτης, η οστρακιά, η ανεμοβλογιά, και οι διάφορες γαστρεντερικές επιδημίες εκτόξευαν στα ύψη την παιδική θνησιμότητα. Ασθένειες και επιδημίες μάστιζαν τον ελληνικό πληθυσμό σε όλες τις ηλικιακές ομάδες, ενώ το ποσοστό νοσηρότητας ήταν ιδιαίτερα αυξημένο σε περιπτώσεις όπου η υγιεινή ήταν πιο υποβαθμισμένη³. Ιδιαίτερα στην πόλη των Αθηνών, η οποία κατά τον 19ο αιώνα, παρουσιάζει τεράστια προβλήματα ύδρευσης, αποχέτευσης καθαριότητας και υγειονομικής οργάνωσης, ο μέσος όρος ζωής κατά τη δεκαετία του 1880 ανερχόταν

¹ Κ. Κυριακόπουλος, Χ. Μαυρογιώργος, «Η περίθαλψη του πληθυσμού και των στρατιωτών κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του '21», *Ιατρικό Περισκόπιο*, τεύχος 9, Αθήνα, Έκδοση της Επιστημονικής Ένωσης Υγειονομικών Ενόπλων Δυνάμεων (ΕΕΥΕΔ), 2004, διαθέσιμο διαδικτυακά στον ιστότοπο της Εταιρείας Στρατιωτικής Ιατρικής www.helsocmilmed.gr/Member_articles_2.php [πρόσβαση Ιούλιος 2019].

² Για το θέμα της ελονοσίας, βλ. Γ. Πουρναρόπουλος, «Κων. Σάββας. Ο εισηγητής της Προληπτικής Ιατρικής και Μικροβιολογίας εν Ελλάδι (1861-1929)», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών*, τόμος 16, 1963, σσ. 313-34. Και Κ. Σάββα – Ι. Καρδαμάτη, *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου*, εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, 1928.

³ Μ. Μάνδουλα-Κουσουνη, «Η νοσηρότητα του Ελληνικού πληθυσμού κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1453-1821)», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος*, τόμος Β', τεύχος 2, Έκδοση της Ιατροχειρουργικής Εταιρείας Κέρκυρας, Νοέμβριος 2000, διαθέσιμο και διαδικτυακά στον ιστότοπο: <http://www.ixek.gr/showArticle.asp?id=107> [πρόσβαση Μάιος 2019].

μόλις στα 40 χρόνια και η παιδική θνησιμότητα έφθανε το 50%¹. Τα περισσότερα από τα παιδιά έβρισκαν τον θάνατο πριν ακόμα συμπληρώσουν το πρώτο έτος της ηλικίας τους, κυρίως από εντερικά νοσήματα, ευλογιά, διαλείποντες πυρετούς και «βρογχικό κατάρρου», δηλαδή φλόγωση των αεροφόρων οδών, οι οποίες ήταν συχνές και στην οθωνική περίοδο². Με τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους, βασική επιδίωξη της πολιτείας στον υγειονομικό τομέα θα είναι η λήψη μέτρων με απώτερο στόχο τη μείωση της παιδικής θνησιμότητας, την καταπολέμηση της ελονοσίας και της φυματίωσης³.

Ο Σωνιέρος, επιβεβαιώνοντας πολλές από τις ανωτέρω διαπιστώσεις, παρέχει σε όλο το φάσμα των ημερολογίων του σημαντικές λεπτομέρειες για τις ασθένειες και κυρίως για τις ιατρικές πρακτικές της εποχής. Ο λόγος για τον οποίο αναλώνεται στην καταγραφή και την αντιμετώπιση όλων αυτών των περιστατικών είναι γιατί τα περιστατικά αυτά αφορούσαν τα παιδιά του ή τους συστρατιώτες του, έθεταν σε κίνδυνο την υγεία τους και ενίοτε προκαλούσαν τον θάνατό τους. Επομένως, καταγράφοντας τα περιστατικά, καταγράφει και την αγωνία του, αλλά ασυναίσθητα προσφέρει σε εμάς μια μοναδική μαρτυρία για την ιατρική πρακτική και για τη νοσηρότητα της εποχής.

Αρχικά, αναφέρεται σε λοιμώδεις ασθένειες που μάστιζαν τα χωριά και προκαλούσαν τον θάνατο των στρατιωτών το 1828⁴ και συγκεκριμένα στην επιδημία πανώλης στην περιοχή του Ναυπλίου, η οποία είχε οδηγήσει σχεδόν στη διακοπή της επικοινωνίας με την υπόλοιπη Πελοπόννησο και είχε μειώσει δραστικά τις διατιθέμενες στο στρατιωτικό ταμείο πιστώσεις⁵. Το ίδιο και τον Ιούλιο του 1834 όπου τα θύματα ήταν τόσα πολλά ώστε σημειώνει ότι έριχναν τους πεθαμένους στη θάλασσα. Επρόκειτο, όπως γράφει, για «επιδημία πεθαμένων σωμάτων» με καθημερινούς θανάτους⁶. Το 1847 πάλι, αναφέρεται σε επιδημία της ευλογιάς που χτύπησε την πόλη της Αθήνας. Οι ιατροί τότε αποφάσισαν να μοιράσουν, όπως

¹ Μ. Μάνδουλα-Κουσουνη, «Οι παρεμβάσεις της έδρας της Υγιεινής και Επιδημιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών στη νοσηρότητα και τη βρεφική θνησιμότητα της πόλης των Αθηνών το 19^ο αιώνα», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος*, τόμος Ε', τεύχος 2, σσ. 94-101, (ειδικότερα σ. 98). Έκδοση της Ιατροχειρουργικής Εταιρείας Κέρκυρας, Νοέμβριος 2009, διαθέσιμο και διαδικτυακά στον ιστότοπο: <http://www.ixek.gr/images/articles/koussouni.pdf> [πρόσβαση Μάιος 2019].

² Στο ίδιο.

³ Στο ίδιο.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφές 12/24 Μαΐου 1828 για πανώλη στο χωριό «Χέλη» της Κορίνθου και 20 Ιουλίου/1 Αυγούστου 1828.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη – Περίοδος Καποδίστρια – Κατάλογος Α' – Γενικών Φροντιστήριον, Φάκελος 04, αριθ. εγγρ. 442.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Γ' δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 15/27 και 17/29 Ιουλίου, 10/22 Αυγούστου, 17/29 Σεπτεμβρίου και 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1834.

γράφει, το σχέδιο της πόλης σε δεκαπέντε τμήματα και να εμβολιάσουν όλους τους κατοίκους με έξοδα της πολιτείας προκειμένου να προληφθεί η ασθένεια¹. Η ίδια επιδημία επαναλήφθηκε το 1850 και ο Σωνιέρος δίνει έναν αριθμό 150 ασθενών στην πόλη για το διάστημα από τις 24 Ιουνίου έως τις 8/20 Ιουλίου 1850. Από τη νόσο δεν ξέφυγε ούτε ο γιος του Όθων, αλλά ούτε και η βασίλισσα, η οποία «ροδοκόκκινη» κλείστηκε στα ανάκτορα, ασθενούσα². Ο λοιμός φαίνεται ότι απλώθηκε γρήγορα στο στράτευμα και ιδιαίτερα στους χωροφύλακες στους οποίους –όπως αναφέρει ο Σωνιέρος– ανέλαβε να στείλει «ιατρικά» η Δούκισσα της Πλακεντίας³. Πάραυτα, στην Ευρώπη κυκλοφορούσε ήδη γιατρικό για την ευλογία, το οποίο παλαιότερα είχε προμηθευτεί ο Σωνιέρος από αυστριακό πλοίο που επισκέφθηκε την Πύλο⁴. Το 1854 αναφέρεται στα κρούσματα χολέρας στον Πειραιά, στη Σύρο και στη συνέχεια στην επιδημία της χολέρας στην Αθήνα. Η επιδημία προκάλεσε τον θάνατο 3.000 ατόμων, σκοτώνοντας περίπου το ένα δέκατο του πληθυσμού της πρωτεύουσας⁵. Από τον Οκτώβριο μέχρι τον Νοέμβριο, σε μεγάλες σελίδες που ενσωματώνει στο ημερολόγιό του, ο Σωνιέρος περιγράφει τα καταστροφικά αποτελέσματα της νόσου που «έκανε θραύση» στην πόλη, σημειώνοντας ότι η Αθήνα είχε ερημώσει και ο στρατός λιποτακτούσε. Μη διαθέτοντας άλλα μέσα και βρισκόμενος σε απομόνωση στο Μενίδι, κατέφευγε σε μεθόδους πρακτικής ιατρικής: τοποθέτησε στην κοιλιά του πυρωμένα κεραμίδια τόσο ζεστά, ώστε βγάζει φούσκες. Ταυτόχρονα μνημονεύει και ένα φάρμακο που ονομάζει «άσπαλάθου», υπονοώντας, ότι το φάρμακο αυτό από σπόρο ασπαλάθου χρησιμοποιείται για την καταπολέμηση της νόσου. Τον Δεκέμβριο τελικά ο Σωνιέρος επιστρέφει στο σπίτι του αφού η έξαρση της νόσου είχε περάσει⁶.

Όσον αφορά τα συμπτώματα ασθένειας, σημαντική ένδειξη αδιαθεσίας αποτελούσε ο πυρετός ή «θέρμη» και συνήθης πρακτική για την αντιμετώπισή του ήταν η φλεβοτομία⁷. Άλλη ένδειξη ασθένειας ήταν η αιματοουρία⁸. Επίσης,

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 5/17 Ιουλίου 1847.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφές 22 Μαρτίου/3 Απριλίου, 4/16 και 5/17 Απριλίου, 27 Απριλίου/9 Μαΐου και 8/20 Ιουλίου 1850.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 30 Ιουλίου/11 Αυγούστου 1850.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 4/16 Δεκεμβρίου 1841.

⁵ Γ. Τσερεβελάκης κ.ά., ό.π., σ. 32.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιζ) Χειρ. ημερ. 1854, εγγραφές 2/14 Ιουλίου, 6/18 και 18/30 Αυγούστου, 16/28 Οκτωβρίου έως 26 Οκτωβρίου/7 Νοεμβρίου, 10/22 Νοεμβρίου έως 6/18 Δεκεμβρίου 1854.

⁷ Για παράδειγμα στην εγγραφή της 26 Ιουνίου 1828 γράφει: «Τή νύκτα τής 25 μ' ἦλθεν θέρμην, τὸ προῖ ἔφερα τὸν ἰατρὸν, μὲ φλεβοτόμησεν». ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 26 Ιουνίου/8 Ιουλίου 1828.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 25 Ιουλίου/6 Αυγούστου 1828. Ανάλογη εγγραφή στις 24 Αυγούστου/5 Σεπτεμβρίου 1828.

συμπτώματα ασθένειας αποτελούσαν αναμφίβολα ο εμετός, αλλά και το παραμιλητό¹ ή ο παροξυσμός² ή η αιμόπτυση από τον βήχα³.

Ο Σωνιέρος, μέσα από τις περιγραφές των ασθενειών, δίνει σημαντικές πληροφορίες για την ιατρική πρακτική της εποχής, για τα λιγοστά μέσα που διέθεταν οι γιατροί και για τις λύσεις που ακολουθούσαν εμπειρικά οι ίδιοι στην οικογένεια. Έτσι, για το «ψύχος» στο αυτί βάζουν γάλα⁴, για τη λιποθυμία «(οινο)πνεύματα στους πόδας εις τό ζεστότερον καί βεντούζα στό στομάχι»⁵. Για το στήθος που πονάει, ο ιατρός συστήνει το τρίψιμο με έλαιο του χαμηλίου⁶ ή φυλαχτό από υδράργυρο⁷, ή «άλοιφή από μερκούριο»⁸. Για τα γαστρικά νοσήματα, αμυγδαλόλαδο⁹, ενώ για το κάψιμο από μαγκάλι, πατάτα, βαμβάκι, ξύδι και ασπράδι αυγού¹⁰. Για τα χτυπήματα από πέσιμο, χρησιμοποιούσαν κατάπλασμα με κρεμμύδι στην πληγή¹¹, ενώ σε άλλη περίπτωση, χρησιμοποιούσαν κρεμμύδι σε τσιρότο, το οποίο εναποθετούσαν σε σπυρί στον λαιμό¹². Για τις μαγουλίθρες, ο ιατρός ορίζει επάλειψη με λάδι ζεστό και βαμβάκι «λιβανισμένον»¹³. Σε περίπτωση κακοδιαθεσίας, κατανάλωναν χυμό λεμονιού με ζεστό νερό¹⁴, ενώ για τη διάρροια έπιναν «λυκούρ ανώδυνο»¹⁵.

Ο Σωνιέρος αρρώστησε και ο ίδιος αρκετές φορές. Ενδιαφέρον έχουν οι πληροφορίες που παραθέτει για την πορεία της ασθένειάς του, καρκίνο του στομάχου, το 1851, η οποία τελικά θα τον οδηγήσει στον θάνατο. Ως μία πρώτη αντιμετώπιση, επέθετε «μαλλί άπλυτον προβάτου καί λάδι φώκιας» πάνω στην πάσχουσα περιοχή της κοιλιάς¹⁶. Άλλη φορά χρησιμοποιούσε άλλο γιατρικό φτιαγμένο με «ληνόλαδο»,

¹ Αναφορές σε ασθένεια του Σωνιέρου από τον ίδιο στο ίδιο ημερ., εγγραφές 10/22 έως 13/25 Σεπτεμβρίου 1828 όπου παραλίγο να πεθάνει.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 9/21 Νοεμβρίου 1828 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 15/27 Ιανουαρίου 1829.

³ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφές 23/5 και 26/8 Σεπτεμβρίου/Οκτωβρίου 1830, αναφερόμενες στην ασθένεια της κόρης του Ανέττας.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 11/23 Μαΐου 1841.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 20 Ιανουαρίου/1 Φεβρουαρίου 1842.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφή 28/10 Σεπτεμβρίου 1845.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 23 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου 1845.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 10/22 Ιουνίου 1853.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 20 Σεπτεμβρίου/2 Οκτωβρίου 1851.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 10/22 Μαρτίου 1852.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 28 Νοεμβρίου/10 Δεκεμβρίου 1851.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 27 Ιουνίου/7 Ιουλίου 1852.

¹³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 13/25 Φεβρουαρίου 1853.

¹⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 14/26 Φεβρουαρίου 1853.

¹⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κδ) Χειρ. ημερ. 1861, εγγραφή 23 Απριλίου/5 Μαΐου 1861.

¹⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφές από 11/22 Οκτωβρίου έως και 18/30 Οκτωβρίου 1851.

αλλά χωρίς ιδιαίτερο αποτέλεσμα¹. Αργότερα ο ιατρός όριζε για τους πόνους στην κοιλιά του «ιατρικόν σουμάδα από μυγδαλόλαδον», και την επομένη «σερβιτζάλια (δηλαδή κλύσματα) και λουτρόν με άλισίβα (δηλαδή στάχτη) κατασταλαγμένην»². Ο Σωνιέρος απέδιδε την ασθένειά του σε πέτρες που έβρισκε στα κόπρανα, για τις οποίες οι ιατροί του όρισαν να παίρνει κάθε πρωί «άλς του Κάρλσταντ». Τις πέτρες αυτές θα στείλει μάλιστα για χημική ανάλυση στην Κέρκυρα³. Η κατάσταση του δεν βελτιώθηκε και ο ιατρός του χορηγεί «χάπια καλομέλανον και τοῦ βοῦς τήν χολήν». Οι πόνοι του είναι φρικτοί, και επομένως λαμβάνει «χάπια ναρκωτικά» για να κοιμηθεί⁴. Τον Απρίλιο του 1853 οι ιατροί του όρισαν να πίνει ένα ποτήρι νερό του Κάρλσταντ την ημέρα, το οποίο παρέγγελνε από το φαρμακείο του Landerer⁵. Το 1842 αρρώστησε επιπλέον από άσθμα⁶ και λάμβανε «σκόνη κόκκινη Δοβέρα» μαζί με χάπια από άγριο μαρούλι⁷ («λαγουάριον ιατρικόν χάπι») ⁸. Το 1853 για την ίδια νόσο λάμβανε θεραπεία με «τζικορέα ναρκωτικόν», σιρόπι από ένα είδος ραδικιού⁹. Τον Νοέμβριο του 1853 η ασθένεια του στομάχου του επιδεινώθηκε και ύστερα από φρικτούς πόνους ο ιατρός έκανε συνταγή με μίγμα από σκόνες οπίου και υδράργυρου¹⁰, τις οποίες του χορηγούσε κάθε μισή ώρα. Παράλληλα, η σύζυγός του του ετοίμασε «fomenti di camomilia», ζεστά πανιά βρεγμένα με χαμομήλι –ένα είδος «ιδρωτικῶν»– για να ιδρώσει. Ο Σωνιέρος τότε καταπονημένος έπεσε σε βαθύ ύπνο «βεβιασμένον» από το ναρκωτικό φάρμακο και ο ιατρός του χορήγησε ναρκωτική αλοιφή για το μέρος που πονά. Τις ημέρες εκείνες το ημερολόγιό του το έγγραφε η κόρη του Ελισάβετ.

Παράλληλα, τα φάρμακα και τα γιατροσόφια που μας περιγράφει σε όλο το μήκος των εγγραφών του ήταν πραγματικά αναρίθμητα. Ενδεικτικά αναφέρουμε το «κρεζώτο» που ήταν κρύο απόθεμα και το «άφιόνι» το οποίο ήταν οπιούχο διάλυμα¹¹

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 22 Δεκεμβρίου 1851/3 Ιανουαρίου 1852 και 23 Δεκεμβρίου 1851/4 Ιανουαρίου 1852.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή Τετάρτη 9 και Πέμπτη 10 Ιανουαρίου 1852, γραμμένες από την κόρη του Ελισάβετ ένεκα της αδυναμίας του.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 18 Φεβρουαρίου/1 Μαρτίου 1852.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 31/12 Μαρτίου 1852.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 9/21 Απριλίου 1853.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 25 Μαΐου/6 Ιουνίου 1842.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές από 20 Απριλίου/2 Μαρτίου μέχρι και 7/19 Ιουνίου 1843.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 14/26 Ιουνίου, 20 Ιουνίου/2 Ιουλίου και 6/18 Σεπτεμβρίου 1843.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 30 Ιουνίου/12 Ιουλίου 1853.

¹⁰ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 31 Οκτωβρίου/12 Νοεμβρίου και 1/13 Νοεμβρίου 1853.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 4/16 Νοεμβρίου και 16/28 Δεκεμβρίου 1841 καθώς και 22 Δεκεμβρίου 1841/3 Ιανουαρίου 1842.

για την αντιμετώπιση του πονόδοντου, τον καυτηριασμό με πέτρα infernal («πέτρα τῆς κολάσεως»)¹ για την απόξεση προσβεβλημένων περιοχών², το καθάρσιο Ταμαρίνδη³, το καθάρσιο Ρεβένδη⁴, το πυρακτωμένο κεραμίδι⁵, τον σιναπόσπορο⁶ ή τα «Χάπια Μπλανκάδρ» για την έμμηνο ρύση⁷, το «γάλλα τῆς γαϊδάρας» για τον κοκίτη⁸, την κρέμα «τρεμεντίνα» για τα σπυριά⁹, τις «στάλλες ὄπιουμ» για τον πόνο¹⁰, τα «γλυστήρια»¹¹ κοινώς κλύσματα¹², το «κρεμάρη»¹³ ή «κρεμοτάρταρο»¹⁴ το οποίο ήταν υπακτικό¹⁵ αλλά και εμετικό (Tartaro Emetico)¹⁶, το κινίνο το οποίο πωλείτο σε καρτελάκια¹⁷, αλλά και σε σιρόπι για τα παιδιά¹⁸, την καμφορά και το μόσχο¹⁹. Επίσης, το «νερό μέντας» για τον υψηλό πυρετό²⁰, την αλιφασκιά για τη διάρροια²¹, την αλοιφή για ρευματισμούς²², τα καταπλάσματα, δηλαδή έμπλαστρα με πολτώδη μάζα που παρασκευάζονταν από φαρμακευτικά διαλύματα με βάση τον λιναρόσπορο²³ για την καταπολέμηση του πόνου και των φλεγμονών²⁴, το Cassia Sanna, φάρμακο από σπόρους φυτού με καθαρτικές ιδιότητες²⁵, το σιρόπι από

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 28 Δεκεμβρίου 1841/9 Ιανουαρίου 1842 μέχρι και 9/21 Ιανουαρίου 1842.

² Δ. Πύρρος, Θετταλός, *Φαρμακοποιία Γενική εκ των πλέον νεότερων σοφών χυμικών και Φαρμακοποιών συγγραφέων της Ευρώπης*, Κωνσταντινούπολη, χ.ε., 1881, σσ. 153-155.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 21 Οκτωβρίου/2 Νοεμβρίου 1855.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 24 Αυγούστου/5 Σεπτεμβρίου 1828.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856, εγγραφή 10/22 Αυγούστου 1856.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 22 Οκτωβρίου/3 Νοεμβρίου 1857.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 5/17 Νοεμβρίου 1860.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 19 Απριλίου/1 Μαΐου 1857.

⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 9/21 Αυγούστου 1857.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 10/22 Δεκεμβρίου 1860.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 3/15 Αυγούστου 1828.

¹² ΕΒΕ/ΤΧΟ, *Ιατροσοφικά, Ρετζέται διά τά γλυστήρια*, Χειρόγραφο 2284, σ. 202, σε Κατάλογος Πολίτη, Ευρετήριο Ε' Graecitatis (ιδιωματικών λέξεων), σ. 299.

¹³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 3/15 Αυγούστου 1828.

¹⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830, εγγραφή 28 Σεπτεμβρίου/10 Οκτωβρίου.

¹⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 24 Αυγούστου/5 Σεπτεμβρίου 1828.

¹⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 11/23 Ιανουαρίου 1831.

¹⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 8/20 Σεπτεμβρίου 1830.

¹⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 8/20 Ιουλίου 1850.

¹⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφή 10/22 Αυγούστου 1828.

²⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 4/16 Οκτωβρίου 1830.

²¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 22 Αυγούστου/3 Σεπτεμβρίου και 25 Αυγούστου/6 Σεπτεμβρίου 1835.

²² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 31 Δεκεμβρίου/12 Ιανουαρίου 1848.

²³ Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας, Β' Έκδοση, Γ', ανατύπωση 2006, σ. 858.

²⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 7/19 Αυγούστου 1832.

²⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 8/20 Οκτωβρίου 1834.

αραβικό κόμμι¹ για τον βήχα, το λάβδανο για τους κολικούς², το σέμμι σάντο για τις λεβίθες (ανωμαλίες δηλαδή του στομάχου και του εντέρου)³, τις επιτόπιες αλοιφές για τα «φουσκωμένα λαιμά», αλλιώς «Σκροφουλόζο»⁴, το «μουρόνερν» για τον σταφυλίτη⁵, την «ιάμπολη» για τον πόνο στον λαιμό⁶, την «τιντούρα της μοίρας» για τα ούλα⁷, τα μανέτζια (από το ιταλικό Manezia) τα οποία είναι οξειδίο του μαγνησίου, τις αλκέρμες, φάρμακο για την πανούκλα και καταπραΰντικό για τους πόνους⁸, τη «φομέντα» (πυρίαμα), δηλαδή θερμό επίθεμα⁹, καθώς και τα «έκδόρια»¹⁰, φαρμακευτικό σκεύασμα που χρησιμοποιείται σαν έμπλαστρο ως επί το πλείστον για την αντιμετώπιση της πνευμονίας. Τέλος, δεν λείπουν και φάρμακα για ψυχολογικά νοσήματα, όπως τα «pillole blu ingles»¹¹ (δηλαδή μπλε χάπια αγγλικά) τα οποία ήταν χάπια υδραργύρου¹² για το άγχος και τη στηθάγχη. Τα εκδόρια, τα καταπλάσματα, η φλεβοτομία, η εφαρμογή αβδελλών, ακόμα και οι βεντούζες ήταν λαϊκές ιατρικές πρακτικές με πανάρχαιες ρίζες, για τις οποίες βρίσκουμε αναφορές και συνταγές, σε ιατρικά συγγράμματα από τα αρχαία και βυζαντινά χρόνια¹³. Εκτός αυτών, άλλη μια συνηθισμένη πρακτική της εποχής ήταν το συμβούλιο των ιατρών στις σοβαρές περιπτώσεις, ενώ αναφέρονται εμβολιασμοί των παιδιών ήδη από το 1831¹⁴ και το 1833¹⁵, αλλά και εγχειρίσεις το 1850 και το 1851¹⁶.

Ο Σωνιέρος δίνει επίσης αρκετές ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα ιατρικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι στρατιωτικοί και τους τρόπους αντιμετώπισης¹⁷. Ο

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 13/25 Οκτωβρίου 1834.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 21 Δεκεμβρίου 1835/2 Ιανουαρίου 1836.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 5/17 Ιανουαρίου 1836.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 4/16 Μαρτίου 1841.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 23 Δεκεμβρίου 1843/4 Ιανουαρίου 1844.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 11/23 Απριλίου 1847.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 5/17 Ιουλίου 1847.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1838, εγγραφές 26 Ιουλίου/7 Αυγούστου και 31 Ιουλίου/12 Αυγούστου 1837.

⁹ Γ. Μπαμπινιώτης, ό.π., σ. 1520.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', β) Χειρ. ημερ. 1828, εγγραφές 16/28 και 17/29 Αυγούστου 1828.

¹¹ G. Di Orosi, *Manuale dei medicamenti galenici e chimichi*, Firenze, Eugenio e F. Cammelli Librai – Editori, 1872, σ. 830.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. Ημερ. 1838-1842, εγγραφές από 19/31 Οκτωβρίου έως 17/29 Νοεμβρίου 1841.

¹³ Για τη συγγενική σχέση της αρχαίας με τη νεοελληνική λαϊκή ιατρική, βλ. Γ. Ρηγάτος, *Η Αρχαία Ιατρική στη λαϊκή μας παράδοση*, Αθήνα, Εκδόσεις Βήτα, 1999.

¹⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφές 4/16 και 11/23 Απριλίου 1831.

¹⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-1832-1833, εγγραφή 4/16 Μαΐου 1833.

¹⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 19/31 Ιανουαρίου 1850.

¹⁷ Για την ιστορία της Στρατιωτικής Ιατρικής, βλ. *Ιστορία της Στρατιωτικής Ιατρικής στην Ελλάδα*, Επιστημονική Ένωση Υγειονομικών Ενόπλων Δυνάμεων, 2000.

ίδιος πίεζε συχνά τους ανωτέρους του για την προμήθεια ιατρικών ειδών στο τάγμα του, αλλά ζητούσε και την παρουσία ιατρού¹. Έγγραφο του 1828 στο οποίο καταγράφονται ιατρικές δαπάνες είναι δηλωτικό των φαρμακευτικών προϊόντων που χρησιμοποιούνταν στο στράτευμα. Μεταξύ άλλων αναφέρεται η προμήθεια «ξερατικού» και «σκονών» που διατίθονταν σε «χαρτιά», δηλαδή χάρτινες συσκευασίες, και οι οποίες ήταν διαφόρων ειδών: «άντιφλογιστικές», «ένεργητικές», «δροσιστικές», «κινητικές» και «διουρητικές»². Οι αρρώστιες και οι λοιμοί αντιμετωπίζονταν με εμβολιασμό («έμβολίασμα») ο οποίος ήταν υποχρεωτικός, καθώς όσοι στο στράτευμα δεν εμβολιάζονταν κινδύνευαν με επιβολή προστίμου³. Τα εμβόλια περιέχονταν σε «κοντήλια», φιαλίδια που χορηγούσε η βαυαρική διοίκηση⁴. Ο Σωνιέρος διευκρινίζει ότι το 1836 το αρχηγείο τους έστειλε τα εμβόλια για να εμβολιάσουν τους στρατιώτες και τα παιδιά τους κατά της ευλογιάς, η οποία έκανε τότε θραύση στο Ναύπλιο⁵. Οι στρατιώτες από τις συναναστροφές τους με τις πόρνες συχνά κολλούσαν σύφιλη⁶. Μάλιστα το 1839 η διοίκηση ζήτησε την εκδίωξη των γυναικών επιβάλλοντας στους στρατιώτες να συμμορφωθούν με τον Γαλλικό Κανονισμό («Κανονικόν τό Γαλλικόν») που απαγόρευε τέτοιες συναναστροφές⁷. Αλλά και κατά τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα ο Σωνιέρος αναφέρει την ύπαρξη πορνείων⁸ και «μπαραγγών»⁹ που συντελούσαν αρνητικά στην υγιεινή της πόλης.

Διάφορες εθνότητες στον ελληνικό χώρο και μετανάστευση

Ως προσεκτικός παρατηρητής ο Σωνιέρος καταγράφει στοιχεία που διευρύνουν την αντίληψη που έχουμε για την πληθυσμιακή σύσταση στα μετεπαναστατικά χρόνια, ειδικότερα όσον αφορά την παρουσία ξένων στον ελληνικό χώρο. Για παράδειγμα, αναφέρει ότι στη Χαλκίδα υπήρχε συνοικισμός Τούρκων και Εβραίων με τους οποίους είχε πολύ καλή σχέση¹⁰. Το διάστημα που υπηρετούσε εκεί, περιγράφει την

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη - Περίοδος Καποδίστρια, ό.π., Φάκελος 07, αριθ. εγγρ. 066.

² Στο ίδιο αρχείο, Φάκελος 10, αριθ. εγγρ. 122.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 28 Ιουνίου/10 Ιουλίου 1836.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 27 Νοεμβρίου/9 Δεκεμβρίου 1836.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 3/15 Δεκεμβρίου 1836.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 28 Νοεμβρίου/10 Δεκεμβρίου και 30 Νοεμβρίου/12 Δεκεμβρίου 1836.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 3/15 Ιουλίου 1839.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 5/17 Φεβρουαρίου 1860.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 10/22 Ιανουαρίου 1849.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 4/16 Οκτωβρίου 1838 και 1/13 Ιουλίου 1839.

έναρξη και τέλος του ραμαζανίου¹, ενώ επισκεπτόταν ένα τζαμί² και την εβραϊκή συναγωγή της Χαλκίδας με τον Γάλλο φίλο του, ιατρό Zancarol³. Στο ίδιο ημερολόγιο ο Σωνιέρος αναφέρει την ύπαρξη «Οθωμανού αξιωματικού» ο οποίος υπηρετούσε στον Ελληνικό Στρατό⁴. Από τότε ο Σωνιέρος κάνει πολλές αναφορές σε Οθωμανούς που διαβιούσαν στην Ελλάδα και είναι χαρακτηριστικό ότι λίγο πριν από τον θάνατό του αναζητήθηκε από την οικογένειά του Τούρκος ιατρός που διέμενε στον Πειραιά για να τον ιατρεύσει, δεδομένου ότι ήταν περιβόητος⁵. Το 1841 ο Σωνιέρος αναφέρεται στην ύπαρξη επίσης πολλών Μαλτέζων στην περιοχή της Πύλου⁶. Το ίδιο και στην Αττική το 1843, λέγοντας ότι ήταν ως επί το πλείστον εργάτες⁷. Επιπλέον, κάνει λόγο και για άτομα, κυρίως υπηρέτες, τα οποία αποκαλεί «ἄραβες», όπως ο ιπποκόμος του στο Νεόκαστρο ονόματι «Ἀλῆς ἄραβας», ο οποίος ενδεχομένως να ήταν και στρατεύσιμος⁸ και αρκετοί ἄλλοι⁹. Το 1849 ο Σωνιέρος αναφερόμενος στην αιματηρή επανάσταση στην Ουγγαρία και την Ιταλία, σημειώνει ότι ἔνεκα του πολέμου κατέφθασαν στην Ελλάδα πρόσφυγες Πολωνοί, Ούγγροι και Ιταλοί¹⁰, οι οποίοι παρά τις διαμαρτυρίες ορισμένων πρεσβευτών, γίνονταν δεκτοί με συμπάθεια από τον ελληνικό πληθυσμό¹¹. Ο Σωνιέρος στα ημερολόγιά του κάνει λόγο για «ἀποικίες» Βαυαρών, Ιταλών και Πολωνών στην Ελλάδα, χωρίς εντούτοις να αναφέρει περιοχή των Αθηνών ή αλλού που κατοικούνταν αμιγώς από Γάλλους. Αντιστρόφως, το 1858 ο Σωνιέρος μεταφέρει πληροφορίες που διαβάζει στις εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με τις οποίες «ὡς 1.000 ψυχές πῆγαν πίσω στὴν Τουρκιὰ νὰ καλλιεργήσουν τὶς γαῖες τῶν [...]»¹², λόγω της οικονομικής κρίσης στην ελεύθερη Ελλάδα. Πράγματι, ὡς αναφέρει ο Ν. Σβορώνος, η μεγάλη μάζα του ελληνικού λαού, ὅλων των κοινωνικῶν τάξεων, ἦταν δυσανεσθημένη ἀπὸ

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 11/23 Νοεμβρίου και 7/19 Δεκεμβρίου 1838.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 14/26 Φεβρουαρίου 1839.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 16/28 Σεπτεμβρίου 1839.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές Ιουλίου 1838 μέχρι ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 2/14 Νοεμβρίου 1839.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφές 8/20 και 11/23 Δεκεμβρίου 1863.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 4/16 Απριλίου 1841.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 25 Οκτωβρίου/6 Νοεμβρίου 1843.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 28/10 Νοεμβρίου 1841.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 11/23 Φεβρουαρίου 1858.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφές 13/25 Αυγούστου και 25 Αυγούστου/6 Σεπτεμβρίου 1849.

¹¹ Γ. Τσερεβελάκης – Α. Καστάνης – Β. Κιοσές – Γ. Μυλωνάς – Δ. Ρουμπιέν – Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν – Χ. Κύρκος, *Η Ελλάδα την εποχή του Όθωνα*, Αθήνα, Περισκόπιο, 2010, σ. 25.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 31 Μαρτίου/12 Απριλίου 1858.

την οθωνική οικονομική πολιτική. Η αγροτιά που αποτελούσε το 60% του πληθυσμού συνέχιζε να ζει μέσα στη αθλιότητα, καθώς οι περισσότερες αγροτικές οικογένειες (περίπου το 80%) δεν είχαν καμία ιδιοκτησία¹. Οι τεχνίτες και οι έμποροι διαμαρτύρονταν επίσης λόγω της δυσβάστακτης φορολογίας. Επιπλέον, το 1850 υπήρχαν περισσότεροι Έλληνες πολίτες, για παράδειγμα, στη Σμύρνη από ότι στον Πειραιά, ενώ Έλληνες συνέχιζαν να κατέχουν σημαίνουσες θέσεις στην οθωμανική διοίκηση². Επιβεβαιώνοντας αυτή τη διαπίστωση, τον Ιανουάριο του 1853, ο Σωνιέρος γράφει στο ημερολόγιό του: «Εϊμεθα χειρότερα από τὰ 1833, μετά από 20 ἔτη», δηλώνοντας την απογοήτευσή του για την οικονομική και πολιτική πορεία της Ελλάδας³.

Σχολιάζοντας την πολιτική επικαιρότητα

Τα ημερολόγια μάς προσφέρουν πλούσιο υλικό όχι μόνο για να ανασυστήσουμε τη στρατιωτική πορεία του Σωνιέρου, τις περιπέτειες του βίου του, προσωπικές και οικογενειακές, για να αντλήσουμε στοιχεία για την κοινωνική ζωή της εποχής και τις πρωτόγονες ιατρικές πρακτικές, αλλά και για ανεκδοτολογικής φύσης θέματα. Ως διακεκριμένο μέλος του στρατεύματος και της κοινωνικής ζωής της χώρας, ο Σωνιέρος, μέσα στα ημερολόγια του τοποθετείται επιπλέον και για μια σειρά από ζητήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, παρατηρεί, καταγράφει και σχολιάζει. Το πλήθος αυτών των εγγραφών μας επιτρέπει να σκιαγραφήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια την προσωπικότητά του και τις πολιτικές του απόψεις που εν πολλοίς εξηγούν και τις επιλογές του.

Επαναστάσεις εθνικές ή πολιτικές στην Ελλάδα

Όταν το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος ξεκίνησε την πορεία του υπό τα ηνία του Όθωνα, το 1833, πολλές ιστορικές περιοχές δεν συμπεριλαμβάνονταν στα όριά του. Πάνω από δύο εκατομμύρια Έλληνες ζούσαν έξω από το νεοσύστατο κράτος που συγκέντρωνε έναν πληθυσμό περίπου 750.000 ατόμων⁴. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην άφιξη περιοδικών κυμάτων προσφύγων από τις αλύτρωτες περιοχές, πρόσφυγες που θεωρήθηκαν, όπως είπαμε, ετερόχθονες, και αποτέλεσαν ιδιαίτερο μοχλό πίεσης

¹ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 79. Βλ. επίσης, Τ. Γεροζήσης, ό.π., σσ. 73-75.

² R. Clogg, ό.π., σσ. 119-120.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1853.

⁴ R. Clogg, ό.π., σσ. 108-109. Και Τ. Γεροζήσης, ό.π., σ. 73.

σε όλες τις ελληνικές κυβερνήσεις κατά τον 19ο αιώνα. Από την άλλη, στο εσωτερικό, διαμορφώθηκε η εθνική ρητορική της Μεγάλης Ιδέας (δηλαδή η επιθυμία της επέκτασης των εθνικών συνόρων με ταυτόχρονη απελευθέρωση των χριστιανικών πληθυσμών)¹, ρητορική που αποτέλεσε αιτία για πολλά προβλήματα στο εσωτερικό και συγκρούσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις που εκμεταλλεύονταν τις αλυτρωτικές επιθυμίες των Ελλήνων ανάλογα με τα συμφέροντά τους στην Ανατολή².

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Σωνιέρος καταγράφει και σχολιάζει την πολιτική ζωή στην Ελλάδα και το εξωτερικό και ειδικότερα στέκεται κριτικά απέναντι στα επαναστατικά κινήματα σε διάφορα μέρη όπου διαβιούσαν ελληνικοί πληθυσμοί, μέσα και έξω από τα όρια του τότε ελληνικού κράτους. Τον Ιούλιο του 1830 αναφέρει «επανάσταση στην Κεφαλονιά»³, τον Νοέμβριο του 1831 κάνει λόγο για «πόλεμο στη Μάνη»⁴, τον Ιανουάριο του 1841 αναφέρεται σε επανάσταση στην Κρήτη⁵, καθώς το πρωτόκολλο του Λονδίνου του Ιανουαρίου του 1841 αποσπούσε την Κρήτη από τον αντιβασιλέα της Αιγύπτου για να τη δώσει στο σουλτάνο⁶, πρώτη εκδήλωση του εθνικιστικού πυρετού που ξεκίνησε στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας⁷, σε νικηφόρες για τους Κρήτες μάχες, σε εντολή της κυβέρνησης να σταλούν 2.000 στρατιωτικοί και στην πρόθεση του βασιλιά της Γαλλίας, Λουδοβίκου Φιλίππου, να συνδράμει χρηματικώς στην προσπάθεια. Το γεγονός αυτό αναμφίβολα τον χαροποίησε, όπως και οι νίκες των Κρητών. Στο τέλος όμως η Κρήτη χάθηκε για την Ελλάδα, γράφει απογοητευμένος τον Αύγουστο του 1841⁸, αφού η επανάσταση κατεστάλη. Το 1852 αναφέρεται σε μια ακόμη κρητική επανάσταση και στην πρόθεση των Κρητών να τύχουν προστασίας από την Αγγλία⁹. Οι επαναστάσεις αυτές, αλλά και άλλες που ακολούθησαν, ιδιαίτερα εκείνη του 1866-1868, αναζωπύρωσαν το γαλλικό φιλελληνικό ενδιαφέρον¹⁰.

Ο Σωνιέρος αναφέρεται βεβαίως και σε εσωτερικά επεισόδια-πολιτικές επαναστάσεις. Άλλωστε, ήδη από την έναρξη του Αγώνα μέχρι και τις πρώτες

¹ Για το Σώμα των αξιωματικών και τη Μεγάλη Ιδέα, βλ. Τ. Γεροζήσης, *ό.π.*, σσ. 157-163.

² Ε. Σκοπετέα, *ό.π.*, σσ. 249-360. Και Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, *ό.π.*, σ. 81.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, *ό.π.*, Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 18/30 Ιουλίου 1831.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, *ό.π.*, Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 1/13 Νοεμβρίου 1831.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, *ό.π.*, Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 13/25 Ιανουαρίου 1841.

⁶ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, *ό.π.*, σ. 82. Και É. Driault – M. Lhéritier, *ό.π.*, tome II, σ. 212.

⁷ R. Clogg, *ό.π.*, σ. 121.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, *ό.π.*, Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές από 24 Μαΐου/5 Ιουνίου μέχρι 7/19 Αυγούστου 1841.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, *ό.π.*, Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφές 10/22 και 1/13 Ιουλίου 1852, αντίστοιχα.

¹⁰ Βλ. S. Basch, *ό.π.*, σ. 170.

δεκαετίες της ζωής του ελεύθερου ελληνικού κράτους, οι έριδες μεταξύ των διαφόρων ομάδων ήταν κάτι παραπάνω από συχνές, άλλοτε ήπιες, και άλλοτε έπαιρναν τη μορφή ανοιχτών συγκρούσεων: έριδες, όπως ήδη φάνηκαν, μεταξύ των προκρίτων και των στρατιωτικών, μεταξύ των Πελοποννησίων και των Ρουμελιωτών οπλαρχηγών, μεταξύ των αυτοχθόνων και των ετεροχθόνων, μεταξύ των οπαδών και των εκπροσώπων των τριών κομμάτων που εξέφραζαν την εξωτερική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων, έριδες τέλος, μεταξύ της κεντρικής πολιτικής εξουσίας και κάθε μορφής αντιπολίτευσης¹. Έτσι, μετά την καταστροφή του ελληνικού στόλου στον Πόρο, συνέπεια της αντίδρασης των Υδραίων κατά της πολιτικής του Κυβερνήτη², ο Σωνιέρος αναφέρεται με γλαφυρότητα στη δολοφονία του Ιωάννη Καποδίστρια, στις 30 Σεπτεμβρίου/12 Οκτωβρίου 1831, αποδίδοντας αρχικά το έγκλημα σε Τούρκο, ίσως γιατί στα μάτια του ήταν η πιο πιθανή εκδοχή³. Επιπλέον, τοποθετείται με απάθεια απέναντι στην ανταρσία εναντίον της Κυβερνητικής Επιτροπής μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη, τον Ιανουάριο του 1832⁴, καθώς και στις πολλές προκηρύξεις που εξέδιδαν οι αρχές εκείνη την εποχή, τις οποίες χαρακτηρίζει «βλακώδεις»⁵.

Τον Σεπτέμβριο του 1832, εν μέσω κλίματος σχεδόν εμφυλίου πολέμου, μεταφέρει συζητήσεις και την ανησυχία του για τη στάση του στρατεύματος σε ενδεχόμενο εμφυλίου πολέμου⁶, ενώ ακολούθησαν τα γεγονότα στο Άργος⁷ με συμπλοκές όπου οι Γάλλοι σκότωσαν έναν Υδραίο πολίτη⁸. Τον κίνδυνο αυτό επιβεβαιώνει σε άλλη σημείωση, σε χειρόγραφο σημείωμά του, ένθετο στο ημερολόγιο του 1832, στα ελληνικά: «1832 Ναύπλιον, αύγ[ουστος], ό Έμφύλιος πόλεμος»⁹. Η είδηση για την πιθανότητα εμφυλίου είχε διαδοθεί και στο εξωτερικό και συγκεκριμένα στη Γαλλία¹⁰. Την εποχή αυτή μεταφέρει το κλίμα αναταραχής στις εγγραφές του και καταγράφει τα γεγονότα που, αν και δεν σχολιάζονται ανοικτά, εντούτοις τον ανησυχούν: τα έκτροπα συνεχίζονται, ο στρατός είναι στα όπλα, γίνονται συμπλοκές μεταξύ του εθνικού στρατού και των ατάκτων με τραυματίες Γάλλους και Έλληνες¹¹.

¹ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 79.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 6/18 Αυγούστου 1831.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 30 Σεπτεμβρίου/12 Οκτωβρίου 1831.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 12/24 Ιανουαρίου 1832.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 22 Μαρτίου/3 Απριλίου 1832.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 6/18 Σεπτεμβρίου 1832.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 12/24 Σεπτεμβρίου και 18/30 Σεπτεμβρίου 1832.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου και 21 Σεπτεμβρίου/3 Οκτωβρίου 1832.

⁹ Στο ίδιο ημερ., ένθετο μπλε χειρόγραφο σημείωμα στις εγγραφές του 1832.

¹⁰ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 23 Νοεμβρίου/5 Δεκεμβρίου 1832.

¹¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 12/24 Ιουνίου 1832.

Ο Κολοκοτρώνης, προσπαθώντας να φέρει την ηρεμία εξέδωσε προκηρύξεις¹, στασίασε το στράτευμα του Γρίβα και οι στρατιώτες του Τυπικού Σώματος διατυπώνουν παράπονα για τους μισθούς τους². Την ίδια εποχή, στα χειρόγραφα σημειώματά του ο Σωνιέρος σημειώνει ότι έλαβε χώρα «πόλεμος Καλλέργη με Γριζιότητα»³ στο Ναύπλιο.

Την ιδιαίτερη αξία αυτής της εμφύλιας διαμάχης υπογραμμίζει ο Γ. Κορδάτος, εκφράζοντας την τολμηρή άποψη ότι τα γεγονότα που μεσολάβησαν μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη ενίσχυσαν τον φεουδαρχισμό των κοτζαμπάσηδων (μοναρχισμό) που επικράτησε τελειωτικά με την εκλογή του Όθωνα ως βασιλιά της Ελλάδας, εκλογή που σήμαινε την ήττα της φιλελεύθερης αστικής τάξης που είχε προετοιμάσει τον Αγώνα⁴.

Στα γεγονότα της περιόδου, και ειδικότερα στα γεγονότα των Πατρών, όπου εμπλέχτηκε ο Σωνιέρος, αναφέρεται και ο Γενναίος Κολοκοτρώνης, λέγοντας ότι «ἀφοῦ ἐκυριεύθη ἡ Ναύπακτος ὁ Κ. Τζαβέλλας συνεννοηθεὶς μετὰ τοῦ τακτικοῦ τάγματος τοῦ φρουροῦντος τὰ φρούρια Πατρῶν, Ρίου καὶ Ἀντιρρίου, ἀπέβαλε τὸν ταγματάρχη Σωνιέρον, ἐτέθη τὸ τάγμα εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ καὶ ἐγένετο κύριος τῶν φρουρίων»⁵, τα οποία ἤδη αναφέραμε. Στη συνέχεια, διατάχθηκαν 1.000 Γάλλοι ἀπὸ τα μεσσηνιακὰ φρούρια νὰ ἐπιβάλουν τὴν τάξη, οἱ ὁποῖοι μετέβησαν στὴν Πάτρα γιὰ νὰ παραλάβουν τὰ φρούρια. Ὅμως, ὁ Τζαβέλλας διεμήνυσε ὅτι θὰ παρέδιδε τὰ φρούρια μόνο ὅταν ἐρχόταν ὁ βασιλιάς ἢ ἡ ἀντιβασιλεία καὶ ἔτσι οἱ Γάλλοι ἐπέστρεψαν ἀπραγοὶ στὴ Μεσσηνία⁶. Τὴν ἴδια ἀπάντηση εἶχε δώσει καὶ μερικὸς μῆνες νωρίτερα ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης στὸν Γάλλο συνταγματάρχη Bartolémy, ὅταν ὁ τελευταῖος τοῦ ζήτησε νὰ ἐγκαταλείψει τὸ στρατόπεδο ποὺ εἶχε σὲ νησάκι ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Μικρομάνη ματαιώνοντας τὰ σχέδια τῶν Γάλλων⁷.

Τον Ιούλιο του ἴδιου ἔτους ὁ Σωνιέρος ἐπισκεπτόταν συχνὰ τὴ Βουλὴ γιὰ νὰ μαθαίνει τὶς ἐξελίξεις καὶ ἀναφέρεται στὶς ταραχώδεις συζητήσεις ποὺ γίνονταν ἐκεῖ

¹ Στο ἴδιο ἡμερ., ἐγγραφή 18/30 Ἰουνίου 1832.

² Στο ἴδιο ἡμερ., ἐγγραφές 26 Ἰουνίου/8 Ἰουλίου καὶ 27 Ἰουνίου/9 Ἰουλίου 1832.

³ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὄ.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828, Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1862, ἐγγραφή 1832.

⁴ Γ. Κορδάτος, ὄ.π., σ. 135. Καὶ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ὄ. π., σ. 77. Ἐπίσης, Μ. Efthymiou, "Continuities and ruptures in a revolution: practices, morals, ideologies and violence in the Greek Revolution of 1821", in Μ. Efthymiou (ed.), *La société grecque sous la domination ottomane : économie, identité, structure sociale et conflits*, Ἀθήνα, Hérodotos, 2010, σσ. 259-324.

⁵ Γ. Κολοκοτρώνης, *Διάφορα ἐγγραφα καὶ ἐπιστολαὶ ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ Ὑποστρατήγου Γενναίου Κολοκοτρώνη, ἀφορώντα τὰς κατὰ τὸ 1832 μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κυβερνήτου Ι. Καποδίστρια, Συμβάσας κατὰ τὴν Ελλάδα ἀνωμαλίας καὶ ἀναρχίας*, Ἀθήνα, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελεφῶς, 1856 σσ. 30-31.

⁶ Καὶ É. Driault – Μ. Lhéritier, ὄ.π., tome II, σ. 94.

⁷ Γ. Κολοκοτρώνης, ὄ.π., σ. 32.

για τα σημαντικότερα ζητήματα του έθνους μέχρι την άφιξη του βασιλιά (τα οικονομικά, το σύνταγμα, η διανομή των γαιών), όπως ο ίδιος τα αντιλαμβάνεται¹. Ειδικά, το ζήτημα των γαιών είχε παραμείνει άλυτο από την εποχή του Καποδίστρια και αποτελούσε συνεχή πηγή προβλημάτων και διαμαρτυριών. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των γαιών (περίπου το μισό του καλλιεργήσιμου εδάφους της χώρας) πέρασε στα χέρια των προκρίτων, ενώ τα πέντε έκτα των αγροτών έμειναν ακτήμονες, όπως στην τουρκική κατοχή, εξαρτημένοι από τους προκρίτους². Ο Σωνιέρος αποτυπώνει τη μεγάλη πολιτική αναταραχή, τις συλλήψεις και τις συζητήσεις μεταξύ των τακτικών και του επικεφαλής του στρατεύματος Graillard, προκειμένου να σχηματιστεί σώμα Τακτικών που θα ενεργούσε ως φρουρά³ της Βουλής, του οποίου μάλιστα διαδιδόταν ότι ο Σωνιέρος θα ήταν επικεφαλής⁴, κάτι που δεν έγινε. Καταγράφει τις αναταραχές με τους ατάκτους, την αναστάτωση, τον φόβο του πολέμου στην πόλη: «Οί στρατιῶτες τοῦ Τυπικοῦ εἶναι ὑπό τά ὄπλα μέ διαταγή τοῦ Μεταξῶ»⁵, φυλάσσοντας την πόρτα της πόλης του Ναυπλίου για να μη μπου οι άτακτοι. Αναφέρεται στην άφιξη του πλοίου που θα παραλάμβανε τα μέλη της επιτροπής, τα οποία θα υποδεχόντουσαν τον νέο βασιλιά⁶, αλλά και σε διαδόσεις ότι στο Άστρος ο Κολοκοτρώνης επρόκειτο να σχηματίσει στρατιωτική κυβέρνηση, τις οποίες όμως προσωπικά δυσκολευόταν να πιστέψει⁷. Πράγματι, μετά και από αυτά τα γεγονότα, και ύστερα από πρόταση των ξένων πρέσβων, μετέβη στο Μόναχο επιτροπή του ελληνικού έθνους για να προσφέρει στον εκλεγέντα ηγεμόνα «τήν ὑποταγήν καί τό σέβας τῶν Ἑλλήνων»⁸ αποτελούμενη από τον Α. Μιαούλη, τον Κ. Μπότσαρη και τον Δ. Πλαπούτα. Η πολυπόθητη άφιξη του μονάρχη είχε ειδοωθεί από τους πάντες ως η σωτήρια λύση που θα έβαζε τέλος στην αταξία και στα δεινά της χώρας⁹.

Την είδηση για τον Γουτεμβουργιανό πρίγκιπα, Όθωνα, που προτασσόταν ως μελλοντικός βασιλιάς της Ελλάδας τη μαθαίνει ο Σωνιέρος μέσω του Hauffman, Γερμανού αξιωματικού που υπηρετούσε στο στράτευμα, γεγονός που δηλώνει ότι οι ξένοι αξιωματικοί προϋδέαζαν τους συναδέλφους τους για τις πολιτικές εξελίξεις,

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφές 15/22, 18/30, 19/31 Ιουλίου 1832 και 30 Ιουλίου/11 Αυγούστου 1832.

² Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 72.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 10/22 Αυγούστου 1832.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 12/24 Αυγούστου 1832.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 17/29 Αυγούστου 1832.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 19/31 Αυγούστου 1832.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 23 Αυγούστου/4 Σεπτεμβρίου και 31 Αυγούστου/12 Σεπτεμβρίου 1832.

⁸ Γ. Κολοκοτρώνης, ό.π., σ. 35.

⁹ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 77.

ενεργώντας ως φορείς ειδήσεων από το εξωτερικό¹. Από τότε, ο Σωνιέρος αναφέρεται συχνά στις ετοιμασίες, στις γιορτές, στους κανονιοβολισμούς² που πραγματοποιούνταν μέχρι την άφιξη στο λιμάνι του Ναυπλίου 17 πλοίων, τα οποία έφερναν τους Βαυαρούς και τα μέλη της αντιβασιλείας³. Στις 20 Ιανουαρίου/1 Φεβρουαρίου 1833 καταγράφει ότι η κυβέρνηση και οι υπουργοί πραγματοποίησαν επίσκεψη στον νεοαφιχθέντα βασιλιά⁴ και παρατηρεί με ευχαρίστηση ότι, όταν την επόμενη μέρα κατέφθασαν τα βαυαρικά στρατεύματα, αυτά βγήκαν στην πόλη με τάξη, ενώ την ίδια στιγμή αποχώρησαν οι Γάλλοι στρατιωτικοί. Δεν κρύβει δε τη συγκίνησή του και ο ίδιος χαιρέτησε τον διοικητή του γαλλικού 57ου Τάγματος με τα εξής λόγια:

Η καλοσύνη σας είναι χαραγμένη στην καρδιά μας και για εσάς σύντροφοι τελείωσαν τα βάσανά σας, θα πάτε στη Γαλλία και θα είστε χαρούμενοι, η συμπεριφορά και οι υπηρεσίες σας, σάς έκαναν να διακριθείτε για τον εθνικό χαρακτήρα σας, Αντίο, ο Θεός να σας συντροφεύει, εις το επαναδείν⁵.

Τα γαλλικά στρατεύματα συνόδευσαν έξω από την πόλη του Ναυπλίου, ο Touret και ένας Έλληνας αξιωματικός.

Το 1843 και το 1844, αντιστοίχως, ο Σωνιέρος καταγράφει την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου και τα επακόλουθά της. Πριν από αυτή βέβαια είχαν σημειωθεί και άλλες μικρότερες εξεγέρσεις σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Ήδη από τον Απρίλιο του 1843 σημειώνει ότι στην εφημερίδα *Αιών* εκφραζόταν επιθυμία του «Συμβουλίου του Λονδίνου να δώσει ο Βασιλεύς Σύνταγμα, να αναχωρήσουν οι ξένοι», να γίνουν υπουργοί «πεπαιδευμένοι Έλληνες» και να ελαττωθεί ο στρατός, ενώ σχολιάζονταν με καυστικό τρόπο οι παλαιότερες καταχρήσεις της αντιβασιλείας, τις οποίες ούτε και ο ίδιος σαφώς ενέκρινε⁶. Είναι αλήθεια ότι ο Όθων δεχόταν πιέσεις από τον βρετανό πρεσβευτή Lyons να παραχωρήσει σύνταγμα ήδη από το 1839⁷ και ότι μέσα σε ένα πνεύμα γενικής δυσαρέσκειας από την εσωτερική και την εξωτερική πολιτική της οθωνικής μοναρχίας, την οποία οι Έλληνες αποκαλούσαν *ξενοκρατία*, οι πρεσβευτές των τριών δυνάμεων ενθάρρυναν τις συνωμοσίες. Ειδικά, όπως καταμαρτυρεί ο Ν.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 19/31 Οκτωβρίου.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 6/18 και 7/19 Μαρτίου, 21 Αυγούστου/2 Σεπτεμβρίου και 22 Αυγούστου/3 Σεπτεμβρίου 1832.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 21 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου 1832.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 20 Ιανουαρίου/1η Φεβρουαρίου 1833.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου 1833, στην ιταλική γλώσσα με ένθετα τα λόγια του Σωνιέρου στη γαλλική γλώσσα.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές 4/16 και 15/27 Απριλίου 1843.

⁷ R. Clogg, ό.π., σ. 113.

Σβορώνος, η πρεσβεία της Αγγλίας είχε καταστεί πραγματικό στρατηγείο της αναταραχής¹. Η κρίση των δημοσίων οικονομικών που χειροτέρευσε κατά τα έτη 1839-1841, όταν η Ελλάδα βρισκόταν σε κατάσταση πολέμου, ευνόησε την αναταραχή. Το 1843 η ελληνική κυβέρνηση κήρυξε επίσημα πτώχευση, κάνοντας έκκληση για πίστωση εκ μέρους των προστάτιδων δυνάμεων. Η υπόθεση ήρθε στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου που έθεσε αυστηρούς όρους για να βοηθήσει την Ελλάδα. Η εξέγερση ξέσπασε στην Αθήνα την ημέρα της επικύρωσης της οικονομικής σύμβασης του Λονδίνου που εκχωρούσε όλους τους πόρους της Ελλάδας στην εξυπηρέτηση του συμφωνηθέντος δανείου².

Την Επανάσταση ο Σωνιέρος την περιγράφει επιγραμματικά, χωρίς δραματικούς τόνους και πολλές λεπτομέρειες. Ο ίδιος δεν παίρνει ενεργό μέρος στα γεγονότα, απλά συνδράμει ορισμένους στρατιώτες. Δίνει την εντύπωση ότι επρόκειτο για κάτι σύντομο και ότι η τάξη επανήλθε αμέσως. Δεν κρύβει όμως την ανείπωτη χαρά του γι' αυτή: την επόμενη ημέρα, Παρασκευή 3 Σεπτεμβρίου, «έγινε ευταξία, τάξη υπεγράφη το Σύνταγμα ανέλπιστον και μοναδικόν εις την Ιστορία». «Ἦρθε ὁ Καλλέργης, ἔτρεξαν ὅλοι εἰς αὐτόν, ζητωκραυγές». Στις 6 του μηνός, ὄλο το στράτευμα ἔδωσε ὄρκο «ἐνώπιον τοῦ Καλλέργη φρουράρχου καί [του Συνταγματάρχη] Γραϊλλάρδ», ενώ λίγες ημέρες αργότερα, ο Γενναίος Κολοκοτρώνης και ο Τζαβέλας αντιτάσσονταν προς «τούς γενναίους συνταγματικούς³ Συνταγματάρχη Καλλέργη, Σκαρβέλη, Ροδίτη, Μακρυγιάννη καί λοιπούς», επιβεβαιώνοντας τις αντιπαλότητες μεταξύ των αξιωματικών⁴. Ήταν η πρώτη φορά, αλλά όχι η τελευταία, που ο στρατός εξωθήθηκε να εμπλακεί άμεσα στην ελληνική πολιτική αντιπαράθεση⁵ ή κατά μια άλλη οπτική, η Επανάσταση του 1843 ήταν η πρώτη φορά μετά την Επανάσταση που η ελληνική αστική τάξη (που εκπροσωπείτο κυρίως με τους εμπόρους και ναυτικούς, οι οποίοι είχαν οικονομικά συνέλθει) με τη σύμπραξη των στρατιωτικών παραγόντων και φεουδαρχικών αστικοποιηθέντων στοιχείων επανήλθαν στην εξουσία⁶. Όπως και να έχει, η μεταβολή της 3^{ης} Σεπτεμβρίου δεν έλυσε κανένα από τα οξέα προβλήματα του ελληνικού λαού, ούτε

¹ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 83. Και Γ. Τσερεβελάκης κ.ά., ό.π., σ. 22. Και É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome II, σ. 275.

² Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 83.

³ Η υπογράμμιση είναι δική μας.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές από 2/14 έως και 6/18 Σεπτεμβρίου και από 28 Σεπτεμβρίου/10 Οκτωβρίου έως και 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1843.

⁵ R. Clogg, ό.π., σ. 115.

⁶ Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 136.

προώθησε ουσιαστικά τους δημοκρατικούς θεσμούς της χώρας. Αποτέλεσε όμως το υπόβαθρο για περαιτέρω πολιτικές κατακτήσεις έναντι της μοναρχίας¹.

Το έτος αυτό ο Σωνιέρος ήταν διορισμένος πρόεδρος του Αναθεωρητικού Δικαστηρίου. Μετά από την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου, επισκεπτόταν τακτικά την Εθνοσυνέλευση και καταγράφει στα ημερολόγιά του επιγραμματικά τα θέματα που αναλύονταν στη Συνέλευση, τις ομιλίες των προσώπων, την αντίδραση του βασιλιά², την οριστικοποίηση ενός προς ενός των άρθρων του συντάγματος που ολοκληρώθηκε τον Μάρτιο του 1844³ και την οποία παρακολουθεί με ειδικό «είσιτήριο»⁴. Το νέο σύνταγμα προέβλεπε δύο συνελεύσεις, τη Βουλή και τη Γερουσία, ήταν όμως ελάχιστα φιλελεύθερο και όπως φάνηκε στη συνέχεια, ο Όθων το εκμεταλλεύτηκε για να προωθήσει τις δικές του αυταρχικές τάσεις⁵. Στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα στις 1/13 Αυγούστου 1844 και στις άλλες πόλεις⁶, εκλογές που κράτησαν τρεις μήνες, σημειώθηκαν αναταραχές και το πεζικό ανέλαβε τα χρέη χωροφυλακής⁷. Πρωθυπουργός ανέλαβε ο Κωλέττης, ο Μεταξάς ανέλαβε υπουργός των Οικονομικών και ο Τζαβέλας των Στρατιωτικών. Ο Κωλέττης αποδείχτηκε υπερβολικά συγκεντρωτικός, όταν ανέλαβε την εξουσία, εκμεταλλευόμενος και τη Μεγάλη Ιδέα και ενθάρρυνε κατά τον Σβορώνο τις επεμβάσεις του στέμματος στην πολιτική ζωή⁸.

Επιπλέον, μετά από την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου απονεμήθηκαν αριστεία στους αξιωματικούς που έλαβαν μέρος στην επανάσταση⁹. Ανάμεσά τους ήταν και ο Σωνιέρος¹⁰ που περιγράφει την απονομή των αριστείων στην πλατεία της πόλης,

¹ Γ. Τσερεβελάκης κ.ά., ό.π., σ. 19.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές 18/30 Νοεμβρίου και 8/20 Δεκεμβρίου 1843.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 29/11 Απριλίου έως και 17/29 Μαρτίου 1844. Όλες οι διαδικασίες, τα πρακτικά, τα ψηφίσματα, οι ομιλητές και τα σχετικά δημοσιεύματα του Τύπου περιλαμβάνονται στα: *Πρακτικά της Α' εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως*, διαθέσιμα ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα: <https://www.hellenicparliament.gr/onlinePublishing/PRA/001-022.pdf>

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 22 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου 1844.

⁵ R. Clogg, ό.π., σσ. 115-116.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 1/13 Αυγούστου 1844.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 4/16 Αυγούστου 1844.

⁸ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 84.

⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 140.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, πιστοποιητικό για τη συμμετοχή στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου, Αθήνα, 10 Σεπτεμβρίου 1843. Παρά τα ανωτέρω, σε κατάσταση των αξιωματικών που συμμετείχαν στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου (προκειμένου να λάβουν κάποιο βοήθημα) την οποία συνέταξε ειδική επιτροπή και υποβλήθηκε στη Βουλή το 1846 δεν αναγράφεται το όνομα του Σπυρίδωνα Σωνιέρου. Βλ. Αντίγραφο Πρακτικών Βουλής, Περίοδος Α', Σύνοδος Β', Τόμος Α', 1846, σ. 65 (Συνεδρίαση 11 Ιανουαρίου) σε Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατάλογος Δ', Κυτίο 108, Τακτικός Στρατός (επί Όθωνα και επί Γεωργίου).

υπογραμμίζοντας την κακή διάθεση του βασιλιά Όθωνα και την αμηχανία του¹. Επίσης, είναι αλήθεια ότι έγινε προσπάθεια η επέτειος της 3ης Σεπτεμβρίου να καθιερωθεί ως εθνική εορτή για να τιμηθεί ο στρατός της πρωτεύουσας αλλά και οι πολίτες που πήραν μέρος σε αυτήν², όμως σταδιακά ο εορτασμός της αποδυναμώθηκε. Ήδη στην πρώτη επέτειο, παρόλο που έπεσαν οι προβλεπόμενες κανονιές, στην εκκλησία παρευρέθησαν μόνο Άγγλοι και έγινε παρέλαση, ενώ οι βασιλείς στη μουσική παράσταση που ακολούθησε «ήρθαν άργα», «επίτηδες»³ σχολιάζει ο Σωνιέρος. Την αμηχανία του Όθωνα για το γεγονός επιβεβαιώνει τέσσερις ημέρες αργότερα, μαρτυρώντας ότι όταν ο βασιλιάς εκφώνησε λόγο στη Βουλή, παρουσία και της βασίλισσας, έτρεμε και έκανε λάθη, καθώς δεν συμεριζόταν τον ενθουσιασμό του πλήθους που τον διέκοπτε φωνάζοντας «ζήτω»⁴. Τη θλίψη του παρατηρεί και ο γιος του Σωνιέρου, Όθων, που αντιθέτως χαιρόταν να φέρει στο μπράτσο του την κορδέλα των συνταγματικών⁵. Πράγματι, έκτοτε ο βασιλιάς απείχε σταδιακά από δημόσιες εμφανίσεις και ήταν συχνά κακοδιάθετος⁶. Τη διάθεσή του δεν συμεριζόταν ο λαός που ακόμα και κατά το 1848 εξ αφορμής του εορτασμού της επανάστασης, επευφημούσε πολλές φορές για το γεγονός⁷. Αντίθετα, στην επέτειο της 3ης Σεπτεμβρίου του 1860 πραγματοποιούνταν αναταραχές, νεαροί φώναζαν συνθήματα όπως: «κάτω ό Αύστριακός τύραννος⁸, ζήτω τὸ Σύνταγμα, ζήτω ό Γαριβάλδης, ό Μακρυγιάννης, ό Κανάρης, ό Καλλέργης»⁹, επιβεβαιώνοντας την ευρύτατη αντιπάθεια που είχε δημιουργηθεί κατά του Όθωνα, ο οποίος υποστήριξε ανοικτά την Αυστρία στην πάλη εναντίον του Garibaldi και των Ιταλών εθνικιστών εκείνη την εποχή¹⁰.

Η αλλαγή αυτή σημειώθηκε διότι μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου και την αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής, η αντίθεση προς το στέμμα ξανάρχισε να

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές 9/21 Ιανουαρίου και 23 Ιανουαρίου/4 Φεβρουαρίου 1844.

² ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η ιστορία...*, ό.π., σ. 140.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 3/15 Σεπτεμβρίου 1844.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 7/19 Σεπτεμβρίου 1844.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 25 Σεπτεμβρίου/7 Οκτωβρίου, 26 Σεπτεμβρίου/8 Οκτωβρίου, 5/18 και 6/18 Αυγούστου 1843.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 24 Ιανουαρίου/5 Φεβρουαρίου και 22 Ιουνίου/4 Ιουλίου 1844. Και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφή 3/15 Σεπτεμβρίου 1845.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 3/15 Σεπτεμβρίου 1848.

⁸ Στις λέσχες ή στη διάρκεια γευμάτων που οργάνωναν μεταξύ τους οι συνταγματικοί αξιωματικοί αποκαλούσαν ανοικτά τον Όθωνα «τύραννο» κάνοντας προπόσεις υπέρ αλλαγής της δυναστείας. Τ. Γεροζήσης, ό.π., σ. 145.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 4/16 Σεπτεμβρίου 1860.

¹⁰ R. Clogg, ό.π., σ. 124.

εκδηλώνεται απειλητικότερη κάθε φορά όσο γίνονταν συχνότερες οι επεμβάσεις του στέμματος στην πολιτική ζωή της χώρας. Το Σύνταγμα σιγά σιγά εγκαταλείφθηκε. Από την άλλη μεριά, ο θάνατος ή η αποχώρηση από την πολιτική ζωή των αρχηγών των τριών κομμάτων είχαν αλλάξει το πολιτικό σκηνικό. Η άνοδος της αστικής τάξης ευνόησε το φιλελεύθερο και αντιδυναστικό πνεύμα, εκκινώντας σειρά εξεγέρσεων και συνωμοσιών¹.

Επιβεβαιώνοντας τα ανωτέρω, τον Μάρτιο του 1857 ο Σωνιέρος αναφέρεται και σε μια άλλη εξέγερση και επεισόδια στην Αθήνα, καταγράφοντας ότι στο Πανεπιστήμιο έγιναν αναταραχές και ότι έλαβαν ποινές οι φοιτητές, ορισμένοι εκ των οποίων ήταν και φίλοι του γιου του, Όθωνα². Τον Μάιο του 1859, αναφέρεται στα Σκιαδικά, τα επεισόδια δηλαδή που σημειώθηκαν μεταξύ των φοιτητών και της Χωροφυλακής στο Πεδίο του Άρεως, συνεπεία της μεροληπτικής διεξαγωγής των εκλογών του έτους εκείνου³. Ο Όθων Σωνιέρος δεν συμμετείχε στα γεγονότα αυτά, φίλοι του όμως είχαν συλληφθεί⁴. Από την αρχή του 1860, η κρίση άρχισε να παίρνει σοβαρές διαστάσεις, όπως είπαμε παραπάνω. Τον Μάιο του 1861 ο Σωνιέρος καταγράφει με ανησυχία τα επεισόδια που σημειώθηκαν στην Αθήνα και τις συλλήψεις αξιωματικών, ανάμεσα στους οποίους ήταν ο Ζυμβρακάκης και ο Μπότσαρης, ενώ είχε διαδοθεί λανθασμένα, ότι είχε συλληφθεί και ο ίδιος⁵. Παρότι ανησυχεί, θεωρεί τα γεγονότα φυσιολογική αντίδραση απέναντι στην τυραννική διακυβέρνηση του Όθωνα. Μάλιστα, τον Αύγουστο του ίδιου έτους σχολιάζει με δυσφορία την οικονομική κρίση που είχε ακριβύνει τη διαβίωση και εκφράζει επικρίσεις κατά του λαού που δεν αντιδρούσε⁶.

Τέλος, τον Φεβρουάριο του 1862 ο Σωνιέρος αναφέρεται στη στρατιωτική και την πολιτική επανάσταση στο Ναύπλιο, κέντρο της συνωμοσίας κατά του Όθων, εξαιτίας της συγκέντρωσης στην πόλη αυτή ύποπτων αξιωματικών⁷. Περιγράφει την απόφαση του βασιλιά να μεταβεί εκεί, τα στρατεύματα που έφτασαν για να πολιορκήσουν την πόλη και τις συλλήψεις και τις φυλακίσεις αξιωματικών⁸. Τη συνέχεια της

¹ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σσ. 94-95.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 31 Μαρτίου/12 Απριλίου 1857.

³ R. Clogg, ό.π.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφές 12/24 Μαΐου, 26 Μαΐου/7 Ιουνίου, 4/16, 5/17, 6/18 και 10/22 Ιουνίου 1859.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κδ) Χειρ. ημερ. 1861, εγγραφή 17/29 Μαΐου και 24 Μαΐου/5 Ιουνίου 1861.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 4/16 Αυγούστου 1861.

⁷ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 95.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κε) Χειρ. ημερ. 1862, εγγραφές 1/13 έως και 7/19 Φεβρουαρίου 1862.

επανάστασης του Ναυπλίου την πληροφορείται εντούτοις από την Αίγινα¹, όπου είχε μετακομίσει μαζί με τα παιδιά του, το ίδιο και την επανάσταση της Φρουράς της Αθήνας, που οδήγησε σταδιακά στην έκπτωση του βασιλιά Όθωνα, επεισόδια κατά τα οποία φυλακίστηκε ο γιος του Όθων στην Αθήνα². Αναμφισβήτητα, τοποθετείται θετικά απέναντι στα επαναστατικά κινήματα, φοβάται όμως κιάλας για την τύχη του γιου του Όθωνα, όταν εκείνος φυλακίζεται. Η επανάσταση γενικεύτηκε και σε άλλες πόλεις³ της Πελοποννήσου και στη Σύρο, αλλά το κίνημα καταπνίγηκε γρήγορα και ο αντιμοναρχικός Δεληγιώργης και οι άλλοι συνωμότες πιάστηκαν⁴. Εντούτοις, η κρίση δεν αποσοβήθηκε: στη διάρκεια μιας περιόδου του βασιλικού ζεύγους, οι φρουρές της Ακαρνανίας, της Πάτρας και της Κορίνθου στασίασαν. Η εξέγερση της αθηναϊκής φρουράς ήταν η πιο αποφασιστική: ο Όθων εκθρονίστηκε και κλήθηκε να εγκαταλείψει την Ελλάδα⁵. Ο Σωνιέρος, παρακολουθούσε στενά όλες αυτές τις εξελίξεις. Όταν, δε, διαβάζει «τὸ ψήφισμα τῆς ἐκπτώσεως τοῦ τυράννου»⁶, πλημμυρισμένος από χαρά, πηγαίνει στην Αθήνα. Την επόμενη ημέρα της έκπτωσης αφιερώνει μια ολόκληρη σελίδα στην εγγραφή των γεγονότων περιγράφοντας τον αναπάντεχο και ανείπωτο ενθουσιασμό του για το «μέγα κατόρθωμα τῆς Ἐλευθερίας» και την αναχώρηση του «τυράννου καὶ τῆς Τίγρης»⁷. Ανοικτά πλέον τοποθετεί τον εαυτό του στους αντιπάλους του καθεστώτος και δεν κρύβει την τεράστια ικανοποίησή του για το γεγονός της έκπτωσης. Εν τῷ μεταξύ κατέφθαναν ειδήσεις για άφιξη του πρίγκιπα Αλφρέδου ως βασιλιά της Ελλάδας και για ένωση των Επτανήσων⁸. Παρά την ψηφοφορία και τον ενθουσιασμό που την περιέβαλλε, και από την πλευρά του Σωνιέρου⁹, βασιλιάς των Ελλήνων θα στεφθεῖ ο Γεώργιος Α΄¹⁰, ενώ προηγουμένως η χώρα θα γλυτώσει έναν νέο εμφύλιο πόλεμο¹¹. Τις προετοιμασίες και την άφιξη του νέου μονάρχη, μαζί και τις επευφημίες που

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 4/16 Απριλίου 1862.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 2/14 Μαΐου 1862.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 9/21 και 11/23 Οκτωβρίου 1862.

⁴ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 95.

⁵ Στο ίδιο, σ. 96. Για τις αιτίες και τα γεγονότα αναλυτικά, βλ. Τ. Γεροζήσης, ό.π., σσ. 149-157. Και É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome II, σσ. 487-488.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κε) Χειρ. ημερ. 1862, εγγραφή 12/24 Οκτωβρίου 1862.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 13/25 Οκτωβρίου 1862.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 8/20 Νοεμβρίου 1862.

⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1862. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Γ. Τσερεβελάκης κ.ά., ό.π., σσ. 102-114.

¹⁰ Βλ. R. Clogg, ό.π., σσ. 125-126. Ο τίτλος του ήταν «Γεώργιος ο 1ος, Βασιλεύς των Ελλήνων», αν και στα ξενόγλωσσα κείμενα αναφέρονταν ως «Roi de Grèce», ώστε να μην αναφέρεται στους οθωμανικής υπηκοότητας Έλληνες.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφές από 2/14 έως και 11/23 Φεβρουαρίου 1863.

ακολούθησαν περιγράψει βεβαίως στο τελευταίο του ημερολόγιο, χωρίς να λησμονήσει να σχολιάσει απαξιωτικά τον κόσμο που έτρεχε στους δρόμους, μαζί με τις πρώτες εμφανίσεις του Γεωργίου Α΄ στον λαό της Αθήνας¹.

Εξωτερικές ειδήσεις και επαναστάσεις στην Ευρώπη

Εκτός των ανωτέρω, στα ημερολόγιά του ο Σωνιέρος καταγράφει, όπως είναι φυσικό, σημαντικές εξωτερικές ειδήσεις πολλές από τις οποίες μάθαινε από συναδέλφους του ή διάβαζε στις ξενόγλωσσες εφημερίδες. Γενικά, παρακολουθούσε τις εξελίξεις στην Ευρώπη και σχολιάζει με ενδιαφέρον τα επαναστατικά κινήματα τα οποία προκαλούσαν τον ενθουσιασμό του, καθώς τα θεωρεί δίκαια των λαών κατά των απολυταρχικών καθεστώτων. Για παράδειγμα, το 1831 αναφέρει ειδήσεις για επανάσταση στη Γαλλία², όπως και τον Ιούνιο του 1832, όπου εξ αφορμής της ταφής του στρατηγού Lamarque στο Παρίσι, καταγράφηκε απόπειρα επανάστασης από δημοκρατικές δυνάμεις. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην ιδιωτική συλλογή Σωνιέρου φυλάσσονται τηλεγραφήματα από το Παρίσι σχετικά με το κίνημα αυτό και την καταστολή του, γεγονός που μαρτυρεί ότι τα θεώρησε άξια μνήμης³.

Ομοίως, το 1848 ο Σωνιέρος παρακολουθούσε με ενδιαφέρον τις διάφορες επαναστατικές κινήσεις που λάμβαναν χώρα στην Ευρώπη. Ιδιαίτερη προσοχή έδινε στα Επτάνησα, όπου τον Μάρτιο του 1848 στάλθηκε επιστολή στη βασίλισσα της Αγγλίας και ζητείτο η απελευθέρωσή τους από την αγγλική κυριαρχία «καθώς κι όλη ή Εὐρώπη», μεταφέροντας την αίσθησή του για τον γενικευμένο χαρακτήρα των επαναστάσεων. Επιπλέον, αναφέρεται στην επανάσταση στην Πρωσία, στις ωμότητες των Αυστριακών κατά της Βενετίας τις οποίες απροκάλυπτα καταδικάζει, αλλά και στην εξορία της βασιλικής οικογένειας του Φιλίππου στη Γαλλία και την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Την εποχή αυτή, ο Όθων, τρομοκρατημένος από την επανάσταση στη Γαλλία, στρέφεται ακόμα περισσότερο προς τη Ρωσία και το ρωσικό κόμμα⁴. Αντίθετα, ο Σωνιέρος ενστερνιζόταν τον πόθο των λαών για ελευθερία και δημοκρατία και δεν δίσταζε να χαρακτηρίζει όλες αυτές τις αλλαγές

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 16/28 Οκτωβρίου έως και 25 Νοεμβρίου/7 Δεκεμβρίου 1863.

² «Νέα: Επανάσταση στή Γαλλία», γράφει στο ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 11/23 Δεκεμβρίου 1831.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Β΄, Υποφάκελος Α΄ 1833-1840, Υποφάκελος 1840, δύο τηλεγραφήματα την 6η Ιουνίου [1832] με τίτλο: «Déréches télégraphiques de Paris, Tentative d'insurrection».

⁴ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 85.

«θαύματα τῆς Εὐρώπης»¹. Την ίδια στιγμή μαρτυρά ότι στην ελληνική Βουλή οι βουλευτές ήθελαν να κηρύξουν τον πόλεμο κατά της Τουρκίας², καθώς η επίσημη πολιτική του Κωλέττη και του Όθωνα ευνοούσε τη δράση των οπλισμένων συμμοριών στα ελληνοτουρκικά σύνορα, στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας. Το γεγονός όμως αυτό προκαλούσε την επαύξηση της αγγλικής οργής εναντίον του Όθωνα και τα αντίποινα της τουρκικής κυβέρνησης εναντίον των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας³. Η καταγραφή τέτοιων εξωτερικών γεγονότων και επαναστάσεων συνεχίζεται σε όλο το φάσμα των ημερολογίων⁴.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το 1850 ο Σωνιέρος αναφέρεται στο νέο πολιτικό ρεύμα της εποχής το οποίο καταγράφει ως «Σοτζιαλισμ» (Σοσιαλισμός). Γράφει χαρακτηριστικά ότι «στή Γαλλία τήν δημοκρατία δέν τήν θέλουν— αλλά τό Σοτζιαλισμ προχωρεῖ», γεγονός που τον ευχαριστεί δεδομένου ότι ο ίδιος διακατεχόταν από φιλελεύθερη πολιτική ιδεολογία⁵. Τον Ιούνιο του 1851⁶ αναφέρει ότι διάβαζε στις εφημερίδες την «ἔκθεση τοῦ Λονδίνου ἀπό τόν κ. Μπλανκί», κάνοντας μνεία στην «Προειδοποίηση προς τον Λαό (πρόποση του Λονδίνου)»⁷ του σοσιαλιστή επαναστάτη Louis Auguste Blanqui την οποία εξηγεί μάλιστα και στο γιο του Όθωνα, αλλά επίσης και στην καταδίκη του γιου του Βίκτορα Ουγκώ, Κάρολου, σε έξι μήνες φυλάκιση, λόγω του ότι είχε ταχθεί κατά των δημοσίων εκτελέσεων, εναντίον των οποίων τάσσεται εξάλλου και ο ίδιος, όπως και οι περισσότεροι Έλληνες⁸.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφές από 29 Φεβρουαρίου/1 Μαρτίου έως 7/19 Απριλίου 1848.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 10/22 Ιουνίου 1848.

³ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 85.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κε) Χειρ. ημερ. 1862, εγγραφή 14/26 Ιουνίου για επανάσταση στην Αμερική, Μεξικό και Μαυροβούνιο.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 27 Απριλίου/9 Μαΐου 1850.

⁶ Και τα δύο γεγονότα αναφέρονται σε ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 16/28 Ιουνίου 1851.

⁷ L. A. Blanqui, *Avis au peuple (le toast de Londres)*, 25 Février 1851, απάντηση του Γάλλου επαναστάτη σε αίτημα πρόποσης για την επίσημη δεξίωση της 25ης Φεβρουαρίου 1851 για την επέτειο της Γαλλικής Επανάστασης του 1848, όπου καταφέρεται κατά τα μέλη της Δεύτερης Γαλλικής Δημοκρατίας. Πλήρες κείμενο στην ελληνική γλώσσα σε <https://engymo.wordpress.com/> [πρόσβαση Οκτώβριος 2019].

⁸ Ο Charles Hugo, δημοσιογράφος στην εφημερίδα *Événement* είχε καταγγείλει μια δημόσια εκτέλεση στο Πουατιέ. Συνήγορος του στη δίκη, όπως αναφέρει και ο Σωνιέρος, ήταν ο Victor Hugo, ο οποίος στο δικαστήριο είχε σφοδρά καυτηριάσει την εφαρμογή της θανατικής ποινής. Βλ. J. Y. Le Naour, *Histoire de l'abolition de la peine de mort : 200 ans de combat*, Paris, Perrin, 2011, σσ. 124, 133-135, 161. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 16/28 Ιουνίου 1851.

Τα πολιτικά του φρονήματα

Παρά τα ανωτέρω, περισσότερο από την απλή παράθεση πολιτικών γεγονότων που δεν συνοδεύονται πάντα με προσωπικά σχόλια, εκείνο το στοιχείο που αποτυπώνει διαυγέστερα την πολιτική σκέψη του Σωνιέρου εν γένει είναι τα απόσπασματα σπουδαίων έργων που αντιγράφει μέσα στο ημερολόγιό του. Η γαλλική γλώσσα, απόρροια της ελληνογαλλικής του ταυτότητας, συνδεδεμένη με τη νίκη του ανθρωπισμού ενάντια στον δεσποτισμό, γίνεται μέσο με το οποίο ο Σωνιέρος μυείται στις αξίες της ελευθερίας και της ισότητας, της αντίστασης στην καταπίεση και της δικαιολογημένης επανάστασης¹. Ένα τέτοιο κείμενο είναι απόσπασμα που παρατίθεται στο οπισθόφυλλο του ημερολογίου του 1831, στη γαλλική γλώσσα, το οποίο σε ελεύθερη μετάφραση θα μπορούσε να αποδοθεί ως εξής:

Τα δίκαια παράπονά μου, που δεν εισακούγονται, αφήνουν στην ψυχή μου ένα είδος αποστροφής ενάντια στους βλακώδεις πολιτικούς θεσμούς μας, όπου το αληθινό δημόσιο καλό και η πραγματική δικαιοσύνη θυσιάζονται προς χάρη μιας επιφανούς και απροσδιόριστης δημόσιας τάξης, η οποία καταστρέφει, στην πραγματικότητα, οποιαδήποτε τάξη, και η οποία δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να προσυπογράφει τις ποινές των δημόσιων αρχών, εις βάρος των αδυνάτων και προς όφελος της ανισότητας και των ισχυρών².

Οι παραπάνω φράσεις αποδίδονται στον Jean-Jacques Rousseau και εμπεριέχονται στο έργο του *Confessions* της έκδοσης του 1828. Ως κοινωνός της γαλλικής λογοτεχνίας και της γαλλικής πολιτικής σκέψης ο Σωνιέρος ενστερνιζόταν τις φιλελεύθερες πολιτικές ιδέες, όπως αυτές περιγράφονται στο εν λόγω απόσπασμα, όπου σαφώς προβάλλεται η αποστροφή προς κάθε είδους πολιτικό θεσμό, η αγάπη προς την αληθινή δικαιοσύνη και η ματαιότητα των νόμων, οι οποίοι δεν πράττουν τίποτα άλλο παρά να προσυπογράφουν την καταπίεση των αδυνάτων από τους ισχυρούς. Το ότι συγκράτησε τις φράσεις αυτές υποδηλώνει ότι τις θεώρησε σημαντικές και αξίες μνήμης. Σε συνάρτηση με την παραδοχή του ότι ήταν φιλελεύθερος, οδηγούμαστε στο ενδεχόμενο να ήταν ριζοσπαστικός για την εποχή του. Τέλος, είναι σημαντικό ότι το συγκεκριμένο απόσπασμα εμφανίζεται στο ημερολόγιο του 1831, έτους που σημαδεύεται από τη δολοφονία του Κυβερνήτη, εξέλιξη που οπισθοδρομεί τη χώρα και ματαιώνει το φιλόδοξο έργο της ανασύστασης και της ανοικοδόμησής της³. Το γεγονός ότι διάφορα συμφέροντα ισχυρών ανθρώπων έφτασαν στο σημείο να καταλύσουν κάθε έννοια δημοκρατικών θεσμών,

¹ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 23 και D. Provata, « Construction... », ό.π., σ. 282.

² J. J. Rousseau, *Œuvres Complètes, Vol. XXX, Confessions*, Bruxelles, Chez Th. Lejeune Libraire-éditeur, 1828, σ. 82.

³ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση ...*, ό.π., σ. 73.

δολοφονώντας τον ύψιστο άρχοντα ενός κράτους, προκειμένου να το καθοδηγήσουν προς τις δικές τους επιδιώξεις, φανερώνει με τον πιο τραγικό τρόπο τη ματαιότητα των πολιτικών θεσμών όπως την αντιλαμβάνεται ο Σωνιέρος. Η πικρία του για το συμβάν, σε συνδυασμό με «τη δικαιοσύνη και τη ματαιότητα των προσωπικών διαμαρτυριών του», οδήγησαν προφανώς τον Σωνιέρο να ενστερνιστεί αυτή την «εξομολόγηση» του Rousseau και να την καταγράψει στο προσωπικό του ημερολόγιο.

Είναι αλήθεια ότι ήδη από την εποχή του κυβερνήτη Καποδίστρια, ο Σωνιέρος είχε αποκτήσει τη φήμη του φιλελεύθερου πολιτικά και δημοκρατικού ατόμου, ίσως λόγω των συναναστροφών του με τον καρμπονάρο Φαβιέρο και της πολιτικής ταυτότητας του πατέρα του που ήταν βοναπαρτιστής. Ο ίδιος είχε απόλυτη επίγνωση γι' αυτό και σημειώνει, πράγματι, ότι ο Κυβερνήτης «έφοβεΐτο διότι ήμουν υιός ενός Γάλλου καί τόν είχαν παραστήση οί Ναππίοι ότι είμαι φιλελεύθερος»¹. Παράλληλα, είχε αφήσει να διαφανούν στο στράτευμα τα πολιτικά του φρονήματα, καθώς σε εγγραφή τον Φεβρουάριο του 1833, παραδέχεται ξεκάθαρα ότι συνάδελφοί του τον θεωρούσαν «συνταγματικότερον»². Η αλήθεια είναι ότι ο Σωνιέρος στηλίτευε τη βασιλική εξουσία και επιθυμούσε τη συνταγματική διακυβέρνηση γιατί στα μάτια του αυτή ήταν μονάχα ικανή να διασφαλίσει τα δίκαια των λαών. Την πολιτική του αυτή τοποθέτηση επιβεβαιώνει ξανά το 1859, όπου εξ αφορμής των Σκιαδικών, χαρακτηρίζει ευθέως τον εαυτό του, εν μέσω συναδέλφων του, ως «συνταγματικό»³. Ακόμη και μετά την παραχώρηση του Συντάγματος από τον Όθωνα, εκφέρει τη γνωστή άποψη ότι «ό βασιλιᾶς ήταν μίαν ἄλλη βουλή» προς τον Υπουργό των Στρατιωτικών, Σπύρο Μήλιο, πέραν από την υπάρχουσα Βουλή και τη Γερουσία. Κατακρίνει τη διαστρέβλωση της εφαρμογής του συντάγματος και επιβεβαιώνει ότι πολλοί Έλληνες δεν ήταν ευχαριστημένοι από τη διακυβέρνηση του Όθωνα: Το Σύνταγμα του 1844 θεωρήθηκε υπερβολικά συντηρητικό, η νομοθετική εξουσία ασκείτο συλλογικά από τον βασιλιά, το ίδιο και η εκτελεστική, αλλά και η δικαιοσύνη⁴. Ο Σωνιέρος, πιστός στις δημοκρατικές του πεποιθήσεις, πάραυτα, διατηρούσε την πίστη του στο Σύνταγμα, παρόλο που «δέν είναι τὸ καλύτερο τοῦ κόσμου» και εκφράζει την ευχή ότι μια μέρα «θὰ ἐκλείγουν τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα τὰ

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 30 Μαΐου/11 Ιουνίου.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 15/27 Φεβρουαρίου 1833.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 7/19 Σεπτεμβρίου 1859.

⁴ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 83.

όποια εἶναι ἀπαίδευτα καὶ δὲν τὸ ἀφήνουν νὰ ἐνεργήσει»¹, δηλώνοντας τη βαθιά του πίστη ὅτι κάποτε τα πράγματα θα καλυτέρευαν και ὅτι βασικό στοιχείο για να παίρνουν οι πολιτικοὶ σωστὲς αποφάσεις ἦταν η μόρφωση. Στο τελευταίό του, δε, ημερολόγιο καταλήγει με την αποκαλυπτική για τον εαυτό του διαπίστωση: «εἶμαι τοῦ τακτικοῦ καὶ ἐπαναστάτης»², διασκεδάζοντας κάθε αμφιβολία για την επαναστατική πολιτική του σκέψη.

Επιπλέον, σε ὅλο το πλάτος και μήκος των χιλιάδων ημερολογιακῶν εγγραφῶν του, ο Σωνιέρος εκφράζει τα παράπονα και την αγανάκτησή του για τη δυσμένεια που υπέστη, και κυρίως για την αγνωμοσύνη της πατρίδας. Ας θυμηθούμε ἐδῶ την περίφημη εγγραφή του «Ἄγνώμων Πατρίς!!!»³ με ιδιαίτερα μεγάλα γράμματα την ἡμέρα που απέστειλε τον γιο του στις Σέρρες να σπουδάσει, βάζοντας «αμανάτι» ὅτι εἶχε και δεν εἶχε. Επίσης, τις πολλαπλές αναφορές του προς πάσα κατεύθυνση ὅτι αυτός και ἄλλοι αγωνιστές θα πεθάνει και δεν θα ἔχει «μιά πήχη γῆς» για να τον θάψει η οικογένειά του, ἔνεκα του ὅτι δεν ἦταν δικαιούχος εθνικῶν γαιῶν, καθώς λάμβανε μισθὸ ἐνεργείας⁴, ἀλλά και τη ρύση του ὅτι μετὰ ἀπὸ τον θάνατό του η οικογένειά του θα ζητά την ἐλεημοσύνη για να ζήσει, πράγμα ὄχι εντελῶς ψευδές.

Το αἶσθημα της ἀδικίας για τον Σωνιέρο εἶναι καθολικό. Εἶναι ἀποκαλυπτικό το ἐρώτημα που θέτει ρητορικά το 1844: «ἐὰν Θεὸς εἶναι Θεὸς εἰς τὸν κόσμον διατὶ νὰ πάσχει τόσον ἢ ἀνθρωπότητα;»⁵, ὅπως ἀποκαλυπτικοί εἶναι και οι ἰταλικοὶ στίχοι τους ὁποῖους ἀντιγράφει και παραθέτει και στην ἐλληνική γλῶσσα:

*L'ingiustizia oggi di' ovunque regna,
La fede è morta, e non è più fra noi.
La virtù giace povera è negletta,
Malvagita trionfa ed è proletta*

*ἡ ἀδικία σήμερα στὸ κράτος βασιλεύει
ἡ πίστης ἀπεβίωσε καὶ ἀλλαχοῦ διέβει.
ἡ ἀρετὴ εἰς ἔνδειαν κεῖται ἀμελημένη
Κακία ἔχει θρίαμβον κι ἦν ὑπερασπιζωμένη⁶.*

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 26 Νοεμβρίου/8 Δεκεμβρίου 1852.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφή 26 Μαρτίου/7 Απριλίου 1863.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 28 Απριλίου/10 Μαΐου 1860.

⁴ Το Διάταγμα του 1834 για τη διανομή γαιῶν στους αγωνιστές προέβλεπε την παραχώρηση γης στους φτωχοὺς ἀξιοματικούς και στρατιώτες με την προϋπόθεση ὅτι δεν ἔπαιρναν ἤδη μισθὸ ἐνεργείας, σύνταξη ἢ τροφοδοσία. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ἱστορία...*, ὄ.π., σ. 156.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 22 Ιουλίου/3 Αυγούστου 1844.

⁶ Στο ἴδιο ημερ., εγγραφή 3/15 Οκτωβρίου 1844.

Πολλές φορές η θλίψη του πηγάζει, όπως είπαμε, από τα βάσανα των τακτικών στρατιωτικών και την αδυναμία τους να εισακουστούν από τη διοίκηση¹.

Το ίδιο αίσθημα αφήνει και το γαλλικό τραγούδι «Te souviens-tu?» (1817) του Émile Debraux, το οποίο αντιγράφει στην Τρίπολη το 1852 και το υπογράφει ως «στρατηγός»². Πρόκειται για ποίημα που περιγράφει με συγκινητικό τρόπο τις αναμνήσεις ενός παλαιού αξιωματικού του ναπολεόντειου στρατού, ο οποίος συναντά έναν βετεράνο συμπολεμιστή του που του είχε σώσει τη ζωή στη μάχη, να ζητιανεύει. Το τραγούδι αυτό στην ουσία εξυμνεί με νοσταλγικό τρόπο τα χαμένα πολεμικά μεγαλεία και τη γαλλική γενναιότητα που έφερε τον γαλλικό στρατό στα πέρατα του κόσμου, ενώ κλείνει με ιδιαίτερη θλίψη για το ένδοξο παρελθόν που χάθηκε και το αβέβαιο μέλλον που έρχεται. Θεωρούμε ότι ο λόγος για τον οποίο επέλεξε να κρατήσει το συγκεκριμένο ποίημα ήταν γιατί συμεριζόταν τη θλίψη του στρατιωτικού εκείνου που από ένδοξος πολεμιστής κατάντησε ζητιάνος, όπως δυστυχώς συνέβη με πολλούς ένδοξους Έλληνες πολεμιστές της Ανεξαρτησίας, ενώ δεν είναι τυχαίο ότι η αντιγραφή γίνεται σε περίοδο κατά την οποία ήταν εξόριστος στην Τρίπολη λόγω της εναντίωσής του στο οθωνικό καθεστώς, το οποίο εξάλλου θεωρούσε υπεύθυνο για την κατάντια των αγωνιστών.

Δεδομένου τούτου, το 1848, όταν η αντιπολίτευση και οι στάσεις κατά του Όθωνα είχαν γενικευτεί³, ο Σωνιέρος για πρώτη φορά καταφέρθηκε ευθέως πλέον εναντίον του βασιλιά και τον ονομάζει «Κουφό και Κουφό», ενστερνιζόμενος την αυστηρή κριτική που ασκούσαν στον μονάρχη εκείνη την εποχή οι εφημερίδες καθώς δεν φαινόταν να συμεριζείται τα προβλήματα του τόπου και παρέμενε κυριολεκτικά και μεταφορικά «κουφός»⁴. Ήδη από το 1849 που ο Σωνιέρος βρισκόταν στη Σύρο, κυκλοφορούσαν εκεί προκηρύξεις που ζητούσαν την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας⁵. Έκτοτε, εξέφραζε ξεκάθαρα την εναντίωσή του στο βαυαρικό καθεστώς. Το 1850 γράφει: «εναντίον τῶν Βαυαρῶν ἤμουν πάντοτε καὶ εἶμαι»⁶. Το ίδιο και το 1863, όταν

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 25 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1832.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, αντίγραφο ποιήματος του Émile Debraux, *Te souviens-tu ?*, 1817, με ημερομηνία 3/15 Νοεμβρίου/Δεκεμβρίου 1858, Τριπολιτσά.

³ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 84.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφές από 8/20 Απριλίου έως και 5/17 Μαΐου 1848.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. Ημερ. 1849, εγγραφή 25 Μαρτίου/6 Απριλίου 1849.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 24 Ιουνίου/6 Ιουλίου 1850.

χαρακτήρισε τον εαυτό του «άγωνιστῆ και πρῶτο ἐχθρὸ τοῦ Ὅθωνα»¹. Η στάση του αυτή σαφώς είχε ενοχλήσει τα ανάκτορα και ιδιαίτερα τη βασίλισσα, η οποία τον είχε κατατάξει στους αντιπάλους της².

Ο Σωνιέρος, όμως, ακόμα και στο τέλος της ζωής του δεν είχε χάσει την ελπίδα του για αποκατάσταση της κοινωνικής αδικίας που θεωρούσε ότι υπέστησαν οι παραγκωνισμένοι αξιωματικοί του Τακτικού Στρατού και αγωνιστές της Επανάστασης, καθώς τον Αύγουστο του 1863, λίγο πριν από την άφιξη του Γεωργίου Α΄, εξέφραζε την ανυπομονησία του για την ενεργοποίηση του νέου μονάρχη που θα διόρθωνε τα κακώς κείμενα ορισμένων ανθρώπων, οι οποίοι απαξίωσαν και αυτόν τον ίδιο³.

Μαρτυρίες για τις σχέσεις της Ελλάδας με τις ξένες δυνάμεις

Πέραν τούτων, ο Σωνιέρος δεν θα μπορούσε να μη σχολιάζει στα ημερολόγια του τη γαλλική επικαιρότητα και την επέμβαση των ξένων δυνάμεων στην Ελλάδα. Από τις εγγραφές του διαφαίνεται η έντονη διείσδυση των γαλλικών παραγόντων στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος καθ' όλο τον 19ο αιώνα. Η θέση των Γάλλων ήταν εξέχουσα στην ελληνική πολιτική ζωή από την καποδιστριακή περίοδο και, όπως μαρτυρείται, η διείσδυση αυτή συνεχίστηκε και μετά από τη δολοφονία του Κυβερνήτη, ακόμα και κατά την οθωμική περίοδο. Ιδιαίτερα μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και τη συνθήκη του Παρισιού, η διείσδυση της Αγγλίας και της Γαλλίας εντάθηκε σε όλες στις χώρες της Εγγύς Ανατολής, στην Αίγυπτο και στα Βαλκάνια, δημιουργώντας μια χωρίς προηγούμενο οικονομική κίνηση, όπου μετείχαν ευρύτατα και οι Έλληνες που ήταν διασκορπισμένοι σε όλες αυτές τις χώρες⁴.

Η Ελληνική Επανάσταση εξάλλου είχε δώσει πάμπολλες ευκαιρίες στις ευρωπαϊκές δυνάμεις να επεμβαίνουν στα εσωτερικά, αρχικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και αργότερα του νέου ελληνικού κράτους, το οποίο έθεσαν «υπό την προστασία τους», αυξάνοντας παράλληλα την επιρροή τους προς την Υψηλή Πύλη⁵. Ειδικότερα η Γαλλία, σύμφωνα με τον David Todd, μετά την πτώση του Ναπολέοντα, επέλεξε να ασκήσει στις διάφορες χώρες της Ανατολικής Μεσογείου οικονομική και πολιτισμική

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφή 7/19 Οκτωβρίου 1863.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 12/24 Μαΐου 1852.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφή 1/13 Αυγούστου 1863.

⁴ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 89.

⁵ Μ. Isabella, “Mediterranean Liberals? Italian Revolutionaries and the Making of o Colonial Sea, 1800-30 ca”, in Μ. Isabella – Κ. Zanou (eds), *Mediterranean Diasporas. Politics and Ideas in the Long Nineteenth Century*, Bloomsbury Publishing, New York, 2016, σσ. 75-94 και ειδικότερα σ. 76.

επιρροή. Ο συγγραφέας μάλιστα ασπάζεται την άποψη ότι οι γαλλικές ελίτ υποστήριζαν τις συχνές στρατιωτικές αποστολές και τις εσωτερικές επεμβάσεις στις χώρες αυτές, καθώς έτσι διατηρείτο η αίγλη της Γαλλίας και η αρμονία στο εσωτερικό της¹. Για τον λόγο αυτόν, οι Γάλλοι που είχαν ήδη επενδύσει έναν μεγάλο αριθμό κεφαλαίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ασκούσαν ισχυρή οικονομική επιρροή στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, υποστηρίζοντας παράλληλα τη χρηματοδότηση στρατιωτικών αποστολών ως μέσο έξυπνης στρατηγικής για ένα είδος αυτοκρατορικής επέκτασης που ονομάζει «βελούδινη»².

Από τα ημερολόγια διαφαίνεται ότι ήδη από την περίοδο της Επανάστασης, αγγλόφιλοι πολιτικοί, όπως ο Μαυροκορδάτος, κρατούσαν ισορροπίες και με τους Γάλλους αξιωματούχους³. Από την άλλη, οι Γάλλοι δεν έχαναν την ευκαιρία σε κάθε περίπτωση πολιτικής αναταραχής να προτάσσουν την ιδέα της αποστολής γαλλικών στρατευμάτων στην Ελλάδα, συνεχίζοντας την τακτική που εγκαινίασε ο στρατάρχης Maison το 1828. Έτσι, τον Σεπτέμβριο του 1832 μέσα σε κλίμα πολιτικής ταραχής, ο Σωνιέρος μεταφέρει τη φήμη ότι, πέρα από τη συμμετοχή των γαλλικών στρατευμάτων που βρίσκονταν ήδη στην Πελοπόννησο στις προσπάθειες που κατέβαλε η κυβέρνηση για τη διατήρηση της τάξης, επρόκειτο να αφιχθούν στην Ελλάδα, τέσσερα συντάγματα Πεζικού από τη Γαλλία, ήτοι 12.000 στρατιώτες⁴, ενώ ο Τζαβέλας –διαδόθηκε επιπλέον– ότι επρόκειτο να δικαστεί επειδή δεν παρέδωσε στα «συμμαχικά» στρατεύματα το φρούριο της Πάτρας⁵. Ο Σωνιέρος δεν τοποθετείται ανοικτά υπέρ ή κατά της πρότασης αυτής, καθώς θεωρεί τις επεμβάσεις των Γάλλων σύνθητες φαινόμενο, περισσότερο όμως τον ενοχλεί η αταξία που οδηγεί τη χώρα σε τέτοιες αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων.

Στο ίδιο μήκος κύματος, σύμφωνα με μαρτυρία του Σωνιέρου που επικαλείται τον Graillard, το 1839 είχε γίνει πρόταση να αναλάβει το Υπουργείο Στρατιωτικών της Ελλάδας ο Γάλλος πρόξενος Thiesse. Μια τέτοια εξέλιξη θα σήμαινε την αναχώρηση των Βαυαρών, γεγονός που χαροποιούσε αναμφισβήτητα τους Έλληνες που θα απαλλάσσονταν από την τυραννική «ξενοκρατία». Παρόμοια εγγραφή στο ίδιο ημερολόγιο συμπληρώνει ότι αναμένονταν στην Ελλάδα 50.000 Γάλλοι στρατιώτες. Την ίδια εποχή, ο ελληνικός στρατός εφοδιάζεται με γαλλικές καραμπίνες και στην

¹ D. Todd, *A Velvet Empire: French informal imperialism in the nineteenth century*, Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2021.

² Στο ίδιο, σσ. 175, 207, 189.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 15/27 Ιουνίου 1831.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 5/17 Σεπτεμβρίου 1832.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 2/14 Σεπτεμβρίου 1832.

Ελλάδα κυκλοφορούν και γαλλικά νομίσματα («πεντόφραγκα»)¹. Από την άλλη, ο Σωνιέρος, σχολιάζοντας την πολιτική στάση των Γάλλων, γράφει ότι «όμιλοῦν καλὰ οἱ Γάλλοι, ελευθέρως»², υποδηλώνοντας τη συμπάθειά του στα φιλελεύθερα τους φρονήματα για μια ακόμη φορά. Εξάλλου, με τον Γάλλο πρόξενο Thiesse είχε εξαιρετικές σχέσεις³. Παρά την εὐνοια του Σωνιέρου για τους Γάλλους, είναι γεγονός ότι τα διαβήματα που έγιναν με την ευκαιρία του τουρκοαιγυπτιακού πολέμου το 1839-1841, για το πρόβλημα της ανάκτησης της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Κρήτης, καθώς και οι ταραχές που προκάλεσαν στις επαρχίες αυτές η ελληνική κυβέρνηση και οι μυστικές εταιρείες⁴ αποτέλεσαν αφορμή για τις επανειλημμένες επεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων στις ελληνικές υποθέσεις, ιδίως σε εκείνες που αφορούσαν τον αγώνα της Ελλάδας για επέκταση των συνόρων της⁵.

Σε κάθε περίπτωση, οι Γάλλοι δεν σταμάτησαν ποτέ να επιδιώκουν την αύξηση της επιρροής της χώρας τους στην πολυβασανισμένη Ελλάδα. Έτσι, όπως αναφέρει ο Σωνιέρος, το 1846, μετά τον σεισμό της Καλαμάτας, Γάλλος αξιωματικός ζήτησε από τη Γαλλία 500.000 φράγκα προκειμένου να δοθούν ως βοήθεια στους κατοίκους για την ανοικοδόμηση των σπιτιών⁶. Πράγματι, ο γαλλικός Τύπος επιβεβαιώνει τον σεισμό τις ημέρες εκείνες και την αποστολή αδιευκρίνιστου αριθμού χιλιάδων δραχμών εκ μέρους του βασιλιά της Γαλλίας προς αποκατάσταση των πληγέντων. Ο ίδιος ο Γάλλος πρόξενος Piscatory μετέβη για αυτοψία στη Μεσσηνία, ενώ στη Γαλλία οργανώθηκε έρανος με επικεφαλής τον A. D'Eichstal⁷.

Με το πέρασμα του χρόνου όμως η ανάμειξη των ξένων δυνάμεων θα γίνει απροκάλυπτη και πολλές φορές επιθετική απέναντι στον Όθωνα, ξεκινώντας από την Αγγλία και την «πολιτική της κανονιοφόρου» του βρετανού υπουργού εξωτερικών Palmerstone⁸. Ο Σωνιέρος δεν αποτελεί εξαίρεση και ενοχλείται από το γεγονός. Τον Μάρτιο του 1847 ξεσπά η υπόθεση με τον Ισπανό-Εβραίο πρόξενο Pacifico⁹ την οποία ο Σωνιέρος αποδίδει σε παράλογες δεισιδαιμονίες του πλήθους¹⁰, κρίση που οδήγησε

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 8/20 Σεπτεμβρίου 1839.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 31 Ιουλίου/12 Αυγούστου 1839.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 15/27 Μαΐου 1839 έως 1/13 Οκτωβρίου 1839.

⁴ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 82. Την άποψή του ασπάζονται και άλλοι Έλληνες ιστορικοί. Βλ. Γ. Τσερεβελάκης κ.α., ό.π., σ. 26.

⁵ R. Clogg, ό.π., σσ. 120-121.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 8/20 Ιουνίου 1846.

⁷ *L'ami de la religion*, journal ecclésiastique, politique et littéraire, tome 130, Paris, Librairie d'Adrien Leclere et Cie, n° 4242, 7 juillet 1846 & n° 4248, 21 juillet 1846, σσ. 59 και 180 αντίστοιχα.

⁸ R. Clogg, ό.π., σ. 121.

⁹ Και É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome II, σσ. 328-332.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 23 Μαρτίου/4 Απριλίου 1847. Για τη στάση απέναντι στους Εβραίους γενικότερα, βλ. Μ. Efthymiou, "Continuities and ruptures in a

τον Ιούλιο του ίδιου έτους στην οικονομική επιτήρηση της χώρας, εξέλιξη που τον θλίβει¹. Κατά τον Σβορώνο, σε αυτή την τιμωρητική κίνηση της Αγγλίας κρυβόταν ένα μέσο για να εδραιώσει η Βρετανία με ένα βίαιο κτύπημα ξανά την κυριαρχία της στην Ελλάδα και ένα πρόσχημα για να διαταχθεί ο ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδας².

Τον Ιανουάριο του 1850, ο Σωνιέρος καταγράφει κατ' επανάληψη την απόβαση των αγγλικών στρατευμάτων και τον αποκλεισμό του Πειραιά³, γεγονός που τον θυμώνει διότι επιδεινώνεται η οικονομική κατάσταση στη χώρα. Η πολιορκία που επεκτάθηκε και στα άλλα λιμάνια (Σύρου, Ύδρας, Σπετσών) δίχασε την ελληνική κοινωνία και προκάλεσε την αντίδραση του βασιλιά. «Θά' έχουμε εμφύλιο πόλεμο»⁴, γράφει ο Σωνιέρος στο ημερολόγιό του εκείνη την περίοδο με ανησυχία. Ταυτόχρονα, ο Γάλλος πρόξενος, Piscatory, απαγγέλει στη Εθνοσυνέλευση της Γαλλίας λόγο υπέρ της Ελλάδας και η Γαλλία αποστέλλει τον Le Gross ως εκπρόσωπό της για το ζήτημα αυτό. Πράγματι, χάρη στην έντονη επέμβαση της Γαλλίας και τη διαμαρτυρία του Τσάρου, διακανονίστηκε η κατάσταση σε λογικό πλαίσιο⁵. Την ίδια εποχή, ο Σωνιέρος επιβεβαιώνει ξανά το αίτημα των Άγγλων που ζητούσαν από τον λαό να διώξει τον βασιλιά⁶. Τελικά, η πολιορκία λύθηκε εντελώς τον Απρίλιο του 1850, αφού αποφασίστηκε η καταβολή αποζημίωσης ενώ πολλοί πρότειναν και την υπογραφή επιστολής συγγνώμης προς τους Άγγλους, γεγονός που δεν ευδοκίμησε⁷. Τον Αύγουστο του 1851, σε μια κατευναστική κίνηση, σχολιάζει θετικά τη φήμη ότι η Γαλλία ήταν διατεθειμένη να λάβει τα μέτρα για να διορθώσει τα πολιτικά πράγματα και τα του δανείου, αν χρειασθεί, στην Ελλάδα⁸. Στην πραγματικότητα, όμως, μια τόσο ωμή επίδειξη ισχύος από την πλευρά των Μεγάλων Δυνάμεων, και ιδιαίτερα η βίαιη πολιτική της Αγγλίας, το μόνο αποτέλεσμα που είχε ήταν να αυξήσει τη δημοτικότητα του Όθωνα και να δώσει αξιοπιστία στην προτίμησή του για τη Ρωσία⁹.

revolution: practices, morals, ideologies and violence in the Greek Revolution of 1821", in M. Ethymiou (ed.), *La société grecque sous la domination ottomane : économie, identité, structure sociale et conflits*, Αθήνα, Hérodotos, 2010, σσ. 259-324.

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 5/17 Ιουλίου 1847.

² Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 86.

³ Και É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome II, σσ. 351-352.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφές 5/17 Ιανουαρίου έως 21 Φεβρουαρίου/5 Μαρτίου 1850.

⁵ Γ. Τσερεβελάκης κ.ά., ό.π., σ. 29.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 24 Ιανουαρίου/5 Φεβρουαρίου 1850.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 14/26 και 15/27 Απριλίου 1850.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 16/28 Αυγούστου 1851.

⁹ R. Clogg, ό.π., σ. 122. Και Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 85-86

Όταν το 1853 ξέσπασε ο ρωσοτουρκικός πόλεμος, η Γαλλία σκλήρυνε τη στάση της και συντάχθηκε με την Αγγλία. Οι Μεγάλες Δυνάμεις θέλοντας να αντισταθούν σε κάθε απειλή ενάντια στην ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κήρυξαν τον πόλεμο στην Ρωσία στα τέλη Μαρτίου του 1854¹. Αντίθετα, η Ελλάδα και όλος ο ορθόδοξος κόσμος ήταν έτοιμος να ταχθεί με τη Ρωσία², καθώς ο Τσάρος είχε μεσολαβήσει για τη διευθέτηση του εκκλησιαστικού ζητήματος με το Πατριαρχείο, που αναγνώρισε εν τέλει την ανεξαρτησία της Ελληνικής Εκκλησίας. Από την αρχή των εχθροπραξιών η Ήπειρος, η Θεσσαλία και η Μακεδονία ξεσηκώθηκαν³. Ο Σωνιέρος συντάχθηκε, όπως οι περισσότεροι Έλληνες με τους Ρώσους, και θεωρούσε μάλιστα ότι έπρεπε να αποσταλεί και ένα Σώμα Επτανησίων, «να άκουστέϊ τέλος πάντων ὄτι ἐξήλθε σῶμα ἐπτανησίων» προς απελευθέρωση των υπόδουλων περιοχών⁴. Αντίθετα, καταγράφει με ανησυχία ότι ο Γάλλος πρέσβης Rouen συνέταξε νότα προς την ελληνική κυβέρνηση «διά να τραβήξει τὰ στρατεύματα ἀπὸ τὰ σύνορα», που δεν εισακούστηκε⁵, ενώ ο Μαυροκορδάτος έγραφε από την Αγγλία όπου βρίσκεται ότι οι δύο δυνάμεις «θὰ κάμουν τὴν ἀπόβασή τοὺς εἰς τὴν Ἑλλάδα», συνεχίζοντας τις επεμβάσεις τους. Τις ημέρες εκείνες, ο Σωνιέρος απογοητευμένος εξέφρασε την άποψη ότι καμία Μεγάλη Δύναμη δεν βοηθά την Ελλάδα, «παρά τὴν Τουρκία βοηθούν»⁶. Τέλος, στις 6/18 Ιουνίου 1853, ο Σωνιέρος καταγράφει την είδηση ότι συντάχθηκε γαλλική ρηματική διακοίνωση προκειμένου η κυβέρνηση να επιτρέψει να έρθουν 16.000 Γάλλοι⁷ στην Ελλάδα, γεγονός που επιβεβαιώνει την τακτική που αναφέραμε παραπάνω.

Ακολούθως, τον Νοέμβριο του 1854 ο Σωνιέρος διάβασε προκήρυξη του Νικόλαου αυτοκράτορα των Ρώσων για τον πόλεμο με την Τουρκία⁸. Ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1853 ο Σωνιέρος γράφει στο ημερολόγιό του ότι «οἱ μεγάλες Δυνάμεις, Ἀγγλία-Γαλλία, πιέζουν τὸν βασιλέα νὰ ἐξηγηθεῖ ἂν εἶναι μὲ τὸ μέρος τῆς Ρωσίας ἢ [με τὴν] Ἀγγλία-Γαλλία»⁹. Η στροφή του Όθωνα προς την Αυστρία και τη Ρωσία ήδη από το

¹ R. Clogg, ὄ.π.

² Και Έ. Driault – Μ. Lhéritier, ὄ.π., tome II, σσ. 376, 382, 389.

³ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ὄ.π., σ. 86.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', ιζ) Χειρ. ημερ. 1854, εγγραφή 23 Μαρτίου/4 Απριλίου 1854.

⁵ Γ. Τσερεβελάκης κ.ά., ὄ.π., σ. 23.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 12/24 Μαΐου, 29 Μαΐου/10 Ιουνίου και 30 Μαΐου/11 Ιουνίου 1853.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 8/20 Ιουνίου 1853.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 11/23 Νοεμβρίου 1853.

⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 25 Σεπτεμβρίου/7 Οκτωβρίου 1853. Και Έ. Driault – Μ. Lhéritier, ὄ.π., tome II, σ. 389.

1835, είχε προκαλέσει την έκδηλη εχθρότητα της Αγγλίας και των συνταγματικών¹. Ενώ η Ευρώπη συντάσσεται με την Τουρκία, προς απογοήτευση του Σωνιέρου, η επανάσταση γενικεύεται στην Ήπειρο, όπου κάτοικοι από διάφορες πόλεις του οθωμανικού βασιλείου έτρεχαν να συνδράμουν στον απελευθερωτικό αγώνα². Η έκρηξη ενός ακόμα ρωσοτουρκικού πολέμου ερμηνεύθηκε από τους Έλληνες σαν μια κυριολεκτικά ουρανόπεμπτη ευκαιρία για προώθηση των επεκτατικών τους σχεδίων, ανεβάζοντας υψηλά τις αλυτρωτικές προσδοκίες³. Νέοι και Έλληνες αξιωματικοί και φοιτητές έφυγαν για να πολεμήσουν με τους Ρώσους⁴. Αρχηγός του όλου αγώνα ορίστηκε ο στρατηγός Κίτσος Τζαβέλας με την υποστήριξη του βασιλικού ζεύγους και της κυβέρνησης που συμμαρίζονταν τον γενικό ενθουσιασμό⁵. Ο αυτοκράτορας της Γαλλίας «θυμώνει», γράφει ο Σωνιέρος, και ζητούσε την καταστολή της επανάστασης και την επιστροφή των Ελλήνων, απειλώντας με αντίποινα⁶. Ο Σωνιέρος δεν παρασύρθηκε σε επιπόλαιες κρίσεις, αλλά παρακολουθούσε πλέον σκεπτικός: ο Λουδοβίκος Ναπολέοντας ειδοποίησε τον Όθωνα ότι μια επίθεση ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία θα ισοδυναμούσε με επίθεση ενάντια στη Γαλλία. Στη Χαλκίδα λιποτάκτησε ένας ουλαμός στρατιωτών που έφυγε για να πολεμήσει στο πλευρό των Ελλήνων. Ο Ελληνικός Στρατός πολιορκούσε την Άρτα, τα Ιωάννινα, τα Τρίκαλα, τον Βόλο, το Σούλι. Πραγματικός πολεμικός πυρετός που επηρέαζε και τη νεολαία της Αθήνας. Δυστυχώς, τα πράγματα έληξαν άδοξα για τη χώρα, καθώς οι Έλληνες έλαβαν δεκαπέντε ημέρες προθεσμία για να σταματήσουν τις επιχειρήσεις. «Άγγλία και Γαλλία μᾶς μισοῦν», γράφει αποκαρδιωμένος ο Σωνιέρος στο ημερολόγιό και συμπληρώνει εκνευρισμένος ξανά την επομένη: «ή Γαλλία έναντιον ἡμῶν». Η στάση αυτή της Γαλλίας προκάλεσε την αντίδραση του ελληνικού λαού και των εφημερίδων. Ταυτόχρονα, ξεκίνησε ο ειδικός αποκλεισμός του Πειραιά από τους Αγγλογάλλους, σε αντίποινα προς τον Όθωνα που αναγκάστηκε έκτοτε να ακολουθήσει μια πολιτική «αυστηράς και πλήρους ουδετερότητας»⁷, ματαιώνοντας τη συμμετοχή των Ελλήνων στον ρωσοτουρκικό πόλεμο, που βίωναν όχι μόνο τον αποκλεισμό του λιμανιού⁸, γεγονός που έπληττε ισχυρά την οικονομία, αλλά

¹ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 80.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιζ) Χειρ. ημερ. 1854, εγγραφές 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου και 28 Ιανουαρίου/9 Φεβρουαρίου 1854.

³ R. Clogg, ό.π.

⁴ Τ. Γεροζήσης, ό.π., σ. 142.

⁵ Γ. Τσερεβελάκης κ.ά., ό.π., σ. 23. Και Έ. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome II, σ. 389.

⁶ Έ. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome II, σσ. 390-391.

⁷ R. Clogg, ό.π., σ. 123.

⁸ Έ. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome II, σ. 396.

ταυτόχρονα έχαναν και πολλές ψυχές χωρίς αντίκρισμα: «άφανίσθησαν 100.000 Έλληνες διά την κεφαλήν τοῦ κακοῦ Βασιλέως» γράφει ο Σωνιέρος στο ημερολόγιό του στις 2/14 Ιουλίου 1854, κλείνοντας πικραμένος το γεγονός από τους λανθασμένους χειρισμούς του Όθωνα¹ που κόστισαν στον λαό και την πατρίδα, και λίγο πριν από το ξέσπασμα της φονικής χολέρας στον Πειραιά, την Αθήνα και τα άλλα μέρη της Ελλάδας².

Το ίδιο έτος, τον Σεπτέμβριο, ο ρωσοτουρκικός πόλεμος συνεχιζόταν αμείωτος με την εκστρατεία της Κριμαίας. Άγγλοι, Γάλλοι και Τούρκοι πολεμούσαν τους Ρώσους στην Κριμαία και πολιορκούσαν τη Σεβαστούπολη. Στην Ελλάδα η κοινή γνώμη διχάστηκε, ο Φιλήμονας που συνέταξε «ἄρθρο ἐξυβριστικὸ γιὰ τὸν γαλλικὸ στρατὸ» απελάθηκε στη Ρωσία και γλύτωσε τον τουφεκισμό. Εν τω μεταξύ, Άγγλοι και Γάλλοι προσπαθούσαν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στον Όθωνα, περνούσαν προκλητικά με αποσπάσματα έξω από το Παλάτι, ιδιαίτερα το «γαλλικὸ τάγμα τῶν Πατησίων» που έκανε καθημερινά «περίπατο» έξω από τα ανάκτορα. Ο Σωνιέρος εντόπισε αμέσως το κίνητρο της πράξης αυτής και γράφει σχετικά: «οἱ Γάλλοι ἤρθαν ἐπάνω νὰ περιορίσουν τὸν περίπατο τοῦ βασιλέως, ἴσως σηκωθῆ νὰ φύγει»³. Ο ίδιος αντιλαμβάνεται ότι η παρουσία τους ήταν ένα μέσο για να ασκούν ψυχολογική πίεση στον Όθωνα, τον οποίο δεν ενέκριναν λόγω της στροφής του προς τη Ρωσία⁴. Το γεγονός δεν τον ενόχλησε καθόλου, καθώς και εκείνος επιθυμούσε την εκδίωξή του, δεδομένου ότι τον θεωρούσε πλέον υπαίτιο για τα δεινά της χώρας.

Ο Σωνιέρος εξακολουθούσε να παρακολουθεί από πολύ κοντά τις εξελίξεις και τη συμπεριφορά των ξένων δυνάμεων⁵. Στο πλαίσιο αυτό, καταγράφει φήμη που διαδόθηκε ότι οι δυνάμεις προσανατολιζόνταν το 1855 να θέσουν στρατιωτική διοίκηση στην Ελλάδα υπό την αρχηγία του Καλλέργη, τον οποίο εκτιμούσαν⁶. Τελικά, πρωθυπουργός ανέλαβε ο Δ. Βούλγαρης που κυβέρνησε μέχρι τον Νοέμβριο του 1857⁷. Τον Αύγουστο του 1856 τα στρατεύματα Κατοχής παρέτειναν την παραμονή τους στην Ελλάδα προς δυσαρέσκεια όλων⁸, με τα αγγλογαλλικά

¹ Στο ίδιο, σ. 394.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιζ) Χειρ. ημερ. 1854, εγγραφές από 1/13 Φεβρουαρίου έως και 2/14 Ιουλίου 1854.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 1/13 Σεπτεμβρίου έως και 8/20 Νοεμβρίου 1854.

⁴ Γ. Τσερεβελάκης κ.ά., ό.π., σ. 32.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1855.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 26 Ιουλίου/7 Αυγούστου και 7/19 Αυγούστου 1855.

⁷ Γ. Τσερεβελάκης κ.ά., ό.π., σ. 33.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856, εγγραφή 24 Αυγούστου/5 Σεπτεμβρίου 1856.

στρατεύματα να αναχωρούν μόλις τον Φεβρουάριο του 1857¹, οπότε και διορίστηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις μια επιτροπή ελέγχου της διαχείρισης των ελληνικών οικονομικών², η οποία παρέμεινε στη θέση της μέχρι το 1859³.

Επιπλέον, τον Αύγουστο του 1859 ο Σωνιέρος καταγράφει άλλη μία ανοικτή επέμβαση στα ζητήματα της Ελλάδας από την πλευρά της Αγγλίας, στηριζόμενος σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Αυγή* σύμφωνα με το οποίο ο Άγγλος πρωθυπουργός Palmerstone ζήτησε από τον Άγγλο πρέσβη Wyse «ελεύθερες εκλογές»⁴. Η στάση αυτή της Αγγλίας δεν του προξενεί καμία εντύπωση, αντίθετα την αποδίδει στη συνήθη τακτική της. Το σίγουρο είναι ότι μετά από τις ανωτέρω επεμβάσεις, τα τρία παλαιά κόμματα είχαν παύσει ουσιαστικά να υπάρχουν, αφού οι Έλληνες είχαν χάσει την εμπιστοσύνη τους στις «προστάτιδες» δυνάμεις⁵. Παράλληλα, με την ακύρωση των ελληνικών αλυτρωτικών σχεδίων και την επιβολή της ταπεινωτικής κατοχής η αντιπολίτευση κατά του Όθωνα είχε ενταθεί ξανά. Το αντικαθεστωτικό ρεύμα ενδυναμώθηκε μετά την κήρυξη πολέμου μεταξύ της Αυστρίας και της Ιταλίας, καθώς ο λαός τάχθηκε με το μέρος των Ιταλών, ενώ η μοναρχία ουσιαστικά στήριζε την Αυστρία. Η κατάσταση χειροτέρευσε, όπως είπαμε προηγουμένως, ακόμη περισσότερο μετά τα Σκιαδικά, τον Μάιο του 1859⁶ και έκτοτε. Εξαιτίας των αναταραχών τον Μάιο του 1860 κυκλοφορούσε και πάλι η φήμη ότι 12.000 Γάλλοι στρατιώτες θα έφταναν στην Ελλάδα για την επιβολή της τάξης⁷. Τον Νοέμβριο διαδόθηκε η είδηση ότι ο δευτερότοκος γιος της βασίλισσας της Αγγλίας θα βαπτιζόταν και θα γινόταν βασιλιάς ορθόδοξος στην Ελλάδα, έχοντας «τήν πρωτεύουσάν τοῦ εἰς τὴν Κέρκυρα καὶ αἱ Θεσσαλία, Ἡπειρον καὶ Κρήτη» θα αποτελούσαν μέρος του βασιλείου, μέρη στα οποία σύμφωνα τις πληροφορίες του Σωνιέρου υπήρχε «πλῆθος Ἑγγλων ἀποστόλων». Χιμαιρικά όνειρα των Ελλήνων σύμφωνα με τον Ν. Σβορώνο που προέρχονταν από την εκμετάλλευση της Μεγάλης Ιδέας από την αγγλική πολιτική⁸. Προετοιμαζόταν ήδη η άφιξη του Γεωργίου Α΄ και η ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα⁹, κάτι που

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 1/13 και 16/28 Φεβρουαρίου 1857. Και É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome II, σ. 416.

² R. Clogg, ό.π.

³ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 86. Για το έργο της επιτροπής αυτής, βλ. Γ. Τσερεβελάκης κ.ά., ό.π., σ. 24.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 24 Αυγούστου/5 Σεπτεμβρίου 1859.

⁵ Γ. Τσερεβελάκης κ.ά., ό.π., σσ. 33-34.

⁶ Στο ίδιο, σ. 36.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 14/26 Μαΐου 1860.

⁸ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 81.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ΄, κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 23 Νοεμβρίου/5 Δεκεμβρίου 1860.

οι Επτανήσιοι, και μεταξύ αυτών και ο Σωνιέρος, ζητούσαν επανειλημμένα από το παρελθόν, ίσως επειδή μέχρι τότε είχαν θεωρηθεί ετερόχθονες¹. Πράγματι, σε μια χειρονομία καλής θέλησης προς τον νέο μονάρχη η Βρετανία δέχθηκε να παραχωρήσει τα Επτάνησα, τα οποία είχε στην κατοχή της από το 1815, καθώς για τους Βρετανούς η Μάλτα και το Γιβραλτάρ ήταν πλέον πιο σημαντικές ναυτικές βάσεις². Το γεγονός της ένωσης, περιγράφει με ιδιαίτερη χαρά ο Σωνιέρος στο τελευταίο του ημερολόγιο, όχι όμως και την κατεδάφιση των φρουριών της Κέρκυρας που ζήτησε η Αυστρία, εξέλιξη που τον λύπησε ιδιαίτερα³ και επέτεινε, όπως είπαμε, τον θάνατό του σύμφωνα με νεκρολογία του στην εφημερίδα *Φάρος της Όθρυος*⁴.

Καθ' όλο αυτό το διάστημα, όπως οι περισσότεροι Έλληνες, ο Σωνιέρος τοποθετείτο απέναντι στους ξένους και ιδιαίτερα στους Γάλλους ανάλογα με τη στάση που αυτοί τηρούσαν στα ελληνικά ζητήματα: όταν εξέφραζαν φιλελεύθερες πολιτικά ή φιλελληνικές εθνικά απόψεις, φαινόταν ευχαριστημένος. Αντίθετα, όταν μάχονταν τον ελληνισμό ή/και τις επιδιώξεις του, τους θεωρούσε εχθρικούς απέναντι στο έθνος ή και μισέλληνες. Συχνά, στα ημερολόγιά του χαρακτήριζε πολιτικά τους Γάλλους φιλότουρκους ή μισέλληνες, όπως πρωτύτερα και τους Γάλλους φιλέλληνες. Μια τέτοια περίπτωση θα αποτελέσει στα μάτια του ο «Λαμαρτίνος», για τον οποίο σημειώνει ότι ο σουλτάνος «τοῦ ἔδωσε γαίας», ενώ και για τον E. About σημειώνει με πικρία ότι «κατηγορεῖ τοὺς Ἕλληνας ἐνῶ τὸν δέχθησαν εἰς τὰς συναναστροφὰς τῶν»⁵. Πράγματι, το έργο του δέχθηκε αρνητικά σχόλια και στη Γαλλία από γνωστές προσωπικότητες, όπως ο εκδότης L. Hachette, εξαιτίας της αυστηρής κριτικής που ασκούσε στους Νεο-Έλληνες και στην Ελλάδα⁶. Επιπλέον, με τη μεγάλη απήχηση που είχε συνέβαλε εν μέρει ώστε να αμαυρωθεί η εικόνα της Ελλάδας στη Γαλλία και ο φιλελληνισμός να χάσει τον εξωτισμό του⁷. Αλλά και το θέμα του Λαμαρτίνου φαίνεται ότι είχε προκαλέσει έντονες αντιδράσεις στη χώρα. Μια από αυτές σημειώθηκε από τον επιφανή λόγιο Ιωάννη Καρασούτσα, δάσκαλο γαλλικών στο

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφές 11/23 και 18/30 Απριλίου 1850.

² R. Clogg, ό.π., σσ. 126-127.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφές 25 Σεπτεμβρίου/7 Οκτωβρίου, 12/24 και 16/28 Νοεμβρίου 1863.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», *Φάρος της Όθρυος*, Λαμία, έτος Η', αριθ. φύλ. 391, 21 Δεκεμβρίου 1863, σσ. 2-3.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφές 20 Φεβρουαρίου/4 Μαρτίου και 26 Φεβρουαρίου/10 Μαρτίου 1855.

⁶ Βλ. S. Basch, ό.π., σσ. 79, 101.

⁷ Στο ίδιο, σ. 216.

Γυμνάσιο Ναυπλίου το 1833¹, ο οποίος το 1858, όταν ο Λαμαρτίνος εξέδωσε την *Ιστορία της Τουρκίας*, θεωρώντας τη ναυμαχία του Ναβαρίνου και την απελευθέρωση της Ελλάδας ατυχή στιγμή για την Ευρώπη, ανταπάντησε απευθείας στον Λαμαρτίνο με γαλλικό δημοσίευμα που δημοσίευσε στο Παρίσι². Τον Σεπτέμβρη του 1855, επιπλέον, ο Σωνιέρος καταγράφει με δυσαρέσκεια την είδηση ότι στη Σμύρνη οι Γάλλοι πυροβολούσαν τους ορθόδοξους και φώναζαν «κάτω ή ὀρθοδοξία»³, ενώ δεν διστάζει να επιβεβαιώσει ότι οι Γάλλοι, όπως εξάλλου και οι Έλληνες, επιδίδονταν σε αρχαιοκαπηλία⁴. Κάτι ανάλογο, μάλιστα, του είχε ζητήσει να κάνει η μητριά του από τη Γαλλία, η οποία τον παρακάλεσε να βρει και να της αποστείλει αρχαία νομίσματα φέρνοντάς τον, όπως ομολόγησε, σε δύσκολη θέση⁵. Είναι αλήθεια όμως ότι οι ανακαλύψεις στην αρχαιολογία και ιδιαίτερα στον κλάδο της νομισματικής είχαν γίνει γνωστές στη Γαλλία και στον Τύπο από την εποχή του Εκστρατευτικού Σώματος του Μοριά⁶. Αντίστοιχα, η αρχαιοκαπηλία των Ευρωπαίων, με την ανοχή και των τουρκικών αρχών, ήταν διαδεδομένη από την εποχή των περιηγητών τον 17ο αιώνα. Αργότερα, δε, εξελίχτηκε σε συστηματικό εμπόριο μεταξύ των αντιπροσώπων των διάφορων ευρωπαϊκών κρατών και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, προκαλώντας τη δυσαρέσκεια των Ελλήνων κατά την άποψη του Βακαλόπουλου⁷. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο λόρδος Elgin και ο Choiseul Gouffier.

Όμως, παρά τις διαφορές και τις αντιπαλότητες, οι σχέσεις της Ελλάδας με τη Γαλλία πάντοτε παρέμεναν ισχυρές. Μια ενδιαφέρουσα πληροφορία που πηγάζει από τα ημερολόγια για τη σχέση των δύο χωρών, στο θρησκευτικό μάλιστα πεδίο, είναι ότι σε κάθε σημαντική περίπτωση για τη Γαλλία, τελούνταν δοξαστική τελετή στην Ελλάδα, όπως ακριβώς και στη Γαλλία, με συμμετοχή στρατιωτικών και πολιτικών αξιωματούχων. Για παράδειγμα τον Φεβρουάριο του 1853 τελέστηκε στη «δυτική εκκλησία» δοξολογία για τους γάμους του Ναπολέοντα Γ'⁸, το 1858 τελέστηκε

¹ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 24.

² Το κείμενο αυτό είχε αρχικά συγγράψει στα ελληνικά και στη συνέχεια το μετέφρασε ο ίδιος: J. Carassoutsas, *Épître à M. de Lamartine au sujet de son Histoire de la Turquie*, Paris, Garnier, 1858, σχολιασμένο σε D. Provata, « Écrire... », ό.π., σσ. 20-21. Και D. Provata, « Ioannis Carassoutsas... » ό.π.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 9/21 Σεπτεμβρίου 1855.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 24 Μαΐου/5 Ιουνίου 1855.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 19/31 Ιουλίου 1857.

⁶ Ε. Παπαγεωργίου-Προβατά, ό.π., σ. 78.

⁷ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Τουρκοκρατία 1669-1812, Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, τόμος Δ', Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη, Αθήνα, 2000, σ. 677.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 17 Φεβρουαρίου/1 Μαρτίου 1853.

δοξολογία για τον ίδιο που γλύτωσε από απόπειρα δολοφονίας¹ και στις 27 Ιουλίου 1860 ψάλλθηκε μνημόσυνο για τον θάνατο του θείου του, «Γερονήμου Ναπολέοντα», στο οποίο παρευρίσκονταν όλοι οι Έλληνες πολιτικοί και ξένοι πρέσβεις μαζί και ο Σωνιέρος με άλλους στρατιωτικούς². Οι εκδηλώσεις αυτές, αναμφισβήτητα διατηρούσαν ζωντανή τη γαλλική παρουσία και επιρροή κατά την οθωνική περίοδο, ενώ φαίνεται ότι η συμμετοχή των στρατιωτικών και των πολιτικών ήταν υποχρεωτική.

Μια δεύτερη σημαντική μαρτυρία αφορά πρόσωπα από τον κύκλο μάλιστα του Σωνιέρου που εργάζονταν για την αύξηση της γαλλικής επιρροής στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Σωνιέρος στα ημερολόγιά του, ο Πάκμωρ, αδελφικός του φίλος, το 1802 ήταν μέλος σε ομάδα η οποία είχε ως αποστολή την απελευθέρωση του Μέγα Ναπολέοντα από την «Νήσον Ήλβα», λαμβάνοντας από τον Γάλλο στρατηγό των Ιονίων Νήσων, Donzelot, χρηματική αποζημίωση, δεδομένου ότι τον Ναπολέοντα «τὸν ἤθελαν διὰ βασιλέα τῆς Κρήτης καὶ Πελοποννήσου»³. Την πληροφορία αναφέρει το 1852 και αναπαράγει, λίγο διαφορετικά, το 1855 ο Πάκμωρ όταν διηγείται στον Σωνιέρο ότι πήγαινε με το πλοίο του να «πάρη τὸν Ναπολέοντα», ο οποίος ήθελε «νὰ γίνῃ ἀρχιστράτηγος τῆς Τουρκίας»⁴. Η πληροφορία αυτή ενδεχομένως να ευσταθεί εφόσον αναπαράγεται από δύο άτομα σε διαφορετικές περιστάσεις, αλλά και επειδή είναι αποδεδειγμένο ότι κατά καιρούς οι Έλληνες είχαν στρέψει το βλέμμα τους στον Ναπολέοντα για την απελευθέρωσή τους. Επιπλέον, είναι γνωστός ο δεσμός των Επτανησίων με τον Ναπολέοντα⁵, καθώς και άλλοι Επτανήσιοι είχαν φέρει εις πέρας παρόμοιες αποστολές⁶. Αλλά και ο θείος του Σωνιέρου, Ούγκο Φώσκολος⁷, εμπλέκεται με τον Ιωάννη Κωλέττη σε ίδρυση μυστικής εταιρείας πριν από το 1821, η οποία, σύμφωνα με τον Παναγιώτη Σούτσο, στόχο είχε

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφές 10/22 και 14/26 Ιανουαρίου 1858.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 25 Ιουλίου/6 Αυγούστου και 27 Ιουλίου/8 Αυγούστου 1860.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 17/29 Δεκεμβρίου 1852.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 3/15 Ιανουαρίου 1855.

⁵ Βλ. Ε Ροδοκανάκης, ό.π.

⁶ Παρόμοια αποστολή είχε επιτελέσει και ένας άλλος Επτανήσιος, ο Διονύσιος Βούρβαχης, που επισκέφθηκε τον Αυτοκράτορα στη Νήσο Έλβα, ως απεσταλμένος του αδελφού του Ιωσήφ, θέλοντας να τον ειδοποιήσει ότι οι αντίπαλοί του σκόπευαν να τον εξορίσουν στο νησί της Αγίας Ελένης. Ο πατέρας του, δε, Σωτήριος, σε μια παρόμοια αποστολή, είχε ειδοποιήσει τον Ναπολέοντα όταν αυτός βρισκόταν στην Αίγυπτο να επιστρέψει στη Γαλλία καθώς είχαν δημιουργηθεί αναταραχές εναντίον του. Βλ. Σ. Παπαδόπουλος, «Διονύσιος Βούρβαχης (Denys Bourbaki) ένας Γάλλος φιλέλληνας του 1821 ελληνικής καταγωγής», *Παρνασσός*, τόμος Ε', 1963, σσ. 340-356.

⁷ Για τη διαδρομή των πολιτικών πιστεύω του Ούγκο Φώσκολου, τον ενθουσιασμό του για τον απελευθερωτικό ρόλο του Ναπολέοντα και τη στάση του απέναντι στην αγγλοκρατία των Ιονίων Νήσων, βλ. Μ. Isabella, ό.π., σσ. 81-83.

την απελευθέρωση «διά τῶν Γάλλων τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους...»¹. Μάλιστα, ο Παναγιώτης Σούτσος αναφέρει ότι μετά την πτώση του Ναπολέοντα και τη ματαίωση των σχεδίων της συγκεκριμένης εταιρείας, ο Ιωάννης Κωλέττης συγκρότησε νέα «Ἑλλαδοσῶν Ἑταιρίαν» στο Ιτζ Καλέ με αρχηγό τον Γεώργιο Καραϊσκάκη². Τα στοιχεία αυτά κρίνονται ιδιαίτερα σημαντικά γιατί καταδεικνύουν για μια ακόμη φορά τη γαλλική ταυτότητα του περιβάλλοντος του Σωνιέρου, αλλά κυρίως ότι στενά του πρόσωπα εμπλέκονταν σε μέγιστες απελευθερωτικές προσπάθειες, όπως αυτές του Μ. Ναπολέοντα και της Ελλάδας.

Πληροφορίες ανεκδοτολογικού ενδιαφέροντος

Δεδομένου ότι τα ημερολόγια παρουσιάζουν έντονο ανεκδοτολογικό χαρακτήρα, συχνά κάνουν αναφορά σε παράδοξα συμβάντα τα οποία βιώνει άμεσα ή έμμεσα ο συγγραφέας. Η διαπίστωση αυτή ισχύει και στην περίπτωση του Σωνιέρου, ο οποίος στρέφει το βλέμμα του και προς θέματα ανεκδοτολογικού ενδιαφέροντος. Ένα από αυτά είναι η θανάτωση με λαιμητόμο σε δημόσιους χώρους, θλιβερή πρακτική που τον οδηγεί να παραδεχθεί το απάνθρωπο της θανατικής ποινής³. Ακόμη και ο E. About παραδέχεται ότι ο ελληνικός λαός δυσανασχετούσε με την πρακτική της λαιμητόμου, πρακτική ξένη προς τα ελληνικά ήθη⁴, άποψη που ασπάζεται και ο Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός, περιγράφοντας την ιδιαίτερη ζωή των ληστών⁵. Το 1846 γράφει ο Σωνιέρος ότι στην Ακρόπολη στήθηκε λαιμητόμος για να «θυσιάσουν 5»⁶, ενώ σε άλλη περίπτωση, το 1856, γράφει ότι «έγγιλιότηρισαν» πέντε, και τους αποκεφαλισθέντες «τούς ἔστειλαν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον νὰ μελετοῦν οἱ φοιτηταὶ»⁷. Ο Σωνιέρος αναφέρεται επίσης πολλές φορές σε αυτοχειριασμούς πολλοί από τους οποίους γίνονταν ένεκα της φτώχιας και της πείνας⁸, αλλά και από φιλοτιμία¹.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη Κατηγορία Ε', Βιβλιογραφικά δελτία, Δ) Κυτίο 53, Ηπειρωτικά – Βίος Κωλέττη, Σούτσου Παναγιώτη: «Λόγος επιτάφιος εἰς Ἰω. Κωλέττην 1847», σ. 4.

² Π. Σούτσος, *Λόγος εκφωνηθείς ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἰωάννου Κωλέττου, τὴν α' Σεπτεμβρίου 1847*, Αθήνα, Τύποις Χ. Αναστασίου Δούκα, 1847, σ. 5.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 23 Οκτωβρίου/4 Νοεμβρίου 1851.

⁴ E. About, ό. π., σ. 208.

⁵ Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός, «Οἱ Νεώτεροι Ἕλληνες», *Ἐθνικόν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1865*, ό.π., σσ. 85-88. Ο ληστής δεν πρέπει να συγγέεται με τον κλέφτη-αρματολό: Κλέφτης σήμαινε ο αποστάτης κατά της τυραννίας. Στο ίδιο, σ. 89.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 20 Σεπτεμβρίου/2 Οκτωβρίου 1846.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856, εγγραφή 24 Απριλίου/6 Μαΐου και 25 Απριλίου/7 Μαΐου 1856.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 17/29 Δεκεμβρίου 1851.

Άλλα παράξενα που σημειώνει είναι: το 1842 η πραγματοποίηση δέησης για να μην κάνει πλέον σεισμό και να βρέξει², η εμφάνιση κομήτη που πέρασε από τη Γη στις 1/13 Ιουνίου 1857, όπου οι περισσότεροι φοβούνταν ότι θα προκληθούν βροχές και βροντές, κάτι που όμως δεν συνέβη³, η ύπαρξη καμήλων που περπατούσαν ελεύθερα στην Αθήνα με τα μικρά τους το 1852⁴ κάτι που σήμερα θα φάνταζε ανήκουστο, εφευρέσεις που έκαναν την εμφάνισή τους και εντυπωσίαζαν τους ανθρώπους της εποχής, όπως ο ηλεκτρισμός στα ατμοκίνητα τον Δεκέμβριο του 1855⁵ και η «μηχανή του Douce»⁶, δηλαδή η ντουζιέρα, το 1856, αλλά και αστικά κοινωνικά ζητήματα, όπως η έκδοση διαζυγίων⁷, η επιβολή φυλάκισης για «άρσενικοιτία» (ομοφυλοφιλία)⁸ και η αποβολή από το στράτευμα για «αδελφοποιία»⁹.

Η λειτουργία της ημερολογιακής γραφής στον Σωνιέρο

Όπως ήδη αναφέραμε, τα αδημοσίευτα ημερολόγια του Σωνιέρου αποτελούνται από 29 χειρόγραφα και λείψανα ημερολογίων και καλύπτουν την περίοδο 1828-1863. Την εποχή που ξεκίνησε τη συγγραφή τους ο Σωνιέρος υπηρετούσε ως ταγματάρχης στον Ελληνικό Στρατό και είχε ήδη αποκτήσει οικογένεια. Πέντε χρόνια μετά από το πρώτο ιταλικό ημερολόγιο του 1828 έγραψε και την *Περίληψιν*.

Συνοψίζοντας, οι εγγραφές που περιλαμβάνουν συνήθως ημέρα και μήνα, κάποτε και ώρα, βρίθουν στοιχείων από την ιδιωτική, την κοινωνική, την οικογενειακή και την επαγγελματική του ζωή. Στα ημερολόγια των ετών 1828-1834 ο ημερολογιογράφος εμφανίζεται ως κοντινός παρατηρητής του στρατιωτικού του περίγυρου, ενώ αργότερα το μεγαλύτερο μέρος των εγγραφών κατακλύζεται από δραστηριότητες του οικογενειακού και του κοινωνικού του κύκλου. Το βλέμμα του

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 3/15 Ιανουαρίου 1855.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 7/19 Απριλίου 1842.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 1/13 Ιουνίου 1857.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 20 Ιουνίου/11 Ιουλίου 1852.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 11/23 Δεκεμβρίου 1855.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856, εγγραφή 6/18 Αυγούστου 1856.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 24 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1853.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 8/20 Μαΐου 1857.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφές 16/28 και 19/31 Ιουλίου 1845. Το 1845 ο Σωνιέρος αναφέρει ότι ο «γυναικαδελφός» του Αναστάσης Σωτίλης αποπέμφθηκε από το στράτευμα επειδή το 1843 στην Τρίπολη είχε γίνει «αδελφοπιτός». Η αδελφοποιία είναι μια πανάρχαια πρακτική που συναντάται ακόμα και στα νεότερα χρόνια σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, αλλά και της Τουρκίας και Αλβανίας (στην αλβανική αποδίδεται με την λέξη «βλάμ» εξού και οι «βλάμηδες»), η οποία σταδιακά απαγορεύτηκε καθώς ενίοτε βασιζόταν σε μυστικιστικές πρακτικές. Ε. Ντόντη, «Ηθη και έθιμα, Αδελφοποιία (αδελφοποιτοί-βλάμηδες)», *εφημερίδα Αντίλαλοι Συρράκου*, 20 Αυγούστου 2006.

μοιάζει με φωτογραφικό φακό που απαθανατίζει τις ενέργειες των προσώπων μέσα στην οικία και κάθε λεπτομέρεια της οικογενειακής ζωής. Αναφορές σε πολιτικά πρόσωπα ή γεγονότα γίνονται άλλοτε με αποστροφή και άλλοτε με θέρμη, πάντοτε όμως με σκοπό την καταγραφή. Κεντρικό πυρήνα της ημερολογιακής αφήγησης αποτελεί πάντοτε η αυτοπαρατήρηση, σε αντίθεση με την παρατήρηση της οικογένειας και την περιγραφή του εξωτερικού κόσμου. Επαναλαμβανόμενο μοτίβο του σωνιερικού ημερολογίου καθίσταται η διαρκής διαμάχη με τον εξωτερικό κόσμο και η απογοήτευση που αισθάνεται ο ημερολογιογράφος προς ορισμένα άτομα του πολιτικού ή του επαγγελματικού του χώρου. Στη διάρκεια των ημερολογίων, τα τρίτα άτομα, –οι άλλοι– είναι επομένως διάφορα πρόσωπα του οικογενειακού, του κοινωνικού, του επαγγελματικού και του πολιτικού περιγυρου. Άλλοτε κρατούν τη θέση της οικογένειας με την ευρεία έννοια, και άλλοτε των ανταγωνιστικών συναδέλφων ή των απρόσωπων πολιτικών παραγόντων ενάντια στους οποίους ο Σωνιέρος αντιτάσσεται για να υπερασπίσει το δίκιο του και τα δικαιώματά του. Η στάση του αυτή απέναντι στους άλλους, καθώς ωριμάζει, περνά από την αγανάκτηση προς την απαισιοδοξία και θεωρεί ματαιότητα κάθε αλλαγή, ενώ κύριο πρόβλημα αναδεικνύεται η ασυμφωνία του Σωνιέρου με την εξουσία και τις επιλογές της. Αντιθέτως, η στρατιωτική του δραστηριότητα περιγράφεται ως ύψιστη υπηρεσία, λειτούργημα, προς την πατρίδα που πρέπει να συνοδεύεται και από τα ανάλογα ανταλλάγματα. Αυτό δεν ξεχνά να το τονίσει σε κάθε ευκαιρία και αυτή την ιδέα περνά και στο στενό οικογενειακό του περιβάλλον που θα αιτήσεται ανταλλάγματα και ευεργεσίες για την οικογένεια όταν εκείνος δεν θα μπορεί. Η ιδέα αυτή της ανταπόδοσης διακατέχει όλους τους στρατιωτικούς της εποχής του Αγώνα και γίνεται βασικός άξονας της κοινωνικής και της οικογενειακής τους ζωής για πολλά χρόνια.

Η οικογένεια, συγκεκριμένα, ως οντότητα, αποτελεί το alter ego του Σωνιέρου όπου η κυριαρχία της μορφής του και η αποδοχή που λαμβάνει είναι αδιαμφισβήτητη, με περιόδους εξαιρέσεων εντούτοις, ιδίως κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του, σε αντίθεση με τη στρατιωτική του προσωπικότητα που βρίσκεται συνεχώς σε εγρήγορση και συστηματικά αμφισβητείται από την εξουσία με αποτέλεσμα τη στασιμότητα. Έτσι, ενώ στο στενό εσωτερικό περιβάλλον ο συγγραφέας βιώνει γαλήνη, αποδοχή, σταθερότητα και κατέχει κυρίαρχο ρόλο, στο εξωτερικό αντιμετωπίζει ανησυχία, αμφισβήτηση και επαγγελματική ρευστότητα με συνθήκες ευάλωτες σε πολιτικές αποφάσεις που συχνά τον θέτουν στο περιθώριο.

Από τη σύγκρουση αυτή πηγάζει εν πολλοίς η απογοήτευση και η θλίψη που συχνά κατακλύζουν τις ημερολογιακές εγγραφές του. Δεδομένου τούτου, δημιουργείται ασυνείδητα η ανάγκη να δικαιολογεί τις προσωπικές επαγγελματικές επιλογές, τεκμηριώνοντας τη δικαιολογητική και την απολογητική λειτουργία των ημερολογίων του. Αναδύεται, επομένως, μια θετική οικογενειακή εικόνα, η οποία λειτουργεί ως επιχείρημα που αποδεικνύει τελικά την επιτυχημένη πορεία του προσώπου, της παρουσίας του ως ολοκληρωμένο και καταξιωμένο άτομο στην κοινωνία, δίνοντάς του το δικαίωμα να αμφισβητήσει τις επικρίσεις που υφίσταται από τρίτους στο εξωτερικό του περιβάλλον, αφήνοντας την εντύπωση ότι πρόκειται τελικά για αδικαιολόγητες και ανυπόστατες κατηγορίες ή αδικίες. Το μήνυμα αυτό φαίνεται ιδιαίτερα στα δημοσιεύματα του Τύπου που αφορούσαν τον Σωνιέρο. Συμπερασματικά, ο σκοπός των ημερολογίων δεν είναι μόνο μνημονιακός (δηλαδή να καταγραφούν τα γεγονότα ως αντίδοτο στη λήθη), αλλά και απολογητικός-δικαιολογητικός και στηρίζεται σε δύο άξονες (το εσωτερικό και εξωτερικό περιβάλλον) γύρω από τους οποίους περιστρέφονται τα συναισθήματα που εναλλάσσονται (γαλήνη-αμφισβήτηση). Εξάλλου, οι ρήξεις ανάμεσα στο εγώ και στον περίγυρο ή η δυσφορία που εκφράζουν πολλοί ημερολογιογράφοι σχετικά με τον επαγγελματικό και τον κοινωνικό τους ρόλο είναι κοινός τόπος στη σύγχρονη ημερολογιακή γραφή¹.

Επιπλέον, το γεγονός ότι προσανατολίζεται συνειδητά και οργανωμένα στη συγγραφή του ημερολογίου του μετά τη θέση του σε αργία το 1834 ίσως να δρα ψυχαναλυτικά και αγχολυτικά κατά της ψυχολογικής πίεσης που του επέφερε η τιμωρία και η διαμάχη του με τον Όθωνα. Μετά από το 1843, όπου ο Σωνιέρος αφοσιώνεται πλήρως και ακόμα πιο συστηματικά στην ημερολογιακή γραφή, αφιερώνοντας και από ένα ημερολογιακό τετράδιο σε κάθε έτος, ο εξωτερικός περίγυρος διεισδύει στα ημερολόγια περισσότερο από την οικογενειακή ζωή και σχολιάζονται πλέον πρόσωπα και πράγματα. Δεν είναι τυχαία η ημερομηνία. Το εγώ βρίσκεται σε συνεχή αντιπαράθεση με τον εξωτερικό κόσμο, αλλά σταδιακά και με το οικογενειακό περιβάλλον τα μέλη του οποίου εμφανίζουν ενίοτε αλλόκοτες και δυσάρεστες κατά τον Σωνιέρο συμπεριφορές. Η ημερολογιακή ενασχόληση καθίσταται τότε περισσότερο από ποτέ συνειδητή ενασχόληση και διακαής επιθυμία. Την εποχή εκείνη κορυφώνεται σταδιακά η ρήξη του με το οθωνικό

¹ I. Μυλωνάκη, «Τα ημερολόγια του Γιώργου Σεφέρη και η ημερολογιακή γραφή στην Ευρώπη», περιοδικό *Σύγκριση/Comparaison*, τεύχος 18, 2007, σσ. 28-46.

καθεστώς και πολλές από τις εγγραφές του αποκτούν χαρακτήρα διαμαρτυρίας. Παράλληλα, δεν λείπει η μέριμνα για την κοινωνική του θέση, αλλά και για πρόσωπα του στενού οικογενειακού του κύκλου με το ιδιωτικό και προσωπικό στοιχείο να συνεχίζουν να κυριαρχούν. Αυτό που αλλάζει είναι η διάθεση του Σωνιέρου, ο οποίος αφήνεται σταδιακά ελεύθερος να εκφράσει τις σκέψεις του, τις διαμαρτυρίες του, όλο και περισσότερο, χωρίς να περιορίζεται στην απολογητική απαρρίθμηση γεγονότων όπως έκανε στις πρώιμες εγγραφές του. Ο ημερολογιογράφος εκφράζει πλέον τις εντυπώσεις του, τους φόβους του, την αγωνία του, την ευχαρίστησή του για τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα, ενίοτε την αγανάκτησή του, την αποδοκιμασία του ακόμα και για τα ίδια τα μέλη της οικογένειάς του, ενώ παράλληλα παραθέτει νουθεσίες, οδηγίες ή γίνεται ιδιαίτερα καυστικός όταν στηλιτεύει τη συμπεριφορά τους. Το ημερολόγιο του είναι πια φορτικά απαραίτητο και χαρακτηρίζεται ως διασκέδαση της θλίψης που του προκαλεί ο εξωτερικός κόσμος, όπως διαφαίνεται στις εγγραφές του τελευταίου έτους¹. Το ημερολόγιο αναλαμβάνει επομένως έναν μεσολαβητικό ρόλο, μεταξύ του εξωτερικού και εσωτερικού περιγυρου, μεταξύ του εξωτερικού και εσωτερικού κόσμου. Για τον λόγο αυτόν τα τελευταία ημερολόγια έχουν περισσότερο από τα άλλα τονισμένο πολιτικό χαρακτήρα. Ο εξωτερικός κόσμος και η αδιάκοπη ροή των γεγονότων εισβάλλουν στην ιδιωτική ζωή του ημερολογιογράφου. Στο έσχατο ημερολόγιο, όμως, αποκαθίσταται η ισορροπία, ο Σωνιέρος κάνει λιγότερες αναφορές στην πολιτική και περισσότερες στον εσωτερικό του κόσμο. Ήταν εποχές δύσκολες και ανήσυχες για τον ίδιο, εποχές που διατρέχει ξανά όλα τα ημερολόγια του για να εισπράξει δικαίωση και ευχαρίστηση για τη στρατιωτική του καριέρα από τον ίδιο του τον εαυτό, μιας και το πολιτικό σύστημα του στέρησε οριστικά αυτή την ικανοποίηση. Πράγματι, γνωρίζουμε, ότι ο Σωνιέρος κατά τα τρία τελευταία χρόνια της ζωής του διέτρεξε και διάβασε τα ημερολόγια, όπως συμβαίνει συχνά σε άτομα που νιώθουν την ανάγκη να προβούν σε μια ανασκόπηση της ζωής τους. Ξεκινώντας από το 1860², καθ' όλο το 1862, μέχρι και λίγο πριν από τον θάνατό του, ξαναβλέπει όλα του τα ημερολόγια, ορισμένα πολλαπλές φορές, γεγονός που του δίνει ιδιαίτερη ευχαρίστηση και τον κάνει να θυμάται την αξία των

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κε) Χειρ. ημερ. 1862, εγγραφή 7/19 Ιουλίου 1863 μέχρι και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφή 1/13 Δεκεμβρίου 1863.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 28 Μαΐου/9 Ιουνίου 1860.

εκδουλεύσεών του προς το τάγμα του¹. Συχνά, επίσης, ανέτρεχε σε αυτά για να βρει πληροφορίες για πρόσωπα ή γεγονότα ή διάβαζε σε οικεία του πρόσωπα διάφορα αποσπάσματά τους.

Επιπλέον, το 1853 σηματοδοτεί μια νέα φάση της ημερολογιακής ενασχόλησης, καθώς τότε ξαναπιάνει τα παλαιά ημερολόγια, που τα είχε γράψει στα ιταλικά, και τα μεταφράζει, ενώ στα αρχικά έκανε ασήμαντες διορθώσεις, γεγονός που δείχνει τη μέριμνά του να αφήσει αυτοβιογραφικά κείμενα που θα μπορούσαν να διαβαστούν από τρίτους. Μπορεί να ανησυχούσε για τις κατηγορίες που του γίνονταν, φρόντισε πάντως να λάβει όλα τα μέτρα ώστε όσοι θα διάβαζαν τα γραπτά του να μην έχουν καμιά αμφιβολία για το ήθος και την προσφορά του. Για τον λόγο αυτόν, για το ημερολόγιο διέθετε πάντα χρόνο, είτε σε φάσεις γόνιμες, εξορίας, είτε σε φορτικές περιόδους στρατιωτικών υποχρεώσεων και εκστρατειών, ακόμα και σε περιόδους έντονης θλίψης και θανάτων. Τα ημερολόγια για τη ζωή του Σωνιέρου είχαν αυτοθεραπευτικό χαρακτήρα, καθώς σε κρίσιμες στιγμές για εκείνον επιδιδόταν στην ημερολογιακή γραφή ή εναλλακτικά στην αντιγραφική συγγραμμάτων.

Ο Σωνιέρος κρατούσε ημερολόγιο συνειδητά και με συνέπεια από την εποχή των νεανικών του χρόνων. Το ημερολόγιο δεν ήταν γι' αυτόν πάρεργο, αντίθετα εκπλήρωνε δύο σημαντικές λειτουργίες: αφενός, την αυτοαναφορικότητα για τον οικογενειάρχη Σωνιέρο και τη μνημοτεχνική βοήθεια για τον στρατιωτικό αφετέρου, που θεωρούσε το αυτοβιογραφικό στοιχείο τεκμήριο της δράσης και της ύπαρξής του ολόκληρης. Συνεπώς, το ημερολόγιο προσέφερε πεδίο αναζήτησης απαντήσεων στα ερωτήματα περί ταυτότητας που αποτελούσαν πάντα πηγή ανησυχίας για τον Σωνιέρο: Από τα ημερολόγια της νεότητας μέχρι αυτά της ώριμης ηλικίας του, αναζητά διαρκώς να βρει την ταυτότητά του μέσα στον μεγάλο ξένο κόσμο.

Ανακεφαλαιώνοντας με λίγα λόγια λοιπόν, στα ημερολόγια του Σωνιέρου, η ιστορία, ο περίγυρος, αποτελούν εξωτερικές παραμέτρους που επηρεάζουν αισθητά τη ζωή του ημερολογιογράφου. Τα κίνητρά του δεν ήταν πρωτίστως αποκλειστικά η ανάγκη της απολογίας, όπως συμβαίνει με άλλους ημερολογιογράφους, όσο η πίστη στην αυθεντικότητα των αυτοβιογραφικών κειμένων ως μαρτυρίες. Ο Σωνιέρος θεωρούσε ότι τα έργα του ήταν μαρτυρίες μιας συνειδητής περιήγησης, ενός

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κε) Χειρ. ημερ. 1862, εγγραφή 7/19 Ιουλίου 1863 έως και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφή 1/13 Δεκεμβρίου 1863.

ταξιδιού ζωής, και ένας τρόπος διαφυγής από τον εκάστοτε περίγυρο και την κριτική του. Το ημερολόγιο ήταν για τον Σωνιέρο αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής του πραγματικότητας, το πεδίο μέσα από το οποίο τεκμηριωνόταν η προσωπική του διαδρομή. Η ημερολογιακή γραφή ήταν γι' αυτόν εσωτερική ανάγκη. Το ημερολόγιο ήταν πολύτιμο κομμάτι του συνολικού έργου του, ένας καθρέπτης της εποχής του και της προσωπικότητάς του· και δεδομένου ότι το θεωρούσε μαρτυρία, ανέτρεχε σε αυτό και φρόντιζε για την καλή του οργάνωση. Το ημερολόγιο εν τέλει καταλήγει να είναι η εικόνα του ανθρώπου Σωνιέρου, το πλήρες πορτρέτο του.

Κεφάλαιο 4

Αυτοβιογραφία και βιογραφία του Σωνιέρου

Η αυτοβιογραφία, σκοπός της οποίας είναι να καταστήσει γνωστή στο ευρύ κοινό, αυτή τη φορά, τη ζωή και τη δράση του ατόμου δεν θα μπορούσε να λείπει από τα σχέδια του Σωνιέρου να διαδώσει τη δράση του, να αποκαταστήσει τις αδικίες. Περισσότερο όμως από τη δική του ατομική προβολή, ο Σωνιέρος ενδιαφερόταν για την προβολή όλου συνολικά του στρατεύματος. Ίσως λόγω της ταπεινής ιδιοσυγκρασίας του, ίσως από φόβο μη θεωρηθεί υπερόπτης, επέλεξε τελικά να μην προχωρήσει στην ολοκλήρωση και τη δημοσίευσή της και άφησε τον εαυτό του να παρουσιάζεται αυθεντικός, όπως ακριβώς ήταν, μόνο μέσα στα ημερολόγιά του, τα οποία γνώριζε ότι θα διαβαστούν από λίγα και έμπιστα άτομα που τον αγαπούσαν και τον εκτιμούσαν. Για τον ίδιο λόγο, θεώρησε σχεδόν βέβαιο ότι εκείνος που τελικά θα συνέγραφε την αυτοβιογραφία του θα ήταν ο γιος του, Όθων.

Μέσα σε αυτή την εξελικτική πορεία των έργων του Σωνιέρου, η αυτοβιογραφία, αλλά και η *βιογραφία* του αποτελούν τον τελευταίο και σημαντικότερο, ίσως, προορισμό. Η πορεία της καταγραφής της ζωής του θα έμενε ανολοκλήρωτη αν δεν υπήρχε η αυτοβιογραφία.

Αν και ανολοκλήρωτη, η αυτοβιογραφία του Σωνιέρου, εντούτοις έχει σημαντική αξία, περισσότερο όμως ως τεκμήριο παρά ως είδος λόγου. Οι εκδοχές της αυτοβιογραφίας και των βιογραφικών σημειωμάτων του που έχουν σωθεί, όλες από την αρχή της εξιστόρησης του βίου του Σωνιέρου, παρέχουν εξαιρετικές πληροφορίες για τη νεανική περίοδο της ζωής του Σωνιέρου, μέχρι και την ένταξή του στον Τακτικό Στρατό, η οποία δεν εξιστορείται στα ημερολόγια. Έτσι, έρχονται και τα συμπληρώνουν. Το ίδιο κάνουν και με την *Περίληψιν*, με ακόμα ευκρινέστερο τρόπο, καθώς η αυτοβιογραφία σταματά σε πολεμικές επιχειρήσεις που εξιστορούνται στην αρχή της *Περίληψεως*. Δένουν λοιπόν τα τρία κείμενα και αλληλοσυμπληρώνονται μεταξύ τους με τον καλύτερο τρόπο. Μια σημαντική διαφορά παρ' όλα αυτά παραμένει ότι στα *Πρωτόκολλα αλληλογραφίας* και στην *Περίληψιν* περιγράφονται περισσότερο ομαδικά γεγονότα, σε αντίθεση με την αυτοβιογραφία και τη βιογραφία που κάνει αναφορά στο ίδιο το άτομο.

Η τάση για προβολή του εαυτού: Η απόπειρα της αυτοβιογραφίας

Δεν ξέρουμε ποιος ακριβώς ήταν ο λόγος που οδήγησε τον Σωνιέρο στην προσπάθεια να γράψει την αυτοβιογραφία του. Εικάζουμε όμως ότι οι λόγοι ήταν ενδεχομένως αυτοί που ωθούν τους περισσότερους αυτοβιογράφους, όπως τους παρουσιάσαμε στην Εισαγωγή: η διάθεση απολογίας, η ενδεχόμενη διάψευση κακόβουλων σχολίων για το άτομο, η προβολή του εαυτού, η μαρτυρία ζωής, η ανάγκη να διασωθεί η ανθρώπινη ύπαρξη από τη φθορά του χρόνου, η αναζήτηση του νοήματος της ζωής¹. Φαίνεται πάντως ότι ενδεχομένως επιθυμούσε να δει τη βιογραφία του δημοσιευμένη στον Τύπο. Ο Τύπος, πράγματι, δημοσίευε τακτικά βιογραφικά σημειώματα των ανθρώπων του Αγώνα². Τα περισσότερα από αυτά δημοσιεύθηκαν κατά τις δεκαετίες του 1840-1860³. Για όλους ή κάποιους από αυτούς τους λόγους ο Σωνιέρος συγγράφει την αυτοβιογραφία του. Τρία είναι τα προσχέδια της αυτοβιογραφίας και των *βιογραφιών* του Σωνιέρου, όπως τα αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, όπου περιγράψαμε τη νεανική διαδρομή του. Από αυτά, το ένα προσχέδιο είναι τυπική αυτοβιογραφία, καθώς είναι γραμμένο σε πρώτο πρόσωπο από τον ίδιο, τον Οκτώβριο του 1851⁴ και τα υπόλοιπα δύο φαίνονται να είναι *βιογραφίες*, γραμμένες σε τρίτο πρόσωπο από άλλους συντάκτες. Εντούτοις, σύμφωνα με τα ημερολόγια του και οι δύο αυτές *βιογραφίες* στην ουσία γράφτηκαν από τον ίδιο, όπως θα αποδείξουμε παρακάτω, και, επομένως θα μπορούσαν έμμεσα να θεωρηθούν ισοδύναμες, ως προς τη λειτουργία τους, με την αυτοβιογραφία. Γι' αυτόν τον λόγο επιλέγουμε να αναφερόμαστε από κοινού στην αυτοβιογραφία και στη βιογραφία του Σωνιέρου. Η τριτοπρόσωπη αφήγηση των δύο *βιογραφιών* του δεν αναιρεί τον αυτοβιογραφικό τους χαρακτήρα, αντίθετα, είναι γνωστό ότι η αυτοβιογραφία γράφεται τόσο σε πρώτο όσο και σε τρίτο πρόσωπο, όπως αναλύσαμε στην Εισαγωγή, μιλώντας για το θεωρητικό πλαίσιο του είδους. Επιπλέον, όπως καταδεικνύει ο G. Genette η αυτοβιογραφία μπορεί κάλλιστα να είναι

¹ Βλ. Εισαγωγή, σσ. 88-90.

² Σ. Αθήνη, «Πολιτισμικές μεταφορές στον περιοδικό Τύπο: Οι βιογραφίες ξένων λογοτεχνών», στο Α. Ταμπάκη – Ο. Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και ετερότητα, Πολιτισμικές διαμεσολογήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19^ο αιώνα*, Β' τόμος, Αθήνα, ΕΚΠΑ & ΕΙΕ-ΠΕ, σσ. 125-154 και ειδικότερα σ. 141.

³ Επ' αυτού, βλ. Τ. Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Α', Αθήνα, ΕΙΕ, 2004, σσ. 171-192.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», α) δισέλιδο βιογραφικό σημείωμα με ημερομηνία 10/22 Οκτωβρίου 1851 (Τετάρτη), γραμμένο από τον ίδιο σε πρώτο ενικό πρόσωπο.

«ετεροδιηγητική» («autobiographie hétérodiégétique»)¹, όταν ο συγγραφέας της εναποθέτει τη διήγηση της ζωής του σε έναν βιογράφο.

Από την άλλη, είναι αλήθεια ότι η αυτοβιογραφία συνήθως συμβαίνει στο τέλος της ζωής του ανθρώπου, όταν ο γράφων έχει κάτι να πει και να αφήσει ως μήνυμα ή όταν έχει ολοκληρώσει την αναζήτηση της ταυτότητάς του και θέλει να την αποτυπώσει. Αναζήτηση και δήλωση ταυτότητας συγκροτούν, εξάλλου, την αυτοβιογραφία². Στον Σωνιέρο, η αναζήτηση αυτή είναι διαρκής και δεν έχει ολοκληρωθεί τη στιγμή που επιχειρεί να συγγράψει την αυτοβιογραφία του. Ίσως γι' αυτό να εγκαταλείπει την προσπάθεια, καθώς ακόμη αμφιταλαντεύεται μεταξύ της ταυτότητας του (Φιλ)έλληνα και του Γάλλου, του αυτόχθονα και του «ξένου». Ακόμα κι ο τίτλος που δίνεται στη μία βιογραφία του («Σπυρίδων Γεώργιος Σωνιέρος»), την οποία υπαγορεύει στην κόρη του Ελισάβετ, φαντάζει πράγματι ως τίτλος «ταυτότητας».

Μιλώντας για την καθ' αυτή αυτοβιογραφία του, πρόκειται για δισέλιδο αυτοβιογραφικό σημείωμα που ανευρίσκουμε στην ίδια συλλογή με τις βιογραφίες του και είναι εκείνο με τις περισσότερες λεπτομέρειες για τα πρώτα χρόνια της ζωής του Σωνιέρου και τις δραστηριότητές του πριν από την ένταξή του στον Τακτικό Στρατό³. Το σημείωμα αυτό συντάσσεται την ίδια εποχή με τα υπόλοιπα, καθώς φέρει ημερομηνία 10/22 Οκτωβρίου 1851. Διαπιστώνουμε ότι είναι γραμμένο από τον ίδιο, τόσο από τον γραφικό χαρακτήρα όσο και από το γεγονός ότι ο Σωνιέρος αφηγείται την «ίστορία» του σε πρώτο ενικό πρόσωπο. Οι περιγραφές στο κείμενο αυτό αναφέρονται στις δραστηριότητες του πριν από την έκρηξη της Επανάστασης και περιγράφεται ιδιαίτερα η απασχόλησή του ως «έμποροπλοίαρχος». Η αυτοβιογραφία αυτή διαφέρει πολύ από τις προηγούμενες δύο βιογραφίες, όχι μόνο στο πρόσωπο και τη λεπτομέρεια, αλλά και στο ύφος.

Υπαγορεύοντας τη βιογραφία: Η μέριμνα του Σωνιέρου για την υστεροφημία του

Αντίστοιχα, η συγγραφική προσπάθεια για τη συγκρότηση της *βιογραφίας* του ξεκίνησε νωρίτερα από την αυτοβιογραφία και κράτησε για πάνω από δύο χρόνια.

¹ G. Genette, *ό.π.*, σ. 82.

² Βλ. Εισαγωγή σχετικό τμήμα για την αυτοβιογραφία.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, *ό.π.*, Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», α) δισέλιδο βιογραφικό σημείωμα με ημερομηνία 10/22 Οκτωβρίου 1851 (Τετάρτη), γραμμένο από τον ίδιο σε πρώτο ενικό πρόσωπο.

Αρχικά, με συνδρομή, για μια ακόμη φορά, της Ελισάβετ Σωνιέρου. Ο Σωνιέρος αναφέρει ότι άρχισε να γράφει με την κόρη του «την Ίστορίαν του», στις 26/7 Ιουλίου 1851. Όπως είπαμε προηγουμένως, ο Σωνιέρος υπαγόρευε και η Ελισάβετ έγραφε¹. Εδώ εντάσσεται το τρισέλιδο λείψανο της βιογραφίας του Σωνιέρου, στην ίδια συλλογή, που είναι γραμμένο από την Ελισάβετ, με ελάχιστες διορθώσεις, περιγράφοντας την αρχή του βίου του Σωνιέρου μέχρι και την πολιορκία του Ναυπλίου το 1822 και τίτλο: «Σπυρίδων Γεώργιος Σωνιέρος»². Οι περιγραφές του είναι συνοπτικές και τριτοπρόσωπες, όπως ταιριάζει σε μια επίσημη βιογραφία.

Σύμφωνα όμως με τις πληροφορίες που περιέχονται στα ημερολόγια, ο Σωνιέρος συνέγραψε και νέο δεύτερο προσχέδιο από αυτό της Ελισάβετ, και δύο ημέρες μετά, ο δάσκαλος του γιου του Όθωνα, ονόματι Οικονομίδης, ανέλαβε να το διορθώσει³. Ο τίτλος που δίνεται σε αυτήν («βίος Σπυρ. Γ. Σωνιέρου») μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Σωνιέρος εξιστορούσε τη ζωή του σε τρίτο πρόσωπο διότι επιθυμούσε να δει κάποτε δημοσιευμένη μια βιογραφία του. Η διόρθωση⁴, και το γράψιμο συνεχίστηκαν⁵, μέχρι τις 6/18 Οκτωβρίου, όταν ο Σωνιέρος πήρε από τον δάσκαλο του Όθωνα το διορθωμένο τμήμα της βιογραφίας και λίγες ημέρες αργότερα άρχισε να το καθαρογράφει⁶. Εδώ εντάσσουμε το οκτασέλιδο λείψανο της βιογραφίας του Σωνιέρου, το οποίο φαίνεται ότι είναι καθαρογραμμένο και διορθωμένο από τον Οικονομίδα, με τίτλο: «βίος Σπυρ. Γ. Σωνιέρου», καθώς ο γραφικός χαρακτήρας δεν ταιριάζει με αυτόν του Σωνιέρου, αλλά ούτε και της κόρης του. Γνωρίζουμε όμως ότι η αρχική συγγραφή πραγματοποιήθηκε από τον Σωνιέρο. Από το κείμενο αυτό δυστυχώς λανθάνει η 7η σελίδα, ενώ τα γεγονότα που εξιστορούνται σε αυτό καλύπτουν το διάστημα 1798-1821 μέχρι την αποχώρηση του φιλέλληνα Baleste για την Κρήτη το 1822⁷. Οι δύο αυτές βιογραφίες έχουν μικρή διαφορά, επίσης, όσον αφορά το ύφος της αφήγησης. Αυτή της Ελισάβετ είναι πιο «πεζή» και

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. Ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 26 Ιουλίου/7 Αυγούστου 1851.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», β) τρισέλιδο γραμμένο από την κόρη του Ελισάβετ με τίτλο «Σπυρίδων Γεώργιος Σωνιέρος».

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851 εγγραφή 28 Ιουλίου/9 Αυγούστου 1851.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 30 Ιουλίου/11 Αυγούστου, 7/19 και 10/22 Αυγούστου 1851.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 2/14, 11/23 Αυγούστου, 30 Αυγούστου/11 Σεπτεμβρίου και 12/24 Σεπτεμβρίου 1851.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 11/22 Οκτωβρίου 1851.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α' Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», γ) οκτασέλιδο με τίτλο «βίος Σπυρ. Γ. Σωνιέρου» γραμμένο και διορθωμένο από τον διδάσκαλο του Όθωνα, Οικονομίδα.

συναισθηματική, ενώ εκείνη του Οικονομίδη είναι σε πιο αυστηρό τόνο γραμμένη. Όμως, από τα στοιχεία των ημερολογίων, γίνεται κατανοητό ότι η συγκεκριμένη βιογραφία ήταν εκτενέστερη, καθώς στις 30/11 Οκτωβρίου ο Σωνιέρος περιέγραφε στη βιογραφία του τη φυλάκισή του στην Κέρκυρα το 1824¹. Η συγγραφή και η διόρθωση συνεχίστηκαν μέχρι και τον Δεκέμβριο του 1852². Σε δύο περιπτώσεις μάλιστα ο Σωνιέρος μετέβη στο σπίτι του δασκάλου, διαβάζοντας μαζί τη βιογραφία και διορθώνοντάς την³. Ο Σωνιέρος συνέχιζε να συγγράφει, σε συνεργασία με τον Οικονομίδη, τη βιογραφία του και το επόμενο έτος⁴, πράγμα που μαρτυρά ότι επρόκειτο για διαρκή προσπάθεια και βρίσκεται πλέον στο 1826 από πλευράς εξιστόρησης των γεγονότων⁵. Η συγγραφή συνεχίστηκε μέχρι και τον Μάιο όπου ο Σωνιέρος εξιστορεί «τὰ τῆς Χίου ἐκστρατείας», τη μετάθεση του από την Κόρινθο και εν γένει «τόν βίον» του «ἐπὶ Ἐἶδεκ» το 1827-1828⁶. Από τις εγγραφές αυτές γίνεται πάλι κατανοητό ότι η βιογραφία του Σωνιέρου ήταν πολύ μεγαλύτερη από τα λείψανα βιογραφίας που σώζονται σήμερα, καθώς κανένα από τα κείμενα δεν φτάνει σε γεγονότα της εποχής του 1828.

Τελικά, τον Ιούνιο του 1853, δύο χρόνια μετά την εκκίνηση της συγγραφής, ο Σωνιέρος αποφασίζει έξαφνα να μην προχωρήσει περαιτέρω στη συγγραφή της βιογραφίας του, στην οποία συνεργαζόταν με τον Οικονομίδη. Στις 26 Ιουνίου/8 Ιουλίου γράφει στο ημερολόγιο του: «26/8 ἀποφάσισα νὰ μὴν γράφω τὸ βίον μοῦ διότι ἔχω τὸ ἡμερολόγιον εἶναι ἡ λεπτομέρεια. διὰ τοῦτο ἐπειδὴ εἶναι γραμμένω ἕως τὰς 1838 ἢ 1837 εἰς τὸ Ἰταλικὸν ν' ἀντιγράψω εἰς τὸ Ἑλληνικὸν»⁷. Και εδώ πάλι μαρτυρεῖ καθαρά ότι, αν και το κείμενο τυπικά ήταν βιογραφία, στην πραγματικότητα ήταν αυτοβιογραφία, διότι είχε γραφτεί κατά βάση από τον ίδιο. Αποφασίζει επομένως, να σταματήσει τη συγγραφή, διότι το ημερολόγιο του ήταν πολύ πιο λεπτομερές ως προς τα γεγονότα, υποχρεώνεται όμως να μεταφράσει τα ιταλικά ημερολόγιά του στην

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 30 Οκτωβρίου/11 Νοεμβρίου 1851.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 5/17, 9/21 Νοεμβρίου και 23 Δεκεμβρίου 1851/4 Ιανουαρίου 1852. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. Ημερ. 1852, εγγραφές 19/31 Ιουλίου, 24 Οκτωβρίου/5 Νοεμβρίου, 6/18 και 7/19 Νοεμβρίου και από 10/22 Νοεμβρίου έως και 5/17 Δεκεμβρίου 1852.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 23 Δεκεμβρίου 1852/4 Ιανουαρίου 1853, 26 Δεκεμβρίου 1852/7 Ιανουαρίου 1853 και 27 Δεκεμβρίου 1852/8 Ιανουαρίου 1853.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφές 7/19 και 11/23 Φεβρουαρίου 1853.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 1/13 Φεβρουαρίου 1853.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 11/23 Μαρτίου, 2/14 Μαΐου, 27 Μαΐου/8 Ιουνίου και 28 Μαΐου/9 Ιουνίου 1853.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 26 Ιουνίου/8 Ιουλίου 1853.

ελληνική γλώσσα, έχοντας την πεποίθηση ότι ο γιος του Όθων σκόπευε να συγγράψει στο μέλλον τη βιογραφία του¹.

Τέλος, μετά από τον θάνατο του πατέρα της, στις 26 και 29 Δεκεμβρίου 1863, η Ελισάβετ Σωνιέρου αναφέρει την πληροφορία στο ημερολόγιο του πατέρα της ότι συγγράφει «τον βίο του», ασχολία που θεωρεί ως τη μόνη ευχαρίστηση μέσα στον ανείπωτο πόνο που νιώθει εκείνη τη στιγμή². Έχοντας αυτό υπόψη, θεωρούμε ότι πρόκειται για ένα δεύτερο κείμενό της που ανευρίσκουμε σήμερα στην οικογενειακή συλλογή της Φανής Φολερού-Τσερούλη. Το κείμενο αυτό, νεκρολογία στην πραγματικότητα του Σωνιέρου και γραμμένο από εκείνη, όπως φαίνεται από τον γραφικό χαρακτήρα, ήταν ο επιμνημόσυνος λόγος που εκφωνήθηκε από τον υπολοχαγό Γεωργίου και ο οποίος δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Αθηνά*. Ενδεχομένως, να στηρίχτηκε στη δική της εκδοχή της βιογραφίας που έμεινε ανολοκλήρωτη. Ως γνωστόν, οι νεκρολογίες είναι και αυτές βιογραφίες που φωτίζουν τη ζωή του αποδημήσαντα και συμβάλλουν στην προώθηση του έργου του³. Είναι εντυπωσιακό ότι το κείμενο έχει μεταφραστεί στη γαλλική γλώσσα, πάλι από την ίδια, γεγονός που οδηγεί να εικάσουμε ότι ενδεχομένως η Ελισάβετ Σωνιέρου να το προσέφερε για δημοσίευση σε κάποια γαλλική εφημερίδα.

Αντίστοιχο και αξιοπρόσεκτο βιογραφικό σημείωμα δημοσιεύει και η εφημερίδα της Λαμίας *Φάρος της Όθρυος* την 21 Δεκεμβρίου 1863⁴. Χωρίς να γνωρίζουμε τον συντάκτη, υποθέτουμε πάλι, ότι επρόκειτο για πρόσωπο του στενού περιβάλλοντος του Σωνιέρου. Ίσως να ήταν και πάλι η κόρη του, δεδομένου ότι ο συντάκτης φαίνεται να γνωρίζει πολύ καλά επιμέρους πτυχές του χαρακτήρα και της προσωπικότητας του Σωνιέρου. Η νεκρολογία αυτή δημοσιεύεται σε φύλλο που φυλάχθηκε στην ίδια συλλογή με τις βιογραφίες και την αυτοβιογραφία από τον ιστοριοδίφη Ι. Βλαχογιάννη. Και το βιογραφικό αυτό σημείωμα, πέμπτο στη σειρά, τις περισσότερες πληροφορίες του οποίου παραθέσαμε ήδη, κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς συμπληρώνει τις γνώσεις μας για τη ζωή και τον χαρακτήρα του Σωνιέρου⁵.

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 27 Ιουνίου/9 Ιουλίου 1853: «27/9 ἄρχισα νὰ ἀντιγράψω τὸ Ἰταλικὸν ἡμερολόγιον εἰς τὸ Ἑλληνικὸν διὰ νὰ τὸ ἔχει ὁ Ὄθων νὰ συνεγράψῃ τὸν βίον μου».

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ', κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφές 26 Δεκεμβρίου 1863/7 Ιανουαρίου 1864 και 29 Δεκεμβρίου 1863/10 Ιανουαρίου 1864.

³ Σ. Αθήνη, ὁ.π., σ. 132.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, Υποφάκελος Α' 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», *Φάρος της Όθρυος*, Λαμία, έτος Η', αριθ. φύλ. 391, 21 Δεκεμβρίου 1863, σσ. 2-3.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ', κστ) Χειρ. ημερ. 1863, εγγραφές 12/24 και 16/28 Νοεμβρίου 1863.

Αντί συμπεράσματος: Η σχέση των διαφόρων έργων μεταξύ τους

Εξετάζοντας συνολικά τις αρχειακές πηγές που σχετίζονται με το έργο του Σωνιέρου, θέλοντας να ανακαλύψουμε τη σχέση που συνδέει τα διάφορα κειμενικά είδη μεταξύ τους, συνειδητοποιούμε ότι το αχανές αρχειακό υλικό ουδόλως είναι ασύνδετο. Οι σχέσεις αυτές, πολύπλοκες, αλλά συναρπαστικές, εξυφαίνονται στη βάση των διαφορετικών λογοτεχνικών ειδών που αντιπροσωπεύουν, καθένα από τα οποία φέρει τα δικά του χαρακτηριστικά.

Βασικός σκοπός, τόσο των ημερολογιακών καταγραφών, όσο και της *Περιλήψεως*, αλλά και της (αυτο)βιογραφίας είναι να αποτυπωθεί και να διασωθεί η αλήθεια, όπως την αντιλαμβάνονταν ο Σωνιέρος. Το κίνητρο της μαρτυρίας επιβεβαιώνεται σαφέστατα από την επιστολή που απέστειλε ο Σωνιέρος στον βασιλιά Όθωνα το 1834, εξηγώντας τον λόγο που οδήγησε στη συγγραφή της *Περιλήψεως*, αλλά και από την ανακοίνωση το 1861 στον Τύπο σχετικά με την επανέκδοσή της. Ο απώτερος στόχος, επομένως, είναι να γίνει γνωστή η ρεαλιστική, η αυθεντική μαρτυρία. Το ίδιο αποδεικνύει και η μνημειώδης προσπάθεια διάχυσης της *Περιλήψεως* ανά την υφήλιο. Πέραν του κοινού κινήτρου, η *Περίληψις* και τα ημερολόγια έχουν και ιστορικές διαστάσεις, ως έργα. Προβάλλουν αξίες τις οποίες καταδεικνύουν ως απαραίτητες, όπως π.χ. την αγάπη για την πατρίδα, την αυτοθυσία, την πειθαρχία, τον ιδεαλισμό, τη μη εξιδανίκευση της πραγματικότητας, τον φιλελευθερισμό, τη δικαιοσύνη, τη φιλανθρωπία, την αγωνιστικότητα. Ακόμα περισσότερο, μέσα από τα ημερολόγια αποτυπώνεται αυθεντικά το υποκείμενο, προβάλλονται οι αρετές του και έτσι το έργο του και τα κατορθώματά του που εξιστορούνται στα έργα του αποκτούν στη συνέχεια ένα νέο πλαίσιο ανάγνωσης και ερμηνείας. Μετά από τα ημερολόγια, η εξιστόρηση των απομνημονευμάτων, εν προκειμένω η *Περίληψις*, ανασηματοδοτείται και αποκτά επαυξημένη αυτοαναφορική –πέραν από πληροφοριακή– αξία.

Μια ιδιότυπη, επίσης, σχέση υφίσταται ανάμεσα στις επιστολές και στα ημερολόγια του Σωνιέρου, παρόλο που επιστολή και ημερολόγιο μπορεί να διαφέρουν πολύ μεταξύ τους ακόμα και αν ομιλούν για το ίδιο γεγονός. Ιδιαίτερα, οι υπηρεσιακές επιστολές του συνδέονται άμεσα με τα *Πρωτόκολλα αλληλογραφίας* και τα αναγραφέντα γεγονότα και τις δράσεις που ξεδιπλώνονται στην *Περίληψιν* και στα ημερολόγιά του. Πάντως, ανάμεσα στα ημερολόγια και στις επιστολές του, υπάρχουν αισθητές διαφορές. Και αυτό γιατί η επιστολή έχει ένα όριο, ιδιαίτερα όταν απευθύνεται σε κάποιον εκτός της οικογενείας. Πολλά από τα γεγονότα που αναφέρει

απλά στα ημερολόγιά του ο Σωνιέρος τα περιγράφει με καυστικό ή αντίθετα επιτηδευμένο ύφος σε επιστολές του που γράφονται για την επίτευξη συγκεκριμένου στόχου ή για την ικανοποίηση αιτημάτων. Η επιστολή, όπως αναλύσαμε στην Εισαγωγή, έχει εξάλλου επικοινωνιακό ρόλο, ενώ αντίθετα το ημερολόγιο πηγάζει από το προσωπικό στοιχείο και απευθύνεται στον ίδιο τον γράφοντα¹. Στην επιστολή είναι εμφανείς οι μεταμορφώσεις του προσώπου και του ύφους που αναλογούν σε διαφορετικές περιστάσεις και σε διαφορετικούς αποδέκτες, ενώ στα ημερολόγια μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την εξέλιξη του ατόμου ακόμα και αν αυτά δεν απευθύνονται σε κάποιον ορατό αποδέκτη. Τα ημερολόγια δηλαδή, καθώς ενέχουν πάντοτε και μια πτυχή αυτοκριτικής του συγγραφέα, αποτελούν ταυτόχρονα και απεικόνιση της πορείας μιας προσωπικότητας μέσα στον χρόνο. Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι οι πεποιθήσεις και οι αντιλήψεις του ατόμου μπορεί να παρουσιάζουν μια μεταβλητότητα και μια εξέλιξη, η οποία δεν αντανάκλαται σε άλλα είδη του ίδιου συγγραφέα, όπως η αυτοβιογραφία ή τα απομνημονεύματα, όπου συνήθως παρουσιάζονται σταθερές αντιλήψεις. Η διαπίστωση αυτή ισχύει σαφώς για όλα τα έργα του Σωνιέρου. Επιπλέον, κάτι που, επίσης, ισχύει για τον Σωνιέρο είναι το γεγονός ότι το ημερολόγιο δεν είναι σε καμία περίπτωση η γραφή που ευνοεί τον αυτοέπαινο. Η μελαγχολική δυσθυμία και η αυστηρότητα του εγώ των ημερολογίων που συναντάται στις «καταθλιπτικές» εγγραφές του Σωνιέρου έρχονται σε αντιδιαστολή με την έμμεση αυτοπροβολή του στις αυτοβιογραφίες του και στην *Περίληψιν* και την τρυφερή του διάθεση που αναδεικνύεται στις προσωπικές επιστολές του. Περισσότερο από κάθε άλλο έργο του, τα ημερολόγια διακρίνονται από απαισιοδοξία.

Πέραν των ανωτέρω, εκείνο που είναι αδιαμφισβήτητα σημαντικό είναι η χωροχρονική σχέση μεταξύ της (αυτο)βιογραφίας και των ημερολογίων. Ενώ στα ημερολόγια έχουμε γραφή σε ενεργό χρόνο και επανάληψη γεγονότων, στην (αυτο)βιογραφία έχουμε γραφή σε ύστερο χρόνο, με αναδρομή και επιλογή γεγονότων². Για αυτόν ακριβώς τον λόγο η (αυτο)βιογραφία έπεται των ημερολογίων. Επιπλέον, τα ημερολόγια εξιστορούν τη ζωή λεπτομερειακά και αποσπασματικά³, ημέρα με την ημέρα, και όχι ως ενιαία και αδιαίρετη ενότητα στο σύνολο της ζωής, όπως η (αυτο)βιογραφία. Γι' αυτό και η (αυτο)βιογραφία είναι συντομότερη, ενώ τα

¹ M.van Strien-Chardonneau – M.-C.Kok Escalle, ό.π., σσ. 28-29. Βλ. Εισαγωγή, το σχετικό τμήμα για την αλληλογραφία.

² G. May, ό.π., σσ. 30-31. Βλ. Εισαγωγή, το σχετικό τμήμα για την αυτοβιογραφία.

³ Βλ. Εισαγωγή, το σχετικό τμήμα για το journal intime.

ημερολόγια έχουν περισσότερη, όπως λέει και ο ίδιος ο Σωνιέρος, «λεπτομέρεια». Δεδομένου όμως ότι στην ουσία το ένα πηγάζει από το άλλο είναι και τα δύο άμεσα συνδεδεμένα μεταξύ τους¹.

Επιπλέον, η *Περίληψις* διαφέρει από την (αυτο)βιογραφία γιατί σε αυτήν, όπως ακριβώς οι αγωνιστές της Επανάστασης στα απομνημονεύματά τους, ο Σωνιέρος δεν αφηγείται ολόκληρη τη ζωή του, αλλά μόνο το κομμάτι εκείνο που συνδέεται με τη συμμετοχή του στα στρατιωτικά γεγονότα της εποχής του. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τα απομνημονεύματα –όπως ακριβώς και η *Περίληψις*– αναφέρονται σε σημαντικά πολιτικά ή στρατιωτικά γεγονότα και πρόσωπα και φυσικά, αφού είναι γραμμένα από άνθρωπο που τα έζησε ως αυτόπτης μάρτυρας, είναι κείμενα με καθαρά υποκειμενικό χαρακτήρα, αλλά φέρουν αδιαμφισβήτητη ιστορική αξία και πολύ συχνά χρησιμοποιούνται ως ιστορική πηγή².

Πιο απλά θα λέγαμε ότι ανάμεσα στις επιστολές, στα *Πρωτόκολλα αλληλογραφίας*, στην *Περίληψιν*, στα ημερολόγια και στην (αυτο)βιογραφία, οι συσχετίσεις που αναπτύσσονται ακολουθούν μια διπλή κλιμάκωση: Κατά τη γνώμη μας, η πορεία που ακολουθείται από τη στιγμή της δημιουργίας των *Πρωτοκόλλων αλληλογραφίας* του Γ' Τάγματος, μέχρι και την προσπάθεια συγγραφής (αυτο)βιογραφίας από τον Σωνιέρο, μαρτυρά τη μετάβαση από το απρόσωπο στο προσωπικό, όπου το προσωπικό μετουσιώνεται αρχικά, στην ανάδειξη της δράσης της ομάδας, στη συνέχεια της οικογένειας και στο τέλος στην ανάδειξη της δράσης του ατόμου. Ο φακός του ενδιαφέροντος πέφτει αρχικά σε ένα ευρύ σύνολο, χωρίς ταυτότητα, οι πράξεις του οποίου διαφαίνονται μόνο μέσα από το βιβλίο της αλληλογραφίας του (το Γ' Τάγμα), στη συνέχεια στην ομάδα που αποκτά ενεργό ρόλο, καθώς εξιστορεί τα κατορθώματά της ως ομάδα δρώντων προσώπων μέσα από την *Περίληψιν*, ακολούθως στο στενότερο πλαίσιο της οικογένειας η ζωή της οποίας προβάλλεται ως θεατρικό έργο μέσα από τα ημερολόγια, για να καταλήξουμε τέλος, με την (αυτο)βιογραφία, στο ακόμα στενότερο πλαίσιο του ατόμου που είναι και το τελικό ζητούμενο.

Παράλληλα, υπάρχει και μια άλλη μετάβαση. Είναι η μετάβαση από την εξιστόρηση εξωτερικών και αντικειμενικών γεγονότων που λαμβάνουν απλά χώρα, όπως περιγράφονται στα *Πρωτόκολλα αλληλογραφίας* και στην *Περίληψιν*, προς στην

¹ Για το ημερολόγιο και τα συγγενικά του είδη, βλ. A. Girard, ό.π., 7-16.

² Χαρακτηριστικά παραδείγματα ως προς αυτό αποτελούν τα απομνημονεύματα των Αγωνιστών του 1821.

εξιστόρηση των γεγονότων του εγώ, του υποκειμένου, όπως τα βιώνει και τα νιώθει ο συγγραφέας, μέσα από τα προσωπικά του ημερολόγια και την (αυτο)βιογραφία του. Συμπερασματικά, λοιπόν, η κλιμάκωση αυτή πραγματοποιείται σε τρία επίπεδα: από το πρόσωπο στο προσωπικό, από το ευρύτερο σύνολο ατόμων στο άτομο μονάδα και από το αντικειμενικό στο υποκειμενικό. Η συσχέτιση αυτή αποτελεί αναμφισβήτητα τον δεσμό που ενώνει όλα τα είδη της λόγιας παραγωγής του Σωνιέρου και τα δένει πάνω σε έναν κοινό άξονα γύρω από τον οποίο κινούνται. Το συγγραφικό του έργο λοιπόν αντί να φαντάζει επομένως ελεύθερο και περιρρέον ακολουθεί σαφή εξελικτική πορεία, γεγονός πολύ σημαντικό.

ΜΕΡΟΣ Δ΄

Σωνιέρος: Ένας στρατιωτικός και λόγιος στην Ελλάδα του
19ου αιώνα

Κεφάλαιο 1

Η ανώτερη μόρφωση του Σωνιέρου: Τα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο

Το έργο του Σωνιέρου, όπως παρουσιάστηκε μέχρι τώρα, είναι σίγουρα πολυσχιδές και αυθεντικό. Ο Σωνιέρος ήταν μια προσωπικότητα που χαρακτηριζόταν σε απόλυτο βαθμό από την αγάπη του για τη μόρφωση, συνδυασμένη με πατριωτικά ιδανικά. Είναι αποκαλυπτικά τα λόγια που απευθύνει στο ημερολόγιο του στον γιο του Όθωνα τον Αύγουστο του 1853, όταν αναμενόταν η αγγλογαλλική κατοχή του Πειραιά: «Παιδί μου σεῖς οἱ Νέοι νὰ μάθετε γράμματα νὰ γίνετε μεγάλοι καὶ πεπαιδευμένοι ἄνδρες νὰ ἐλευθερώσετε τὴν πατρίδα διότι ἄλλοι δὲν θὰ τὴν ἐλευθερώσουν [...]»¹. Αυτή η διακαής επιθυμία για μόρφωση και πνευματική καλλιέργεια διαπερνούσε όλη την ύπαρξή του και επρόκειτο για μια διά βίου προσπάθεια.

Το 1844, όταν ο Σωνιέρος μετατέθηκε στην Αθήνα, παρακολουθούσε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών διάφορα μαθήματα ως ακροατής, θέλοντας να αποκτήσει ανώτερη και εξειδικευμένη μόρφωση, παρά την ηλικία του. Έτσι, παρακολουθούσε για κάποιο διάστημα αρκετά μαθήματα νομικής και ιστορίας.

Η ίδρυση του Πανεπιστημίου στην Αθήνα ήταν εξαιρετικά σημαντικό γεγονός για τη χώρα. Το Οθωνικό Πανεπιστήμιο δεν ήταν μόνο το πρώτο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της Ελλάδας, αλλά το πρώτο σε όλη την τουρκοκρατούμενη Βαλκανική και μετατράπηκε γρήγορα σε πολιτισμικό κέντρο όλου του ελληνισμού που συγκέντρωνε μεγάλο μέρος της ελληνικής διανόησης, κυρίως Φαναριώτες². Το Πανεπιστήμιο στεγάστηκε αρχικά στην οικία του αρχιτέκτονα Σταμάτη Κλεάνθη, στους πρόποδες της Ακρόπολης, με τρεις αίθουσες διδασκαλίας και τα εγκαίνια πραγματοποιήθηκαν στις 3 Μαΐου του 1837³. Οι σχολές του Πανεπιστημίου ήταν τέσσερις: η Φιλοσοφική με σχολάρχη τον Νεόφυτο Βάμβα, η Θεολογική με τον Μισαήλ Αποστολίδη, η Νομική με σχολάρχη τον Γεώργιο Ράλλη και η Ιατρική με σχολάρχη τον Αναστάσιο Γεωργιάδη Λευκία. Πρώτος Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών διορίστηκε ο Κωνσταντίνος Σχινάς (1837-1838), ο οποίος

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', (στ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 6/18 Αυγούστου 1853.

² Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 91.

³ Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, 2004, σ. 99.

ήταν και ο πρώτος καθηγητής Ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή (1837-1850)¹. Σημαντικό είναι ότι στο άρθρο 3 του ιδρυτικού διατάγματος προβλέπονταν και «Καθέδρα τῶν Στρατιωτικῶν Ἐπιστημῶν»². Το Οθόνειο Πανεπιστήμιο, βασισμένο και αυτό στα πρότυπα της γερμανικής εκπαίδευσης, ήταν ένας θεσμός υψηλού κύρους, που σκοπό είχε την παραγωγή επιστημονικού και υπαλληλικού προσωπικού. Παράλληλα, αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης της κοινωνικής και πνευματικής ελίτ του τόπου, αλλά και της δημόσιας ζωής³. Σε αυτό δίδαξαν και φοίτησαν κορυφαίες προσωπικότητες της ελληνικής πνευματικής και πολιτικής σκηνής.

Επιπλέον, ο κανονισμός του Πανεπιστημίου (άρθρο 26) προέβλεπε δύο κατηγορίες φοιτητών: τους φοιτητές και τους ακροατές. Με βάση τη διάκριση αυτή μπορούσαν να γραφτούν στο πανεπιστήμιο όποιοι ενδιαφέρονταν να παρακολουθήσουν κάποια πανεπιστημιακά μαθήματα. Οι ακροατές δεν εγγράφονταν και δεν πλήρωναν δίδακτρα. Μπορούσαν όμως να υποβληθούν σε εξετάσεις και να λάβουν αποδεικτικό. Το αποδεικτικό που τους χορηγούσε το Πανεπιστήμιο ήταν ένα ισχυρό κίνητρο, καθώς μπορούσαν να το χρησιμοποιήσουν για τη βελτίωση της θέσης τους στο δημόσιο ή για άλλους επαγγελματικούς λόγους. Αποτέλεσμα ήταν να σημειωθεί συρροή ακροατών στις παραδόσεις μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα. Από εκεί και μετά οι ακροάσεις αραίωσαν σταδιακά, προσέρχονταν κυρίως περιστασιακοί ακροατές που σύχναζαν στα μαθήματα ορισμένων καθηγητών και όχι τακτικοί που προβλέπονταν από τον κανονισμό του 1837⁴.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Σωνιέρος συμμετέχει ανελλιπώς στα μαθήματα των σημαντικότερων καθηγητών του Πανεπιστημίου. Αναφέρει στις εγγραφές του ότι παρακολουθούσε το ρωμαϊκό και το εμπορικό δίκαιο από τον Γαλάτη, αλλά και το πολιτικό δίκαιο από τον καθηγητή Καλλιγά, την παλαιά ελληνική ιστορία, ιστορία της Ινδίας, της Κίνας και της Αιγύπτου και γενική ιστορία από τον Μανούση, το συνταγματικό δίκαιο από τον Αργυρόπουλο, τη διδασκαλία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, τη μεταφραστική από τον Ιωάννου, τη φιλοσοφία του Αριστοφάνη, του Θεόκριτου, του Πλάτωνα και του Σωκράτη από τον Βενθύλο, το ποινικό και πολιτικό δίκαιο από τον Πηλικά⁵, φιλοσοφία από τον Ασώπιο, ρητορική και διδασκαλία του Αριστοτέλη από τον Βάμβα, πολιτική οικονομία από τον Αλέξανδρο Σούτσο, φυσική

¹ Στο ίδιο, σ. 100.

² Τ. Γεροζήσης, ό.π., σ. 101.

³ Κ. Λάππας, ό.π., σ. 627.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 180-184.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές από 17/29 Απριλίου έως και 29 Απριλίου/11 Μαΐου 1844.

από τον Δομνάδο, φιλοσοφία από τον Φίλιππο Ιωάννου¹, φυσικό δίκαιο από τον Αντωνόπουλο, πειράματα φυσικής από τον Landerer, εμπορικό δίκαιο από τον Ράλλη, διδασκαλία για την ιστορία της παλαιάς Ελλάδας, για την αισθητική και το θέατρο από τον Ασώπιο, αλλά και τα μαθήματα του Φραγκίσκου Πυλαρινού, περί κοινωνίας και θρησκείας, στα οποία σημειώνεται συνωστισμός² και επεισόδια (τα επονομαζόμενα «Πυλαρινά»),³ που οδήγησαν προσωρινά στη διακοπή τους⁴. Το 1845 παρακολουθούσε ως ακροατής τα μαθήματα για την ιστορία της Αιγύπτου και τους «πυθαγορικούς» αριθμούς του Φρεαρίτη, του Ιωάννου περί πολιτικών συστημάτων, του Σούτσου περί πολιτικής οικονομίας, όπου αναλύονται στρατηγικές περί τραπεζών και οικονομικών συστημάτων (όπως για παράδειγμα των Σαινσιμονιστών), του Βάμβα περί αλληγορίας, του Πηλικά, του Ραγκαβή. Μόνο του Βικέλα δεν μπορούσε να παρακολουθήσει και του ζητούσε συγνώμη, εξηγώντας ότι «ώς στρατιωτικός του εἶναι ἐμποδισμένο»⁵. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ασώπιος στο μάθημά του, θέλοντας να δείξει πόσο «εἶναι ἀναγκαῖα ἡ σπουδὴ τῆς φιλολογίας», αναφέρει το παράδειγμα του Σωνιέρου, επισημαίνοντας ότι υποχρέωνε τους αξιωματικούς να μαθαίνουν και χάρη στις προτροπές του ένας αξιωματικός είχε καταφέρει να εισαχθεί στο Πανεπιστήμιο⁶.

Το επόμενο έτος, 1845-1846, ο Σωνιέρος παρακολουθούσε τα μαθήματα του Βάμβα, του Μανούση, του Σούτσου (περί πλούτου, Πλάτωνα και Αριστοτέλη), του Πυλαρινού (φιλοσοφία του Αριστοτέλη), του Βενθύλου (περί δωρικής και ιωνικής ποίησης) και του Παπαρηγόπουλου (ρωμαϊκό δίκαιο και περί της ανατροφής των τέκνων). Επίσης, παρακολουθούσε μαθήματα λατινικής γλώσσας και συμμετείχε εκτός των άλλων σε μαθήματα του Αργυρόπουλου (διοικητικό δίκαιο), του Αντωνόπουλου (φιλοσοφία), του Πηλικά, του Χοϊτζιά περί φιλοσοφίας του Πλάτωνα, του Ράλλη (εμπορικό δίκαιο), του Σαρίπογλου (διοικητικό δίκαιο).

Επιπλέον, το 1845 ξεκίνησε να διαβάζει διάφορα βιβλία στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου την οποία επισκέπτεται με τον Τυπάλδο, φίλο του και διευθυντή της βιβλιοθήκης⁷. Στην ιδιωτική συλλογή Σωνιέρου διασώζεται το δελτίο δανεισμού που

¹ Δάσκαλος των τέκνων του Μιαούλη και του βασιλιά Όθωνα για την ελληνική γλώσσα. Βλ. Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός, «Οι Νεώτεροι Έλληνες», ό.π., σ. 69.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές από 10/22 Οκτωβρίου έως και 22 Δεκεμβρίου 1844/3 Ιανουαρίου 1845.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφές από 1/13 Φεβρουαρίου έως και 5/17 Απριλίου 1845.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 11/23 Ιουλίου 1845.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 8/20 Ιανουαρίου 1845 έως και 8/20 Απριλίου 1845.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 3/15 Μαρτίου 1845.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 1/13 Οκτωβρίου 1845 έως και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 4/16 Νοεμβρίου 1846.

χρησιμοποιούσε για τη λήψη των βιβλίων από τη βιβλιοθήκη αυτή, το οποίο ανατυπώνουμε στα παραρτήματα. Σε αυτό αναγράφονται οι δανεισμοί των τόμων της ιστορίας του Πλούταρχου, του Πολυβίου, των Rollin, Muratori, Vacani και Jomini, γεγονός που φανερώνει ότι κράτησε το ίδιο δελτίο για πολλά χρόνια¹.

Κατά τα έτη 1848-1849 έλαβε πάλι το πρόγραμμα του Πανεπιστημίου και παρακολουθούσε μαθήματα γεωλογίας του καθηγητού Μιτζόπουλου και εισαγωγή στην τουρκική διάλεκτο από τον καθηγητή Αφθονίδη². Έξαφνα, τον Μάρτιο του 1848, ο Σωνιέρος διέκοψε τη φοίτηση στο Πανεπιστήμιο πεπεισμένος ότι ο βασιλιάς δεν ενέκρινε την παρακολούθηση όλων αυτών των φιλελεύθερων ιδεών και μαθημάτων: «διά τὸ πανεπιστήμιο δὲν πηγαίνω διότι ὁ βασιλεὺς μὲ ρώτησε καὶ πρέπει νὰ ἔχει ὑποψίες τὸ ἐννόησα», γράφει στο ημερολόγιό του³. Είναι η χρονιά των Επαναστάσεων και μέσα σε αυτό το αντιμοναρχικό κλίμα που φοβόταν ο Όθων, το Πανεπιστήμιο γινόταν φορέας του φιλελευθερισμού: η νέα γενιά, με την πανεπιστημιακή νεολαία επικεφαλής, ποτισμένη με φιλελεύθερες ιδέες, θεωρούσε ότι το αντιφάρμακο της πολιτικής διαφθοράς της οθωνικής διακυβέρνησης θα ήταν η εφαρμογή του κοινοβουλευτισμού⁴. Το ενδεχόμενο αυτό τρόμαζε τον Όθωνα που παρακολουθούσε στενά τους αξιωματικούς και κατήριζε μάλιστα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γεροζήση, μυστικό βιβλίο όπου κατέγραφε τους πιστούς προς το Παλάτι αξιωματικούς, το περίφημο «βιβλίο τῶν Αφοσιωμένων», στο οποίο κρατούσε λεπτομερείς σημειώσεις για τον χαρακτήρα των διάφορων αξιωματικών, την πολιτική τους τοποθέτηση και διάφορες άλλες προσωπικές και ιδιαίτερες πληροφορίες⁵. Έτσι, δυστυχώς, κλείνει για λίγο μια πολύ γόνιμη για αυτόν περίοδο κατά την οποία απέκτησε πολλές γνώσεις σε ποικίλους τομείς, θέλοντας να γίνει καλύτερος στο επάγγελμά του αλλά και να βελτιώσει τον εαυτό του τον ίδιο. Τον Οκτώβριο του 1849 ο Σωνιέρος άρχισε και πάλι να παρακολουθεί μαθήματα στο Πανεπιστήμιο του Σούτσου, του Βενιζέλου, του Αφθονίδη και άλλων⁶, για μικρό όμως διάστημα.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880, δελτίο δανεισμού βιβλίων από τη Δημόσια Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 15 Ιουνίου 1846, με υπογραφή Σωνιέρου ως συνταγματάρχη και πολλούς αναγραφόμενους τίτλους. Ένας από αυτούς έχει ημερομηνία δανεισμού 25 Μαΐου 1849. Το αναπαράγουμε στο παράρτημα.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφές 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου και 28 Οκτωβρίου/9 Νοεμβρίου 1847.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 18/30 Μαρτίου 1848.

⁴ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 95.

⁵ Τ. Γεροζήσης, ό.π., σσ. 116-117.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφές 22 Οκτωβρίου/3 Νοεμβρίου και 3/15 Νοεμβρίου 1849.

Όμως, εκτός από την παρακολούθηση μαθημάτων, πολλά από τα βιβλία που διάβασε ο Σωνιέρος στη ζωή του, τα προμηθεύτηκε από το Πανεπιστήμιο, όπως είπαμε προηγουμένως και σύμφωνα με τη δική του παραδοχή. Πολλά από αυτά τα αναγνώσματα ήταν γαλλικά, γεγονόςς μέγιστης αξίας για την παιδεία και την κατάρτισή του ως πολιτισμικού διαμεσολαβητή. Την ίδια εποχή, ανάμεσα στους νέους αξιωματικούς και την πανεπιστημιακή νεολαία, κυκλοφορούσαν μεταφρασμένα ή όχι, διάφορα βιβλία σχετικά με τη Γαλλική Επανάσταση, η οποία εξάλλου είχε επηρεάσει τον ελληνικό αγώνα¹ ή άλλες επαναστάσεις της εποχής, και σε διάφορες συγκεντρώσεις, σύμφωνα με τον Γεροζήση, διαβάζονταν αποσπάσματα από λόγους των Mirabeau, Robespierre και άλλων επαναστατών².

¹ Και É. Driault – M. Lhéritier, ό.π., tome I, σ. 113.

² Τ. Γεροζήσης, ό.π., σ. 144.

Κεφάλαιο 2

Ο Σωνιέρος ως πολύγλωσσος αναγνώστης

Ο Σωνιέρος εκτός από την ιταλική και τη γαλλική γλώσσα τις οποίες γνώριζε από την ανατροφή του στην Κέρκυρα έμαθε και αγγλικά. Αρχικά μελετούσε αγγλικές εφημερίδες, το 1843, όταν ήταν φρούραρχος στο Νεόκαστρο και λάμβανε μαθήματα αγγλικής γλώσσας από τον δάσκαλο Πανταζιάδη. Μάλιστα πραγματοποιούσαν ανταλλακτική διδασκαλία, ο Σωνιέρος μάθαινε στον δάσκαλο γαλλικά και ο δάσκαλος του μάθαινε αγγλικά¹. Τον Νοέμβριο του 1852, σε ηλικία 54 ετών, ξεκίνησε να μαθαίνει συστηματικά πλέον την αγγλική γλώσσα χάρη σε μια αγγλοελληνική γραμματική, ενώ παράλληλα λάμβανε μαθήματα από τον θείο του Σηγούρο, που τότε είχε προσωρινά μετακομίσει από την Πάτρα στην Αθήνα και παρέδιδε μαθήματα αγγλικών στον Όθωνα Σωνιέρο. Αρχικά δυσκολευόταν, καθώς γράφει: «ἀναγνώνω τὰ ἀγγλικά, δυσκόλος μ' ἐντυπόνονται»². Αργότερα, αλληλογραφούσε μαζί του σε ελληνοαγγλική γλώσσα³. Το 1853 ξεκίνησε να μαθαίνει τα αγγλικά ρήματα και το ίδιο διάστημα στο ημερολόγιό του γράφει τα ονόματα των ημερών στα αγγλικά, π.χ. «Wednesday»⁴. Παράλληλα, αντιγράφει διαλόγους από μετάφραση του έργου *Άννα Μπολένα*. Ο ενθουσιασμός του είναι τέτοιος που στις 17 Απριλίου γράφει ένα δισέλιδο στο ημερολόγιό του στην αγγλική και ελληνική γλώσσα. Η έκφρασή του στην αγγλική γλώσσα δεν είναι άψογη, η εγγραφή φέρει διορθώσεις, γεγονός που μαρτυρεί ότι καταπιάστηκε με αυτή την ενέργεια περισσότερο ως άσκηση. Λίγο αργότερα, στις 4/16 Μαΐου, παραθέτει όλη την εγγραφή της ημέρας στα αγγλικά, ενώ συνεχίζει να αναγράφει τα ονόματα των ημερών στην αγγλική γλώσσα για αρκετό διάστημα. Παράλληλα, διάβαζε τρίγλωσσους διαλόγους σε βιβλίο του Φεράλδη⁵. Η μελέτη συνεχίστηκε ανελλιπώς, και τον Ιούλιο, ξεκίνησε να μεταφράζει προς τα αγγλικά, παρόλο που παραδέχεται ότι δεν ήταν σε θέση να γράφει ακόμα με ευχέρεια. Μετέφραζε και αντέγραφε διαλόγους

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 24 Σεπτεμβρίου/6 Οκτωβρίου και 9/21 Οκτωβρίου 1842.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφές 20 Νοεμβρίου/2 Δεκεμβρίου, 29 Νοεμβρίου/11 Δεκεμβρίου, 1/13, 7/19, 13/25, και 14/26 Δεκεμβρίου 1852.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Α', Σωνιέρου έγγραφα Β', Υποφάκελος 1834, ελληνοαγγλικό γράμμα προς τον Σηγούρο, χ.η. προφανώς όχι του 1834, αλλά μετά το 1852-1853, όταν είχε ήδη ξεκινήσει τη μελέτη της αγγλικής.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφές 12/24 Ιανουαρίου, 27 Ιανουαρίου/8 Φεβρουαρίου, 11/23 Φεβρουαρίου και 29 Απριλίου/11 Μαΐου 1853.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 9/21 Ιανουαρίου έως και 13/25 Μαΐου 1853.

στα αγγλικά συνεχώς¹. Την ίδια εποχή, μετέφρασε συγχρόνως βιβλίο για τον βασιλιά Φρειδερίκο τον Μεγάλο από τη γαλλική στην ελληνική γλώσσα, και εξασκείτο στη μετάφραση από και προς τις τέσσερις γλώσσες (αγγλικά, ιταλικά, γαλλικά, ελληνικά)². Η μελέτη, αντιγραφή και μετάφραση αγγλικών κειμένων συνεχιζόταν καθ' όλο το 1853, το 1854 και το 1855, όπου βάζει συχνά τις ημέρες στο ημερολόγιό του στα αγγλικά, διαβάζει αγγλικές εφημερίδες (όπως *The Times* και *The Hermit*), αντέγραφε πάλι διαλόγους και διάβαζε αγγλικά βιβλία. Όταν διάβαζε αγγλικές εφημερίδες στη Λέσχη προκαλούσε τον θαυμασμό του συνάδελφού του φιλέλληνα Graillard³, ενώ το 1856 δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει επιτόπου λεξικό προκειμένου να καταλαβαίνει καλύτερα⁴. Η εκμάθηση συνεχιζόταν και το 1856 σε συνδυασμό με τα ιταλικά και πάλι, όπου διάβαζε αντίστοιχες γραμματικές, αγγλική και ιταλική⁵. Το ίδιο και το 1857, όπου διάβαζε αγγλικές εφημερίδες (όπως η *Illustration* και τη μετέφρασε)⁶, αλλά και το 1858. Η πρόοδος του είναι τέτοια που στις 26/7 Ιουλίου γράφει το ημερολόγιό του: «χαίρω ἔκαμα προόδους» στην αγγλική γλώσσα⁷. Ομοίως και το 1859, όπου επιδόθηκε στη μετάφραση του «ἀγγλικῶ Ἐὐαγγελίου» και της «ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος» για εξάσκηση⁸. Τον Φεβρουάριο του 1859 γράφει στο ημερολόγιό του στα αγγλικά⁹. Την εποχή εκείνη η κόρη του Ελισάβετ δίδασκε την αγγλική γλώσσα στο σχολείο της Χιλλ και επιπλέον οι υπόλοιπες κόρες του φοιτούσαν σε αυτό. Ιδιαίτερα, το γεγονός ότι ήταν τετράγλωσσος διαφαίνεται ξεκάθαρα και σε εγγραφή του στις 19/3 Φεβρουαρίου 1859, όπου σημειώνει: «Ἀνέγνωσα ἀγγλικόν, γαλλικόν, ἑλληνικόν, ἰταλικόν»¹⁰. Λίγες ημέρες αργότερα και η άλλη κόρη του Μελομένη εργαζόταν, ύστερα από πρόταση της Χιλλ, στο σχολείο αυτό ως δασκάλα αγγλικής γλώσσας, γεγονός που χαροποίησε την οικογένεια και επιβεβαιώνει τη στροφή του Σωνιέρου και των παιδιών του προς την αγγλική

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 6/18 Ιουνίου έως και 14/26 Ιουλίου 1853.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 22 Ιουλίου/3 Αυγούστου και 30 Ιουλίου/11 Αυγούστου 1853.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 13/25 Αυγούστου 1855.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφές 29 Δεκεμβρίου 1853/10 Ιανουαρίου 1854 και 31 Δεκεμβρίου 1853/12 Ιανουαρίου 1854. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιζ) Χειρ. ημερ. 1854, εγγραφές 31 Ιανουαρίου/12 Φεβρουαρίου και 10/22 Δεκεμβρίου 1854. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφές 7/19 Ιανουαρίου, 19/31 Ιανουαρίου, 10/22, 12/24 Μαΐου, 24 Ιουνίου/6 Ιουλίου, 18/30 Ιουλίου και 8/20, 11/23, 13/25 Αυγούστου 1855. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856, εγγραφή 12/24 Μαρτίου 1856.

⁵ Στο ίδιο ημερ. (ιθ), εγγραφή 7/19 Μαΐου 1856.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 4/16 Ιανουαρίου 1857.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφές 4/16 και 9/21 Ιουλίου και 26 Ιουλίου/7 Αυγούστου 1858.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφές 19/31 Ιανουαρίου και 16/28 Μαρτίου 1859.

⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 11/23 Φεβρουαρίου 1859.

¹⁰ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 19 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου 1859.

μόρφωση¹, ακολουθώντας την τάση της εποχής που αντικατόπτριζε την αύξηση της αγγλικής επιρροής εις βάρος της γαλλικής και ιδιαίτερα της βαυαρικής. Τον Μάρτιο του 1859 ενσωματώνει και άλλες εγγραφές στην αγγλική γλώσσα μέσα στο ημερολόγιό του², το 1860 συνέχιζε να μελετά αγγλικά, καθώς ξαναδιάβαζε «άγγλικά ανέκδοτα», τα οποία είχε ο ίδιος μεταφράσει το 1859, όταν βρισκόταν στην Τρίπολη³, το ίδιο και το 1861, όταν ξεκίνησε και πάλι να διαβάζει παράλληλα το ελληνικό και το αγγλικό Ευαγγέλιο⁴. Συνολικά λοιπόν γνώριζε ιταλικά λόγω της επανησιακής καταγωγής του, γαλλικά λόγω του πατέρα του, ελληνικά διότι ήταν Έλληνας, και αγγλικά. Κατ' επέκταση τα αναγνώσματά του ήταν πολύγλωσσα.

Βιβλία

Η λεπτομερής καταγραφή των αναγνώσεών του στα ημερολόγια μάς επιτρέπει, όχι μόνο να γνωρίζουμε τη μόρφωση και την καλλιέργειά του, αλλά και λεπτομέρειες για τις αναγνωστικές πρακτικές της εποχής, ειδικότερα μάλιστα μεταξύ των αξιωματικών, στοιχεία χρήσιμα για την ιστορία του βιβλίου στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Ο ίδιος ο Σωνιέρος διάβαζε ασταμάτητα. Επιθυμία του ήταν προφανώς να εμπλουτίσει τις γνώσεις του και να μορφωθεί όπως άρμοζε σε έναν ανώτερο αξιωματικό της εποχής. Είναι γνωστό εξάλλου ότι ωθούσε ολόκληρη την οικογένειά του στη μόρφωση. Για τον λόγο αυτόν, πάρα πολύ συχνά δανειζόταν από συναδέλφους του βιβλία τα οποία διάβαζε ταχύτατα, κατά μέσο όρο τα κρατούσε μία ή δύο ημέρες, και έπειτα τα επέστρεφε στους ιδιοκτήτες τους. Αλλά και ο ίδιος, εγγραφόταν συχνά συνδρομητής σε διάφορες εκδόσεις⁵ και δάνειζε βιβλία σε συναδέλφους του⁶, ακόμα και στον βασιλιά τον ίδιο⁷. Επίσης, πολύ συχνά αντέγραφε αποσπάσματα που του φαίνονταν ενδιαφέροντα στα ημερολόγια του⁸. Η φιλομάθειά του ήταν τέτοια και τόσο γνωστή στον περίγυρό του ώστε μνημονεύεται και στη νεκρολογία του στον Τύπο⁹.

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 3/15 και 4/16 Μαρτίου 1859.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές από 16/28 Μαρτίου έως και 8/20 Απριλίου 1859.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 16/28 Ιουλίου 1860.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κδ) Χειρ. ημερ. 1861, εγγραφές 7/19 Απριλίου και 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1861.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 3/15 Σεπτεμβρίου 1831.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 11/23 Ιουλίου 1836.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 28 Οκτωβρίου/ 9 Νοεμβρίου 1849.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 15/27 Ιουλίου 1836, όπου αναφέρει: «αντίγραφα των παλαιών ανδρών την ζωήν».

⁹ *Φάρος της Οθρως*, Λαμία, έτος Η', αριθ. φύλ. 391, 21 Δεκεμβρίου 1863.

Από το 1831 μάλιστα και έπειτα, εγκαινιάζει την τακτική να καταγράφει στο ημερολόγιο του συστηματικά τα βιβλία που διάβαζε, αναφέροντας πρώτο ένα ρομάντζο¹ και μια ρωμαϊκή ιστορία².

Από μαρτυρίες που συγκεντρώσαμε διατρέχοντας το σύνολο των ημερολογίων του, τεκμηριώνεται με βεβαιότητα ότι διάβασε γύρω στα 350 έντυπα ή βιβλία, πολλά από τα οποία ήταν ιδιαίτερα πολύτομα και διαφόρων ειδών. Δεν θα επιχειρήσουμε να τα αναλύσουμε εδώ, θα περιοριστούμε όμως να τα αναφέρουμε ανά τομέα.

Αποδεικνύεται επομένως ότι το μεγαλύτερο μέρος των βιβλίων που διάβασε ο Σωνιέρος στη ζωή του ήταν, αναμφισβήτητα, ιστορικού περιεχομένου. Οι καταγραφές του περιλαμβάνουν βασικά ιστορικά έργα, σε διάφορες γλώσσες, όπως στοιχειώδη ιστορία της αρχαίας Ελλάδας και ιστορία της Ελλάδας³ από Έλληνες συγγραφείς, όπως ο Αλέξανδρος Σούτσος⁴, ο Φιλήμων⁵, ο Φραντζής⁶ και ο Τρικούπης, του οποίου την ιστορία βρήκε ωραία γραμμένη, αλλά και Γάλλους, όπως ο Raybaud⁷, ο Rouqueville⁸ και ο About, η ιστορία του οποίου, κατά τη γνώμη του, κατέκρινε τις καταστάσεις στην Ελλάδα, αλλά παραδέχεται ότι λέει αλήθειες. Διάβασε, επίσης, ιστορία του Botte την οποία βρήκε καλή και, από το Πανεπιστήμιο, ιστορία της Ελλάδας στα ιταλικά, γενική ιστορία ελληνική και συλλογή ιταλική αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων⁹. Επιπλέον, ιστορίες διαφόρων περιοχών και πόλεων, όπως του Μεσολογγίου¹⁰, της Κέρκυρας¹¹, της Κεφαλονιάς, των Ψαρών, της Κρήτης, αλλά και ιστορικές αφηγήσεις για τον Ισθμό του Σουέζ, τη Μακεδονική φάλαγγα και τον Τακτικό Στρατό.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 14/26 Μαρτίου 1831.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Β', δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828, Χειρόγραφο σημείωμα 1828-1862, εγγραφή του 1849.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 21 Μαρτίου/2 Απριλίου, 27 Απριλίου/9 Μαΐου, 28 Απριλίου/10 Μαΐου και 1/13 Μαΐου 1835.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 24 Ιουλίου/5 Αυγούστου 1836.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 5/17 Μαρτίου 1835.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 4/16 Οκτωβρίου 1839 και 30 Μαρτίου /11 Απριλίου 1840.

⁷ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφές 30 Μαΐου/11 Ιουνίου και 31 Μαΐου/12 Ιουνίου 1831 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 3/15 και 4/16 Οκτωβρίου 1834.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 25 Φεβρουαρίου/9 Μαρτίου 1838 (περιλαμβάνει και μέρος του 1838).

⁹ *Collana degli Antichi Storici Greci Volgarizzati*, σειρά Ελλήνων συγγραφέων μεταφρασμένων στα ιταλικά σε 8 τόμους, που κυκλοφόρησε για πολλά έργα και από διαφορετικούς συγγραφείς, Milano, Francesco Sonzogno, 1819-1842.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφές 27 Μαΐου/8 Ιουνίου και 28 Μαΐου/9 Ιουνίου 1831.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1942, εγγραφή 17/29 Μαΐου 1839.

Μελετούσε ιστορίες και άλλων χωρών, όπως η Παλαιστίνη και η Συρία, γενική ιστορία της Αγγλίας, Γαλλίας, Πρωσίας, ιστορία της Ρωσίας¹, της Αμερικής του Κολόμβου, από την οποία σχολιάζει την αχαριστία των βασιλέων², ιστορία της Γαλλίας και της Γαλλικής Επανάστασης του Thiers, καθώς και ιστορία της παρακμής και καταστροφής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Gibbon³, ένα από τα σημαντικότερα αγγλικά ιστορικά έργα που εκδόθηκε στην Αγγλία σε έξι τόμους μεταξύ του 1776 και 1788⁴. Το βιβλίο αυτό είναι γνωστό για την ποιότητά του, τη χρήση αρχειακών πηγών και το αυστηρό κριτικό πνεύμα που υιοθετεί ο συγγραφέας. Φαίνεται όμως ότι ο Σωνιέρος δεν διάβαζε την αγγλική έκδοση αλλά κάποια άλλη απόδοση του έργου, καθώς αναφέρεται σε δεκατρείς τόμους⁵. Διάβαζε κατ' επανάληψη ρωμαϊκή ιστορία⁶, και ιστορία της Ιταλίας του Muratori⁷, στα ιταλικά, από την οποία αντέγραφε κομμάτια στο ημερολόγιό του. Το δωδεκάτομο αυτό έργο είπαμε ότι δανείζεται από το Πανεπιστήμιο. Άλλη ιστορία της Ρώμης την οποία μελετούσε είναι αυτή του Rollin, σε έξι τόμους, στη γαλλική γλώσσα, και αυτή από το Πανεπιστήμιο, αντιγράφοντας αποσπάσματα.

Εκτός αυτών, ο Σωνιέρος μελετούσε διεξοδικά ιστορίες που αναφέρονταν στη ζωή σπουδαίων ανδρών όπως, για παράδειγμα, διαφορετικές ιστορίες για τον Ναπολέοντα⁸, μεταξύ αυτών και η: *Le Mémorial de Sainte Hélène, Journal de la vie privée et des conversations de l'empereur Napoléon à Sainte Hélène*, του Comte de Las Cases⁹, την οποία διαβάζει σε δώδεκα τόμους¹⁰, αλλά και η ιστορία του Ναπολέοντα του Thiers. Μελετούσε, επίσης, την ιστορία του Ναπολέοντα Γ' και την

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 3/15 Ιουνίου 1831.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 14/26 Δεκεμβρίου 1838, 20 Δεκεμβρίου 1838/1 Ιανουαρίου 1839, 9/21 Ιανουαρίου 1839.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφές 10/22, 11/23, 15/27 και 17/29 Ιουνίου 1831.

⁴ E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, in 6 vols, London, W. Strahan and T. Cadell, 1776-1788.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφές 3/15, 7/19, 11/23, 14/26, 18/30 Ιουλίου, 21 Ιουλίου/2 Αυγούστου, 24 Ιουλίου/5 Αυγούστου και 28 Ιουλίου/9 Αυγούστου 1831.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 27 Απριλίου/9 Μαΐου, 28 Απριλίου/10 Μαΐου και 1/13 Μαΐου 1835.

⁷ L. A. Muratori, *Annali d' Italia dal principio dell' era volgare sino all' anno 1749*, tome XII, Milano, Giovambatista Pasquali, 1749.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 13/25 Ιουνίου 1831. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 21 Δεκεμβρίου 1837/2 Ιανουαρίου 1838, καθώς και εγγραφές 22 Φεβρουαρίου/6 Μαρτίου, 28 Φεβρουαρίου/12 Μαρτίου και 12/24 Μαρτίου 1835.

⁹ Comte de Las Cases, *Le Mémorial de Sainte Hélène, Journal de la vie privée et des conversations de l'empereur Napoléon à Sainte Hélène*, Londres, C. H. Colburn et Cie – M. Bossange et Cie, 1823.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 7/19, 9/21, 11/23, 12/24, 14/26 και 15/27 Μαΐου 1835.

ιστορία του Τίτου Λίβου σε γαλλικό έργο δεκατριών τόμων, από το οποίο αντιγράφει συχνά αποσπάσματα ή παραθέτει την κεντρική ιδέα αυτών που διάβασε στο ημερολόγιό του. Τέλος, διάβαζε και ιστορίες άλλων προσώπων όπως, για παράδειγμα, της Μπουμπουλίνας¹.

Η δίψα του για ιστορική κατάρτιση επεκτάθηκε επιπρόσθετα στη μελέτη ιστορικών βιβλίων που αναφέρονται σε άλλα θέματα, όπως ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας², ιστορία της ναυσιπλοΐας³, ιστορία των γαλλικών κατακτήσεων σε 27 τόμους⁴ και στρατιωτική ιταλική ιστορία⁵, από την οποία αντιγράφει συνολικά 27 αποσπάσματα στα ιταλικά, για τον Ναπολέοντα και τους πολέμους του στην Ισπανία, μέσα στο ημερολόγιό του. Ακόμα και την ημέρα που πεθαίνει η μικρή του κόρη, Ραλού, δεν παρέλειψε να αντιγράφει για να απασχολεί το μυαλό του και να μη σκέφτεται, όπως ομολογεί ο ίδιος⁶. Επιπλέον, μελετούσε απαγορευμένο ιταλικό βιβλίο που αναφέρεται στην πολιορκία της Φλωρεντίας και ιστορία του γαλλικού ναυτικού, στα γαλλικά, όπου επικεντρώνεται στις ναυμαχίες του Trafalgar και τη δράση του Άγγλου Nelson και του Γάλλου Villeneuve, στο επιτελείο του οποίου ανήκε ο Georges Saunier. Τέλος, ιστορία κριτική και στρατιωτική του αντισυνταγματάρχη Jomini⁷, της οποίας πραγματοποίησε καθολική αντιγραφή και των δεκαπέντε τόμων.

Στην ίδια κατεύθυνση, διάβαζε και βιογραφίες σπουδαίων προσωπικοτήτων, όπως βιογραφία του Ναπολέοντα⁸ σε δώδεκα τόμους στην ιταλική γλώσσα του Sir Walter Scott⁹ και βιογραφίες άλλων σπουδαίων ανδρών, όπως του λόρδου Βύρωνα (στα ελληνικά και αγγλικά), Γάλλων ηρώων στα γαλλικά, του λόρδου Guilford, ανδρών

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 18/30 Απριλίου 1835.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 27 Απριλίου/9 Μαΐου, 28 Απριλίου/10 Μαΐου και 1/13 Μαΐου 1835.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1942, εγγραφές 12/24 και 14/26 Φεβρουαρίου 1839.

⁴ Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για το *Victoires, conquêtes, désastres, revers et guerres civiles des Français, de 1792 à 1815*, par une société de militaires et de gens de lettres, Paris, C.L.F. Pancoucke Éditeur, που αποτελείτο από 29 τόμους με τον πρώτο να έχει εκδοθεί το 1819 και τον 29ο το 1833.

⁵ C. Vacani, *Storia Militare delg' Italiani in Spagna*, Firenze, Antonio Carboni, 1827.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφές από 27 Απριλίου/9 Μαΐου έως και 7/19 Ιουνίου 1846.

⁷ Lt Gen. Jomini, aide de camp général de sa majesté l'empereur de Russie, *Histoire Critique et Militaire des Guerres de la Révolution*, Bruxelles, Libraire Militaire de J-B Petit, 1840, 15 vols.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 24 Οκτωβρίου/5 Νοεμβρίου 1831 για τον πρώτο τόμο, 25 Οκτωβρίου/6 Νοεμβρίου για τον δεύτερο, 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου για τον τρίτο, 3/15 Νοεμβρίου για τον ένατο, 4/15 Νοεμβρίου για τον ενδέκατο και 6/18 Νοεμβρίου για τον δωδέκατο.

⁹ Sir W. Scott, *Vita di Napoleone Buonaparte Imperatore dei Francesi, preceduta da un quadro preliminare della rivoluzione francese*, Traduzione italiana, Firenze, Presso Leonardo Ciardetti, 1827-1828.

της Κεφαλληνίας, του Μουστοξύδη, του Ευγένιου Βούλγαρη, του Μολιέρου, του Rousseau, του Ραφαήλ, του Αισώπου, αλλά και του Garibaldi στα ελληνικά.

Ο Σωνιέρος αναμφίβολα διάβασε και τα σπουδαιότερα έργα των κυριότερων Γάλλων λογοτεχνών, ξεκινώντας από τον Jan-Jacques Rousseau και το *Les Confessions du promeneur solitaire*, ένα απόσπασμα του οποίου αντιγράφει στο ημερολόγιο του. Το βιβλίο αυτό διάβασε σε δύο ημέρες¹, κρίνοντας ότι περιέχει σπουδαία αποφθέγματα της κοινωνίας² και συνέχισε μελετώντας και άλλα έργα του, όπως το *Belle Héloïse* που του άρεσε ιδιαίτερα³ κ.ά.⁴. Το έτος αυτό, είναι γνωστό ότι ιδρύεται στο Ναύπλιο, από τον Ανδρέα Παπαδόπουλο-Βρετό, προσωπικό του φίλο, δανειστική λέσχη ανάγνωσης με το όνομα «Φιλολογικό Σπουδαστήριο», η οποία οργανώθηκε και λειτουργούσε κατά τα πρότυπα των γαλλικών «cabinets de lecture», γεγονός που έδωσε αναμφισβήτητα τη δυνατότητα στον Σωνιέρο να διαβάσει γαλλικά βιβλία ή και γαλλικές εφημερίδες. Παράλληλα, την εποχή αυτή εκδόθηκαν και αρκετές μεταφράσεις βιβλίων από τα γαλλικά⁵. Όπως παρατηρεί η S. Basch η Γαλλία είχε κατακτήσει την Ελλάδα με το βιβλίο⁶. Ακολούθησαν όλοι οι σπουδαίοι Γάλλοι συγγραφείς, όπως ο Βολτέρος⁷ και ο Μολιέρος, του οποίου διάβασε σχεδόν όλες τις κωμωδίες, είτε απευθείας στα γαλλικά είτε σε μετάφραση⁸, αλλά και ο Victor Hugo, του οποίου το *Notre Dame* θεωρούσε ως το καλύτερο γαλλικό μυθιστόρημα, χωρίς να περιοριζόταν σε αυτό, καθώς διάβαζε επίσης ποιητικά έργα του και μεταφράσεις μυθιστορημάτων του⁹. Άλλοι συγγραφείς με τους οποίους καταπιανόταν ήταν ο Chateaubriand, η Madame Émile de Girardin, ο About, ο Bernardin de Saint Pierre¹⁰, ο Alexandre Dumas, ο Daniel Defoe και ο Barthélemy, από τα «ταξίδια του Αναχαρσή»¹¹, του οποίου αντιγράφει ένα κομμάτι¹². Τέλος, διάβαζε και λιγότερο γνωστά μυθιστορήματα, όπως το *Le Chancelier et les Censeurs*¹³, το οποίο του

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 7/19 Αυγούστου 1831.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 5/17 Αυγούστου 1831.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 1/13 Νοεμβρίου 1835.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 12/24 Μαΐου 1836.

⁵ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 27. Και D. Provata, «Construction...», ό.π., σ. 291.

⁶ S. Basch, ό.π., σ. 38.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 22/3 Οκτωβρίου 1838.

⁸ Μετάφραση της κωμωδίας του Μολιέρου, *ο Κατά φαντασία ασθενής*, του Κ. Ράμφου, Αίγινα, 1834.

⁹ Μετάφραση του Αυλωνίτη Α. για το έργο *Κλαύδιος πένης*, του Βίκτορα Ουγκώ, Τύποις Π. Α. Σακελαρίου, Αθήνα, 1861.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 4/16 Ιανουαρίου 1836.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 20 Αυγούστου/1η Σεπτεμβρίου 1831. J. J. Barthélemy, ό.π.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 2/14 Σεπτεμβρίου 1831.

¹³ É. de Lamonthé-Langon, *Le Chancelier et les Censeurs*, 5 vols, Paris, Dupont, 1828.

φάνηκε ωραίο και το *Le Pilote*¹ σε μετάφραση από τα αγγλικά στα γαλλικά του Sir Walter Scott.

Φυσικά, διάβαζε τραγωδίες², όπως η *Φαίδρα* του Ρακίνα στα γαλλικά και ο *Μάκβεθ* του Σαίξπηρ, κωμωδίες³, γραμμένες είτε απευθείας στα ελληνικά⁴ είτε μεταφρασμένες, άλλοτε νέων και άλλοτε αρχαίων δημιουργών, όπως ο Αριστοφάνης, θεατρικά έργα⁵, όπερες στην ιταλική γλώσσα⁶, μελοδράματα⁷, σάτιρα⁸, ποιήματα ελληνικά⁹, όπως λυρικά ποιήματα του Αλέξανδρου Σούτσου¹⁰ και βιβλίο του ίδιου το οποίο λιθοβολήθηκε, το οποίο βρήκε «καλόν πολύ»¹¹. Επίσης, βιβλίο ποιημάτων του Σ. Γ. Μανάκη από την Κεφαλονιά, τον οποίο η αγγλική κυβέρνηση τιμώρησε διότι ήταν φιλελεύθερος, και ποιήματα του συνταγματάρχη Βαλλιάνου.

Μεγάλο μέρος στη μελέτη του Σωνιέρου καταλαμβάνουν, χωρίς αμφιβολία, έργα στρατιωτικού και κοινωνικού δικαίου, καθώς και η αρχαία ελληνική γραμματεία. Δεδομένου του ρόλου του ως ανώτερου αξιωματικού του στρατού που ασκούσε ενίοτε παράλληλα καθήκοντα στρατοδίκη, μελέτησε πολλά βιβλία στρατιωτικού περιεχομένου στη γαλλική και την ελληνική γλώσσα. Ένα τέτοιο ήταν δοκίμιο για το Πυροβολικό του Καρατζά γραμμένο στη γαλλική¹², βιβλία σχετικά με την υπηρεσία της Χωροφυλακής¹³ και τον οργανισμό της Οροφυλακής¹⁴ (σώμα με σκοπό τη των βόρειων συνόρων, κυρίως από ληστές), ο *Όνησανδρος* μέρη του οποίου αντιγράφει¹⁵, βιβλία που σχετίζονται με τη φιλοσοφία του πολέμου και την τέχνη του

¹ Sir W. Scott, (traducteur des romans historiques), *Le Pilote*, romain américain de J. F. Cooper, traduit de l'anglais, Paris, À la librairie de Charles Gosselin, 1824.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 10/22 Οκτωβρίου 1831.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 22 Φεβρουαρίου/6 Μαρτίου, 28 Φεβρουαρίου/12 Μαρτίου και 12/24 Μαρτίου 1835.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 26 Σεπτεμβρίου/8 Οκτωβρίου 1838.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφές 15/27 Οκτωβρίου και 22 Οκτωβρίου/3 Νοεμβρίου 1831.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 15/27 Οκτωβρίου 1831.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 20 Απριλίου/2 Μαΐου 1840.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 18/30 Απριλίου 1835.

⁹ Οι αδελφοί Αλέξανδρος και Παναγιώτης Σούτσος συγκαταλέγονται εντούτοις ανάμεσα στους πρώτους Έλληνες ποιητές που δημοσίευσαν ποιήματά τους στη γαλλική, το 1833. Βλ. σχετικά, Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 27.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 27 Αυγούστου/8 Σεπτεμβρίου 1839.

¹¹ Προφανώς επρόκειτο για τα έργα *Ο Πρωθυπουργός και Ατίθασος ποιητής*, *Δράματα Πολιτικά*, Βρυξέλλες, χ.ε., 1843. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 29 Νοεμβρίου/11 Δεκεμβρίου 1843.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 2/14 Σεπτεμβρίου 1831.

¹³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 7/19 Μαΐου 1835.

¹⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 4/16 Μαρτίου 1838 (περιλαμβάνει και μέρος του 1838).

¹⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 5/17 Μαρτίου 1838.

πολέμου του Ούγκο Φώσκολου και του Ζηνοβίου¹, βιβλία με ελιγμούς και στρατιωτικές ασκήσεις, μετάφραση του γαλλικού κανονισμού των φρουραρχείων μαζί με τη γαλλική εκδοχή του, βιβλίο για τη στρατιωτική τακτική των Τριών Όπλων του Πικέρνη και διάφορες επιστημονικές πραγματείες για στρατιωτικά θέματα, όπως του Π. Σκούφου, σχετικά με το πυροβολικό και τα πυροβόλα των διαφόρων εθνών που δανείζεται από το Πανεπιστήμιο, άλλη του λοχαγού Αξελού για την κατασκευή αλεξικέραυνων και άλλη του ίδιου για το Ορεινό Πυροβολικό, μετάφραση γαλλικού βιβλίου από Έλληνα αξιωματικό για τη στρατιωτική ηθική, δοκίμιο του Φαβιέρου σχετικά με τον στρατό, ιστορία της στρατιωτικής τέχνης του Κωλέττη και το περιβόητο βιβλίο του Decker, *La Petite guerre*, στη γαλλική εκδοχή του² και στη μετάφρασή του στα ελληνικά από τον Ιωάννη Ζυμβρακάκη.

Εκτός από τα ανωτέρω, εξειδικεύει τη μελέτη του σε έργα στρατιωτικής δικονομίας, μελετώντας τη μετάφραση της δικονομίας των Διαρκών Στρατοδικείων³, τον οδηγό των στρατοδικών που εκδόθηκε στα ελληνικά ως μετάφραση το 1840 από τον Χαρμολάο, καθώς και το γαλλικό *Guide des Tribunaux Militaires ou législation criminelle de l'armée* του Chénier⁴ μαζί με τη μετάφρασή του που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Στρατιωτικός Άγγελος*. Άλλα βιβλία τα οποία αναφέρει είναι βιβλίο σχετικά με στρατιωτικές ποινές, βιβλίο με στρατιωτικό δίκαιο του Χατζηπέτρου, αλλά και γαλλική στρατιωτική νομοθεσία που του έδωσε ο Γάλλος πρόξενος Robert (*Législation militaire*)⁵ σε πέντε τόμους, διότι τον έβλεπε να μελετά και να αντιγράφει το αντίστοιχο έργο του Odier σε επτά τόμους⁶.

Ο Σωνιέρως δεν περιορίζει τη μελέτη του σε θέματα μόνο στρατιωτικού δικαίου, αλλά την επεκτείνει και σε έργα συνταγματικού δικαίου. Διάβασε του Daunou, *Essai sur les garanties individuelles que réclame l'état actuel de la société*⁷, ένα σημαντικό βιβλίο, από τα κλασικά του συνταγματικού δικαίου της εποχής, που γνώρισε πάρα πολλές εκδόσεις αλλά και μεταφράσεις μετά από την πρώτη του εμφάνιση στη

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 9/21 Νοεμβρίου 1837.

² R. De Peretsdorf, *La petite guerre, ou traité des opérations secondaires de la guerre*, par C. Decker, Paris, Chez F. G. Levrault, 1827.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 22 Ιουλίου/3 Αυγούστου 1839.

⁴ L. J. G De Chénier, *Guide des Tribunaux Militaires, ou législation criminelle de l'armée*, 2 vols, Paris, Anselin, 1838.

⁵ H. Berriat, *Législation Militaire ou Recueil méthodique et raisonné des Lois, Décrets, Arrêtés, Règlements et Instructions actuellement en vigueur sur toutes les branches de l'État Militaire*, Alexandrie, chez Louis Capriolo Imprimeur-Libraire, 1812.

⁶ P. A. Odier, *Cours d'Études sur l'administration Militaire*, Paris, Anselin et Pochad, 1824.

⁷ P. C. F. Danou, *Essai sur les garanties individuelles que réclame l'état actuel de la société*, Paris, Foulon, 1819, και άλλες εκδόσεις έκτοτε.

Γαλλία το 1819. Ο Σωνιέρος αναλόθηκε στην ανάγνωση του συντάγματος της Ελλάδας αλλά και του βιβλίου τούτου, αμέσως μετά από τη δολοφονία του Καποδίστρια, εν όψει της συγκρότησης «Επιτροπῆς τοῦ Τακτικοῦ Σώματος», που θα εκπροσωπούσε τα δίκαια του στρατού στην Εθνοσυνέλευση, επιτροπή για την οποία ο ίδιος πήρε την πρωτοβουλία¹. Επιθυμία του ήταν να προετοιμαστεί κατάλληλα με γνώση τόσο των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων όσο και των αντίστοιχων στη Γαλλία, οι πολιτικοί κανόνες της οποίας μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως παράδειγμα. Για τον ίδιο λόγο, λίγες ημέρες αργότερα, αντέγραψε από γαλλικό βιβλίο συντάγματα και χάρτες². Τέλος, ξαναδιάβασε το ελληνικό σύνταγμα το 1844.

Αρχαία ελληνικά έργα διάβαζε είτε στην αρχαία διάλεκτο είτε μέσα από ξενόγλωσσες μεταφράσεις τους. Για παράδειγμα, μελετούσε μετάφραση έργου του Ηροδότου στα ιταλικά από τον Μουστοξύδη³, η οποία είχε μεγάλη επιτυχία εκείνη την εποχή στην Ιταλία, επιβεβαιώνοντας ότι διάβαζε σε πολλές γλώσσες⁴. Στα γαλλικά, εντούτοις, θα διαβάσει την *Ιλιάδα*⁵ αλλά και την *Οδύσσεια* του Ομήρου⁶, στα ιταλικά το έργο του Ξενοφώντα, *Κύρου Ανάβασις* και τα *Ηθικά* του Αριστοτέλη, όπως και τους *Βίους Παράλληλους* του Πλούταρχου που δανείζεται από το Πανεπιστήμιο. Από το έργο αυτό αντέγραψε ένα ωραίο απόσπασμα της εισαγωγής για την αξία που απέκτησε η ζωή σπουδαιών ανδρών, όπως του Επαμεινώνδα και του Θεμιστοκλή, επειδή βοήθησαν άλλους ανθρώπους, μαζί με άλλα έξι αποσπάσματα που αναφέρονται σε βίους παράλληλους σπουδαιών ανδρών της αρχαιότητας⁷. Στα γαλλικά επίσης, διάβασε και αντέγραψε την ιστορία του Πολύβιου, έργο σε έξι τόμους που μελετούσε στο Πανεπιστήμιο, παίρνοντας σημειώσεις για τις διάφορες μορφές των πολιτευμάτων και τη δημοκρατία από τον έκτο τόμο⁸. Τα αποσπάσματα

¹ Ανάλογη κίνηση που πάλι δεν ευδόκησε έγινε και εν όψει των εκλογών του 1843. Η πρόταση δεν εγκρίθηκε για να μην προωθηθεί το στρατοκρατικό πνεύμα. Τ. Γεροζήσης, ό.π., σ. 113.

² Εκείνη την εποχή κυκλοφορούσε σημαντική σειρά με συντάγματα και χάρτες των ευρωπαϊκών κρατών στη γαλλική γλώσσα, την οποία ενδεχομένως να γνώριζε ο Σωνιέρος, ο τίτλος της οποίας ομοιάζει με την εγγραφή του Σωνιέρου. Πρόκειται για την *Collection des Constitutions, Chartes et lois fondamentales, des peuples de l'Europe et des deux Amériques*, par P.-A. Dufau – J.-B. Duvergier – J. Guadet, 6 vols, Paris, 1823. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 2/14 Δεκεμβρίου 1831.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 26 Μαρτίου/7 Απριλίου 1835.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 17/29 Ιουνίου 1835.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1942, εγγραφές 20 Μαΐου/1 Ιουνίου, 3/15 Ιουνίου και 8/20 Ιουνίου 1839.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 15/27 Ιουνίου 1839.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφές από 8/20 Ιουνίου έως και 31 Οκτωβρίου/12 Νοεμβρίου 1846.

⁸ Πρόκειται για το εξάτομο έργο, *Histoire de Polybe*, nouvellement traduite du Grec, par D. V. Thuillier, avec un commentaire par M. D. Folard, Amsterdam, chez Z. Chatelain et fils, 1753. ΓΑΚ,

σημειώνει στο ημερολόγιό του, αλλά και σε ιδιαίτερα ξεχωριστά βιβλιάρια που αγόρασε για αυτό τον σκοπό¹. Άλλα έργα που διάβασε είναι τα άπαντα του Ισοκράτη και έργα του Θουκυδίδη στο Πανεπιστήμιο, το έργο *Αλεξάνδρου Ανάβασις*², *Κύρου Ανάβασις* και *Κύρου Παιδεία* του Βαρδαλάχου, την *Ελλάδος Περιήγησις* του Πausανία και διάφορα έργα του Πλουτάρχου, μαζί με τον γιο του Όθωνα.

Εκτός από αυτά τα σπουδαία έργα, ο Σωνιέρος διάβασε και άλλα ποικίλα, όπως βιβλία κοινωνικής φιλοσοφίας του Saint-Simon³ και βιβλίο με εισαγωγή στη φιλοσοφία και τις φιλοσοφικές ιδέες, βιβλία θρησκευτικά όπως τα Ευαγγέλια, στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα, γαλλική Παλαιά Διαθήκη, αλλά και πεντάτομη γαλλική μασονική κατήχηση, καθώς και βιβλίο σχετικά με τον «ψευδαπόστολο Ίωνᾶ Κίνγ».

Επίσης, δεδομένου ότι ο γιος του σπούδαζε την ιατρική, μελετούσε βιβλία ιατρικά, προφανώς του γιου του, για το άσθμα, το νερό, την υγιεινή, την υδροφοβία, τις ασθένειες των οφθαλμών και βιβλίο μαιευτικής, αλλά και άλλα βιβλία που απλά έπεφταν στα χέρια του, όπως βιβλία συμβουλευτικά για τους ναυτικούς και την ιστορία των ναυαγίων στα γαλλικά, σε δύο τόμους, βιβλία με εξειδικευμένες τεχνικές γνώσεις, όπως περί υαλοποιίας ή περί κυνηγών, ερμηνείες μαγειρικής και βιβλίο μαγειρικής μεταφρασμένο από τα γαλλικά, γαλλικά βιβλία για τη φυσιολογία του γάμου και τις καλές τέχνες κ.ά. Μελετά διάφορα βιβλία, όπως γαλλικά ημερολόγια και ελληνικά⁴, γαλλική εγκυκλοπαίδεια, τετράτομη αλληλογραφία του Καποδίστρια, που έλαβε από τον αδελφό του Κυβερνήτη. Επίσης, διάβασε το ελληνικό βιβλιογραφικό κατάλογο του Βρετού από τη βυζαντινή εποχή, βιβλία γλωσσολογικού περιεχομένου του Κοραή⁵, αλλά και μύθους του La Fontaine και βιβλία με γνωμικά, στη γαλλική και στην ελληνική γλώσσα. Ακόμα, σχολικά βιβλία αριθμητικής, γεωγραφίας και μουσικής από το οποίο αντιγράφει κομμάτια, καθώς και χρηστομάθεια γαλλική και φυλλάδιο με σκέψεις γύρω από τη δημόσια και ιδιωτική εκπαίδευση των νέων Ελλήνων. Επιπλέον, λεξικά στην ελληνική γλώσσα⁶, και

Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφές από 16/28 Απριλίου έως και 24 Αυγούστου/5 Σεπτεμβρίου 1846.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφές 9/21 και 10/22 Μαρτίου 1847.

² *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, Αρριανού Σωζόμενα, τόμος Α', επιμέλεια Ν. Δούκα, Βιέννη, 1809. Το ίδιο έργο το διαβάζει αργότερα στην ιταλική γλώσσα.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφές 28 Οκτωβρίου/9 Νοεμβρίου και 29 Οκτωβρίου/10 Νοεμβρίου 1832.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 10/22 Οκτωβρίου 1839.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 21 Σεπτεμβρίου/3 Οκτωβρίου 1836.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 5/17 Ιουλίου 1837. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1942, εγγραφή 22 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου 1838.

ελληνογαλλικό λεξικό και αντίστροφα του Βυζαντίου, ιταλοελληνικό του Περίδη και εξειδικευμένα, όπως το λεξικό της χωροφυλακής του Ευσταθίου, το τρίγλωσσο λεξικό τεχνικών όρων του Χαντζερή, καθώς και τετράγλωσσο βιβλίο του Παπαδόπουλου-Βρετού, χωρίς να διευκρινίζεται περαιτέρω.

Από αυτόν τον σημαντικό αριθμό βιβλίων μόλις πέντε βιβλία έφτασαν στις ημέρες μας μέσω των απογόνων του που τα διαφύλαξαν στη βιβλιοθήκη τους. Τα εσώφυλλα ορισμένων ανατυπώνουμε στο παράρτημα.

Τέλος, δεν του ξέφευγαν φυλλάδια που κυκλοφορούσαν τότε, στα ελληνικά για πολιτικά ζητήματα (του Πλαπούτα, του Σπύρου Μήλιου, του Σαριπόγλου) και άλλα απευθείας στα γαλλικά (του Lamartine, του φιλέλληνα Joustin) ή μεταφρασμένα από τα γαλλικά (του Ζηγομαλά), απολογίες, όπως του Κοντόσταυλου για τις φρεγάτες στην Αμερική και λίβελαι, όπως του Αλέξανδρου Σούτσου κατά του βασιλιά Όθωνα, βιβλία στα γαλλικά με πολιτικό περιεχόμενο που ομιλούν για την αληθινή δημοκρατία, για τον Κομμουνισμό και το «άνυπόστατον τής ύπαρξης», για το κίνημα του Garibaldi, βιβλία του Guizot για τους πολιτικούς θεσμούς και περί της ποινής του θανάτου και επιπλέον, δίτομο γαλλικό βιβλίο του Νικολαΐδη, τυπωμένο στο Παρίσι που μιλά για τους σκλαβωμένους Έλληνες. Τέλος, λόγοι, επιτάφιοι (προς τιμήν του Παναγιώτη Ρόδιου, του Ρώμα κ.ά.), αλλά και λόγοι κοινοβουλευτικοί στην Ελλάδα και τη Γαλλία.

Όλα τα ανωτέρω, επιβεβαιώνουν κατά απόλυτο τρόπο τη σημείωση που αναγράφει στις 7/19 Ιουνίου 1835 στο ημερολόγιο του: «Πάντα διαβάζω»¹ και αποδεικνύουν τη βαθύτατη μόρφωσή του σε πολλές γλώσσες, την ευρυμάθειά του και τη μοναδική πολυγλωσσία του σε πολυάριθμους επιστημονικούς τομείς. Το γεγονός, δε, ότι διάβαζε τα βιβλία ταχύτατα προκειμένου να δανειστεί καινούργια είναι ενδεικτικό της σφοδρής επιθυμίας του για μελέτη.

Επιπλέον και εκτός όλων αυτών, σε πολλές από τις εγγραφές του, ο Σωνιέρος αναφέρει σαφώς και βιβλία που αγόραζε για τα παιδιά του, καθώς τα διδάσκονταν στο σχολείο ή τα διάβαζαν στον ελεύθερό τους χρόνο, αρκετά από τα οποία ήταν γαλλικά. Αναφέρονται βιβλία ελληνικής και γαλλικής γραμματικής, ιστορίας, μαθηματικών, χρηστομάθειες και θρησκευτικά βιβλία, ακόμα και μουσικής².

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 7/19 Ιουνίου 1835.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές 20 Ιουνίου/2 Ιουλίου, 10/22 Νοεμβρίου και από 28 Νοεμβρίου/10 Δεκεμβρίου έως και 30 Νοεμβρίου/12 Δεκεμβρίου 1843. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 17 Φεβρουαρίου/1 Μαρτίου 1841.

Λιγότερο σημαντική, αλλά όχι χωρίς ενδιαφέρον, είναι η πληροφορία ότι ο Σωνιέρο τον Σεπτέμβριο του 1832 αναφέρει ότι Ιταλός φιλέλληνας του έδωσε να διαβάσει βιβλίο με τη διήγηση ενός περιηγητή στην Ελλάδα, στο οποίο υπήρχε το όνομά του¹. Δεν γνωρίζουμε ποιο είναι το βιβλίο αυτό, καθώς δεν μας δίνει άλλες πληροφορίες. Το όνομα όμως του Σωνιέρου καταγράφεται όντως σε «διήγηση περιηγητή» που εντοπίσαμε να εκδίδεται το 1843 στο Λονδίνο. Πρόκειται για το βιβλίο της Elizabeth Mary Grosvenor Westminster, *Narrative of a yacht voyage in the Mediterranean*, στο οποίο η συγγραφέας περιγράφει το πέρασμά της από τη Μεσόγειο με πλοίο κατά τα έτη 1840-1841. Όταν τον Αύγουστο του 1841 βρέθηκε στο Ναβαρίνο και στο κάστρο της Πύλου, περιγράφει τη συνάντησή της με τον Άγγλο υποπρόξενο Legrand και τον ταγματάρχη Σωνιέρο. Αυτό που είναι ενδιαφέρον στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι περιγράφει την οικογένεια και τη μόρφωση του Σωνιέρου ως εξής: «ο συνταγματάρχης ο ίδιος μιλά γαλλικά και ιταλικά και το ίδιο κάνουν και μερικά από τα παιδιά του, ένα από τα οποία ονομάζεται Λεωνίδας, άλλο λέγεται Πηνελόπη και ένα τρίτο, Μελπομένη. Η γυναίκα του δεν μιλάει τίποτε άλλο παρά ελληνικά»². Η παραπάνω περιγραφή, όπου παρατίθενται τα ονόματα μερικών από τα παιδιά του Σωνιέρου, δεν αφήνει αμφιβολία ότι πρόκειται για εκείνον. Την επίσκεψη σημειώνει βεβαίως και ο Σωνιέρος στο ημερολόγιό του το 1841, χωρίς όμως τόσες λεπτομέρειες³.

Αναμφίβολα όλες αυτές οι πολυάριθμες αναγνώσεις γίνονται για κάποιον σκοπό: η πολύπλευρη μόρφωση και καλλιέργεια του Σωνιέρου, σε συνδυασμό με τα βιώματα και τη δράση του, διαμορφώνουν τη φιλοσοφία του για τη ζωή, μερικές αποκρυσταλλώσεις της οποίας βρίσκει μάλιστα μέσα σε αυτά τα βιβλία που διάβασε και τις μεταφέρει στα ημερολόγια του. Ένα απόσπασμα που παραθέτει στο οπισθόφυλλο του ημερολογίου του 1831, μαρτυρεί τη στάση του απέναντι στη ζωή και προφανώς εκφράζει τη σκέψη του την εποχή εκείνη. Είναι ένα τραγούδι «τραπέζης» από τον *Ανακρέοντα* του Σοφοκλή, και το οποίο εμπεριέχεται στο *Voyage d'Anacharsis en Grèce*⁴, σύγγραμμα το οποίο ήταν εξαιρετικά δημοφιλές, η διάδοση του οποίου συνέβαλε στην καλλιέργεια του φιλελληνικού πνεύματος στην Ευρώπη.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 31 Αυγούστου/12 Σεπτεμβρίου 1832.

² E. M. Grosvenor Westminster, *Narrative of a yacht voyage in the Mediterranean during the years 1840-1841*, 2 vols, (vol. II), London, John Murray, 1842, σσ. 194-198.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 24 Ιουλίου/5 Αυγούστου 1841.

⁴ J. J. Barthélemy, ό.π., σ. 237.

Το ποίημα εκφράζει τη ματαιότητα και το εφήμερο της ανθρώπινης ζωής και ο Σωνιέρος το μεταγράφει στη γαλλική γλώσσα, ως εξής:

*Buvons, chantons Bacchus ;
il se plaît à nos danses ;
il se plaît à nos chants ;
il étouffe l'envie, la haine et les chagrins ;
aux grâces séduisantes, aux amours enchanteurs, il donna la naissance.*

*Aimons, buvons, chantons Bacchus.
L'avenir n'est point encore ;
le présent n'est bientôt plus ;
le seul instant de la vie est l'instant où l'on jouit.
Aimons, buvons, chantons Bacchus.*

*Sages dans nos folies, riches de nos plaisirs,
foulons aux pieds la terre et ses vaines grandeurs ;
et dans la douce ivresse que des moments si beaux font couler dans nos âmes,
buvons, chantons Bacchus¹.*

Επιπλέον, διαβάζοντας τα «Προλεγόμενα του Κοραή» στα *Ατακτα* βρήκε και αντέγραψε τους στίχους:

*Τί χρίζουν τὰ πολλὰ κτήματα καὶ τὰ τέκνα;
Τί καὶ αὐτὴ ἡ μὲ θεοὺς ἴση παμβασιλεία;
Δὲν εὐδαιμόνησε κανεὶς χωρὶς ἐσὲ ὑγεία²,*

δηλώνοντας και πάλι τη ματαιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης και την αξία της υγείας. Τελικά, ο Σωνιέρος συνοψίζει τη φιλοσοφία που έχει για τη ζωή και τον άνθρωπο σε μια φράση. Τη σημειώνει στο ημερολόγιό του τον Μάρτιο του 1849, όταν ύστερα από πολλά χρόνια βρέθηκε απομονωμένος στη Σύρο, μακριά από την οικογένειά του που του έλειπε πολύ: «τὶ εἶναι ἡ Ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἔν ὄνειρον, ἅς ζήσει τοῦλάχιστον εὐχαριστημένος»³.

Τύπος⁴

Αναφορικά με τις εφημερίδες που διάβασε στη ζωή του ο Σωνιέρος στα ημερολόγια του παραθέτει τα ονόματα περίπου 140 διαφορετικών εντύπων που ανέγνωσε από το 1828 έως το 1863. Οι περισσότερες εφημερίδες είναι αδιαμφισβήτητα ελληνικές και γαλλικές: περίπου 80 ελληνικές και 50 γαλλικές ή ελληνογαλλικές, ενώ δεν λείπουν

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 2/14 Σεπτεμβρίου 1831.

² Κοραΐς, Α. *Ατακτα*, τόμος Γ', Παρίσι, Εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, 1830, σ. 232

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 7/19 Μαρτίου 1849.

⁴ Οι διευκρινίσεις των εφημερίδων βασίζονται στον περιγραφικό κατάλογο του Π. Χριστόπουλου, ό.π. Επίσης, στην περιγραφή του κυτίου 16 (Τύπος-Τυπογραφεία-Εφημερίδες) στη συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη, Κατηγορία Ε', Βιβλιογραφικά δελτία, κατάλογοι περιεχομένου των κυτίων, όπως περικλείεται στο Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων, αριθ. 15^α, *Τα Περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους, Τόμος πέμπτος, (Τμήμα Α')*, Αθήνα, 1976, σσ. 407-567.

βεβαίως ιταλικές και αγγλικές¹. Όπως και τα βιβλία που διάβασε, έτσι και οι εφημερίδες καλύπτουν διάφορους τομείς (πολιτική, στρατό, ιατρική) και προέρχονται από διάφορες χώρες, αλλά και από διαφορετικά μέρη της Ελλάδας. Το γεγονός, δε, ότι οι μισές σχεδόν από αυτές ήταν ξενόγλωσσες είναι δηλωτικό της πολλαπλής ταυτότητας του Σωνιέρου ως Επτανήσιου Ελληνογάλλου στρατιωτικού με ιταλική ανατροφή, αλλά και του μεγέθους της ξενόφερτης επιρροής κάτω από την οποία βρισκόταν τότε το νεοσύστατο ελληνικό κράτος το οποίο πάλευε να αποκτήσει και εκείνο τη δική του ταυτότητα, άλλοτε αφομοιώνοντας και άλλοτε ερχόμενο σε σύγκρουση με τις επιρροές αυτές.

Τις εφημερίδες του, είτε ελληνικές είτε ξένες, ήταν πάγια τακτική να τις διαβάζει μόνος του ή παρέα με άλλους συναδέλφους του², Έλληνες και φιλέλληνες³. Η ανάγνωση γινόταν σε διάφορα μέρη: ενίοτε στα γραφεία της αστυνομίας Ναυπάκτου κατά το 1831⁴, πολλές φορές στα σπίτια συναδέλφων του, οι οποίοι τις προμηθεύονταν⁵, ή όταν μετακόμισε στην Αθήνα, στο γαλλικό καφενείο όπου διάβαζε τις γαλλικές εφημερίδες⁶. Το 1846, ζήτησε και έλαβε άδεια ώστε να διαβάζει τις ξενόγλωσσες εφημερίδες στη βιβλιοθήκη της Βουλής, πρακτική που ακολουθούσε για πολλά χρόνια έκτοτε⁷. Άλλες φορές πάλι, δανειζόταν εφημερίδες και τις διάβαζε στο σπίτι του, είτε από συναδέλφους του⁸ είτε, όταν επρόκειτο για γαλλικά έντυπα⁹, από Γάλλους αξιωματικούς¹⁰, όπως ο Touret¹¹ ή και Γάλλους πρόξενους, όπως ο Raybaud στην Πρέβεζα¹². Στο Νεόκαστρο, γαλλικές εφημερίδες του απέστειλε ο Bartolémy, Γάλλος συνταγματάρχης¹³. Σε κάθε περίπτωση, αφού τις διάβαζε τις επέστρεφε ταχύτατα στους ιδιοκτήτες τους¹⁴.

¹ Στην ανάγνωση «αγγλικών εφημερίδων στο σπίτι του Συνταγματάρχη» (αγνώστων λοιπών στοιχείων) αναφέρεται σε εγγραφή στις 3/15 Ιουλίου 1831. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. Ημερ. 1830-1831, εγγραφή 3/15 Ιουλίου 1831.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 21 Μαΐου/2 Ιουνίου 1831.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 22 Οκτωβρίου/3 Νοεμβρίου 1833.

⁴ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 31 Μαΐου/12 Ιουνίου 1831.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 12/24 Απριλίου 1834.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 21 Οκτωβρίου/2 Νοεμβρίου 1844.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφές 27 Απριλίου/9 Μαΐου και 10/22 Νοεμβρίου 1851.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 1/13 Ιουλίου 1832.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 26 Απριλίου/8 Μαΐου 1835.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 17 Ιανουαρίου/1 Φεβρουαρίου 1833, όπου αναφέρει ότι «οι γαλλικές εφημερίδες μιλούν κατά του Ricord».

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 16/28 Αυγούστου 1834.

¹² Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 14/26 και 15/27 Αυγούστου 1835.

¹³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 28 Φεβρουαρίου/11 Μαρτίου 1836.

¹⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 7/19 Μαΐου 1836, όπου επιστρέφει εφημερίδες στον Γάλλο πρόξενο Léon.

Υπό αυτές τις συνθήκες, οι εφημερίδες έφταναν στα χέρια του συχνά με καθυστέρηση και επομένως διάβαζε τα γεγονότα των περασμένων ημερών. Η διαφορά αυτή ανάμεσα στην ημερομηνία των εντύπων και την ημερομηνία ανάγνωσής τους ξεπερνούσε μερικές φορές τις είκοσι ημέρες¹, γεγονός αναπόφευκτο. Από τα έντυπα αυτά, ο Σωνιέρος πληροφορείτο τις διεθνείς εξελίξεις, όπως επαναστάσεις², ή τις συνομιλίες του Λονδίνου για την επιβολή μονάρχη στην Ελλάδα³, αλλά και εσωτερικά γεγονότα που αφορούσαν την οικονομία⁴ ή την πολιτική⁵ κ.ά. Ακόμα και όταν ήταν σε κατ' οίκον περιορισμό, εξαιτίας της συμμετοχής του στην καταστολή της επανάστασης της Μάνης, δεν παρέλειπε να διαβάζει ανελλιπώς και να ενημερώνεται⁶. Οι καταγραφές του επομένως περιλαμβάνουν:

1) Εφημερίδες που διάβαζε συχνότερα:

Οι εφημερίδες που φαίνεται ότι διάβαζε συχνότερα ο Σωνιέρος ήταν οι εφημερίδες *Εποχή*, *Σωτήρ* και *Αθηνά*⁷. Βλέπουμε επομένως ότι δύο από τις τρεις εφημερίδες που διάβαζε συχνότερα ήταν ελληνογαλλικές για τις οποίες ήδη μιλήσαμε. Στην εφημερίδα *Αθηνά* διέθετε γνωριμίες, φίλους, που έγραφαν σε αυτή⁸ και συνεπώς κατά καιρούς φιλοξενούσε άρθρα που τον αφορούσαν⁹, όπως τον Ιανουάριο του 1843 όταν αναφέρει ότι η εφημερίδα είχε για εκείνον μια «διατριβή», καθώς και έναν έπαινο που έλαβε από το Δημοτικό Συμβούλιο¹⁰.

2) Δίγλωσσες ελληνογαλλικές εφημερίδες:

Από το 1834 προμηθεύεται τακτικά δίγλωσσες εφημερίδες όπως η ελληνογαλλική εφημερίδα *Εποχή* (*L'Époque*), που μόλις είχε κυκλοφορήσει στο Ναύπλιο¹¹ και η

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 28 Αυγούστου/9 Σεπτεμβρίου 1832 όπου αναφέρει ότι διάβασε τις εφημερίδες μέχρι 6 Αυγούστου και εγγραφή 19/31 Δεκεμβρίου 1833, όπου αναφέρει ότι διάβασε γαλλικές εφημερίδες που ήρθαν με το ταχυδρομείο μέχρι τις 12 Αυγούστου 1833. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 5/17 Φεβρουαρίου 1834, όπου αναφέρει ότι διάβασε γαλλικές εφημερίδες που του έστειλε ο Michelon ως τις 13 Ιανουαρίου 1835.

² Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 31 Μαΐου/12 Ιουνίου 1831.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφές 11/12 και 15/27 Σεπτεμβρίου 1832.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 16/28 Σεπτεμβρίου 1832.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 21 Σεπτεμβρίου/3 Οκτωβρίου 1832.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 15/27 και 17/29 Σεπτεμβρίου 1834.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 23 Μαΐου/4 Ιουνίου, 22 Αυγούστου/3 Σεπτεμβρίου και 20 Δεκεμβρίου 1835/1 Ιανουαρίου 1836.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 23 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου 1834.

⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 24 Απριλίου/6 Μαΐου 1835, 1/13 Μαΐου, 10/22 Μαΐου, 12/24 Μαΐου 1835 και 13/25 Φεβρουαρίου 1836.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 11/23 Ιανουαρίου 1843.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 2/14 Οκτωβρίου 1834.

οποία αναφερόταν και αυτή πολλές φορές στον Σωνιέρο¹. Τακτικά επίσης διάβαζε την ελληνογαλλική *Σωτήρ* (*Le Sauveur*) που θεωρείτο φιλογαλλική, καθώς ήταν όπως είπαμε ήδη όργανο του Κωλέττη², συμφωνώντας μερικές φορές με τις απόψεις της³. Και ο *Σωτήρ* αναφερόταν ενίοτε στον Σωνιέρο⁴. Ορισμένες από αυτές τις αναφορές αναλύθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο. Άλλες δίγλωσσες εφημερίδες τις οποίες διάβαζε ήταν η εφημερίδα «*Τό Κάτοπτρον*», όπως τη μεταφέρει ο Σωνιέρος, δηλαδή η *Le Miroir Grec*⁵ (Ο *Ελληνικός Καθρέπτης*), το πρώτο φύλλο της οποίας του έδωσε ο φίλος του Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, ένας από τους εκδότες μαζί με τον Γεώργιο Αλ Ράλλη. Η εφημερίδα αυτή, εβδομαδιαία και τετρασέλιδη κυκλοφόρησε το 1832 στο Ναύπλιο και φιλοξενούσε άρθρα φιλολογικού περιεχομένου και ποικίλες ειδήσεις⁶. Επίσης, η εφημερίδα το *Πανελλήνιον* που κυκλοφορούσε μία ημέρα στα ελληνικά και μία ημέρα στα γαλλικά⁷, καθώς και η *Ελληνική Σημαία*⁸ (*Le Drapeau Hellénique*), η οποία τον Ιούνιο του 1857 δημοσιεύει άρθρο ζητώντας την αποστολή στην Ευρώπη του Όθωνα Σωνιέρου για σπουδές⁹. Ο Σωνιέρος διάβαζε επίσης και την *Ελπίς*¹⁰ του Λεβίδη, η οποία από το 1836 μέχρι και το 1859 κυκλοφορούσε και με γαλλικά φύλλα υπό τον τίτλο *L'Esperance*. Την ίδια εφημερίδα, την οποία προμηθευόταν συχνά¹¹, με το έκτακτο *Παράρτημα* της διάβαζε μετά από την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου¹². Άλλες δίγλωσσες ελληνογαλλικές εφημερίδες ήταν η *Courrier d'Orient*¹³ για την οποία το 1855 λέει ότι είναι ελληνική, άρα πρόκειται για τον *Ταχυδρόμο της Ανατολής* και η *L'Observateur Grec*¹⁴ (*Ελληνικός Παρατηρητής*). Από αυτές, ελάχιστες φορές σχολιάζει δημοσιεύματα, όπως για τον

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 18/30 Ιανουαρίου 1835.

² Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 26.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 20 Δεκεμβρίου 1834/1 Ιανουαρίου 1835.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 27 Μαΐου/8 Ιουνίου 1837.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 27 Φεβρουαρίου/11 Μαρτίου 1853. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 29 Αυγούστου/10 Σεπτεμβρίου 1832.

⁶ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 25.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιζ) Χειρ. ημερ. 1854, εγγραφές 2/14 Μαΐου, 4/16 και 13/25 Αυγούστου 1854.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856, εγγραφή 8/20 Μαΐου 1856 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 4/16 Ιουνίου 1857.

⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 16/28 Ιουνίου 1857. Το συγκεκριμένο τεύχος δεν ανευρέθηκε.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 10/22 Ιανουαρίου, 13/25 Ιανουαρίου και 9/21 Ιουνίου 1837.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 30 Μαΐου/11 Ιουνίου 1850.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 9/21 Σεπτεμβρίου 1843.

¹³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφές 21 Σεπτεμβρίου/3 Οκτωβρίου και 27 Σεπτεμβρίου/9 Οκτωβρίου 1849.

¹⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 14/26 Ιουνίου 1843.

Miroir Grec το 1832¹. Ο γαλλόφωνος ελληνικός Τύπος γνώριζε ιδιαίτερη άνθηση την καποδιστριακή και οθωνική εποχή², όπως αναφέραμε στην Εισαγωγή, γεγονός που οφειλόταν στον πολυ-πολιτισμικό χαρακτήρα του Ναυπλίου και της Αθήνας, αλλά και στην ελευθερία του Τύπου που ευνόησε τη γέννηση δεκάδων γαλλικών και ελληνογαλλικών εντύπων καθ' όλο τον 19ο αιώνα³.

3) Γαλλικές εφημερίδες ή περιοδικά που τυπώνονταν στην Ελλάδα:

Αναφέρει τον *Le Moniteur Grec*⁴ (Ελληνικός Μηνύτωρ), αμιγώς γαλλόφωνη εφημερίδα που εκδιδόταν στο Ναύπλιο με υπεύθυνο έκδοσης, όπως είπαμε, τον Λέον Badin⁵, τον *L'Observateur d'Athènes* (Αθηναϊκός Παρατηρητής), την οποία χαρακτηρίζει ως κυβερνητική εφημερίδα⁶, αλλά και το περιοδικό *Le spectateur de l'Orient*⁷, (Ανατολικός Θεατής) για το οποίο λέει ότι είναι ελληνικό, γραμμένο γαλλικά και παραδέχεται ότι έχει ωραίες ιδέες⁸. Το 1855 μάλιστα σημειώνει ότι είναι «ώραϊος, καλύτερος δέν μπορεί νά γίνει»⁹ κατ' επανάληψη. Το περιοδικό αυτό ιδρύθηκε τη χρονιά που ξέσπασε ο πόλεμος της Κριμαίας (1853) από σημαντικούς ανθρώπους του πνεύματος όπως ο Νικόλαος Δραγούμης, ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και ο Μάρκος Ρενιέρης, με σκοπό όπως διατείνεται να ενημερώσει τους ξένους αναγνώστες του για τα ζητήματα του ελληνισμού, αντικρούοντας συστηματικά τις κατηγορίες κατά των Ελλήνων από τον ευρωπαϊκό Τύπο, δημοσιεύοντας παράλληλα τακτικά εμπεριστατωμένες μελέτες για το Ανατολικό ζήτημα, αλλά και λύσεις. Σύμφωνα με τη Δ. Προβατά είναι το πρώτο που επιχειρεί να παρουσιάσει στο εξωτερικό, μια ολοκληρωμένη εικόνα της Ελλάδας, φωτογραφίζοντας τη νεοελληνική κοινωνία σε όλες της τις εκδηλώσεις (παρουσιάζοντας την ιστορία, την αρχαιολογία, την εκπαίδευση, τον εκσυγχρονισμό του κράτους, άλλα και τη λογοτεχνία, καθώς και τα δημοτικά τραγούδια), μέσα στο πλαίσιο της ιδέας του έθνους-κράτους και με δεδομένη τη συνέχεια του ελληνικού

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 28 Αυγούστου/9 Σεπτεμβρίου 1832.

² D. Provatá, «La presse...», ό.π., σσ. 281-296, ειδικότερα παράρτημα σσ. 293-296.

³ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...» ό.π., σ. 27.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 21 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου 1855 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 18/30 Αυγούστου 1847.

⁵ Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σ. 26.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 27 Μαΐου/8 Ιουνίου 1850.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 28 Αυγούστου/9 Σεπτεμβρίου 1853.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 19 Σεπτεμβρίου/1 Οκτωβρίου 1853.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 15/27 Φεβρουαρίου 1855.

πολιτισμού, από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή¹. Το γεγονός ίσως αυτό να οδήγησε τον Σωνιέρο να διατυπώσει τόσο θετικά σχόλια για το περιοδικό αυτό. Τέλος, μία άλλη εφημερίδα που διαβάζει αρκετές φορές είναι η *Courrier d'Athènes*² στην οποία φαίνεται ότι δημοσίευσε έκθεση σχετικά με τη δράση που ανέλαβε για τη διάχυση της *Περίληψεως*, όπως ήδη αναφέραμε³.

4) Γαλλικές εφημερίδες εκτός Ελλάδας:

Από τις ξένες γαλλικές εφημερίδες που διάβαζε ο Σωνιέρος ξεχωρίζει η *L'Estafette*⁴, την οποία διάβαζε κατ' επανάληψη, η *Journal des Débats*⁵, επίσημο όργανο του Chateaubriand, η *La Patrie*⁶, η *La Presse*⁷. Επίσης, το φυλλάδιο του Lamartine με τίτλο *Le Conseiller du peuple*⁸, σπάνια εφημερίδα που εκδόθηκε κατά τα έτη 1849-1851 και το *Σαριβάρη*⁹ (*Le Charivari*), γαλλική εικονογραφημένη εφημερίδα με κωμικά πρόσωπα¹⁰, την οποία διάβαζε στη βιβλιοθήκη της Βουλής. Ξεχωρίζει, ακόμα, το φιλελληνικό περιοδικό *Révue des deux mondes* που φιλοξενούσε συχνά στις σελίδες του μελέτες υπέρ των ελληνικών εθνικών ζητημάτων¹¹, το οποίο διάβαζε επανειλημμένα το 1846¹², αντιγράφοντας στο

¹ D. Provatá, « La presse... », ό.π., σ. 290. Επίσης, βλ. *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λ. Δρούλια – Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008, τόμος Δ', λήμμα σχετικό με τον *Le Spectateur de l'Orient*, σσ. 442-444.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 16/28 Δεκεμβρίου 1848. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 11/23 Απριλίου 1851 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 17/29 Μαΐου 1850.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφές 12/24 και 17/29 Νοεμβρίου και 19 Νοεμβρίου/1 Δεκεμβρίου 1851.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1942, εγγραφή 25 Μαΐου/6 Ιουνίου 1839.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφές 20 Αυγούστου/2 Σεπτεμβρίου, 13/25 Δεκεμβρίου 1832, καθώς επίσης σε ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 28 Ιουνίου/10 Ιουλίου 1850. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφές 27 Αυγούστου/8 Σεπτεμβρίου έως και 2/14 Σεπτεμβρίου, καθώς και 12/24 Νοεμβρίου 1846.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 2/14 Φεβρουαρίου 1843, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 27 Φεβρουαρίου/11 Μαρτίου 1855 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 18/30 Απριλίου 1857.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφές 26 Σεπτεμβρίου/8 Οκτωβρίου έως και 28 Σεπτεμβρίου/10 Οκτωβρίου 1847, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 13/25 Σεπτεμβρίου 1855 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 7/19 Αυγούστου 1850.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 11/23 Απριλίου 1851.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 25 Φεβρουαρίου/9 Μαρτίου 1850.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιε) Χειρ. ημερ. 1852, εγγραφή 5/17 Ιουλίου 1852.

¹¹ Βλ. D. Provatá, « Regards... », ό.π., σ. 126. Και S. Basch, ό.π., σσ. 52-53.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφές 12/24 Νοεμβρίου και 11/23 Δεκεμβρίου 1846.

ημερολόγιό του αποσπάσματα¹, ένα από τα οποία αφορά τη μάχη του Aboukir και τον θείο του Georges Saunier.

Επιπλέον, τον Φεβρουάριο του 1837, ο Σωνιέρος αναφέρει ότι του ζητήθηκε να γίνει συνδρομητής στην εφημερίδα *Le monde illustré*² την οποία διάβαζε και αργότερα³. Άλλες γαλλικές εφημερίδες που διάβαζε είναι η *Courrier Français*⁴, η *Sémaphore* της Σμύρνης⁵, η *National*⁶, η *Le Législateur*⁷, η *Le Constitutionnel*⁸, φιλελεύθερη εφημερίδα στην οποία συντάκτης ήταν ο Adolphe Thiers⁹, η *L'Algérie*¹⁰, η *Démocratie Pacifique*¹¹, η *Le Sud*¹², η εφημερίδα *Les nations*¹³, η *Courrier de l'Europe*¹⁴, η *La Presse d'Orient*¹⁵, η γαλλική *Illustration*¹⁶, την οποία αναφέρει και ως *Illustration Française*¹⁷, η *L'événement*¹⁸, η *Courrier de Marseille*¹⁹, η *Chassure d'Orient*, την οποία βρίσκει ωραία²⁰, η βέλγικη *Le Nord*²¹, η *Le Siècle* και η *Le Pays*²², η εφημερίδα της Σμύρνης *L'Impartial*²³ και η *Journal de Constantinople*²⁴, η

¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 27 Αυγούστου/8 Σεπτεμβρίου έως και 2/14 Σεπτεμβρίου, καθώς επίσης και 12/24 Νοεμβρίου 1846.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 10/22 Ιανουαρίου και 13/25 Ιανουαρίου 1837.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κδ) Χειρ. ημερ. 1861, εγγραφή 5/17 Φεβρουαρίου 1861.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 9/21 Ιανουαρίου 1835.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 24 Απριλίου/Μαΐου 1840.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 10/22 Νοεμβρίου 1840. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 4/16 Οκτωβρίου 1849.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 30 Νοεμβρίου/12 Δεκεμβρίου 1843.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 14/26 Μαρτίου και 1/13 Απριλίου 1844.

⁹ Βλ. D. Provata, « Regards... », ό.π.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 10/22 Οκτωβρίου 1844.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. Ημερ. 1845, εγγραφή 9/21 Ιουνίου 1845, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφές 30 Απριλίου/12 Μαΐου και 1/13 Ιουλίου 1846.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφές 26 Σεπτεμβρίου/8 Οκτωβρίου έως και 28 Σεπτεμβρίου/10 Οκτωβρίου 1847.

¹³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 19/31 Μαρτίου 1847.

¹⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφές 11/23, 13/25 Αυγούστου και 20 Αυγούστου/1 Σεπτεμβρίου 1853.

¹⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 11/23 Μαΐου 1855.

¹⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 22 Ιουλίου/3 Αυγούστου 1855.

¹⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 9/21 Μαΐου 1858.

¹⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 7/19 Αυγούστου 1850.

¹⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 16/28 Μαΐου 1858.

²⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856, εγγραφή 15/27 Απριλίου 1856.

²¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 4/16 Σεπτεμβρίου 1855 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 27 Δεκεμβρίου 1859/8 Ιανουαρίου 1860.

²² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφές 14/26 Ιουνίου και 7/19 Ιουλίου 1859.

²³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 18/30 Απριλίου 1855.

²⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 10/22 Οκτωβρίου 1855.

*Independence Belge*¹, η *Francfort Nord*², καθώς και η *La Semaine* την οποία διάβαζε ο ίδιος αλλά και η Ελισάβετ³. Επίσης, μελετά εφημερίδες που απευθύνονταν σε γυναίκες τις οποίες προφανώς διάβαζαν οι κόρες του, όπως η *Journal des Demoiselles*⁴ και η *Conseiller des Dames*⁵.

5) Στρατιωτικές εφημερίδες στην Ελλάδα και τη Γαλλία:

Το 1834 ο Σωνιέρος παρακολουθούσε από κοντά και συνέδραμε τον κουμπάρο του, Κωνσταντίνο Αξελό, στην έκδοση του δίγλωσσου *Στρατιωτικού Εφόρου* (*L'Éphore Militaire*)⁶. Ήδη τον Δεκέμβριο του 1834 διάβασε το πρώτο φύλλο του *Εφόρου* πριν καν κυκλοφορήσει⁷ και σημειώνει στο ημερολόγιό του ότι ο Αξελός προτίθετο να ζητήσει όλη τη διαδικασία της καταδίκης του για την υπόθεση της Μάνης, προκειμένου να τη δημοσιεύσει στο περιοδικό⁸, του οποίου ο Σωνιέρος ήταν συνδρομητής⁹. Σε άλλη εγγραφή ο Σωνιέρος γράφει ότι ο Αξελός του έφερε να διαβάσει την *Journal de l'Armée*¹⁰, την οποία ξεκαθαρίζει σε άλλη αναφορά ως γαλλική εφημερίδα¹¹, αλλά και άλλες γαλλικές στρατιωτικές εφημερίδες, όπως την *Journal des sciences militaires [des Armées de Terre et de Mer]* και την *Le spectateur militaire*¹². Φυσικά, ο Σωνιέρος διάβαζε και ελληνικές στρατιωτικές εφημερίδες με κυριότερη την εφημερίδα *Στρατιωτικός Άγγελος* στην οποία ήταν συνδρομητής¹³ για πολλά χρόνια¹⁴. Τον Ιούνιο του 1848, επιπλέον, πήρε το πρώτο φύλλο του *Παρατηρητού των δύο όπλων* του κουμπάρου του Αθανασίου Πίσσα και λίγο

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 27 Ιουνίου/9 Ιουλίου 1857. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 19/31 Ιανουαρίου 1859 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 11/23 Αυγούστου 1860.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 27 Ιουνίου/9 Ιουλίου 1857.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφές 24 Σεπτεμβρίου/6 Οκτωβρίου και 11/23 Σεπτεμβρίου 1849. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 14/26 Μαρτίου 1850.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 29 Αυγούστου/10 Σεπτεμβρίου 1858.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 2/14 Οκτωβρίου 1859.

⁶ Βλ. για το περιοδικό αυτό, Σαβοριανάκης, *Ο Παναγιώτης Ρόδιος και η εποχή του (1789-1851)*, Αθήνα, Σαββάλας, 2003, σσ. 178-181.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 3/15 Δεκεμβρίου 1834.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 27 Δεκεμβρίου 1834/8 Ιανουαρίου 1835.

⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 9/21 Ιανουαρίου 1835.

¹⁰ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 17/29 Δεκεμβρίου 1834. Επίσης, νέα αναφορά στις 28 Δεκεμβρίου 1834/9 Ιανουαρίου 1835.

¹¹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 6/18 Ιουνίου 1835.

¹² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 3/15 Ιουνίου 1835. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 5/17 Σεπτεμβρίου 1860.

¹³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 17/29 Μαΐου 1847.

¹⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 2/14 Φεβρουαρίου 1857.

αργότερα αγοράζει τα δώδεκα πρώτα φύλλα της εφημερίδας¹. Επίσης, διάβαζε τακτικά τον *Στρατιωτικό Απόμαχο*², καθώς και την *Εφημερίς του Στρατού*³ του Βυζαντίου. Τέλος, το 1861 διάβασε το πρώτο φύλλο της εφημερίδας του Υπουργείου Στρατιωτικών⁴, η οποία ήταν η *Επίσημος Στρατιωτική Εφημερίς*. Από τις εγγραφές του φαίνεται ότι τις επίσημες εφημερίδες της κυβέρνησης τις έπαιρνε με συνδρομή που πλήρωνε στο ταχυδρομείο, ενώ σε περίπτωση που δεν τις λάμβανε, έπαιρνε τη συνδρομή του πίσω⁵.

6) Αγγλικές εφημερίδες:

Όσον και αν φανεί περίεργο για τη γαλλική καταγωγή και μόρφωσή του, ο Σωνιέρος διάβαζε και αγγλικές εφημερίδες μερικές από τις οποίες αναφέραμε μιλώντας για την πολυγλωσσία του. Η ανάγνωση αγγλικών εφημερίδων επιβεβαιώνεται αρχικά από εγγραφή, αμέσως μετά από τη δολοφονία του Καποδίστρια⁶ αλλά και από αρκετές επόμενες⁷. Κατά τα έτη 1857-1858 διάβαζε την αγγλική *Illustration* την οποία μετέφρασε κίολας προς τα ελληνικά⁸ και την οποία αναφέρει ξανά ως *Illustration English*⁹. Άλλες αγγλικές εφημερίδες που έφτασαν στα χέρια του ήταν η *The Hermit* και οι *The Times*.

7) Ιταλικές εφημερίδες:

Ο Σωνιέρος αδιαμφισβήτητα διάβαζε και ιταλικές εφημερίδες, μερικές από τις οποίες εκδίδονταν στα Επτάνησα, τόπο καταγωγής του. Μία τέτοια ήταν η εφημερίδα του «Ιονικού Κράτους», δηλαδή η *Gazetta Ionica*, ημερήσια εφημερίδα των Ιονίων Νήσων¹⁰, στην ελληνική και την ιταλική γλώσσα, την οποία διάβασε αρκετές φορές¹¹. Εκτός από επτανησιακές, ο Σωνιέρος διαβάζει και άλλες ιταλικές εφημερίδες¹², όπως

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφές 22 Ιουνίου/4 Ιουλίου και 3/15 Νοεμβρίου 1848.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφές 6/18 Οκτωβρίου και 7/19 Νοεμβρίου 1857.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 19/31 Ιανουαρίου 1857. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 25 Απριλίου/7 Μαΐου 1858. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφές 31 Μαΐου/12 Ιουνίου και 3/15 Αυγούστου 1860.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κδ) Χειρ. ημερ. 1861, εγγραφή 2/14 Μαΐου 1861.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 4/16 Ιουλίου 1839.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 18/30 Οκτωβρίου 1831.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 4/16 Νοεμβρίου 1831.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 4/16 Ιανουαρίου 1857.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 11/23 Νοεμβρίου 1858.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 24 Απριλίου/6 Μαΐου 1836 και 21 Δεκεμβρίου 1836/2 Ιανουαρίου 1837.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 6/18 Αυγούστου 1841.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 14/26 Αυγούστου 1844.

η *Il corriere di Malta*¹, ενώ το 1848 διάβαζε εκτός από γαλλικές εφημερίδες που ομιλούν για τις σφαγές στη Γαλλία², παράλληλα και ιταλικές, προκειμένου να ενημερώνεται για τις επαναστάσεις στην Ευρώπη και να έχει σωστή άποψη για τα αιματηρά γεγονότα και τον πόλεμο στην Ιταλία, όπως η *Alba* και η *Novellista Italiano*³. Άλλες ιταλικές εφημερίδες ήταν πάλι εφημερίδες της Μάλτας, τις οποίες αναφέρει ως εφημερίδες της *Μελίτης*⁴, ανάμεσά τους η εφημερίδα *Πορτοφόλιο Μαλτέζε*⁵, αλλά και η εφημερίδα της Τεργέστης, *Osservatore Triestino*⁶. Άλλοτε αναφέρει αδιευκρίνιστα ότι διάβαζε ιταλικές εφημερίδες⁷.

8) Ελληνόφωνες εφημερίδες των μεγάλων αστικών κέντρων:

Οι περισσότερες ελληνικές εφημερίδες που διάβαζε κυκλοφορούσαν στα μεγάλα αστικά κέντρα της απελευθερωμένης Ελλάδας, αλλά και του εξωτερικού όπου υπήρχε ελληνικός πληθυσμός. Η ελευθερία του Τύπου στην Ελλάδα, ήδη από τα χρόνια της Επανάστασης⁸, είναι αλήθεια ότι είχε οδηγήσει στη δημιουργία πληθώρας εντύπων, ο αριθμός των οποίων φάνταζε εντυπωσιακός ακόμα και στους Γάλλους⁹. Το 1833 αλλά και αργότερα διάβαζε, για παράδειγμα, την εφημερίδα *Χρόνος*¹⁰ και *Σάλπιγγα*, εφημερίδες που κυκλοφόρησαν για περιορισμένο διάστημα στο Ναύπλιο¹¹. Επίσης, διάβαζε και διάφορες άλλες εφημερίδες, όπως η *Αθηνά*¹², και ο *Αιών*¹ που αναφέραμε

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 4/16 Οκτωβρίου 1847.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφές 21 Μαΐου/2 Ιουνίου, 18/30 Ιουνίου και 7/19 Οκτωβρίου 1848.

³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 31 Ιουλίου/12 Αυγούστου, 22 Αυγούστου/3 Σεπτεμβρίου, 2/14 Οκτωβρίου και 23 Νοεμβρίου/5 Δεκεμβρίου 1848.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφές 18/30 Μαΐου και 16/28 Ιουλίου 1849. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 23 Ιουλίου/4 Αυγούστου 1840 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφές 28 Αυγούστου/9 Σεπτεμβρίου και 7/19 Σεπτεμβρίου 1848.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 16/28 Ιουλίου 1849 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιζ) Χειρ. ημερ. 1854, εγγραφή 10/22 Νοεμβρίου 1854.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856, εγγραφές 21 Οκτωβρίου/2 Νοεμβρίου και 7/19 Νοεμβρίου 1856.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 2/14 Μαΐου 1858.

⁸ Είναι χαρακτηριστικά τα σχόλια του Μ. Παπαδόπουλου-Βρετού για το πόσο εύκολα ιδρύονταν οι εφημερίδες στην Ελλάδα στη μελέτη του για τους Νεοέλληνες, στο *Ημερολόγιο έτους 1865*, σσ. 62-67: «δὲν ὑπάρχει λαὸς εὐαισθητότερος τῶν Ἑλλήνων ὡς πρὸς τὴν ἐφημεριδογραφίαν», «ἐκτὸς δὲ τούτου ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου εἶνε οὐσιώδης χαρακτήρ τῶν ἐλληνικῶν ἠθῶν». Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός, «Οἱ Νεώτεροι Ἕλληνες», *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1865*, ό.π.

⁹ Είναι χαρακτηριστικά τα σχόλια του Marquis de Queux de Saint-Hilaire για το πλήθος των ελληνικών εφημερίδων το 1867, όπως παρατίθενται στη S. Basch, ό.π., σ. 139.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 2/14 Μαΐου 1833. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 2/14 Μαΐου 1846.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 6/18 και 7/19 Φεβρουαρίου 1835.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 29 Αυγούστου/10 Σεπτεμβρίου 1832. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844,

ήδη, μια από τις σημαντικότερες και μαχητικότερες εφημερίδες που είχε μάλιστα επιχειρήσει και δίγλωσση ελληνογαλλική έκδοση για τρία φύλλα της², ο *Ανεξάρτητος*³, η *Μέλισσα*⁴ και η *Ιρις*⁵. Άλλες εφημερίδες ήταν η *Αυγή*⁶, ο *Άγγελος*⁷, ο *Άργος*⁸ του Ναυπλίου, η εφημερίδα *Ο φίλος του Νόμου*⁹ του Ιταλού Κιάππε, ο *Πρωινός Κήρυκας*¹⁰, ο *Ζέφυρος*¹¹. Παρόμοια απόδειξη συνδρομής για την εφημερίδα *Αβδηρίτης* βρίσκεται μέσα στο ημερολόγιο του 1857¹². Επίσης, αναφέρονται η *Ημέρα*¹³, εφημερίδα της Τεργέστης, η *Φήμη*¹⁴ (ή *Ταχύπτερος Φήμη*), η *Εφημερίς του Λαού*¹⁵, η *Εθνική*¹⁶, και η *Μέριμνα*¹⁷. Μερικές συνταγματικές εφημερίδες που αναφέρει είναι η *Συνταγματική*¹⁸, ο *Συνταγματικός Έλληνας*¹⁹ και ο *Θρίαμβος του Συντάγματος*²⁰. Επιπλέον, διάβαζε τακτικά την εφημερίδα *Τρακατρούκα*, η οποία άρχισε να εκδίδεται

εγγραφή 17/29 Απριλίου 1844 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 28 Ιουνίου/10 Ιουλίου 1850.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 16/28 Σεπτεμβρίου 1841.

² D. Provatá, « La presse... », ό.π., σ. 285.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 8/20 Φεβρουαρίου 1842. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 28/9 Δεκεμβρίου 1848.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφή 21 Σεπτεμβρίου/3 Οκτωβρίου 1832.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές 10/22, 13/25 Ιανουαρίου και 9/21 Ιουνίου 1837.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 24 Απριλίου/6 Μαΐου 1858.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 3/15 Μαρτίου 1844.

⁸ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 13/25 Οκτωβρίου 1844.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 6/18 Ιουνίου 1839.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 30 Αυγούστου/11 Σεπτεμβρίου 1836 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιζ) Χειρ. ημερ. 1854, εγγραφή 6/18 Σεπτεμβρίου 1854.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 22 Δεκεμβρίου 1842/3 Ιανουαρίου 1843. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 3/15 Οκτωβρίου 1844.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 9/21 Ιουνίου 1857.

¹³ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 27 Ιουνίου/9 Ιουλίου 1857. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφές 3/15 Μαΐου και 15/27 Οκτωβρίου 1858 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κδ) Χειρ. ημερ. 1861, εγγραφή 18/30 Μαΐου 1861.

¹⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφές 13/25 Οκτωβρίου και 11/23 Νοεμβρίου 1843.

¹⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφές 4/16 Ιουλίου και 29 Νοεμβρίου/11 Δεκεμβρίου 1851.

¹⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 1/13 Αυγούστου 1847 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 15/27 Ιουνίου 1857.

¹⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 4/16 Σεπτεμβρίου 1855 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 13/25 Μαρτίου 1859.

¹⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 11/23 Νοεμβρίου 1843. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 21 Μαΐου/2 Ιουνίου 1849, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 13/25 Αυγούστου 1850 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 15/27 Μαΐου 1857.

¹⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 26 Νοεμβρίου/8 Δεκεμβρίου 1843.

²⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφή 8/20 Απριλίου 1845 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 26 Ιουνίου/8 Ιουλίου 1846.

το 1849¹, τον *Αυστριακό Παρατηρητή*² και την εφημερίδα *Εποχή* του Πονηρόπουλου που εκδιδόταν στην Αθήνα³. Άλλες που αναφέρει, όχι τόσο συχνά, ήταν η εφημερίδα *Αναμόρφωση*⁴, η *Συνεννόηση*⁵, η *Συνένωσις*⁶, η *Καρτερία*⁷, η *Συντηρητική*⁸, η εφημερίδα *Δημόκριτος*⁹, ο *Πολικός Αστήρ* ναυτική εφημερίδα¹⁰, η *Ανατολή*¹¹, η *Μνημοσύνη*¹³ της Σμύρνης, η *Αναγέννησις*¹⁴, ο *Αγγελιοφόρος*¹⁵, η *Βιβλιοθήκη του ο Φιλόπατρις Έλληνα*¹⁷, η *Εσπέρα*¹⁸, η *Κυριακή*¹⁹, ο *Φιλόλαος*²⁰, το *Φως*²¹, η *Σεραμίδς*²², η εφημερίδα της *Πετροπούλεως*²³, η *Σφαίρα*, η *Εβδομάς*²⁴ και ο *Βρετανικός Αστήρ*²⁵ που εκδιδόταν από τον Στέφανο Ξένο στο Λονδίνο. Κάποιες από αυτές τις εφημερίδες έκαναν αναφορές εκτός από τον ίδιο και σε συγγενικά του πρόσωπα όπως, για παράδειγμα, τον πεθερό του Γεώργιο Σαλωνιτιδίδη²⁶ ή τον θείο του Λεωνάρδο για τον οποίο σχετικό άρθρο δημοσιεύθηκε στον *Αιώνα*²⁷. Η *Ελπίς*, ο *Αιών* και η *Αθηνά* ήταν οι σημαντικότερες εφημερίδες της πρωτεύουσας²⁸.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφές 22 Φεβρουαρίου/6 Μαρτίου και 16/28 Μαρτίου 1849 και άλλες.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 2/14 Ιουλίου 1853.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφή 11/23 Οκτωβρίου 1848.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 6/18 Απριλίου 1844.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 13/25 Οκτωβρίου 1844.

⁶ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 7/19 Ιουλίου 1844. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφή 4/16 Ιουνίου 1845.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 5/17 Ιανουαρίου 1846 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 1/13 Αυγούστου 1847.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφές 18/30 Σεπτεμβρίου και 25 Σεπτεμβρίου/7 Οκτωβρίου 1846.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 2/14 Ιανουαρίου 1853.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 30 Απριλίου/12 Μαΐου 1858.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 22 Μαρτίου/3 Απριλίου 1853.

¹² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιζ) Χειρ. ημερ. 1854, εγγραφή 29 Αυγούστου/10 Σεπτεμβρίου 1854.

¹³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 11/23 Νοεμβρίου 1853.

¹⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 5/17 Αυγούστου 1855.

¹⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 25 Ιουνίου/7 Ιουλίου 1860.

¹⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 1/13 Αυγούστου 1858.

¹⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 9/21 Οκτωβρίου 1858.

¹⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κβ) Χειρ. ημερ. 1859, εγγραφή 29 Μαΐου/10 Ιουνίου 1859.

¹⁹ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 9/21 Ιουνίου 1859.

²⁰ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 19 Ιουνίου/1 Ιουλίου 1859.

²¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 3/15 Μαρτίου 1860.

²² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιθ) Χειρ. ημερ. 1856, εγγραφή 21 Οκτωβρίου/2 Νοεμβρίου 1856.

²³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 5/17 Δεκεμβρίου 1846.

²⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιγ) Χειρ. ημερ. 1850 στην πραγματικότητα 1851, εγγραφή 29 Μαΐου/10 Ιουνίου 1851.

²⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κδ) Χειρ. ημερ. 1861, εγγραφές 27 Ιανουαρίου/7 Φεβρουαρίου και 9/21 Απριλίου 1861.

²⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 30 Σεπτεμβρίου/12 Οκτωβρίου 1844.

²⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 2/14 Ιουλίου 1844.

²⁸ Βλ. Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός, «Οι Νεώτεροι Έλληνες», *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1865*, ό.π., σ. 64.

9) Ριζοσπαστικές ή απαγορευμένες ελληνικές εφημερίδες:

Ορισμένες από τις ελληνικές εφημερίδες στην ανάγνωση των οποίων αναλώνεται ήταν προοδευτικές ή ακόμα και ριζοσπαστικές, μεταφέροντας τον παλμό των νέων ανθρωπιστικών και πολιτικών ιδεών με συντάκτες που πολλές φορές διώκονταν από την κυβέρνηση. Για παράδειγμα, αναφέρει ότι διάβαζε την *Πρόοδο*, η οποία άλλοτε του φαινόταν αστεία¹ και άλλοτε «φρίκη»². Ο συντάκτης, Παναγιώτης Σοφιανόπουλος, φίλος του Επτανήσιος, του οποίου τα μαθήματα παρακολουθούσε στο Πανεπιστήμιο, του έδινε τα φύλλα της εφημερίδας³, ενώ ο Σωνιέρος αναφέρει περίπτωση όπου ο Σοφιανόπουλος παραπέμφθηκε σε δίκη⁴. Το 1839, διάβαζε τις εφημερίδες *Σωκράτης*, επίσης του Σοφιανόπουλου, και *Ο φίλος του Λαού* του Α. Πετσάλη, σχολιάζοντας την πολιτική κατάσταση⁵. Η εφημερίδα *Ο φίλος του Λαού* κατά τα έτη 1839-1840 ήταν δίγλωσση, ελληνογαλλική. Έκτοτε, αναφέρεται στη νέα εφημερίδα του Σοφιανόπουλου, *Νέος Κόσμος*, για την οποία λέει ότι είναι «πολύ ένθουσιαστική διά τούς Έλληνας, γράφει καλά»⁶. Το 1846, επίσης, η εφημερίδα *Αιώνας* καταδικάστηκε για τα δημοσιεύματά της από τη δικαιοσύνη και τις ποινές επέβαλε ο γαμπρός του Σωνιέρου, εισαγγελέας Μητσάκης, ο οποίος εξ αφορμής του γεγονότος αυτού δεχόταν απειλές για τη ζωή του⁷. Το 1853 διάβαζε τη ριζοσπαστική εφημερίδα *Το Πνεύμα της Ανατολής*⁸ και το 1855 διάβαζε τακτικά την εφημερίδα *Ηλιος*⁹, η οποία τον Αύγουστο του ίδιου έτους κατασχέθηκε.

10) Ελληνόφωνες τοπικές εφημερίδες:

Ορισμένες από τις επαρχιακές εφημερίδες που αναφέρει ήταν η εφημερίδα *το Πνεύμα των Επαρχιών* της Τρίπολης¹⁰, η εφημερίδα *Αρκαδία*¹, ο *Αστήρ των*

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 22 Μαΐου/3Ιουνίου 1837.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 28 Ιουνίου/10 Ιουλίου 1842.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 21 Μαρτίου/2 Απριλίου 1844.

⁴ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 28 Απριλίου/10 Μαΐου 1844.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 25 Αυγούστου/6 Σεπτεμβρίου και 30 Αυγούστου/11 Σεπτεμβρίου 1839. Την ίδια εφημερίδα αναφέρει και το 1847 σε ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 15/27 Ιουλίου 1847. Επίσης, για τον *Σωκράτη*, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ζ) Χειρ. ημερ. 1845, εγγραφή 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1845.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 22 Φεβρουαρίου/6 Μαρτίου 1853.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1846, εγγραφή 15/27 Ιουνίου 1846.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 20 Αυγούστου/1 Σεπτεμβρίου 1853.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφές 3/15 και 15/27 Απριλίου 1855.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κγ) Χειρ. ημερ. 1860, εγγραφή 23 Μαΐου/5 Ιουνίου 1860.

*Κυκλάδων*² και *Η Ηχώ των Επαρχιών*³. Άλλη εφημερίδα ήταν *Ο Μισοβάρβαρος* (*Il Misobarbaro*) εφημερίδα της Σύρου, του Α. Λαγομερσίνη που κυκλοφόρησε το 1837⁴ στην ελληνική και την ιταλική γλώσσα. Τέλος, άλλες επτανησιακές εφημερίδες, ελληνικές αυτή τη φορά, που διάβαζε ήταν η εφημερίδα *Νέα Ελλάς*, η οποία τασσόταν υπέρ της απελευθέρωσης και της ένωσης των Επτανησίων με την ελεύθερη Ελλάδα⁵, οι εφημερίδες *το Μέλλον* και *Σπινθήρ*⁶ της Ζακύνθου και οι εφημερίδες *Πατρίς*⁷ και *Ιόνιος Αστήρ*⁸ της Κέρκυρας.

11) Ιατρικές εφημερίδες:

Πέραν των ανωτέρω, δεν λείπουν και εξειδικευμένα έντυπα. Δεδομένου ότι ο γιος του Σωνιέρου ήταν ιατρός, ο Σωνιέρος ενίοτε διάβαζε ιατρικές εφημερίδες όπως η *Μέλισσα*⁹ και η *Ιατρική Εφημερίς*¹⁰.

12) Ελληνικά περιοδικά:

Τέλος, εκτός από στρατιωτικά περιοδικά, ο Σωνιέρος διάβαζε και άλλα περιοδικά, ποικίλης ύλης, όπως το περιοδικό *Αποθήκη των ωφελίμων γνώσεων* που το 1839-1840 τυπωνόταν στη Σμύρνη¹¹, κυριότερο πρόδρομο των οικογενειακών φιλολογικών περιοδικών¹². Το συγκεκριμένο περιοδικό διάβαζε ξανά το 1847¹³. Συχνά διάβαζε την *Ευτέρπη*¹⁴ –σημαντικό οικογενειακό περιοδικό και πρώτο εικονογραφημένο που καθιέρωσε καινοτομώντας την καταχώριση βιογραφιών ξένων λογοτεχνών στην ύλη

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 26 Σεπτεμβρίου/8 Οκτωβρίου 1858.

² Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 24 Απριλίου/6 Μαΐου 1858.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 22 Δεκεμβρίου 1842/3 Ιανουαρίου 1843.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 23 Δεκεμβρίου 1837/4 Ιανουαρίου 1838.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ια) Χειρ. ημερ. 1848, εγγραφές 3/15 Οκτωβρίου και 6/18 Δεκεμβρίου 1848.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 7/19 Μαρτίου 1849. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφή 12/24 Φεβρουαρίου 1850.

⁷ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 25 Ιουνίου/7 Ιουλίου 1849.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 13/25 Μαρτίου 1858.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κ) Χειρ. ημερ. 1857, εγγραφή 3/15 Ιανουαρίου 1857.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 5/17 Μαρτίου 1858.

¹¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 2/14 Οκτωβρίου 1839 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 12/24 Οκτωβρίου 1844.

¹² Σ. Αθήνη, ό.π., σ. 126.

¹³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 10/22 Οκτωβρίου 1847.

¹⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', θ) Χειρ. ημερ. 1847, εγγραφή 4/16 Σεπτεμβρίου 1847. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 18/30 Νοεμβρίου 1849 και ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 5/17 Σεπτεμβρίου 1853.

του για αρκετά χρόνια¹ – για το οποίο διατηρείται απόδειξη ετήσιας συνδρομής μέσα στο ημερολόγιο του 1855². Άλλα περιοδικά ήταν το περιοδικό *Τοξότης* του Ορφανίδου, το οποίο λάμβανε η σύζυγός του και το διάβαζε και ο ίδιος³ και η *Πανδώρα*⁴ και ο *Θεατής*⁵ του Σχινά.

Οι ανωτέρω ομάδες των εφημερίδων και περιοδικών μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε ορισμένες απαραίτητες διαπιστώσεις για τις προτιμήσεις του και τις αναγνώσεις του. Φαίνεται λοιπόν ότι πέραν της δημοκρατικής εφημερίδας της *Αθηνάς* την οποία ο Σωνιέρος διάβαζε συχνότερα από τις υπόλοιπες στην Αθήνα, καθώς σε αυτή διέθετε γνωριμίες, στην αρχή της καριέρας του και καθόσον διαβιούσε στο Ναύπλιο διάβαζε πολλές ελληνογαλλικές ή γαλλικές εφημερίδες του ελληνικού και του γαλλικού χώρου, όταν η γαλλική επιρροή στη στρατιωτική του ζωή ήταν εντονότερη. Έπειτα, με τη μετοίκησή του στην Αθήνα, και το πέρασμα των χρόνων όπου σημειώνεται πραγματική έκρηξη του Τύπου, διάβαζε πολλές και διαφορετικές εφημερίδες, όχι μόνο της Αθήνας, αλλά και των άλλων αστικών κέντρων του ελληνόφωνου χώρου (Σμύρνης, Κωνσταντινούπολης κτλ.), αλλά και της Ευρώπης (Τεργέστης, Λονδίνου, Βιέννης κτλ.), χωρίς να λησμονούσε τα διάφορα τοπικά έντυπα, με ιδιαίτερη έμφαση σε αυτά της ιδιαίτερης πατρίδας του, των Επτανήσων. Αρκετές από αυτές ήταν πάλι γαλλόφωνες και εκδίδονταν από Έλληνες, μεταφέροντας τα ζητήματα των Ελλήνων στην Ευρώπη⁶. Από τις εφημερίδες ενημερωνόταν για τα πολιτικά γεγονότα του οθωμανικού βασιλείου, για τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων και φυσικά για τις πολιτικές εξελίξεις στην Ευρώπη, πολλές από τις οποίες ήταν επαναστατικές. Ορισμένες από τις ελληνικές εφημερίδες που διάβαζε ήταν συνταγματικές ή και ριζοσπαστικές, σύμφωνες με τις πολιτικές του πεποιθήσεις για την υπεροχή της συνταγματικής διακυβέρνησης και κατά του οθωμανικού καθεστώτος. Παράλληλα, δεν λησμονούσε να διαβάζει ιταλικές εφημερίδες, λόγω της καταγωγής του, αλλά και αγγλικές εφημερίδες, τις οποίες χρησιμοποιούσε και ως μέσο για την εξάσκηση της αγγλικής γλώσσας. Από την άλλη μεριά, ως Ελληνογάλλος στρατιωτικός, του ήταν απαραίτητο να διαβάζει και στρατιωτικά

¹ Σ. Αθήνη, ό. π., σσ. 125-128.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', η) Χειρ. ημερ. 1855.

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφές 2/14 και 4/16 Απριλίου 1840.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιδ) Χειρ. ημερ. 1851 στην πραγματικότητα 1850, εγγραφές 3/15 Μαΐου, 4/16 Ιουνίου και 3/15 Αυγούστου 1850. Επίσης, ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφή 5/17 Σεπτεμβρίου 1853.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837 (και μέρος του 1838), εγγραφή 24 Ιανουαρίου/5 Φεβρουαρίου 1838.

⁶ D. Provata, « La presse... », ό.π., σ. 283.

έντυπα, ελληνικά και γαλλικά για να ενημερώνεται για τη στρατιωτική τέχνη τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Γαλλία. Τέλος, για διασκέδασή του διάβαζε και περιοδικά, πολλά από τα οποία έπαιρνε για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, αλλά και ιατρικές εφημερίδες, ίσως από περιέργεια και ένεκα της φιλαναγνωσίας του, τις οποίες λάμβανε στην οικία για τον γιο του. Σε κάθε περίπτωση, το πλήθος των εντύπων, το εύρος των ειδών τους, η πολυγλωσσία τους, και οι πολλοί και οι διαφορετικοί γεωγραφικοί χώροι από τους οποίους προέρχονταν, αποδεικνύουν ότι επιθυμούσε να αποκτήσει συνεχή, λεπτομερή, ευρεία, πολυμερή, πολυεπιστημονική και διεθνή πληροφόρηση για τις εξελίξεις και για όλα τα ζητήματα της επικαιρότητας, της στρατιωτικής τέχνης, της αστικής ζωής, ακόμα και της πνευματικής καλλιέργειας. Αναμφίβολα, στόχος όλης αυτής της προσπάθειας ήταν να αυξήσει τη γνώση του και την αντίληψή του για όλα τα ανωτέρω πεδία, και τελικός σκοπός του να διευρύνει την κρίση του για όσα συνέβαιναν γύρω του, κοντά ή μακριά του, στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό. Τα αναγνώσματα αυτά αναμφίβολα επηρέασαν την ιδιοσυγκρασία και τις αντιλήψεις του.

Κεφάλαιο 3

Στρατιωτική τέχνη και γλωσσομάθεια: Ο Σωνιέρος ως μεταφραστής και δάσκαλος

Στο παρόν κεφάλαιο παρακολουθούμε έναν πολύ σημαντικό –και ταυτόχρονα διαπολιτισμικό– ρόλο του Σωνιέρου, αυτόν του μεταφραστή. Όπως αναφέρθηκε στο Α΄ μέρος της παρούσας εργασίας, ο Σωνιέρος καταπιάστηκε με τη μετάφραση ως έργο από πολύ νωρίς. Ήδη νεαρός στην Κέρκυρα, πριν καταταγεί στον στρατό, μετέφραζε έγγραφα για λογαριασμό του στρατιωτικού διοικητού Αγγλου ταγματάρχη, «Ροζς»¹, και έπειτα ως ανθυπολοχαγός στην ελεύθερη Ελλάδα ασκούσε επίσημα μεταφραστικό έργο μεταφέροντας σε άλλες γλώσσες στρατιωτικές διαταγές ήδη από το 1822², εντείνοντας τη μεταφραστική παραγωγή του κατά την καποδιστριακή περίοδο, ενώ στη συνέχεια εντάχθηκε στο βαυαρικό σχολείο γαλλοελληνικής μετάφρασης το 1833³.

Σύμφωνα λοιπόν με τις πληροφορίες που παραθέτει μέσα στα ημερολόγιά του, ο Σωνιέρος ανέλαβε κατά καιρούς μαζί με άλλους συναδέλφους του τη μετάφραση στα ελληνικά γαλλικών κανονισμών για τις ανάγκες του στρατού. «Ἦλθεν ὁ Ξύδης εἰς τὸν Μαυρομάτην, μεταφράζωμεν τοὺς κανονισμοὺς γαλλικοὺς» γράφει στις 14/26 Ιουνίου 1829, ενώ πρωτότερα στις 31 Μαΐου/12 Ιουνίου 1829 είχε σημειώσει: «Μετάφρασις τῆς Μάσσας ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ»⁴. Ἐκτοτε αναφέρεται πολλές φορές στα «χρεῖ μετάφρασης» που πραγματοποιεῖ⁵. Οι μεταφράσεις του ήταν μεταφράσεις της θεωρίας και των κανονισμῶν εσωτερικῆς υπηρεσίας, τις οποίες ἔγραφε ὑπὸ μορφή ερωταποκρίσεων διότι ἠθελε, ὅπως λέει, «οἱ Κύριοι ἀξιωματικοὶ νὰ γνωρίζουν τὰ χρεῖ τοὺς»⁶. Ἡ μετάφραση «τοῦ βιβλίου τοῦ Γαλλικοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Στρατοῦ» ολοκληρώθηκε τελικὰ στις 10/22 Αυγούστου 1829⁷ και αφορούσε παλαιότερο κανονισμό από αυτόν του Χρήστου Βυζαντίου.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ΄, ιβ) Χειρ. ημερ. 1849, εγγραφή 14/26 Οκτωβρίου 1849.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Α΄, Σωνιέρου Ἐγγραφα Β΄, Ὑποφάκελος Α΄ 1833-1840, Ὑποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», τρισέλιδο βιογραφικό σημείωμα με τίτλο «Σπυρίδων Γεώργιος Σωνιέρος».

³ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ΄, γ) Χειρ. ημερ. 1831-32-33, εγγραφές 4/16, 6/18 και 12/24 Σεπτεμβρίου 1833.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Β΄, γ) Χειρ. ημερ. 1829, εγγραφή 14/26 Ιουνίου και 31 Μαΐου/12 Ιουνίου 1829.

⁵ Στο ἴδιο ημερ., εγγραφές 17/29 Ιουνίου 1829 κ.ε.

⁶ Στο ἴδιο ημερ., εγγραφή 22 Ιουνίου/4 Ιουλίου 1829.

⁷ Στο ἴδιο ημερ., εγγραφή 10/22 Αυγούστου 1829.

Σε άλλη πάλι περίπτωση, σε εγγραφή στις 11/23 Νοεμβρίου 1830, ο Σωνιέρος αναφέρει ότι έγινε μετάφραση του «Manuel d'artillerie», δηλαδή του *Εγχειρίδιου Εκστρατείας* που αφορούσε το Πυροβολικό, από τη γαλλική γλώσσα. Η μετάφραση αυτή πραγματοποιείται σε συνεργασία και με άλλον αξιωματικό, τον συνάδελφο και φίλο του Κερκυραίο Καλόγερο Σπυρίδων¹. Πράγματι, για τις ανάγκες του Ελληνικού Στρατού, μεταφράστηκαν από τα γαλλικά στα ελληνικά, εκτός από τους γενικούς κανονισμούς, εγχειρίδια Σωμάτων και Όπλων, τα οποία αποτέλεσαν τα πρώτα θεσμικά κείμενα για τη λειτουργία τους, όπως τα *Εγχειρίδια Εκστρατείας* του Πεζικού και του Ιππικού, όσο και ο *Προσωρινός Κανονισμός Διοικητικής Μέριμνας* που καταρτίστηκε από τον Saint-Martin². Το ίδιο έγινε και με τον ελαφρώς αναθεωρημένο το 1818 γαλλικό κανονισμό εκστρατείας και φρουρίων του 1791³, τον οποίο ο ίδιος ο Σωνιέρος αναφέρει ότι εφάρμοζε το 1841, όταν ήταν φρούραρχος στο κάστρο της Πύλου⁴.

Αλλά και κατά την οθωνική περίοδο, πολλές φορές προστάγματα και διαταγές διοικητικού χαρακτήρα έρχονταν στο τάγμα γραμμένα στη γερμανική ή τη γαλλική γλώσσα. Σε αυτήν την περίπτωση μεταφράζονταν στην ελληνική, ώστε να γίνουν κατανοητά από όλους. Τη μετάφραση αναλάμβαναν ανώτεροι αξιωματικοί όπως ο Σωνιέρος ή ο Γερμανός ιατρός Erik Treiber⁵. Σε άλλες περιστάσεις, ο Σωνιέρος εμφανίζεται να μεταφράζει αποφάσεις της διοίκησης για να διαβαστούν από το τάγμα, όπως για παράδειγμα απόφαση πολεμικού συμβουλίου από τα γαλλικά στα ελληνικά για να διαβαστεί στους λόχους στην πλατεία⁶ ή άλλη για να διαβαστεί στο στράτευμα στην εκκλησία μετά από τον εκκλησιασμό⁷. Τέλος, το 1855, ο Σωνιέρος μετέφρασε μαζί με τον Ευθύμιο Χατζηπέτρο στα ελληνικά γαλλικό κείμενο που αναφέρεται στη χρήση της πυρίτιδας («περί καταστάσεως τῆς πυρίτιδος»), χρησιμοποιώντας για «τίς τεχνικές λέξεις» ως βοήθημα το λεξικό του Χαντζερή⁸.

Παράλληλα με τις υπηρεσιακές μεταφράσεις, ο Σωνιέρος επιδόθηκε για προσωπική του καλλιέργεια σε πολυάριθμες μεταφράσεις αγγλικών, ιταλικών και

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', α) Χειρ. ημερ. 1830-1831, εγγραφή 11/23 Νοεμβρίου 1830.

² E. Braud, « Les premières missions militaires françaises en Grèce au XIXe siècle », in R. Porte – A. Bicer (dir.), *Les relations militaires franco-grecques, De la Restauration à la Seconde Guerre mondiale*, Vincennes, Service Historique de la Défense, 2007, σ. 32.

³ Π. Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 172.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 2/14 Αυγούστου 1841.

⁵ Στο ίδιο ημερ., εγγραφές 15/27 Ιανουαρίου και 5/17 Οκτωβρίου 1840.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφή 1/13 Μαρτίου 1837.

⁷ Στο ίδιο ημερ., εγγραφή 3/15 Ιανουαρίου 1837.

⁸ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφές 7/19, 12/24 και 16/28 Απριλίου 1855. Το αναφέρουμε σε προηγούμενη υποσημείωση.

γαλλικών κειμένων, από αυτά που διάβαζε κατά καιρούς και για αρκετά χρόνια με στόχο την εξάσκηση στις ξένες γλώσσες, πέραν από τη μετάφραση των προσωπικών ιταλικών του ημερολογίων¹.

Ο Σωνιέρος, εκτός από τη συγγραφή και τη μετάφραση, επιδόθηκε παράλληλα και στην αντιγραφή μνημειωδών σειρών πολύτομων συγγραμμάτων για μεγάλο διάστημα. Εκτός από την αντιγραφή του βαυαρικού εγχειριδίου στρατιωτικών ασκήσεων για το «σχολείο τοῦ λόχου»², «τὸν κανονισμὸν τῆς πλατείας τὸν Γαλλικὸν»³ και το «Ἐπιτροπικὸν»⁴ που ἤδη αναφέραμε, ο Σωνιέρος το 1840 αντέγραφε σταδιακά και για μεγάλο διάστημα σε αυτοσχέδια τετράδια το επτάτομο ἔργο του Odier, *Cours d'études d'administration militaire*⁵, θέλοντας να γίνει καλύτερος στα στρατιωτικά δικαστικά του καθήκοντα, καθώς την ίδια περίοδο ἦταν μέλος σε επιτροπή που εξέταζε αξιωματικούς για τα προσόντα και την προαγωγή τους⁶.

Επιπλέον, αντέγραφε σε ιδιαίτερα τετράδια ιστορικά πολύτομα ἔργα του Πολύβιου⁷ και του Jomini⁸, στη γαλλική γλώσσα, για προσωπική του μόρφωση.

Για τον Σωνιέρο η αντιγραφή αυτών των βιβλίων επέχει θέση προσωπικής παιδείας και καλλιέργειας, ικανής να αντικαταστήσει την πανεπιστημιακή μόρφωση. Σε ερώτηση του βασιλιά το 1854 αν παρακολουθούσε μαθήματα στο Πανεπιστήμιο, απάντησε ότι τα έχει αντικαταστήσει με την αντιγραφή συγγραμμάτων: «ἢ ἀντιγραφῆ τὰ ἐντυπώνει εἰς τὸν νοῦν» σημειώνει χαρακτηριστικά⁹. Για τον ἴδιο λόγο αντέγραφε διαλόγους μεταξύ του Ξέρξη και του Λεωνίδα στα αγγλικά, αλλά και διαλόγους αγγλο-γαλλο-ελληνικούς¹⁰ το 1855.

Τέλος, ο Σωνιέρος για ἓνα μικρό διάστημα άσκησε και το ἔργο του δασκάλου. Όταν βρισκόταν στην Τρίπολη το 1858, προκειμένου να αυξήσει τα λιγοστά ἔσοδα

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', ιστ) Χειρ. ημερ. 1853, εγγραφές από 26 Ιουνίου/8 Ιουλίου ἔως και 17/29 Αυγούστου 1853.

² ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', δ) Χειρ. ημερ. 1834-1837, εγγραφές από 21 Ιουλίου/2 Αυγούστου ἔως και 24 Ιουλίου/5 Αυγούστου, 26 Ιουλίου/7 Αυγούστου, 8/20, 9/21 και 11/23 Αυγούστου 1836.

³ Στο ἴδιο ημερ., εγγραφές 3/15 Ιανουαρίου και 3/15 Φεβρουαρίου 1837.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', στ) Χειρ. ημερ. [1842-]1843-1844, εγγραφή 16/28 Οκτωβρίου 1844. Πρόκειται για νομικό ἔγγραφο τύπου εξουσιοδότησης για πολλαπλές χρήσεις.

⁵ P. A. Odier, ὄ.π.

⁶ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', ε) Χειρ. ημερ. 1838-1842, εγγραφή 28 Φεβρουαρίου/11 Μαρτίου 1840.

⁷ D. V. Thuillier, ὄ.π.

⁸ Lt Gen. Jomini, ὄ.π.

⁹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', ιζ) Χειρ. ημερ. 1854, εγγραφή 24 Μαΐου/5 Ιουνίου 1854.

¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ὄ.π., Γ', ιη) Χειρ. ημερ. 1855, εγγραφή 10/22 Μαΐου και 23 Μαΐου/4 Ιουνίου 1855.

του, παρέδιδε μαθήματα γαλλικών και ιταλικών σε νέους, οι οποίοι τον φίλευαν με διάφορα αγαθά, κυρίως τρόφιμα, γεγονός που τον βοήθησε να ζει καλύτερα εκείνη την εποχή¹.

Το μεταφραστικό και το διδασκαλικό του έργο με αντικείμενο τη γαλλική γλώσσα αναμφίβολα ενίσχυσε τον ρόλο του ως πολιτισμικού διαμεσολαβητή μεταξύ των δύο πολιτισμών.

¹ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, ό.π., Γ', κα) Χειρ. ημερ. 1858, εγγραφή 13/25 Αυγούστου 1858.

Κεφάλαιο 4

Ο Σωνιέρος ως πολιτισμικός διαμεσολαβητής και η συμβολή του στις ελληνογαλλικές σχέσεις

Μιλώντας στην αρχή της εργασίας μας για την έννοια της πολιτισμικής διαμεσολάβησης, θέσαμε το ερώτημα αν μπορούν οι στρατιωτικοί, στο πλαίσιο της κοινωνίας που ζουν και εργάζονται να λειτουργήσουν ως πολιτισμικοί διαμεσολαβητές. Εξετάσαμε ήδη τον ρόλο των Γάλλων φιλελλήνων, και ειδικότερα των στρατιωτικών, που έδρασαν ως ισχυροί παράγοντες πολιτισμικής διαμεσολάβησης στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Με τη δράση τους, τις αποφάσεις τους, τα έργα τους, τα απομνημονεύματά τους, τις προτάσεις τους επηρέασαν την ελληνική πραγματικότητα και δη τη στρατιωτική, αλλά και μετέφεραν συνάμα γαλλικές αστικές συνήθειες στην Ελλάδα. Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρούμε, προχωρώντας τον συλλογισμό μας, να καταδείξουμε την περίπτωση των Ελλήνων στρατιωτικών ως πολιτισμικών διαμεσολαβητών και ακολούθως και πιο εξειδικευμένα του Σωνιέρου, βασική υπόθεση της εργασίας μας. Τη συγκεκριμένη έκφανση της προσωπικότητάς του θα προσπαθήσουμε να συνοψίσουμε επομένως εδώ, καθώς οι πληροφορίες μας είναι ήδη γνωστές.

Το προφίλ των πολιτισμικών διαμεσολαβητών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: Η περίπτωση των Ελλήνων στρατιωτικών

Το πρώτο μισό του 19ου αιώνα στην Ευρώπη, παρόλο που ο εθνικός πατριωτισμός βρισκόταν στα ύψη, οι πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των εθνών ήταν εντονότερες. Οι ευρωπαίοι πολιτισμικοί διαμεσολαβητές την εποχή εκείνη ήταν συχνά δημόσια πρόσωπα, συγγραφείς ή καλλιτέχνες, αλλά και άτομα εξειδικευμένα σε διάφορους επιστημονικούς ή επαγγελματικούς τομείς¹.

Την ίδια εποχή, μέσα στον περιορισμένο χώρο του νεοσύστατου νεοελληνικού κράτους, ανθούσε ένα πολυπολιτισμικό πλαίσιο, όπου διασταυρώνονταν διαφορετικές αντιλήψεις και πολλαπλές επιρροές που προέρχονταν από το εξωτερικό, διαμορφώνοντας μια εθνική κουλτούρα, η οποία συγκροτείτο από υπο-εθνικά αλλά

¹ M. Gonne – T. Lobbles, ό.π.

και ξένα στοιχεία Έτσι, παρά την άνθηση της Ιστοριογραφίας, των απομνημονευμάτων και της Μεγάλης Ιδέας, το συνονθύλευμα πληθυσμών, ταυτοτήτων, ιδεών και παραδόσεων εξακολουθούσε να ήταν ισχυρό, παρότι γεωγραφικά περιορισμένο¹.

Αν σύμφωνα με τον M. Espagne, οι πολιτισμικές μεταφορές γίνονται μέσω των επαγγελματιών ομάδων και αν, σύμφωνα με τον ίδιο, κάθε επαγγελματική ομάδα μπορεί να ασκήσει ρόλο πολιτισμικού διαμεσολαβητή², η ομάδα των Ελλήνων στρατιωτικών που είναι ομάδα επαγγελματική με κοινή αποστολή και κοινωνικό έργο³, σίγουρα άσκησε τέτοιο ρόλο την εποχή που εξετάζουμε, με διάφορους τρόπους. Ένας από αυτούς, ίσως ο πιο εμφανής, ήταν η μεταφραστική ενασχόληση των αξιωματικών.

Σήμερα, η διαπολιτισμική διάσταση της μετάφρασης είναι πλέον αναγνωρισμένη και ο μεταφραστής θεωρείται κατ' εξοχήν πολιτισμικός διαμεσολαβητής⁴. Η λειτουργία αυτή δεν περιορίζεται στη μετάφραση λογοτεχνικών κειμένων, αλλά σαφώς επεκτείνεται και στη μετάφραση ειδικών κειμένων που ήταν απαραίτητα για τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους⁵, πολύ περισσότερο στην εποχή του Σωνιέρου, όπου ο μεταφραστής βρισκόταν μπροστά στον σκόπελο της δημιουργίας νεολογισμών, καλούμενος να αποδώσει έννοιες οι οποίες δεν είχαν αποκτήσει όνομα στη γλώσσα-στόχο έως τότε. Το φαινόμενο αυτό ήταν ιδιαίτερα έντονο την περίοδο που εξετάζουμε, καθώς το επίπεδο αμάθειας και άγνοιας σε πολλούς επιστημονικούς τομείς, –μεταξύ των οποίων ο τομέας της στρατιωτικής νομοθεσίας και της πολεμικής τέχνης των διαφόρων Όπλων– επέβαλαν σε πολλούς στρατιωτικούς να καταστούν εκτός από μεταφραστές και ορολόγοι⁶ με σοβαρή ευθύνη και επίπονο έργο να τους βαραίνει⁷. Ειδικά κατά την επαναστατική και την καποδιστριακή περίοδο, η πλειονότητα των μεταφραστών αποτελείτο από σπουδαστές, λόγιους λογοτέχνες ή εγγράμματους αγωνιστές οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν και μέλη της Φιλικής Εταιρείας⁸. Στην περίπτωση των Ελλήνων στρατιωτικών ειδικότερα, όπως

¹ Βλ. «Εισαγωγή» του Ασδραχά στον Ν. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος...*, ό.π., σ. 16.

² M. Espagne, « La notion... », ό.π. Και M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σσ. 29, 39-40.

³ Δ. Σμοκοβίτης, ό.π., σ. 67.

⁴ M. Espagne, « La notion... », ό.π. και M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σσ. 10-11.

⁵ Βλ. A. Sfoini, « Transfert des idées par la voie de la traduction pendant l'ère révolutionnaire grecque (1797-1832) », *The Historical Review/La Revue Historique*, Vol. XXII, 2015, σσ. 47-74.

⁶ Ορολόγος: επιστήμονας που ειδικεύεται στην επιστήμη της Ορολογίας.

⁷ Μερικές από αυτές τις εκδόσεις, οι περισσότερες εκ των οποίων είναι μεταφράσεις γαλλικών έργων, συγκεντρώνονται σε άρθρο ανωνύμου του περιοδικού *Απόμαχος*, Έτος Γ'-Δ', 1859-1861, σσ. 336-338.

⁸ A. Sfoini, ό.π., σσ. 67-68, 73-74.

ήταν ο Σωνιέρος, επρόκειτο συνήθως για απλούς εγγράμματους αστούς, στρατιωτικούς αξιωματούχους με βασική ελληνική μόρφωση, αλλά ευρωπαϊκή κουλτούρα ή ακόμα καλύτερα για Έλληνες αξιωματούχους με ευρωπαϊκές σπουδές.

Δεν είναι άσχετο το γεγονός ότι αρκετοί από αυτούς τους στρατιωτικούς μεταφραστές εξέδωσαν έπειτα και εξειδικευμένα λεξικά ορολογίας της στρατιωτικής επιστήμης¹. Ιδιαίτερα στον τομέα της μετάφρασης γαλλικών στρατιωτικών κανονισμών σπουδαίο έργο έχουν αναμφισβήτητα επιτελέσει πολλοί Έλληνες αξιωματούχοι, θέλοντας να καλύψουν την έλλειψη στρατιωτικών θεσμικών κειμένων που αντιμετώπιζε το νεοσύστατο κράτος, με κυριότερο τον Χρήστο Βυζάντιο, ο οποίος το 1841 εξέδωσε στην Αθήνα τον *Κανονισμό Εσωτερικής Υπηρεσίας² του Πεζικού* που είχε μεταφράσει *εκ του Γαλλικού* (Κανονισμός Γαλλικός του 1833).

Πέραν αυτού, οι πολιτισμικές μεταφορές από τη Γαλλία στην τάξη των στρατιωτικών καλλιεργήθηκαν και με άλλους τρόπους, μερικούς από τους οποίους περιγράψαμε όταν μιλούσαμε για τη γαλλική επιρροή στον Ελληνικό Στρατό: με την όσμωση των δύο στρατιωτικών πραγματικοτήτων μέσω της κοινής λειτουργικής και επιχειρησιακής οργάνωσης, γεγονός που καλλιέργησε το γαλλικό στρατιωτικό επαγγελματικό πνεύμα. Μέσω των γαλλικών αναγνωσμάτων που οι στρατιωτικοί μοιράζονταν μεταξύ τους, είτε επρόκειτο για γαλλικές εφημερίδες, είτε για βιβλία που ανεύρισκαν σε βιβλιοθήκες, ορισμένα από τα οποία ήταν όπως είπαμε φιλελεύθερου ή και επαναστατικού περιεχομένου³. Με την καθαρή πολιτική τους προσήλωση προς τη Γαλλία και την εξωτερική πολιτική της, χαρακτηριστικό παράδειγμα της οποίας αποτελεί ο Εμμανουήλ Καλλέργης, ο οποίος όπως επιβεβαιώνει και ο Σωνιέρος είχε αποκτήσει την εύνοια της Γαλλίας, μιλούσε τη γαλλική γλώσσα στην καθημερινή του ζωή, όπως όλοι οι κάτοικοι του Ναυπλίου την καποδιστριακή περίοδο, όταν συναναστρέφονταν με Ευρωπαίους, αλλά και είχε εντυφώσει στη γαλλική κουλτούρα, διοργανώνοντας γεύματα στην οικία του με την παρουσία Γάλλων

¹ Αναφέρουμε το *Λεξικό των Στρατιωτικών Επιστημών και Τεχνών* του αξιωματούχου του Πυροβολικού, Γρηγορίου Χαντζερή, το 1847, το *Λεξικό χωροφυλακής* του Ιωάννη Ευσταθίου, Υπομοίραρχου της Β. Χωροφυλακής, που κυκλοφόρησε μετά τον θάνατό του, το 1846 και το *Λεξικόν γαλλοελληνικόν και ελληνογαλλικόν επιστημονικών και τεχνικών όρων* του Αντώνιου Ηπίτη (Αθήνα, 1895 τόμοι 1ος και 2ος, 1898 τόμος 3ος).

² Ο *κανονισμός εσωτερικής υπηρεσίας* είναι ένα θεσμικό κείμενο το οποίο περιγράφει με λεπτομέρειες τα καθήκοντα των αξιωματούχων και υπαξιωματικών του στρατού όλων των βαθμών και ειδικοτήτων, καθώς και των στρατευσίμων. Επιπλέον, καθορίζει με ακρίβεια όλες τις εργασίες που εκτελούνται εντός και εκτός του στρατοπέδου και παρέχει τα πρότυπα εγγράφων που χρησιμοποιούνται για κάθε είδους ενέργεια. Καλύπτει όλους τους τομείς και όλων των ειδών τα καθήκοντα. Σήμερα εκδίδεται με τη μορφή Προεδρικού Διατάγματος.

³ Τ. Γεροζήσης, *ό.π.*, σ. 144.

αξιωματούχων, ακόμα και γαλλικές θεατρικές παραστάσεις¹. Πολλοί από αυτούς είχαν εξάλλου φοιτήσει σε γαλλικές πολεμικές ή μη² σχολές ή είχαν μετεκπαιδευτεί στη Γαλλία³. Άλλοι, όπως ο Β. Νικολαΐδης⁴ και ο Σωνιέρος συγγράφουν έργα στη γαλλική γλώσσα. Και δεν ήταν λίγοι οι αξιωματικοί που είχαν υιοθετήσει γαλλικό τρόπο ζωής και μόρφωσης, ως ένδειξη καλλιέργειας και υπαγωγής στα ανωτέρα κοινωνικά στρώματα⁵. Την επιρροή αυτή μάλιστα πέρασαν αργότερα στα παιδιά τους που φοίτησαν σε γαλλικά σχολεία στην Ελλάδα ή στη Γαλλία.

Ο ρόλος του Σωνιέρου

Στο σύνολο των στρατιωτικών που συνέβαλαν στην ενίσχυση των πολιτισμικών δεσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Γαλλίας συγκαταλέγεται αδιαμφισβήτητα και ο Σωνιέρος. Άλλοτε αποκαλούμενος «Έλληνας», άλλοτε «φιλέλληνας» και άλλοτε «Γάλλος», συνέβαλε, αρχικά λόγω της γαλλικής καταγωγής του και στη συνέχεια μέσα από τη δράση του και το πολύπλευρο έργο του, στην εδραίωση των ελληνογαλλικών διαπολιτισμικών σχέσεων και ιδιαίτερα των διαστρατιωτικών.

Στη βάση αυτής της αμφίδρομης σχέσης του Σωνιέρου με τη Γαλλία, βρίσκεται, καταρχάς, η γαλλική του οικογενειακή καταγωγή που τον οδήγησε στην αναζήτηση γαλλικής μόρφωσης και παιδείας. Αν και η αρχική μόρφωσή του ήταν στην ιταλική γλώσσα, λόγω της επτανησιακής του καταγωγής, σε μεγαλύτερη ηλικία, θέλοντας να αποκαταστήσει την επαφή με τις πατρικές ρίζες, αναζητούσε το γαλλικό στοιχείο. Σύμφωνα με τον Μ. Espagne εξάλλου, οι σχέσεις του ατόμου με έναν ξένο πολιτισμό είναι αυτές που τον καθιστούν πολιτισμικό διαμεσολαβητή, δεδομένου ότι τα ξένα στοιχεία τα οποία έχει αφομοιώσει και επανερμηνεύσει αποτελούν μέρος της ταυτότητάς του⁶. Η επαφή του Σωνιέρου με το γαλλικό στοιχείο, καίρια για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του, αρχίζει σε νεαρή ηλικία, όταν το 1814 ο Σωνιέρος εντάχθηκε στο γαλλικό ναυτικό με διάταγμα του βασιλιά των Γάλλων. Εργάστηκε στο πλάι του στρατηγού Donzelot και πραγματοποιούσε ταξίδια στη Γαλλία για στρατιωτικούς και εμπορικούς σκοπούς. Αναζητούσε μάταια τον πατέρα του, αλλά

¹ Βλ. Δ. Προβατά, «Εκφάνσεις...», ό.π., σσ. 19-27.

² Ο Παναγιώτης Ρόδιος, για παράδειγμα, αρχηγός του Τακτικού Στρατού και Υπουργός έπειτα των Στρατιωτικών είχε σπουδάσει ιατρική στη Γαλλία, και η κόρη του φοιτούσε στο παρθενγωγείο της Γαλλίδας Volmerange μαζί με τις κόρες Σωνιέρου.

³ Ως παράδειγμα αναφέραμε ήδη του αξιωματικού του Μηχανικού Σώματος.

⁴ D. Provata, «Écrire...», ό.π.

⁵ D. Provata, «Enseignement...», ό.π., σ. 176. Επίσης, D. Provata, «Construction...», ό.π., σ. 281.

⁶ M. Espagne, *Les transferts...*, ό.π., σ. 30.

κατόρθωσε να αποκαταστήσει την επαφή με την οικογένειά του στη Γαλλία. Ήταν περήφανος για τον θείο του, Georges Saunier, τα ένδοξα κατορθώματα του οποίου επιχειρούσε σε πλείστες περιπτώσεις και σε διαφορετικές χρονικές στιγμές να κάνει γνωστά στην Ελλάδα. Καλλιεργούσε σταθερά τη διπλή του ταυτότητα, διατηρούσε αλληλογραφία με τα μέλη της οικογένειάς του στη Γαλλία και κατόρθωσε, τελικά, να αποκαταστήσει έναν διάλογο επικοινωνίας και με τον πατέρα του, Antoine Saunier. Ίσως το γεγονός ότι ο γιος του είχε διακριθεί στον στρατό και ότι έχαιρε της εκτίμησης του Φαβιέρου να έκαμψε τον αρχικά αδιάφορο πατέρα.

Η αλληλογραφία με τον πατέρα ήταν η αφορμή για να γνωρίσει καλύτερα τη Γαλλία, χώρα της πατρικής του προέλευσης στην οποία δεν είχε ζήσει παρά ελάχιστο χρόνο. Αν και προσωπικού χαρακτήρα, η αλληλογραφία επιτρέπει στον Σωνιέρο να ανταλλάσσει απόψεις με τον πατέρα του ακόμα και για την ιστορία της. Αντίστροφα ο Σωνιέρος, ενημέρωνε τον παλαιόμαχο Γάλλο αξιωματικό για τα ζητήματα της Ελλάδας, τις πολιτικές εξελίξεις, τον πολιτισμό και την ιστορία της χώρας. Επιθυμούσε να τον μυήσει στα ιδιαίτερα έθιμα της Ελλάδας, έτσι όπως τα καλλιεργούσε η οικογένειά του. Θυμόμαστε εδώ τους «τζεβρέδες» που απέστειλε στη μητριά του, πολύτιμο για εκείνον πολιτισμικό αγαθό, και με πόση χαρά ανέγραψε την πράξη αυτή σε πολλαπλές ημερολογιακές εγγραφές του.

Αν πάλι, σύμφωνα με τον M. Espagne, είναι η καθημερινή ζωή και οι σχέσεις μεταξύ των ατόμων που γράφουν την μικρο-ιστορία των διαπολιτισμικών μεταφορών¹, εκείνο που αναμφισβήτητα καλλιεργεί και ενισχύει μακροπρόθεσμα στον Σωνιέρο τη γαλλική του ταυτότητα είναι, περισσότερο από την καταγωγή του, η επαφή του με τους γαλλικούς στρατιωτικούς κύκλους και τους Γάλλους φιλέλληνες που έδρασαν στην Ελλάδα. Ανάμεσά τους, περίοπτη θέση κατέχει ο Φαβιέρος, ο οποίος τον τιμούσε με ειλικρινή φιλία. Η αλληλογραφία τους, πλούσια σε εξομολογήσεις ψυχής και ενδεικτική των δεσμών εμπιστοσύνης που καλλιέργησαν οι δύο άνδρες, συνεχίστηκε μέχρι τον θάνατο του τελευταίου το 1855. Οι δεσμοί τους ήταν τόσο ισχυροί που ακόμα και μετά τον θάνατο του Φαβιέρου, ο Σωνιέρος εξακολουθούσε να αλληλογραφεί με τη χήρα και το γιο του. Η ιδιαίτερη συλλογή Τσερούλη και οι δεκάδες άλλες επιστολές τους που ήρθαν στο φως χάριν της έρευνας αποτελούν μοναδικά τεκμήρια αυτής της φιλικής και συνάμα υπηρεσιακής σχέσης.

Αλλά και άλλοι επιφανείς Γάλλοι αξιωματικοί συγκαταλέγονται σταδιακά στον κύκλο επαφών του Σωνιέρου (Gérard, Trézel, Voutier, Touret κ.ά.). Το ίδιο και οι

¹ Στο ίδιο.

κατά καιρούς Γάλλοι προξενικοί πράκτορες και πρεσβευτές με τους οποίους ανέπτυξε ιδιαίτερες σχέσεις ή παρίστατο στα γεύματα που παρέθεταν, ενώ οι ίδιοι ανταπέδιδαν με επισκέψεις στην οικία Σωνιέρου (De Rouen, Piscatory κ.ά.) και ορισμένοι από αυτούς συνέδραμαν τον Σωνιέρο σε προσωπικά του ζητήματα για πολλά χρόνια (Roujoux, De Rouen, Mercier, Robert κ.ά.). Οι ανωτέρω «επαφές με γαλλικούς κύκλους» περιγράφονται διεξοδικά στα ημερολόγιά του για πολλές δεκαετίες. Όμως, ο Σωνιέρος απέστειλε επιστολές και σε πολλούς άλλους Γάλλους πολιτικούς, από τους οποίους δεν λάμβανε πάντοτε απαντήσεις, όπως για παράδειγμα ο Λουδοβίκος Ναπολέοντας, μονάρχης της Γαλλίας, στον οποίο έστειλε, όπως έχουμε αναφέρει, επανειλημμένα επιστολές με διάφορα αιτήματα. Τα ζητήματα που θίγει ο Σωνιέρος στις επιστολές αυτές είναι ποικίλα, όσο πολυσχιδής ήταν και η προσωπικότητά του, ενώ διαπιστώνουμε τη μέριμνα του να διατηρεί συνεχώς ανοικτούς τους διαύλους επικοινωνίας μεταξύ του ίδιου και των υψηλών Γάλλων πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων που βρίσκονταν τόσο στην ελεύθερη όσο και στην υποδουλωμένη Ελλάδα, αλλά και στη Γαλλία.

Ένα άλλο στοιχείο που δένει τον Σωνιέρο, καθώς και όλη αναμφίβολα την οικογένειά του με τη Γαλλία, είναι η καλλιέργεια της γαλλικής γλώσσας και η εξέλιξη της μόρφωσής του σε μεγαλύτερη ηλικία. Εκτός από τις ανωτέρω διαπροσωπικές επαφές που τον βοηθά να δημιουργήσει η γαλλική γλώσσα, τον οδηγεί να ανακαλύψει σταδιακά τη γαλλική επιστημονική πραγματεία σε ποικίλους τομείς. Στη διάρκεια της ζωής του «ρουφάει» κυριολεκτικά ολόκληρες σειρές γαλλικών συγγραμμάτων ιστορικού, πολιτικού, νομικού και στρατιωτικού περιεχομένου που οξύνουν το πνεύμα του. Τη μόρφωσή του συμπληρώνει με την ανάγνωση πολυάριθμων γαλλικών και ελληνογαλλικών εφημερίδων, αλλά και μυθιστορημάτων, ποιημάτων, θεατρικών έργων και κάθε είδους δημιουργημάτων σπουδαίων Γάλλων συγγραφέων τους οποίους θαυμάζει. Μέσα από αυτές τις αναγνώσεις και αντιγραφές των γαλλικών συγγραμμάτων που πραγματοποιεί, διαποτίζεται με τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και του φιλελευθερισμού. Είναι χαρακτηριστικά τα παραθέματα του Rousseau που αντιγράφει στο ημερολόγιό του, αλλά και οι απόψεις του ενίοτε για τη γαλλική μυθιστορία και τις γαλλικές πολιτικές ιδέες, όπως τις παραθέτει διάσπαρτες στις ημερολογιακές εγγραφές του. Τις ιδέες του αυτές, στη συνέχεια, τις μεταφέρει στον περίγυρο του, τις συζητά με τους συναδέλφους του και εν τέλει τις διαχέει στο ευρύτερο οικογενειακό και κοινωνικό του περιβάλλον. Είναι οι ιδέες αυτές που τον φέρνουν τελικά σε αντιπαράθεση με την αδικία της πολιτικής

εξουσίας και διαμορφώνουν τη φιλοσοφία του για τη ζωή, ενώ δεν σταματούν να τον τροφοδοτούν συνεχώς. Τα γραμμένα στη γαλλική γλώσσα κείμενα του χρησιμεύουν ως διάυλος ενημέρωσης για την ιστορία και τα επιτεύγματα της Ευρώπης, όχι μόνο σε προσωπικό επίπεδο αλλά και προς το στρατιωτικό και το κοινωνικό του περιβάλλον. Παράλληλα, εκφράζουν τα γαλλικά ιδανικά, τις πολιτιστικές αξίες και πολιτικές ιδεολογίες σε μια εποχή όπου η γαλλική επιρροή έχανε σταδιακά τη δύναμή της στην Ελλάδα, ένεκα της βουαρκοκρατίας, αλλά και της αυξανόμενης αγγλικής επιρροής. Έτσι, η γαλλική γλώσσα δεν αποτελεί για τον Σωνιέρο μονάχα ένα απαραίτητο κώδικα επικοινωνίας με πρόσωπα και ιδέες, αλλά καθίσταται μια συνειδητή γλωσσική και πολιτισμική επιλογή. Τη γαλλική αυτή μόρφωση επιβάλλει στη συνέχεια και στα παιδιά του που φοιτούν σε γαλλικό παρθεναγωγείο ή διδάσκονται στο σπίτι γαλλική παιδεία.

Η εξοικείωσή του με τη γαλλική και την ελληνική γλώσσα σε ύστερο χρόνο, του επιτρέπει να καταστήσει τα δύο γλωσσικά συστήματα, πέραν από εργαλείο επικοινωνίας και μάθησης, επιπρόσθετα εργαλείο υπηρεσιακό όταν μεταφράζει γαλλικούς κανονισμούς προκειμένου να μνήσει τους Έλληνες συναδέλφους του στη στρατιωτική τέχνη. Μήπως και η ανάγνωση και η αντιγραφή της μνημειώδους σειράς της στρατιωτικής δικονομίας του Odier και τόσων άλλων δεν γίνεται για τον ίδιο λόγο; Σαφώς και ναι, καθώς στόχος του Σωνιέρου είναι να καλλιεργηθεί στη στρατιωτική τέχνη, προκειμένου στη συνέχεια να εκτελέσει καλύτερα τα καθήκοντά του ως αξιωματικός, υπεύθυνος για τη συμπεριφορά, την αγωγή και τη διαπαιδαγώγηση των κατώτερων συναδέλφων του. Η γαλλική γλώσσα καθίσταται, επομένως, το απαραίτητο κανάλι μεταφοράς πολιτισμικών δεδομένων και ο Σωνιέρος αναλαμβάνει, ασυνείδητα ίσως, τον ρόλο του μεσολαβητή από τη γαλλική στην ελληνική στρατιωτική πραγματικότητα.

Η ίδια εξοικείωση του επιτρέπει, κατόπιν, να συγγράψει και να μεταφράσει –έστω και με τη βοήθεια άλλων προσώπων– την *Περίληψιν* στη γαλλική γλώσσα. Αποστολή ζωής του Σωνιέρου αποτέλεσε η διάδοση του εν λόγω δοκιμίου, όχι μόνο σε αξιωματούχους στην Ελλάδα, όχι μόνο στη Γαλλία και στον ίδιο τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα, αλλά και σε όλον τον κόσμο, προκειμένου να καταστούν γνωστά τα κατορθώματα του Τακτικού Στρατού κατά την Επανάσταση. Αν υπάρχει, συνεπώς, κάτι που πρέπει να αναγνωρίσουμε στον Σωνιέρο είναι ασφαλώς ότι υπηρέτησε με συνέπεια τον Τακτικό Στρατό και προασπίστηκε τα συμφέροντά του, ενώ εργάστηκε για την ενίσχυση της εικόνας του στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες, με όχημα τη

γαλλική γλώσσα και με απίστευτο ζήλο. Εν συντομία, η γαλλομάθεια του Σωνιέρου αντανακλάται σε όλες τις πτυχές της πολύπλευρης προσωπικότητάς του που αναλύσαμε παραπάνω, ως αναγνώστης, ως αντιγραφέας, ως μεταφραστής, ως συγγραφέας, ως μαθητής, ως ημερολογιογράφος, ως επιστολογράφος, ως πολίτης, ακόμη και ως διδάσκαλος, όταν διδάσκει γαλλικά σε φοιτητές στην Τρίπολη.

Από τα γαλλικά γεύματα που παραθέτει στην οικία του στο Νεόκαστρο και τους τζεβρέδες που αποστέλλει στη μητριά του στη Γαλλία, μέχρι τη μετάφραση των γαλλικών στρατιωτικών κανονισμών για τους συναδέλφους του και την ερμηνεία της γαλλικής Παλαιάς Διαθήκης στα παιδιά του, ο Σωνιέρος αποδεικνύεται βαθύς γνώστης του ελληνικού και συνάμα του γαλλικού πολιτισμού, σε όλες τις πτυχές τους, από τις πιο απλές και καθημερινές, μέχρι τις πιο επιστημονικές και εξειδικευμένες. Παράλληλα με τις πράξεις του αυτές, καθίσταται ακούσια ή εκούσια ενεργή επαφή μεταξύ των δύο πολιτισμών, γέφυρα μεταφοράς ιδεών, συνηθειών, παραδόσεων, γνώσης και κουλτούρας, σε όλα τα επίπεδα των ρόλων του και προς όλες τις κατηγορίες προσώπων οι οποίες αποτέλεσαν το κοντινό αλλά και το μακρινό του περιβάλλον, στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Παρακάτω, συνοψίζουμε την εικόνα της προσωπικότητάς του με βάση και τους ρόλους που τεκμηριώσαμε στο παρόν μέρος της διατριβής, φωτίζοντας όμως λίγο περισσότερο τις ανθρώπινες αρετές του. Τέλος, αποτιμούμε τη διατριβή μας και τη βιογραφία του, προτείνοντας ταυτόχρονα πιθανές προεκτάσεις της, γενικότερες και ειδικότερες.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ποιος ήταν τελικά ο Σωνιέρος;

Φτάνοντας στο -ευτυχές αλλά δύσκολο- σημείο της ολοκλήρωσης της βιογραφίας του Σωνιέρου, αναρωτιόμαστε, εν τέλει ποιος ήταν ο άνθρωπος Σωνιέρος πίσω από τα κείμενα. Ίσως ο καλύτερος τρόπος να συνοψίσουμε τα ιδιαίτερα στοιχεία της προσωπικότητάς του είναι οι παρακάτω γραμμές από την νεκρολογία του:

Ὁ Σπυρίδων Σουνιέρος, ὡς μὲν στρατιωτικὸς υπῆρξεν ἀτρόμητος ἐν πολέμῳ, τίμιος δέ, εἰλικρινής, δραστήριος καὶ ἀφοσιωμένος εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐν εἰρήνῃ ὡς δὲ πολίτης καὶ οἰκογενειάρχης ὑπῆρξε τὸ πρωτότυπον τῆς καλοκαγαθίας, χρηστοηθείας καὶ τῆς εὐγενοῦς συμπεριφορᾶς, τῆς φιλοστοργίας, καὶ τῆς φιλομάθειας, ὡς δὲ χριστιανὸς ἐγένετο γνωστότατος διὰ τὴν θεοσέβειαν τοῦ καὶ τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ, διὸ καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς κοινὸς πατὴρ τῶν χήρων καὶ ὀρφανῶν ὑπὲρ τῶν ὁποίων φιλοστόργως καὶ ἀόκνως ἐμόχθη¹.

Ο Σωνιέρος σίγουρα ήταν άνθρωπος με ενσυναίσθηση, ανθρωπιά και ομαδικό πνεύμα που στάθηκε πάντα αρωγός στους συνανθρώπους του. Μέρμηνά του ήταν η προσφορά στον συνάνθρωπο, στόχο που υπηρετούσε με συνέπεια όπως φαίνεται από ένα σημείωμά του το 1843: «σήμερον ἔκαμα ἐν καλόν· ἐλειπόμην ὅτι ἦτον ὀλίγαις ἡμέραις δὲν εἶχα κάμει»². Συχνά, αν και δεν ήταν εύπορος, ἔδινε ελεημοσύνη στους φτωχοῦς³ και ακόμα συχνότερα πρωτοστατούσε σε εράνους υπέρ χήρων, ορφανῶν ἢ ἄλλων ἀναξιοπαθούτων συναγωνιστῶν, εἴτε ἐπρόκειτο για Ἕλληνες εἴτε για φιλέλληνες. Χαρακτηριστικός ἦταν ο ἔρανος που οργάνωσε το 1850 σε ὄλο το στράτευμα για τὴν οικονομική υποστήριξη τῆς χήρας του φιλέλληνα Ἰταλοῦ Abbatì και τῶν παιδιῶν του, ἀλλὰ και ἄλλων⁴. Σε ἄλλες πάλι, πάρα πολλές περιστάσεις, τον βλέπουμε να βοηθά συναδέλφους και συμπολίτες του για να διαχειριστοῦν διοικητικῆς φύσης ζητήματα. Συνέτασσε, για παράδειγμα, για λογαριασμό τους ἐπιστολές που ἀπηύθυναν προς ἀξιωματοῦχους ἢ πρέσβεις ξένων δυνάμεων μέσω τῶν ὁποίων ζητούσαν συνδρομὴ χρηματικὴ ἢ ἄλλου εἴδους βοήθεια, ἀκόμα και τὴν πιο ἀπλοϊκῆ⁵.

¹ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, Κατ. Β΄ Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Α΄, Σωνιέρου Ἐγγραφα Β΄, Υποφάκελος Β΄ 1841-1880, Υποφάκελος Α΄ 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833», *Φάρος τῆς Ὀθρῆς*, Λαμία, ἔτος Η΄, ἀριθ. φύλ. 391, 21 Δεκεμβρίου 1863, σσ. 2-3.

² ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ΄, στ) Χειρ. ἡμερ. [1842-]1843-1844, ἐγγραφές 27 Ἀπριλίου/9 Μαΐου και 29 Ἀπριλίου/11 Μαΐου 1843.

³ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ΄, ζ) Χειρ. ἡμερ. 1845, ἐγγραφή 26 Μαρτίου/8 Ἀπριλίου 1845.

⁴ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ΄, ιδ) Χειρ. ἡμερ. 1851 στὴν πραγματικότητα 1850, ἐγγραφή 17/29 Μαΐου 1850.

⁵ ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ΄, ιγ) Χειρ. ἡμερ. 1850 στὴν πραγματικότητα 1851, ἐγγραφή 1/13 Αυγούστου 1851. Και ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, ὁ.π., Γ΄, κδ) Χειρ. ἡμερ. 1861, ἐνθετο.

Γι αυτό άλλωστε, οι γύρω του τον θεωρούσαν συχνά προστάτη των χήρων και των ορφανών του Αγώνα.

Από την άλλη, η πολεμική δράση του Σωνιέρου μαρτυρά τη γενναιότητά του και την αυτοθυσία του υπέρ της πατρίδας, στοιχείο που είχαν αναδείξει άλλωστε οι νεκρολογίες του. Δεν πρέπει να μας παραξενεύει το απaráμιλλο θάρρος του. Ήδη σε ηλικία δεκαέξι ετών, ταξίδεψε –όπως είδαμε– στη Γαλλία για να βρει τον πατέρα του αποδεικνύοντας το ώριμο της ηλικίας του. Ίσως, λοιπόν, το βασικότερο χαρακτηριστικό στην ιδιοσυγκρασία του να μην είναι άλλο από το γεγονός ότι, πέραν από του ότι ήταν πειθαρχημένος, θαρραλέος και ορμητικός, δεν μπορούσε να μείνει στην αδράνεια. Ήταν αεικίνητος και διαρκώς μαχόμενος, μια διαπίστωση που επιβεβαιώνεται μέχρι τον θάνατό του, ο οποίος, ως μια τραγική σύμπτωση της μοίρας, συμπίπτει με την ημέρα της αποστρατείας του.

Ο Σωνιέρος όμως δεν ήταν μόνο αυτό. Ένα από τα μοναδικά χαρίσματα του χαρακτήρα του αποτελεί το γεγονός ότι σε όλη τη διάρκεια της ζωής του παρέμενε ανήσυχο πνεύμα, ένας μαθητής που γηράσκει αεί διδασκόμενος. Φανατικός οπαδός της μόρφωσης και της ευρυμάθειας, διάβασε, όπως παραθέσαμε, εκατοντάδες βιβλία, ποικίλου περιεχομένου και σε διάφορες γλώσσες, ορισμένα από τα οποία αντέγραφε με απaráμιλλη υπομονή προκαλώντας τον θαυμασμό των οικείων του.

Τον Σωνιέρο χαρακτηρίζει ευρύτητα πνεύματος. Είναι κοσμοπολίτης και καλλιεργεί κοινωνικές σχέσεις με διάφορες προσωπικότητες, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Η κοινωνικότητά του αυτή αλλά και ο αυθορμητισμός του φαίνεται μέσα από τις επιστολές του. Διατηρούσε ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας, ιδιαίτερα με τη Γαλλία και έγραφε σε γνωστούς αλλά και σε αγνώστους. Τις πολυάριθμες επιστολές του, άλλοτε σε άτομα που του είναι οικεία και άλλοτε σε άτομα για των οποίων τον ρόλο και την ύπαρξη ενημερώνεται μέσα από τον Τύπο, απηύθυνε πολλές φορές προς εξυπηρέτηση των συμφερόντων του, πάλι σε τρία επίπεδα: ως άτομο, ως μέλος μιας οικογένειας, ως μέλος του Τακτικού Στρατού γενικότερα. Παράλληλα, παρακολουθούσε ανελλιπώς τις εξελίξεις της Ευρώπης, μέσα από τις εφημερίδες που επεδίωκε να βρίσκει και να διαβάσει καθημερινά, εφημερίδες ελληνικές, γαλλικές, ιταλικές, αγγλικές. Επιθυμούσε να ενημερώνεται διαρκώς για τα τεκταινόμενα στον κόσμο, για τα «θαύματα» της Ευρώπης προκειμένου να κρατά σε οξύτητα το ζωηρό πνεύμα του και να αυξάνει την αντίληψή του για τα γεγονότα.

Εκτός από φανατικός αναγνώστης, ήταν και ιδιαίτερα φιλομαθής. Στη διάρκεια της ζωής του έμαθε: ιταλικά, γαλλικά, ελληνικά, αγγλικά, αλλά και λίγα γερμανικά, ακόμα και σε προχωρημένη ηλικία. Παρακολουθούσε, επίσης, για μεγάλο διάστημα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τα οποία εγκατέλειψε μόνο όταν αντιλήφθηκε ότι η πράξη του αυτή προκαλούσε δυσφορία στα ανάκτορα, μιας και το πανεπιστήμιο είχε συνδεθεί με τη φωνή της αντιπολίτευσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι προσπάθησε να εμφυσήσει τη φιλομάθειά του αυτή και στους συναδέλφους του.

Επεδίωκε ήδη από πολύ νωρίς, συγκριτικά με άλλους συγγραφείς του Αγώνα, να αφήσει τη δική του μαρτυρία για τα γεγονότα που βίωσε. Με τη συνδρομή των συναδέλφων του αξιωματικών, συνέγγραψε την ιστορία του Τακτικού Σώματος. Στόχος, όχι μόνο να καταδείξει σε όλον τον κόσμο το έργο του σώματος, αλλά και να διεκδικήσει παράλληλα την αναγνώριση και την τιμή για όλους τους συναγωνιστές του. Στο εν λόγω έργο ο απομνημονευτικός χαρακτήρας ενυπάρχει –όπως είδαμε– με το συλλογικό πρίσμα: Ο Σωνιέρος αναφέρεται μεν σε όλο το στράτευμα, αλλά φροντίζει ώστε να αναδειχθεί ο προσωπικός του ρόλος. Η συμβολή του στη στρατιωτική ιστορία της Επανάστασης είναι αξιοσημείωτη, ενώ θα πρέπει ιδιαίτέρως να τονιστεί η προσπάθεια που κατέβαλε, ώστε το έργο να διαδοθεί στο εξωτερικό μέσω της γαλλικής μετάφρασης. Ακόμα και αν πίσω από αυτή την κίνησή του, η οποία πρωτίστως στόχευε στη δικαίωση του Τακτικού Στρατού, κρύβεται και μια προσωπική επιδίωξη, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τη συμβολή του στη στρατιωτική ιστορία της Ελλάδας, καθώς και στις ελληνογαλλικές στρατιωτικές σχέσεις.

Έχοντας πλήρη συναίσθηση των ιστορικών στιγμών που βίωσε αλλά και της δικής του προσωπικής συμβολής, φρόντισε για την υστεροφημία του συμπληρώνοντας, μέσω της αυτοβιογραφίας του, το πορτρέτο του. Ίσως λόγω μετριοφροσύνης, ίσως λόγω κόπωσης το έργο έμεινε ανολοκλήρωτο. Τα στοιχεία της προσωπικής του ζωής επέλεξε να τα ξεδιπλώσει στα ημερολόγιά του που συνιστούν μαρτυρία για μια ολόκληρη εποχή, προσφέρουν πλούτο πληροφοριών για τις καθημερινές αστικές συνήθειες, την κοινωνική ζωή, τα πολιτικά εσωτερικά και εξωτερικά γεγονότα. Παράλληλα, ήδη από το ξεκίνημα της στρατιωτικής του καριέρας, μέχρι και το 1855, μετέφρασε γαλλικά στρατιωτικά κείμενα, άλλοτε μόνος του και άλλοτε σε συνεργασία με άλλους αξιωματικούς, συμβάλλοντας έτσι όχι μόνο στη μόρφωση των συναδέλφων του, αλλά αφήνοντας και μια σημαντική παρακαταθήκη για τη στρατιωτική ορολογία.

Ο Σωνιέρος ήταν ελεύθερο πνεύμα και αντιστάθηκε στο «τυραννικό» οθωνικό καθεστώς. Οι σύγχρονοί του τον αποκαλούσαν άλλοτε «έπαναστάτη» και άλλοτε «συνταγματικό». Για τους αντιπάλους, όμως, ήταν «ξένος», «τέκτονας», «Τακτικός» και «Έλληνογάλλος». Αυτός που για πολλούς ήταν ένα «Λείψανο τῆς Ἐπανάστασης» και παραγκωνισμένος «ἀγωνιστής», πλήρωσε με τίμημα την καριέρα του τις σχέσεις του με τους φιλελεύθερους Γάλλους και τις επαναστατικές του ιδέες. Δεν κατάφερε ποτέ να πείσει το οθωνικό καθεστώς ότι ήταν πιστός στο στέμμα, πολλώ δε μάλλον ότι ήταν «Ἕλλην αὐτόχθων»¹.

Ωστόσο, αυτό που για τους συγχρόνους του ήταν μεμπτό ή και ελάττωμα συνιστά τη συμβολή του στις ελληνογαλλικές σχέσεις. Χάρη στη γαλλική του μόρφωση, ο Σωνιέρος, σε όλο το φάσμα της ύπαρξής του, λειτουργεί ως πολιτισμικός διαμεσολαβητής μεταξύ της Ελλάδας και της Γαλλίας. Μεταδίδει στους συναδέλφους του, και εν γένει στον περίγυρό του, τις νέες φιλελεύθερες ιδέες, αποσκοπώντας να τους αφυπνίσει, και αφετέρου συμβάλλει ενεργά στην προβολή της εικόνας της Ελλάδας σε όλον τον κόσμο. Με δυο λόγια, η ελληνική και γαλλική συγγραφική του παραγωγή είναι τόσο ισχυρές όσο είναι η γαλλική και η ελληνική του φύση από τις οποίες πηγάζουν, ενώ το έργο του στις ποικίλες μορφές του, ανασυγκροτεί και αποκαλύπτει την προσωπικότητά του στο σύνολό της².

Αυτός ήταν με δυο λόγια ο Σωνιέρος, ο οποίος, αν και λησμονημένος σήμερα, παραμένει ζωντανός στη μνήμη των πόλεων: δυο δρόμοι, ένας στην Πλατεία Βάθη στην Αθήνα³ και ένας στην Πάτρα φέρουν το όνομά του, ένδειξη ύψιστης τιμής για την προσφορά του, για να θυμίζουν στον βιαστικό διαβάτη τη συμβολή του στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας.

¹ Οι λέξεις σε εισαγωγικά μεταφέρουν χαρακτηρισμούς που ο ίδιος ο Σωνιέρος είχε αποδώσει στον εαυτό του, τους οποίους συναντήσαμε σταδιακά στην εργασία μας.

² Γι' αυτό και στη συγκρότηση της βιογραφίας ο Girard προτείνει να το μελετάμε και να το εξετάζουμε. A. Girard, *ό.π.*, σσ. XX, XXI.

³ Κ. Μπίρη, *Τοπωνυμικά των Αθηνών*, Αθήνα, Εκδόσεις Αττικού, 1945, σσ. 200-201.

Αποτίμηση της έρευνας – προεκτάσεις

Η έρευνα για τη συγκρότηση της βιογραφίας του Σπυρίδωνα Σωνιέρου, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, υπήρξε ένα επίπονο εγχείρημα. Εντούτοις, η χαρά και ο ενθουσιασμός, κάθε φορά που ερχόταν στο φως νέο υλικό, αναζωπύρωνε το ερευνητικό ενδιαφέρον. Τα αποτελέσματα της έρευνας θεωρούμε ότι αντάμειψαν εν τέλει την προσπάθεια. Το μέγεθος, η τεκμηριωτική λειτουργία, το γεωγραφικό πλάτος και το εύρος των ειδών του υλικού αποτελούν την αξία του. Κορυφαίο έργο –πάνω απ’ όλα– παραμένει κατά τη γνώμη μας το προσωπικό ημερολόγιο του Σωνιέρου, το οποίο εξετάσαμε διεξοδικά στις θεματικές του και στη λειτουργία του, συγγραφικός μόχθος 36 ετών, σκιαγράφημα ολόκληρης της ζωής του, της ψυχής του και της εποχής του. Το γεγονός, δε, ότι μέχρι σήμερα παραμένει ανέκδοτο έχει πολύ μεγάλη σημασία.

Χάρη σε όλο αυτό το υλικό καταφέραμε να συγκροτήσουμε μια βιογραφία ενός ιδιαίτερου, θεωρούμε, ανθρώπου –αγωνιστή, λόγιου, πολιτισμικού διαμεσολαβητή– η ζωή και το έργο του οποίου ήταν παντελώς άγνωστα στην ακαδημαϊκή, την ιστορική και εν μέρει τη στρατιωτική κοινότητα. Η βιογραφία και η έρευνα που προηγήθηκε είχε, κατά την άποψή μας, σημαντική συμβολή σε διάφορους τομείς. Αρχικά, έφερε στο φως άγνωστα στοιχεία για την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, μέσω του δοκιμίου του Σωνιέρου *Περίληψις* και ανέδειξε την άγνωστη αλλά πηγαία συμβολή του στην ιστοριογραφία του Αγώνα. Παράλληλα, παρακολούθησαμε με κάθε λεπτομέρεια τη μέγιστη προσπάθειά του για τη διεθνοποίηση της στρατιωτικής ιστορίας της Επανάστασης και την ανάδειξη της συμβολής του Τακτικού Σώματος στην απελευθέρωση της Ελλάδας, σε παγκόσμιο επίπεδο.

Επιπλέον, ενδιαφέρον μέσα από την πηγή των ημερολογίων του Σωνιέρου απέσπασαν οι μαρτυρίες που σχετίζονται με την κοινωνική ζωή της Ελλάδας κατά τον 19ο αιώνα και την καθημερινή ζωή ενός ανώτερου αξιωματικού, υπογραμμίζοντας τη συμβολή της βιογραφίας του Σωνιέρου και σε αυτόν τον τομέα. Εκτός αυτού, όμως, η βιογραφία του θεωρούμε ότι συνέβαλε επίσης στη σκιαγράφηση της πολιτικής πραγματικότητας της ταραγμένης Ελλάδας, καθ’ όλη την καποδιστριακή και την οθωνική περίοδο, σε συνάρτηση με τα εξωτερικά πολιτικά γεγονότα, αλλά και στην ιστορία των ελληνογαλλικών στρατιωτικών σχέσεων ειδικότερα. Επιπλέον, εξειδικευμένες πληροφορίες που ήρθαν στο φως αναφορικά με τις ιατρικές πρακτικές και συνήθειες της εποχής θα μπορούσαν να συγκροτήσουν μια νέα συμβολή της στην ιστορία της ιατρικής στην Ελλάδα, τον 19ο αιώνα. Επιπρόσθετα, η διαρκής μόρφωση

του Σωνιέρου και οι αναρίθμητες βιβλιογραφικές καταγραφές του για τα βιβλία και τον Τύπο που κυκλοφορούσαν στην εποχή του θα μπορούσαν να θεωρηθούν μια άλλη μικρή συμβολή στην ιστορία του βιβλίου και των αναγνωστικών πρακτικών στον ελληνικό χώρο. Τέλος, η βιογραφία του πιστεύουμε ότι απέδειξε τον ιδιαίτερο διαπολιτισμικό μεσολαβητικό ρόλο της τάξης των Ελλήνων στρατιωτικών σε μία εποχή όπου το μέγεθος της γαλλικής επιρροής στον Ελληνικό Στρατό ήταν ισχυρό, με βαθιές ρίζες και ιστορική συνέχεια.

Οι εκτροπές των αρχικών μας πεποιθήσεων και ενστίκτων κατέστησαν την έρευνα ακόμα πιο ενδιαφέρουσα, αλλά ανέτρεψαν τη συγγραφική μας πορεία. Ορισμένες από αυτές ήταν μεταξύ άλλων το γεγονός ότι ο Σωνιέρος διέθετε δύο ονόματα («Γεώργιος Σπύρος Σωνιέρος») με αποτέλεσμα να συγχέεται σε πολλές περιστάσεις με τον θείο του Georges Saunier, ήρωα του γαλλικού πολεμικού ναυτικού. Από την άλλη μεριά, η έρευνα στήριξε την αρχική μας πεποίθηση ότι το έργο του Σωνιέρου *Περίληψις*, το οποίο κυκλοφόρησε ανώνυμα, γράφτηκε και στη γαλλική γλώσσα, και ως τέτοιο προσφέρθηκε στον βασιλιά Όθωνα το 1833, ενώ στη συνέχεια αναμεταφράστηκε από την κόρη του Ελισάβετ, στις αδημοσίευτες εκδοχές που παρουσιάσαμε και μεταγράψαμε στην ολότητά τους στα παραρτήματα της παρούσας εργασίας-βιογραφίας.

Σημαντική πτυχή της έρευνας αποτέλεσαν τα αρχεία που ανευρέθηκαν τόσο για τον ίδιο τον Σωνιέρο στη Γαλλία (υπηρεσία του στο γαλλικό ναυτικό) όσο και για τον πατέρα του και τον αδελφό του, αρχεία που συμπληρώθηκαν από ανάλογα στην Κέρκυρα, αλλά και στην Ιταλία και αφορούν τους γονείς του. Δεν θα πρέπει να περάσει απαρατήρητο, επίσης, το υλικό που εντοπίστηκε για την οικογένεια Τσερούλη και Μητσάκη, τις δύο οικογένειες που προήλθαν από κόρες του Σωνιέρου και διακρίθηκαν κοινωνικά στα νεότερα χρόνια, οι οποίες πρόκειται να αποτελέσουν αντικείμενο περαιτέρω έρευνας. Επιπλέον, η έρευνά μας βοήθησε ώστε να ταξινομηθεί αταξινόμητο ή λανθάνον αρχειακό υλικό στη σωστή του θέση και να διορθωθεί η ταξινόμηση υπάρχοντος υλικού.

Η βιογραφία που συγκροτήθηκε θεωρούμε ότι διαθέτει πρωτοτυπία, λόγω του ότι ο Σωνιέρος φωτίζει με το ανέκδοτο έργο του άγνωστες λεπτομέρειες μιας ταραγμένης περιόδου που θεωρείται καθοριστική για την οργάνωση του ελληνικού κράτους και χαρακτηρίζεται από ποικίλες πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές. Η προστιθέμενη, δε, αξία της εδράζεται, κατά τη γνώμη μας, σε δύο σημεία. Πρώτον, στο ότι ο Σωνιέρος ήταν ο ένας από τους δύο πρώτους καταταχθέντες Έλληνες αξιωματικούς στον

Τακτικό Στρατό το 1821 και συνάμα ο τελευταίος επιζών από αυτούς. Το γεγονός αυτό τον καθιστούσε τον αυθεντικότερο αυτόπτη μάρτυρα του ελληνικού αγώνα και του Τακτικού Στρατού σε όλη τη διαδρομή της απελευθέρωσης, της συγκρότησης και της εμβρυακής πορείας του νέου κράτους. Το δεύτερο στοιχείο της εργασίας είναι το αρχαιακό υλικό που η έρευνα έφερε στο φως και το οποίο αποτέλεσε τη βάση για τη συγγραφή της. Αυτό το ιδιαίτερα δυσανάγνωστο και πολύγλωσσο υλικό, κανείς ερευνητής δεν είχε αποτολμήσει να το μελετήσει στην ολότητά του μέχρι σήμερα και παρέμενε ανεκμετάλλευτο, παρά την αναγνωρισμένη αξία του από τους ερευνητές και την πρόθεση του ιστοριοδίφη Γιάννη Βλαχογιάννη να το αξιοποιήσει. Εν κατακλείδι, η βιογραφία του Σωνιέρου θεωρούμε ότι φώτισε –ως όφειλε– όχι μόνο την προσωπικότητά του, τη στρατιωτική του δράση, τον κοινωνικό ρόλο του, την καθημερινή ζωή του και το συγγραφικό και το διαπολιτισμικό έργο του, αλλά ανέδειξε ταυτόχρονα άγνωστες πτυχές από ολόκληρο τον περίγυρο και την εποχή του, ξεπερνώντας πολλές φορές τα όρια της στενής Ελλάδας.

Ενδιαφέρουσα προέκταση της έρευνας θα μπορούσε να αποτελέσει η χρήση των πληροφοριών που αναδύονται μέσα από τα ημερολόγια του Σωνιέρου για συγκρότηση κοινωνικών μελετών εξειδικευμένου ενδιαφέροντος, αναφορικά π.χ. με την ιατρική πρακτική του 19ου αιώνα, τις αστικές συνήθειες των Ελλήνων στρατιωτικών την ίδια περίοδο (οικογενειακή ζωή, διασκέδαση, διατροφή, εκπαίδευση, ευρωπαϊκές επιρροές), τα πολιτικά γεγονότα ιδιαίτερα στην Ελλάδα του Όθωνα, τη βιβλιογραφία και τον Τύπο, ελληνικό και ξένο, που έβρισκαν απήχηση στη νεοσύστατη χώρα, τις ελληνογαλλικές στρατιωτικές σχέσεις και τη γαλλική επιρροή και ενίοτε πολιτική επιβολή, τις στρατιωτικές πολιτισμικές μεταφορές και τις εκφάνσεις τους (οργάνωση, εγχειρίδια, χρηματική βοήθεια, εκπαίδευση κτλ.), αλλά το προφίλ των Γάλλων φιλελλήνων.

Τέλος, μερικές ειδικότερες προεκτάσεις θα μπορούσαν να αποτελέσουν η πορεία των απογόνων του, ξεκινώντας από τα γαλλοτραφή τέκνα του μέχρι και τη σύγχρονη εποχή, ή της οικογένειάς του στη Γαλλία (π.χ. βιογραφία του ήρωα Georges Saunier) για την οποία ανευρέθηκαν ενδιαφέροντα αρχεία στη Γαλλία, η ενδελεχέστερη και θεωρητικότερη μελέτη της προσωπικής αλληλογραφίας του στην Ελλάδα και στη Γαλλία, την οποία μόνο ακροθιγώς παρουσιάσαμε, η συμβολή του σε μια διαφορετική εξιστόρηση της ιστορίας του Αγώνα μέσω της *Περιλήψεως* στο πλαίσιο της υπάρχουσας ιστοριογραφίας, και η ένταξη του πολύτιμου ημερολογίου του σε μια γενικότερη θεωρητική μελέτη στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό.

ΠΗΓΕΣ

ΑΡΧΕΙΑ

Ακαδημία Αθηνών, Αρχειακή Συλλογή ΚΕΙΝΕ, Αρχείο Κωλέττη, Αρχείο Ιωάννη Κωλέττη (Τοσίτσα) 31 επιστολές S.N. Civinis και Marie Civinis, διαθέσιμες στην ιστοσελίδα: <http://psifiakaarxeia.acedemyofathens.gr> [πρόσβαση, Νοέμβριος 2017].

Ακαδημία Αθηνών, Αρχειακή Συλλογή ΚΕΙΝΕ, Αρχείο Κωλέττη, Αρχείο Ιωάννη Κωλέττη (Τοσίτσα), Φάκελος 091.

Ακαδημία Αθηνών, Αρχειακή Συλλογή ΚΕΙΝΕ, Αρχείο Ευγενίου Ραγκαβή (ΑΡ/Ε), Φάκελος 3, «Copia: Libro No 205 del 1803 25 giugno, instituito alla conscrizione generale dell'originaria nobilità corcirese».

Ακαδημία Αθηνών, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τόμος Ε΄, τεύχος Ι, Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, εκδιδόμενον Επιμελεία Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1963.

Ακαδημία Αθηνών, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τόμος Ε΄, τεύχος ΙΙ, Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, εκδιδόμενον Επιμελεία Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1965.

Ακαδημία Αθηνών, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τόμος Ε΄, τεύχος VI, Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, εκδιδόμενον Επιμελεία Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1986.

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, 1821-1832, Αι Εθνικαί Συνελεύσεις, τόμος Α΄, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 1971.

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, 1821-1832, τόμος Α΄: Πρακτικά του Βουλευτικού και προβουλεύματα της Α΄ Βουλευτικής περιόδου (1822-1823) και λοιπά δημόσια έγγραφα των ετών 1821, 1822, 1823, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1857.

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας τόμος Α΄, Αθήνα, Εκ του τυπογραφείου Δ. Α. Μαυρομάτη, 1857, Επανέκδοση της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 1971.

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας Μέχρι της Εγκαταστάσεως της Βασιλείας, τόμος Δ΄: Γ΄ Βουλευτική Περίοδος 1824-1826, Πρακτικά του Βουλευτικού Σώματος, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2001.

Αρχεία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας Γ΄, Χιακόν Αρχείον, εκδίδεται Επιμελεία Ιωάννου Βλαχογιάννη, Δαπάνη Φιλοτίμων Χίων, Τόμος Δ΄, Αθήνα, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1910.

Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832, Δημοσιευμένο υπό Αντωνίου Λίγνου, Προέδρου της Κοινότητος Ύδρας, Προέδρου της Επιτροπής του Ιστορικού Αρχείου Ύδρας, Τόμος ΙΕ΄, 1829-1832, Πειραιάς, 1931.

Βιβλιοθήκη Λιβόρνου, Biblioteca Labronica “F.D. Guerrazzi”, “Labr. XLIV, c. 24; Viglione, Catalogo, n° 542”.

Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, αριθ. 10, *Τα ιστορικά έγγραφα του Αγώνος του 1821 των Γενικών Αρχείων του Κράτους εις περιλήψεις και περικοπάς, Κατάλογος πρώτος, Γ. Επιτροπή Ανατολικής Ελλάδος, Έτη 1825-1826, Έγγραφα 972. Τόμος τιμητικός επί τη 150επιτηρίδι της επαναστάσεως του 1821.* Αθήνα, 1971.

Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, αριθ. 11, *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους, Τόμος Πρώτος, Μέρος Πρώτον, Κατάλογοι και Ευρετήρια των Συλλογών και Μέρος Δεύτερον, Τα Ιστορικά έγγραφα του Αγώνος του 1821 εις περιλήψεις και Περικοπάς, Κατάλογος Δεύτερος,* Αθήνα, 1972.

Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, αριθ. 13, *Τα Περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους, Τόμος Τρίτος, Μέρος Τέταρτον, Τα Ιστορικά έγγραφα του Αγώνος του 1821 εις περιλήψεις και περικοπάς, Κατάλογος τέταρτος,* Αθήνα, 1974.

Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, αριθ. 14β, *Τα Περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους, Τόμος Τέταρτος (Τμήμα Β΄), Μέρος Τέταρτον, Τα Ιστορικά έγγραφα του Αγώνος του 1821 εις περιλήψεις και περικοπάς, Κατάλογος πέμπτος,* Αθήνα, 1975.

Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, αριθ. 15^α, *Τα Περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους, Τόμος πέμπτος, (Τμήμα Α΄),* Αθήνα, 1976.

ΓΑΚ, Ανακτορικά Β΄, Όθωνα, Φάκελος 733, Υποφάκελοι 733.1 και 733.2.

ΓΑΚ, Ανακτορικά Όθωνος, Ανάκτορα, Αυλαρχείον Τελετών, Ονομαστικοί κατάλογοι δια τας εσπερινάς συναναστροφάς του χειμῶνος, 1845-1860, Φάκελος 349.

ΓΑΚ, Ανακτορικά, Περιόδου Γεωργίου Α΄, Φάκελος 69, αφιερώσεις έργων.

ΓΑΚ, Αριστεία, Φάκελοι 3, 4, 49, 252, 253, 267, 271, 272, 274, 275, 278 και 283.

ΓΑΚ, Αρχειακή Συλλογή Γεώργιου Τσερούλη, Αριθ. Φακ. Κ 45γ, Αριθμός βιβλίου εισαγωγής 287.

ΓΑΚ, Αρχείο Αντικυβερνητικής Επιτροπής (περιόδου Αγῶνος), Φάκελος 217 (9-4-1827 ἕως 22-4-1827), Φάκελος 223 (27-4-1827 ἕως 28-4-1827), Φάκελος 231 (18-5-1827 ἕως 19-5-1827) και Φάκελος 241 (1-10-1827).

ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Εκκλησιαστικῶν και Δημοσίου Εκπαιδύσεως, Σειρά 002, Δημόσια Εκπαίδευση (1833-1848), Φάκελος 1309 ἕως και 1314, Σχολεῖον των κορασίων της Βολμεράνζ (1834-1835).

ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας/Υπουργεῖο επί των Στρατιωτικῶν (1833-1862) – Σειρά 0001: Τμήμα Α΄ Προσωπικό – Οργάνωση – Υποσειρά 017 ΑΧΧΙ: Διορισμοί, μεταθέσεις, απολύσεις, προαγωγές υπαλλήλων και αξιωματικῶν – Οργανισμός του Στρατού: Φάκελος 235 – ΑΧΧΙ, 7 Διπλώματα Αξιωματικῶν και Φάκελος 289 – ΑΧΧΙ, δ11 Κατάλογοι εγγράφων ικανοτήτων.

ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας / Υπουργεῖο επί των Στρατιωτικῶν (1833-1862), Σειρά 005- Τμήμα ΜΚ: Μυστική Καταχώρηση, Υποσειρά 004 – IV Ζητήματα Τιμής μεταξύ Αξιωματικῶν – Παράσημα – Αριστεία, Φάκελος 102 – Φάκελος IV, 2, Βασιλικά Παράσημα (1859).

ΓΑΚ, Αρχείο Διοικητικῆς Επιτροπής (περιόδου Αγῶνος), Φάκελος 186 (1-6-1826 ἕως 8-6-1826), Φάκελος 187 (9-6-1826 ἕως 17-6-1826) και Φάκελος 214 (2-3-1827 ἕως 2-4-1827).

ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργεῖο Στρατιωτικῶν, Προικοδοτήσεις Φαλαγγιτῶν (1838-1865), Φάκελοι 001 και 002.

ΓΑΚ, Ιστορικά Αρχεῖα Γιάννη Βλαχογιάννη, Κατάλογοι Β΄, Κατάλογος Χειρογράφων, Θ΄ Ημερολόγια της Επανάστασεως, Χ. Φ. 52, Υποφάκελος Α΄:

- 1) Σωνιέρου σχέδια ιστορίας συντόμου του τακτικού στρατού
- 2) 6 Βιβλία με τίτλους: α) Βιβλίον αλληλογραφίας Σ. Σωνιέρου, από 6 Απριλίου 1828 μέχρι Ιουνίου 1829, β) Βιβλίον ανταποκρίσεως Σ. Σωνιέρου, Αύγουστος 1829-Αύγουστος 1830, γ) Βιβλίον ανταποκρίσεως Σ. Σωνιέρου, Μάρτιος 1829-Δεκέμβριος 1830, δ) Βιβλίον ανταποκρίσεως Σ. Σωνιέρου, Απρίλιος 1832-Σεπτέμβριος 1833 και στ) βιβλίον ανταποκρίσεως Σ. Σωνιέ, Σεπτέμβριος 1833-Μάιος 1834. Η περιγραφή παρατίθεται όπως παρέχεται στον κατάλογο της Συλλογής.
- 3) Σωνιέρου έγγραφα Α' (όλοι οι Υποφάκελοι, 1804-1827, όχι 1832, όπως αναφέρει ο κατάλογος της συλλογής).
- 4) Σωνιέρου έγγραφα Β' (όλοι οι Υποφάκελοι, 1828-1880, όχι μόνο 1833-1840, όπως αναφέρει ο κατάλογος της συλλογής).

ΓΑΚ, Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη, Κατάλογοι Β', Κατάλογος Χειρογράφων, Θ' Ημερολόγια της Επανάστασεως, Χ. Φ. 52, Υποφάκελος Β': Χειρόγραφα ημερολόγια: α) 1828[-1829] (ιταλικό), β) 1828 (ελληνικό), γ) 1829 (ελληνικό) και δ) Χειρόγραφα σημειώματα Σωνιέρου 1821-1828 (ελληνικά και ιταλικά, εκτείνονται από το 1814 μέχρι και το 1862) και ημερολόγια 1828-1833 (αποσπασματικά, ελληνικά και ιταλικά).

ΓΑΚ, Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη, Κατάλογοι Β', Κατάλογος Χειρογράφων, Θ' Ημερολόγια της Επανάστασεως, Χ. Φ. 52, Υποφάκελος Γ': Χειρόγραφα ημερολόγια α) 1830-1831 (ιταλικό), β) 1830-1831 (ελληνικό), γ) 1831-32-33 (ιταλικό), δ) 1834-1837 (ιταλοελληνικό, στο εξής ελληνικά), ε) 1838-1842, στ) [1842-] 1843-1844, ζ) 1845, η) 1846, θ) 1847, ι) δεν υπάρχει, ια) 1848, ιβ) 1849, ιγ) 1850, στην πραγματικότητα 1851, ιδ) 1851, στην πραγματικότητα 1850, ιε) 1852, ιστ) 1853, ιζ) 1854, ιη) 1855, ιθ) 1856, κ) 1857, κα) 1858, κβ) 1859, κγ) 1860, κδ) 1861, κε) 1862, κστ) 1863.

ΓΑΚ, Μικρές Συλλογές Κ, Αρχείο Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, Κ278, Φάκελος 26^α, Υποφάκελος 1850.

ΓΑΚ, Προσωπικές υποθέσεις ανακτορικού αρχείου οθωνικής περιόδου, δημόσια αρχεία, Σ19, (Sa).

ΓΑΚ, Προσωπικές υποθέσεις ανακτορικού αρχείου οθωνικής περιόδου, δημόσια αρχεία, Σ18, (Σω).

ΓΑΚ, Προσωπικές υποθέσεις ανακτορικού αρχείου οθωνικής περιόδου, δημόσια αρχεία, Σ7, Saunier, 8/2 RA 105.

ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Αρχείο περιόδου Γεωργίου Α΄, Κατάλογος Α΄- Ποικίλα Ιδιωτικά – Φάκελος 190.

ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Ιδιωτικές Συλλογές, Κατάλογος Α΄, Εθνοσυνελεύσεις, 1864, Φάκελοι 205, 208, 209 και 210.

ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατάλογος Δ΄, Κυτίο 106, Τακτικός Στρατός 1821-1832, Α΄ Υπουργείο Στρατιωτικών.

ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατάλογος Δ΄, Κυτίο 108, Τακτικός Στρατός (επί Όθωνα και επί Γεωργίου).

ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατηγορία Ε΄, Κυτίο 8 (1), Φιλελληνικά, ΜΑ΄, Σωνιέρος Σπ. (Saunier).

ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατηγορία Ε΄, Κυτίο 9, Τακτικός Στρατός (1), Α΄ 1821-1832, στ. 1826.

ΓΑΚ, Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη, Κατηγορία Ε΄, Κυτίο 16 (Τύπος-Τυπογραφεία-Εφημερίδες), Βιβλιογραφικά δελτία.

ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη Κατηγορία Ε΄, Κυτίο 53 (Δ. Ηπειρωτικά – Βίος Κωλέττη, Σούτσου Παναγιώτη: «Λόγος επιτάφιος εις Ιω. Κωλέττην 1847»), Βιβλιογραφικά δελτία.

ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη – Περίοδος Καποδίστρια – Κατάλογος Α΄ – Γενική Γραμματεία (1828-1836), Φάκελος 80.

ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη – Περίοδος Καποδίστρια – Κατάλογος Α΄- Γενικών Φροντιστήριον, Φάκελοι 01, 02, 03, 04, 05, 07, 08, 09, 10, 11 και 12.

ΓΑΚ Κερκύρας, Αρχείο Δημοκρατικών Γάλλων, Φάκελος 1, Υποφάκελος Αναφοραί.

ΓΑΚ Κερκύρας, Εκκλησιαστικά αρχεία, Μεγάλοι πρωτοπαπάδες, Φάκελος 79, κατάστιχο 1 (1795-1799) έγγραφα γάμων, Γεώργιος Χαλκιάπουλος Μάντζαρος.

ΓΑΚ Κερκύρας, Μητροπολίται Κερκύρας, Ευρετήρια ετών 1800-1828.

ΕΒΕ, Αρχείο Αγωνιστών, Κυτίο 202, Φάκελος 104, Σπυρίδων Σωνιέρος.

ΕΒΕ, Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων, Αρχείο ΒΒ ΙΙΙ β6, (χειρ. 258). (SAUNIER Elisabeth, *Notices Historiques de l'armée régulière en Grèce pendant la révolution (sic) nationale depuis 1821 jusqu'a (sic) 1832*, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 1867.

ΕΒΕ, Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων, *Βιβλίο εισαγωγής του Τμήματος Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης*.

ΕΒΕ, Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων, Χειρόγραφο 2284, *Ιατροσοφικά, Ρετζέται διά τὰ γλυστήρια*, Κατάλογος Πολίτη, Ευρετήριο Ε' Graecitatis (ιδιωματικών λέξεων), σ. 299.

Επίσημον Μητρώον των Αξιωματικών του Β. Ναυτικού, Βιβλίον Γ', Υγειονομικοί Αξιωματικοί, Όθων Σωνιέρος, ΓΕΝ/Μητρώα Αξιωματικών.

ΙΕΕΕ, Πιστοποιητικά των Αγωνιστών, πιστοποιητικό αριθ. 16.362.

Καθολική Αρχιεπισκοπή Κέρκυρας, Βιβλίο βαπτίσεων, 1778-1817, κωδικός LXXXIX.

Καθολική Αρχιεπισκοπή Κέρκυρας, Βιβλίο γάμων, 1795-1848, κωδικός LXV.

Καθολική Αρχιεπισκοπή Κέρκυρας, βιβλίο με τίτλο *Bastardini*.

Κεντρική Εθνική Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας, Αίθουσα χειρογράφων, Φωσκολιανό αρχείο: Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Salle di manoscritti, Fondo Foscoliani, Naz., VI, E, 3 (πρώην 9).

Οικογενειακό Αρχείο Φανής Φολερού-Τσερούλη, ευγενική χορηγία του συζύγου της, Δημήτρη Φολερού.

Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Α', Σύνοδος Β', τόμος Α', Αθήνα, Εκ του Δημοσίου Τυπογραφείου, 1846, διαθέσιμα ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα: <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/I-Bibliothiki/Koinovouleftiki-Syllogi/Praktika-Synedriaseon/Praktika-Voulis-1843-1862/>.

Πρακτικά της Α' εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως, (3^{ης} Σεπτεμβρίου 1844), διαθέσιμα ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα: <https://www.hellenicparliament.gr/onlinePublishing/PRA/001-022.pdf>.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνελεύσεως, τόμος Ε', Αθήνα, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1864, διαθέσιμα ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα, <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/I-Bibliothiki/Koinovouleftiki-Syllogi/Praktika-Synedriaseon/Praktika-Voulis-1862-1910/>.

Συλλογή με τίτλο “Heydeckiana”, της κρατικής βιβλιοθήκης της Βαυαρίας BSL με 47 επιστολές μεταξύ του Σπυρίδωνα Σωνιέρου και του Στρατηγού Heideck των ετών 1827-1829. Κατάλογος διαθέσιμος στην ιστοσελίδα <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0007/bsb00076323/images/index.html>.

Υπουργείον Στρατιωτικών, Δ-ΣΙΣ Προσωπικού, *Μητρώον Αξιωματικών, Παλαιόν (1-400)*.

Archives Départementales des Bouches-du-Rhône, Registres de l'état civil, Marseille, Paroisse de Saint-Laurent, Naissances-Baptêmes, 1764.

Archives Départementales du Var, Registres de l'état civil, Toulon, cote 7E146_172R2 (1842-1842), Décès, acte 2150 και cote 7E146_029_0253 AD83 (1803-1804), Naissances, acte 879.

Archives Nationales, Fonds Marine, Série CC (Personnel), Sous-série CC1 (État-major de la flotte et Officiers militaires), article 205.

BOSSU Jean, *Les francs-maçons français au secours de la Grèce insurgée (1821-29)*, 1975, 15 σσ., Fonds Jean Bossu, Archives Départementales des Vosges, 42 J, Br. 5350.

Edizione Nazionale delle opere di Ugo Foscolo, Volume XVI, Epistolario, Volume Terzo, (1809-1811), a cura di CARLI Plinio, Firenze, LE MONNIER Felice, 1953.

Edizione Nazionale delle opere di Ugo Foscolo, Volume XXI, Epistolario, (1819-1821), a cura di BARBI Michele, Firenze, LE MONNIER Felice, 1974.

FORNÈSY Henri, *Le monument des philhellènes*, 1860, χειρόγραφο 1697, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων.

FORNÈSY Henri, *L'Histoire du corps régulier de la Grèce depuis sa première organisation en 1821 jusque 1831*, χειρόγραφο 1736, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων.

SAUNIER Elisabeth, *Resumé historique des faits concernant le corps regulier depuis le commencement de sa formation jusqu'a l'arrivée du Roi Othon en Grèce*, [ca. 1863], Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Princeton, Συλλογή χειρογράφων (MSS), χειρόγραφο C0199 (no 285), AM 2003.

Service Historique de la Défense, Ατομικός φάκελος Antoine Saunier, CC7 alpha 2261, SHD, Centre Historique des Archives, Vincennes.

Service Historique de la Défense, Département du réseau territorial, Division Sud-Est, Toulon, Αλληλογραφία του ναυτικού επιτρόπου (préfet maritime) για το έτος 1852, Φάκελοι 2A⁶ 251-256, 2A⁷ 125, 2A⁷ 127, 2A⁷ 129.

Service Historique de la Défense, Département du réseau territorial, Division Sud-Est, Toulon, Κατάλογος πληρώματος του πλοίου «ransport No 3» για το έτος 1814, Φάκελοι 1C 672 και 2E⁶ 1304.

Service Historique de la Défense, Département du réseau territorial, Division Sud-Est, Toulon, Κατάλογος πληρώματος της φρεγάτας «Romone» για το έτος 1810, Φάκελοι 1C 343 και 2E⁶ 1047 και για το έτος 1811, Φάκελοι 1C 439 και 2E⁶ 123.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

(Δεν περιλαμβάνονται οι 140 εφημερίδες που αναφέρεται ότι διάβασε ο Σωνιέρος σσ. 411-425).

Αθηνά, Αθήνα:

αριθ. φύλ. 771, έτος Θ', 27 Νοεμβρίου 1840.

αριθ. φύλ. 1042, έτος ΙΒ', 14 Αυγούστου 1843.

αριθ. φύλ. 1067, έτος IB΄, 17 Νοεμβρίου 1843.

αριθ. φύλ. 2779, έτος KH΄, 30 Ιουνίου 1859.

αριθ. φύλ. 3214, έτος ΛΓ΄, 6 Φεβρουαρίου 1864.

Αιών, Αθήνα:

αριθ. φύλ. 35, έτος Α΄, 25 Ιανουαρίου 1839.

αριθ. φύλ. 216, έτος Γ΄, 8 Δεκεμβρίου 1840.

αριθ. φύλ. 463, έτος Ε΄, 18 Αυγούστου 1843.

Αλήθεια, Αθήνα, αριθ. φύλ. 212, 2 Σεπτεμβρίου 1866.

Ανεξάρτητος, Αθήνα, αριθ. φύλ. 84, έτος Β΄, 30 Απριλίου 1844.

Ανεξάρτητος, Κέρκυρα, φύλλα των ετών 1849 (Δεκέμβριος)-1850.

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, Ναύπλιο:

αριθ. φύλ. 82, 4 Δεκεμβρίου 1829.

αριθ. φύλ. 61, 12 Αυγούστου 1831.

Εθνοφύλαξ, Αθήνα:

αριθ. φύλ. 341, έτος Β΄, 12 Σεπτεμβρίου 1863.

αριθ. φύλ. 404, έτος Β΄, 13 Δεκεμβρίου 1863.

Ελληνική Πολιτεία, αριθ. φύλ. 63, 2 Αυγούστου 1828.

Ελληνικός Καθρέπτης/Le miroir grec (δίγλωσση), Ναύπλιο, αριθ. φύλ. 2, έτος Α΄, 20 Μαΐου 1832.

Η Ελπίς, Αθήνα, αριθ. φύλ. 191, έτος Β΄ Συντάγματος, 4 Δεκεμβρίου 1844.

Η Εποχή/L'Époque (δίγλωσση), Ναύπλιο:

αριθ. φύλ. 12, έτος Α΄, 4/16 Νοεμβρίου 1834.

αριθ. φύλ. 13, έτος Α΄, 8/20 Νοεμβρίου 1834.

αριθ. φύλ. 14, έτος Α΄, 11/23 Νοεμβρίου 1834.

αριθ. φύλ. 15, έτος Α΄, 15/27 Νοεμβρίου 1834.

αριθ. φύλ. 17, έτος Α΄, 22 Νοεμβρίου/4 Δεκεμβρίου 1834

αριθ. φύλ. 18, έτος Α΄, 25 Νοεμβρίου/7 Δεκεμβρίου 1834.

αριθ. φύλ. 27, έτος Α΄, 30 Δεκεμβρίου/12 Ιανουαρίου 1835.

αριθ. φύλ. 37, έτος Α΄, 10 Φεβρουαρίου 1835.

Ευνομία, Αθήνα, έτος Β΄, αριθ. φύλ. 122, 17 Δεκεμβρίου 1863.

Εφημερίς των Αθηνών, αριθ. φύλ. 21, 5 Φεβρουαρίου 1826.

Ο Ζέφυρος, Αθήνα, αριθ. φύλ. 155, έτος Γ΄, 11 Οκτωβρίου 1843.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Αθήνα:

αριθ. φύλ. 19, 26 Μαΐου/7 Ιουνίου 1834.

αριθ. φύλ. 30, 26 Ιουλίου 1838.

αριθ. φύλ. 4, 27 Φεβρουαρίου 1839.

αριθ. φύλ. 13, 27 Απριλίου 1844.

αριθ. φύλ. 29, 5 Σεπτεμβρίου 1844 και *Έκτακτον παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως*, 3 Αυγούστου 1844.

αριθ. φύλ. 34, 25 Αυγούστου 1852.

αριθ. φύλ. 38, 12 Αυγούστου 1861.

αριθ. φύλ. 44, 28 Δεκεμβρίου 1863.

αριθ. φύλ. 9, 24 Φεβρουαρίου 1864.

αριθ. φύλ. 76, 12 Ιουλίου 1880.

«Συλλογή των Πολιτικών Αποφάσεων του Αρείου Πάγου του έτους 1867», Παράρτημα της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως*, Αθήνα, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1867.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Ναύπλιο:

αριθ. φύλ. 6, 8/20 Μαρτίου 1833.

αριθ. φύλ. 7, 12/24 Μαρτίου 1833.

αριθ. φύλ. 61, 12 Αυγούστου 1831.

Ηλιος, Αθήνα:

αριθ. φύλ. 148, έτος Δ΄, 10 Ιανουαρίου 1858.

αριθ. φύλ. 189, έτος Δ΄, 15 Νοεμβρίου 1858.

αριθ. φύλ. 227, έτος Ε΄, 29 Αυγούστου 1859.

Ο Σωτήρ/Le Sauveur, (δίγλωσση), Ναύπλιο, αριθ. φύλ. 80, έτος Α΄, 15 Νοεμβρίου 1834.

Παράρτημα της Επισήμου Στρατιωτικής Εφημερίδος, Αθήνα: 15 Δεκεμβρίου 1861 και 30 Δεκεμβρίου 1861.

Πατρίδα, Κέρκυρα, φύλλα των ετών 1849 (Δεκέμβριος)-1850.

Σπινθήρ, Ζάκυνθος, φύλλα των ετών 1849 (Μάιος)-1850, (δεν εντοπίστηκαν σε κάποια πηγή).

(*H*) *Ταχύπτερος Φήμη*, Αθήνα: αριθ. φύλ. 845, 13 Φεβρουαρίου 1850.

Τό Μέλλον, Ζάκυνθος, φύλλα των ετών 1849-1851.

Φάρος της Όθρυος, Λαμία, έτος Η', αριθ. φύλ. 391, 21 Δεκεμβρίου 1863.

Φίλος του Νόμου, αριθ. φύλ. 187, 19 Φεβρουαρίου 1826.

Φως, Αθήνα, φύλλα του έτους 1861.

Χρόνος, Ναύπλιο:

αριθ. φύλ. 33, έτος Α', 20 Αυγούστου 1833.

αριθ. φύλ. 34, έτος Α', 24 Αυγούστου 1833.

Gazetta Romana, Ρώμη, αριθ. φύλ. 23, 18 Μαρτίου 1808.

Courrier d'Athènes, Αθήνα, φύλλα των ετών 1848 (Αύγουστος)-1849, (δεν εντοπίστηκαν σε κάποια πηγή).

Courrier d'Orient, Αθήνα, φύλλα του έτους 1845, (δεν εντοπίστηκαν σε κάποια πηγή).

L'ami de la religion, journal ecclésiastique, politique et littéraire, n° 4242, 7 juillet 1846 & n° 4248, 21 juillet 1846, tome 130, Paris, Librairie d'Adrien Leclere et Cie, σσ. 59 και 180 αντίστοιχα.

Le Précurseur, Αθήνα, φύλλα των ετών 1861-1862, (δεν εντοπίστηκαν σε κάποια πηγή).

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Απόμαχος, τόμος τευχών των ετών Γ'-Δ', 1859-1861.

Ο Παρατηρητής των δύο όπλων ξηράς και θαλάσσης, Συλλογή διδακτικών αντικειμένων της στρατιωτικής τέχνης, Περιοδικόν σύγγραμμα του Στρατού εκδιδόμενον αορίστως, Παρά του εκδότου και Συντάκτου Α. Γ. Πίσσα,

Αντισυνταγματάρχου της Γραμμής, Αθήνησιν, Τύποις Θ. Β. Χ. Παναγιώτου, 1848, 1849 και 1862, συνολικά 20 φύλλα.

Παρνασσός Περιοδικόν Σύγγραμμα, Τόμος ιζ΄, περίοδος δευτέρα, εκδ. Φιλολογικός σύλλογος Παρνασσός, 1975.

Στρατιωτικός Άγγελος, Αθήνα:

τεύχος 1, 18 Ιανουαρίου 1845.

τεύχος 12, 15 Ιουνίου 1846.

Στρατιωτικός Έφορος/Éphore Militaire, (δίγλωσσο), Ναύπλιο, τόμος Α΄, τεύχος 4, 28 Φεβρουαρίου 1835, Εκ τυπογραφίας Κωνσταντίνου Ράλλη.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΑΡΡΙΑΝΟΣ Φλάβιος, *Σωζόμενα*, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, τόμος Α΄, Δούκα Ν. (επιμ.), Βιέννη, [1809].

ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ Χρήστος, *Ιστορία του Τακτικού Στρατού της Ελλάδος από της πρώτης συστάσεώς του κατά το 1821 μέχρι των 1832*, Αθήνα, Εκ της τυπογραφίας Κ. Ράλλη, 1837.

ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ Χρήστος, *Ιστορία των κατά την Ελλην. Επανάστασιν εκστρατειών και μαχών και των μετά ταύτα συμβάντων, ων συμμετέσχεν ο Τακτικός Στρατός, από του 1821 μέχρι του 1833*, Αθήνα, χ.ε., 1901.

ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ Χρήστος, *Συλλογή στρατιωτικών νόμων και διατάξεων. Από το 1821 μέχρι του 1853*, Αθήνα, χ.ε., 1853.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ Ιωάννης, (Υπομοίραρχος της Β. Χωροφυλακής) *Λεξικό χωροφυλακής*, Αθήνα, 1846.

Ημερολόγιο Σκόκου του έτους 1892, τόμος Ζ΄, Αθήνα, 1891, Τυπ. Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1891.

ΗΠΙΤΗΣ Αντώνιος, *Λεξικόν γαλλοελληνικόν και ελληνογαλλικόν επιστημονικόν και τεχνικόν όρων*, Αθήνα, 1895 τόμοι 1ος και 2ος, 1898 τόμος 3ος.

ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ Νικόλαος, *Ενθύματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*: προτάσσεται ιστορία του Αρματωλισμού, εισαγωγή και σημειώσεις υπό Γιάννη Βλαχογιάννη, τόμοι Α΄-Γ΄, Αθήνα, χ.ε., 1939-1942.

ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ Γενναίος, *Διάφορα έγγραφα και επιστολαί εκ της συλλογής του Υποστρατήγου Γενναίου Κολοκοτρώνη, αφορώντα τας κατά το 1832 μετά τον θάνατον του Κυβερνήτου Ι. Καποδίστρια, Συμβάσας κατά την Ελλάδα ανωμαλίας και αναρχίας*, Αθήνα, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, 1856.

ΚΟΡΑΗΣ Αδαμάντιος, *Άτακτα*, τόμος Β΄, Εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Παρίσι, 1829 και τόμος Γ΄, Παρίσι, Εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, 1830.

ΚΥΡΑΛΗΣ Π., *Εγχειρίδιον των πολεμικών συμβουλίων ή Συλλογή ζητημάτων του Στρατιωτικού Δικαίου – Μεταφρασθέν εκ του γαλλικού*, Αθήνα, χ.ε., 1851.

ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ [Στρατηγός], *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Γνώση, 2003.

ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ [Στρατηγός], *Απομνημονεύματα*, απάνθισμα μελετημάτων Γ. Θεοτοκά – Γιάννη Κορδάτου – Σπύρου Βασιλείου – Γ. Σεφέρη. Ιστορική εισαγωγή Γιάννη Βλαχογιάννη, Αθήνα, Μπάυρον, 1907.

ΜΟΛΙΕΡΟΣ, *Ο Κατά φαντασία ασθενής*, μετάφραση Ράμφος Κωνσταντίνος, Αίγινα, 1834.

ΜΠΡΟΥΣΚΟΣ Κυριάκος, *Συλλογή Νόμων, Κανονισμών και Διαταγμάτων προς χρήσιν των αξιωματικών και υπαλλήλων και παντός υπηρέτου του Βασιλικού Ναυτικού. Εκδοθείσα αδεία του επί των Ναυτικών Υπουργείου*, Αθήνα, Εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, 1853.

ΟΥΓΚΩ Βίκτορας, *Κλαύδιος πένης*, μετάφραση Αυλωνίτης Α., Τύποις Π. Α. Σακκελαρίου, Αθήνα, 1861.

ΠΥΡΡΟΣ Διονύσιος Θετταλός, *Φαρμακοποιία Γενική εκ των πλέον νεότερων σοφών χυμικών και Φαρμακοποιών συγγραφέων της Ευρώπης*, Κωνσταντινούπολη, χ.ε. 1881.

ΣΟΥΤΣΟΣ Αλέξανδρος, *Ο Πρωθυπουργός και Ατίθασος ποιητής, Δράματα Πολιτικά*, Βρυξέλλες, χ.ε. 1843.

ΣΟΥΤΣΟΣ Παναγιώτης, *Λόγος εκφωνηθείς επί του τάφου του Ιωάννου Κωλέττου, την α΄ Σεπτεμβρίου 1847*, Αθήνα, Τύποις Χ. Αναστασίου Δούκα, 1847.

ΣΩΝΙΕΡΟΣ Σ. Όθων, Ανθυπίατρος του Πολεμικού Ναυτικού, *Ιατρικός του νάυτου συνέκδημος Προς χρήσιν των ναυτιλλομένων*, Αθήνα, Τύποις Σ. Κ. Βλαστού, 1871.

[ΣΩΝΙΕΡΟΣ Σπυρίδων], *Περίληψις των Συμβάντων του Τακτικού Σώματος, Απ' αρχής της πρώτης συστάσεως αυτού, Μέχρι της ελεύσεως της Α.Μ. του Σεβαστού ημών ΑΝΑΚΤΟΣ*, Ναύπλιο, Εκ της τυπογραφίας Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνιέως και Κωνσταντίνου Ιωαννίδου Σμυρναίου, 1841. Και επανέκδοση του 1976, υπό τη Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, αριθ. 106, από τις εκδόσεις βιβλιοπωλείου Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα με τίτλο: [Ανωνύμου], *Περίληψις των Συμβάντων του Τακτικού Σώματος: απ' αρχής της πρώτης συστάσεως αυτού, μέχρι της ελεύσεως της Α.Μ. του Σεβαστού ημών Ανακτος*, διαθέσιμο από την Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης, με κωδικό ΓΜ 3516, στην ιστοσελίδα <http://openarchives.gr> [πρόσβαση, Ιανουάριος 2017].

ΦΡΑΝΤΖΗΣ Αμβρόσιος, *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος, αρχομένη από τους έτους 1715 και λήγουσα το 1837*, εκδοθείσα παρ' αυτού.

ΧΑΝΤΖΕΡΗΣ Γρηγόριος (αξιωμ. του Πυροβολικού), *Λεξικό των Στρατιωτικών Επιστημών και Τεχνών*, Αθήνα, 1847.

ΧΙΩΤΗΣ Παναγιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους, από συστάσεως μέχρι ενόσεως (1815-1864)*, Τόμος Α΄, Ζάκυνθος, Τυπογραφείον Η Επτάνησος Χρίστου Σ. Χιώτου, 1874-1877.

ΧΙΩΤΗΣ Παναγιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα της Νήσου Ζακύνθου*, τόμος Γ΄, Κέρκυρα, Εν τη Τυπογραφία της Κυβερνήσεως, 1849.

ABOUT Edmond, *La Grèce contemporaine*, Paris, Librairie de D. Hachette et Cie, 1863.

BAJOT Louis Marin – POIRRE Félix, *Annales Maritimes et Coloniales*, 28e année, 3e série, partie officielle, tome 80, Paris, Imprimerie Royale, 1843.

BAJOT Louis Marin, *Annales Maritimes et Coloniales, Année 1820-1ère Partie*, Paris, Imprimerie Royale, 1820.

BARTHÉLEMY Jean-Jacques, *Voyage d'Anacharsis en Grèce, vers le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire*, Paris, Librairie de Bossange Père, 1829.

BEAULAC Guillaume, *Répertoire des lois et des arrêtés du gouvernement, de 1789, à l'an XI*, seconde édition, Paris, an XII.

BERRIAT Honoré Hugues, *Législation Militaire ou Recueil méthodique et raisonné des Lois, Décrets, Arrêtés, Règlements et Instructions actuellement en vigueur sur toutes les branches de l'État Militaire*, Alexandrie, chez Louis Capriolo Imprimeur-Libraire, 1812.

CARASSOUTSAS Jean, *Épître à M. de Lamartine au sujet de son Histoire de la Turquie*, Paris, Garnier, 1858.

CHIARINI Giuseppe – MARTELLI Carlo, *Catalogo dei manoscritti fosciani già proprietà Martelli della R. Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze*, Ministerio della Pubblica Istruzione, Roma, 1885.

CLAUSEWITZ, *Vom Kriege (Περί Πολέμου)* 1832, μεταφρασμένο στα ελληνικά με τίτλο: *Περί του πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1999.

Collana degli Antichi Storici Greci Volgarizzati, σειρά Ελλήνων συγγραφέων μεταφρασμένων στα ιταλικά σε 8 τόμους, που κυκλοφόρησε για πολλά έργα και από διαφορετικούς συγγραφείς, Milano, Francesco Sonzogno, 1819-1842.

COMTE DE LAS CASES, *Le Mémorial de Sainte Hélène, Journal de la vie privée et des conversations de l'empereur Napoléon à Sainte Hélène*, Londres, Chez Henri Colburn et Cie et M. Bossange et Cie, 1823.

DANOU Pierre-Claude-François, *Essai sur les garanties individuelles que réclame l'état actuel de la société*, Paris, Foulon, 1819.

DE BOLLMANN Louis, *Remarques sur l'état moral, politique et militaire de la Grèce, écrites sur les lieux*, Marseille, des imprimeries réunies de Carnaud et Simonin, 1822.

DE CHATEAUBRIAND François René, *Note sur la Grèce*, Paris, Le Normant père, 1825.

DE CHENIER Louis-Joseph-Gabriel, *Guide des Tribunaux Militaires, ou législation criminelle de l'armée*, 2 vols, Paris, Anselin, 1838.

DE LAMONTHE-LANGON Étienne-Léon, *Le Chancelier et les Censeurs*, 5 vols, roman de mœurs, Dupont, 1828.

DE PERETSDORF Ravichio, *La petite guerre, ou traité des opérations secondaires de la guerre*, par C. Decker, Paris, Chez F. G. Levrault, 1827.

DI OROSI Giuseppe, *Manuale dei medicamenti galenici e chimichi*, Firenze, Eugenio e F. Cammelli Librai – Editori, 1872.

Dictionnaire historique des batailles, sièges et combats de terre et de mer, qui ont eu lieu pendant la Révolution Française, par une société de militaires et de marins, tome I, Paris, Menard et Desenne fils libraires, 1818.

Dictionnaire Historique, critique et bibliographique, contenant les vies des hommes illustres, célèbres ou fameux de tous les pays et de tous les siècles, par une société de gens de lettres, tome XXIV, à Paris, chez Ménard et Desenne Libraires, 1822.

DOM THUILLIER Vincent, *Histoire de Polybe*, nouvellement traduite du grec, avec un commentaire par M. D. Folard, Amsterdam, chez Z. Chatelain et fils, 1753.

DUFAU Pierre-Armand, DUVERGIER Jean-Baptiste, GUADET Joseph, *Collection des Constitutions, Chartes et lois fondamentales, des peuples de l'Europe et des deux Amériques*, 6 vols, Paris, 1823.

DUVERGIER J. B., *Collection complète des lois, Décrets, Ordonnances, Réglemens, Avis du Conseil d'État*, tome VI, deuxième édition, chez A. Guzot et Scribe, libraires éditeurs, 1834.

FABVIER, Charles Nicolas, *De l'armée et de la nécessité de créer un conseil supérieur consultatif et permanent de la guerre*, Paris, Garnier frères, 1849.

FARRAT Richard, *Essai sur l'organisation d'une armée régulière en Grèce, et sur l'emploi des forces qui s'y trouvent présentement*, Paris, chez Anselin et Pochard, libraires pour l'art militaire et chez Delaunay, Libraire au Palais-Royal, 1829.

FAURIEL Claude, *Chants populaires de la Grèce moderne*, 2 vols. Paris, chez Firmin Didot père et fils, 1824-1825.

GIBBON Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, in 6 vols, London, W. Strahan and T. Cadell, 1776-1788.

GRÉHAN Amédée, Chef au Ministère de la Marine, *La France Maritime*, tome II, Paris, Dutertre Libraire-Éditeur, 1855.

GROSVENOR WESTMINSTER Elizabeth Mary, *Narrative of a yacht voyage in the Mediterranean during the years 1840-1841*, 2 vols, (vol. II), London, John Murray, 1842.

Histoire de la Grèce, Description des îles Ioniennes, Paris, Chez Dondey-Dupré Père et fils, 1823.

Histoire scientifique et militaire de l'expédition française en Égypte, tome III, Paris, Éditeurs-Propriétaires : Gagniard, A. J. Dénain, 1830.

HUGO Victor, *Les Orientales*, 5e éd., tome III, Paris, Hector Bossange, 1829.

JAL Auguste, *Glossaire Nautique, répertoire polyglotte de termes de Marine anciens et modernes*, Paris, chez Firmin Didot Frères, Libraires-Éditeurs, 1848.

JAMES William, *The naval history of Great Britain, from the declaration of war by France, in February 1793, to the accession of George IV, in January 1820*, vol. II, London, Printed for Baldwin, Cradock and Joy, 1822.

JOMINI Lieutenant Général, aide de camp général de sa majesté l'empereur de Russie, *Histoire Critique et Militaire des Guerres de la Révolution*, Bruxelles, Libraire Militaire de J-B Petit, 1840, 15 vols.

JOURDAIN Jean Philippe, *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce : Depuis 1822, jusqu'au combat de Navarin*, tomes I et II, Paris, Brissot-Thivars, 1828.

LE BAS Philippe, *L'Univers ou Histoire et Description de tous les peuples, de leurs religions, mœurs, coutumes, etc*, *Dictionnaire encyclopédique de l'histoire de la France*, tome I, A-AZ, Paris, Firmin Didot Frères, Éditeurs, 1840.

LEROY Charles – ALAFFRE Benjamin, *Grammaire française conforme aux principes de Lhomond et à l'Académie*, Paris, Librairie classique d'Eugène Belin, 1854.

MANGEART Jacques, *Souvenirs de la Morée, pendant le séjour des Français dans le Péloponnèse*, Paris, Igonette, 1830.

MARSHALL John, *Royal Naval Biography*, vol. II, London, 1824, printed for Longman, Hurst, Orme, Brown, and Green, Paternoster Row.

MICHAUL Louis Gabriel, *Biographie Universelle, ancienne et moderne*, par une société de gens de lettres et de savants, tome XXXVIII, Paris, Delagrave et Cie.

MURATORI Ludovico Antonio, *Annali d'Italia dal principio dell'era volgare sino all'anno 1749*, tome XII, Milano, Giovambatista Pasquali, 1749.

NOËL – CHAPSAL, *Nouvelle grammaire française*, Paris, Maire-Nyon, Roret, Hachette, Delalain libraires, 1845.

ODIER Pierre Agathange, *Cours d'Études sur l'administration Militaire*, Paris, Anselin et Pochad, 1824.

PELLION Jean Pierre, *La Grèce et les Capodistrias pendant l'occupation française de 1828 à 1834*, Paris, Librairie Militaire, 1855.

PERSAT Maurice, *Mémoires du Commandant Persat, 1806 à 1844*, Paris, Plon-Nourrit & Co, 1910.

POUQUEVILLE François Charles Hugues Laurent, *Histoire de la Régénération de la Grèce*, 4 vols, Paris, Firmin Didot, 1824.

POUQUEVILLE François Charles Hugues Laurent, *Voyage dans la Grèce*, Paris, 5 vols, Firmin Didot, 1820.

QUINET Edgar, *La Grèce moderne et ses rapports à l'Antiquité*, Paris, F. G. Levrault, 1830, 1^η έκδοση. Δεύτερη έκδοση, το 1857 της οποίας το κείμενο αναπαρίσταται στην επανέκδοση του 1984, Παρίσι, Belles Lettres.

RAFFENEL Claude Denis, *Histoire des événements de la Grèce, depuis les premiers troubles jusqu'à ce jour ; Avec des notes critiques et topographiques sur le Péloponnèse et la Turquie et suivie d'une notice sur Constantinople*, une carte du Théâtre de la guerre est jointe à l'ouvrage ; à Paris, chez Dondey-Dupré père et fils, Imp-Lib, Éditeurs, 1822.

RAYBAUD Maxime, *Mémoires sur la Grèce*, tomes I et II, Paris, Tournachon-Molin libraire, 1824.

Recueil des loix de la République Française, et des Actes des Autorités Constituées, Depuis le Régime constitutionnel de l'an VIII, tome V, cahier XIII, Bruxelles, Chez G. Huyche, Imprimeur Libraire, an IV.

ROUSSEAU Jean-Jacques, *Œuvres Complètes, Vol. XXX, Confessions*, Bruxelles, Chez Th. Lejeune Libraire-éditeur, 1828.

SAINT-EDME, *Constitution et organisation des Carbonari*, Paris, Brissot-Thivars, 1822.

SCHACK F.-R., *Campagne d'un jeune Français en Grèce, envoyé par M. le duc de Choiseul étudiant en droit à Paris, ancien palicane du général en chef Colocotroni*, Paris, Firmin Didot père et fils, 1827.

SCOTT Sir Walter, traducteur des romans historiques, *Le Pilote, romain américain* de James Fenimore COOPER, traduit de l'anglais, Paris, À la librairie de Charles Gosselin, 1824.

SCOTT Sir Walter, *Vita di Napoleone Buonaparte Imperatore dei Francesi, preceduta da un quadro preliminare della rivoluzione francese*, Traduzione Italiana, Firenze, Presso Leonardo Ciardetti, 1827-1828.

Table générale par ordre alphabétique de matières, des lois, sénatus-consultes, décrets, arrêtés, avis du Conseil d'État &c, publiés dans le Bulletin des Lois et les collections officielles, Depuis l'ouverture des États-Généraux, au 5 mai 1789, jusqu'à la restauration de la Monarchie Française, au 1er avril 1814, tome I, Paris, Imprimerie Royale, 1816.

TROUDE Onésime Joachime, *Batailles navales de la France*, tome III, Paris, Challamel aîné éditeur, 1867.

VACANI Cammillo, *Storia Militare delg' Italiani in Spagna*, Firenze, Antonio Carboni, 1827.

Victoires, conquêtes, désastres, revers et guerres civiles des Français, de 1792 à 1815, par une société de militaires et de gens de lettres, Paris, C.L.F. Panckoucke Éditeur, 1819-1833.

VOUTIER Olivier, *Lettres sur la Grèce, notes et chants populaires, extraits du portefeuille du colonel Voutier*, Paris, Firmin Didot et autres, 1826.

VOUTIER Olivier, *Mémoires du Colonel Voutier, sur la guerre actuelle des grecs*, Paris, Bossange frères libraires, 1823.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΘΗΝΗ Στέση, «Πολιτισμικές μεταφορές στον περιοδικό Τύπο: Οι βιογραφίες ξένων λογοτεχνών», στο Ταμπάκη Άννα – Πολυκανδριώτη Ουρανία (επιμ.), *Ελληνικότητα και ετερότητα, Πολιτισμικές διαμεσολογήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19^ο αιώνα*, Β΄ τόμος, Αθήνα, ΕΚΠΑ & ΕΙΕ-ΠΕ, σσ. 125-154.

ΑΜΑΝΤΟΣ Κωνσταντίνος, «Κοραΐς και Καποδίστριας», *Ελληνικά*, αριθ. 8, 1935, σ. 289-314.

ΑΝΝΙΝΟΣ Μπάμπης, *Ιστορικά Σημειώματα*, Αθήνα, Τυπογραφείον «Εστία», 1925.

ΑΝΤΩΝΙΟΥ Δαβίδ, *Γαλλικά Σχολεία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Cirel, 2009.

ΑΝΤΩΝΙΟΥ Δαβίδ, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμος Α΄, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1987.

ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ Δημήτρης (επιμ.), *Ανδρέας Μουστοξύδης – Αιμίλιος Τυπάλδος, Αλληλογραφία (1822-1860)*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη & Κότινος, 2005.

ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ Δημήτρης, «Φίλοι του λαού ή εχθροί του έθνους;», *Τα Ιστορικά*, τόμος 26, τεύχος 51, Δεκέμβριος, 2009, σσ. 369-398.

ΑΣΩΠΙΟΣ Κ. Ειρηναίος, «Σπετσών πένθιμος καλλιτεχνική ανάμνησις», *Πινακοθήκη*, Μηνιαίον Καλλιτεχνικόν Περιοδικόν, τόμος Β΄, τεύχος ΙΣΤ΄, Ιούνιος 1902, Αθήνα, έτος έκδοσης Β΄, σσ. 71-72.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Απόστολος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, Αθήνα, ΟΕΔΒ, 1971.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Τουρκοκρατία 1669-1812, Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, τόμος Δ΄, Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη, Αθήνα, 2000.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Απόστολος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1991.

ΒΕΛΟΥΔΗΣ Γιώργος, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, Αθήνα, Δωδώνη, 1994.

ΒΕΡΕΜΗΣ Θάνος, «Σκέψεις γύρω από τον Τακτικό Στρατό και το σώμα των Ελλήνων Αξιωματικών (1828-1935)», ανάτυπο από το βιβλίο *Η πολιτική στη σύγχρονη Μεσόγειο*, Αθήνα, χ.ε., 1981.

ΒΟΓΛΗ Ελπίδα, «‘Αι ελπίδες ημών εστράφησαν προς τους Έλληνας’: Προτάσεις Φιλελλήνων για την πολιτειακή και οικονομική οργάνωση του ελληνικού κράτους κατά τη διάρκεια του Αγώνα», στο Μανδουλαρά Β. Άννα – Νικολάου Β. Γεώργιος – Φλιτούρης Λάμπρος – Αναστασόπουλος Νικόλαος (επιμ.), *Φιλελληνισμός: Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Αθήνα, Δήμος Νικολάου Σκουφά & Ηρόδοτος, 2015, σσ. 111-134.

ΒΟΓΛΗ Ελπίδα, «‘Πολίτευμα Ευρωπαϊκόν’: Απόψεις για το πολίτευμα των Ελλήνων κατά τον Αγώνα, 1821-1828», *Ελληνικά*, αριθ. 49, 1999, τεύχος 2, σσ. 347-365.

ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η Ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού (1821-1954)*, Αθήνα, ΔΙΣ, 2005.

ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας (19^{ος}-20^{ος} αι)*, Αθήνα, ΔΙΣ, 2011.

ΓΡΑΜΜΕΝΙΔΗΣ Σίμος, *Μεταφράζοντας τον Κόσμο του Άλλου: Θεωρητικοί Προβληματισμοί, Λειτουργικές Προοπτικές*. Αθήνα, Δίαυλος, 2009.

ΓΡΑΜΜΕΝΙΔΗΣ Συμεών – ΔΗΜΗΤΡΟΥΛΙΑ Ξανθίπη – ΚΟΥΔΡΗΣ Ευάγγελος – ΛΟΥΠΑΚΗ Ελπίδα – ΦΛΩΡΟΣ Γεώργιος, *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις της μετάφρασης*, Αθήνα, Σύνδεσμος Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.

ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Α. Τάσος, «Ιστοριογραφία του Αγώνα», *Μνημοσύνη: Ετήσιον περιοδικόν της Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών επί του Νεώτερου Ελληνισμού*, τεύχος Γ΄, 1970-1971, σσ. 33-253.

ΔΗΜΑΚΗΣ Ιωάννης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και των ετεροχθόνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.

ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Χαρίκλεια, *Ο Σαινσιμονιστής Francois Graillard περί των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων*, ανάτυπον εκ του 22ου τόμου του Δελτίου Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, Αθήνα, 1979, σσ. 368-394.

ΔΗΜΑΡΑΣ Κωνσταντίνος, *Κ. Παπαρηγόπουλος*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ελένη, *Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος ως προσωπικό βίωμα, Ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2011.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Κωνσταντίνος, *Δημήτριος Υψηλάντης (1793-1832) – Μέρος Α΄: Πληρεξούσιος του Γεν. Επιτρόπου της Αρχής*, Αθήνα, χ.ε., 1966.

ΔΙΒΑΝΗ Λένα, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1930-1947), απόπειρα πατριδογνωσίας*, Αθήνα, Εύδοξος, 2000.

ΔΡΟΥΛΙΑ Λουκία, «Χρονολόγιο της Επανάστασης», στο Τραΐου Ελευθερία (επιμ.), *Ο φιλελληνισμός στη Γαλλία, ένθετο Επτά Ημέρες, Καθημερινή* (23 Μαρτίου 1997), σσ. 4-7.

ΔΡΟΥΛΙΑ Λουκία – ΚΟΥΤΣΟΠΑΝΑΓΟΥ Γιούλα (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, 2008, τόμος Δ΄.

ΕΥΘΥΜΙΟΥ Μαρία, «Η γαλλική εκστρατεία στην Πελοπόννησο (1828-1829) και η πρόσληψή της από τους Έλληνες αγωνιστές», στο Χρυσός Ευάγγελος (επιμ.), *Ελλάδα και Γαλλία τον 19^ο αιώνα*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2012, σσ. 107-116.

ΕΥΘΥΜΙΟΥ Μαρία, «Η μάχη του Πέτα, πεδίο πειραματισμού νέων εθνικών και διεθνών θεσμών και πρακτικών» στο *Ο Φιλελληνισμός από το 1821 έως σήμερα*, Πρακτικά συνεδρίου, Πέτα, έκδοση Δήμου Πέτα, 2009, σσ. 27-35.

ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ Σιδηρούλα, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1986.

ΖΑΝΟΥ Κωνσταντίνα, «Διανοούμενοι – “γέφυρες” στη μετάβαση από την προεθνική στην έθνική εποχή», ανάπτυπο από *Τα Ιστορικά*, τόμος 30, τεύχος 58, Ιούνιος 2013, σσ. 4-22.

ΖΩΗΣ Χ. Λεωνίδα, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τόμος Α΄, Ιστορικών- Βιογραφικών, Αθήνα, 1963.

ΘΕΜΕΛΗ-ΚΑΤΗΦΟΡΗ Δέσποινα, *Το γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια, 1828-1831*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1985.

ΘΕΟΤΟΚΗΣ Σπυρίδων Μάρκος, *Αναμνηστικόν Τεύχος της Πανιονίου Αναδρομικής Εκθέσεως, Μέρος Β΄, Δημοκρατούμενοι Γάλλοι, Κέρκυρα, Ασπιώτη, 1914-1917*.

ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ Σώζων, *Ελληνική βιβλιογραφία περί της Επανάστασεως του 1821*, (Αυτοτελείς εκδόσεις 1797-1973), έκδοσις δευτέρα – επαυξημένη, Αθήνα, Αρχηγείον Στρατού, Διεύθυνσις Εκδόσεων, 1971.

Ιστορία της Στρατιωτικής Ιατρικής στην Ελλάδα, Επιστημονική Ένωση Υγειονομικών Ενόπλων Δυνάμεων, 2000.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Η Ελληνική Επανάσταση, τόμος ΙΒ΄, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, 1975.

Ιταλοελληνικό Λεξικό Mandenson, Αθήνα, Διαγόρας, χ.η.

ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΥ Πηγή, «Η συμβολή του Γαλλικού Εκστρατευτικού Σώματος στην αποκατάσταση των φρουρίων και των πόλεων της Μεσσηνίας», *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας (19^{ος}-20^{ος} αι)*, Αθήνα, ΓΕΣ/ΔΙΣ, 2011, σσ. 13-40.

ΚΑΡΑΚΑΤΣΟΥΛΗ Άννα, «*Μαχητές της Ελευθερίας*» και 1821, Αθήνα, Πεδίο, 2016.

ΚΑΡΑΚΑΤΣΟΥΛΗ Άννα, «Φιλέλληνες και ελληνική επανάσταση: η διεθνική διάσταση», στο Μανδουλαρά Β. Άννα – Νικολάου Β. Γεώργιος – Φλιτούρης Λάμπρος – Αναστασόπουλος Νικόλαος (επιμ.), *Φιλελληνισμός: Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Αθήνα, Δήμος Νικολάου Σκουφά & Ηρόδοτος, 2015, σσ. 134-157.

ΚΑΣΤΑΝΗΣ Ανδρέας, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, 1828-1834*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000.

ΚΑΤΣΑΡΟΣ Σπύρος, *Χρονικά των Κορυφών*, τόμος ΣΤ΄, Κέρκυρα, Εκδόσεις Κατσαρού, 1983.

ΚΑΤΣΙΚΩΣΤΑΣ Δημήτρης, «Η αναδιοργάνωση των Ενόπλων Δυνάμεων και το έργο της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής Eydoux», ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας (19^{ος}-20^{ος} αι)*, Αθήνα, ΔΙΣ, 2011, σσ. 59-76.

ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ Πασχάλης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Πορεία, 2000.

ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Ιωάννης, *Η «πέραν» Ελλάς και οι «άλλοι» Έλληνες: το σύγχρονο ελληνικό έθνος και οι ετερόγλωσσοι σύνοικοι Χριστιανοί (1800-1912)*, Θεσσαλονίκη, 2003.

ΚΟΠΑΝΙΤΣΑΝΟΥ Θεοφανή, «Στρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας 1939-1940, το σχέδιο δημιουργίας βαλκανικού θεάτρου επιχειρήσεων», ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας (19^{ος}-20^{ος} αι)*, Αθήνα, ΔΙΣ, 2011, σσ. 149-167.

ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γιάννης, *Η κοινωνική σημασία της Επανάστασεως του 1821*, Εκδοτικός οίκος Γ. Ι. Βασιλείου, Αθήνα, 1924.

ΚΟΡΙΝΘΙΟΣ Γιάννης, «Οι μυστικές εταιρείες κατά την Καποδιστριακή περίοδο», *Παρνασσός*, Αθήνα, τόμος Λ, αριθ. 2, Απρίλιος-Ιούνιος 1988, σσ. 233-254.

ΚΟΥΚΟΥ Ε. Ελένη, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, Αθήνα, Παπαδήμας, 1983.

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Βασίλης, «Ο Γαλλικός Στρατός στην Πελοπόννησο. Συμβολή στην ιστορία της Καποδιστριακής περιόδου», *Πελοποννησιακά*, τόμος ΙΒ' (1976-1977), σσ. 75-102.

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Βασίλης, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, Αθήνα, Gutenberg, 2016.

ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κωνσταντίνος – ΜΑΥΡΟΓΙΩΡΓΟΣ Χρίστος, «Η περίθαλψη του πληθυσμού και των στρατιωτών κατά τη διάρκεια της Επανάστασεως του '21», *Ιατρικό Περισκόπιο*, τεύχος 9, Αθήνα, Έκδοση της Επιστημονικής Ένωσης Υγειονομικών Ενόπλων Δυνάμεων (ΕΕΥΕΔ), 2004, διαθέσιμο και διαδικτυακά στον ιστότοπο της Εταιρείας Στρατιωτικής Ιατρικής [www.helsocmilmed.gr/Member articles_2.php](http://www.helsocmilmed.gr/Member_articles_2.php) [πρόσβαση Ιούλιος 2018].

ΛΑΠΠΙΑΣ Κωνσταντίνος, «Επτανησιακά βιογραφικά «Σχεδάρια» στον 19^ο αιώνα», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιωνίου Συνεδρίου*, τόμος Α΄, Αθήνα, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2004, σσ. 181-193.

ΛΑΠΠΙΑΣ Κωνσταντίνος, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, 2004.

ΛΟΥΝΤΖΗΣ Ερμάννος, *Τα Επτάνησα επί Γάλλων Δημοκρατικών 1797-1799: Έκδοσις επί του εορτασμού της εθνικής παλιγγενεσίας*, μετάφραση Λούντζη-Νικοκάβουρα Άβιγαΐλ, Κέρκυρα, Τυπ. Γ. Σ. Δούβαλη-Κων. Π. Πασχάλη, 1971.

ΜΑΜΩΝΗ Κυριακή, «Ξενόγλωσσαι εκδόσεις (1821-1829) περί του Αγώνα», *Μνημοσύνη: Ετήσιον περιοδικόν της Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών επί του Νεώτερου Ελληνισμού*, τεύχος Γ΄, 1970-1971, σσ. 425-512.

ΜΑΝΔΥΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ Μαρία, «Η νοσηρότητα του Ελληνικού πληθυσμού κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (1453-1821)», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος*, τόμος Β΄, τεύχος 2, Έκδοση της Ιατροχειρουργικής Εταιρείας Κέρκυρας, Νοέμβριος 2000, διαθέσιμο και διαδικτυακά στον ιστότοπο: <http://www.ixek.gr/showArticle.asp?id=107> [πρόσβαση Μάιος 2019].

ΜΑΝΔΥΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ Μαρία, «Οι παρεμβάσεις της έδρας της Υγιεινής και Επιδημιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών στη νοσηρότητα και τη βρεφική θνησιμότητα της πόλης των Αθηνών το 19^ο αιώνα», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος*, Έκδοση της Ιατροχειρουργικής Εταιρείας Κέρκυρας, Νοέμβριος 2009, Τόμος Ε΄, Τεύχος 2, σσ. 94-101, διαθέσιμο και διαδικτυακά στον ιστότοπο: <http://www.ixek.gr/images/articles/koussouni.pdf> [πρόσβαση Μάιος 2019].

Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια, Τόμος ΣΤ΄, Αθήνα, Υπουργείο Στρατιωτικών, Ιούνιος 1927.

Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος ΣΤ΄, Λεξικόν, Αθήνα, Έκδοσις Μεγάλης Στρατιωτικής και Ναυτικής Εγκυκλοπαίδειας, Νοέμβριος 1930.

ΜΠΑΓΓΙΑΣ Ανδρέας, *Αρχειονομία. Βασικές Έννοιες και Αρχές*, Αθήνα, Κριτική, 1998.

ΜΠΑΛΩΤΗ Ξένη, *Μαιζών, ένας μεγάλος Φιλέλληνας – Η εκστρατεία του στην Πελοπόννησο*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1993.

ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γεώργιος, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, Β΄ έκδοση 2002, Γ΄ ανατύπωση 2006.

ΜΠΙΡΗΣ Η. Κώστας, *Τοπωνυμικά των Αθηνών*, Αθήνα, Εκδόσεις Αττικού, 1945.

ΜΥΛΩΝΑΚΗ Ιωάννα, «Τα ημερολόγια του Γιώργου Σεφέρη και η ημερολογιακή γραφή στην Ευρώπη», περιοδικό *Σύγκριση/Comparaison*, τεύχος 18, 2007, σσ. 28-46.

ΝΤΕΝΙΣΗ Σοφία, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή: γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού διαφωτισμού-ρομαντισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 2014.

ΝΤΟΝΤΗ Ι. Ευαγγελία, «Ηθη και έθιμα, Αδελφοποιία (αδελφοποιοί-βλάμηδες)», εφημερίδα *Αντίλαοι* Συρράκου, 20 Αυγούστου 2006.

ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ Γεράσιμος, *Ιστορία της Ιταλίας, από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, [Αθήνα], Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Στέφανος, *Από το γένος στο έθνος: Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Αθήνα, Παπαζήση, 2005.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Στέφανος, *Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια – Δομή, οργάνωση και λειτουργία του Στρατού Ξηράς της Καποδιστριακής περιόδου*, Αθήνα, Εστία, 1986.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΠΡΟΒΑΤΑ Ελισάβετ, «Εντυπώσεις από τον Μωριά στην Αλληλογραφία μελών του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος υπό τον Maison», στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Ο περιηγητισμός στην Ελλάδα τον 18^ο και 19^ο αιώνα» (Αθήνα, 23-24 Νοεμβρίου 1995)*, Αθήνα, 1997, σσ. 77-93.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΒΡΕΤΟΣ Μαρίνος, «Οι Νεώτεροι Έλληνες», «Οι ιδιώται», *Εθνικόν Ημερολόγιον διά το δίσεκτον έτος 1864, Έτος Δ΄*, Παρίσι, Αθήνα, σσ. 175-195.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΒΡΕΤΟΣ Μαρίνος, «Οι Νεώτεροι Έλληνες», *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1865, Έτος Ε΄*, Παρίσι, Αθήνα, σσ. 51-95.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Στέφανος, «Διονύσιος Βούρβαχης (Denys Bourbaki) ένας Γάλλος φιλέλληνας του 1821 ελληνικής καταγωγής», *Παρνασσός*, τόμος Ε΄, 1963, σσ. 340-356.

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ Άγγελος, «Το εθνικό Αρχείο Γιάννη Βλαχογιάννη», περιοδικό *Νέα Εστία*, τόμος ΜΔ΄ τεύχος 515, Χριστούγεννα 1948, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σσ. 92-96.

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΡΙΣΤΕΝΣΕΝ Αριστέα, *Το φιλελληνικό κίνημα στη Δανία*, Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 2010.

ΠΑΠΠΑΣ Σπυρίδων, *Η Γαλλία και η Ρούμελη από του 1797 μέχρι του 1799 κατά τα έγγραφα του στρατηγού Chabot, διοικητού των Ιονίων Νήσων*, ΔΙΕΕ, αριθ. 6 (1902-1906).

ΠΑΥΛΙΔΗΣ Άντρος, *Ιστορία της νήσου Κύπρου*, τόμος Δ΄, Λευκωσία, Φιλόκυπρος, 1991-1993.

ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Γεώργιος, «Κων. Σάββας. Ο εισηγητής της Προληπτικής Ιατρικής και Μικροβιολογίας εν Ελλάδι (1861-1929)», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών*, τόμος 16, 1963, σσ. 313-34.

ΠΡΟΒΑΤΑ Δέσποινα, «Εκφάνσεις της γαλλοφωνίας στο Ναύπλιο του 19^{ου} αιώνα», *Πολύχρωμες ψηφίδες, Γαλλοφωνία και πολυπολιτισμικότητα*, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Καλών Τεχνών, Τμήμα Θεατρικών σπουδών, Αθήνα, εκδόσεις Γρηγόρη, 2013, σσ. 19-27.

ΠΡΟΒΑΤΑ Δέσποινα, «Η διάδοση του σαινσιμονισμού στην Ελλάδα. Μια πρώτη προσέγγιση», στο ΕΚΠΑ, *Ουτοπικές θεωρίες και κοινωνικά κινήματα στην Ευρώπη, από τον 18^ο ως τον 20^ο αιώνα*, Φιλίστωρ, 2006, σσ. 148-158.

ΠΡΟΒΑΤΑ Δέσποινα, *Bailly Étienne-Marin 1796-1837, ένας σαινσιμονιστής στην επαναστατημένη Ελλάδα*, Αθήνα, Σοκόλη, 2008.

ΡΑΓΚΑΒΗΣ Αλέξανδρος Ρίζος, *ο Συμβολαιογράφος*, 1850, Αθήνα, Νεφέλη, εκδ. 1991.

ΡΗΓΑΤΟΣ Α. Γεράσιμος, Ιατρός-Λαογράφος-Ερευνητής, *Η Αρχαία Ιατρική στη λαϊκή μας παράδοση*, Αθήνα, Εκδόσεις Βήτα, 1999.

ΡΟΔΟΚΑΝΑΚΗΣ Εμμανουήλ, *Ο Βοναπάρτης και αι Ιόνιοι Νήσοι: Επεισόδιον των κατακτήσεων της Δημοκρατίας της Πρώτης Αυτοκρατορίας (1797-1816)*, μετάφραση Ζωηρού-Πασσά Α. Νεομής, Κέρκυρα, Εταιρεία προς Ενίσχυσιν Επτανησιακών Μελετών, 1937.

ΣΑΒΒΑΣ Κωνσταντίνος – ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ιωάννης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου*, Εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, 1928.

ΣΑΒΟΡΙΑΝΑΚΗΣ Παναγιώτης, *Ο Παναγιώτης Ρόδιος και η εποχή του (1789-1851)*, Αθήνα, Σαββάλας, 2003.

ΣΑΜΟΥΗΛ Αλεξάνδρα, *Ο βυθός του καθρέφτη, Ο André Gide και η ημερολογιακή μυθοπλασία στην Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1998.

ΣΒΟΡΩΝΟΣ Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μετάφραση Αικατερίνη Ασδραχά, Αθήνα, Θεμέλιο, 2007.

ΣΒΟΡΩΝΟΣ Νίκος, *Το ελληνικό έθνος, γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα, Πόλις, 2004.

ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Κυριάκος, *Ξενοκρατία μισελληνισμός και υποτέλεια*, Αθήνα, Στάχυ, 1997.

ΣΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗΣ Γεώργιος, «Η Ανωτέρα Σχολή Πολέμου και η Γαλλική Στρατιωτική Αποστολή στην Ελλάδα (1925-1928)», ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας (19^{ος}-20^{ος} αι)*, Αθήνα, ΔΙΣ, 2011, σσ. 127-148.

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Τριαντάφυλλος, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Α', Αθήνα, ΕΙΕ, 2004, σσ. 171-192.

ΣΚΟΠΕΤΕΑ Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988.

ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Παναγιώτης, «Η επίδραση της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής στη διαμόρφωση της ελληνικής στρατηγικής σκέψης (1830-1939)», *Οι*

πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας (19^{ος} -20^{ος} αι.), Αθήνα, ΓΕΣ/ΔΙΣ, 2011, σσ. 169-191.

ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ Α. Χρήστος, *Λεξικόν της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, τόμος Γ', Αθήνα, Εκδόσεις Λεβεντιά, 1972.

ΣΥΓΓΡΟΣ Ανδρέας, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α', Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι. Δ. Κολλάρου, 1998.

ΤΡΑΪΜΠΕΡ Ερρίκος, *Αναμνήσεις από την Ελλάδα, 1822-1828 – Ανέκδοτο χρονικό του Αγώνος*, Αθήνα, χ.ε., 1960.

ΤΡΙΧΙΑ-ΖΟΥΡΑ Μαρία (επιμ.), *Γρ. Ξενόπουλος, Αυτοβιογραφικά κείμενα 1919-1948*, τόμος Β', Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράλη, 2009.

ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗ Αναστασία, «Η Κέρκυρα των Δημοκρατικών Γάλλων και η σημασία της για τον Ναπολέοντα Βοναπάρτη», *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, τεύχος 1, 2019, σσ. 40-63.

ΤΣΕΡΕΒΕΛΑΚΗΣ Γεώργιος – ΚΑΣΤΑΝΗΣ Ανδρέας – ΚΙΟΣΕΣ Βασίλης – ΜΥΛΩΝΑΣ Γιάννης – ΡΟΥΜΠΙΕΝ Διονύσιος – ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΡΙΣΤΕΝΣΕΝ Αριστέα – ΚΥΡΚΟΣ Χαράλαμπος, *Η Ελλάδα την εποχή του Όθωνα*, Αθήνα, Περισκόπιο, 2010.

ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Β. Γεώργιος, «Κοινωνική ιστορία της Α' Δυναστείας – Χοροί και εσπερίδες 1830-1865», *Ημερολόγιον Σκόκου*, τόμος 14, 1899, Αθήνα, σσ. 85-92.

ΦΩΤΙΑΔΗΣ Ευάγγελος, *Νεοελληνική Ιστοριογραφία*, Αθήνα, Αετός, 1954.

ΦΩΤΙΑΔΗΣ Δημήτριος, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, τόμος Α', Αθήνα, β' έκδοση, 1977.

ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Φ. Παναγιώτης, *Εφημερίδες αποκείμενες στη βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970)*, Περιγραφικός κατάλογος, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε, 1993.

CLOGG Richard, *Σύντομη ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, μετάφραση Φουντέας Χάρης, 3^η έκδοση, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.

PUCHNER Walter, «Το θέατρο στο σχολείο», *Θεατρική τέχνη και παιδί: Προοπτικές της θεατρικής παιδείας στο σχολείο. Πρακτικά ημερίδας υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, 1996, σσ. 6-28.

AMIEL Henri-Frédéric, *Journal Intime*, Lausanne, L'âge d'homme, 1976-1994, 12 vols.

AVEZOU Laurent, « La biographie. Mise au point méthodologique et historiographique », *Hypothèses*, vol. I, issue 4, Paris, Éditions de la Sorbonne, σσ. 13-24.

BACHELOR Kathryn, “Third Spaces, Mimicry and Attention to Ambivalence: Applying Bhabhian Discourse to Translation Theory”, *The Translator* n° 14(1), 2008, σσ. 51-70.

BAILLY DE BLOIS, « Rapport à MM. les membres du Comité Philhellénique de Paris », *Documents relatifs à l'état présent de la Grèce*, Paris, Firmin-Didot, 1831.

BAKER Mona, *Translation and Conflict: A Narrative Account*, London, Routledge, 2006.

BARAU Denys, « La dimension éducative du mouvement philhellène », *Revue d'histoire du XIXe siècle*, n° 39, 2009, σσ. 79-94.

BARAU Denys, « La mobilisation des philhellènes en faveur de la Grèce, 1821-1829 », in Cambrézy L. – Lassailly-Jacob V. (dir.), *Populations réfugiées. De l'exil au retour*, Paris, IRD, 2001, [coll. : colloques et séminaires], σσ. 37-76.

BASCH Sophie, *Le mirage grec, la Grèce moderne devant l'opinion française (1846-1946)*, Hatier, Kauffmann, 1995.

BAUMANN Hellmut, « Mille ans de présence suisse en Grèce », *Versailles*, revue des Sociétés des Amis de Versailles, αριθ. 39 και 40, μετάφραση από τα γερμανικά στα γαλλικά: Laurence de Bonneval.

BEATON Roderick, *Biography of a Modern Nation*, London, Penguin Books, 2019.

BEATON Roderick, *Byron's War, Romantic Rebellion, Greek Revolution*, London, Cambridge University Press, 2013.

BENNASSAR Bartolomé, « La biographie, un genre historique retrouvé », in Bendana Kmar, Boissevain Katia, Cavallo Delphine, *Biographies et récits de vie, Collection Maghreb et sciences sociales*, Institut de Recherche sur le Maghreb Contemporain, 2005, σσ. 89-95.

BESSIERE Jean, *Les écritures de l'intime : La correspondance et le journal*, Paris, Honoré Champion, 2000.

BHABHA Homi, *The Location of Culture*, London, Routledge, 1994.

BOSSU Jean, « Franc-Maçons d'autrefois : XXII : Le Général Fabvier, combattant de la liberté », *Renaissance traditionnelle*, Paris, n° 53, janvier 1983, σσ. 55-56.

BRASSNETT Susan – André LEFEVERE, *Translation History and Culture*, London, Pinter, 1900.

BRAUD Emmanuelle, « Les premières missions militaires françaises en Grèce au XIXe siècle », in Porte Rémy – Bicer Abdil (dir.), *Les relations militaires franco-grecques, De la Restauration à la Seconde Guerre mondiale*, Vincennes, Service Historique de la Défense, 2007.

BRUYÈRE-OSTELLS Walter, « Réseaux maçonniques et paramaçonniques des officiers de la Grande Armée engagés dans les mouvements nationaux et libéraux », *Cahiers de la Méditerranée*, n° 72, 2006, σσ. 153-169.

BRUYÈRE-OSTELLS Walter, « Le parcours d'officiers issus de la Grande Armée : une redéfinition des cultures politiques dans la première moitié du XIXe siècle ? », *Histoire, économie & société* n° 2, 2008, σσ. 89-101.

BRUYÈRE-OSTELLS Walter, « Le philhellénisme, creuset d'un romantisme politique européen ? » in Rault Gérard, *Les romantismes politiques en Europe*, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, σσ. 417-439, 2009.

BRUYÈRE-OSTELLS Walter, « Les officiers républicains sous l'Empire : entre tradition républicaine, ralliement et tournant libéral », *Annales historiques de la Révolution française*, tome 346, n° 1, 2009, σσ. 31-44.

CONSTANT Claire, *La Grèce en révolte : Delacroix et les peintres français, 1815-1848*, Paris, Éditions de la Réunion des museaux nationaux, 1996.

COSNIER Collete, *Le silence des filles. De l'aiguille à la plume*, Paris, Fayard, 2001.

COUDERC Anne, « L'Europe et la Grèce, 1821-1830 : Le Concert européen face à l'émergence d'un État-nation », *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin*, n° 42, Automne 2015, σσ. 47-74.

DERRIDA Jacques, *Archive fever: A Freudian Impression*, translated by Eric Prenowitz, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1998. Τίτλος πρωτοτύπου: J. Derrida, *Mal d'Archive*, Galilée, 1995.

DIDIER Béatrice, *Le journal intime*, Paris, PUF, littératures modernes, 1976.

DIMAKIS Jean, *La presse française face à la chute de Missolonghi et la bataille navale de Navarin : recherche sur les sources du philhellénisme français*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1976.

DOSSE François, *Le pari biographique. Écrire une vie*, Paris, La Découverte, 2005.

DRIAULT Édouard – LHÉRITIER Michel, *Histoire diplomatique de la Grèce, de 1821 à nos jours*, tome I & II, Paris, Les presses universitaires de France, 1925.

DRIAULT Édouard, *Ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος*, μετάφραση Άννινος Χαράλαμπος, Αθήνα, Μ. Α. Δεπάστας, 1900.

DROULIA Loukia, « Reflets et répercussions de l'expédition française en Grèce », in Bourguet M.-N. et al., *Enquêtes en Méditerranée. Les expéditions françaises d'Égypte, de Morée et d'Algérie*, Actes de Colloque (Athènes-Nauplie, 8-10 juin 1995), Athènes 1999, σσ. 49-54.

DROULIA Loukia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'Indépendance grecque 1821-1833. Répertoire bibliographique*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, 1974.

DUPRONT Alphonse, *Le mythe de croisade*, Paris, Gallimard, 1997.

EFTHYMIΟΥ Maria, "Continuities and ruptures in a revolution: practices, morals, ideologies and violence in the Greek Revolution of 1821", in Ethymiou Maria (ed.), *La société grecque sous la domination ottomane : économie, identité, structure sociale et conflits*, Αθήνα, Hérodotos, 2010, σσ. 259-324.

EFTHYMIΟΥ Maria, "Official ideology and lay mentality during the Greek Revolution: attitudes towards the Jews" in Rozen Minna (ed.), *Offprints from "The last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans 1808-1945" II*, σσ. 33-43, Tel Aviv, Tel Aviv University, 2002.

ESPAGNE Michel – Pécout Gilles, « Philhellénismes et transferts culturels dans l'Europe du XIXe siècle », *Revue germanique internationale*, n° 1-2, 2005, Introduction, σσ. 1-2.

ESPAGNE Michel, « La notion de transfert culturel », *Revue Sciences/Lettres*, n° 1/2013, σσ. 2-8.

ESPAGNE Michel, *Les transferts culturels franco-allemands*, Paris, Presses Universitaires de France, 1999.

GARIBALDI Giuseppe, *ENSGG*, vol. VI, *Scritti e discorsi*, τόμος 3, 1868-1882, Bologna, Cappelli, 1937.

GENETTE Gérard, *Fiction et diction*, Paris, Seuil, 1991.

GHERVAS Stella, « Le philhellénisme d'inspiration conservatrice en Europe et en Russie », *Peuples, États et nations dans le Sud-Est de l'Europe*, Bucarest, Anima, 2004, σσ. 98-110.

GIOVANNI Levi, « Les usages de la biographie », *Annales. Economies, sociétés, civilisations*. n° 6, 1989, σσ. 1325-1336.

GIRARD Alain, *Le journal intime*, Paris, PUF, 1963.

GONNE Maud – LOBBLES Tessa, “Belgian cultural mediators, 1830-1945, Crossing borders/Borders resisting”, *Revue Belge de Philologie et d’Histoire/Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, n° 92, 2014, σσ. 1249-1253.

GRENET Mathieu, « La loge et l’étranger : les Grecs dans la Franc-maçonnerie marseillaise au début du XIXe siècle », *Cahiers de la Méditerranée*, n° 72, 2006, σσ. 225-243.

GUSDORF Georges, *La découverte de soi*, Paris, PUF, 1948.

HENTSCH Thierry, *L’Orient imaginaire. La vision politique occidentale de l’Est méditerranéen*, Paris, Les Éditions de Minuit, 1988.

HEYDEN RYNCH Verena von der, *Écrire la vie : Trois siècles de journaux intimes féminins*, Paris, Gallimard, 1988.

HIVERT-MESSECA Yves, *L’Europe sous l’acacia : Histoire des Franc-maçonneries européennes du XVIIIe siècle à nos jours*, tome 2, coll. L’univers maçonnique, Paris, éditions Hervy, 2014.

HOBSBAWM Eric, *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, μετάφραση Οικονομοπούλου Μαριέτα, Αθήνα, MIET, δ’ ανατύπωση, 2002.

HYTIER Jean, « Le roman de l’individu et la biographie », *Cahiers de l’Association internationale des études françaises*, n°19, 1967, σσ. 87-100.

ISABELLA Maurizio, “Mediterranean Liberals? Italian Revolutionaries and the Making of the Colonial Sea, 1800-30 ca”, in Isabella M. – Zanou K. (eds), *Mediterranean Diasporas. Politics and Ideas in the Long Nineteenth Century*, Bloomsbury Publishing, New York, 2016, σσ. 75-94.

JOYEUX Béatrice, « Les transferts culturels, un discours de la méthode », *Hypothèses 2002, Travaux de l’École doctorale d’Histoire*, Paris, Publications de la Sorbonne, 2003, σσ. 151-161.

KEEGAN John, *The Face of Battle*, London, Jonathan Cape, 1976.

KEITNER I. Chimène, *The Paradoxes of Nationalism. The French Revolution and its Meaning for Contemporary Nation-Building*, State University of New York Press, New York, 2007.

LACOUR-GAYET Georges, « Napoléon et l'empire de la mer, L'occupation des îles Ioniennes », Extrait de la *Revue de la Semaine*, n° du 22 avril 1921.

LE NAOUR Jean Yves, *Histoire de l'abolition de la peine de mort : 200 ans de combat*, Paris, Perrin, 2011.

LE RIDER Jacques, *Journaux intimes viennois*, Paris, PUF, 2000.

LEFEVERE André, *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*, Routledge, London, 1992.

LEJEUNE Philippe – Bogaert Cathrine, *Un journal à soi*, Paris, Textuel, 2003.

LEJEUNE Philippe, *Le moi des demoiselles : enquête sur le journal de jeunes filles*, Paris, Seuil, 1993.

LEJEUNE Philippe, *Le Pacte autobiographique*, Paris, Seuil, 1975.

LELEU Michèle, *Les journaux intimes*, Paris, PUF, 1952.

LEPELTIER Thomas, « La biographie réhabilitée », *La pensée éclatée*, n° 167, janvier 2006, σ. 550.

LEVALLOIS Anne, « Le retour de la biographie historique. L'histoire et la psychanalyse s'y rejoindraient-elles ? », *L'Harmattan*, « L'Homme & la Société », n° 146, 2002/4, σσ. 127-140.

MAIER Carol, "The Translator's Visibility: The Rights and Responsibilities Thereof", in Salama-Carr M. (ed.), *Translating and Interpreting Conflict*, Amsterdam, Rodopi, 2007, σσ. 255-266.

MAUFROY Sandrine, *Le philhellénisme franco-allemand (1815-1848)*, Paris, Belin, 2011.

MAY Georges, *L'autobiographie*, Paris, Presses Universitaires de France, 1979.

MAZUREL Hervé, « ‘Nous sommes tous des Grecs’, Le moment philhellène de l’Occident romantique, 1821-1830 », *Monde(s)*, n° 1, 2012, σσ. 71-88.

MAZUREL Hervé, « Les guerriers de l’Ailleurs. De la croisade philhellène aux guerres lointaines du XIXe siècle », *Écrire l’histoire*, n° 7, 2011, σσ. 53-62.

MILLIEX Roger, *Hommage à la Grèce 1940-1944*, IFA, Αθήνα, 1979.

MILTON John – BANDIA Paul, *Agents of Translation*, Amsterdam, Benjamins, 2009.

MORILLO Stephen – PAVKOVIC Michael, *What is Military History?* UK, USA, Polity Press, 2006.

Œuvres Complètes de Victor Hugo, *Choses Vues I*, « À la Chambre des Pairs, 1846-1848 », Paris, Imprimerie Nationale, 1913.

PARKER Gilles, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, 1^η έκδοση 1988, 2^η 1996, Cambridge University Press.

PÉCOUT Gilles, “Philhellenism in Italy: political friendship and the Italian volunteers in the Mediterranean in the nineteenth century”, *Journal of Modern Italian Studies*, Vol. 9, n° 4, 2004, σσ. 405-428.

PÉCOUT Gilles, « Amitié littéraire et amitié politique méditerranéennes : philhellènes français et italiens de la fin du XIXe siècle », *Revue germanique internationale*, n° 1-2, 2005, σσ. 207-218.

PÉCOUT Gilles, «Ελληνική επανάσταση: Η ιδρυτική στιγμή των μεσογειακών πολιτικών αλληλεγγύης;», Πιζάνιας Π. (επιμ.), *Η ελληνική επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, [Αθήνα], Ιόνιο Πανεπιστήμιο/Τμήμα Ιστορίας & Κέδρος, 2009, σσ. 119-130.

PERROT Michelle, *Les femmes ou les silences de l’Histoire*, Paris, Flammarion, 1998.

PIKETTY Guillaume, « La biographie comme genre historique ? Étude de cas », *Vingtième Siècle, revue d’histoire*, n° 63, juillet-septembre 1999, σσ. 119-126.

PORTE Rémy – BICER Abdil (dir.), *Les relations militaires franco-grecques, De la Restauration à la Seconde Guerre mondiale*, Vincennes, Service Historique de la Défense, 2007.

PROVATA Despina, « Construction identitaire et enseignement du français en Grèce au XIXe siècle », in Dimadis Konstantinos, *Identities in the Greek world (from 1204 to the present day)*, vol. 5, Athènes, European Society of Modern Greek Studies, 2011, σσ. 281-292.

PROVATA Despina, « Écrire en français en Grèce au XIXe siècle », *Nouvelles du Sud*, Les écrivains grecs de langue française, n° 13, Novembre-Décembre-Janvier 1990, σσ. 13-25.

PROVATA Despina, « Enseignement féminin et apprentissage du français en Grèce au XIXe siècle », *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde, Voix féminines, Ève et les langues dans l'Europe moderne*, n° 47-48, Décembre 2011-Juin 2012, σσ. 173-187.

PROVATA Despina, « La presse francophone grecque. Revendications nationales et ouverture vers l'Europe », Presses allophones de la Méditerranée, Études Alexandrines, n° 41, Centre d'études Alexandrines, 2017, σσ. 281-296.

PROVATA Despina, « Regards saint-simoniens sur la Grèce insurgée : L'éphémère *Producteur* (1825-1826) », *The Historical Review/La Revue Historique*, Vol. XVI, 2019, σσ. 119-140.

PROVATA Despina, « Ioannis Carassoutsas (1824–1873) : médiateur culturel, professeur et auteur de manuels pour l'enseignement du français », in McLelland Nicola – Smith Richard, *The History of Language Learning and Teaching*, Volume II, 19th-20th century Europe, Cambridge, Legenda, 2018, Modern Humanities Research Association, σσ. 34-46.

QUOY-BODIN Jean-Luc, « Le militaire en Maçonnerie (XVIIIème-XIXème siècles) », *Histoire, économie et société*, 1983, 2e année, n° 4. σσ. 549-576.

RANGBABÈ Eugène Rizo, *Livre d'or de la Noblesse Ionienne, Corfou*, Athènes, Maison d'éditions « Eleftheroudakis », 1925.

RICŒUR Paul, *Soi-même comme un autre*, Paris, Seuil, 1990.

Risorgimento Greco e filellenismo Italiano: lotte, cultura, arte, Roma, Edizioni del Sole, 1986, 465 σσ.

SAÏD Edward., *L'Orientalisme. L'Orient créé par l'Occident*, Paris, Le Seuil, 1997.

SFOINI Alexandra, « Transfert des idées par la voie de la traduction pendant l'ère révolutionnaire grecque (1797-1832) », *The Historical Review/La Revue Historique*, Vol. XXII, 2015, σσ. 47-74.

SIMONET-TENANT Françoise, *Le journal intime : genre littéraire et écriture ordinaire*, Paris, Téraèdre, 2004.

SPIVAK Chakravorty, “Translation as Culture”, *Parallax*, n° 6, (1), 2000, σσ. 13-24.

STAROBINSKI Jean, « Le style de l'autobiographie », *Poétique*, n° 3, Paris, 1970.

STRIEN-CHARDONNEAU Madaleine van – KOK ESCALLE Marie-Christine, « Le français langue seconde, langue de la relation intime, de la relation à soi et à l'autre », in Srien-Chardonneau Madeleine van – Marie-Christine Kok Escalle (eds.), *French as Language of Intimacy in the Modern Age. Le français, langue de l'ultime à l'époque moderne et contemporaine*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2017, σσ. 28-41.

THIESSE Anne-Marie, *La création des identités nationales, Europe XVIIIe-XXe siècle*, Paris, Point Seuil, 1999.

TODD David, *A Velvet Empire: French informal imperialism in the nineteenth century*, Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2021.

TODD David, “Transnational projects of empire in France, c. 1815-c. 1870”, *Modern Intellectual History*, Vol. 12, n° 2, August 2015, σσ. 265-293.

TSAGKARAKI Anastasie, *La contribution des Français à l'organisation de l'armée régulière grecque pendant la période 1821-1831* (μεταπτυχιακή εργασία, ΕΚΠΑ-ΤΓΓΦ, 2011).

TSAGKARAKI Anastasie, « L'ardent philhellénisme du général Charles Fabvier », *Revue Historique des Armées*, No 297, 2019, Vincennes, France, σσ. 112-124.

TYMOCZKO Maria, *Enlarging Translation, Empowering Translators*, Manchester, St Jerome, 2007.

WOLF Michaela, “Culture as Translation – And Beyond. Ethnographic Models of Representation in Translation Studies”, in Th. Hermans (ed.), *Cross cultural Transgressions. Research Models in Translation Studies II. Historical and Ideological Issues*, Manchester, St. Jerome, 2002, σσ. 180-192.

WOLF Michaela, “The Third Space in Postcolonial Representation”, in S. Simon – P. St-Pierre (eds), *Changing the Terms: Translating in the Postcolonial Era*, Ottawa, University of Ottawa Press, 2000, σσ. 127-146.

ZANOÛ Konstantina, “Europe’s imaginary of ancient and modern ruins: Hellenism and Philhellenism”, in Kholeif Omar (ed.), *Two Days After Forever: A Reader on the Choreography of Time*, Berlin, New York, Sternberg Press, σσ. 36-49.

ZANOÛ Konstantina, *Transnational Patriotism in the Mediterranean, 1800-1850: Stammering the Nation*, Oxford University Press, 2018, (Introduction).

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ

ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ Κατερίνα, «Γυναίκες και εκπαίδευση (1828-1850): Διαπραγμάτευση των ορίων και υπέρβαση των φραγμών», *Εκπαίδευση Ενηλίκων και Πολιτισμός στην Κοινότητα*, τεύχος 8, 16 Δεκεμβρίου 2012, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://cretaadulthoodeduc.gr> [πρόσβαση Απρίλιος 2019].

Ηλεκτρονικός κατάλογος Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19^{ου} αιώνα, βιβλιολογικού Εργαστηρίου «Φίλιππος Ηλιού» του Μουσείου Μπενάκη, διαθέσιμος στην ιστοσελίδα: <http://www.benaki.gr/bibliology/search> [πρόσβαση, Ιανουάριος 2017].

ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ Αναστασία Δανάη, «Μορφές του επανησιακού Διαφωτισμού: ο Ερμάνος Λούντζης, η αυτοβιογραφία και η διερεύνηση των λογοτεχνικών ειδών», *Πρακτικά Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://www.eens.org>. [πρόσβαση Μάιος 2020].

Πληροφορίες για το τουρκικό παιχνίδι Cirit, διαθέσιμες στην ιστοσελίδα: <http://www.turkishculture.org/> [πρόσβαση Νοέμβριος 2015].

BLANQUI Louis Auguste, *Avis au peuple (le toast de Londres)*, 25 Février 1851, πλήρες κείμενο στην ελληνική γλώσσα, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://engymo.wordpress.com/> [πρόσβαση Οκτώβριος 2019].

DUCRET Bernard, *Franc-maçonnerie et fondation de la Grèce*. Πηγή: www.academia.edu. [πρόσβαση Μάιος 2020].

<http://www.cosmaodumanoir.fr/>, ιστοσελίδα απογόνου του Cosmao Kerjulien [πρόσβαση Απρίλιος 2019].

POUCET Emmanuel, « Qui est le général Fabvier qui aida les Grecs contre les Ottomans ?, *Connaissance Hellénique, O λόχνος*, n° 145, novembre 2016, article 5 διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://ch.hypotheses.org/1703> [πρόσβαση Ιούνιος 2020].

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ (Δημοσιευμένες ή μη)

ΒΟΓΛΗ Ελπίδα, «Έλληνες το Γένος»: *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη, 2003.

ΓΕΡΟΖΗΣΗΣ Αθ. Τριαντάφυλλος, *Το Σώμα των Αξιοματικών και η θέση του στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία 1821-1975*, τόμος Α', Αθήνα, Δωδώνη, 1996. (Διατριβή: Σορβόννη, 1987).

ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Γεώργιος, *Η διοικητική οργάνωση της Ελληνικής Πολιτείας 1827-1833*, τόμος Α', Αθήνα, χ.ε., 1970. (Διατριβή: Αθήνα, 1966).

ΜΑΛΕΣΗΣ Δημήτρης, *Ο ελληνικός στρατός στην πρώτη οθωνική δεκαετία (1833-1843). Πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 1992.

ΣΜΟΚΟΒΙΤΗΣ Δημήτριος, *Προοίμιον στρατιωτικής κοινωνιολογίας στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΤΥΕΣ, 2012. (Διατριβή: Θεσσαλονίκη, 1977).

BRUYÈRE-OSTELLS Walter, *La grande armée de la liberté*, Paris, Tallandier, 2009. (Διατριβή: Παρίσι, 2005).

FOURNARAKI Hélène, "Institutrice, femme et mère" : idées sur l'éducation des femmes grecques au XIXème siècle (1830-1880), Thèse pour le doctorat d'Université de Paris XVII, 1992.

LÉVÊQUE Pierre, *Les officiers de Marine du Premier Empire, Étude sociale*, tome I, Thèse pour le doctorat d'Université de Paris I U.F.R. d'Histoire, Vincennes, Service Historique de la Marine, Octobre 1998.

MAZUREL Hervé, *Vertiges de la guerre. Byron, les philhellènes et le mirage grec*, Les Belles Lettres, collection Histoire, Paris, 2013. (Διατριβή: Παρίσι, 2009).

PASCHALIDI Maria, *Constructing Ioanian Identities: The Ionian Islands in British Official Discourses: 1815-1864*, Διδακτορική Διατριβή, Λονδίνο, University College of London, 2009.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ ΣΤΟΝ ΤΟΜΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΩΝ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α: Ατομικά στοιχεία Antoine Saunier

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β: Γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Σωνιέρου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ: Ατομικό Στρατιωτικό Μητρώο Σπυρίδωνα Σωνιέρου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ: Μετάλλια-Αριστεία Σπυρίδωνα Σωνιέρου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε: Τα αντίγραφα του γαλλικού χειρόγραφου της *Περιλήψεως τῶν Συμβάντων τοῦ Τακτικοῦ Σώματος* που παρήγαγε και διαμοίρασε ο Σπυρίδων Σωνιέρου σε όλον τον κόσμο (1848-1863).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΣΤ: Ελληνική και γαλλική επιστολή υποβολής των χειρόγραφων της *Περιλήψεως τῶν Συμβάντων τοῦ Τακτικοῦ Σώματος* στον βασιλιά Όθωνα από τους Έλληνες αξιωματικούς του Γ΄ Τάγματος (1834) και γαλλικό χειρόγραφο αυτής με την υπογραφή του Σωνιέρου (1833).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ζ: Γαλλικό χειρόγραφο Ελισάβετ Σωνιέρου της *Περιλήψεως τῶν Συμβάντων τοῦ Τακτικοῦ Σώματος* (1867).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Η: Αναπαραγωγές αρχειακού υλικού και εικόνων:

1. Πρωτότυπη ενυπόγραφη διαταγή του Ναπολέοντα Α΄ από το στρατηγείο του στο Μιλάνο στις 2 Δεκεμβρίου 1797 που αφορά την κατάργηση όλων των φέουδων και των προνομίων στα Ιόνια Νησιά. ΓΑΚ Κερκύρας, Αρχείο Δημοκρατικών Γάλλων, Φάκελος 3, Υποφάκελος 30.
2. Επιστολή του αντιναύαρχου Bueys (1η σ.), απευθυνόμενη προς την Προσωρινή Διοίκηση της Κέρκυρας και αφορούσα θέματα προμηθειών του στόλου. Η πρωτότυπη αυτή επιστολή συντάχθηκε, όπως μαρτυρά και ο τίτλος της, επί του πλοίου «Guillaume-Tell» του οποίου κυβερνήτης ήταν ο Georges Saunier, στις 2 Δεκεμβρίου 1797. ΓΑΚ Κερκύρας, Αρχείο Δημοκρατικών Γάλλων, Φάκελος 3.

3. *Le livre des jeunes braves, ou Étrennes militaires, recueil d'anecdotes remarquables, de beaux-faits d'armes, de traits généreux, Dédié aux enfants des Héros Français*, Paris, Papilly Libraire, Charles Painparré Libraire, 1823, σ. 88.
4. Πιστοποιητικό πολιτικών φρονιμάτων του Antoine Saunier, 14 Απριλίου 1794. Ατομικός φάκελος Antoine Saunier, CC7 alpha 2261, SHD, Centre Historique des Archives, Vincennes.
5. Αντίγραφο επιστολής του Υπουργού Ναυτικών της Γαλλίας προς τον Κυβερνήτη των Ιονίων Νήσων, στρατηγό Donzelot, σχετικά με τα παράπονα της Ευγενίας Τόζη προς τις γαλλικές αρχές και τη σχετική σύσταση προς τον Antoine Saunier, 9 Σεπτεμβρίου 1811. Οικογενειακό αρχείο Φανής Φολερού-Τσερούλη.
6. Η ληξιαρχική πράξη γέννησης του André Marius Saunier, αδελφού του Σπυρίδωνα Σωνιέρου στη Γαλλία. Archives Départementales du Var, Registres de l'état civil, Toulon, cote 7E146_029_0253 AD83 (1803-1804), Naissances, acte 879.
7. Η ληξιαρχική πράξη γάμου μεταξύ του Antoine Saunier και της Ευγενίας Τόζη, που συνήφθη στην Κέρκυρα στις 19 Νοεμβρίου 1797. ΓΑΚ Κερκύρας, Εκκλησιαστικά αρχεία, Μεγάλοι πρωτοπαπάδες, Φάκελος 79, κατάστιχο 1 (1795-1799) έγγραφα γάμων, Γεώργιος Χαλκιάπουλος Μάντζαρος, σ. 135.
8. Επιστολή της Ευγενίας Τόζη Saunier προς τον ξάδελφό της, Ούγκο Φώσκολο, με την οποία του ζητά να αναλάβει την εκπαίδευση του δωδεκάχρονου γιου της Σπυρίδωνα Σωνιέρου (αντίγραφο), Κέρκυρα, 27 Φεβρουαρίου 1810. Κεντρική Εθνική Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας, Αίθουσα χειρογράφων, Φωσκολιανό αρχείο: Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Salle di manoscritti, Fondo Foscoliani, Naz., VI, E, 3 (πρώην 9).
9. Επιστολή του Antoine Saunier τον Μάρτιο του 1830, το οποίο εμπεριέχει αντίγραφο επιστολής του αρχηγού του Ελληνικού Στρατού, Trézel. Οικογενειακό αρχείο Φανής-Φολερού Τσερούλη.
10. Έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών Υποθέσεων της Γαλλίας προς τον Γάλλο πρόξενο στη Σύρο, Roujoux, σχετικά με την κληρονομιά Saunier, Παρίσι, 16

- Απριλίου 1849. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β΄ Χ.Φ. 52, Α΄, Σωνιέρου έγγραφα Β΄, Υποφάκελος Β΄ 1841-1880.
11. Προσχέδιο επιστολής προς τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα με τίτλο «Majesté!» και χ.η., γραμμένη σύμφωνα με σημείωση του Σωνιέρου σε χειρόγραφο σημείωμά του το 1857. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β΄ Χ.Φ. 52, Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Β΄, Υποφάκελος Β΄ 1841-1880.
12. Κατάλογος πληρώματος του πλοίου «Transport No 3» για το έτος 1814, Φάκελοι 1C 672 και 2E⁶ 1304. Service Historique de la Défense, Département du réseau territorial, Division Sud-Est, Toulon.
13. Ατομικό φύλλο μητρώου Σπυρίδωνα Σωνιέρου. ΕΒΕ, Αρχείο Αγωνιστών, Κυτίο 202, Φάκελος 104, Σπυρίδων Σωνιέρου.
14. Επιστολή του Φαβιέρου προς τον Σωνιέρο, Παρίσι, 10 Φεβρουαρίου 1850. ΓΑΚ, Αρχειακή Συλλογή Γεωργίου Τσερούλη, αριθ. φακ. Κ 45γ, Αριθμός βιβλίου εισαγωγής 287, αριθ. εγγρ. 45.
15. Επιστολή του Α. Κ. Καποδίστρια προς τον Σωνιέρο, 19 Μαρτίου 1830. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β΄ Χ.Φ. 52, Υποφάκελος Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Β΄, Υποφάκελος 1830.
16. Το πιστοποιητικό που συνόδευε το αργυρό αριστείο του Αγώνος του Σπυρίδωνα Σωνιέρου. ΓΑΚ, Αριστεία, Φάκελος 4, αριθ. εγγρ. 009, 19 Φεβρουαρίου/2 Μαρτίου 1836.
17. Το πιστοποιητικό που συνόδευε το νομισματόσημο της Αγίας Ελένης, αριθ. 22626, υπογεγραμμένο από τον Δούκα της Πλακεντίας. Οικογενειακό αρχείο Φανής Φολερού-Τσερούλη.
18. Επιστολή του γραμματέα της γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα προς τον Σπυρίδωνα Σωνιέρο, 12 Ιανουαρίου 1860, για την απονομή του νομισματοσήμου της Αγίας Ελένης. Οικογενειακό αρχείο Φανής Φολερού-Τσερούλη.
19. [ΣΩΝΙΕΡΟΣ Σπυρίδων], *Περίληψις τῶν Συμβάντων τοῦ Τακτικοῦ Σώματος, Ἀπ' ἀρχῆς τῆς πρώτης συστάσεως αὐτοῦ, Μέχρι τῆς ἐλεύσεως τῆς Α.Μ. τοῦ Σεβαστοῦ*

- ήμῶν ΑΝΑΚΤΟΣ*, Ναύπλιο, Εκ της τυπογραφίας Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνιέως και Κωνσταντίνου Ιωαννίδου Σμυρναίου, 1841, σ. 3.
20. Ελληνικό χειρόγραφο της *Περίληψεως τῶν Συμβάντων τοῦ Τακτικοῦ Σώματος*, 1η και τελευταία σ. [1833]. ΓΑΚ, Ανακτορικό Αρχείο Όθωνος Β΄, Φάκελος 733, Υποφάκελος 733.2, Α΄.
21. Γαλλικό χειρόγραφο της *Περίληψεως τῶν Συμβάντων τοῦ Τακτικοῦ Σώματος*, 1η και τελευταία σ. [1833]. ΓΑΚ, Ανακτορικό Αρχείο Όθωνος Β΄, Φάκελος 733, Υποφάκελος 733.2, Α΄.
22. Εξώφυλλο γαλλικού χειρογράφου το οποίο προοριζόταν για τον πατέρα του βασιλιά Όθωνα, σύμφωνα με χειρόγραφη σημείωση του Όθωνα [1848]. ΓΑΚ, Ανακτορικό Αρχείο Όθωνος Β΄, Φάκελος 733, Υποφάκελος 733.1.
23. Πρώτη σ. του γαλλικού χειρογράφου το οποίο προοριζόταν για τον πατέρα του βασιλιά Όθωνα, σύμφωνα με χειρόγραφη σημείωση του Όθωνα [1848]. ΓΑΚ, Ανακτορικό Αρχείο Όθωνος Β΄, Φάκελος 733, Υποφάκελος 733.1.
24. Τελευταία σ. γαλλικού χειρογράφου το οποίο ο Σπυρίδων Σωνιέρος δώρισε στις 6/18 Νοεμβρίου 1849 στον Bernard Röser. ΓΑΚ, Ανακτορικό Αρχείο Όθωνος Β΄, Φάκελος 733, Υποφάκελος 733.1.
25. Πρώτη και τελευταία γαλλικού χειρογράφου το οποίο ο Σπυρίδων Σωνιέρος δώρισε στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο το 1850. ΓΑΚ, Μικρές Συλλογές Κ, Αρχείο Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, Κ278, Φάκελος 26^α, Υποφάκελος 1850, αριθ. εγγρ. 008.375.
26. Λείψανο χειρογράφου Σπυρίδωνα Σωνιέρου με τίτλο *Résumé historique des faits concernant le Corps Régulier Du Commencement de sa formation jusqu'à l'arrivée en Grèce de S. M. Le Roi Notre Auguste Souverain*, 1η και 2η σ. [1850]. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β΄ Χ.Φ. 52, Α΄, Υποφάκελος με τίτλο «σχέδια ιστορίας συντόμου του τακτικού στρατού».
27. Λείψανο χειρογράφου Ελισάβετ Σωνιέρου με τίτλο *Resumé (sic) historique des faits concernant le Corps Regulier (sic) Du Commencement de sa formation jusqu'à l'arrivée en Grèce de S. M. Le Roi Notre Auguste Souverain*, 1η και 2η σ.

- [1850]. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Α', Υποφάκελος με τίτλο «σχέδια ιστορίας συντόμου του τακτικού στρατού».
28. SAUNIER Elisabeth, *Resumé historique des faits concernant le corps regulier depuis le commencement de sa formation jusqu'a l'arrivée du Roi Othon en Grèce*, [ca. 1863], Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Princeton, Συλλογή χειρογράφων (MSS), χειρόγραφο C0199 (no 285), AM 2003-39, σ. 6η και σ. τελευταία [1850].
29. ΕΒΕ, Τμήμα Χειρογράφων, Αρχείο ΒΒ ΙΙΙ β6, (χειρ. 258), εσώφυλλο, σ. 6η και σ. τελευταία αντίστοιχα (SAUNIER Elisabeth, *Notices Historiques de l'armée régulière en Grèce pendant la revolution (sic) nationale depuis 1821 jusqu'a (sic) 1832*, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 1867.
30. Επιστολή πρίγκιπα Λεοπόλδου της Βαυαρίας προς τον Σπυρίδωνα Σωνιέρο, Μόναχο, 18 Αυγούστου 1848 στη γαλλική γλώσσα. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880.
31. Έγγραφο της προεδρίας της Γαλλικής Δημοκρατίας προς τον Σπυρίδωνα Σωνιέρο, Παρίσι, 24 Ιανουαρίου 1850. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880.
32. Αναπαραγωγές αποσπασμάτων από τα ημερολόγια του Σωνιέρου. Πέντε αποσπάσματα στην ιταλική, ελληνική, γαλλική και αγγλική γλώσσα. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Α', Β' και Γ'.
33. Πιστοποιητικό για τη συμμετοχή του Σπυρίδωνα Σωνιέρου στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου, Αθήνα, 10 Σεπτεμβρίου 1843. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880.
34. Δελτίο δανεισμού βιβλίων του Σπυρίδωνα Σωνιέρου από τη Δημόσια Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 15 Ιουνίου 1846. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β' Χ.Φ. 52, Α', Σωνιέρου Έγγραφα Β', Υποφάκελος Β' 1841-1880.
35. Αναπαραγωγές εσωφύλλων δύο βιβλίων που ανήκαν στον Σπυρίδωνα Σωνιέρο και έχουν διασωθεί ως σήμερα. Οικογενειακό αρχείο Φανής-Φολερού Τσερούλη.

36. Πρώτες σελίδες από τα τρία χειρόγραφα λείψανα αυτοβιογραφίας και βιογραφίας του Σπυρίδωνα Σωνιέρου: α) δισέλιδο βιογραφικό σημείωμα με ημερομηνία 10/22 Οκτωβρίου 1851 (Τετάρτη), γραμμένο από τον ίδιο σε πρώτο ενικό πρόσωπο, β) τρισέλιδο βιογραφικό σημείωμα γραμμένο από την κόρη του, Ελισάβετ με τίτλο «Σπυρίδων Γεώργιος Σωνιέρος» και γ) οκτασέλιδο βιογραφικό σημείωμα με τίτλο «βίος Σπυρ. Γ. Σωνιέρου» γραμμένο και διορθωμένο από τον διδάσκαλο του Όθωνα, Οικονομίδη. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατ. Β΄ Χ.Φ. 52, Α΄, Σωνιέρου Έγγραφα Β΄, Υποφάκελος Α΄ 1833-1840, Υποφάκελος 1833-1840, Υποφάκελος 1833 «βιογραφικά κείμενα Σωνιέρου 1833».

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ 18ου – 19ου ΑΙΩΝΑ

- Abbati, Joseph (ή Αμπάτης), 227, 235, 248, 272, 433
About, Edmont, 130, 216, 241, 262, 290, 320, 321, 326, 366, 370, 394
Abrami, 243
Albert, 235
Almeida, 61, 235
Amiel, H.-F., 29, 87
Armansperg, 22, 188, 267, 324
Arnaud, 68
Aurpick, 292
Badin, Léon, 58, 410
Bailly, 43, 51, 52
Baleste (ή Μπαλέστρας), 66, 164, 165, 166, 168, 198, 281, 377
Bartélemy (ή Βαρτελεμής), 243, 253
Barthélemy, Abbé, 48, 398
Bartolémy, 244, 343, 407
Bel Croix, 243
Bentham, J., 56
Blanqui, Louis Auguste, 352
Blondeau, Félix, 52
Blondel, 235
Botte, 394
Bourré, 239
Brueys, 16, 17, 106, 107, 115
Burle, 119, 120, 122, 124, 125, 127, 156
Casa-Bianca, 106
Cattin, 235
Cerulli, 113
Chardon de la Barre (ή Σαρδόν δέ λάμπάρε), 193, 237
Chateaubriand, 39, 40, 41, 398, 411
Chénier, 69, 400
Chiappe, 58
Church, 19, 61, 172, 189, 209, 235, 245, 249, 250, 266
Civini, 266, 295, 297
Cluresuly, N., 294
Constant, Benjamin, 41
Cosmao, Kerjulen, 158
Cubernati, 169
Dania, 165
Daubigny, 235
Daunou, 400
De Beauharnais, Eugène, 17
De Bollman, Louis, 49
De Choiseul, δούκας, 42
De Gaulle, 37
De Girardin, Émile, 398
De Gruben, 49
De Las Cases, 396
De Rigny, 56, 175
De Saint Pierre, Bernardin, 398
De Serre, 239, 290
De Valmy, 71
Debraux, Émile, 356
Decker, 400, 456
Defoe, Daniel, 398
D'Eichstal, A., 360
Delacroix, 41
Delaurié, 242
Dentzel, 61, 209, 235
Desfonsens, 292
Diderot, 75
Donzelot, 114, 119, 156, 199, 368, 429
Dujoux, 208, 234
Dumas, Alexandre, 398
Dupont, 238, 243, 398
Eichthal, 53, 54
Eigot André, 125
Elgin, λόρδος, 367
Étienne, 103
Eynard, J. G., 71, 290
Fabvier (ή Φαβιέρος), 19, 26, 42, 50, 51, 54, 55, 61, 62, 63, 65, 66, 74, 122, 123, 130, 156, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 185, 187, 222, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 241, 244, 246, 249, 256, 292, 293, 302, 354, 399, 429, 430, 472
Farrat Richard, 51
Fauriel, Glaude, 48
Firmin-Didot, Ambroise, 39
Flaubert, 240
Fornèsy, Henri, 124, 223, 294
Fortin, 243
Fournée, 243
Fuchs, 224
Garibaldi (ή Γαριβάλδης), 37, 348, 397, 403
Garnot, 68

- Gentili, Anselmo, 16
 Gérard, 51, 56, 67, 123, 179, 180, 183, 199, 203, 210, 234, 235, 244, 430, 474
 Ghenau (ή Chenau), 243
 Gibbon, 395
 Goessmann, 184
 Gorbet, 243
 Gordon, 62, 174, 188
 Gouffier, Choiseul, 367
 Graillard (ή Γραϊλλάρδ), 53, 68, 183, 188, 189, 216, 224, 242, 257, 266, 280, 324, 343, 346, 359, 392, 462
 Grasset, 231, 292
 Gubernati, 165
 Guerrin, 235, 242
 Guilford, λόρδος, 397
 Guischot, 243
 Guizot, 403
 Hachette, L., 367
 Hahn, 257, 273
 Hauffman, 344
 Heideck (ή Έιδεκ), 22, 50, 182, 183, 227, 235, 240, 245, 246, 247, 248, 249
 Heïdeck (ή Έιδεκ), 287
 Hugo, Charles (ή Κάρολος Ουγκώ), 352
 Hugo, Victor (ή Βίκτορας Ουγκώ), 41, 226, 319, 352, 353, 398, 477
 Jomini, 388, 397, 423
 Jourdain, 47
 Jourdan, 59, 191
 Joustin, 229, 403
 Kolbert, 235
 La Fontaine, 402
 Lafitte, Jacques, 39
 Lagrené, 238
 Lamarque, 351
 Lamartine (ή Λαμαρτίνος), 41, 293, 367, 403, 411
 Landerer, 334, 387
 Le Grav, 243
 Le Gross, 292, 361
 Legond, 125
 Legrand, 404
 Leisure, 224
 Lemercier, Népomucène, 41
 Louis de Chambolle, 235
 Lyons, 345
 Maillet, 66, 67, 241, 242
 Maison, 36, 50, 55, 56, 57, 60, 67, 72, 74, 179, 211, 227, 237, 242, 254, 358
 Mangeart, 48
 Mangel, M., 153
 Mangin, 235
 Marchand, 235
 Maurer, 22
 Mercier, 430
 Michelon, 407
 Mierbauer, Barbe, 120, 125, 126
 Mirabeau, 390
 Montegny, 222
 Morandi, 193, 200, 235
 Muratori, 388, 395
 Nelson, 396
 Odier, 400, 423, 432
 Pacifico, 292, 360
 Palmerstone, 360, 365
 Pantolèon, Jean, 222
 Pauzié-Banne, 68, 316
 Pellion, 47, 234, 235, 255
 Pepe, 62
 Périer, Casimir, 39
 Persat, 49, 65
 Pierri (ή Πιέρρης ή Πιερής), 187, 213, 235, 252, 315, 326
 Pietde Chambolle, Louis, 235
 Pisa, 61, 65, 67
 Piscatory, 189, 274, 360, 361, 430
 Pouqueville, 48, 64, 394
 Pourchet, 205
 Purchet, 210, 235
 Quinet, Edgar, 49
 Raffenel, 48
 Raybaud, 47, 48, 61, 394, 407
 Rayko(f), 222, 235, 323
 Raymond, 119, 120, 121, 156, 157
 Reboul, 104, 125, 127, 157
 Reguin, 125
 Robert, 243
 Robert, πρόξενος, 400, 430
 Robespierre, 390
 Rollin, 388, 395
 Röser, Bernard, 278
 Rothschild, 293
 Rouen, 238, 292, 324, 362, 430
 Roujoux, 127, 244, 430
 Rousseau, 89, 353, 397, 431

- Saint-Martin, 68, 208, 235, 422
 Saint-Simon, 51, 53, 402
 Santa Rosa, κόμης, 65
 Saunier, André Marius, 120
 Saunier, Antoine, 17, 19, 32, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 244, 267, 297, 429, 448
 Saunier, François, 112
 Saunier, Georges, 17, 101, 106, 107, 108, 110, 112, 113, 126, 396, 411, 438, 440
 Saunier, Jacques, 121
 Saunier, Léonce, 112, 113, 125, 126
 Sauquet, 235
 Schack, 48
 Schmaltz, 134, 188, 240
 Sébastiani, Horace, 39
 Shmaltz, 145
 Smolentz, 198
 Soult-Paixhans, 75
 St-Jean d'Angely, 67, 234, 292
 St-Jean d'Angély, 272
 Stoffel, Pierre, 222
 Tarella, 165, 166, 167, 168, 169
 Thiers, 395, 396, 412
 Thiersch, 59, 292
 Thiesse, 238, 359
 Thouvenel, 239, 260
 Tosi, 115
 Touiller, 292
 Touret, 68, 232, 239, 240, 241, 257, 269, 270, 345, 407, 430
 Treiber, Erik (ή Heinrich), 422
 Trézel, 51, 56, 67, 123, 179, 180, 183, 234, 235, 244, 246, 430
 Vallerieu, Rosalie, 112, 113, 126
 Vaudoncourt, 64
 Villemain, 39
 Villeneuve, 109, 396
 Volmerange, Charlotte, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 279, 297, 428
 Voutier, 47, 51, 67, 292, 430, 460
 Walter, Scott, 397, 398
 Widmann, Aurelio, 16
 Wyse, 365
 Zoli, Paul, 223
 Αγγελής, 223
 Αλφρέδος, πρίγκιπας, 350
 Αμαλία, βασίλισσα, 156, 184, 238, 241, 254, 258, 259, 260, 265, 277, 281, 282, 291, 296, 320, 322, 323, 332, 348, 357
 Αντωνιάδης, 197
 Αντωνόπουλος, 387, 388
 Αξελός, Ιωάννης, 222
 Αξελός, Κωνσταντίνος, 193, 200, 232, 247, 268, 270, 275, 308, 413
 Αξελός, λοχαγός, 399
 Αποστολίδης, Μισαήλ, 386
 Αργυρόπουλος, 387
 Αρσάκης, 293
 Ασώπιος, 271, 387
 Ασώπιος, Ειρηναίος, 277
 Αφθονίδης, 388, 389
 Βαλλιάνος, 399
 Βάμβας, Νεόφυτος, 385, 387, 388
 Βάρδας, Σπυρίδων, 117
 Βενθύλος, 387, 388
 Βενιζέλος, 389
 Βικέλας, 387
 Βικτόρια, βασίλισσα, 293
 Βιτάλης (ή Vitali), 124
 Βλαντής, 141
 Βολτέρος, 398
 Βοναπάρτης, Ιωσήφ, 369
 Βότσαρης, Δημήτριος, 198
 Βούλγαρης, Ανδρέας, 276, 279, 280, 295, 296, 297
 Βούλγαρης, Δ., 364
 Βούλγαρης, Ευγένιος, 397
 Βούλγαρης, κόμης, 215
 Βούρβαχης, Διονύσιος, 369
 Βούρβαχης, Σωτήριος, 369
 Βράιλας-Αρμένης, 91
 Βρετώφ, 141
 Βυζάντιος, Χρήστος, 69, 241, 294, 403, 414, 422, 427
 Βύρων, λόρδος, 397
 Γαββαλάς, Φώτιος, 104
 Γαλάτης, 386
 Γεωργαλάς, Νικόλαος, 222
 Γεωργιάδης Λευκίας, Αναστάσιος, 386
 Γεώργιος Α΄, 129, 135, 153, 157, 282, 285, 295, 297, 350, 351, 357, 366
 Γεωργίου, Εμμανουήλ, 159, 161, 168, 169, 170, 202, 378

- Γκινάκας, Ι. Π., 269
 Γλαράκης, Γ., 146, 150
 Γρίβας, 342
 Γριζιότης, 342
 Δασκαλόπουλος, Γεώργιος, 153
 Δελανέτ, 170
 Δεληγιάννης, Κ., 72
 Δεληγιώργης, 350
 Διαμαντόπουλος, 164
 Δομνάδος, 274, 387
 Δραγούμης, Ιωάννης, 189
 Δραγούμης, Νικόλαος, 410
 Δρόσος, 293
 Ελισάβετ της Αγγλίας, 351, 365
 Ευσταθίου, 403, 427
 Ζηγομαλάς, 403
 Ζηνόβιος, 399
 Ζορμπάς, 188
 Ζυμβρακάκης, 189, 349
 Ζυμβρακάκης, Ιωάννης, 400
 Ημαντήλ, Θεόδωρος, 222
 Ηπίτης, Αντώνιος, 427
 Θεοτόκης, Σπυρίδων, 223
 Θεοχάρης, 235, 327
 Ιάλεμος, Οδυσσεάς, 171, 202
 Ιατράκος, 162
 Ιγγλέσης, 173
 Ιερόνυμος Ναπολέοντας, 368
 Ιωαννίδης, Κωνσταντίνος, 270
 Ιωάννου, Φίλιππος, 369, 387, 454
 Καλλέργης, 189, 200, 316, 342, 346, 348, 427
 Καλλέργης, Δημήτριος, 140
 Καλλιγιάς, 386
 Καλόγερος, Σπυρίδων, 422
 Κανάρης, 177, 189, 348
 Κανάρης, Νικόλας, 71
 Καποδίστριας, Αυγουστίνος, 20, 21, 252, 256
 Καποδίστριας, Ιωάννης, 19, 20, 22, 55, 61, 73, 74, 123, 139, 176, 179, 181, 182, 183, 207, 208, 210, 212, 225, 229, 237, 242, 244, 246, 254, 255, 256, 257, 264, 280, 289, 290, 303, 341, 342, 343, 354, 358, 400, 402, 414
 Κάππαρης, 178
 Καραγιάννης, 252
 Καραϊσκάκης, Γεώργιος, 140, 369
 Καρασουτσας, Ιωάννης, 367
 Καρατάσος, 277
 Καρατζάς, 176, 322, 399
 Κασομούλης, 263
 Κίνγ, Ιωνάς, 402
 Κόκκινος, 164
 Κοκώνης, 141
 Κολοκοτρώνης, Αποστόλης, 189
 Κολοκοτρώνης, Γενναίος, 212, 251, 253, 254, 342, 346
 Κολοκοτρώνης, Θεόδωρος, 20, 165, 254, 263, 342, 344
 Κόνταρης, Ανδρέας, 171
 Κοντόσταυλος, 403
 Κοραής, 35, 263, 402, 405
 Κορομηλάς, 141, 151
 Κουντουριώτης, Γ., 171
 Κουτουφάς, Μιχαήλ, 160
 Κουτσού-μπέης, 292
 Κριεζής, 189
 Κριεμάδης (ή Κριεμάδης), 161, 162
 Κυριακού, οικογένεια, 162
 Κωλέττης, Ιωάννης, 20, 21, 54, 58, 74, 125, 143, 167, 187, 191, 243, 266, 347, 352, 369, 400, 408
 Κωνσταντινίδης, Φώτιος, 217, 265, 305
 Κωνσταντίνου, Γεώργιος, 223
 Λαγομερσίνης, Α., 419
 Λεβίδης, 274, 409
 Λεοναρδίδης, Λ., 273
 Λεοπόλδος, πρίγκιπας, 277, 293
 Λιακάτα, Βασιλική, 143
 Λόμπων, 170
 Λόντος, Ανδρέας, 189
 Λουδοβίκος Ναπολέοντας, 156, 157, 155, 156, 158, 292, 294, 363, 430, 432
 Λουδοβίκος της Βαυαρίας, 21, 278, 291, 323
 Λουδοβίκος Φίλιππος, 238, 340, 351
 Λουκόπουλος, 162
 Λούντζης Ερμάννος, 91
 Μάγνης, Ιωσήφ, 222
 Μακρής, 164
 Μακρυγιάννης, 189, 263, 318, 346, 348
 Μανάκης, Σ. Γ., 399
 Μάνεσσης, 293
 Μανούσης, 386, 388
 Μαξιμιλιανός, πρίγκιπας, 274

- Μαυροκορδάτος, Αλέξανδρος, 46, 166, 168, 171, 173, 175, 189, 274, 278, 279, 282, 283, 358
Μαυροκορδάτος, Ν., 322
Μαυρομάτης, Γεώργιος, 162
Μαυρομμάτης, 164
Μαύρος, 164
Μέγας Δούκας του Οδελβούργου, 278, 291
Μέξης, 153
Μεταξάς, 293, 343, 347
Μεταξάς, Ανδρέας, 160, 162
Μεταξάς, Ιωάννης, 160
Μεταξάς, Κωνσταντίνος, 160, 162
Μήλιος, Σπύρος, 189, 355, 403
Μητσάκης, Δημήτριος, 198, 418
Μιαούλης, 207, 257, 274, 344, 387
Μιτζόπουλος, 388
Μολιέρος, 398
Μούρτος, μπέης, 170
Μουστοξύδης, 35, 397, 401
Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ελισάβετ, 91
Μπάκας, Δημήτριος, 222
Μπλάν, 104
Μπότσαρης, 266, 349
Μπότσαρης, Κίτσος, 344
Μπότσαρης, Νικήτας, 253, 316
Μπουμπουλίνα, 396
Ναπολέοντας Γ', 259, 368, 396
Ναπολέοντας, Βοναπάρτης, 13, 16, 17, 101, 105, 155, 358, 368, 369, 396, 397
Νερουλός, Ιάκωβος Ρίζος, 143
Νικολαΐδης, 70, 269, 403, 428
Ξύνδας, Ανδρέας, 116
Όθων, βασιλιάς, 21, 22, 25, 69, 71, 74, 76, 129, 133, 134, 140, 142, 153, 155, 181, 185, 188, 189, 190, 199, 210, 216, 233, 239, 254, 258, 259, 263, 265, 267, 269, 274, 276, 277, 278, 285, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 297, 304, 314, 319, 342, 344, 345, 347, 349, 350, 351, 352, 355, 357, 361, 362, 363, 364, 365, 373, 380, 387, 389, 403, 438
Οικονομίδης, 156, 376, 377, 378
Όμηρος, 229
Ορφανίδης, 420
Πάκμωρ, 158, 368
Παλαμίδης, Ρήγας, 274
Πανάς, Ανδρέας, 160
Πανάς, Ευάγγελος, 160
Πανουργιάς, 169
Πανταζιάδης, 391
Παπαδόπουλος, Κάρπος, 222
Παπαδόπουλος-Βρετός, Μ., 154, 313, 370, 402, 403
Παπαδόπουλος-Βρετός, Ανδρέας, 397, 409
Παπαρηγόπουλος, 388, 410
Πάπας Πίος 9ος, 293
Παρίσης, 188
Πάσπαλης, Ιωάννης, 194, 195, 196
Πεπεμούντα, Αναστασία, 312
Περίδης, 403
Περραιβός, Χρήστος, 263
Πετσάλης, Α., 418
Πηλίκας, 387, 388
Πικέρνης, 399
Πίσσας, 176, 188
Πίσσας, Αθανάσιος, 210, 277, 413
Πίσσας, Ευστράτιος, 189
Πλαπούτας, Δ., 189, 344, 403
Πολυλάς, Ιάκωβος, 293
Ποταμιάνος, 164
Ποφάντη, 259
Ποφάντης (ή Βοφάντης), 170, 171
Πραϊδης, Γ., 143, 189, 235
Πυλαρινός, Φραγκίσκος, 387, 388
Ραγκαβής, 115, 151, 387
Ραγκαβής Ρίζος, Αλέξανδρος, 263, 410
Ρακίνας, 398
Ράλλης, 241, 293, 387, 388
Ράλλης, Γεώργιος, 386
Ράλλης, Γεώργιος Αλέξανδρος, 409
Ρέγκος, 317
Ρενιέρης, Μάρκος, 410
Ρόδιος, Παναγιώτης, 140, 169, 171, 172, 221, 268, 269, 273, 403, 428, 469
Ροδίτης, 346
Ροδόσταμος-Τριαντάφυλλος, 115
Ρος, ταγματάρχης, 159, 421
Ρώμας, Διονύσιος, 244, 274, 403
Σαϊξπηρ, 398
Σακελλαρόπουλος, Ιωάννης, 168
Σαλωνιτίδης, Γεώργιος, 273, 417
Σαλωνιτίδης, Λεωνάρδος, 418
Σαρίπογλος, 388, 403
Σαχτούρης, 274

- Σεβαστιανός, Ιωάννης, 222
 Σεμπρικός, Διονύσιος, 160
 Σηγούρος, 298, 391
 Σίνας, 290, 293
 Σκαρβέλης, 176, 184, 198, 199, 321, 346
 Σκούφος, Παναγιώτης, 316, 399
 Σκούφου, οικία, 322
 Σούτσος, Αλέξανδρος, 387, 388, 389, 394, 399, 403
 Σούτσος, Παναγιώτης, 369, 387, 399
 Σούτσος, Σκαρλάτος, 259, 296
 Σοφιανόπουλος, Παναγιώτης, 418
 Σταμάτη Κλεάνθη, οικία, 385
 Στρούζας, Παναγιώτης, 160
 Συγγρός, Ανδρέας, 317
 Συνετάκης, 296
 Σχινάς, 420
 Σχινάς, Κωνσταντίνος, 386
 Σωνιέρος, 436
 Σωνιέρος, Λεωνίδα, 404
 Σωνιέρος, Όθων, 129, 150, 151, 153, 155, 156, 157, 156, 232, 250, 267, 285, 297, 310, 317, 332, 348, 349, 350, 352, 373, 376, 378, 385, 391, 402, 409
 Σωνιέρος, Σπυρίδων, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 75, 77, 78, 79, 80, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 93, 96, 98, 85, 101, 102, 103, 104, 106, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 155, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 285, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 385, 386, 387, 388, 389, 391, 393, 394, 395, 397, 399, 400, 401, 402, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439
 Σωνιέρου, Αικατερίνη, 250
 Σωνιέρου, Άννα, 138, 140, 142, 144, 145, 146, 147, 254
 Σωνιέρου, Ελισάβετ, 91, 129, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 151, 152, 153, 154, 156, 160, 240, 260, 267, 263, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 287, 288, 293, 295, 296, 297, 300, 308, 309, 314, 320, 321, 334, 375, 376, 377, 378, 379, 392, 413, 438
 Σωνιέρου, Ζωή, 154
 Σωνιέρου, Μαρία (ή Μαργιγώ), 24, 25, 118, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 151, 202, 253, 297, 311, 312, 313, 404
 Σωνιέρου, Μελομένη, 404
 Σωνιέρου, οικογένεια, 33, 74, 101, 129, 132, 133, 134, 150, 155, 193, 194, 243, 247, 258, 288
 Σωνιέρου, Πηνελόπη, 404

- Σωνιέρου, Ραλού, 396
Σωτίλης, Αναστάσιος, 371
Τζαβέλα, αδελφοί, 171, 210, 253
Τζαβέλα, Κίτσενα Βασιλική, 254
Τζαβέλας (ή Τζαβέλλας), 189, 274, 346, 347
Τζαβέλας, Βακατζέλος (ή Μπακατζέλλος), 251, 253
Τζαβέλας, Λάμπρος, 216
Τζαβέλας, Νικόλας, 199, 254
Τζαβέλλας (ή Τζαβέλας), Κίτσος, 252, 342, 343, 359, 363
Τζερμίνης, Νικόλαος, 104
Τόζη (ή Tosi) οικογένεια, 115
Τόζη, Ευγενία, 32, 101, 102, 103, 104, 105, 114, 115, 116, 117, 118, 120
Τόζη, Μαρίνα, 115
Τόζης, Φραγκίσκος, 104
Τόμπρας, Κωνσταντίνος, 270
Τοσίτσας, 293
Τουμπάζης, 162
Τρικούπης, 394
Τυπάλδος, 388
Υψηλάντης, Αλέξανδρος, 223
Υψηλάντης, Δημήτριος, 19, 61, 66, 162, 164, 165, 166, 169, 235, 264, 268
Φαρμακίδης, 141
Φεράλδης, 391
Φερδινάνδος Β΄, 44
Φιλήμων, Ιωάννης, 189, 364, 394
Φορέστης Τυπάλδος, 293
Φραντζής, 394
Φρεαρίτης, 387
Φυλακτός, Ιωάννης, 223
Φωκάς, Γεράσιμος, 160
Φώσκολος, Ούγκο, 79, 116, 369, 399
Φωτάκης, 187
Φωτομάρας, 254
Χαλίλ, μπέης, 259
Χαλκιοπούλος-Μάντζαρος, Γεώργιος, 104
Χαντζερής, 403, 423, 427
Χαρμολάος, 400
Χατζή-Ηλίας, 222
Χατζηπέτρος, 400, 423
Χατζηχρήστος, 161
Χιλλ, 152, 250, 392, 393
Χοϊτζιάς, 388
Χρισσούλης, 296

Ο Σπυρίδων Σωνιέρος (1798-1863) γεννήθηκε στην Κέρκυρα από πατέρα Γάλλο και μητέρα Ζακύνθια. Όταν άρχισε η Επανάσταση, κατατάχτηκε στον Τακτικό Στρατό, πήρε μέρος σε διάφορες μάχες και έγινε για την ανδρεία του ταγματάρχης το 1826 υπό τον Γάλλο φιλέλληνα, αρχηγό του Ελληνικού Στρατού, Κάρολο Φαβιέρο. Μετά τον Αγώνα, εξακολούθησε να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον στρατό και έφτασε μέχρι τον βαθμό του αντιστρατήγου. Αποτέλεσε τον μακροβιότερο και «αρχαιότερο» Έλληνα αξιωματικό του Ελληνικού Στρατού.

Στην πορεία της ζωής του μορφώθηκε ποικιλοτρόπως αναπτύσσοντας ιδιαίτερα τη γαλλική του καλλιέργεια, διατηρώντας αδιάλειπτα ισχυρούς δεσμούς με τη Γαλλία και τους γαλλικούς πολιτικούς και διπλωματικούς κύκλους, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Πολύγλωσσος, με ευρυμάθεια και πολύπλευρη προσωπικότητα, άφησε ένα μοναδικό και πολύπτυχο έργο: τα προσωπικά του ημερολόγια που καλύπτουν ένα διάστημα 36 ετών (1828-1863) και εκτείνονται σε περισσότερες από 13.000 εγγραφές, τα απομνημονεύματά του, τα οποία, αφού δημοσίευσε στα ελληνικά, μετέφρασε στα γαλλικά και παρέδωσε σε όλες τις ευρωπαϊκές αυλές, τις αναρίθμητες επιστολές του, την αυτοβιογραφία του κ.ά.

Σκοπός της διατριβής είναι να παρουσιάσει τη βιογραφία του Σπυρίδωνα Σωνιέρου, εκκινώντας από πορεία της οικογένειας Saunier στη Κέρκυρα και τη Γαλλία, αναδεικνύοντας τη συμβολή του στις ελληνογαλλικές στρατιωτικές και διαπολιτισμικές σχέσεις, μέσα από το γενικότερο πλαίσιο της στρατιωτικής οργάνωσης της εποχής, με αναδίφηση στις ιστορικές, ελληνικές και γαλλικές, πηγές. Παράλληλα, επιχειρείται η παρουσίαση της θέσης των αξιωματικών στην ελληνική κοινωνία, μέσα από λεπτομέρειες της οικογενειακής και κοινωνικής τους ζωής και τέλος, η σκιαγράφηση των πολιτικών και διεθνών γεγονότων της καποδιστριακής και οθωνικής περιόδου, έτσι όπως αποτυπώνονται από την πηγαία και αυθεντική μαρτυρία των ανέκδοτων σωνιετικών ημερολογίων.

«Η ζωή και το έργο του Σπυρίδωνα Σωνιέρου. Συμβολή στις ελληνογαλλικές πολιτισμικές και στρατιωτικές σχέσεις»

Λέξεις-κλειδιά: ελληνογαλλικές σχέσεις, πολιτισμικός διαμεσολαβητής, φιλελληνισμός, Τακτικός Στρατός, Σπυρίδωνας Σωνιέρος, Φαβιέρος, ημερολόγια Σωνιέρου, απομνημονεύματα αγωνιστών, Ελληνική Επανάσταση, ιατρική του Αγώνα, καποδιστριακή περίοδος, Όθων της Ελλάδας, Ελληνικός Στρατός.